Павло ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

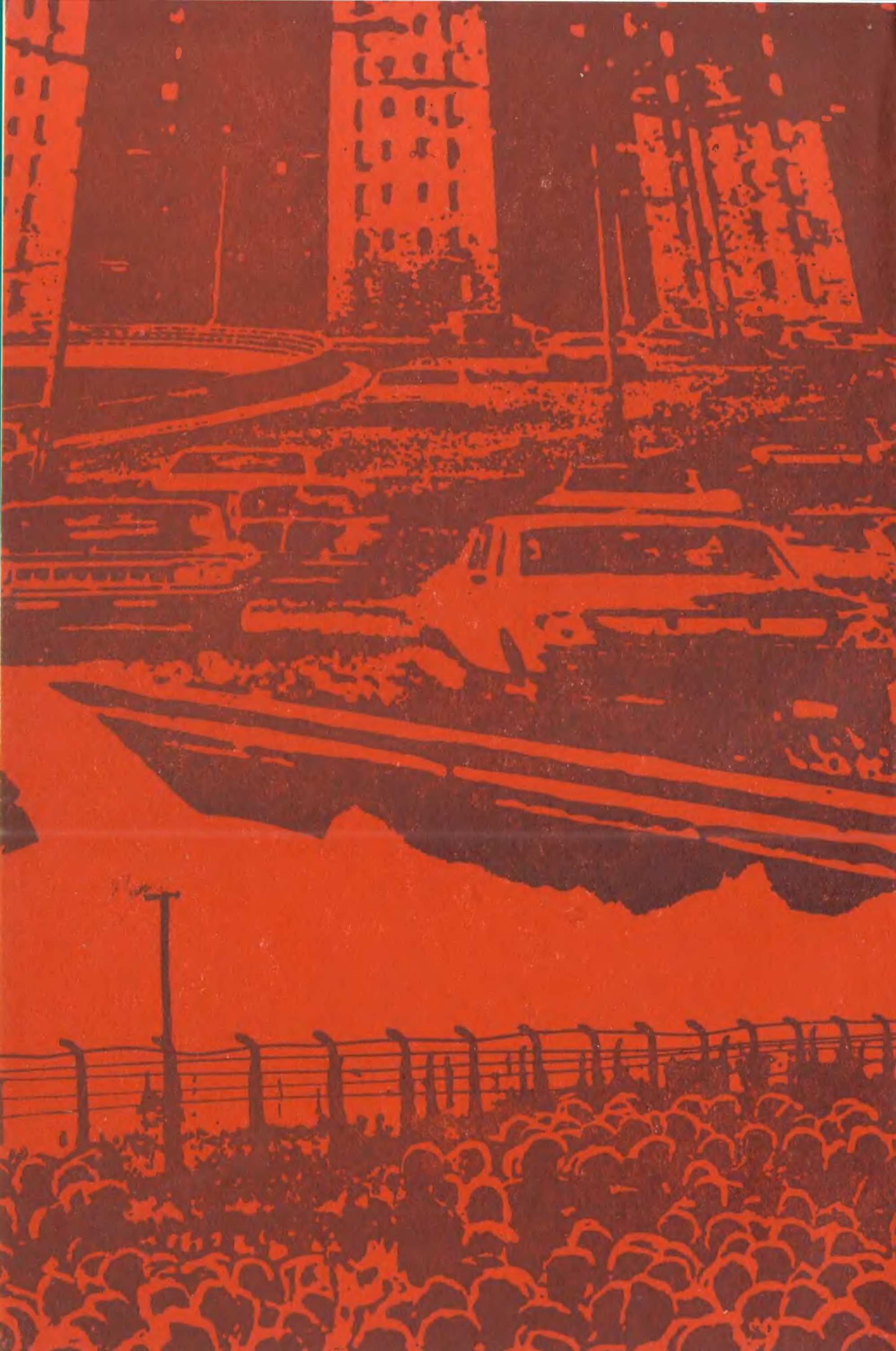

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1979

Павло ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

ТВОРИ В ШЕСТИ ТОМАХ

Павло ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

ТОМ ПЕРШИЙ

Digitized
on
Hurtom.com

У2
З-14

Роман «Разгон», составляющий первый том собрания сочинений известного украинского советского писателя П. А. Загребельного,— это произведение о нашем прекрасном, героическом времени, о людях науки и производства, об их жизни, мечтах, горестях и радостях.

З $\frac{70303—024}{М205(04)—79}$ передплатне. 4702590200

© Видавництво «Дніпро», 1979 р.

ГЛИБІНЬ І РОЗМАЇТТЯ ДИВОСВІТУ

Гарна книга про народ, про людину, збагачуючи розум і виховуючи почуття (згадаймо, як В. Белінський підносив пушкінську поезію саме за її всеосяжну здатність облагороджувати душу), спонукає до роздумів і діянь, до розмови, де може бути злагода й незгода, відкриття соціально-моральних істин і краси буття. Животворний зв'язок між письменником і читачем виникає тоді, коли він, митець, має що сказати людям, а вони, заглиблюючись у безмежжя художнього світу, пристрасно шукають у ньому відповіді на жагучі питання дійсності.

Талановитий український радянський письменник Павло Архипович Загребельний (нар. 25 серпня 1924 р. в селі Солошиному на Полтавщині) понад чверть віку веде діалог зі своїми сучасниками — діалог повчальний, дотепний і цікавий. Не випадково в романі «Левине серце», де автор багато розповідає про себе, з'явилась сентенція: людина — це істота, яку можна навчити читати. Немовбито жарт, але суть глибока... Спрямована до пізнання й самопізнання людина може творчо осягнути емоційний і інтелектуальний досвід багатьох поколінь заради власного духовного збагачення.

Павло Загребельний сам є незвичайним енциклопедично освіченим читачем і оригінальним письменником широкого творчого діапазону. Досліджуючи проблеми війни і миру, сягаючи в таємниці історичних хронік, глибоко цікавлячись архітектурою, живописом, кібернетикою, металургією, науками про землю і море, він відтворив у своїх романах багатогранне життя Київської Русі, зробив вагомий внесок у розкриття великого духовного світу людей Країни Рад.

У численних роздумах про літературну працю, передусім у полемічній «Спробі автокоментаря», Павло Загребельний послідовно доводить, що письменник повинен багато писати, а ще більше — читати, інакше він збіднить свій талант, а то й зовсім вичерпається. Постійні контакти з наукою і мистецтвом так само необхідні для письменника, як і безпосереднє знання життя.

У Павла Загребельного багато улюблених письменників, що ввійшли у його свідомість на все життя: Т. Шевченко і О. Пушкін, М. Гоголь і А. Чехов, М. Коцюбинський і Максим Горький, Т. Манн і У. Фолкнер... «Але все ж,— визнає він,— із прозаїків для мене найвищі імена: Толстой, Достоєвський,

Сервантес. Перед ними зупиняєшся, як біля підніжжя неприступних гірських кряжів з осяйними вершинами. Наслідувати — безглуздо, вчитися — важко, надихатися — можна завжди. Що приваблює у великих письменників? Неповторний талант досліджувати явища життя особливими художніми засобами, дивовижна вірність життю й торжество людської уяви, фантазії, вигадки». У цих словах — естетичне кредо Павла Загребельного, який, опановуючи вершини художніх досягнень, йде своїм шляхом у пізнанні людини часів минулих і доби зрілого соціалізму.

Прикметною рисою нашого митця є невситима жага творення. Хоч ким і хоч де б він був: рядовим на війні, студентом філологом Дніпропетровського університету, співробітником журналу «Вітчизна», редактором «Літературної України» — завжди віддавався праці сповна. Нині Павло Загребельний — перший секретар правління Спілки письменників України, депутат Верховної Ради СРСР. За два з половиною десятиліття своєї творчості він написав сімнадцять романів, три збірки оповідань, чотири повісті, кілька кіносценаріїв і п'єс, десятки нарисів, критичних статей і оглядів. Два його романи «Смерть у Києві» та «Первоміст» відзначені Державною премією УРСР ім. Т. Г. Шевченка.

За свідченням товаришів по перу, Павло Загребельний — людина невпокійлива, пристрасна, відверта, вимоглива до себе й до інших, надто коли йдеться про ідейну позицію і майстерність у літературі. Він митець різносторонніх інтересів, майже фотографічної пам'яті, дотепного розуму, полемічного обдарування, що засвідчує його роман «Левине серце».

Павло Загребельний належить до тієї когорти радянських письменників, що і його ровесники В. Астаф'єв, Ю. Бондарєв, В. Биков, Ю. Друніна... Обпалені війною, вони до глибин осягли труди і дні фронтового покоління, яке врятувало Вітчизну від фашистського поневолення і дало їй розгін до нових вершин у комуністичному будівництві. В їхній творчості яскраво відбилися такі характерні риси радянської літератури, як безкомпромісність у боротьбі з буржуазною ідеологією і приватновласницькою психологією, возвеличення подвигу радянських людей, утвердження соціалістичного гуманізму і почуття відповідальності за моральне обличчя своїх сучасників.

Критика свого часу звернула увагу на те, що Павла Загребельного особливо приваблюють три сфери людської діяльності: військово-патріотична, державно-історична і виробничо-творча. Це широке узагальнення потребує конкретизації. Суть у тому, що в героїв Павла Загребельного різні види діяльності переплітаються, зливаються. Державною людиною в його романах постає, скажімо, не тільки князь Ярослав Мудрий, але й молодий робітник Дмитро Чередa, а теоретик кібернетики академік Карналь такий же творець, як і талановитий митець Київської Русі Сивоок. Саме концепцією народу-творця і зв'язані між собою три романічні цикли Павла Загребельного. І кожний його твір неповторний: хай то буде гостре й дотепне повістування про один день засідання архітектурного журі чи урочисто-баладна розповідь про подвиг прикордонника, або ж перейняте політичною публіцистичністю зображення антифашистського руху Опору в Західній Європі чи психологічно заглиблене відтворення життєвого шляху радянського вченого. Тут важить не лише стилістична різноманітність, а насамперед вирізнення із всезагальності тієї грані цілого, яка розкриває багатство буття в його безпосередній конкретності.

Заспівом до військово-патріотичного циклу Павла Загребельного стала повість «Дума про невмирущого», написана в другій половині 50-х років. Було в ній щось народно-баладне, довженківське: людина підноситься над власною смертю, здійснює, здавалось би, неможливе, бо така висока в неї любов до Вітчизни, таке жагуче прагнення перемогти ворога. Ця могутня героїчна дума про нездоланність людського духу, набираючи найрізноманітніших відтінків — урочисто-трагічних, тривожно-радісних, гнівно-сатиричних, відлунює і в дилогії «Європа 45», «Європа — Захід», і в романах «Шепіт», «Добрий диявол», а також в окремих епізодах «Дива» й «Розгону». Автор досліджує ту мить, коли обставини вимагають від воїна здійснення неймовірного — і не заради самоврятування, а заради боротьби і перемоги! Так, Скиба після втечі з концтабору на території фашистської Німеччини створює інтернаціональний партизанський загін («Європа 45»); посічений кулями Шепіт затримує зграю бандерівців («Шепіт»); прикордонник Яковенко разом із трьома товаришами рятує під час шторму грецький корабель («Добрий диявол»)... Якщо тут і є перебільшення, то тільки в розумінні мистецькому: адже узагальнення — не копія життя. Та й у реальній дійсності трапляються такі незвичайні випадки і могутні характери, перед якими в'януть будь-які вигадки чи домисли. Саме вони, ці героїчні характери, і приваблюють Павла Загребельного, але він анітрохи їх не прикрашає — навпаки, ставлячи персонажів у гострі реальні ситуації, показує, як, приміром, у «Доброму дияволі», і їхні людські слабості. Можна сказати, що сутність багатьох змальованих ним постатей вкладається у визначення: «людина — це воля».

Викриваючи фашизм і неофашизм, паліїв нової війни і українських буржуазних націоналістів, письменник щоразу звертався до осмислення великої ідеологічної та воєнної боротьби і в такому масштабі, в якому українська проза ще її не відображала: антифашистський рух Опору в Німеччині, Голландії, Італії, конфронтація політичних сил у повоєнній Європі, відстоювання миру людьми різних національностей, захист кордону від шпигунів, протидія ідеологічним диверсіям... І в кожному творі — широкий погляд на історію, політична карта світу, документи, факти, а то й реальні історичні особи. Автора не вдовольняють камерні ситуації, він хоче бачити увесь світ і тому забирає собі роль пристрасного оповідача-публіциста (хоча при цьому часом аж занадто захоплюється фактами, не заглиблюючись у їхню психологію). Проте й у цій загальній стихії можна побачити одмінне. Якщо в дилогії «Європа 45», «Європа — Захід» пригодницька фабула сполучається з одичністю чи памфлетністю, то в «Доброму дияволі» гострий сюжет природно поєднується з глибинним висвітленням душі героя, з потоком його свідомості. Тут автора цікавлять уже не тільки вчинки людей та їх видимі причини, а й витоки характеру, приховані механізми волевиявлень, перебігу думок і почуттів.

У 60-і роки, коли створювався «Добрий диявол», в нашій прозі інтенсивно розвивався роман у новелах: «Тронка» О. Гончара, «Хліб — усьому голова» М. Алексеєва, «Білий ангел у полі» М. Грибачова, «Неначе крапля в морі» Е. Крустена. Цей жанровий різновид великої прози давав змогу один зосереджений момент з історії кількох особистостей включити в широку панораму буття, де час плине наче в паралельних площинах. І хоча Павло Загребельний вибудував єдину фабулу «Доброго диявола» (історія врятування грецького судна «Омірос» прикордонником Яковенком), першоджерела характеру героя

твору — сучасного радянського юнака — він глибоко розкрив усе-таки в новелах-спогадах. Одна з них — легенда з часів Вітчизняної війни про сестру Яковенка Таню. Заради коханого, що потрапив у полон, жінка йде на ганьбу до фашиста, рятує свого чоловіка. А партизани потім виявляють їй недовір'я і суворо засуджують. Таня кінчає самогубством, бо коханий, якого вона визволила, не зрозумів героїчності, жертовності її вчинку. Ця новела може існувати поза рамками твору. Але вона конче потрібна в романі, бо кидає потужне світло на умови становлення характеру Яковенка. Приклад Тані непомітно навчив хлопця жертвувати собою в ім'я великого. Десь у таких історіях (не випадково ж до однієї з них звучить рефрен: «Не забувай!») і закорінені мотиви поведінки прикордонника, який з честю виконав свій обов'язок перед Батьківщиною.

Прагнучи передати складність і багатство нюансів мислення та почуттів людини у напруженій ситуації, письменник виробив своєрідну поетику внутрішнього мовлення, в якому хвилювання й хід думок героя, вирування його почувань пересікаються пісенними, поетичними рядками: «Збираєш усі сили в кулак, все життя — в кулак! І б'єш, б'єш!.. **Четвертый день пурга качается над Диксоном...** Чим далі біг, тим гнучкішим, верткішим, дужчим почував себе... **Знову цвітуть каштани, хвиля дніпровська б'є...** Такою силою налився, таким зухвальством, що міг би втримати на собі цілий «Омірос», не дав би йому перевернутися...» Після хвилинного розгублення, коли ураган «осіромашив» світ, прикордонник вдається до рішучих дій. І в такому стані у начитаного хлопця з пам'яті наче «випурхують» образи як опора в змаганні зі стихією та перестрашеною командою «Оміроса».

Усе краще, що було в «Доброму дияволі» і попередніх творах про війну і мир: уміння будувати цікаві сюжети, дотепно розповідати, відтворювати діалоги-диспути, передавати перебіг почуттів,— прозаїк творчо розвинув у циклі історичних романів і в проблемних творах про людей доби науково-технічної революції.

Про свої історичні романи, присвячені Київській Русі (видані протягом 1968—1974 рр.) Павло Загребельний писав: «...«Диво» — це доля таланту, «Смерть у Києві» — доля державної ідеї, «Первоміст» — доля народної споруди, «Євпраксія» — роман про долю людини. А що доля людська, надто в трагічних її вимірах, виразніше простежується на прикладі життя жінки, то й написано цей роман про жінку, про трагедію розлуки з рідною землею, про трагедію втрати любові».

Розвиваючи традиції І. Кочерги («Ярослав Мудрий»), С. Скляренка («Святослав», «Володимир»), а часом і творчо полемізуючи з ними в трактуванні характерів історичних осіб і людей з народу, переосмислюючи літописи, хроніки, праці вітчизняних і зарубіжних авторів, Павло Загребельний здійснив художнє відкриття на грунті історичних і психологічних гіпотез. Віддаючи належне прогресивній ролі християнства на першому етапі його розвитку в Київській Русі, романіст, у дусі традицій Лесі Українки, показав також його жорстокість, антинародну сутність і не поминув епохи язичницькі, поганські, в яких було не тільки щось безпросвітне і недолуге, а й гарне, плідне.

Ім'ям нового бога — єдиного і ненаситного — нищилось усе: буйнобарвне мистецтво, химерні капища, святкові обряди, усталені звичаї і, головне, люди — прибічники і заступники споконвічних вірувань. Але вогню й мечу

не підвладний був спосіб мислення та почування, особливо в народних низах, які не квапились визнавати нову релігію і зрікатися рідної культури. Вона доконче, так чи інакше, своїми плідними паростями мала увійти в нові духовні й матеріальні набутки, що й простежується, наприклад, у банях, мозаїці і фресках храму Софії в Києві — цього дива з див «во всем полунощи земном».

Хто звів це диво? Не Ярослав же, як то твердить літописець. Князю належав задум, рішення. А хтось же втілював задум і в процесі вивершення його збагачував рідними мотивами і барвами. Не могли це робити ортодоксальні майстри з Візантії. Мав бути серед них і митець-русич, який піднявся до розуміння поступальності й нерозривності розвитку мистецтва в часі, прагнув зберегти животворні народні уявлення, вітчизняну спадщину. Не в підмайстрах він ходив — таке могло вдатися лише зиждителю, рівному, а то й вищому за князя волею, інтелектом та умінням. Спираючись на логіку історичної науки, письменник зображує могутній характер Сивоока — народного митця, мислителя, творця Софії Київської.

І в наступних романах автор не белетризує історичних джерел, а проникає в глибінь фактів. Вступаючи у полеміку з літописцями і феодально-буржуазними істориками, в романі «Смерть у Києві» письменник показує князя Юрія Долгорукого як збирача руських земель. Лише за однією літописною згадкою він домислює у «Первомості» сторічну історію першого мосту через Дніпро, уславлює його будівників і захисників, водночас саркастично змальовуючи феодальні порядки та етику. А в «Євпраксії» заглиблюється у мотиви поведінки руської княжни, про яку нічого конкретного не говориться в наших літописах, зате багато понавигадувано в західноєвропейських хроніках, і показує її як першу в Європі жінку-політика, жінку-борця проти облуди і тиранії монархів та клерикалів.

У романах про Київську Русь Павлу Загребельному, як нікому раніше, вдалося не тільки розкрити суперечності прадавньої доби, а й глибинно осягнути найрізноманітніші характери, відтворити, чи, точніше, «вгадати» психологію найголовніших соціальних типів від смерда до князя, з їхнім індивідуальним світосприйманням і поведінкою.

Борець проти насильства, запальний Сивоок, з його трагічним відчуттям контрастів своєї доби і вірою в людину, далекоглядний і лукавий, людяний і жорстокий, розтерзаний душевним сум'яттям князь Ярослав («Диво»); врівноважений і твердий у своїх моральних принципах, поборник ідеї об'єднання руських земель князь Юрій Долгорукий, невпокійливий шукач істини лікар і літописець Дуліб, кмітливий і мовчазний воїн Іваниця, котрий одним словом «оце» може виразити широку гаму почуттів — від захвату до болю («Смерть у Києві»); бездушний воєвода Мостовик, з «всезагальною кислістю виразу» на обличчі, і його помагайло, нікчемний лакиза і підглядач Шморгайлик («Первоміст»); спочатку наївна і свавільна, а потім згорьована і загартована в стражданнях Євпраксія з однойменного роману; таємнича, принадна і мудра Ойка, з «іконними очима, в глибині яких цілі оберемки чортів» («Смерть у Києві») — ці й не названі тут герої хвилюють нашу уяву, оживляючи давно минуле живими голосами, пристрастями, змаганнями.

Серед них найцікавіша постать Сивоока. «Наша художня «староруцина», — писав Л. Новиченко,— з різних, у тім числі й поважних причин,— у глибини тогочасної народної маси та її свідомості досі проникала поволі й нелегко. Якщо

схематично поставити в один ряд близькі з цього погляду постаті каменяра Журейка («Ярослав Мудрий» І. Кочерги), закупа Микули та його доньки Малуші («Святослав» Є. Скляренка) й малого «роба» на Русі, полонянина в Візантії, а потім константинопольського і київського митця Сивоока, то різниця виявиться, без перебільшень, величезною. В «Диві» — це характер, художня повнокровність якого не викликає сумніву, особистість, яка в розумінні психологічної та інтелектуальної висоти виступає гідним партнером найвидатнішого розуму епохи (а в романі він таким і є) — самого Ярослава».

Осиротілий руський хлопчик, що, плачучи, пробивався з пущі до людей, пройшов згодом у нерідного діда Родима — доброго і великого майстра — науку на все життя: не коритися можновладцям і дивуватися барвам світу. Жити барвами й відвагою — це і є та сутність, що складає ядро характеру Сивоока. Він не знав, що в ньому після загибелі діда, який не прийняв хреста, оживе буйно-дивний світ кольорів. Коли уперше побачив Київ, золоті хрести на церковних банях здалися йому чорними, бо перед цим він дивився на сонце. Воно — символ радості, чорні хрести — смутку, жалоби за дідом-язичником. Хрести ненавидів Сивоок до загину, але як митець не міг не захоплюватися красою церкви Богородиці: була рожево-сіра, розлога й стрункa, легко-летюча, мов засвічена сонцем хмара, із сизо-вишневим мороком і золотими проморгами свічок усередині. В Радогості від Звенислави він дізнається про душу барв, які, мов люди, залежно від випадку, бувають веселі, чисті, лагідні, довірливі, невинні, сумні, нудьгуючі, крикливі, жалібні, холодні, теплі... Ось чому пізніше, в Константинополі, він шукав у барві не бога, а людину. У своєму зухвальстві він поділяв крамольні думки із заборонених у ті часи книг, що художник вищий за бога: після сотворення світу він створює новий світ!

Сивоок ніколи й нікому не корився. У поєднанні з талантом непокірність набула в ньому величі й певності. І візантійському майстру Агапіту, і князю Ярославу він гордо заявляє, що художник — не раб. Він служить не церкві, не князю, не темним, мов вода-нетеч, боярам, а людям, які своєю працею прикрашають рідну землю. У нього можуть відібрати життя, але не вміння, не талант. На відміну від князя, далекого від народу, Сивоок, котрий осягнув суперечності між владою, що спиралась на нову релігію, і звичайними турботами трударів, живе разом із ними в нужді, твореннi й сподіваннях, у великій дружбі з волелюбними болгарами, греками й грузинами. Відданість народним ідеалам добра і краси піднесла його дух, зробила заступником покривджених і гнаних. Митець гине, рятуючи від переслідування позашлюбну дочку Ярослава, який заради інтересів держави, свого класу часом пригашував у собі все людяне, чисте, совісне.

Критики сперечаються з приводу того, применшив чи не применшив автор «Дива» значення християнства, роль візантійського мистецтва на Русі, вказують на суперечності у поглядах Сивоока, котрий віддав усю душу Софії, а потім сказав, що собор лишиться згадкою марної спроби повоювати серця руського народу чужим богом. Так, суперечності є, як і надмір історичних відомостей, не перейнятих психологічною атмосферою, в якій перебувають герої та оповідач. Але ж не годиться ототожнювати автора з героями його творів. Виходець із гущі трудового народу, Сивоок, який ввібрав у себе всі муки й трагічні конфлікти перехідної доби, не міг сповнитися повагою до християнства — він став богоборцем, бо Христос зі своїми святими затуляв у житті й мистецтві звичайну

земну людину. Так, зображений Павлом Загребельним митець певною мірою ідеалізує поганство. Адже ні в дитинстві, ні в юності він не зазнав від нього жодного лиха. Шанобливе ставлення до вірувань діда Родима не суперечить ні психології героя, ні тим відносинам між новою релігією і масами, які складалися в ту добу жорстокого насильницького зламу усталених поглядів. Пізнавши в безкінечних мандрах і випробуваннях історію та побут різних народів, Сивоок міркує про те, що під час «просвіщення» хрестом (ці роздуми нагадують антихристиянські інвективи Шевченка) у русичів могли зникнути й письмена. В цьому Сивооковому припущенні криється глибока думка: нова релігія прагнула до кореня знищити стару культуру, щоб духовно поневолити народні маси, які бунтували і чинили опір насильству.

Вельми оригінальною є побудова роману «Диво». Композиційний прийом поєднання різних часів, можливо, чимось близький до своєрідного монтажу довженківської «Звенигори», давав авторові можливість через зіставлення кількох епох, трьома концентричними колами — Київська Русь, Велика Вітчизняна війна, наша сучасність — художньо довести, показати незнищенність історії народу, його культури, з якої все краще входить у нашу духовну скарбницю, сприяє формуванню комуністичної свідомості радянської людини. Зовнішня незвичайність композиції насправді є звичайною, природною: професор Отава, який все життя вивчав історію Софії, а під час окупації захищав її від фашистів і їхніх поплічників — українських націоналістів, висловив гіпотезу про Сивоока. Довести ж її взявся син Отави — Борис. Він і оповідає про життя двох людей, що в різні часи звершили подвиг в ім'я свого народу.

Як і в романах «Лашарела» та «Довга ніч» грузинського письменника Г. Абашідзе, «Блакитне знамено» киргизького прозаїка Т. Сидикбекова, «Я прийшов дати вам волю» російського митця В. Шукшина, оповідь Павла Загребельного про Київську Русь спрямована проти антинародних концепцій буржуазних істориків, звернена до моральних проблем сучасності. І ця оповідь цікава, барвиста — через конкретні реалії і мову романіст передає колорит зображуваної доби. В міру, тактовно вживані автором старослов'янізми у стихії сучасної української літературної мови надають їй особливого забарвлення, як і стародавні терміни, назви професій (колотник, чашник), одягу, озброєння (калантарі, лати, байдаки).

Важко, звичайно, відтворювати думки й почування Ярослава Мудрого і безіменного смерда із пущі, княжни Євпраксії у розпачі на чужині і лікаря Дуліба у «невтишимому сердечному сумі» за коханою. (Навіть така наука, як історична психологія, перебуває в межах припущень). Тому не випадково автор у «Диві» чи «Євпраксії» воліє відображати психічні стани гіпотетично, інколи за допомогою чуттєвих метафор, ставлячи питання й відповідаючи на них мудрими сентенціями. Розповідаючи в «Євпраксії» про нещасливу молоду жінку, що потрапила до чужих людей, котрі «шкрябали грубими пальцями по самому дну серця, нахабно дерлися в беззахисність її очей, а вона нічого не могла, тільки безпорадно затискувала кулачки», автор зауважує: «Чи можна самотою перемогти чуже оточення? Перемогти незмога, перевищити — треба». У «Диві» читаємо: «Чи була тоді любов, у тому темному і понурому столітті? А певно ж, була, але ховалася далеко й глибоко в нетрях та так і зосталася непростеженою, і жоден літописець або хронограф не занотував нічого світлого, ніжного, людяного...» Справді, у ті часи кохання було не

тільки бурхливо плотське, а й привабливе і вибагливе, високе й ніжне — відгомони його чути у прадавніх веснянках, а також у пізніщому «Слові о полку Ігоревім». І підліток з «Дива», наражаючись на небезпеку потрапити знову в рабство, заради цього болісно приємного, таємничо спокусливого почуття несе з пущі дівчинці синю квітку. «Навіщо? І кому потрібні квіти в такий безжальний час? Та, мабуть, коли чиниш добро, то не думаєш про це. Заздалегідь обдумуються лише підлоти». Коли читаєш ці рядки, згадуєш слова автора про те, що роздуми в романі складають його сутність. Через них, як і через концентричну композицію, прокладається шлях від давнини до сучасності. Досвід поколінь зберігає із вселюдського найважливіше, найістотніше. Так і в наведеному афоризмі. Адже доброта в коханні природна, як дихання.

Люди з історичних романів Павла Загребельного цікаві, неоднакові, живі. Їм віриш. У них чогось навчаєшся, а щось не сприймаєш — і далека історія стає близькою, відчутною.

І в творах «виробничо-творчого» циклу, передусім таких, як «День для прийдешнього», «З погляду вічності», «Розгін» і «Левине серце», написаних у 60—70-і роки, найцікавіше, найвагоміше — це неординарні характери. Хоч як би там було, а розлогі роздуми з приводу людських знань, особливо віддалена від психології людини інформація,— старіють. Залишається те, що витворює яскраву особистість, розкриває її духовність і діяння, її зримість і визначеність, неперебутність для багатьох поколінь. Іншими словами: є невичерпний образ людини — твір живе. Немає глибини й безконечності — мерхне й щезає, бо за поверхневим шаром — усе відоме і знане.

Коли в першій половині 70-х років мова заходила про грані індустріальної теми, яку в радянській багатонаціональній літературі інтенсивно розробляли В. Кожевников, В. Ліпатов, І. Дворецький, В. Лам, М. Колесников, Г. Панджикідзе, критика не раз зверталася і до романів українського прозаїка «З погляду вічності», «Переходимо до любові», «Намилена трава», які склали трилогію про Дмитра Череду. Особливість її полягає в тому, що це розповідь про рядового з рядових робітників, про його світорозуміння і причетність до великих справ народу. Виступаючи в 1972 році на сторінках «Литературной газеты» з думками про нові ритми життя й завдання мистецтва, письменники В. Ліпатов, С. Ханзадян і М. Слуцкіс віднесли «З погляду вічності» до кращих психологічних романів про людину якісно нової, науково-індустріальної праці в добу науково-технічної революції.

Молодий робітник Дмитро Череда належить до того покоління, що інтенсивно формується в умовах зрілого соціалізму. Завдяки «монологічній» будові образу (оповідь у романі веде сам герой) автор висвітлює внутрішні процеси визрівання в Череді почуттів господаря заводу і становлення рис гармонійної людини, якій до всього на світі є діло.

Що сприяло формуванню цього характеру? Ділова — всупереч Токовим і Кривцунам — атмосфера на виробництві, мудрий новатор Шляхтич, для котрого ідеальним зразком людського діяння є Ленін, родинні традиції, що чесну роботу ставлять над усе, дух колективізму й демократизму, який панує у нашому суспільстві. Сприяла зростанню також і вдача хлопця. У нього відкритий, відвертий характер, він активно втручається в життя, прагне за будь-яких умов виявити своє «я». Спочатку воно настирливо виказувало себе у дещо бездумному кепкуванні, пустомельстві й самоіронії, що, звичайно ж, певною мірою

пародіювало образ. З часом кепкуюче верхоглядство поступилося місцем дотепності й гострій спостережливості, хоча чимало ще в Череді залишилось від хлопчачої розхристаності. Він іще учень, а не вчитель, проте інколи може повчати критиків, як статті писати. Ясна річ, за героєм тут стоїть автор, якого не лякає подібна умовність, а також докори з приводу невідповідності думок Митька його вікові та знанням. Для автора головне — аби було цікаво, аби пуртувала полеміка!

Навчаючись життя у робітників, Череда виробив у собі генеральну орієнтацію — оцінювати свої і чужі вчинки тільки «з погляду вічності»: чим ти збагатив надбання попередників і що залишиш нащадкам? Цілком логічно, що визначальним для його поведінки став вироблений у колективі трубопрокатників принцип доброякісної роботи. Саме він і спонукав хлопця до шаленої боротьби з холодністю, черствістю і зазнайством технократа Держикрая, який обожнює тільки комп'ютери, а разом з ними й себе. Вперше в українській прозі так глибоко й загострено були розкриті суперечності між запозиченим практицизмом і справжнім гуманізмом. Череда за вихованням антитехнократ. Працюючи на найновіших верстатах, беручи активну участь у налагодженні АСУ, він не робить з НТР культу, бо для нього найважливіша революція — Жовтнева. Вона — і насамперед вона — докорінно змінила світ людини.

Серед творів, написаних Павлом Загребельним у 70-і роки, найбільше дискусій викликав роман «Розгін». У нього немає байдужих читачів. Одні захоплюються, інші іронічно запитують, чим займається головний герой, шукають помилок у поведінці героїнь, неточностей у вживанні кібернетичної термінології. Очевидно, пильна увага противників і прихильників роману пояснюється життєвістю поставлених у ньому проблем та незвичайністю їх художнього вирішення. Слідом за «Мічуріним» О. Довженка, «Російським лісом» Л. Леонова, «Іду на грозу» Д. Граніна Павло Загребельний, оперуючи новим матеріалом, звертається до теми людини-творця, дослідника природи й людини.

У чому новизна і значення роману? В розкритті психології науково-індустріальної праці, що об'єднує зусилля академіків і виробничників, а також у широкому, багатоаспектному узагальненні конфліктів, ідей і дискусій про НТР і людину, в талановитому зображенні самобутніх характерів. Усе є в цьому багатоплановому романі: народне життя як джерело «красивого й корисного», політичні, етичні й філософські проблеми сучасної науки, одержимість вченого, його відповідальність за сучасне й майбутнє, невідповідність між потребами й можливостями, подолання перешкод на шляху до гармонійної особистості... Тематична багатоманітність «Розгону» фокусується навколо історії життя Петра Карналя — академіка, директора науково-виробничого об'єднання, яке прогнозує, конструює і виготовляє електроннообчислювальні машини.

Образ Петра Андрійовича Карналя — значне узагальнення. Він схожий і несхожий на Довженкового Мічуріна, Леонівського Вихрова, на Башкирцева із «Впокорення вогню» Д. Храбровицького. У нього своя неповторна доля. Корені цього народного характеру — в рідному селі, в нелегких, драматичних випробуваннях, а також у невситимому прагненні пробитися до вершин думки — найдорожчого і наймогутнішого, що є в людини. Партійна совість Карналя — вищий прояв народної моральності доби соціалізму. Не покладаючи рук, Петро Андрійович, як і його батько в колгоспі, працює в інституті для

сьогоднішнього й прийдешнього. Він прагне зробити життя гармонійнішим, за допомогою ЕОМ вивільнити творчі сили людей для їх повного розквіту.

Карналь розуміє, що прогнозування економічного розвитку — це одне, зовсім інше — передбачення вчинків людини. Хіба він сам догадувався про те, що після загибелі коханої дружини Айгюль полюбить іншу жінку? Звичайно, до кінця своїх днів він міг би існувати в безкольоровому, чорно-білому світі, але не жити вповні. Те, що між ним і журналісткою Анастасією — гордою, розумною і свавільною, але дуже ніжною і гірко самотньою — виникло світле почуття, було зумовлене спорідненістю душ, однаковим світорозумінням. Отже, за випадковим знайомством розкрилося щось далеко не випадкове. Петро Андрійович знає — і його доля тому доказ,— що поведінка людини визначається багатьма факторами, та найбільш вирішальними є суспільні, моральні ідеали, інтереси й переконання.

З опису вчинків, а також із відтворених психічних станів, внутрішнього мовлення, де абстрактне злито з конкретно-чуттєвим, з діалогів і дискусій, в яких Карналь бере участь, виявляються такі риси сучасного вченого, як цілеспрямованість могутнього «запеклого мислення», невгасиме бажання докопатися до істини і подолати однобічність своєї діяльності (звідси інколи відчаєність і свавільність), прагнення до гармонії і висока мета: науковими відкриттями й технічними винаходами перетворити працю на творчість.

У Карналя два домінуючі конфлікти: внутрішній і зовнішній. Йому доводиться долати дисгармонію в собі і в стосунках з агресивним нездарою — своїм заступником Кучмієнком.

Для Петра Андрійовича важливе пізнання не лише природи, але й самого себе. І це зрозуміло: одне без другого неможливе. До якого ж висновку прийшов Карналь? До того, що його внутрішня драма закорінена в суперечності між одержимістю наукою, яка поглинає увесь час і вимагає праці до «розпаду мозку», і природною жадобою новизни, різноманітності життя. Як же бути? Впасти у розпач чи махнути на все рукою? Ні. Протиріччя «нездійснених сподівань» можна долати (повна перемога тут виключена) лише творчістю. В цьому — велич справжньої людини.

Академік не перетворився на «думаючу машину». Теоретичне мислення — з його напруженням, спантеличеністю, захватом, запеклістю й «корчами абстракцій», перевтомою — не знищило в Карналеві звичайних людських почуттів, отих хаотичних склубочень болю, відчаю і розпуки, які виникають у справді моральних людей через гіркі втрати й безсилля перед смертю чи незбагненною випадковістю. Не збайдужів він і до поезії, бо бачить у ній, як і в числах,— квінтесенцію життя. Його роздуми, його боління перейняті лірикою П. Тичини, О. Блока, В. Сосюри... Їхні образи у внутрішньому мовленні — це наче часточки «плоті почуття», засвоєння пережитої поетом миті як своєї, бо вона співзвучна спалаху душі героя. Для Карналя світ невичерпний — і в явищах, і в законах. І саме цією багатогранністю й цікава людина, що мислить неординарно.

Другий важливий конфлікт Карналя пов'язаний з Кучмієнком — сірою посередністю, яка видає себе за борця й організатора науки, а насправді є зажерливим споживачем з бичачою напроломністю і культом зв'язків із «потрібними» людьми. Дуже довго терпів його біля себе академік. І переполошився тільки тоді, коли міщанин загорівся бажанням присвоїти собі ще й високий

вчений ступінь. Що ж — до цього Петро Андрійович Карналь не знав, хто такий його заступник? Знав. Але, виявляється, не вистачило часу й мужності для боротьби з пристосованцем і наклепником. Конфлікт зовнішній одночасно стає і конфліктом внутрішнім: у тому, що на світі існують і розперізуються кучмієнки, винні також мовчазні карналі. І Петро Андрійович нещадно картає себе за байдужість та безпринципність. Усвідомлення помилок, прорахунків у власній поведінці приводить вченого до єдино правильного рішення: храм науки треба очищати від кучмієнківщини.

«Розгін» — роман епічно розлогий, «стереоскопічний», у якому легко переплітаються аналітичні біографії героїв з романтичними новелами-спогадами, глибокий психологізм з науковою публіцистикою.

Полемічно відстоюючи право на те, щоб «вибалакатися», а точніше, «показати людську думку в усьому її багатстві, у всіх її вигинах, барвах, вимірах» («Спроба автокоментаря»), Павло Загребельний щоразу вражає читачів незвичайністю художньої форми, яка, проте, завжди є найдоцільнішою для вираження авторської концепції.

У розкутій композиції роману «Левине серце», у навмисному змішуванні серйозного і комічного стилів (тут відчуваються традиції М. Гоголя та І. Котляревського) твориться веселий епос про життя села і справи літературні. Сполучення небачене, несподіване, інколи навіть дещо зухвале. Асоціативний метод розповіді, що набуває нових рис і поширюється в сучасній автобіографічній ліричній прозі (В. Катаєв, Р. Гамзатов), дозволив Павлу Загребельному оригінально поєднати книжну мудрість з дотепними сільськими билицями, оду з бурлеском, комічне шаржування, пародіювання, самоіронію з серйозними роздумами про людей сучасного села. А вони, люди, в його примхливій опові (в якій вгадується народна манера розказувати зі смаком, докладно, із забіганнями й відбіганнями) постають вельми колоритними фігурами: механізатор Безкоровайний, який наче й народився на тракторі, майже півстоліття дивуючи людей своєю любов'ю до машин; непогамовний Обеліск, котрий вигадує кумедні гасла й на їхню честь хоче «водружати» обеліски; наївний, але послідовний у відстоюванні людської гідності комбайнер Гриша Левенець; розбещений міщанин, пристосованець Денис Самусь, що належить до того клятого чіпкого племені, у представників якого навіть «відгризені вовками ноги можуть відростати»...

Загалом письменник уміло, природно поєднує у своїх романах відтворення окремої долі з узагальненим зображенням плину життя. Майстер розлогої епіки — історичного «Дива», урбаністичного «Розгону», сільського «Левиного серця», що перегукуються між собою розробкою окремих мотивів і засобами характеротворення,— сміливо веде і діалог з історією, й інтимну розмову з людиною, згущаючи факти в образи доби і проникаючи в сокровенні таємниці душі.

У Павла Загребельного сотні дійових осіб. Є серед них і художньо невиразні, одномірні. Та людська пам'ять вибіркова, в ній залишається тільки істинне, довершене і необхідне для пізнання й самопізнання. Більшість людських характерів у творах нашого письменника — життєво правдиві, повнокровні. Чим вони цікаві? Неповторністю прояву повторюваного. Вони наче жадають одного: дива. Хто шукає його і знаходить, хто втрачає або знищує, а хто — і це найважче — творить його в муках і любові,

Прадавня семантика кореня слова «диво» — світити. У слов'янських мовах «диво» — це те, що вражає: чудо, незвичайне, краса. Герої Павла Загребельного знають, що таке диво волі, диво пізнання, диво творчості, диво кохання й взаєморозуміння, диво народження справжніх людей і диво жіночих чарів.

У стильовому діапазоні письменника чудово поєднуються гостра, цікава фабульність з докладною деталізацією, іронія і сарказм з романтикою, публіцистика з психологізмом, афористичність і уривчастість з довгими фразами-періодами, з енергією дієслівних многочленів. Це проза розлога і водночас навальна, як повінь зі зливою і поривчастим вітром — «трощить, ламає, з землі вириває». Ця розбурхана течія несе з собою все, навіть життєву піну. Але русла ніколи не губить. Русло — це дума про людину, про народ, це концепція соціалістичної особистості, що творить на землі красу і добро.

Василь ФАЩЕНКО

РОЗГІН

Роман

Бібліотека ім. В. М. Сосюри

Доганяємо їх доганяєм
Як коня що вітрами переня
Ти й бачиш сам ростем щодня
Ростем ми туго так як жолудь
а все ж дерзотний сміх
Та хіба ж не завше молодь
молодіша од усіх

П. ТИЧИНА

«ЧЕРНІГІВ»

Книга перша

АЙГЮЛЬ

1

Жінки відчувають чоловічу пересічність навіть на відстані. Так само обдарованість. Досі Анастасія була впевнена, що теж щедро наділена цією дивною здатністю, яка підносила її над чоловічим світом, давала право ставитися до його представників коли й не зневажливо, то принаймні поблажливо. Анастасія називала це: зведення історичних рахунків. Ось ви пригнічували нас, кабалили, топтали, спихали на саме дно, сподівалися, що ніколи жінці не дано скинути з себе обмежень природи, відірватися від її джерел, злетіти у високі сфери своєї духовності, а тим часом ми знали про вас усе, бачили приховане для вас, складали вам ціну, судили вас завжди й усюди, були, власне, арбітрами в суддівській ложі, сиділи на вигідних місцях в амфітеатрі, а ви цілі тисячоліття — на арені, перед нашими очима, в змаганні, у грі, у запалі, в гонах і перегонах...

Так і сяк ловила вона в об'єктив чергового промовця. Блискали імпульсні лампи, довкола Анастасії колеги з інших видань робили те саме, що й вона, на всяк випадок хапали в об'єктиви всіх, хто сьогодні виступає, хоч знали напевне, що фотографіям їхнім судилося лежати там, де лежать, скажімо, тисячі знімків з футбольних змагань. Щоразу біля кожних воріт цілі купи фотографів упродовж дев'яноста хвилин гри клацають затворами апаратів, а чи бачив хтось бодай один знімок? Все залягає в чорних конвертах у редакторських шухлядах. Недостатньо було винайти фотографію: потрібні були ще й чорні конверти, які не пропускають світла і не випускають назовні людську думку. Бо ж у фотографіях так само конденсується людська думка, як і в усьому, до чого доторкується людина. Іноді з'являлася спокуса зрівняти редакторські голови з отими чорними конвертами, але то було в хвилини, сказати б, безвідповідального дозвілля. Коли ж ти виконуєш завдання редакції, то промовляють у тобі обов'язок, честь, фахова гордість,

і ти робиш свою справу так, як тільки вмієш, але водночас не забуваєш ні на мить і про те, що ти жінка, молода, вродлива, розумна, чутлива, іноді навіть занадто, надмірно, просто протиприродно.

Той, кого вона ловила в об'єктив свого маленького «Петрі», був утомлений і, здається, зовсім негарний чоловік. Невиразний голос. Якісь смішні жести. Зовсім позбавлений віку, мов обчухране й обстругане дерево. Ні високий, ні низький, ні повний, ні худорлявий, велика голова і широкі плечі, а шия ніби хлоп'яча. Обличчя несерйозне, якесь теж хлоп'яче, трохи подивоване, трохи зухвале, трохи мовби навіть єхидне. Цілковите невміння пристосовуватися до аудиторії. Чоловік пробує виголошувати якісь сентенції, коли від нього потрібно кілька загальних фраз. Бо хто ж друкуватиме сентенції в газетах? Газетярі приречені вислухувати те, що давно вже знають. Щоб порятуватися від набридливого тягаря (а може, намагаючись помститися), вони змушують до того самого й читачів. Епідемія затертих слів. У що вилилась та чи інша подія? В яскраву демонстрацію. Як дивимося, скажімо, на наших учених? З гордістю й надіями. Завдання полягає в тім, щоб... Можна з певністю сказати, що...

А цей дивак: «Люди люблять лише зміни, які вони роблять самі». Єдині зміни, які вони визнають,— це нові моди, так само як для пенсіонерів нові таблетки. А той знову: «В поведінці людини роль свідомого пізнання максимальна, інстинктів — мінімальна». А вона жила інстинктами, як пташка або бджола. Анастасія збайдужіло опустила свій «Петрі». Наївність ще може прикрашати жінку, хоч у наш час це теж ніяка не цнота, але наївний чоловік, та ще серед учених? Перший кандидат для чорного конверта.

— Анестезія, ти що? — клацаючи всіма своїми шістьма апаратами, перелякано зашепотів їй бог репортажу Яша Лебензон.— Чому не знімаєш? Це ж Карналь!

«Анестезією» прозвав її саме Яша, але вона не ображалася на нього. Лебензонові все прощалося, бо ж він «бог»!

— Карналь? — спитала вона байдуже.— А хто це? І що він мені?

— Бог кібернетики!

— Для тебе всі боги, раз ти сам затесався до них.

Лебензонові вже сто, а може, тисяча років, він фотографував Наполеона, Александра Македонського і льотчика Уточкіна, міністрів, президентів, маршалів, генералісимусів, але й досі не втрачав здатності захоплюватися, мов дитина.

— Кажу тобі: бог кібернетики! Щоб я так жив!

— А хто ж тоді Глушков?

— Глушков — верховний бог.

— Рядові боги мене не цікавлять. Я атеїстка-монотеїстка. Вже коли вішатись, то на високім дереві.

— Ти здуріла!
— Вже давно. Ти й не помітив?
Вона дістала дзеркальце, поправила зачіску, блиснула до себе чорними своїми очима, сподобалася сама собі, хотіла припудрити ніс — передумала, хотіла піти звідси, не чекаючи кінця зустрічі вчених з представниками преси, але щось її втримувало. Може, оте настирливе шепотіння Яші Лебензона, який будь-що намагався просвітити Анастасію:
— Він же ж академік!
— То й що!
— Авторитет.
— Тільки те й роблю, що зустрічаюся з авторитетами.
— Голова!
— Нудно, Яшо.
Лебензон мав би поглянути на неї, як на божевільну: він не знав, що таке нудьга, і не вірив у існування знудьгованих людей. Та й взагалі поглянути на Анастасію не міг: не мав часу, клацав своїми апаратами, кожен з яких «націлений» був уже заздалегідь на якусь редакцію, бо замовлень Яші ніколи не бракувало.
Анастасія дивилася на Карналя. Сірий костюм, здається, модний, але без навмисності й без підкреслювання модності. Галстук дорогий аж занадто — єдина річ, яка може привернути увагу. Тільки галстук? А що ж іще? Вона думала про Карналя мовби з примусу, мляво, зачіпала його лиш краєм думки. Він не приваблював нічим, хоча й не відштовхував. Просто лишав байдужою. Та, власне, вона й затримувалася тут не через Карналя і не через оте шепотіння Яші Лебензона, а тільки тому, що зненацька згадала, який сьогодні день. П'ятниця. Останній робочий день тижня. Проситися знов чергувати в суботу? Але з неї вже й так сміються! А редактор, цей нестерпно відвертий у висловлюваннях чоловік, неодмінно скаже їй: ви хочете грати жертву, але ми не підемо вам назустріч, бо почуття справедливості ставимо над усе; кожен повинен скористатися з належного йому відпочинку. Редактор, коли хотів бути єхидним, завжди вдавався до такого громіздкого й незграбного багатослів'я.
«Скористатися з належного...»
Ніхто не знає, що для самотніх найтяжчими видаються саме святкові дні. В найгустіших натовпах, в найбільшій людській тісняві не сховаєшся, не загубишся, не порятуєшся. Помітять, викриють, розіпнуть на схрещеннях поглядів, утворять довкола порожнечу... Гляньте: сама, одна, як билиночка в полі! Така молода і ніби й симпатична, а бач... Чоловік від самотності може хоч напитися. Жінка — хіба що кусати собі лікті. Інші, може, й не відчувають самотності так гостро, Анастасія ж боялася просто розпачливо. Дитинство її минуло серед військових, батько завжди брав її з собою на учення, знайомив

з такою силою-силенною офіцерів і молоденьких солдатиків, що згодом їй стало здаватися, ніби весь довколишній світ — це оті молоді красиві люди в уніформі, збиті плечем до плеча в нерозривність, у здруженість, у моноліт. Світ молодий, бадьорий, невичерпний. Коли закінчувала дев'ятий клас, загинув батько. «При випробуванні нової техніки...» З матір'ю ніщо не єднало Анастасію, звикла до чоловічого діяльного світу, не хотіла занурюватися в неминучий смуток і понуру щоденність. Кілька років метань, розчарувань, упертості, болючих досвідчень, аж до невдалого короткочасного одруження — і ось страх самотності у святкові дні, коли торжествує те, що в дні робочі якось мовби непримітне, про що не дуже охоче пишуть газети, чого не показують по телевізору,— настає царство так званого «особистого життя». Ясна річ, вона теж чимось заповнювала вихідні й свята, але іноді було просто нестерпно. Тому найбуденніший день тижня — понеділок — був для Анастасії завжди святом. Сьогодні ж, на жаль, не понеділок — п'ятниця. Тому й доводилося стирчати на цій нецікавій зустрічі, нецікавій не по суті своїй, а по тому, що з неї зробить їхній редактор, який зажене її під рубрику «Вчені — п'ятирічці», дасть тридцять рядків мертвого тексту і не вибере жодної з фотографій, зроблених Анастасією, посилаючись на потребу «економити газетну площу» і навіть не лякаючись знущального запитання своєї зухвалої працівниці: «А навіщо економити?»

Академіки роз'їжджалися в нових «Волгах». Анастасія підійшла до своїх «Жигулів» і тільки тоді помітила Карналя. Йшов пішки. Не мав машини чи не хотів затримувати шофера? Несподівано зринуло зухвале: ану ж запропоную підвезти? Так, щось невловиме, пустотливе — забаганка, примха. Від свого наміру відмовилася відразу, надто що помітила, як ще якісь два чоловіки рушили пішки слідом за Карналем. Теж академіки? Але вони, здається, не виступали. Наздоганяють Карналя чи, може, оберігають від таких, як вона? Анастасія рвонула до редакції. Не відзначалася послідовністю в думках. Поки доїхала, геть забула про Карналя. Здала плівку в фотолабораторію, за годину забрала ще трохи вологі знімки, потріпуючи ними, пішла до редактора.

Той думав. Страшенно любив цей процес. Набридав усім працівникам редакції, щодня нагадував, закликав, вимагав: «Думайте! Давайте нові ідеї!» Сам теж часто любив показувати, як думає, сидів розслаблено за широким своїм столом, згорнувши з нього всі папери, затуманений погляд не спрямований нікуди, на обличчі страждання, ніби від чогось кислого, цілковита безборонність у всій постаті: змилуйтеся, не заважайте людині зосередитися! Редакційні дотепники цей редакторський стан визначили як: «сон на посту!». Бо ж однаково ніяких оригінальних ідей їхньому редакторові ніколи на думку не спа-

дало ні в часи звичайних клопотів, ні в оті хвилі «думання». Мабуть, коли думають, то не показують цього, бо ще нікому не вдавалося показати невидимого.

Секретарка спробувала не пустити Анастасію, але це було просто смішно. Матеріал у номер! Учені — п'ятирічці. Яке тут може бути думання? Вона влетіла в редакторський кабінет, не дала редакторові часу на обурення й скарги, віялом розгорнула перед ним цілий іконостас академіків: ось люди, які справді вміють думати. Редактор застогнав од професійних заздрощів. З цими людьми він не міг витримати ніякої конкуренції, хоч, правду кажучи, справжній журналіст завжди почувається вищим за всі академії світу, бо ж не вони пишуть про нього, а він про них, не вони оцінюють його роботу, а він — їхню, не вони роблять його ім'я відомим народу, а він уславлює (або ж замовчує) їх.

— То що? — поспитав редактор.

— В номер. Учені — п'ятирічці. Текст зараз буде з машинки. П'ятдесят рядків.

— Тридцять,— безапеляційно заявив редактор, розглядаючи знімки. Робив це вміло — нічого не скажеш. Його девізом було: нічого оригінального! Тільки звичне. Не можна дратувати читача. Газета не цирк і не атракціон з мотогонками по стіні.

— Дамо президента академії,— знаючи все наперед, підказала Анастасія.

— Тоді навіщо ж ви розгорнули переді мною цілу Третьяковську галерею? — простогнав редактор.

— Показати, що ваші працівники не марнують часу.

— Президента ми вже давали на тому тижні. А от Глушкова давно вже не було на сторінках. А де Глушков?

— Його не було на зустрічі. Зайнятий.

— А це хто? Можу я публікувати такий знімок?

Анастасія відсунула від себе знімок, який редактор погорнув до неї, запрошуючи її придивитися пильніше до своєї роботи: невиразний чоловік у сірому костюмі одною рукою навіщось висмикував з-під піджака свій дорогий галстук, а другою тримався за кінчик носа, так ніби хотів видобути звідти якісь істини.

— Здається, його прізвище Карналь,— спокійно мовила Анастасія.— В мене записано.

— Записано! — обурився редактор.— Ви не знаєте Карналя? Тоді що ж ви знаєте?

Після цього мало бути таке: «Підіть і прийдете до мене тільки тоді, коли знатимете все про академіка Карналя!» Традиційне покарання для всіх, хто насмілювався виявити якесь незнання перед грізним редактором. Але цього разу редактор був добрий, сказати б, погрозливо-добрий.

— Я допоможу вам. Я піду вам назустріч, Анастасіє. Ви впізнаєте ближче академіка Карналя, якого в нас знає кожна мала дитина, а от працівники нашого органу...— Він вчасно стримався від потоків традиційних звинувачень і докорів, трохи подумав, демонструючи перед Анастасією весь невичерпний арсенал зовнішніх виявів цього приховано-загадкового процесу, тоді милостиво кивнув: — Сядьте.

Анастасія сіла, тріпнула своїм коротким волоссям, блиснула очима, куснула губи, насилу стримуючи усмішку.

— Чому ви така несерйозна?

— Я серйозна! Я навіть занадто серйозна. Щоб довести це, можу попроситися чергувати завтра в друкарні.

— Знов на вихідний? Ну, це ж несерйозно! Ми не можемо допустити, щоб...

— Я це знаю, дякую за турботи. Коли не можна, то й не можна. Ви щось хотіли мені сказати про Карналя.

— Не просто хотів. Я даю вам редакційне доручення. Ми відкриваємо нову рубрику. Спогади ветеранів війни. Називатиметься: «День на війні». Тисяча чотириста вісімнадцять днів — і з них вибрати один, який запам'ятався найбільше. Як вам ця ідея?

— Очевидно, грандіозна, але я неспроможна її оцінити як слід.

— Оцінять без вас. Громадськість, відповідальні товариші... А вам перше завдання.

— Ви ж щойно казали про академіка...

— Саме про нього. Ви повинні зустрітися з академіком Карналем і організувати його спогад про один день війни.

— Хіба він був на війні?

— А де ж він, по-вашому, був?

— Я це до того, що Карналь видається ще молодим. Принаймні не таким, як ветерани... А втім, я не знаю... Війна закінчилася тридцять років тому... Коли йому тепер сорок, то що ж він — десятилітнім брав участь у війні?

Редактор підвівся, обійшов стіл, зазирнув Анастасії в обличчя.

— Слухайте, ви нашу газету читаєте?

— Ну...— Анастасія засміялася.— Іноді...

— Воно й видно. Рівно місяць тому академікові Карналю сповнилося п'ятдесят років. І наша газета разом з усіма іншими друкувала Указ про нагородження академіка орденом. Це вже в нього п'ятий орден. Тепер ви зрозуміли?

— Що академіку Карналю п'ятдесят років? Доводиться вірити нашій пресі.

— І розумієте, що він був учасником Великої Вітчизняної?

— Коли так, то...

— У нього дивовижна біографія, коли хочете знати...

Анастасія засміялася:

— Про це заведено писати: «Він прожив велике і яскраве життя». Щоправда, ніхто ніколи ще не спробував розтлумачити, що таке «яскраве життя», але пишуть усі.

— Так от,— підсумував редактор,— доведеться й цього разу в рубриці «Вчені — п'ятирічці» дати президента, а з Карналем — як домовилися...

— Це не горить? — уже від дверей спитала Анастасія.

— Час маєте, але...

Їхній редактор мав справжнє журналістське чуття: назавтра всі газети вийшли з портретом Карналя. Відомий учений, керівник науково-виробничого об'єднання, яке дає для народного господарства електронну техніку. Дивна річ, щойно ти довідуєшся про існування якоїсь людини, як відразу виявляється, що її давно вже знає мало не цілий світ, та й ти сама пов'язана з тою людиною безліччю нитей, до часу невидимих, але ж від того не менш реальних. Як могла не звертати на це уваги, як могла жити, не знаючи Карналя? Електроніка. Кібернетика. Науково-технічна революція. Творці. Передній край. На цих людей дивилися, мов на небожителів. Їхні імена у всіх на устах. І в неї? Так, будемо відвертими. Але ж про Карналя не чула. Засекречений? Як творці космічної техніки? Та ні. Було п'ятдесятиріччя. Указ в газетах. Орден. Інтерв'ю по радіо. Телевізійна передача. Виступи Карналя на міжнародних симпозіумах. Париж, Нью-Йорк, Амстердам. Цей чоловік посідає в житті таке місце, що не помітити його просто неможливо. А от вона зуміла це зробити. На додачу до всього, виявляється, що буквально під нею в дев'ятиповерховому стандартному будинку міститься двокімнатна квартира академікового шофера. Цей шофер, якого всі в будинку звуть Марчелло Мастроянні за його схожість з італійським кіноактором, вже давно страждає від закоханості в Анастасію, але що він — шофер Карналя, вона довідується лише тепер. Може, й казав їй давніше, але слово «Карналь» не лишалося в пам'яті, власне, не могло там зачепитися, потрапляло в порожнечу, так само як закоханість одруженого Мастроянні.

Шофер навмисне тре чорну «Волгу» так довго, аж поки з під'їзду, помахуючи торбинкою на довгім ремінці, вибігає Анастасія. У Мастроянні дружина й маленька донечка, дружина — гарненька блондинка, але йому, бач, заманулося закохатися в брюнетку. Тоді навіщо ж одружувався з блондинкою?

— Ви щодня запізнюєтеся до свого академіка,— ощасливлює його розмовою Анастасія.

— Так він же не їздить машиною.

— Як то — не їздить?

— Уже давно. Тільки пішки.

— А ви ж навіщо?

Мастроянні безпорадно розводить руками:

— Положено.

— То ви хочете, мабуть, підвезти мене?

— Вас? Але ж...

— Мої «Жигулі»? Несолідно, коли маєш їхати до академіка Карналя.

— До ака...— Мастроянні неспроможний вимовити слова.

— Боїтеся свого академіка? Його всі бояться?

— Чого б я боявся?

— То везете?

Вона вже сидить поруч, і Мастроянні може заприсягнутися: ця клята видра знає про його закоханість. І нічого ж у ній немає. Прогониста, стрижена під хлопця, правда, оката, як чортиця. Всі чоловіки в неї чомусь закохуються. І він теж, і хоче відомстити й за себе і за весь чоловічий рід.

— Не пустить вас до себе академік,— каже Мастроянні.

— Який? — недбало питає вона.

Ось тобі й налякав!

— Ви ж до академіка Карналя?

— Так.

— То ось він і не пустить. Він нікого...

— Помиляєтесь — мене скрізь пускають.— Вона робить паузу, тоді говорить уже й просто щось хуліганське: — Навіть у чоловічий туалет, коли б захотіла.

«От клята баба»,— думає Мастроянні.

— І тому я маю всі підстави зневажати людей... чоловіків,— каже вона холодно.

— Навіть радянських?

— На жаль...

«Ось би помститися,— солодко думає Мастроянні,— зупинити б отак машину й сказати: «Геть! Не дозволю!»

А сам мовчить і їде далі.

— Чому ж ви не обурюєтеся? — знущається вона, мовби читаючи думки Мастроянні.

— То ви жартуєте.

— Є речі, якими не жартують!

І вже побігла до входу, навіть не спитавши, як знайти кабінет академіка. Такій і питати не треба: все знайде сама.

Мастроянні знов береться за своє: натирання машини, в якій ніхто не їздить, але сьогодні це заняття сповнене для нього найвищого змісту: він жде, коли з'явиться ота дика дівчина з очима, як у чортиці. Знаючи вельми добре свого академіка, шофер переконаний, що ждати довго не доведеться. Коли вже сюди входиш, то вийдеш неодмінно, і то не барячись. Так воно й сталося. Анастасія вискочила з будинку так швидко, ніби далі вестибюля й не була ніде.

— Я ж казав,— зітхнув Мастроянні.— У нього на півроку наперед розписано кожну хвилину. Куди вас тепер підвезти?

— Можете возити своє повітря! — кидає йому обізлено Анастасія.

— Повітря? Яке повітря?

— Академіка не возите — возіть повітря. Я люблю ходити пішки!

І вона йде, навіть не глянувши на Мастроянні. Йде, й очі в неї повні сліз. З нею навіть не захотіли говорити. Не записали прізвища. Ніяких шансів на зустріч. Ніяких інтерв'ю, ніяких спогадів. Тільки ділові розмови, тільки посутні, тільки... Вимита лондатоном секретарка покликала на допомогу собі лисуватого молодого чоловіка, який тихеньким голоском розвіяв усі сподівання Анастасії: «Академік на такі теми ні з ким не бесідує. Принаймні мені не відомо про це. Довідатися я не можу, ви самі повинні зрозуміти». Ввічливий уклін, а за спиною в неї, мабуть, пересміювалися з тою, облондатоненою.

Здається, це вперше в її журналістській практиці так безжально і, сказати б, безнадійно... Анастасія ще не вірила. Сталося непорозуміння. Прикра помилка. Ось її наздоженуть, перепросять, завернуть... Ніхто не наздоганяв, не перепрошував, не завертав. Мабуть, уже й забули. Не спитали прізвища, не знають, хто вона й що... Газету, щоправда, назвала, але що то за газета? Молодіжний орган, ніякого авторитету, ніякої поважності... Анастасія йшла довго пішки, тоді сідала на якісь трамваї, на тролейбуси, знов ішла пішки, сама не помітила, як опинилася на крутій коротенькій вулиці Коцюбинського перед височенним новим будинком. Глянула: книгарня наукової книги. Навіщо вона їй? І чому припленталася саме сюди? Несвідомо свідомо? Зроду не була тут. Навіть готуючись до зустрічі з академіком обмежилася кількома статтями з енциклопедій. Спробувала глянути двотомну «Енциклопедію кібернетики», але відклала, не читаючи, бо нормальній людині там читати нічого: дикі формули, дикий текст: «Марков довів, що не може бути алгоритму, який за даними двома скінченними тріангуляціями чотиривимірних многовидів визначав би топоморфізм цих многовидів».

Тепер, коли її ганебно вигнано, вона перед науковою книгарнею. Хоче придбати книжки академіка Карналя? Смішно! Але ввійшла до книгарні. Повинні ж у цього Карналя бути якісь книжки, коли він академік. Подивимося, що він пише.

Анастасія тріпнула волоссям, спинилася біля входу. У книгарні були самі жінки. Покупців жодного, а продавцями тільки жінки. Нестерпно. Продавати книжки — чоловіча справа. Сиві, мудрі, спокійні, заглиблені в щось мало не потойбічне, дивно непрактичні, наївні, як оті паризькі букіністи. Ну, вона ніколи не була в Парижі, але про букіністів знає. Годилося б і тут. У такій книгарні. В жінок не хоче ні купувати, ні питати.

Анастасія вийшла, так і не спитавши нікого про книжки Карналя. А може, їх і немає? То колись академіки були неодмінно з книжками, з творами, тепер, мабуть, усе інакше. Вона якось чула виступ одного академіка, який не вмів вимовити слова «Фінляндія», вперто повторюючи «Фіндляндія». Це було особливо

смішно через те, що вчений саме повернувся з Фінляндії й розповідав про свою поїздку. Але яке це має відношення до Карналя?

Анастасія йшла, недбало помахуючи своєю торбинкою, мстиво закушувала губу, складала подумки статтю про Карналя. Ви вірите в існування геніїв? Книга, яку ви берете до рук, свідчить... Ні, треба починати про довге і яскраве життя. Гай-гай, довге життя разом з успіхами й радощами приносить і прикрощі, прорахунки, хибні вчинки. Ми можемо з прикрістю відзначити в житті нашого автора і неконтрольовані захвати, і, що набагато гірше, не властиві вченому висловлювання на адресу ряду його старших (або молодших) колег, які з тих або інших причин... Але ми повинні бути поблажливими, надто ж що поблажливість ця не вияв ласки — вона зароблена вченим, його талантом, його працелюбством, усім його дотеперішнім життям.

Звичайно, ми можемо сьогодні відзначити, що в його науковій практиці бувало й таке, коли думка випереджувала слово або, навпаки, слово випереджувало думку, і тоді ми зустрічалися або ж з невиразністю, або з анахронізмами, або ж з відвертими невдачами взагалі. Та хіба це не ознака справжнього?.. Він живе й працює серед нас, разом з нами, не поступаючись активністю наймолодшим, найенергійнішим, хоча в науці енергійність і не завжди була свідченням справжності намірів і не вела до неминуче корисних наслідків, уже не кажучи про відкриття... Його час нормовано за найвищими стандартами, не доступними розумінню простих смертних. Досить сказати, що на цілих півроку в академіка вже все розписано до останньої хвилини. Уявити це важко, та, мабуть, і не треба уявляти, бо тут кінчаються звичайні параметри людського життя і ми переходимо в сферу чи то машинного функціонування, чи, можливо (і ми б хотіли сподіватися саме на це), в царину майбутнього, бо академік Карналь вважає себе (і, певно ж, небезпідставно) серед нас, людей, заглиблених у клопоти сучасності, повноважним представником прийдешності. Він мовби зійшов із сторінок науково-фантастичних книг, в чому ви легко можете пересвідчитися, коли вам вдасться якимось чином зустрітися з академіком, хоч, щиро кажучи, навряд чи вам пощастить цього досягнути.

Анастасія урвала потік своїх злих думок. Мало не застогнала від власного безсилля й нікчемності. Жалюгідна помста жалюгідними засобами. Хто ти така, щоб судити? І взагалі, навіщо ти? З однаковою легкістю пишеш про самодіяльні концерти, про перетворення Києва на зразкове місто, про новий спектакль в оперному театрі, про спорудження житлового масиву Виноградар і про ветеранів війни. А чи задумувалася, коли була війна? Для тебе це щось зовсім нереальне. Незмога навіть уявити. Відстань мало не така, як до Пелопоннеської або Пунічних війн. Коли була Третя Пунічна війна? І коли Ганнібал уперше

пустив на римлян своїх слонів? А коли вперше «заграла» наша «катюша» і хто підбив першого «тигра»? Не знаєш або ж не хочеш знати, а довкола ще повно людей, які пережили війну і пам'ятають кожен день з тої півтори тисячі днів. Батько твій починав війну лейтенантом, закінчив полковником, ти народилася вже як полковницька донька, дитинство твоє минуло серед людей, які навіть запах свій, здавалося, принесли ще з війни, саме там навчилися вони стояти плече до плеча, ніколи не знати самотності... Вона теж училася, а тоді забула, розгубила все знайдене, лишилася тільки пам'ять про батька, та й не пам'ять, а суцільний біль, якого лякалася щодалі більше, але й позбутися, почувала це виразно, вже ніколи не зможе. Якби вона зустрілася з Карналем, вона б, мабуть, зуміла розповісти про свою причетність до людей війни і, отже, про своє право на їхні спогади. Бо журналіст теж повинен так чи інакше завойовувати право. Чи то здібностями своїми, чи спільністю долі своєї з людьми, про яких пише, а чи й просто настирливістю, до якої іноді доводиться вдаватися. Вона не могла бути настирливою, та й не хотіла. Академік Карналь її не цікавить. Випадково довідалася про його існування, так само й забуде. Згадувала свою пригоду в приймальні Карналя безгнівно, майже звеселено. Поводилася, мов дурне дівчисько. А тим часом треба було просто подзвонити по телефону й довідатися, чи зможе її прийняти Карналь. Або хай би подзвонив сам редактор. Для солідності й для дотримання рівня. Бо коли живеш у столиці, то на кожному кроці доводиться дбати про дивну категорію, окреслювану таким знайомим і водночас геть незбагненним словом «рівень».

Анастасія на мить зупинилася, щоб вирішити, куди йти: в редакцію чи їсти морозиво? Морозиво видалося привабливішим.

2

Олексій Кирилович належав до того різновиду людей, які щосили вдають «неприсутність». Ось він стоїть перед тобою, а водночас його мовби й немає тут. Як співається в пісні: «Ой був та й нема, та поїхав до млина». Одна нога тут, друга там, одне вухо до тебе, друге — ще кудись, очі втуплені в тебе, а вже десь визирюють щось своє, вічна розполовиненість, розчахнутість, розіп'ятість на всіх вітрах і протягах. Такий Олексій Кирилович. Голос у нього притишений, одразу й не збагнеш, чи хоче тобі щось сказати, чи просто шепоче сам до себе, якесь чревовіщання, на обличчі не здригається жоден м'яз, в очах ніякого виразу, в самому голосі навіки втрачено всі інтонації. Машинне мовлення?

Олексій Кирилович належить до того поширеного різновиду людей, які звуться помічниками. Посада, очевидно, десь потрібна, але іноді й смішна. Скажімо, що має робити помічник

академіка? Помагати думати? Помічники в Карналя не трималися. Відчували свою зайвість, непотрібність, не витримували двозначності й смішності становища свого і йшли від академіка добровільно, розставання були мирні, часто навіть зворушливі, але все ж таки розставання.

Олексія Кириловича підсунув Карналеві Кучміенко. Слово «підсунув» не належить до інтелігентних, але іншого Карналь у даному разі підібрати не міг.

Олексій Кирилович був не високий, але й не низенький, ні блондин, ні брюнет, збудований наче й міцно, але й не занадто грубий, його вік ніхто б не визначив з першого погляду. Все майже, як і в Карналя. Щоправда, в академіка була досить густа чуприна, а в Олексія Кириловича вже щось зрадливо поблискувало на черепі, але він досить вдало маскував цю передчасну лисину. З перших же днів перебування на хисткій і, хай дозволено буде так сказати, досить невдячній посаді помічника він намагався завоювати довір'я Карналя своєю чесністю і вірністю. Нічого не приховував, нікого не підпускав до академіка, оберігав його від непрошених гостей, відбивався від спроб посягання на час, на думку Карналя і пишався з цього.

Ранкове вторгнення зухвалої кореспондентки не справило на Олексія Кириловича ніякісінького враження. Бачив і не таке. Кореспонденти не належали до явищ найвищого порядку в ієрархії Олексія Кириловича, надто ж такі, як ця дівчина. Тому він навіть не сказав Карналеві про ту коротку сутичку, яка сталася в приймальні, справ було так багато, що помічник міг і забути про якийсь незначний епізод, забути, але не назавжди, бо це суперечило принципові чесності, який сповідував помічник свято й беззастережно. Тиждень чи місяць минув з того ранку, коли смішна в своїй зухвалості дівчина добивалася побачення з академіком, сказати важко, але можна з усією відповідальністю стверджувати, що минув саме такий час, на який заслуговувала така незначна подія, і ось тоді Олексій Кирилович, вибравши відповідну хвилю, коли, на його думку, академікові потрібне було розумове відпруження, своєрідний інтелектуальний короткочасний спочинок, недбало проронив, що, мовляв, була тут одна кореспондентка, яка хотіла, але це ж несерйозно, тому він...

Карналь чи почув, а чи й ні. Спочинок для розуму тривав одну лиш мить, його мозок уже жадібно вгризався в якісь лише йому самому відомі ідеї, академік позирнув на свого помічника майже знетямлено, мов на неживий предмет, ніби на стовп повітря, глянув безвиразно й навіть образливо, але Олексій Кирилович не збентежився таким ставленням до своєї особи (бо що таке особа там, де повинен торжествувати обов'язок?), він знав, що конче повинен пробитися до свідомості Карналя зі своєю інформацією, хоч би яка вона була незначна або й мізерна, в цьому, власне, й полягав, як на його думку, найперший

обов'язок усіх помічників світу, найвище їхнє призначення й виправдання самої професії. Коли ж є мета, то для досягнення її треба застосувати всі відомі засоби, а в Олексія Кириловича, як у чоловіка втаємниченого в найнеприступніші тонкощі тактичного і стратегічного мислення, засоби були практично невичерпні. Щоправда, він не належав до фахівців, а скоріше до дилетантів, тому часто сама суть того чи іншого широко застосовуваного серед співробітників Карналя методу розумових спекуляцій не була йому зрозуміла, він схоплював іноді лише щось побічне, несуттєве, саму лиш назву, надто ж коли вона була так чи інакше приваблива або інтригуюча. Так, йому подобався термін «мозкова атака», або, як кажуть американці, brainstorming. Термін цей Олексій Кирилович розумів буквально: атакувати співрозмовника, пробиватися до його свідомості будь-що, навіть коли той відмахується від тебе, як від осінньої мухи.

Цього разу годився саме спосіб мозкової атаки, отож Олексій Кирилович, ще трохи постоявши між Карналем і тими численними обов'язками, які вимагали його присутності десь поза межами цього просторого кабінету, знов повернувся до свого повідомлення про настирливу кореспондентку, але тепер уже це мало вигляд не просто безсторонньої, позбавленої емоційного елемента інформації, а набуло, сказати б, деякого олюднення, бо помічник хотів виправдатися за своє не зовсім гречне поводження з кореспонденткою, хоч ніхто його й не звинувачував у негречності.

— Ви не турбуйтеся, Петре Андрійовичу,— довірливо мовив він академікові,— це не з органу...

— Не зрозумів,— стріпнувся від своїх думок Карналь.— Хто, що? Звідки?

— Ця кореспондентка, про яку я щойно... Не з партійної газети... Коли б центральний орган, то я... Ви ж знаєте, Петре Андрійовичу, з пресою ми завжди в контакті... Але це ні...

— Тоді звідки ж? — Карналь нарешті починав, здається, цікавитися, що теж не могло бути бажаним для помічника.

— Молодіжна газета,— вибачливо посміхнувся Олексій Кирилович,— знаєте: комсомольці, молодіжні серця... До речі, із зустрічі учених з журналістами всі газети тоді дали ваше фото, а ця газета єдина не дала.

— Не дала? То там, видно, цікаві люди?

Олексій Кирилович зітхнув. Не завжди устами академіків глаголить істина, як і устами младенців. На жаль.

— Я сказав їй, що ви ніколи не згадуєте. Про війну особливо.

— Ви в цьому переконані? — з цікавістю позирнув на помічника академік.

— Принаймні я не чув од вас... За час мого... Окрім того, я сказав їй, що ваш час належить державі, народові, ніхто не має права марнувати його... Коли ж треба редакції, то повинен

бути дотриманий рівень і домовлятися має щоразу тільки головний редактор або й ще вище...

Але цього вже Карналь знов не слухав. Хто там має домовлятися, редактор чи хтось вищий, і хто ще вищий, і що воно таке — ніщо вже не цікавило цього втомленого чоловіка. Не ображало його й те, як безцеремонно порядкують його часом, мало не наказуючи йому, в який спосіб найефективніше витрачати той час. Зате безмірно здивувало, що навіть цей наближений до нього і, ясно ж, підставлений Кучмієнком для всезагального вивчення й спостереження чоловік, власне, й досі не помітив, що він, академік Карналь, ось уже багато місяців майже цілковито перебуває в сфері спогадів, заполонений спогадами, до того ж болючими й нестерпними, від чого коефіцієнт його корисної дії починає наближатися до нуля, коли вже й не досягнув цього рівня.

— Скажіть, Олексію Кириловичу,— запросивши свого помічника сісти, хоч той у своїй вічній розчахненості ніколи не хотів цього робити,— ось ви розпорядилися за мене... Відмовили мені в праві на спогади про війну... Які мотиви? Могли б ви пояснити?

Олексій Кирилович знітився.

— Зрештою,— розвів він руками,— я не зовсім точно висловився... Відмовляти не маю права... Але порадити... Я порадив тій дівчині...

— Що ж порадили?

— Даруйте, Петре Андрійовичу, але ви ж належите до генералів кібернетики... Я це пояснив їй досить популярно... Що ж до війни, то порадив пошукати генералів з тих часів. Спогади генералів про війну — це ж прекрасно. Ще ліпше, коли згадують маршали... Жуков, Василевський... Полководці...

Карналь знов згубив свого помічника з кута зору і, здається, з обріїв думки. Говорив і не до нього, й не до себе — просто думав уголос.

— Спогади полководців — це й не спогади. Філософія війни. Зіткнення мислі, суцільна абстракція, фронти, армії, величезні маси людей, незмірні відстані, театри воєнних дій, гігантська шахівниця... Але немає наближення до людини, відсутній суто людський елемент, зникають долі, відрив від коренів, схоластика...

Олексій Кирилович усією своєю постаттю виказував намагання змаліти, змізерніти, стати, може, й зовсім непомітним. Він карався відверто і, коли б можна так висловитися, показово.

— Петре Андрійовичу, моя провина очевидна.

— Провина? Не бачу.

— Я не врахував. Дивився на вас суто функціонально. А ви прожили таке життя...

— Як усі.

— Але ж не всі учасники Великої Вітчизняної! Тільки очевидці можуть розповісти вдячним нащадкам.

Академік сказав таке, що Олексій Кирилович онімів од тривожного здивування:

— Ніхто так не бреше, як очевидці.

Тоді додав без видимої послідовності:

— Що таке спогади? Заняття для пенсіонерів, марнування часу? Але ж це й історія, чорти його бери! Людина, обдерта від спогадів, позбавлена історії, лишається голою в холодних полях вічності. Яка ваша думка щодо корисності історії, Олексію Кириловичу?

— Я поділяю вашу думку, Петре Андрійовичу.

— Не треба поділяти чужих думок — треба мати власні...

Лякатися не входило в функції Олексія Кириловича, зате серед його невичерпного церемоніалу завжди досить було шанобливості. Він схилив набік голову, майже вклоняючись перед минулим свого шефа, минулим, може, й не дуже героїчним, але тяжким.

— Повірте мені, Петре Андрійовичу...

— Ви могли б відшукати ту кореспондентку? — несподівано поспитав Карналь.

Олексій Кирилович пробачливо всміхнувся. Хіба є щось на сім світі, чого б не зміг він, помічник академіка Карналя?

— Ви повинні перепросити її... Перепросити і... можливо, я справді б міг, коли випаде хвилина...

— У вас є «вікно» наступної середи, Петре Андрійовичу, між чотирнадцятою і шістнадцятою...

— Не станемо з цим поспішати. Наступну середу я вже комусь пообіцяв. Здається, до мене мають приїхати з Полтавщини. Але ми з вами повинні зарезервувати... З пресою треба жити мирно...

3

Як це назвати? Спогад? Свідчення очевидця? Задавнений кошмар?

Гори, наїжачені рідколіссям, крижаний дощ з чорного неба, люди, розокремлені важкою, як смерть, глиною, перемішаною з камінням,— одні назовні, другі в нутровищах гори, але вмирають і ті, й ті,— так усе це й досі стоїть у його пам'яті. Ще бачить він безладні купи цегли з розбомблених станційних будівель, перевернуті вагони, паровози з розпанаханими нутрощами котлів, глибокі вирви в землі, обгороджені солом'яними віхтями місця падіння бомб, які не вибухнули, байдуже каміння замку по той бік залізниці.

Ніколи нікому про це не розповідав, навіть не пробував, бо ніхто не повірить. Той день належав війні, хоч був водночас і поза війною, назвати його слід би днем, викинутим з війни.

Дощ ішов уже кілька днів. Злий, чорний дощ падав з чорного неба на з'юрмлених коло підніжжя глиняної, порослої темним рідколіссям гори, небесні води, ледь дотикаючись до того, що було внизу, вмить замерзали, льодовий панцир обковував груддя глини, важкі, незграбні тачки, кирки й лопати, людей, не роблячи винятку ні для в'язнів, ні для охоронців, у яких зброя під тонкою кіркою льоду вилискувала, ніби скляна. Не була скляна — в цьому легко пересвідчувався кожен, хто мав необережність переступити незриму лінію постів. Без попередження лунав постріл, чоловік падав і так лежав до самого вечора для науки й пострaху живим. За спиною у в'язнів була велика станція, розтрощена й розбомблена американськими штурмовиками, по той бік улоговини, в якій пролягали рейки, височів сірий, у гнилих плямах давнини замок, місто обтікало похмуру споруду замку химерними покрівлями своїх будинків, а з цього боку, за глиняною горою, яку колупали змучені люди, лежало передмістя, одна довга вулиця, що починалася відразу коло рейок залізниці, починалася ще міськими будиночками, поволі переходячи в вулицю сільську і впираючись десь далеко в темний ліс.

Дощ почався ще тої ночі, коли американці здійснили особливо вдалий наліт на станцію й місто, дощ лив ось уже кілька днів, цивільне населення загнане було в міське бомбосховище, вирите в надрах глиняної гори за станцією, американці сипали бомби щедро й наосліп, бомби рвалися навіть у далекому лісі; багато з них упало на глиняну гору, і обидва виходи з бомбосховища виявилися заваленими. Мало не всі жителі містечка були поховані в глиняній горі, вони сиділи там у суцільній темряві, може, задихалися без повітря, може, вмирали з голоду, може, потопали в холодних підземних водах, викликаних вибухами бомб. Рятувати їх не було кому. Йшов лютий сорок п'ятого року, радянські армії вийшли на Одер, навіть сліпі бачили кінець війни, Німеччина металася в останніх судомах, тотальна мобілізація повимітала найостанніших калік, фронти ковтали все, в тилу лишалися жінки, діти, безнадійні каліки, а над ними — безлика, жорстока сила всіх отих гауляйтерів, крайсляйтерів, охоронних військ, таємних служб, катів, убивць, доносчиків і просто негідників за фахом і покликанням.

Поховані в глиняній горі були мовби втіленням тої безвиході, в якій опинився весь німецький народ. Диктатори завжди ставлять свої народи в безвихідь, тоді вимагають жертв, самовідданості й, звичайно ж, рабської покірливості. Вмирання за невідомі, але неодмінно високі ідеали належить до найвищих цнот, і ось ті, хто сидів десь у мороку підземелля, мали прекрасну нагоду виказати відданість і покірливість долі. До глиняної гори мерщій пригнано кількадесят польських полонених, виснажених до краю італійських солдатів, недавніх союзників, а

тепер ворогів, кинуто було й каторжну офіцерську команду радянських полонених.

Цих людей мали б об'єднувати спільні зусилля — об'єднувала ненависть. Вони ненавиділи вартових, усіх отих безіменних, списаних з фронту через каліцтво есесманів, щедро наділюваних гефтлінгами [1] уїдливими прізвиськами: Лунатик, Гітлер, Боксер, Собака, Паралітик. Почуття ненависті мимоволі поширювалося й на тих, хто сидів у нетрях гори: ну, гади, попалися, ось би до вас і всіх цих, що на волі... Не думалося, що там діти й жінки, були вони для вмираючих в'язнів найперше ворогами, безтілесною й безликою масою, гідною лиш прокльонів і почуття мстивості. Бо хіба ж то не вони повторювали віршик з хрестоматії: «Візьмемо на себе всі незгоди війни: ніч, і вогонь, і нужду, і жорстоку смерть, коли звелить доля...» І хіба не вони вимагали свободи й хліба лиш для себе? Чому свобода лише для них і хліб тільки для них? Де інші? І чи можна коли-небудь нагодувати ненажер, які думають про хліб, забувши про чисте сумління?

Поляки працювали мовчки. Вдавали, що працюють. Італійці підбадьорювали себе погукуванням: «Лаборандо! Престо!» — але ворушилися досить мляво, бо не мали сили. Команда, в якій був Карналь, саботувала майже відверто. Мали усталену славу саботажників, не боялися вже нічого, кожен зазирнув на край життя, відкрилися його очам всі глибини небуття, смерть ходила коло них на відстані простягненої руки, жалюгідна нетривкість вичерпаного до крайніх меж тіла, ганебна залежність від сліпого випадку, від примхи озброєного охоронця — все це навчило їх покладатися лише на силу духу, на власну твердість і непохитність. Такими були скрізь, цим трималися до самої смерті й навіть після смерті. Карналю пощастило в нещасті, коли він опинився серед цих людей. Зібрані з багатьох концтаборів, безнадійні, штрафники, випадково вцілілі, вже наперед записані в реєстри смерті, ці люди вражали навіть есесівців, перекалічених на Східному фронті й приставлених до радянських полонених, аби задовольнили свою жадобу помсти, бо ж для таких мститися ніколи не пізно.

Незмога було собі уявити здруженіших людей за цю штрафну команду, але до здруженості, сказати б, загальної неминуче додавалася ще й товариськість групова, команда ділилася на маленькі осередки, в яких люди сходилися ще тісніше, єдналися несподіваними симпатіями, замилуванням, повагою. Карналя через те, що був наймолодший, звали всі Малим, його найближчими друзями були Професор і Капітан. Власне, Професор Георгій Гнатович у мирному житті був доцентом, викладав у Одеському університеті математику. Капітан Гайлі справді мав таке звання в армії, до війни працював головним зоотехніком коне-

[1] Гефтлінг — арештант, в'язень *(нім.)*.

заводу в Туркменії. Професор — це суцільний розум, Капітан — краса, зграбність маленького м'язистого тіла, нестримна жадоба волі, палкий темперамент сина пустелі, а що міг додати до їхніх гідностей Карналь? Був Малий — і цим усе сказано. Ним мали піклуватися, опікуватися, йому помагати, його захищати, його вчити. На фронт прийшов відразу з десятирічки, та й то недорослий, бо в школі вчився надто успішно, перескочив аж через два класи й десятий закінчив шістнадцятилітнім. До армії брати не хотіли, тоді написав листа маршалові Тимошенку, і хоч відповіді не встиг одержати, військкоматівці з поваги до такої хлоп'ячої наполегливості послали Карналя до автомобільного училища, до якого він так і не доїхав, зате доїхав до фронту, і війна для нього почалася з червня сорок першого, а урвалася кілька місяців тому вже на словацькій землі. Може, поважали його саме за те, що був він «найсвіжіший» з полонених, більшість мандрувала по концтаборах вже з сорок другого й сорок третього, лишилося кілька навіть з сорок першого, хоч на тих дивилися як на святих, ніби на посланців з того світу. Тих, що з сорок першого, намагалися оберігати, але ще більше оберігали Малого, бо це ж був ніби посланець великої могутньої армії, яка вже дотрощувала фашизм і ось-ось мала дійти до Берліна.

З Професором і Капітаном Карналя здружувала також (і не в останню чергу) однакова міра ненависті, виказуваної до них есесівцями. Професор буквально нищив цих недовчених поглиначів фашистських закликів і карикатур фашистської газетки «Штюрмер» своєю розумовою зверхністю. Його особливо гостро ненавиділи за причетність до сфери точних знань. Бо точні знання суперечать таємничому духові глибинних істин, духові великого і всезагального, духові неокресленого, духові самозречення, готовності до бою. «Наш прапор — вірність, б'є барабан, будь хоробрим! На скалки весь світ розіб'єм!..»

Капітана ненавиділи за дику свободу в очах. Звідки ще цей азіат? Самих тільки слов'ян тридцять мільйонів зайвих на континенті, які повинні бути знищені, спалені, розвіяні за вітром. Навіщо ці азіати? Раса, кров, честь, вірність!

Малого ненавиділи за молодість. Чому офіцер? Такий малий, і вже офіцер? Неймовірно й неприпустимо. Молодого найлегше зламати. Жорстокість до ворога знаменує силу й упевненість.

Всіх трьох били регулярно й методично. Ждали ляку й здичавіння, але діждатися не могли. Приставлено до них молодого есесівця, якого прозвали вони Паралітиком, бо смикався весь чи то від фронтової контузії, чи з перестраху, коли над ним пройшла радянська «тридцятьчетвірка». Молодий, високий, навіть вродливий, завжди з наманікюреними нігтями, напахчений парфумами, Паралітик відзначався вишуканою жорстокістю — це він вигадав голити всім штрафникам голови й примушував на холодному дощі скидати пілотки й усі ті саморобні накриття, які

в кого були. Тут, під цим крижаним дощем, вони намагалися бодай трохи захиститися, напинаючись паперовими фінськими спальними мішками, які їм видано кілька місяців тому замість постелей. Мішки призначалися для одноразового вжитку — щойно переспиш у ньому, м'який папір усередині рвався на стріпки, так що залізти туди вдруге вже не було змоги, але верхня оболонка, зроблена з цупкішого паперу, ще якось трималася, тож вони просто вкривалися цими мішками, лягаючи на голі дошки нар у своєму бараку, обплутаному кількома рядами колючого дроту, а вранці, вибігаючи під холодний дощ, напинали з мішків такі собі башлики, за день паперове накриття розповзалося, від нього лишалося вже саме шмаття, обмерзле, вкрите лискучим шаром льоду, воно торохтіло, видавало якісь мертві звуки, але Паралітик і цього шкодував для нещасних людей, щоразу зриваючи то з того, то з того залишки паперових мішків, відкриваючи голені голови безжальності дощу.

— Мав би залицятися до своїх дівчат, а не знущатися з нас,— сказав Малий.— Бач, як наманікюрився й напахтився.

— Всі його дівчата он там,— зі злістю рубнув важку глину киркою Капітан.

У Професора голос був застуджений, трохи захриплий, від чого здавався втомленим.

— Вони вважають себе мужніми,— сказав він, маючи на увазі не самого тільки Паралітика, а всіх охоронців,— насправді ж жалюгідні пристосуванці. Пристосовництво — один із способів протидіяти часові. На жаль, здається, дуже поширений серед деяких категорій людей. Засліплення їхнє таке велике, що навіть не помічають наближення кінця. Запопадливість їхня не зменшується, і це мене найбільше дивує. Чи вже такі вони всі засліплені?

Говорити Паралітик не дозволяв. Та й ніхто не дозволяв. Працювати! Швидко! Багато! Затято! Вереск, погрози, прокляття. Не впливало. Ніхто не квапився. Ні поляки, ні італійці, ні радянські офіцери. Всі були розокремлені, пости розставлено так, щоб не змішалися в'язні, навіть маючи спільну роботу, але працювали всі однаково — вже й не руками, а самими очима, насилу піднімали кирки, падали разом з ними, лежали на мокрому холодному грудді, дихали тяжко, ніби востаннє. Перед смертю не надихаєшся. Вартові кляли в живий камінь, в грім і блискавку й усі стихії світу, били, кололи багнетами, час від часу лунали постріли, бо за застрелених при спробі втекти кожен пост отримував три дні відпустки й п'ять марок винагороди, але край війни був такий близький, що ніхто вже й не міг сказати напевне, чи встигнуть вони відгуляти свої три дні, зароблені ще на одному вбивстві.

— Льос! Бістро! Работа!

У довгих плащах, чорних, як дощ, лиснючих, як лід. Спокійні й опановані. Людські почуття незнані. Не жди рятунку й

співчуття. Їхня сила була у внутрішній порожнечі. Там відлунювалися лиш накази. Орднунг іст орднунг. Гідність, заслуги, цінності людські, добро, зло — ніщо тут не діяло. Машина, механізм, крематорійне небо, крематорійна мова, крематорійне існування.

І хотіли, щоб полонені мерщій відкопували тих, хто був похований у підземному бомбосховищі! Хіба там не такі, як оці пости? Хіба не ті, хто їх народив, виховував, годував, посилав на підбій світу?

— Закопав би їх усіх в землю! — поблискував своїми чорними очима Капітан.— Ти, Професоре, кажеш про гуманність, а поглянь на постових. Цілий день жеруть бутерброди з маргарином, з ковбасою, із шпеком і смальцем, навмисне дратують нас, смертельно зголоднілих, забули про тих, хто сидить у цій горі й так само, як ми, вмирає вже з голоду. Чому ми маємо думати про них? Коли вже так поспішають, чому бояться, щоб ми працювали й уночі? Бо знають, що в темряві розбіжимося. То й хай би ми розбіглися, зате справді б розкопали цю гору не за тиждень, а за три дні й витягли б на світ божий отих нещасних, хоч і там фашисти, бо тут усі фашисти, і я всіх би їх!..

Капітан був такий вродливий, що не псував його навіть розмоклий, страхітливо знеформлений спальний мішок, а неймовірна худизна якось ніби аж личила йому. Дивуватися доводилося, де береться в цьому маленькому, висохлому до самих кісток тілі стільки вогню й пристрасті. Зате Професор відзначався спокійною добротою, він усе навертав своїх друзів на думки про гуманність, він бачив уже кінець війни й навіть зазирав далі за її край. Там потрібні будуть люди. Найбільша цінність і святість на цім світі. А в людини найдорожче — думка, сила думки. Професор цінував думку так само, як Капітан почуття волі. І те, й те передавалося однаковою мірою Малому, але від Професора все запам'ятовувалося назавжди, і так і винесе він згодом з тих страшних часів замилування свободою, та ще більше — силою людської думки. Професор, окрім своєї математики, дуже любив музику. Голодним, змученим людям, сушачи залишки свого паперового мішка коло залізної грубки, розповідав про композиторів, про опери, які знав (а знав він, мабуть, усі опери світу), про чужі пристрасті й страждання так, ніби мало їм було страждань власних. Найдивніше: його слухали й щоразу просили розповідати ще.

Назавжди запам'яталося Малому про Верді. В двадцять сім років композитор втрачає кохану дружину й своїх дітей, відчай опановує його, не хочеться жити, а йому присилають лібретто опери «Навуходоносор», до якої він має написати музику. Верді не хоче читати бодай рядок, кидає рукопис на стіл, рукопис розгортається, і композитор випадково прочитує одну фразу: «Злинь, думко, на крилах золотистих!» Так співають ув'язнені у вавілонському полоні. Композитор уже не може відірватися від

рукопису. Ще того дня він пише музику до цих слів. Злинь, думко, на крилах золотистих!

Після тої розповіді Малий знав твердо: навіть коли вмиратиме він, хай злине його думка!

Але тут, коло підніжжя розмоклої глиняної гори, під злим, чорним дощем не було ні думок, ні сподівань, не дослухався Малий до бурчання Капітанового й до хрипких зауважень Професора. Він ждав лиш одного: прилетять чи не прилетять? Бо коли американці прилетіли раз і так тут усе потрощили, то повинні б прилетіти, щоб дотрощити. Наші не можуть, бо задалеко, в наших вистачить своєї роботи й на сході, але ж цим з-за Рейну зовсім близько, якась сотня кілометрів чи й менше, мали б добивати, розшматувати тут усе, всі оті замки, всі станції, мости, гори, змісити всю цю наїжачену гостряками темних дерев і колючим камінням землю, запалити пожежі, щоб запахло вогнем. Прекрасний запах вогню!

Вони втратили лік дням, здавалося, всі вмруть тут серед слизького глиняного груддя, про тих, що під землею, вже забули й думати. Так їм і треба! Шкода, що не всі там! Хто б став дорікати їм за брак широти поглядів, за невміння бути безсторонніми, стати над власним горем і відчути сум'яття й страх похованих живими в надрах гори? Коли відібрано всі надії в тебе, то марно сподіватися, щоб ти дарував їх комусь іншому. Дарують лиш те, що мають, чим володіють самі. Може, думалося б про німців не з такою ненавистю, аби охоронці бодай раз спробували звернутися до полонених як до людей, мали б просити, благати помочі для тих, що були поховані, але, не маючи в душах нічого людського, як могли сподіватися знайти його в інших? Кричали, загрожували, били, вбивали — натомість мали холодну зневагу, байдужість і вперте саботажництво. Та хоч як неквапливо, навмисно уповільнено колупалися в глині ці люди, все-таки мав настати день, коли вдарили вони один перед одним кирками і почули крик, людський крик розпачу, радості, муки, і ті, хто ще мить тому видавався для полонених ворогами, зненацька стали людьми, і, знесилені, виснажені, майже вмирущі, вони заходилися розгрібати мокру глину, розширювати отвір, працювали навколішки, розкопували вже й не кирками та лопатами — руками; вартові, враз збадьорившись, кинулися відганяти полонених від утвореного виходу, щоб не змішалися вони з тими, хто мав видобутися на поверхню, не забруднили своїми доторками, своїм диханням чистоти арійців, не вловили навіть запаху арійського поту; тепер невидима лінія постів пролягала не тільки між полоненими й вільним простором, а й біля вузького отвору, однак есесівці, хоч які меткі й запопадливі, не встигли, їх випередили ті, хто рвався на волю з надр гори, вилетіли звідти знетямлені, виштовхнуті менш меткими й не такими щасливими. Найпершим норовив вистрибнути під холодний, але ж такий живлющий дощ карячконогий дідок у чорному

пальті з плисовим вузьким комірцем і в м'якому кислатому капелюсі. Дідка тягли назад, смикали зусібіч, відпихали, він борюкався і, мабуть би, випередив усіх, але йому заважав величезний портрет у чорній вузькій рамі, який дідок пхав поперед себе. Кінчилося тим, що дідка все-таки затоптали в глину, портрет упав на груддя, скляно блиснули з портрета дико вирячені очі чоловіка в сідластому високому кашкеті, з чорною щіточкою вусів під набряклим од істеричності носом, есесівці не знали, чи піднімати дідка, чи хапатися за портрет, а з-під землі тим часом із зойками, плачем, стогонами, прокляттями виривалися жінки, діти, повзли рачки старі, яких збивано з ніг, молоді матері виносили немовлят, високо здіймаючи їх над людським стиском, старші жінки плуталися в довгому одязі, молоді шматували на собі вбрання, тягнулися гострими нігтями до облич есесівців, деякі кидалися й на полонених, але відступали чи то засоромлені, чи то зогиджені. Що їм фюрер, що їм ідеї, честь, вірність, раса! Життя дихнуло їм у змертвілі в підземеллі обличчя, вабило холодним розблиском молодого льоду на одязі, головах і обличчях отих дивних чужинців, спазматична радість вибавлення від смерті, від задухи, пітьми, води, глини, каменю шукала якогось виходу, хотілося вчинків незбагненних, може, протиприродних. Де та німецька стриманість, де той орднунг, де та слухняність! Шаленіли, телесувалися, розсваволювалися. Професор, Капітан і Малий опинилися серед знавіснілих від визволення, вибратися звідти вже не могли, їх штовхали, на них кричали, їх звинувачували, їм дякували, тоді зненацька з'явилася коло них вродлива молода жінка, чорноока, витка й гнучка, видивилася на тих трьох, вмить вирізнила з-поміж них Капітана, кинулася йому на шию й стала його цілувати. Від несподіванки Капітан не втримався на ногах, упав разом з жінкою в багнюку, але чорнява й тут не відпустила його, одною рукою обнімала Капітана, цілувала в щоки, в очі, в уста, а другою несамовито, в дикому поспіху рвала на собі одяг, викрикувала між хапливими поцілунками: «Візьми мене! Візьми мене всю! Я хочу тебе! Тільки тебе!»

Це було вже й не шаленство, а якесь цілковите здичавіння. Ще кілька молодих жінок, чи то заохочених чорнявою, чи так само ошалілих, кинулися на полонених, одна вхопилася за поляка, дві за італійців, ще одна спокусилася навіть Професором, Малий хотів якось допомогти своїм товаришам, нагадати німкеням вже й не про пристойність, а про загрозу смерті, яка неминуче нависала над кожним, але його німецька мова обмежувалася такими слівцями, як «нох» і «дох», «ферштейн» і «нікс», типове крематорійне есперанто, а тут не помогли б найліпші оратори світу.

Есесівці забули про дідка з портретом фюрера, загроза арійській честі й крові була така очевидна, що вони вмить набули необхідної твердості й рішучості, тепер удари сипалися вже не

тільки на полонених, а й на німецьких жінок, за жінками ганялися з автоматами, жінок відривали від полонених, Паралітик спробував відірвати й оту чорняву від Капітана, кричав їй, аж пінився:

— Ти, курво! Хочеш висіти на гілляці разом з своїм брудним руським? Тобі мало німецьких мужчин?

Він ударив її раз і два автоматом, стрибнув чобітьми просто на Капітана, аж тоді жінка повернулася до Паралітика, підхопилася з землі, заступаючи собою Гайлі, який підводився тяжко й непевно з багнюки, прокричала в обличчя есесівця:

— Це ти — німецький мужчина? Це ви всі? Чому ж ви всі такі чисті, а вони — брудні? Хто рятував нас од смерті? Хто не боявся забруднити руки? Нам хочеться брудних! Ми хочемо з ними! З ними, а не з вами! Чуєте!

Лунатик і Боксер кинулися на поміч Паралітикові, але не могли продертися крізь щільний натовп жіноцтва, яке з хворобливою цікавістю й співчуттям придивлялося до того, що діється між одною з них, руським і німецьким солдатом. Більшість жінок, які видобувалися з бомбосховища, мерщій сунулися подалі від цієї небезпеки, лякалися бути запідозреними навіть у співчуванні отій розтелесованій, але знайшлися й відважні, не дійшли вони до такого стану, щоб обніматися з руським, італійцем чи поляком, гамівні сили страху ще діяли в них, та ось-ось мали зникнути.

У цих людей навіть найпростіше почуття вдячності виявлялося в таких протиприродних формах, а відважність або ж умирала в них навіки, або пробуджувалася там, де ніхто й не чекав. Есесівці нічого не могли вдіяти. З жінкою не те, що з виснаженими до краю ув'язненими, та ще й поставленими поза всіма людськими законами. Молода німкеня і в гадці не мала боронитися й виправдуватися — вона далі йшла в зухвалий наступ.

— Ви, прокляті собаки,— кричала вона есесівцям, наставляла на них оголені груди, розкидала в відчайдушних замахах своє довге чорне волосся,— вам хотілося, аби ми виздихали в підземеллях? Чи, може, то ви копали? Може, ваші руки в глині? Може, ви квапилися нас порятувати? Ви чистенькі! Ви скрізь чистенькі! Ми ненавидимо вас, а цих любимо! Цих брудних і напівмертвих, як і ми самі! Замучених, як святі!

Професор і Малий тихенько сховали Капітана подалі від есесівських очей, бо тут важила кожна мить.

На поміч есесівцям прийшла якась стара жінка, вся в чорному, змарніла й зболена, з голосом тихим і гірким.

— Крісто, що з тобою,— спробувала вона вгамувати молоду.— Ти ганьбиш пам'ять мого сина. Поглянь на себе...

— Ах, це ти, стара відьмо,— мовби аж зраділа та, яку, виходить, звали Крістою.— Ти теж уціліла? Виповзла з-під землі, мов недодавлений черв'як? Порятувалася з пекла, з якого не зумів випорснути твій син? Не доторкуйтесь до мене! Ненавиджу!

Всіх вас ненавиджу! А цих люблю! Хочу любити того, якого вибрала! Хочу спати з ним! Привести його в свою бездоганну німецьку постіль! Де він? Нащо ви його забрали? Вмієте тільки забирати й відбирати, на інше нездатні!

Зайшлася в безсилих риданнях, і тут стара жінка змогла нарешті впоратися з нею, брутально штовхнула її поперед себе, майже погнала геть, і есесівці мали б вичитати в цьому виклик і докір за те, що не зуміли упоратися з Крістою, але вони мали досить своїх клопотів, їхні голови вже обмізковували, мабуть, найвишуканіші і найжорстокіші способи покарання полонених і найперше — маленького вродливого азіата, званого Капітаном; коли й стримувало їх щось від негайних дій, то не ніяковість перед жінками й дітьми, не гнівні слова Крісти, не якісь там людські почуття, а відсутність наказів, вчасних, точних, коротких і водночас вичерпних. Навіть не маючи наказів для непередбаченого випадку, вони охоче піддалися б автоматизму поводження — кинутися на полонених з прикладами, з багнетами, могли пристрелити когось для остраху (знову ж усі загрози падали найперше на Капітана), однак зістеризована молода жінка стала їм на заваді, вона внесла небажаний розгардіяш в усталеність і порядок. Коли ж порядок порушується, то слід негайно його відновити, в даному разі це означало насамперед: розокремити рятівників і порятованих, відділити овець від козлищ, відігнати полонених якомога далі від цивільних німців, не допустити злочинного змішання, щедро удаючись до належної жорстокості. Все тут робилося з нелюдським гамором, з неодмінною биятикою, образами й погрозами; плутаючись у довгих полах довгих обледенілих плащів, пости зганяли вниз до колій полонених, збивали їх у безладні шеренги, лічили й перелічували, чи не втік хто, не загубився: айн, цвай, драй, фір... Лічили радянських полонених, італійців, поляків, були ретельні й запопадливі, не допускали навіть думки про найменше послаблення, не бентежило їх швидке наближення краху, не знали почуття марності зусиль. Deine Ehre heißt Treue [1]. Вірність чому й кому? Отому з божевільно виряченими очима, портрет якого щойно втоптано в багнюку там, нагорі, і він лежав там і досі; бо безпечніше було вдати, ніби не помітив того, що сталося, а коли нічого не сталося, тоді не може бути й покарання.

Перед Капітаном Паралітик затримався довше, ніж перед іншими, замахнувся на нього прикладом, просичав: «Пасс мальауф!» — але не вдарив, бо Професор наставив прикрите обледенілим паперовим мішком плече, сказав спокійно: «Гер пост, він невинний».— «А-а,— майже застогнав Паралітик.— Невинні! Всі невинні! Ми покажемо вам невинних! Гальт мауль [2], прокляті свині!..»

---

[1] Твоя честь у вірності *(нім.)*.

[2] Заткни пельку! *(Нім.)*

Нічого нового. Професор зневажливо вмовк. Не метай бісеру... Злети, моя думко, на крилах золотистих. Капітан ще й досі переживав подію, яка струснула його душу, перевернула в ньому все, відродила всі напівзабуті прагнення, і дивився своїми незбагненними чорними очима за лінію постів з такою тугою, ніби вже летів туди, на волю, на простір, полишивши тут своє знесилене тіло як щось обтяжливо-непотрібне. А Малий благав у душі: «Прилітайте! Прилетіть! Вдарте! Потрощіть! Запаліть!» Прекрасний запах вогню. Ніщо в світі не порівнюється з цим запахом.

Фельдфебель, поблискуючи з-під плаща неживим сріблом своїх нашивок, оголосив, що команда позбавляється для початку обіду, але то тільки початок, належна кара жде винних пізніше, тим часом усі мають працювати на розчищенні колій від розбомблених вагонів і працювати добре, бо на саботажників також чекає кара з однаковим виміром справедливості й жорстокості, як і належить усім непокірливим.

На розчищенні колій можна було б працювати хоч і вічність. Четверо бралися за потрощену дошку, двоє тягнули в один бік, двоє — в протилежний, вдавано силкувалися, майже відверто насміхалися з постових, а ті навіть не могли підбігти, щоб завдати удару чи штурхана, бо стояли віддалік. Щомиті могли налетіти американські штурмовики, вдарити знов по станції й по коліях, порятується тоді лиш той, хто буде ближче до гір. Дбати про безпеку полонених було б смішно. Та вони й самі не думали про це. Вже й не сам Малий, а, мабуть, кожен у душі благав далеких американців: «Летіть! Прилетіть!» Змагалися не з страхом смерті, а з часом. Швидше вечір, тоді відвезуть до барака, обплутаного колючим дротом. Але до вечора ще була ціла вічність, хоч самий день теж був чорний, як вечір, мертво шурхотіли обледенілі паперові мішки на полонених, тьмаво блищало все довкола — змертвіле, холодне, слизьке, огидне.

Професор, Капітан і Малий були разом, мовчки вовтузилися між розтрощеними вагонами, не змовляючись, трималися ближче до тої дільниці колій, в яку впиралася вулиця підміського селища, іноді позирали туди, бачили тихі білі будинки, покриті тонким шаром льоду так само, як і все довкола, але там ще був скляний полиск шибок, там пробивався десь запашний дим з димарів, звідти долітали до них крихти чужого життя з його теплом, затишком, усім тим, про що вони давно забули, а коли й згадували іноді, то вже не вірили, що зазнають його коли-небудь. «Як трава життя людей, як твоє дихання, о господи!» Не хотіли бути травою. Поки в тобі б'ється думка, ти людина, і такою пребудь вовіки! Так учив їх Професор. Повторював щодня, невтомно й загрозливо. Малий заприсягався в душі, що, коли зостанеться живий, винесе з цього потойбічного світу найвищу повагу й замилування до думки, коли умиратиме, то й тоді хай злетить його думка. Крила ще малі, але все одно! Вражала його

в саме серце байдужа жорстокість війни. Війна не вибирала. Завдавала ударів з зав'язаними очима. Гинули найліпші, найрозумніші, тут не було поділу на звичайних і виняткових, важило лиш те, хто живий, а хто мертвий, кому доводилося вмерти. Малому хотілося жити, хотілося вціліти, та коли б треба було вмерти за Професора, він би радо згодився, бо в Професорові рятував би від смерті також власну думку. Тим часом з самого ранку благав невтомно: «Прилетіть! Розбомбіть!»

Людина не завжди може обійтися без допомоги. Іноді потрібна й не поміч, а поштовх, нагода, зачіпка. Чи слід звинувачувати тих, хто жде такої нагоди, надто ж коли люди позбавлені буквально всього, крім власної волі й думки? Але не слід і зволікати з таким жданням. Малий, хоч і наймолодший з усіх своїх товаришів, переважав їх своєю фронтовою досвідченістю. Професор любив повторювати слова Паскаля: «Природа є безконечно вражаючою кулею, центр якої всюди, а обвід — ніде». Професор багато знав, за ним стояли цілі віки людської культури, зате Малий почував у собі право трактувати ту культуру так чи інакше. Паскалівська куля була для нього найперше не ознакою безмежності світу, а вказівкою на те, що кожен завжди так чи інакше опиняється на даний момент у центрі того безмежного всесвіту, але тільки тоді, коли той кожен — боєць і зуміє довести право на перебування в центрі. Три роки на фронті, три роки в безперервних боях, три роки жорстокості, смертей, героїзму навчили Карналя, що в бійця ціль повинна бути не тільки зовнішня, а внутрішня також. Для її окреслення вживано слова «усвідомлення», але для Карналя в тому слові було щось образливе. Бо коли тільки усвідомлене, то не твоє, чуже, а людині конче хочеться свого. Усвідомити — означає бути лише свідком подій, учинків, подвигів, історії, а битва з фашизмом вимагала від кожного бодай на коротку мить опинитися в самому центрі світу, брати на себе всі сподівання й трагедії світу, бути не свідком, а собою самим. І Малий волів мовчки померти при потребі за Професора, були то не пусті слова, а переконання, що інакше чинити не може й не сміє. Бачив надто багато смертей, щоб не знати, що з смертю ще не все кінчається для людини. Боєць умирає, але перемога вже летить назустріч йому, вона живе, наближається. Смерть — це не жертва, вона неминуче має своє продовження, свій наслідок, розтягується в часі, має тривання, хоч і коротше, ніж життя, зате незмірно наповненіше. Немає вибору між чужою і своєю смертю, є тверда віра у високе призначення бійця на землі, в уміння сконденсувати в миті власної смерті, може, й не одне життя, а цілі тисячі їх.

Штурмовики вирвалися з-за чорного дощу, випередивши розпачливе виття сигналів повітряної тривоги. Прилетіли, коли їх ніхто не ждав. Уже темніло, постові заворушилися в своїх незграбних довгих плащах, аби збирати полонених, перелічувати, як худобу, й мерщій гнати до ночівлі. Аж тут засвистіло, ви-

бухнуло, пойнялося червоним, вдарила смерть звідусюди, рятунку не було — падай, де стоїш, бурмоти в душі благання про порятунок, про щасливий випадок, сподівайся, що перечекаєш, вцілієш, виборсаєшся й цього разу. Штурмовики йшли двома хвилями, перші скинули бомби, другі вдарили із скорострільних гармат і з кулеметів, не знати, що й жахливіше: чи роздерте вогнем чорне небо, чи дике нишпорення куль по землі. Війна виступала перед ними завжди тільки із зав'язаними очима, смерть не вибирала, свій чи чужий, не було для неї кращих і гірших, ворогів і друзів, для живих вона завжди страшна, але ще страшніше безсиле ждання смерті.

Професор, Капітан і Малий, звиваючись між рейками, попід колесами вагонів, щулячись від дзенькання куль, які вдаряли в метал, здавалося, просто в них перед обличчями, повзли кудись убік, ще й самі не усвідомлювали, що буде далі, не знали, чому не залягли, як інші. Ближче й ближче до краю колій, до отої вулички, в кінці якої темнів збавчий ліс. Сигнали тривоги розпачливо ридали над ними, американські штурмовики донищували безборонну станцію. Гриміло, клекотіло, палало позаду. Коли світ мав форму кулі, то неодмінно кулі вогняної, в паланні й незборному запаху вогню, а центр того світу завжди там, де є нескорений дух і жадоба волі.

— Біжимо! — тихо гукнув Капітан.

— Втікаймо! — підтримав його Малий.

Професор мовчав, не міг вхопити віддиху, два молодші товариші, підтримуючи його під руки, помогли перестрибнути останні колії, тоді всі троє впали ще й ще, хоронячись не так від куль і осколків, як від лихих очей постових, ждали криків остороги, ждали, може, й пострілів, які видавалися б тепер жалюгідно смішними.

Вулиця прийняла їх насторожено. Слизький брук зрадливо загримів під трьома парами дерев'яних колодок. Попереду була обіцянка волі. Добігти до лісу, сховатися, загубитися між темними деревами, втікати, втікати, бо це доля всіх тих, хто беззбройним поставлений проти озброєних ворогів. Утекти, щоб повернутися. Часу лишилося обмаль, війна могла закінчитися щодня й щогодини, гарантій на повернення не мав сьогодні вже ніхто, але ті, позаду, однак бояться можливості повернень, тому неодмінно переслідуватимуть, утікач повинен бути впійманий або просто знищений. Колодки гриміли по слизькому камінню так, що їх чули й мертві. Дивно, що втікачі змогли подолати мало не половину довгої вулиці і їх ніхто ще не перепинив. Адже їх чули в будинках обабіч вулиці. Вже почули й постові. Почув їх фельдфебель із срібним черепом на високому, як і в самого їхнього фюрера, кашкеті, почув Паралітик, що смакував думкою про розправу над Капітаном, грюкіт колодок розлунювався в есесівській пустоголовості ще й тому, що штурмовики зненацька зникли, навздогін їм полетіли сигнали відбою

повітряної тривоги, на мить запанувала тиша, тоді станція позаду ожила, те, що вціліло, поквапливо рятувалося звідти, втікало, як і оці троє, з тою одміною, що там усе діяло під знаком орднунгу, а ці обурливо й навіть нахабно ламали те, що нікому не дано зламати.

Позаду почувся сюркіт свистків зчіплювачів вагонів, сопіння локомотивів, прибійні хвилі гуркоту порожняка, брязкіт буферів. Завжди ці звуки приносять надію руху, змін, але не тепер і не для тих, хто, мало не падаючи від знесилення на холодне каміння, біг вуличкою, заповнюючи її гримінням своїх дерев'яних колодок, хрипким диханням.

Тривога була така коротка, що ніхто, здається, не встиг тут і сховатися від нальоту, та й не мали куди ховатися, бо вдруге ніхто б не поліз у бомбосховище, в якому мало не знайшли своєї смерті.

З приміської вулиця перетворювалася далі на сільську, тут стояли вже не сірі, притиснуті один до одного стандартні будиночки, а виднілися цілі оселі з високими й просторими господарчими будівлями, з таємничими закутками, які обіцяють і спочинок, і притулок, і сховок. Капітан рвався вперед, відчував волю, міг доторкнутися до неї рукою, Малий не відставав від нього, але вичерпаність Професорова була вже така, що бігти він не міг, окрім того, був серед них найдосвідченіший у справах втечі, бо вже пробував те робити безліч разів. Він точно вчув з'явлення погоні, тому мовчки завернув до найближчої оселі, ведучи за собою своїх товаришів. Вони вскочили до селянського двору, бралися відразу до високих сараїв, аби вміли й могли, то прокралися б туди нечутно, прослизнули тінями, але кляті колодки загриміли в дворі ще дужче, і тут назустріч утікачам вийшла невисока тонка жінка, йшла просто на них з недоречною сміливістю. Вони впізнали її ще здаля, а їй довелося підійти майже впритул, щоб переконатися.

— Ти? — спитала вона Капітана, і той мимоволі зупинився.

То була Кріста.

— Ходім зі мною,— сказала вона. Зверталася лише до Капітана, Професора й Малого не зауважувала, не було їй до них ніякого діла, та вони обидва й не сподівалися на її увагу, не зупинилися, бігли далі.

— Сховаємося в сіні,— гукнув на бігу Малий.

— Може, принесеш щось попоїсти? — сказав Капітанові Професор.— Веде, то йди.

Крісла повела Капітана в тепло й, мабуть же, у ситість, про яку вони й не марили, а Професор з Малим швидко знайшли сарай з сіном, здерлися по високій драбині, зарилися в сухе й пахуче сіно подалі один від одного, завмерли, стали слухати вулицю.

Не довго й слухали. Впізнали голоси Паралітика й Боксера. Один зривистий, ляскучий, другий хрипкий. Кричали щось не-

розбірливе, привертали до себе увагу, зчиняли переполох, колотили обивателів, мабуть, плуталися в довгих полах своїх плащів, перечіпалися, кляли, брудно лаялися. Вже добігали, вже були зовсім поруч, може, пробіжать далі, може, ніхто нічого не бачив, не знає, не підкаже, може, пощастить, може...

Але тут назустріч гамору есесівців пролунав голос Крісти. Спокійний, слухняний, наляканий.

— Вони тут,— гукала вона,— я затримала одного. Візьміть їх!

Незмога було повірити, але той голос справді належав Крісті. Слова не могли їй належати, але голос не лишав сумнівів.

— Один там, на кухні. А ті два десь заховалися. Знайдіть їх і візьміть усіх.

Паралітик і Боксер уже вбігали на подвір'я. Уже виволікали з будинку Капітана. Ті, що в сіні, хоч не бачили всього — здогадувалися. Кріста вела есесівців до сараїв.

— Вони не могли далеко втекти. Мали ждати цього.

Холодний, страшний своєю байдужістю голос. Невже це та сама жінка, що сьогодні вранці падала на Капітана, хапала його в обійми, цілувала, кричала: «Візьми мене!», хотіла покласти Капітана до себе в постіль? У бездоганну німецьку постіль. Показове спання. І показова зрада. Як це пояснити? І чи можна взагалі пояснити, виходячи з людських законів?

Есесівці били Капітана так, що Професор і Малий чули звуки ударів.

— Де твої товариші?

— Не знаю!

— Де вони?

— Не знаю.

— Він знає! — кричала вже таким самим голосом, як уранці, Кріста.— Він має знати!

Знов удари.

— Н-не...

— Де?

Раптом щось жіноче знов пробудилося в її душі.

— А можна не бити його? — поспитала вона несміливо.

— Заткни пельку, курво! — ревнув на неї Паралітик. Нагорода за зраду й запопадливість. Але жінка вже не могла зупинитися в своїй покірливій зрадливості.

— Подивіться в сіні,— порадила вона холодно.— Але шукайте добре.

Може, хотіла порятувати Капітана від биття? І то дяка. Спершу видати, тоді пожаліти. Милосердя після зради.

Паралітик, лаючись собі під ніс, подерся по драбині туди, де лежали Професор і Малий. Важко шарудів сіном, сопів, тупцювався, шелестів, штрикав навсібіч вилами, пробіг в один куток, тоді в другий, Малий відчув, як холодний стальний зубок пронизав йому долоню, ждав, що вила вдарять ще раз, тепер

уже йому в спину або в шию, але Паралітик востанне вилаявся, кинув вила на сіно й побіг до драбини.

Знов били Капітана.

— Де товариші?

— Не знаю.

— Скажи,— кричала Кріста.— Скажи, й тебе відпустять! Я заберу тебе! Скажи їм усе!

Вона ще вірила, що Капітан міг би піти до неї.

— Ти, курво! — Це вже й не постові, це Капітан. Видно, плюнув на неї або й замірився, може, збив на землю, бо хтось упав, падіння тіла почулося тим, що в сіні, виразно й чітко, і відразу постріл, ніби загриміли всі гармати світу, розкололася земля, і крик Капітана: «А-а-а-ой!» І стогін, і тиша.

Не змовляючись, Професор і Малий виринули з сіна й опинилися коло драбини. Малий поступився Професорові, але спускалися разом, вибігли з сарая пліч-о-пліч, ще сподівалися своєю появою, своєю здачею порятувати Капітана, але запізнилися. Капітан лежав на самому дні темряви мертвий, Кріста стояла між двома есесівцями чи то перелякана, чи здивована, есесівці втупилися в двох утікачів з недовірою, що межувала з розгубленістю.

— Ех, не взяли ми вила, Професоре,— пошкодував Малий. Готовий був кинутися на вбивць з голими руками.

Паралітик скинув гвинтівку. Боксер встиг ударити по стволу, куля дзизнула в камінь, викресала іскри коло ніг у Малого, есесівець крикнув хрипко, показуючи на тіло Капітана:

— Взяти!

Професор і Малий схилилися над Капітаном. Жінка мовчала. Мовчали навіть есесівці. Професор став на коліна, поцілував убитого в чоло. Те саме зробив Малий. Тоді обережно взяли Гайлі й понесли, хоч ледь трималися на ногах. Відчували під руками ще теплу Капітанову кров. Видавалася вона їм їхньою кров'ю. Есесівці в мертвому шереху своїх плащів ішли позаду.

Жінка лишилася на своєму дворі. Ніхто не сказав їй жодного слова. Ніхто не озирнувся. Ніхто не спитав нічого. Вона стояла і тихо схлипувала. За ким?

У Карналя було кілька традиційних снів. Один з них: концтабори. Ніби знову війна, і знов фашисти кидають його до концтабору. А за дротами блукає Кріста, показує на нього пальцем, істерично кричить: «Он він, візьміть його!»

Часто їздив на численні закордонні симпозіуми кібернетиків. Бував у Західній Німеччині. Двічі був зовсім недалеко від того гессенського містечка, в якому застрелили Капітана, виказаного Крістою. Можна було б спробувати знайти жінку, спитати через багато літ: «Навіщо ви так зробили? І чому?»

Не шукав, не хотів питати.

Трава під вітром — так усі вони казатимуть про себе згодом.

4

Керувати в науці — найпопулярніше заняття. Нема іншої сфери діяльності, де була б така концентрація людей, наділених керівними функціями. Кожен третій-четвертий уже керівник. У старшого наукового співробітника два-три підлеглих. У завідуючого сектором близько десятка вчених, у начальника відділу — ще більше. Кожен керівник повинен давати завдання, перевіряти виконання, пояснювати, підказувати, критикувати, розв'язувати суперечки, мирити, надихати, обіцяти, підштовхувати вперед. Неймовірні втрати часу. Що вище піднімається людина по східцях керівництва, то менше лишається часу для науки, для думання, вже не кажучи про суто людське щоденне життя. Щоденність відібрано жорстоко й назавжди. А час минає, летять роки, яких не повернеш. А життя ж привабливе навіть не роками, а днями, годинами, митями.

Скільки пам'ятав себе Карналь після університету, він не мав ніколи жодної вільної хвилини. Його мозок працював навіть уві сні, це був якийсь суцільний кошмар, і кошмар той щодалі тяжчав, бо часу лишалося менше й менше, доводилося мало не красти крихти часу для думання, бо решту поглинала так звана керівна робота. Двадцять років начальник СКБ електронних машин. Від зародження, від першого дня, від нуля і ось до сьогодні, коли вже видано креслення машини третього покоління й на кульманах розрахунки машин покоління четвертого. Тепер ще й завод електронних машин. Чи то СКБ приєднали до заводу, чи то завод приєднали до СКБ, утворилося науково-виробниче об'єднання, і Карналь вимушений був стати його директором. Його заспокоїли тим, що дадуть кмітливих заступників. Ніколи не бракує тих, хто вміє заспокоювати. Так само не бракує ніколи й заступників. Кучмієнка зробили одним із заступників. В СКБ Кучмієнко завідував сектором загальних розробок. Карналь мріяв вигнати Кучмієнка вже через рік після створення СКБ, для такого чоловіка там не було ні місця, ні роботи, він здатен був тільки зіпсувати зроблене іншими, коло нього найталановитіші, найрозумніші ставали нездарами й дурнями. Це був не чоловік, а якийсь ходячий нівелятор, інтегратор у напрямку зникомості будь-яких здібностей, від таких слід рятуватися, як од чуми. Іноді Карналеві здавалося, що й директором його поставлено саме для того, аби Кучмієнко став заступником. Кучмієнко нагадував ведмедя з відомої притчі: іти за тобою не хоче, але й самого тебе від себе не пускає. Ти прикутий до нього, як Прометей до скелі.

Кучмієнко подзвонив по телефону.

— Чув, Петре Андрійовичу, що в тебе конфронтації з журналістами.

Він любив модні слівця. Карналь легко уявив собі обличчя Кучмієнка: важке, від очей до вух тягнуться якісь дивні валики

жиру, пивного кольору очі не можуть зосередитися ні на чому, бо їх ніколи не спрямовує думка, дебела спина вигнута догідливим луком навіть перед телефонною трубкою. Високий, незграбний і... нікчемний. Але його нікчемність бачить тільки Карналь, решта людей засліплені вдаваною добродушністю Кучмієнка.

— З журналістами якось домовимось. У мене для цього є Олексій Кирилович,— сказав Карналь, щоб одчепився Кучмієнко.

— Мої кадри! — вдоволено засміявся той. Ніколи не приховував своїх дій. «Мої кадри!» Коли Карналь прибирав цих людей через невідповідність, Кучмієнко знаходив ще гірших.

— Ти от що,— сказав йому Карналь,— за тобою план соціального розвитку об'єднання. Де він? Чи ждеш, поки почнеться десята п'ятирічка?

Кучмієнко ніби чекав цього, відразу зашарудів на тім кінці проводу паперами, став вичитувати:

— План буде з таких розділів. Перший: загальна соціально-економічна характеристика об'єднання і його перспективні наукові завдання. Другий: вдосконалення соціальної структури колективу...

— Стривай,— перепинив його Карналь,— це я знаю. Всі знають. А де розробки? Конкретні розробки потрібні. Інститут Патона, до речі, вже подав свій план.

— То ж інститут Патона...

Карналь поклав трубку, не слухаючи виправдань Кучмієнка, покликав Олексія Кириловича. Той слизнув до кабінету, мов тінь, наблизився й не наблизився, був, мабуть, між Карналем і Кучмієнком, між небом і землею, між присутністю й прихованою відсутністю, невловимий і непевний чоловік, якого не звинуватиш, але яким і не захопишся занадто.

— Що у нас сьогодні? — спитав академік.

— Я зв'язався з тою журналісткою,— тихо мовив помічник.

— Здається, я просив вас відкласти цю справу.

— Вона вже тут.

— Де?

— У приймальні.

— Чому ж не попередили мене?

— Ви сказали, як у вас буде «вікно». Я вибрав.

Дивне життя. Тебе навіть не питають. Знаходять «вікна» в твоєму часі й пхають туди хто що хоче. Кожен вимагає від тебе, кожному щось потрібно, кожному маєш давати, давати, давати і що далі, то більше, стаєш мовби своєрідним пристроєм, автоматом, який приводиться в дію вже й не монеткою, а найрізноманітнішими засобами: телефонним дзвінком, голосом, поглядом, бажанням, примхою, усмішкою, невловимим настроєм. Про твій настрій ніхто ніколи не спитає, не потурбується. Попервах згадували про Айгюль, співчували йому, тепер забули, але ж не забув він!

— Гаразд, кличте, хай увійде.

Олексій Кирилович вислизнув з кабінету, моргнув змовницьки до Анастасії, встиг шепнути їй на ходу: «Не в настрої». Тихо причинив за нею двері, лишив віч-на-віч з академіком. Карналь підвівся назустріч молодій жінці, запросив сісти.

— Мене ви знаєте,— сказав після привітання,— дозвольте спитати, як маю звертатися до вас.

— Мене звуть Анастасія.

— Себто Настя.

— Можна й так, але я б хотіла зостатися Анастасією.

Була висока, худа, мовби сповита. Карналь не любив високих жінок, та й взагалі про це йому не йшлося.

— Слухаю вас.

— Ваш помічник...

— Облишмо помічників.

— Редакція наша має намір розпочати рубрику «Розповіді відомих людей про один день на війні».

— Як розуміти: відомих?

— Буквально.

— Але ж я не маршал, не генерал, не Герой Радянського Союзу.

— Ви академік. Вас могли вбити, людство втратило б рідкісний ум.

— Війна не вибирала. Цілком імовірно, що мільйони набагато цінніших умів утрачено трагічно й безповоротно.

— Ось тому спогади таких людей, як ви, мали б особливу цінність...

— На жаль, моя професія не дає змоги віддаватися спогадам. Не кажучи про моє небажання. Гадаю, ви не станете мене змушувати.

Анастасія блиснула на нього чорними очима, в погляді була майже зненависть, Карналь уловив це, подумав, що мав би повестися з дівчиною трохи ласкавіше, але щось йому заважало. Це вже було й зовсім нестерпно. Мало з нього брали ідей, теорій, енергії, безсонних ночей, постійного нелюдського напруження — тепер хочуть ще спогадів!

— Я надто зайнятий чоловік,— сказав він майже суворо.

— Людина не може бути одновимірною.

— Спасибі, що просвітили.

— Ви дозволите бодай сфотографувати вас?

— Навіщо?

— Ми не змогли дати вашу фотографію до звіту про зустріч учених з журналістами. В мене просто не вийшов ваш знімок. Ви здалися мені... не дуже фотогенічним.

— Гадаєте, в мені побільшало фотогенічності?

— Тоді я не дуже старалася. Тепер спробую.

— Мабуть, це страшно марудна справа: позувати.

— Не турбуйтеся. Ця камера автоматична. Вона все зробить сама.

— Тоді...

— Ви хочете спитати, навіщо тут я?

— Приблизно.

— Заодно вам хочеться викинути звідси й мою японську камеру.

— Вгадали.

— Знаєте, мені теж якось нецікаво тут. Мені й... моїй камері. Ви просто рідкісно нецікавий чоловік. Нічого повчального. Ваш мозок — цілком можливо, але як людина...

Карналь засміявся. Так з ним давно ніхто не розмовляв.

Анастасія вже йшла до дверей. Так ліпше. Він ніколи не карався думкою, коли отак доводилося буквально виборювати собі якусь крихту часу, відбиваючись від настирливості й цікавості безлічі людей, яким просто нічого було робити. Ця дівчина належить до тієї поширеної нині категорії людей, які, абсолютно нічого не вміючи робити, ладні базікати про все на світі, виказувати поінформованість, вдаючи, що саме вони вирішують усі проблеми.

— До речі, моїй доньці, мабуть, стільки ж років, як і вам,— несподівано для самого себе сказав Карналь навздогін Анастасії.

Вона зупинилася вже коло дверей, глянула на нього без цікавості.

— Очевидно, я повинна сказати, що моєму батькові стільки, як вам. На жаль, це не відіграє ніякої ролі.

— Помиляєтесь, у цьому світі все відіграє роль і має значення. Для початку ви мали б записати спогади про війну вашого батька.

— Він загинув.

— На війні? Але ж...

— Ви хочете сказати, що тоді я ще не могла народитися? Він загинув, коли я вчилася в дев'ятому класі. Випробовуючи нову військову техніку.

— Пробачте, коли зробив вам боляче.

— Але про війну він мені не розповідав ніколи. Не знаю чому. Може, власним дітям батьки ніколи про це не розповідають. Мені здається, що навіть генерали розповідають лише чужим дітям — не своїм. Піонерам, червоним слідопитам...

— А ваш батько...

— Він був полковник...

Карналь зітхнув.

— Я тільки лейтенант.

— Але тепер вам, мабуть, давно вже надали звання генерала?

— Забули так само, як забули послухати мої воєнні спогади. Здається, ніхто ніколи, окрім...

Він сказав «окрім» і замовк. Анастасія вже не могла так піти звідси, відчуваючи, що їхня розмова з неприємно-офіцій-

ної несподівано прибрала характеру майже інтимного. Піти звідси — означало покинути цього чоловіка з його болем, а що Карналь був сповнений болю — це Анастасія бачила виразно й напевно.

— Знаєте,— промовила вона неголосно,— може, ви колись захочете розповісти мені щось, хоч я не маю права на таке зухвальство, але вже так воно вийшло... Ваш помічник легко знайде мене... Або ж... може, відчую сама і прийду... Хоч знову ж це межує з нахабством. Даруйте за вторгнення.

Карналь подумав, що йому б не завадило іноді трохи більше врівноваженості в поводженні з людьми. Завжди ловив себе на думці, що занадто різкий, але завжди запізнювався з цим висновком. Думки на сходах, як кажуть німці.

Пішов по відділах поглянути, як ідуть справи у хлопців. Це звалося: «професорський обхід». Коли до СКБ долучився ще й завод, Карналь з жахом почав відчувати, що з-під його впливу вислизає майже все. Вже не міг пам'ятати всіх людей, як то було колись, не охоплював усіх проблем, не кажучи про деталі, мимоволі ставав головним спеціалістом по узагальненнях, міг лише зіставляти факти й ідеї та узагальнювати. За детальними розробками стежити не мав змоги. Перевантаженість чи склероз? Пам'ять починала здавати, працювала тільки вибірково, сама відкидала безліч непотрібних речей: номери телефонів, прізвища, імена, терміни, всілякі дані, назви, формули. Так дійдеш до того, що й таблицю множення забудеш, не покористувавшись нею місяць чи два.

Найбільше пригнічувало Карналя те, що не знав багатьох своїх співробітників. Колись брав людей сам, кожного вивчав у ділі, з кожним налагоджував контакти, добирав ключі до серця й мозку. Тепер, знав це напевне, скориставшись з його неймовірної завантаженості, підсував йому людей Кучмієнко і вже добирав точнісінько таких, як сам: знівельованих, зоднаковілих, ледачих обіцяльників, удаваних добряків, звичайний баласт і в науці, й на виробництві, та й взагалі в житті.

Два молоді конструктори, зовсім не знайомі Карналеві, схилились над журналом «Огонек».

«Меня тоска познанья гложет, и Беркли в сердце у меня»,— почув Карналь. Можливо, навмисне дратували його, щоб накинувся на них. Не академік — адміністратор.

Карналь не зреагував, конструктори розчаровано подивилися йому в спину, відклали журнал.

— Дає старий? — спитав один.

— Дає,— згодився другий.

Для всіх цих двох тисяч людей академік залишався нерозгаданим. Ніхто ніколи не знав, що він скаже, як прореагує, як подивиться на те чи інше. Суцільний знак запитання. Невловимість. Гнучкість думки просто протиприродна.

Карналь тим часом ходив по відділах, слухав, робив зауваження, щось підказував, а сам думав про інше. Сказав тій дівчині, що ніхто його не слухав і не хотів ніколи слухати, але сказав неправду. Адже була Айгюль і її мати. Донька і дружина його товариша, Капітана Гайлі, вбитого есесівцями під злим дощем у гессенському містечку. Був рідний батько, який одержав дві похоронні на сина, а тоді з'явився син ніби з того світу. Був Попов, начальник відділу кадрів університету, той самий Попов, який викликав до себе студента Карналя.

...Попов сидів на другому поверсі в маленькій кімнатці з оббитими залізом дверима, він посадовив Карналя у темному передпокої, дав аркуш чистого паперу й сказав: «Пиши автобіографію». Карналь написав, і за два дні той покликав його знову, дав аркуш паперу, знову звелів: «Пиши автобіографію». Карналь написав знову, мовчки пішов. Коли ж це повторилося й утретє і він утретє виклав свій недовгий, але тяжкий життепис, то на прощання поспитав: «Ще писатиму?» — «Треба, то й писатимеш»,— спокійно відповів Попов. Був маленький, блідий, без кровинки в обличчі, кутався в стару шинелю, бо в кімнатці лютувала холоднеча. Щоб зігрітися, Попов ходив по кімнатці, порипував протезом. Не хотілося бути занадто різким з таким чоловіком, але Карналь не зміг стриматися від насмішкуватості: «Навіть несусвітній ідіот вже запам'ятав би цю сторінку й писав би вам цілі сто років, не відходячи від першої версії».— «А ти думаєш, що мені відбили не тільки ногу, а й голову? — тим самим тоном відповів йому Попов.— Твоє минуле нікого не цікавить. Ти вже записав його скрізь».— «Тоді навіщо ж оця творчість?» — здивувався Карналь. «Ти студент, хочеш стати вченим, у тебе своя робота, в мене своя. Менше розпускай язика».— «Кучмієнко? — враз здогадався Карналь.— Капнув про наші суперечки... Він?» Попов виштовхав його з кімнатки. Нічого не сказав, але більше не кликав писати автобіографію, і Карналь упевнився: Кучмієнко його продав.

Чи ж було насправді? Було. Друзів не вибирають. Так складаються обставини, так складається життя, до цього додається або ж власна нерішучість, або надмірна доброта твоя, або невиправдане захоплення. Але напочатку майже завжди стоїть його величність випадок, і то добре, коли знайдеш у собі сили збороти його всесильність і не дозволиш затруїти решту твоїх днів.

З Кучмієнком Карналь не міг не потоваришувати. Бо обидва запізнилися на початок занять в університеті, прийшли на фізмат, коли першокурсники вже мало не два місяці дряпалися по крутих кам'янистих тропах науки (кожен з першого дня прочитав і запам'ятав назавжди Марксові слова про ці тропи і про те, що лиш той досягне сяйливих вершин науки, хто...), щоправда, в кожного були свої причини такого дивного запізнення, але це вже не мало значення.

Карналь подав заяву й документи до того університету, про який стільки наслухався від покійного Професора в концтаборах, і саме на той факультет, де до війни викладав Професор Георгій Гнатович. Проблема вибору перед ним не стояла, лінія життя визначена була ще тоді, коли вперше краєчком свого юнацького розуму доторкнувся до таємничого світу чисел. Подавати документи не поїхав, бо до Одеси було далеко, та й наїздився перед цим задосить, до того ж знов відкрилися рани в легенях, і він заліг у батьківській хаті, дихав медом і мріяв про математику, сказати б, може, й передчасно, принаймні без достатніх підстав. Але десь у другій половині серпня прийшов йому лист з Одеси, маленький, завбільшки з долоню аркушик паперу. Друкований на склографі текст повідомляв Карналя про те, що його зараховано студентом фізмату Одеського університету, а тому просять його ж таки прибути першого вересня на заняття, маючи при собі, окрім усього необхідного, ще миску, ложку й кухоль. Як для майбутнього студента це могло б видатися вельми дивним, але солдата кухлем і ложкою в той рік закінчення війни ніхто не міг подивувати, це сприймалося як річ цілком природна й нормальна.

На заняття Карналь запізнився. Послав листа, додавши до нього лікарську довідку про стан здоров'я, і коли приїхав, то ніхто не докоряв йому, формальності були найпростіші, єдине, що втратив,— місце в гуртожитку. Всі місця були зайняті. Гуртожиток — ще не найбільше лихо. Гірше, коли всі місця зайнято в житті.

Кучмієнко з'явився на курсі за тиждень до Карналя. За два місяці змінив два інститути, поки добрався нарешті до університету. Був фронтовик, орденоносець, мав великі амбіції, до ветеринарного інституту складав екзамени ще перед війною, отож вважався старим студентом, горів жадобою науки, справжньої, високої, чистої, говорив усім про свою жадобу майже натхненно, йому йшли назустріч, йому радили й помагали. Що може бути вище за точні науки? Як сказав Чехов? У парі й електриці більше людинолюбства, ніж у чесноті й стриманості. Кучмієнко був високий, блідий, умів картинно стріпувати довгим чорним чубом, груди його вражали симетрією нагород, бо з одного боку сяяли два ордени Червоної Зірки, а з другого — круглилися срібно-золоті медалі. Він скрізь ходив з книжкою в руках — загадковий томик, який не мав ніякісінького відношення ні до математики, ні взагалі до точних наук. Хто перший кого помітив — Карналь Кучмієнка чи Кучмієнко Карналя? Треба сказати рішуче й недвозначно: не Карналь. Бо прибув пізніше, Кучмієнко вважав себе вже старожилом, крім того, мав ще й інші підстави опікувати худого, блідого, стражденного хлопця, одягнутого в безглузду американську шинель з великими бронзовими гудзиками, в якийсь саморобний мундир, без нагород і звань, без гуртожитку й родичів у цьому героїчному, прекрасному,

але, звичайно ж, чужому для всіх прибульців місті. Кучмієнко хотів і вмів бути великодушним. Він перший простягнув руку Карналеві й назвав себе, той назвав себе, так відбулося знайомство, а тоді Кучмієнко запропонував притулок.

— Я міг би вибити й гуртожиток,— сказав він недбало,— але я добрий. Це моя найбільша вада. Тому отаборився в одній хаті. П'ятий поверх, коло самої опери, найцентральніший центр, три метри до Дерібасівської, п'ятнадцять метрів до дюка Рішельє, до Стамбула подати рукою, Париж видно з вікна кухні. Решта — як у всій Одесі та європейській частині Союзу. Води немає, електрики немає, побілити стіни нічим, блощиць прогнати теж нічим. Але є місце в кімнаті й запасна розкладушка.

Вони оселилися разом. Кучмієнко справді наймав величезну обідрану кімнату на п'ятому поверсі старого будинку. Колись стіни її мали на собі темно-червоні шпалери з золотими бурбонськими ліліями на них, тепер від тих лілій лишилося те саме, що від усіх царствуючих домів Франції, з прикрашеної пооббиваним художнім ліпленням стелі звисала на буро-іржавому шнурі обляпана чимось самотня електролампочка, яка не світилася, посеред кімнати стояло величезне нікельоване ліжко, але стояло воно не на підлозі, а в чотирьох бляшанках з-під тушонки, повних води. Над ліжком споруджено було балдахін з поруділих газет,— ось і все, що мав Кучмієнко в своєму покої, зате було там досить вільного місця, щоб поставити низеньку парусинову розкладушку, на яку Карналь відразу й запросив Кучмієнка сідати, але той не скористався з запросин, мерщій упав на своє царське ліжко, задер ноги на спинку, прикрашену по боках двома кулями, і спитав:

— В яких ти взаєминах із цим населенням?

І обвів рукою свої володіння, де неважко було помітити сліди кривавих боїв з представниками родини джгутикових.

— Я селянський син,— відповів Карналь,— а в селі воно не водиться.

— Але ж ти був у Європі.

— У концтаборах пробували їх душити сіркою, але вони, здається, на це не зважали, зате ми... Власне, ми й без сірки однаково гинули... А тобі помагає оте все?

— Знизу вони вже не можуть. Тонуть, падлюки, в бляшанках. Зі стелі теж не пікірують. Але збираються на краях газет і пробують дістатися до мене по параболі.

На курсі на обох їх поглядали поблажливо й співчутливо. Дівчатка з десятого класу, хлопці-фронтовики, кілька вундеркіндів з природними математичними здібностями, кілька геніїв абстрактного мислення, діти вчених і самі вже майбутні вчені, інтелектуали з пелюшок, верхогляди й безнадійні зубрії, непереверщені майстри гризіння граніту науки,— всі знизували плечима, коли мова заходила про Кучмієнка й Карналя. Ну, Кучмієнко хоч мав ордени, вмів гарно стріпувати чубом, носив

завжди загадковий томик, умів щось процитувати, від-чого в математиків пекло під грудьми від усвідомлення власної неповноцінності. А Карналь? Хляле, майже нікчемне, із заплутаною біографією, яку примудрилося сотворити собі до двадцяти років життя, та ще й безнадійно відстав з усіх предметів. Тримають на курсі лише з поваги до його фронтового минулого, яке він, до речі, безнадійно зіпсував перед самим кінцем війни, так ніби вже не спромігся гідно завершити те, що так почесно й, сказати б, героїчно розпочав, добровільно пішовши в сорок· першім на фронт, написавши листи аж двом наркомам відразу з проханням зробити для нього виняток і дати змогу захищати Вітчизну.

Підтримував Карналя лише Кучмієнко, але обидва розуміли, що це солідарність невдах, і незлостиво сміялися, заохочуючи один одного до героїчних зусиль, щоб наздогнати й перегнати, може, в якомусь там майбутньому — близькому чи далекому — всіх отих геніїв, унікумів, недосяжних і неприступних тим часом для безнадійно відсталих. Непомітно кожен з них обрав свій метод подолання відставання, доганяння й переганяння. Карналь засів у читалках, сидів до туману в очах, спав по кілька годин, часто прокидався, ночі для нього перетворювалися на криваво-пекельні кошмари завдяки хрестовим походам військ джгутикових, тоді біг на кухню, з вікна якої, як стверджував Кучмієнко, можна було бачити Париж, сідав коло того вікна, читав то при свічці, а то й при місяці, який в Одесі світить іноді досить яскраво. В науці немає широкої дороги...

Кучмієнко всі сподівання поклав на свій організаторський талант. Діяв стихійно, ще не вмів точно визначити характер своїх учинків, не знав, мабуть, що в науці організатори потрібні, може, ще більше, ніж в інших галузях життя, десь бігав, метушився, стріпував чубом, носив поперед себе загадковий томик, не боявся пропускати лекції, міг дозволити собі розкіш поспати до обіду, збігати з дівчиною на кінофільм з Марікою Рокк (кінозірку купають у дерев'яній діжці якісь шикарні ферти!), іноді заглядав і до читалки, набирав цілі купи книжок, перегортав їх, заглиблюватися не мав часу, все схоплював упівока. Кучмієнка вже скрізь знали, запрошували на вечірки, на танці, туди й сюди, Карналь поруч з ним видавався просто затурканим селюком, тут уже нічого не вдієш.

Зимову сесію Кучмієнко склав успішно, щоправда, тільки на трійки, але й «хвостів» не було — ось так треба жити на світі і в науці! А Карналь? Цей здуру одержав з усіх екзаменаційних предметів п'ятірки, єдиний на їхньому курсі, хто цього домігся, в це ніхто не повірив, на Карналя дивилися ще з більшим співчуттям, чоловіча частина курсу тепер уже остаточно махнула на нього рукою, коли ж казати про дівчат, то ця краща частина, як відомо, надто чутлива, виявила до Карналя увагу злочинно-надмірну, простіше кажучи, всі дівчата їхнього курсу

мертво закохалися в нього. І що ж Карналь? У своїх захопленнях математикою не зауважив навіть такого поширеного явища, чим вимушені були скористатися хлопці зіркіші й практичніші, тобто ближчі до життя. Кучмієнко був серед них. Устигав повсюди. Нарешті міг визначити основний гандж Карналя: неповороткість. Через це так невдало закінчив війну. Повернувся без орденів, у чужій шинелі. Рани? Вони прикрашають лише героїв. Коли ж тебе зараховано до жертв, то вже не порятують ніякі бойові рани.

Карналь оборонявся мляво. Чи були ордени? Ну, так, але ж усе втрачено, коли попав до фашистів. Після повернення спробував був згадати про свої нагороди. Міг би роздобути необхідні потвердження. Гаразд, а ордени? Не стане ж Монетний двір виготовляти їх для нього спеціально ще раз! Він неповоротний? Може, таке життя. Окрема людина невинна. Та й не можуть усі однаково поводитися. Один такий, інший ще якийсь.

Починали з самих себе, а перескакували непомітно, але й неминуче в сфери неприступно-заборонені. Молодість охоче судить про все на світі й щедро наділяє оцінками найвищі особистості. Мабуть, відплачує світові дорослих за те, що він з дитинства привчає кожного до суворої обмеженості екзаменаційного способу життя. За все виставляються тобі оцінки: за перший крик, за плач і сміх, за слухняність і бадьорість, за вміння скласти перші завчені літери в слово. Хто звик одержувати, згодом навсібіч роздаватиме те саме. Ніщо не зникає, але й не народжується з нічого. Ось так і Карналь з Кучмієнком, досхочу наговорившись про власні долі й про власні характери, бралися за проблеми загальні, вперто поверталися туди, де згоріла їхня юність, яку тепер безнадійно намагалися повторити й відродити, хоч і відчували дивну свою розполовиненість, розчахнутість між учорашнім і нинішнім. Війна оселилася в їхніх душах назавжди, викинути її вже не могли,— знову й знову згадували її, лишаючись удвох в своїй обшарпаній величезній кімнаті, з видом на Стамбул і Париж, з бурбонськими ліліями, блощицями, царським ложем Кучмієнка і розкладушкою Карналя, цим винаходом епохи нестатків і руїни.

Починалося з бойових епізодів, на які Карналь був не мастак, а Кучмієнко, хоч і належав до майстрів похвалитися, міг розповісти хіба що чуже, бо сам якось нічим не відзначився на фронті, зате чесно відвоював три роки на передовій (власне, й не на самій передовій, а в інтендантських службах, які забезпечували передову всім необхідним), отож належав до заслужених ветеранів, до яких міг би тепер належати й Карналь, якби не попав буквально перед кінцем війни в руки до фашистів. Карналь мляво заперечував, що фронтові заслуги повинні вимірюватися не тим, скільки ти був на передовій, а лише цінністю твоїх учинків. Скільки був на фронті Гастелло? Роки, місяці, дні? А Матросов? Важить не час, а велич подвигу —

ось! Ксенофонт у «Анабазисі» розповідає, як Кір, щоб відвоювати персидський престол, зібрав десять тисяч грецьких найманців і провів їх через усю Передню Азію, а тоді, в першій же сутичці з військом Дарія, був пройнятий списом і загинув. Що можна сказати через дві з половиною тисячі років про цей випадок? Війна, заради якої десять тисяч грецьких воїнів переміряли тисячі кілометрів, тривала лише кілька годин, а цей похід людство пам'ятає досі. Кучмієнко не поділяв такого погляду. «Анабазис» він не читав і не чув про його існування. І до чого тут греки й перси, коли йдеться про нас? Той Кір був просто телепень, коли поліз на ворожий спис, а десять тисяч греків — звичайнісінькі барани, раз вони віддали на згубу того, хто обіцяв їм щедру платню. Кучмієнко щодалі ставав невловиміший, він стріпував чубом уже не так різко й категорично, як у перші дні, тепер це був рух уповільнений, плавний, вже й не збагнеш — чи голова відкидається назад, чи схиляється наперед для поклону, Кучмієнко ставав прекрасним хлопцем, душею товариства, хотів бути добрим для всіх, до Карналя теж добрим, а раз так, то мав би застерегти його від необачливих учинків. Відомо ж, що вчинки йдуть за словами, отож Кучмієнко квапився порятувати товариша вчасно, застерегти його в первісній стадії, в стадії слів, виявити необхідну стурбованість і пильність, сказати б, авансом.

Карналь надто був заглиблений у науку, щосили намагався загатити порожнечі свого розуму, нашпигував голову знаннями, іноді хаотичними, іноді, може й непотрібними, хапався за все, не задовольнявся програмним матеріалом, заздрив Кучмієнкові, який з такою вишуканістю вмів обійтися отим обтріпаним томиком, що його не випускав ніколи з рук, та стріпуванням чубом, у якому набув хіба ж такого сприту. Був Карналь ніби ще й досі отим Малим з концтабірної команди, чув голоси Професора й Капітана, життя сприймав з довірливою наївністю навіть тоді, коли бачив усю його безжальну оголеність (а було це в нього, мабуть, частіше, ніж у всіх інших, надто ж таких, як Кучмієнко). Ще несвідомо вмів точно визначити, що суттєве, а що ні, твердо вірив у своє призначення, тому й ставав часто жертвою спровокованих безглуздих суперечок, а раз так, то що могло стати йому на заваді? Розбалакування Кучмієнка? Дурниці й дріб'язок. Відпочинок для розуму — один із способів позбутися надміру емоційної енергії, бо наука, поки ти її поглинаєш, а не віддаєш, не твориш, часто може викликати знудьгованість і навіть деяку душевну обмеженість.

Тоді Карналь змаловажив Кучмієнкову підступність, бо приїхала Айгюль. Та з самим Кучмієнком вони розсварилися зовсім з іншої причини.

Рік був неймовірно важкий. У студентській їдальні давали червоний бурячок, облитий брунатним соусом: щоб скидалося на м'ясо. Бурякова дієта не вельми сприяла летові думок у

високі сфери, Карналя потроху підгодовував Кучмієнко, якому час від часу привозили з далекого радгоспу передачі: сало, м'ясо, мед, яйця. Тоді Кучмієнко власноручно споруджував опецькуваті котлети, кожною з яких можна було збити з ніг недогодованого студента, вони обидва збували на базарі одержану на карточки пайку хліба, розживалися на «пальне» і влаштовували холостяцьку вечерю.

— Я добрий,— запихаючись котлетами, муркотів Кучмієнко,— в нас усі в роду такі добрі. В мене батько директором свинорадгоспу, знаєш, скільком людям помагав і помагає? Евакуював свій радгосп, годував людей у тилу, в сорок четвертому повернувся додому, на голому місці знов організував радгосп, як і в тридцяті роки, знов годує людей...

Карналь помовчував. Бо й що скажеш, коли не ти, а тебе годують. Кабана підгодовують, щоб заколоти. А чоловіка? Карався принизливістю свого становища, хотів би сам бути таким добрим, як Кучмієнко, але не міг. Для товстих котлет не мав м'яса, а для поступливості в суперечках не мав м'якого характеру.

На зимові канікули Кучмієнко запросив Карналя в гості до свого батька.

Розписав, як поїдуть поїздом до Вільних Хуторів, як зустрінуть там їх парокінними саньми, як перескочать через Дніпро, ну а вже в радгоспі — там рай!.. До свого батька Карналеві через зимове бездоріжжя добратися важко, тож згодився без особливих умовлянь. Кучмієнко взяв дві диктові скриньки, набиті, здавалося, цеглою, такі були важкі, вони втовпилися в безплацкартний вагон і поїхали через засніжений степ від моря до Дніпра, перемірюючи пів-України. Замерзлі, причаєні степи лежали мовби чужі, в балках і на схилах навіки заклякли небачені тут звірі: «тигри», «пантери», фашистська гидь, побита радянським металом. Велетенський музей війни, меморіал подвигів радянського солдата, а десь під глибокими снігами вічно живі й молоді надії землі і її хазяїв.

— Люблю степи,— стоячи коло вагонного вікна, патетично вигукував Кучмієнко.— Ну ж і степи в нас, ніде в світі нема таких!

Карналь якось не спромігся сказати чогось ліпшого, а повторювати за Кучмієнком не хотілося. Розповісти, як ганяв тут своєю тритонкою від складів боєпостачання до батарей? Але цим Кучмієнка не здивуєш. Всю війну пробув на складах, відправляв звідти машини, ждав нових. Не всі верталися? Така війна.

На Вільних Хуторах опинилися надвечір, ніяких саней там не знайшли. Аби не гаяти часу, вирішили братися далі пішки, надто ж що Кучмієнко обіцяв шлях легкий і короткий. Докучали їм важкі скриньки. Не пристосуєшся, щоб узятися як слід,— вугласте, неоковирне, безглузде. Ще поки під ногами був вичовганий полозками шлях, то якось можна було тягнути, а

коли спустилися з високого берега на дніпровський лід, увесь у струпах, в лишаях з намерзлого снігу, в зрадливих пролизинах, крізь які ти спокійно міг помандрувати на дно без щонайкоротшого охкання, тут Карналь уже стиха кляв і скриню, і Кучмієнка, і передовсім самого себе за те, що дав себе вмовити на гостювання. Все ж і через Дніпро вони перебралися, вже й самі не знаючи, як то їм пощастило в суцільній пітьмі, в завиванні вітру, в сніговій юзі, серед кучугур з ріденькими кущиками шелюгу. Занудливо завивав вітер, похвиськували тонкі прутики. Ні тобі стежки, ні сліду, куди тут іти, як, доки? Ще коли б не мали вони тричі проклятих скринь, то, може, якось легше було б іти, а так видавалося, що тяжко борсаються серед зловісного посвисту шелюгів, без сили, без надії. Певно, Карналь міг би давно вже пожбурити оту скриньку, виказавши тим свою волю й незалежність, пожбурити просто під ноги Кучмієнкові. Ніколи б не став нести, аби його примушували, а тут виходило так, шо взявся добровільно, згодився поїхати з товаришем, його товариш тягнув таку саму скриньку, не кидав її, не скаржився, не ремствував, хоч втомлений був не менше, так само часто зупинявся, так само пробував то нести на плечі, то тягнув її, зачепивши поясом від штанів, то навіть пхав поперед себе, коли переходили через Дніпро. Кучмієнко мовби хизувався своєю витримкою, своєю впертістю, і Карналь не хотів йому поступатися. Бо вже коли на те пішло, то хіба він не витриваліший, хіба не зазнав поневірянь, які Кучмієнкові й не снилися!

— Тут недалеко село,— сказав Кучмієнко,— переночуємо, а вранці я додзвонюся до радгоспу, викличу сани. Сани — це краса!

Карналь мовчав. Ніколи не розповідав Кучмієнкові про те, що два роки був на фронті водієм тритонки, возив снаряди на батарею, звик, власне, більше до машинного, а не до пішого пересування по цій землі, але ж згодом став лейтенантом піхоти...

— Де те село? — спитав уривчасто.

— Та вже скоро. Десь тут відразу за кучугурами. Як засвітиться в долині, ото й воно. Отак прямо.

Він змахнув рукою, і вони трохи бадьоріше побралися кудись угору й угору, мовби під саме зав'южене небо, чорне, холодне й неприступне. Поки борсалися в снігу, боролися з вітром, блиснули десь збоку ледь помітні вогники. Вогники з'явилися зовсім не там, де Кучмієнко ждав села, були якісь непевні, блиснули й щезли, ніби хтось запалив сірника, а вітер його вмить загасив. Але згодом серед зав'юги знову зблиснуло жовтим, тільки тепер вогники мовби перескочили і опинилися в хлопців по ліву руку. Могло то бути й село, розкидане вільно по широкій балці, але ж ні балки, ні села — кучугури, дикий посвист вітру і маячіння холодних світляків у непевно-загрозливих перескоках, наближеннях і віддаленнях. А тоді в холодний

посвист вітру вплелося зривисте, безнадійне виття, продиралося мовби з-під землі, вітер жбурляв те виття просто в обличчя двом заблукалим подорожнім, шматував його, ніс у безвість, а воно знову пробивалося крізь темну здавленість. Були в ньому відчай, голод, розпачлива самотина.

— Вовки! — закричав Кучмієнко мовби навіть з радістю.— Єй-бо, вовки!

Карналь ні злякався, ні здивувався. Надто довго мав справи із загрозами відчутними, близькими, жахливими в своїй оголеності, аби тепер страхатися чогось невловимого, нереального, отих примарливих переблисків темряви й темного, здавленого виття. Чи то вовки, чи то вітер, чи то весь простір стогне, плаче, конає. А вони, обидва, хоч змучені до краю виснажливим борюканням з вітром і снігом, хоч вичерпали, здається, всі свої сили, тягнучи безглузді Кучмієнкові скрині, все-таки живі, й ніякі дияволи не завадять їм добратися туди, куди вони хочуть добратися! От тільки куди й чи далеко?

— Де ж село? — гукнув Карналь до Кучмієнка, який непевно вихитувався перед ним, то побільшуваний пітьмою до розмірів просто страхітливих, то зненацька майже знищуваний, злизуваний вітром, так що в темряві втомлене око ледь вловлювало непевні контури його постаті.

— Та вовки ж! — безтурботно відповів Кучмієнко.— Думав, село, а воно вовки! Ану, відчиняй свою скриню!

Сам схилився над своєю, розігнувся, щосили змахнув рукою, зареготав: «Го-го-го!» Вітер забив регіт йому назад у горло, але Кучмієнко знов повторив той самий рух, знов зареготав, цього разу вже голосніше, пересилюючи вітер, крикнув до Карналя:

— Метай!

— Що?

— Та в твоїй же скрині повно!

— Чого?

— Відчиняй!

Карналь зірвав защіпки, розчахнув диктове одоробло на дві половини, щось заторохтіло, заляскотіло, він погорнув наосліп рукою — скриня була повна порожніх пляшок!

— Пляшки? — Карналь не міг отямитися від здивування й обурення. Що могло бути безглуздіше! Перти через бездоріжжя й замети скриньки з порожніми пляшками! Чи Кучмієнко хотів познущатися з свого товариша, чи просто здурів? Але ж і сам теж тягнув скриньку, повну пляшок.

— Пляшки? — знов спитав пітьму, яка мала бути Кучмієнком, і загадковістю, й безглуздям водночас.

— Метай! — зареготав той.— Як гранатами проти танків! На вовків! Давай!

А сам тим часом жбурляв і жбурляв зі своєї скриньки, цілячись у далекі переблиски, у вороже виття, у темний світ, і

Карналь теж сповнився безглуздою зухвалістю, став хапати пляшки, щосили замахуючись, метав їх то в один бік, то в інший. Здавалося йому, що від кожного замаху далекі світлячки вовчих очей перелякано відскакують, розлітаються, згасають, коли ж зроджувалися в іншому місці, він бив пляшкою туди і знов гасив холодний зблиск і мовби затикав вовчу горлянку, бо виття ставало щодалі розпачливіше й задавленіше.

Коли обидва викидали всі пляшки, тоді, не змовляючись, почали поджунювати ногами порожні диктові скриньки, торохкали ними, перегукувалися, кричали вітрові в його знесамовите обличчя, обидва розпалилися, розмахалися, готові були йти до самого краю ночі, через увесь степ і всю зиму! Що їм сніг, що їм темрява, що їм якесь там виття!

— Оце дали! — радісно потряс Карналя за плече Кучмієнко.— Бачив, як дали!

— Нащо ти ці пляшки пер? — поспитав без злості його товариш.

— Батько просив. Олія. Самогонка... Війна потовкла всі пляшки.

— Людей, а не пляшки! Людей побила!

— Хто?

— Війна побила! Чи забув?

— Побила. Але ж і пляшки!

— Потовк би на твоїй голові, коли б знав!

— Пригодилися ж! Вовків розігнали!

— Де ти їх бачив?

— Розігнали! Як танкову атаку!

— Чи ти бачив танкову атаку?

— Бачив не бачив, а вовкам ми з тобою дали! Аби не мої пляшки...

Сперечалися, гралися в нахвалки й перехвалки, доходили мало не до сварки, далі блукали в суцільній холодній пітьмі майже до ранку і не змогли знайти села, яке лежало зовсім поруч, у долині. Лише вдосвіта натрапили на два темні вітряки на краю кучугур. Кучмієнко потирав руки, обіцяв, що викличе по телефону сани з батькового радгоспу, але Карналь похмуро заявив, що з нього досить дурних мандрів і що в таких снігах однаково: пробиратися ще двадцять чи сто двадцять кілометрів. Він вирішив іти додому, до свого батька, хоч перед тим і написав, щоб не ждав його через зимове бездоріжжя.

— Ти ж обіцяв зі мною,— образився Кучмієнко.

— Обіцяв, тепер переобіцяв. У мене таке враження, що тобі просто потрібен був носій для порожніх пляшок...

— Та ти ж зрозумій: олія, самогонка, гас... Я там знаю що!

Карналь мовчки одвернувся. Вони розійшлися. Після канікул Карналь більше не пішов до кімнати з бурбонськими лілліями, а влаштувався в університетському гуртожитку.

5

Запрошували, кликали, вимагали. Прометей був прикутий до скелі і мав лише одного прикомандированого до нього орла з завданням довбати непокірливому титану ребра. Людина в добу інформації прикута до підніжжя вулкана обов'язків, і на неї спадають потоки лави. Що вище здіймаєшся в суспільній ієрархії, то потужніші потоки летять на тебе, нема спочинку, нема надій позбутися бодай на короткий час, уникнути, сховатися, десь пересидіти. Студентські роки Карналь згадував як щось доісторичне, майже фантастичне. Чи було те насправді? Ніхто про тебе не чув, не знав, нікому ти не потрібний — суцільна анонімність, аж до обурливості. Тепер ніхто не згадував про те, що він учений, що має просто болісну потребу мислити, що це спосіб його існування, призначення в цім житті. Який учений, яке мислення, яке призначення? Директор науково-виробничого об'єднання, член президії двох Академій наук, член колегій трьох міністерств, консультант п'ятнадцяти міністерств, член редколегій кількох академічних видань, депутат Верховної Ради, почесний член шести зарубіжних наукових товариств, дійсний голова, почесний голова... Комітети по преміях, журі, Товариства охорони пам'ятників, природи, рада молодих учених, Будинок технічної освіти, комсомол, червоні слідопити, радіо, телебачення, газети, зустрічі з трудящими — всі хочуть чути, знати про кібернетику, і всі тільки від Глушкова або від Карналя, ніяких замін, ніякого зниження рівня, всі мають право, всі заслужили, для всіх ти слуга,— про тебе ж подумати, виходить, нікому. Право на мислення? Для цього є наради. Колективний спосіб мислення. Зіткнення думок. Але ж для того, щоб думки стикалися, їх треба мати перед тим. Потрібен час, час, час, потрібні години самотності, потрібне особисте життя. А по телевізору хлопчики в шовкових сорочках, вихитуючи електрогітарами, співають: «Сегодня не личное главное, а сводки рабочего дня». Музика Тухманова, слова Харитонова.

Весна для Карналя була чи не найтяжчою в житті. Перша весна без Айгюль. «Ах, ця весна — така ж мені одгострена й болюча, аж вся моя істота голосна...» Машиною не користувався, ходив пішки (це сприймалося всіма як чергове дивацтво академіка Карналя), втрачав на цьому безліч невідшкодовного часу, не мав змоги провідати Людмилу, яка жила на Русанівці, дзвонив, обмінювався кількома словами з донькою, обіцяв завітати в гості, Людмилка співчутливо зітхала, коли ж попадав на зятя Юрія, той, не ховаючись, сміявся з академікових обіцянок: «Дякуємо за так звані запевнення про так звані відвідини». Юрій належав до тих занадто розповсюджених останнім часом веселих хлопців, які подобалися дівчатам, але Карналь ставився до них стримано. То були веселощі поверхові, не зако-

рінені в глибини життя, від таких жартів і дотепів нудьга щоденності не зникала, а облягала тебе ще густіше й щільніше. Карналь дотримувався переконання, що сміятися людина повинна вчитися, так само як вона вчиться ходити, розмовляти, робити корисні речі. Дитина починає сміятися тільки на сороковий день після народження. Здається, лише біблійний Хам сміявся вже в день своєї появи на світ. Наука, яка народжувалася тяжко й повільно, не стала ні на боці розпачу, ні на боці тріумфуючої віри, вона вибрала інтелектуальне посередництво, засобами якого стали сумнів, недовір'я, іронія. Саме іронія, як пробний камінь пізнання, а не примітивна дотепність, сміх заради сміху, показування язика буттю, а ще точніше: побутові. Саме з цих причин Карналь не міг зійтися з своїм зятем, а Юрій розумів це і трактував свого тестя з такою самою легковажністю, як і взагалі все довкола. Іншої зброї не мав і не вмів її роздобути.

Карналь свого часу більше схилявся до Юрієвого товариша Івана Совинського, але вибирав, на жаль, не він, вибирати мала Людмила, вона ж надала перевагу Юрієві, Іван пережив це тяжко, подав заяву про звільнення, і хоч вважався одним з найліпших наладчиків електронних машин, Карналь відпустив його, співчуваючи хлопцеві.

Усе в минулому. Не вернеш, не зміниш.

Та ось через багато місяців після свого зникнення Совинський подав про себе звістку. Щоправда, досить дивним чином. З Придніпровського металургійного заводу надійшла на ім'я Карналя телеграма, в якій академіка просили приїхати для консультацій по впровадженню АСУ в прокатних цехах. Телеграма належала до категорії необов'язкових. Бо життя Карналеве вже давно було точно розподілене між вимогами, потребами, необхідністю і тим, що могло бути віднесене до категорії бажаного, можливого, необов'язкового. Всі хотіли мати собі академіка Карналя бодай на годину, але ж він, на жаль, не міг належати відразу всім. Телеграма з Придніпровського металургійного неминуче мала бути віднесена до «ввічливих відмов». «На жаль, завантаженість справами першочергової ваги не дає мені можливості... Дякуючи за увагу, надсилаю свою книгу, в якій ви знайдете... З пошаною...» Олексій Кирилович прекрасно давав раду таким телеграмам і листам. Але цього разу телеграма не потрапила до Олексія Кириловича. Бо під нею стояв підпис Івана Совинського. Карналь навіть забув подивуватися, чому це першорядний майстер з наладки електронних машин опинився на металургійному заводі. Його місце в Мінську або в Єревані, а то й у Москві, до чого тут металургія? Та вже коли Іван там і коли він наважується потурбувати академіка телеграмою, то тут справа серйозна, а ще цікава.

Карналь довго перекладав телеграму туди й сюди, Олексій Кирилович сидів і терпляче ждав, щоб долучити ще й ту

телеграму до паки інших, які вже мав під рукою для віднесення до горезвісного «на жаль», і тут академік несподівано сказав:

— Доведеться нам з'їздити на Придніпровський металургійний.

— Не планується,— швидко відгукнувся Олексій Кирилович.

— Заплануємо.

— Але ж...

— На жаль, цього разу доведеться їхати. Ви знали Івана Совинського?

Олексій Кирилович скособочив голову, що могло означати: і знав, і не знав. Бо помічник не має права не знати того, про що його питають, але водночас хто б то міг запам'ятати кілька тисяч чоловік, які працюють в СКБ і на заводі? Олексій Кирилович, ясна річ, належав до людей унікальних, він тримав у голові тисячі телефонів, знав ім'я й по батькові всіх державних мужів, досконало знав математичну й, сказати б, кібернетичну (бо вже виробилася, й така) термінологію, він скидався на кібернетичний прилад з майже необмеженими властивостями запам'ятовування, однак...

— Це справді серйозно, коли...— усміхнувся Олексій Кирилович, не доказуючи й даючи академікові зрозуміти, що хоч він, може, й не пам'ятає Івана Совинського, але знає все те, що відбулося тут, у місті, між ним і Карналевою донькою Людмилою.

— На тому тижні, гадаю, зможемо поїхати,— сказав Карналь.— Найкраще в п'ятницю, щоб у неділю або найпізніше в понеділок повернутися.

— Я все підготую, не турбуйтеся, Петре Андрійовичу,— підвівся Олексій Кирилович і боком висунувся з кабінету, нечутно й непомітно, як це вмів робити лише він.

Карналь не любив розмежування на кабінети й сховки, в яких люди могли сидіти цілими днями, нічого не роблячи, дзвонити по телефону, розпитувати про те, як зіграло київське «Динамо», малюючи конячок на чистому аркуші паперу. Він ладен був посадовити всіх, з ким так чи інакше доводилося спілкуватися протягом робочого дня, у великому залі, щоб усі були перед очима, щоб мати можливість точно визначити, хто зайвий, хто несумлінний, коли ж підлеглі впіймають свого шефа на марнуванні часу, то хай скажуть прикрі слова й на його адресу. Однак Олексій Кирилович, а ще більше Кучмієнко, прикликавши на поміч найвищі державні авторитети, вмовили його не вдаватися до смішних і не властивих нашому стилеві керівництва перебудов; модерн, функціональність — це так, але зліквідувати кабінети?

Отож керівний блок у Карналя влаштований був по-старосвітському. Просторий секретаріат, величезний директорський кабінет, напханий електронікою і оргтехнікою, і малесенька

кімнатка для Олексія Кириловича, де він священнодіяв, звідки міг зв'язатися вмить з будь-ким по телефону, мав вихід на директорський селектор, мав урядовий телефон, який, щоправда, свідчив про рівень академіка, а не його помічника, але люди ніколи не сушать собі голови, чому встановлено такий телефон, а просто сповнюються поваги до тебе. Олексій Кирилович у телефонному питанні мав, сказати б, одну невеличку перевагу над самим академіком. Він міг подзвонити, як уже сказано, будь-кому і говорити все, що захоче, не особливо задумуючись над сказаним, Карналь же мав зважувати кожне слово, бо всі його розмови записувалися на магнітофон. Встановив це правило Кучмієнко. Академік довго протестував і обурювався, але Кучмієнко зумів його переконати при допомозі авторитетів вищих, ніж він сам. Бо йшлося про те, щоб не пропала жодна з Карналевих думок, жодне його слово, вимовлене випадково, кинуте мимохідь, проронене, може, недбало. Кучмієнко тримав у себе кількох високовчених експертів, яких усі чомусь звали «параметрами», ці «параметри» щодня прослуховували записи всіх академікових телефонних розмов і, як золотошукачі з цілих тонн піску вимивають крупинки золота, вибирали з потоків слів усе, що становило вартість сьогодні або ж могло набути вартості завтра й позавтра, і то в будь-яких галузях знання.

«Параметри» належали до дивоглядів Кучмієнкових, з них потихеньку кепкували всі працівники СКБ, сміявся й сам Карналь.

Сам Карналь називав «параметрів» «розгортачами грязюки», досить зневажливо ставився до всіх їхні знахідок і досьє на майбутнє, але наявність такої інституції неминуче позбавляла його телефонні розмови природності й невимушеності, і часто академікові співрозмовники дивувалися, чуючи від нього, скажімо, таке: «На жаль, я не маю змоги підтримувати бесіду», «Занадто малозначне питання, щоб я міг витрачати на нього стрічку».

Олексій Кирилович поряд з суцільною детермінованістю академікового життя користався свободами в буквально обурливих розмірах. Він міг дзвонити будь-кому, говорити будь-що, і ніхто його не збирався записувати ні тепер, ні в майбутньому. Великі люди мають свої привілеї, маленьким належать свої. Щойно прийшовши від академіка, його помічник набрав Кучмієнків номер і, не вітаючись, не називаючи того ніяк і не називаючи себе, спокійно повідомив:

— Ми збираємося на Придніпровський металургійний завод.

— Отакої,— обізвався з другого кінця проводу Кучмієнко, теж не розпитуючи, хто йому дзвонить, бо й так знав,— і коли ж, якщо це не військова таємниця?

— Для всіх таємниця, для вас ні. Наступної п'ятниці.

— Ай-яй-яй, академік хоче зіпсувати свої вихідні!

— Я натякав йому...

— Треба було сказати прямо, що його дозвілля теж належить людству.

— І про це я не забуваю нагадувати щодня.

Обидва говорили таким тоном, що стороння людина ніколи б не збагнула: всерйоз говорять чи жартують. Та, мабуть, і самі вони вже давно втратили межу, і розмови ці були для них мовби задавненою грою або чимось на зразок інтелектуальних наркотиків.

— Я забув найголовніше,— схаменувся Олексій Кирилович.

— Ну?

— Знайшовся Іван Совинський. Ви про нього мені казали, пам'ятаєте?

— Я все пам'ятаю,— нагадав досить холодним тоном Кучмієнко.

— Телеграму підписав Совинський.

— Яку телеграму?

— Ну, з Придніпровського металургійного.

— То й що?

— Кажу, Совинський підписав. Опинився чомусь на металургійному заводі...

— А що мені до нього? — подивувався Кучмієнко.— Як ти думаєш, Олексію Кириловичу, нам з тобою взагалі цей Совинський дуже потрібний?

— Та ні...

— То й забудь про нього.

— Але ж ви мене колись попереджали... І академік... Він їде туди тільки через Совинського...

— Може, цікава якась проблема?

— Банальщина: АСУ в прокатних цехах. Консультація. Карналь цим і не цікавився ніколи. І ось хоче їхати.

— Нехай,— чутно було, що Кучмієнко позіхнув.— Хоче прокататися... Ми з ним уже старі. Старі й однаково нещасні... Ти цього не розумієш, Олексію Кириловичу, правда ж, не розумієш? Ти вважаєш, що радянська людина не може й не має права почуватися нещасною. Вважаєш же?

— Я не такий примітивний, ви це прекрасно знаєте,— образився Олексій Кирилович.

— От і чудово, голубчику. Їдь з академіком та привези його цілого й бадьорого. Дзвони.

До Кучмієнка Олексій Кирилович дзвонив неохоче. Бо той, коли посилав його помічником до Карналя, звелів про все доповідати, посилаючись на любов до академіка. «Ми товариші з ним ще з університету,— казав він,— і я ще тоді заприсягнувся оберігати цього унікального чоловіка від усіх лих, тому вимагаю цього й від тих, хто працює з ним». Свої обов'язки Олексій Кирилович пам'ятав твердо і виконував їх навіть тоді, коли

доводилося чинити всупереч власному характеру. Характер же він мав добрий, відзначався людяністю й співчутливістю, вмів забувати про себе самого задля інших, його ніхто ніколи не питав, чи він задоволений своєю роботою, чи щасливий, чи має кохану дружину, чи не потребує підтримки або допомоги. Помічник — і все. Людська система для виконання різноманітних, часом химерних, не передбачуваних ніякими закономірностями функцій. А може, він мріяв стати вченим, державним діячем, рятівником людства? Хто ж то спитає? Помічник — то будь ним. Не перебільшуючи занадто власної значливості, Олексій Кирилович, проте, знав, що може часто робити добре діло навіть тоді, коли його ніхто не просить, не примушує. Так і цього разу, трохи ображений надмірно байдужим тоном Кучмієнка (хоч у того завжди був байдужий тон у розмовах про академіка, що мало в'язалося із запевненнями про дружбу з університетської лави), Олексій Кирилович захотів зробити добре діло. Він згадав гарну, хоч, щоправда, й дивнувату молоду журналістку, яка марно намагалася здобути в академіка інтерв'ю, швидко знайшов її телефон і подзвонив. У редакції сказали, що Анастасії на роботі немає. Була й десь пішла. Олексій Кирилович вирішив бути наполегливим у своїй доброті й попросив номер її домашнього телефону. Удень йому ніхто не відповів, але він подзвонив пізно ввечері, й вона зняла трубку.

— Ви мене не пам'ятаєте,— сказав він тихо,— я помічник академіка Карналя.

— Вас звуть Олексій Кирилович, і у вас біляве волосся,— засміялася Анастасія.

— Колись воно було справді біляве, тепер це білява лисина,— в тон їй відповів Олексій Кирилович.— Не бажаючи бути настирливим, я все ж ризикнув подзвонити вам так пізно...

— Я вас слухаю.

— Академік Карналь наступної п'ятниці їде на Придніпровський металургійний завод.

— Дякую за повідомлення, але яке це має відношення до мене?

— Ви хотіли взяти в нього інтерв'ю.

— А він не захотів його давати.

— То я думав, що, може, ви...

— Ловити його на всіх заводах, де він буває?

— Він не дуже охоче відгукується на запрошення. Занадто завантажений роботою в столиці. Та вже коли виїздить...

— Змінює свій характер?

— Цього я сказати не можу, але, якась приступність... Взагалі зміна оточення, обстановки...

— Ви радите мені поїхати?

— Не маю такого права. Вважаю за необхідне повідомити.

— Дуже вам вдячна.

— Тільки...— Олексій Кирилович затнувся.

— Кажіть усе,— підбадьорила його Анастасія,— забудьте, що я жінка, ви маєте справу з газетним працівником, і церемонитися зайве.

— Я просив би вас, коли ви їхатимете в п'ятницю... Ми їдемо в СВ...

— Ага, не попадатися академікові на очі. Не турбуйтеся. В мене на СВ немає грошей, окрім того, я поїду в четвер. І ви мені не казали нічого. Я не сподівалася зустрітися на заводі з академіком Карналем.

— Ми з вами прекрасно порозумілися, дякую вам,— сказав Олексій Кирилович.

— А я вас цілую. Ви милий, милий!

Він поклав трубку, усміхаючись. Ось маленькі приємності посади помічника. Звичайна людська подяка, а відчуття таке, ніби нагородили тебе найвищим орденом. Зненацька йому здалося, що в заплутаних секретарських механізмах сталася помилка і цю його розмову записано як продовження бесіди з Карналем. І цю, й ту, що з Кучмієнком. Олексій Кирилович уявив собі пісні обличчя «параметрів», почув їхні знудьговані голоси, побачив, як вдавано уважно дошукуються вони в його словах наукових істин, і його охопив такий жах, що він миттю вискочив з кабінетика.

— Що з вами, Олексію Кириловичу? — глянувши на його сполотніле обличчя, вигукнула секретарка. Але він уже встиг кинути погляд на прилади й переконався, що його побоювання не мають ніяких підстав, вмить заспокоївся і звичайним своїм тоном попросив:

— Замовте два СВ до Придніпровська на ту п'ятницю.

— Для академіка і для вас?

— Як завжди.

«Чому я повинен робити людям добро? — подумав Олексій Кирилович.— А хто зробить добро мені?»

Але думка була випадкова, прослизнула непомітно, не полишила по собі ніякого сліду, і він заглибився в купу листів, які передав йому Карналь для відповіді.

До кабінету просунула голову секретарка, пошепки спитала:

— Олексію Кириловичу, ми тут засперечалися. Як було звати дружину Петра Андрійовича?

— Айгюль. А що?

— Та ні, по батькові. Ніхто не знає, як її по батькові. Я кажу — Гайліївна, але мені ніхто не вірить.

— Я б вам не радив. Не треба травмувати Петра Андрійовича.

— Та хіба ми травмуємо? Ми ж між собою. А питаємо вас. То не знаєте?

6

Історії поневірянь ніколи не були модні. Завжди охочіше слухають героїв. Карналь ніяковів, коли його питали про фронтові пригоди, все для нього потьмарилося отими страшними кількома місяцями концтаборів, хоч саме звідти, може, виніс найбільше вміння цінувати людську думку. Злети, моя думко, на крилах золотистих.

Після Капітанової смерті вони з Професором кинуті були в команду «бомба-генералів», себто смертників, які приречені були викопувати авіаційні бомби, що чомусь не вибухнули. Щоденна гра з смертю, гра сліпа й безнадійна. Два тижні Професор і Малий уникали смерті, тоді спробували тікати ще раз. Знову їм спершу мовби й пощастило, але знов безглуздий випадок, ще раз видано їх майже як тоді з Капітаном, Професора автоматна черга поклала на смерть, Малому прострочено груди, ледь живого привезено його до табору, кинуто вмирати, але знов пощастило, бо підійшли американці й захопили табір з усіма, хто там був: живими, напівживими, вмирущими й мертвими. Наштриканий американським пеніциліном, опинився Карналь у Парижі в представника Ради Народних Комісарів, звідти переправлено його негайно до Марселя і радянським теплоходом повезено до Одеси разом з сотнями таких тяжкопоранених, як і він. З ілюмінатора бачив він тепле гомерівське море, зазирав крізь круглий отвір просто в очі юнакові Неаполь із зеленим конусом Везувія, пропливали повз Карналя крутоберегі архіпелаги Егейського моря, в сизій імлі здіймався над молочними водами Босфору Стамбул. Ох, пропливти б там здоровим і дужим, вийти на берег, побачити білий мармур Парфенона, зелені колони Софії Константинопольської, вдихнути пахощі лаврів і троянд, відчути на обличчі вітер, який напинав паруси ще Одіссеєві й запорожцям!

Та повертався на рідну землю — і що там усі моря світу!

Одеса не прийняла зарубіжного транспорту, не могла прийняти, бо всі госпіталі були переповнені пораненими. Карналь не побачив Професорового міста, нічого не побачив, окрім безмежних розливів води. Тоді знов пливли, тепер уже по своєму, Чорному морю, пливли на Кавказ, але й на Кавказі всі госпіталі були повнісінькі поранених. Карналя везли далі й далі, тепер дивився з вікна санітарного поїзда, бачив гори, вгадував клекотіння річок, доторки ласкавого зеленого вітру. Тоді плив по Каспію, лишалася позаду Європа, в якій народився, де вмирав, але не вмер, де бився і вже мовби прожив безконечне життя. Посеред Каспію наздогнала їх вість про Перемогу. Поранені кричали, плакали, сміялися, потрясали забинтованими й обгіпсованими руками, хто міг, обіймався з товаришами, Перемога наздогнала їх, і тут, серед хвиль, вдалині від війни, вони не мали під собою навіть землі, щоб твердо стати на неї ногами,

упевнитися в своїй цілості, вистрілювати найрадісніші салютні залпи цілого свого життя, зате було над ними бездоганне голубе небо, і сама Перемога уявлялася безмежно чистим, голубим, глибоким, радісним святом, рівного якому ще не знало людство за всі тисячоліття своїх страждань і радощів.

Берег Європи був по-весняному ласкавий, мовби намагався відшкодувати пораненим усі страждання війни, він проводжав їх приємною прохолодою, молодою зеленню, пахощами квітів і моря, а з другого берега дихала спекою пустині Азія, вдарила в обличчя палючими вітрами, обпекла, приголомшила, знетямила. Поїзд гримів крізь Каракуми. В пустині догорала весна, трави губилися в пісках, над безводними видноколами лиш зрідка здіймалися зелені острівці станцій. На мить вибухнув зеленою свіжістю дерев і води Ашхабад — і знов пустеля, фіалкова безнадійність небес, тисячолітня мовчазність пісків, сумовита незграбність верблюдів, розпачливе ревіння віслюків, туркмени в чорних кучмастих папахах-тельпеках, яскраве вбрання туркменок — синє, червоне, сріблясте, вогнисті погляди, чорні брови, чорні коси, чорна смага на устах.

Доля мовби відшкодувала Карналеві всі його найтяжчі втрати. То показала море незабутнього Професора, то кинула тепер на землю Капітана Гайлі. Та чи ж затримається він тут бодай на короткий час, чи везтимуть його далі й далі, і не зупиниться ніколи й ніде, мов вічний дух непокою й безпритульності?

Поїзд нарешті зупинився. Була ніч, було перехрестя тисячолітніх караванних шляхів, безнадійно старе місто Мерв, зване тепер Мари, колись, мабуть, всуціль глиняне, тепер цегляне, але погано обпалена цегла мала колір сирої крихкої глини. Важкий тисячолітній пил, тиша, спека. Карналя повезли ще далі, в самі надра пісків, повз якісь давні руїни. Він би волів затриматися в Марах, бо там десь мав бути конерадгосп Капітана Гайлі, але лікарі суворі, їхнім присудам мали коритися всі поранені, і його висаджено в Байрам-Алі, бо мав ушкоджені не тільки легені, а й нирки. Про цілющість повітря Байрам-Алі розповідали легенди, з чоловіка вилітала там уся шкідлива волога, там виліковувалися без ніяких медикаментів, там творилися чудеса, там виживали навіть ті, хто не хотів більше жити. А Карналь хотів, бо ще й не жив, бо налічував від народження заледве двадцять весен. Двадцять, а що вже позаду! Страшно озирнутися, незмога уявити!

Відразу написав листа в Мари до дружини Капітана Гайлі, хотів зустрітися з нею, коли одужає, розповісти про героїчного її чоловіка, про свого товариша, про... Написав їй того самого дня, що й батькові. Але до батька лист мав іти далеко й довго, та й чи живий батько, чи збереглося село, чи, може, знищене фашистами, спалене й сплюндроване. Карналь писав до батька без надій, у тривозі й страху, а в Мари послав листа зболено,

незагоєні рани спогадів вгадувалися в кожному слові, але він не міг відкладати, бо й не сподівався, що ті рани загояться.

Капітанова дружина з'явилася в госпіталі мало не наступного дня. Хтось гукнув: «Карналь, до тебе!» Всі, хто лежав у палаті, повернулися до дверей, ніхто тут не мав ні родичів, ні знайомих, ніхто не ждав відвідин, а цей малий, бач, уже має, і то дивніше, що попав сюди з таких далеких європ, що незмога навіть повірити в їхнє існування і в те, що цей дивний хлопчисько міг там бути і — ще дивніше — вискочити звідти живим.

По вузькому проходу між ліжками йшла сестра, а за нею невисока зграбна туркменка в довгому червоному вбранні, в червоному платку, в червоних шароварах, у м'яких шкіряних гостроносих черевиках. Ступала м'яко, нечутно, легко, пересувалася вправно, з такою жіночою грацією, що всі чоловіки в палаті мовби аж схлипнули від несподіваного захвату. Спершу ніхто й не помітив, що слідом за жінкою, ховаючись у неї за спиною, йде дівчина, майже така заввишки, як мати, теж зграбна, тоненька, ще граціозніша, вся в синьому, з довгими чорними косами, в тихому подзвонюванні срібних прикрас на грудях і в волоссі.

— Карналь, до вас,— сказала сестра й тактовно відійшла. Жінка наблизилася до Карналя. Поклала на тумбочку пакунок. В очах у неї стояв такий сум, що Карналь заплющився. Коли знов глянув на жінку, побачив, як з-за спини в неї вигулькнуло тоненьке дівча, тендітними рученятами клало на тумбочку велику чарджуйську диню.

— Це Айгюль,— сказала жінка.

— Знаю. Капітан Гайлі розповідав нам і про вас, і про Айгюль.

— Ви з ним довго були?

— До кінця.

Вона мовчала.

— Таких людей ніколи не забудуть,— сказав Карналь.

Мати й донька мовчали.

— Сідайте,— запросив він.— Ось тут, на ліжко. Місця вистачить.

Очі в обох були мов сумний чорний шовк. Карналь мав би так багато розповісти їм про Капітана, але з жахом відчув, що не вміє цього робити.

— Ось я видужаю, тоді...— злякано урвав мову, збагнувши, як недоречно лунають його слова про одужання, коли вони обидві приречені тепер назавжди думати лише про смерть свого чоловіка й батька.

— Даруйте,— почервонівши, пробурмотів він.

— Ми вас заберемо до себе,— сказала дружина. Айгюль хитнула головою, стверджуючи материну обіцянку.

— Як тільки лікарі дозволять, ми заберемо вас, щоб ви набралися сил.

— Тоді я поїду до батька. В мене на Україні повинен бути батько.

— Далеко,— сказала Айгюль,— це ж так далеко...

Голос у неї був тихий, трохи хрипкий, мабуть, від ніяковості. Таке мале — десять, дванадцять, чотирнадцять років? І не вгадаєш.

— Ще й не знаю, чи живий батько,— сказав Карналь.

Мати й донька трохи посиділи коло нього. Він почав розповідати їм про Капітана. Невміло й недоладно. Слова завдавали суцільної поразки. Сподівався викликати просвітленість на обличчях матері й доньки, та мав переконатися лиш у марності своїх зусиль. Легкою була б спасенна неправда, але не міг приховати того, що сталося з Капітаном. Мати й донька плакали. Тихо, майже непомітно, мало не покрадьки. Поранені мовчки заохочували їх до плачу. Кожен з тих, хто лежав у палаті, вмирав за війну не раз і не двічі, мали б за ним теж литися жіночі сльози, але ніхто не бачив їх, тож ця туркменська жінка і тоненька дівчинка мовби заміняли їхніх матерів, дружин і доньок.

Плачте, плачте, рідні, може, повернуть ваші сльози до життя бодай одного з мільйона вбитих, і то буде найбільше чудо з усіх чудес світу.

Але Капітан не воскресне ніколи. Це Карналь знав твердо. І карався так, ніби завинив у його смерті. Карався своєю невмілою, незграбною правдивістю і тоді, коли мати й донька тихо плакали коло нього й коли йшли до дверей нечутні, легкі, мов сумовитий вітер. Але згодом відчув полегкість у душі. Мати приїздила ще й ще, завжди брала з собою Айгюль, привозила пораненим чорний солодкий кишмиш, горіхи, соковиті гранати, були обидві маломовні, не вимагали й від Карналя багато слів. Він навчався в них стриманості, тактовності, уважливості, входив у їхній світ суму й спогадів непомітно й легко, ставав мовби рідним їм, а вони ріднилися з ним, і коли нарешті одержав листа від батька, поволі зникало в ньому почуття цілковитої покинутості, якого гостро зазнав посеред цієї пустелі, посилаючи безнадійного листа на далеку, сплюндровану війною Україну.

Довго блукав той лист, вже загоювалися Карналеві рани, вже завдяки малій Айгюль мовби повертався він у свою знищену війною юність, відроджував те, чого не встиг зазнати, минуле відступалося, щоб дати хлопцеві змогу розпочати майже все заново, перейти те, що мав би перейти без війни, і ось тоді, прокладаючи міст з утраченого, здавалося б, навіки в неминучість майбуття, через тисячі кілометрів, крізь руїну й невлаштованість, пробився до загубленого в пісках Байрам-Алі коротенький лист з України. Вперше в житті в Карналя руки дрижали так, що він попросив свого товариша по палаті розпечатати конверт. Лиш тепер згадав, що ніколи не одержував од батька листів, бо й сам писав йому вперше в житті: то жив до війни

завжди коло батька, то в час війни був одрізаний од нього фронтами, кордонами й умиранням. Уперше написав, уперше дістав відповідь, та й не просто відповідь, а свідчення того, що батько живий, життя не зупинилося, воно триває, воно незнищенне!

Поклав лист на подушку, бо в руках утримати не міг, літери витанцьовували перед очима, впізнавав батьків почерк, згадував, як любив батько писати своїм братам зимовими довгими вечорами, сідаючи на печі, ставлячи поруч з собою дерев'яну солдатську скриньку, привезену з першої світової війни. Скринька зсередини була обклеєна номерами «Газеты — Копейки» випуску тисяча дев'ятсот чотирнадцятого року, батько зберігав там папір, ручку і малесенький каламар, опецькуватий, завжди наповнений чорнилом, куплений ним ще в Москві, коли лежав там після контузії в госпіталі. Зручно вмостившись, батько мережив довгі аркуші акуратними буквицями, виписував з неймовірною докладністю сільські події, списував аркуші з обох боків, і малого Петька вражали ті листочки своєю викінченістю, досконалістю, майже мальовничістю, бо батько мовби й не писав, а вимальовував свої листи.

Цей лист не був схожий на довоєнні. Був набагато коротший.

«Дорогий мій синок Петько! Вже й не ждав почути тебе живим, бо прийшло на тебе аж дві похоронки, й почали мені платити за тебе пенсію з воєнкомату, а село наше фашисти все спалили, тільки хати в Стрижака та в Федора Мусієнка вцілили, бо під черепицею, а чоловіки ще ніхто не вернувся з війни, й не знаємо, чи повернеться хтось. Твого дядька Сашка фашисти розстріляли в Потягайлівці в глинищі, а перед тим у районі заставляли з партизанами тягати по грязюці сани й били його, бо він був командиром партизанського загону, та його хтось видав. Дядька Назаря Набоку вбило бомбою, вже як наші наступали, а німці бомбили переправу, то дядько Назар хотів сховати корову, ми його відмовляли, а він уперся, побіг за коровою, бомба як сюркнула, то ні корови, ні дядька Назаря. Мене поліцаї двічі хотіли розстріляти, бо знайшли в нас портрет Сталіна, який моя жінка Одарка Харитонівна, а твоя мачуха, сховала в полові на горищі. Ну, не розстріляли, а з хати вигнали, то ми всю війну жили в землянці, а тепер і все село в землянках, бо фашисти, як одступали, їздили по селу й смолоскипами штрикали під кожну стріху і ждали, поки все згорить, а хто пробував гасити свою хату, то били з автоматів, і вбили тітку Довганьку й старого Дейнегу. А дід Пакілець уночі облив усю кришу розбовтаною глиною, так воно не горіло, то фашисти витягли його з очеретів і заставили обдирати аж до куликів, а тоді підпалили крокви й розвалили стіни. Колгоспу ми не розпускали, таємно тримали, хто в селі зостався, а як наші прийшли, то зорали й засіяли корівками і вже дали врожай для нашої доблесної Червоної Армії, а це вже провели другу весняну

сівбу після визволення і врожаю ждем гарного. Найбільша ж моя радість, що ти виявився живий, вже як приїдеш, то побачиш усе, й про все розповім тобі, ждуть тебе всі і передають поклони, а я зостаюся з пошаною до тебе твій батько Андрій Карналь». Збоку була дописка: «Повертайся, дорогий синку, я твій батько Андрій К.».

Життя розчахнуте між сподіваннями повернення й дикою розпукою безнадії. Коли йшли на фронт, якось не думалося про повернення, бо й як же могло бути інакше. А тоді рідний дім, і край, і рідна земля віддалялися й віддалялися, їхні обриси розмивалися жорстокими водами війни, повивалися її чорними димами, губилися в незмірімій далечі — чи ж повернешся? Але з фронту кожен мав повернутися бодай мертвим, бо на фронті кожен боєць живе надіями на перемогу загальну й власну над ворогом, а переможцям судилася вічна пам'ять. Що лишалося для тих, хто попав до фашистів, у концтабірний світ, де знищувано не тільки людей, а й усі спогади, де навіки вмирала пам'ять? Звідти не поверталися, були втрачені світом безнадійно й безповоротно, як листя з дерев, як дощі з хмар, як розтанулі сніги повесні. Тож коли чудом порятованим щастило повернутися, то здалося їм, що світ не зауважив ні їхньої відсутності, ні нової появи. Відчували безпритульність, були від самого повернення обтяжені провинами, про суть яких не дано їм ніколи дізнатися, ще добре, коли хто мав родину, мав домівку, коли його ждали невтомно й затято. А Карналь нічого не знав: чи є село, чи живий батько, чи може сподіватися на повернення.

Батьків лист мовби заново спородив Карналя на світ. Лікарі не вірили власним очам. Молоденький лейтенант, такий безпомічний і зранений ще вчора, відразу став на ноги, рани його й не загоювалися, а просто зникли, ніби їх і не було ніколи, він набридав щодня з домаганнями, аби його виписували з госпіталю, його не лякало ніщо: ні спека в пустелі, ні безмірні віддалі, ні непевність становища в житті, в якому був так немилосердно й безповоротно закреслений і тепер навряд чи й буде занесений будь-коли в його почесні реєстри.

Додому й додому!

Виписався, забрав своє таке-сяке майно, мав досить кумедний вигляд у американсько-європейських обладунках посеред розпечених пісків; шерстяний костюм, товста шинеля, грубі ботинки, велика торба, напхана хтозна й чим, а на голові піхотний парадний офіцерський кашкет — подарунок товариша по палаті, старшого лейтенанта з Вологди, Васі Порохіна. У кишені мав проїзний літер аж до найближчої від батькового дому станції (а між Байрам-Алі й тою станцією тисячі кілометрів, сотні пересадок, переповнені поїзди або й ніяких поїздів!), але передовсім хотів попрощатися з Капітановою родиною, для чого повинен був знайти десь у розгалуженнях Мургабу конерадгосп, дійти туди хоч навіть пішки.

Карналь мав би вже давно переконатися, що належить до людей, яким щастить і в найтяжчих нещастях. Бо хіба ж це не стверджувалося його дотеперішнім життям? Не вмів хвалитися своїм фронтовим досвідом, пригнічуваний постійним нагадуванням про ті кілька жахливих місяців концтабірного вмирання. Але міг би ось у цій розпеченій пустелі розповісти, скажімо, про те, як з водія-сержанта, який два роки возив снаряди на батарею, в один день став піхотним командиром, одержав орден, а згодом і лейтенантське звання. Його тритонка, якою возив снаряди, була ще щасливішою за нього. Безсмертна машина, вічна як рух. Він тримався коло неї й завдяки їй, вірив, що доїде на ній і до кінця війни, але того дня машина все-таки не витримала. Сталося те в польських лісах. Піхота, перебравшись через байраки й чорторії, напоролася на фашистського кулеметника, який засів на кам'яній дзвіниці старовинного містечка і не давав вигулькнути з лісу навіть миші. Ясна річ, того божевільного кулеметника можна було просто обійти стороною і розвивати наступ далі, але фронтовий закон велить не зоставляти в себе в тилу жодного ворога. Десь у штабі вирішено виколупати того фашиста з кам'яного сховку з допомогою артилерії, піхота звернулася за поміччю до артилеристів, ті відповіли, що стріляти з гаубиць по якійсь там дзвініці однаково, що вцілити в горобця, тоді командир піхотного полку дав артилеристам цілу роту, яка мала б перенести на плечах гаубицю через усі чорторії і яри, поставити її на узліссі, а вже звідти прямою наводкою по ворожій вогневій точці. «Рота» на фронті означає далеко не те, що в тилу. Казати треба: те, що зосталося від того, що колись звалося ротою. Було там, може, вісімдесят, а може, й п'ятдесят бійців, а може, ще й менше. На всіх один лейтенант і три сержанти. Але й того було досить, щоб поставити гаубицю на саморобні дерев'яні ноші й перенести на плечах до узлісся. Карналеві командир батареї наказав підвезти боєзапас. «Підвезти» — означало майже те саме, що й «рота». Це був саме той шмат землі, де колись чорти гопки били. Ні проїхати, ні пройти. Але Карналь проїхав так, як міг проїхати лише він на своїй машині. «Там, где пехота не пройдет и бронепоезд не промчится, угрюмый танк не проползет, там пролетит стальная птица». Його тритонка була мовби сталевою птицею з пісні, й Карналь чув перші постріли, хотів бігти, щоб покликати артилеристів за снарядами, передумав і вирішив понести їм у подарунок бодай один ящик. Досі все визначалося словом: «Давай!» Давай на пряму наводку! Давай вогню! Давай снаряди! Давай, давай, давай! Коли є накази, тоді легше. Твоє діло — виконувати. Відповідальність за тим, хто наказує. Та ось ти забрався в чортячі нетрі з своєю невмирущою тритонкою, довкола камінь, дерево, дороги — ні вперед, ні назад, ніде нікого, ти сам, і по тобі зненацька починають бити фашистські автоматники. Водійський закон велить: прориватися! Але тут прориватися не було

куди. Втікати назад? А снаряди? А наказ? Тоді вступає в силу інше: переждати! Карналь випав з кабіни, заліг за каменем, лиш тоді збагнув, що стріляють, власне, не по ньому і не з-за кожного куща. Просто били розривними кулями, тому й рвалося довкола, лопотіло, лякало, вганяло в паніку. Отже, він виявився відрізаний від своїх. Відрізаний і оточений, але ж не сам. Не бачив нікого з своїх, зате знав, що вони є, що вони тут, що буде з ким відбиватися. Вискакуючи з кабіни, встиг ухопити свій старенький карабін, на поясі мав дві гранати-«феньки» — озброєння для цілого маленького гарнізону, чорти його бери!

Але стріляти йому не довелося, бо фашистські автоматники не знали, мабуть, про його присутність, їх більше цікавила гаубиця, що стирчала на узліссі й розколупувала прямою наводкою кам'яну дзвіницю, а ще цікавили їх, безперечно, й наші піхотинці, які потроху огризалися, щоправда, до часу не виявляючи особливої активності, щоб не демаскуватися. Та тут до гавкітняви «шмайсерів» долучилися сердиті серії двох чи трьох німецьких МГ-42, клятющих кулеметів, які чергами зрізають найтовщі дерева, не те що людину. Вдарили по лісу фашистські міномети, заварилося те, що зветься «кашею», міни рохкали вже й довкола Карналя, одна влучила в тритонку, і машина загорілася, сержант знетямлено кинувся гасити вогонь, але впав поцілений кулею в ногу. Він усе-таки підвівся, ступити на поранену ногу не міг, бо вона стала чомусь м'якою, мов стовп диму абощо, тоді пострибав до машини на одній нозі й тут побачив, як з яру видираються просто до нього наші піхотинці. Бігли безладною купою, може, п'ять, а може, й двадцять чоловік, бігли панічно, це Карналь збагнув відразу. Його зовсім не цікавило, чи фашисти женуться за піхотинцями впритул, чи ще десь вичікують, щоб добити їх методично й без поспіху, він тільки бачив ганебну втечу, став мимовільним свідком приниження, не міг стерпіти цього, рвонув з-за пояса гранати, потряс ними перед тими, хто дерся знизу, закричав:

— Куди-и! Стій! Порішу всіх!

Стояв на одній нозі, мов журавель, погрожував двома «феньками» — страшними гранатами, був угорі, піхотинці внизу. Сила була не з ними, а з тим, угорі, і вони стали слухняні й покірливі, а може, стало їм соромно перед цим замурзаним сержантом. Фашистські автоматники били ззаду зловтішно й безжально, та хто б тепер міг визначити, де більше загрози: у ляскотінні розривних куль чи в отих знесених над яром зелених ребристих гранатах?

— Розсипайсь! — командував Карналь.— Залягай! До відбиття атаки готуйсь!

У машині почали вибухати снаряди. Це допомогло Карналеві, бо тепер заліг і той, хто не хотів. Фашисти ж побоялися поткнутися під вибухи, з чого Карналь негайно скористався і повів піхотинців назад, де мала стояти гаубиця. Стрибав на одній

нозі, помагав собі карабіном, як костуром. Коло гаубиці знайшов кількох уцілілих артилеристів, організував кругову оборону гармати й так протримався цілу ніч до наступного ранку, поки прийшло підкріплення і їх визволили з оточення. В тому давньому лісі була якась приємна вологість. Згадав це з особливою виразністю, опинившись під безжальним сонцем пустелі. Кому розповісти про те, що було колись? Та й навіщо? І чи справді було? Мав усе починати заново, ніби від дня народження. Ось рівнина перед очима, неторкані піски, голе вилиняле небо, палаюче сонце, дика шарпанина вітрів. Може, той, хто був у пеклі, вмер і зник назавжди, а він лиш тінь від нього, яка успадкувала ім'я Карналя, його спогади, його біль, але надії також?

Як і чому опинився він у пустелі? Хіба щоб остаточно заповнити ту безмежну колекцію краєвидів, яку примусила його назбирати війна? Рівнини, ріки, ліси, гори, села й міста, свої й чужі, мости, будівлі, палаци, собори, бліндажі, окопи, дороги й стежки і знов дороги, а над усім — непомітна й усюдисуща, квола й усемогутня трава. Хотілося кохану дівчину посадовити на траву, вбиті солдати падали обличчям у траву, летіла повз його фронтову тритонку трава на узбіччях доріг, зеленіла з-під снігів повесні, пахла молоком і щастям літніми росяними ранками. Весь світ поростав травою. Трава на руїнах і пожарищах, трава на могилах, трава, що пробивається крізь камінь, і навіть затоплена водою або обпалена вогнем — вічна, буйна, всюдисуща.

Трава росла навіть тут, у цій мертвій неродючій землі. Ще місяць тому тут точилася запекла боротьба між зеленим і бурим, між живими, соковитими стеблинками і нещадним порохом. Та ось літо напало на трави й усе, що росло в цих краях, і спалено навіть коріння. Ні сховатися, ні зачаїтися, ні перечекати. Понищена трава не тримається більше за землю. Відштовхнута землею. Спорохнявіла. І порох розвіяний сухим вітром безслідно. Де і як скупчиться він, щоб знайти краплю води і впасти з нею на землю і знов закоренитися в ній?

Карналя підібрав подорожній туркмен. Їхав верхи на верблюді, ще два верблюди ледь похитували головами позаду. Найзанехаяніше створіння на світі. Незграбне, смердюче, несхоже ні на що живе, так ніби занесене сюди з інших планет.

Туркмен був старий, як земля. З-під кучмастої чорної папахи (скільки баранів пішло на неї?) поблискували добрі, захована в сувоях зморщок очі. Мовчки показав Карналеві на заднього верблюда, припрошуючи сідати верхи.

— Дякую,— сказав Карналь.— А тільки як же я на нього залізу? Сідати як?

Туркмен щось гукнув своєму верблюдові, той підламав під себе ноги, з зітханням влігся на пісок, старий видобувся з свого зручного сідала між двома горбами й великими, досить брудними тюками, підійшов до одного із задніх верблюдів, які

зупинилися й зневажливо задерли голови, щось гукнув, верблюд погрозливо смикнув шиєю, харкнув мало не на туркмена, але послухався й ліг на пісок. Старий показав Карналеві, як сісти, щось спитав, Карналь сказав, що йому треба до конерадгоспу, а що туркмен, мабуть, нічого не зрозумів, то назвав прізвище Капітана. Пустиня хоч і велика, а людей тут мало, повинні б знати одне одного, надто ж таких людей, як Капітан Гайлі.

Старий забрався на свого верблюда, повільно повів свій маленький караван, не озираючись на Карналя, три іржаві верблюди, зв'язані так само іржавою, старою вірьовкою, знудьговано відкопилювали шкуратки губ, м'яко чалапкали по піску: «чап-чалап, чап-чалап...». Карналь обливався потом, задихався від вірблюдячого смороду, невміло совався між високими м'якими горбами, які хилиталися туди й сюди, мов болотяні купини. Мав коритися повільній безконечності руху, коритися спеці, вітрові й безплідній землі, яка відштовхує від себе не те що людину, а навіть коріння трав, які вперто живуть у цій землі мільйони років.

Спека виснажує, від неї незмога порятуватися, з нею не поборешся так, як із холодом, спеку доводиться терпіти, як доконечне зло, але від цього не легше. Карналь страждав від спраги. Не міг напитися з того дня, як опинився в пустелі. В госпіталі вони вже й не пили, а плавали в потоках чаю, випивали цілі цистерни чаю, але вода вмить випаровувалася з них, і тіла їхні були наче сухий папір. Люди мовби поставлені на якомусь пекельному протягу, гримлять повз них пекучі урагани й вихори, висмоктують з усіх клітин щонайменші залишки вологи, і людина забуває всі бажання, окрім одного: пити, пити! Карналь подумав, що старий туркмен виявив би набагато більшу гостинність до нього, коли б запропонував йому попити. Хай би то була тепла, гидка вода з старого бурдюка, хай би й не порятувала вона від спраги, а лиш дужче розпалила той вогонь, що палає в ньому. Однак туркмен не зважив на його бажання. Коли чоловік рухається, він прийде до води неминуче. Рух потребує зусиль і терпіння, іноді навіть страждань, але він вищий за все. Не треба лякатися сонця, пісків, спраги, ліпше на час підкоритися їм, щоб здолати все наполегливістю й спокоєм руху.

Вони їхали довго, пустеля ніде не починалася й ніде не кінчалася, Карналеві вже починало видаватися, що кружляють вони по великому колу під сонцем, очманілі, на безмірно старих верблюдах, вже й сам він був не двадцятилітнім хлопцем, який забув про чотири роки смертельних досвідчень, а так само старим, як отой туркмен, що спокійно ховається від сонця під своїм широким халатом і величезною, як копиця, шапкою.

Верблюди скинули головами, гучно заревіли (доволі неприємний звук) і зірвалися на біг. Бігли важко, незграбно, підкидали ноги з вивертом, все на них тряслося, Карналь насилу тримався на спині в свого верблюда й ще дужче страждав од

спеки, боявся, що впаде просто в пісок, просто під верблюдячі лапища. Мав би гукнути туркменові, щоб той стримав знавіснілих тварин, але соромився своєї слабкості. Пустеля тут була інша, бралася піщаними горбами, на вершках яких буріли дивні мітли — чи то рослинність, чи то мертве цурупалля невідомого походження. Понад горбами струменіли перлисті хвилі марева, в них виблискувала вода, зеленіли дерева, біліли довгі присадисті будівлі. Видиво з далеких країн. Карналь наслухався про оманливість марева в пустелі й не міг повірити, що відразу за цими мертвими горбами може бути оте біле, зелене, сріблисте.

Було насправді. Верблюди вже не бігли, йшли повільно, поважно, гордо, зневажливо роздували ніздрі. Вони були вдома, і що їм пустеля?

Дерева, білі будівлі, вода в каламутному Мургабі, простора площа, по якій вільно гуляли вітри, переганяючи туди й сюди бурий пісок, посеред площі гіпсовий Сталін, у довоєнній шинелі, в довоєнному картузі, в чоботях, одна пола шинелі загорнулася, нога виставлена вперед, вуса, прижмур очей,— все знайоме, хрестоматійно-усталене.

Старий спрямував верблюдів до однієї з довгих білих будівель, і, коли наблизився до неї, Карналь побачив, що то була стайня. Мала два бічні виходи й центральний. Туркмен під'їхав саме до середнього виходу, поміг Карналеві злізти з верблюда, щось сказав, усміхаючись, і повів свій караван до колодязя, навіть не вислухавши як слід подяки. Карналь роззирнувся. Одна половинка широких дверей до стайні була відчинена, майже перед дверима на землі димілo невеличке вогнище, облизувало язичками закіптюжений старезний чайник, такий старий і такий химерний за формою, що можна було б подумати, ніби він ще з епохи бронзи або з часів Александра Македонського, який, кажуть, приходив колись сюди воювати з парфянами. Карналь підійшов до дверей, дивуючись, чому саме сюди привіз його старий туркмен. Війнуло запахом стайні, побачив тісні дерев'яні станки, золотистошерстих прекрасних коней у станках, коні мирно постукували копитами в дошки, скошували очі, породистими ніздрями насторожено ловили чужий дух. За дверима на підлозі на неймовірно старому килимі, довкола такого самого закіптюженого чайника, сиділо четверо чи п'ятеро туркменських дітей і спокійно попивали з неглибоких піал чай. Червоне, жовте, синє в убраннях дітей, тьмаві золотисті барви килимка, темний чайник, білі піали, золотистість чаю, що пробивається крізь сизе дихання пари,— все це вдарило в очі Карналеві, все сплілталося в суцільну барвистість, яка вражала з особливою силою після одноманітності й монотонності пустелі, що й досі пройма-ла всю його істоту.

Так стояв він мовчки й ледь знетямлено, поки нарешті зміг побачити, що серед дітей, між трьома чи чотирма хлопчиками,

сидить Айгюль. Була в своєму синьому гаптованому різнобарвними шовками халатику, в синіх, теж гарно гаптованих унизу шароварах, на голові мала гарну шапочку, з-над краю піали дивилася своїми величезними чорними очима на Карналя, впізнавала й не впізнавала його, бо ніколи не бачила в мундирі, та ще й у такому чудернацькому, пам'ятала його тільки в госпітальнім брунатнім халаті. Вірила й не вірила, в очах їй проблискувала радість, але, здається, промигував там і ляк.

— Здрастуй, Айгюль,— сказав Карналь, кидаючи набік свою торбу.

— Це ти? — спитала дівчина, підводячись.

— Я.

Він підійшов до Айгюль, потиснув їй руку. Долонька була така тоненька, що Карналь відчував у ній кожну кісточку.

— Виписався з госпіталю, їду до себе додому. По дорозі вирішив побувати у вас.

Вона мовчала. Переблискувала очима, з цікавістю поводила голівкою на неймовірно довгій шиї. Шия довга аж до неприродності. Карналь так і не вибрав часу в госпіталі спитати, скільки ж їй років — десять, дванадцять, чотирнадцять? Важко збагнути. Таке мале й тонке, а очі мов у дорослої людини.

— Що ти робиш коло коней? — спитав він дівчинку.

— Ми їздимо на конях. Наїзники. Це мої товариші,— вона почала називати імена хлопчиків. Хлопчики підводилися, підходили до Карналя, всі вони були менші за Айгюль, у цьому не було сумніву. Зовсім діти. І їздять на таких конях?

— Не страшно? — спитав Карналь.

Хлопчики засміялися. Зверхньо, навіть зневажливо.

— У радгоспі немає чоловіків,— пояснила Айгюль,— всі пішли на війну. А коні не можуть так стояти. Це ахалтекінці. Найкращі скакуни. Вони не можуть нидіти в стайні. Їх треба щодня прогулювати. Гнати в пустиню. Туди й назад. Ми це робимо. Зостанешся в нас — навчимо й тебе. Вмієш їздити на скакунах?

Карналь вимушений був визнати своє цілковите невміння. На обозній клячі хіба що, та й то без сідла.

— Ну, ми тобі покажемо. Хочеш зараз? Чи ти голодний? Я поведу тебе до нас додому.

— Їсти не хочу,— сказав Карналь,— тільки пити.

— Берди! — скомандувала дівчина одному з хлопчиків.— Давай свіжий чайник! А ти, Курбан, дістань чисту піалу. Яка ганьба! Ми примушуємо гостя вмирати від спраги! Сідай ось тут, просимо тебе, товаришу лейтенант.

Він опинився на тому самому старому килимку, на який щойно дивився, був серед дітей, сам став майже дитиною. Смішним видалося звертання Айгюль до нього «товаришу лейтенант». Чай приємно обпікав йому в роті, виганяв з тіла піт, але вже не той важкий і липучий, що на сонці, а легкий, пронизливий,

ніби провівало тебе летючим вітром, і ти ставав легкотілим, як оця дівчинка й оці хлопчики.

— Подобається? — зблиснула на нього очима Айгюль

— Умгу.

— Ти побудеш у нас довго-довго. Так?

Він промовчав. Затримуватися не міг. Добратися до батька, побачити його, почути рідний голос, нарешті переконатися в своєму поверненні і, не відкладаючи, братися за науку. Злети, моя думко, на крилах золотистих! Скрізь і завжди!

— Трохи побуду,— пообіцяв.— Не можу не побути, бо дорога мені пам'ять про твого батька. Пам'ять про Капітана Гайлі.

— Ти називаєш його Капітаном, а в нас ніхто його так не називав ніколи.

— Бо ви надто далеко від війни. У вас, мабуть, не було навіть затемнення світла?

— Не було.

— Ось бачиш. А Європа вся потопала в суцільній темряві.

— Це як ніч у пустелі. Але в пустелі багато зірок. На війні зірок, мабуть, не було. Чи були?

— Не пам'ятаю,— щиро визнав Карналь.— Іноді були, але точно сказати не можу. Забув.

— Хіба можна так швидко забути?

— Пам'ять зберігаєш для іншого.

— А хіба пам'ять можна ділити на одне й друге?

— Мабуть, можна, але я над цим ще не думав.

Айгюль глянула на нього спідлоба, але не засміялася й не стала більше допитуватися. Видно, він здивував її своєю надмірною розсудливістю, може, навіть злякав.

— Хочеш, ми покажемо тобі, як уміємо їздити? — спитала зненацька.

— Ну... я не можу від вас вимагати...

— Ти наш гість... І герой... Переможець... Ти будеш у радгоспі для всіх найшанованішою людиною...

Карналь гірко всміхнувся.

— Надто багато ти мені даруєш: і герой, і переможець, і гість... Гість — це так. У нас кажуть: приблудний гість. Але героя й переможця на себе не можу брати. Забагато, не маю ніякого права.

— Однаково ти герой і переможець! — уперто повторила дівчина і спитала своїх хлопців: — Правда?

Ті ствердили охоче й дружно.

Від Карналя тут не залежало нічого. Міг не згоджуватися, міг протестувати, обурюватися, заперечувати — однаково мав бодай на короткий час уособлювати переможців, нагадати Капітана Гайлі, для всіх радгоспівчан чоловіка мудрого й ученого, а для Айгюль, ясна річ,— найперше і назавжди батька, рідного, єдиного, незамінимого.

Чи не тому вона так хотіла зробити приємне для Карналя?

Він сидів, посьорбуючи запашний чай у затінку стайні, на старому килимку, зовсім по-домашньому, вспокоєний і дивно легкий, не міг навіть уявити, як можна висунути на оту спеку бодай кінчик пальця, а тим часом по спеченій сонцем площі промайнуло золотисте видиво ахалтекінців і зникло серед піщаних горбів, ніби то й не коні з малими хлопчиками й зухвалою дівчинкою на них, а справді довгаста смуга сконденсованого сонячного світла. Малі їздці гнали коней далеко-далеко в пустелю, повертались не скоро, по одному з'являлися на поблизьких горбах. Коні з маленькими вершниками струнконого ставали на тлі емалево-злинялого неба, застигали на якийсь час, тоді поволі спускалися вниз, знову зібралися на площі і тихою ступою рушили до стайні. Айгюль була попереду і тоді, як мчали вони в пустелю, і тепер, коли повертались. У сідлі трималася з непередаваною граційністю, однак не це зауважив Карналь, а знову подивувався її неймовірно високій шиї, від чого дівчинка набувала особливої струнності й гнучкості.

У радгоспі йому довелося пробути кілька днів. Не відпускали. Директор влаштував почесний той. Найшанованіші люди сиділи на килимах, подавано їм м'ясо й фрукти, роздобуто навіть кілька пляшок горілки, і Карналь мав їсти теплу жирну баранину, пити теплу горілку, обливатися потом від ніяковості, від уважливості й шаноби, які, власне, мали б належати покійному Капітану Гайлі. Для нього влаштовано вечір у радгоспному клубі, він слухав туркменські пісні, тужливі й безконечні, як сум пустель, учні читали вірші Пушкіна й Мухтумкулі, маленькі хлопчики у величезних кучмастих папахах танцювали щось дико-артистичне, а тоді під загадкове лопотіння бубна випливла на сцену Айгюль, вся в старовинних срібних прикрасах, у високій срібній шапочці, що нагадувала щось майже царське. Чи то був танок, а чи тільки проста потреба показати, якого високого вміння може сягнути людина, яка прагне володіти своїм тілом, кожним його м'язом, кожним сухожиллям. І хоч Карналь не міг вважати себе ніяким знавцем танцю, та міг би заприсягнутися, що нічого витонченішого ніде на світі б не побачив. Та хіба ж могла бути іншою донька їхнього прекрасного Капітана Гайлі?

Влаштовано для Карналя й розваги, сказати б, грубіші. Так, довелося побачити йому бій баранів. Не належало те до урочистостей, скоріше, до забав, якими однаково захоплювалися й дорослі, й діти. Скільки може вмістити в себе твоє сприйняття? Одні враження вхлинаєш охоче або й радісно, інші відштовхуєш збайдужіло, іноді запекло, але здається завжди, ніби для первісно-молодих захоплень душа твоя відкрита довічно.

У радгоспі все відбувалося на отій широчезній площі з гіпсовим монументом посередині, все тяжіло сюди, тут скупчувалося не так за звичкою, як за велінням пустелі. Пустеля облягала садибу довкола мертвим колом, затискувала її звідусіль,

дихала спекою, вітрами, загрожувала летючими пісками, на просторій площі панували попеременно то люди, то пустеля, перемогти міг тільки той, хто на триваліший час міг заповнити площу.

Чабани привели з отар найдужчих, найбільших, найрасовіших баранів. Власне, й не барани, а якісь небачені звірі — величезні, важкі, з могутніми скрутнями рогів, закудлані, здичавілі, переконані в своїй баранячій неповторності. Коли такий баран опинявся віч-на-віч з подібним собі, чи то меншим, чи то й більшим, то першим його бажанням було знищити супротивника негайно й безжально, кинутися на нього, вдарити рогами, повалити, потоптати ногами. Чабани насилу стримували своїх годованців, присідали від напруження, казали баранам щось заспокійливе, іноді покрикували на них, так ніби баран міг зрозуміти вмовляння або погрози. Тоді пущено першу пару, барани помчали один на одного у вихорах піску, мовчки, затято вдарилися рогами з такою силою, що, здавалося, пішов дим од рогів, а баранячі лоби мали б проломитися, але вціліли й роги, й лоби, барани знов розскочилися, знов ударилися один об одного з глухим, моторошним стуком, кожен намагався попхати іншого назад, кожен напружував своє могутнє тіло. Мели кудлами пісок, дрібно переступали гострими ратичками, дико вибалушували очі.

Врешті один з баранів уклякав, миттю відскакував від дужчого супротивника, наставляв на того вже й не роги, а закудланий свій хлялий бік, і переможець виявляв бараняче благородство: не бив подоланого, погордливо вихитував рогами й непорушно ждав, поки хазяїн забирав слабака, а хтось інший пускав на нього нового суперника.

Вийшло так, що Карналь разом з Айгюль опинилися серед школярів. Він реготав разом з дітьми, цілком перейнявся запалом змагання й гри, кричав, під'юджував лякливих кудлатих борців, відкинутий в безжурний світ дитинства, не квапився видобутися з нього — навпаки, вдячний був долі й оцим добрим людям, що дарували йому бодай короткі хвилини забуття всіх жахів, у які вкинутий був на війні.

Із спогадів тих днів лишився один, повен голубого передранкового повітря. Золотиста коняча шия вузькою смужкою в тому голубуватому просторі. Айгюль все ж посадовила Карналя на ахалтекінця. На коневі було Капітанове сідло, вуздечка із срібними та бірюзовими прикрасами. Це був найкращий жеребець у радгоспі, Карналь був певний, що впаде з нього коли й не біля стайні, від якої вони з Айгюль від'їздили майже в темряві, поволі, ступою, то десь згодом, коли коні підуть ускач, а такі коні неодмінно повинні піти вскач, бо вони створені саме для цього.

Дивуючись собі безмірно, він не падав з коня і не впав, поки вони й добралися туди, куди їхали, і де він, як гість родини Капітана Гайлі й цілого конерадгоспу, мав побувати неодмінно,

Вони з Айгюль приїхали на недільний базар у Мари.

Старий сторож, помагаючи Карналеві сісти на коня, щось ласкаве сказав Айгюль, а коли вони обоє вже були в сідлах, ляснув у долоні, гукнув до коней: «Хоп, хоп!», коні пішли обережно, сторожко ставили стрункі свої ноги на темну землю. Коли Айгюль відпускала повіддя в свого коня і він наддавав ходи, Карналів кінь теж не хотів відставати, вузька коняча шия загрозливо втікала від Карналя, вислизала, губилася в темряві, всю увагу свою він зосереджував на тій золотистій шиї, так і не помітивши, як проїхали околицею Мари, як переганяли маленьких ішачків, важких верблюдів. На просторій, заповненій людом, верблюдами, кіньми, ішаками площі, в голубому передранковому повітрі панував притишений людський гомін, рипіння коліс, скарги маленьких віслюків, невдоволене ревіння верблюдів, дзвінке іржання коней.

Мабуть, ці звуки лунали тут уже дві або й три тисячі років, до такої загубленої в передсвітанковій імлі площі йшли колись через пустелю каравани верблюдів, везли шовк, вовну, килими, фрукти, шкіри, срібло, бірюзу, мідь і залізо. Чомусь сталося так, що безліч невидимих шляхів зійшлися саме тут, у дельті Мургабу, і на тих перехрещеннях виникали торговища, славетні базари, які перетривали все: навали орд Чінгісхана й Тамерлана, загибелі міст і держав, катастрофи й нещастя. І навіть тоді, коли караванні тропи перекреслені були сталевими рейками залізниці і все цінне, що давала ця земля, з не баченою досі швидкістю полетіло повз ці базари, коли базари, за всіма законами життя, мали б зникнути, вони жили далі, підтримувані вже й не потребою, а якимсь задавненим інстинктом, що зберігався в душах людей спервовіку. Щонеділі з самих глибин пустелі йшли і їхали туркмени, щось везли й несли, може, мало хто думав про купівлю чи продаж, базар став мовби місцем спіткань, побачень, тут передавали звістки, обмінювалися новинами, хвалилися витворами своїх рук, нагадували про давнє, підтримували в собі високий дух уміння, мистецтв, успадкованих від предків.

Базар у Мари.

— Ти повинен побачити цей базар,— казала Айгюль, ведучи поруч з Карналем обох коней,— інакше не знатимеш нашої землі. Туркмени не можуть жити без пустелі. Ніщо не дає такого відчуття свободи, як пустеля, і водночас тут найгостріше можеш відчути свою людську силу. Колись кілька туркменських племен помандрували, шукали кращих пасовиськ аж до твого Дніпра. Кажуть, що київські князі дали їм землю й городи. Мабуть, вони були там щасливі, але не збереглися, злилися з твоїм народом, і немає про них ніякої згадки, тільки в старих книгах. А ті, що лишилися в цій пустелі, ніколи нікому не покорялися, були вільні, незалежні, горді. Ніхто не мав таких скакунів, як туркмени, ні в кого не було килимів такої краси, як

у туркменів. Ти повинен усе це побачити тут, бо тут збирається вся Туркменія.

Карналь не впізнавав у цій мові малої Айгюль. Дівчина мовби подорослішала за одну тільки ніч, а може, то говорила й не вона, а її дивна й стародавня земля?

У досвітньому мороці Карналь ще нічого не добирав. Колотнеча тварин і людей, пил стародавності, запах овечої вовни, сморід од верблюдів, тіснява й безлад. Та ось Айгюль прив'язала коней до конов'язі, і саме тоді несподівано зійшло сонце, вдарило білою яскравістю з-над пустельного пругу, висвітило цілі кілометри барвистих килимів, червоний одяг на дивно вродливих туркменках у срібних прикрасах з голубим поблиском бірюзи і золотистими краплинами сердоліків, у нескінченних базарних рядах, простелені просто на бурій, топтаній упродовж тисячоліть землі, яріли барвисті вовняні й шовкові тканини, якісь вузькі й довгі, різнокольорові мотки вовняних ниток, товстих і тонких, лежали м'якими стіжками посеред румовища чорних і сивих овечих шкур, сріблястих і золотистих каракулевих смушків, цілих скирт отих величезних туркменських папах, а між тим усім сушені фрукти, червоні гранати, чарджуйські дині в рогожаних кошичках, задимлені мангали, на яких смажилася баранина, котли, в яких варився плов і плямисто клекотів «ширчай», туркменський тигриний чай з баранячим лоєм і червоним палючим перцем. Карналь з дитинства пам'ятав строкатість ярмарків, здавалося, всі вони на світі однакові, але тут вразило його передусім оте майже несамовите багатство барв на килимах, здивували високі чорняві жінки, всі якісь схожі, ніби сестри, люди суворі й прекрасні — не відривав би від них очей. Мимоволі він кидав погляд на Айгюль. Невже з цього маленького тоненького дівчиська теж колись виросте отака жінка? І ставало кривдно, що такі жінки лишаються назавжди в пустелі, а мали б вони роз'їздитися по всіх світах, пишатися своєю вродою, показувати: ось які ми! На червоному вбранні в жінок видзвонювали великі срібні монети. Зображені на них були леви з занесеними в правій лапі шаблями, султани й шахи у важких тюрбанах, з коштовними плюмажами, врунисті рядки куфічних письмен. Усе загадкове, як краса цих людей, як їхня мовчазність і задума. Зате промовляли за них їхні килими. Шорстке плетиво нитей, шовковиста поверхня, спокійний полиск, притлумлені барви, мов передсвітанкова пустеля або передвечірній сад, а з них то там, то там несподівано рветься барва яскрава, різуча, несамовита, ніби крик крізь віки: жовте, пунцове, пронизливо-біле. Але знову вловлюються бунтівливі кольори кольором чорним і притемнено-червоним, і килим струменить у безконечності своїх спокійних ритмів, у гармонійній врівноваженості, з якою може зрівнятися хіба що течія небесних світил і спокійна краса зелених садів у оазисах.

— Невже килими ткали й під час війни? — спитав Карналь.

— У сорок другому році, коли в Сталінграді йшли найтяжчі бої, в Кизил-Арваті наші жінки сплели найбільший килим у світі. Його назвали килимом Перемоги. А всі ці килими — це килими віри. Ми не знали, чи наші батьки повернуться з війни, але вірили, що вони переможуть. Туркмени живуть тисячі років на цій землі й житимуть вічно. Дивися, ти ніде не побачиш такого, як тут.

Старі туркмени, розсівшись між килимами й овечими шкурами, запускали руки у витерті шкіряні або килимові міхи, діставали звідти цілі жмені старовинних прикрас, привезених не знати й звідки. Витягали наосліп. Складалося враження, ніби вони й не знають самі, що у тих міхах,— може, позбирали скарби цілих родів і племен, привезли сюди те, що зберігалося цілі тисячоліття, привезли й не для продажу, а щоб показати людям, помилуватися самим при білому ранковому сонці, серед яскравості й кипіння барв цього незвичайного і неповторного базару.

Карналь хотів щось купити для Айгюль на згадку, але вона ніяк не згоджувалася. Нарешті після тривалих сперечань сама вибрала в одного старого серед купи монет, бус, нагрудників, браслетів, щось мало схоже на прикраси. Срібна рурочка, до неї на срібних ланцюжках прикріплено дев'ять срібних кульок, які від найменшого поруху мелодійно дзвеніли. Айгюль узяла дві таких рурки, одну віддала Карналеві, другу для себе. Карналь подав старому туркменові довгу червонясту тридцятку, той кивнув головою на знак того, що грошей досить. Купівлю здійснено, але що воно й навіщо? Карналь подзвонював бубонцями, так ніби змалився, Айгюль сховала свою рурочку в кишеню, блиснула на Карналя великими своїми очима, сказала з незвичною серйозністю:

— Коли хочеш, то збережи цю річ. Бачиш — там дев'ять кульок. У тебе дев'ять і в мене теж дев'ять.

— Це щось має означати?

— Що може означати метал, навіть коли це срібло? Але все залежить від людей.

— А навіщо ці бубонці?

— Їх нашивають на одяг малим дітям. У пустині легко загубитися. Вітер умить замітає сліди і відносить людський крик. Буває, що дитина опиняється з одного боку бархана, а мати — з другого. Мати не чує плачу дитини, дитина не чує гукання матері. Вітер розносить голоси, а пустеля безмежна, можна розійтися навіки. Туркмени приречені кликати один одного все життя. В нас навіть немає такого слова, як «шепіт», бо ми знаємо тільки крик, але й крик губиться на вітрі. Лише отаке невгавне дзвеніння може все-таки долинути до твого слуху.

— Ти боїшся загубитися, Айгюль? Хочеш, щоб я тобі подзвонював аж з України, а ти мені з Туркменії? Але ж я й так

обіцяв вам з матір'ю писати листи. Бо ніколи не забуду Капітана Гайлі.

— У тебе дев'ять бубонців, і в мене дев'ять,— не слухаючи його, вела своєї Айгюль.— Колись ми ще раз зустрінемося і складемо ці бубонці, і мені буде стільки років, як срібних бубонців у наших руках.

— Коли ж це буде?

— Через чотири роки.

— Ціла вічність!

Сонце било просто в обличчя Карналеві, але він не відвертався, бо несподівано зрозумів, що на маленьку Айгюль треба дивитися саме при такому яскравому туркменському сонці. Мовби вперше побачив її довгасті чорні очі й дивно високу шию, ніжну й беззахисну. Відчув себе поруч з цією дівчинкою теж дитиною, забулося все, що було за плечима. Може, дитинство його вже й закінчилося, але юність ще не починалась.

7

Анастасія востаннє глянула на себе в дзеркало і з задоволенням відзначила, що в неї довга і красива шия. Така шия додає жінці впевненості. Блиски радості в чорних очах щоразу, коли дивишся на себе в дзеркало. Самозакоханість? Чом би й ні? Кожна жінка повинна бути закохана в себе. Більше або менше, залежно від обставин. Коли закоханість ні на кого спрямувати, спрямовуєш її на себе.

Сусіди по купе тактовно вийшли в коридор, щоб дати Анастасії змогу причепуритися. На полицях лишилися їхні портфелі. Однаково потерті, однаково напхані, типові портфелі людей, які кращу половину свого життя марнують по відрядженнях. Анастасія не любила відряджень. У чужому місті відчуваєш себе безпорадною, нікому не потрібною, а це для жінки найнестерпніше.

У Придніпровську Анастасію ніхто не зустрічав. Як і мало бути. Бо не заплановано. Не той рівень. У готелі «Україна» (здається, в кожному місті є готель з такою назвою) Анастасію зустріли (як і скрізь в обласних містах) без ентузіазму.

— Місце в гуртожитку,— запропонувала чергова.

— Не в чоловічому, сподіваюся?

Чергова жартів не розуміла.

— Берете?

— Доведеться.

До металургійного заводу треба було добиратися трамваєм. Другий номер. Перший, як пояснили Анастасії, йшов до вузів, а вузів у Придніпровську більше, ніж у столиці. Прекрасно! Завжди приємно довідуватися про щось тобі не відоме. Трамвай ішов довго-довго. З одного боку було місто, з другого—

заводи. Задимлені, чорні, могутні кілометри товстезних трубопроводів, якісь естакади, мостові переходи, химерне переплетення металевих конструкцій, вагони, машини, рух видимий і прихований, кінець світу й народження світу. Враження не для молодої ніжної жінки — дух твій пригнічується й возноситься, лякаєшся огрому й заплутаності і водночас шкодуєш, що досі не знала про існування оцього життя, з яким ніщо не може зрівнятися, перед яким дрібніють не тільки твої власні клопоти, а й усе, що досі вважала важливим і сповненим високого змісту.

У заводському комітеті комсомолу металургійного заводу Анастасію зустріли так, ніби вона була принаймні шахиня Ірану. Посвідчення редакції республіканської молодіжної газети справляло тут враження вірчої грамоти. Якісь дівчата кинулися розшукувати секретаря, ще одне дівча добровільно прикомандирувалося до Анастасії і зробило позачергову заяву про те, що готове тим часом слугувати високошановній відвідувачці у всьому.

— Власне, я й не на завод,— сказала Анастасія,— а в зв'язку з приїздом до вас академіка Карналя.

— Це того славетного кібернетика?

Дівча знало, виявляється, більше, ніж сама Анастасія.

— Приблизно можна б сказати, до кого він має приїхати? — спитала вона дівчину.

— Не приблизно, а точно. До Совинського. До кого ж іще? — Дівча не мало ніяких сумнівів.

— Хто це? Начальник якогось цеху? Головний інженер? Директор?

— Просто Совинський. Ніякий не начальник. Та ми його можемо викликати сюди.

— Навіщо ж? Коли можна, то я б хотіла пройти до нього. Де він? На заводі?

Дівча некліпно дивилося на Анастасію, аж вона занепокоїлася.

— Чому ти так дивишся? Що сталося?

— Ви живете в столиці?

— Очевидно.

— І завжди там жили?

— Ну, не зовсім. Яке це має значення?

— А там що — вже «міні» не носять?

Анастасія засміялася.

— Хто хоче — носить. А я завжди носила на півлитки. Мені так подобається. Може, тому, що маю худі ноги.

— Але ж ви така струнка.

— Це, мабуть, тому, що любила кататися на конях і на ковзанах. Ще змалечку.

— На ковзанах я теж.

— Маєш гарні ноги. Тобі личить «міні». А цей Совинський... він у вас давно?

— Я не знаю. В нас багато людей. Самих комсомольців дві з половиною тисячі. А ви чули про Совинського?

— Тільки про академіка Карналя.

— Ну, про академіка всі чули.

Анастасія подумки всміхнулася. Всі, крім неї.

Вони досить довго блукали по заводській території, пробиралися повз величезні будівлі цехів, минали більші й менші двори, в гримінні металу, в грюкоті й стугонінні землі ці дві гарні, стрункі дівчини видавалися тут зайвими, випадковими, чужими, але так можна було подумати лише про Анастасію, яка пробиралася крізь заводські лабіринти обережно, з острахом і нерішучістю, а дівча з комсомольського комітету йшло попереду з такою певністю, ніби не уявляло собі іншого середовища. Нарешті дійшли. Дивне приміщення серед гармонійно-доцільних будівель заводу. Високе, горбате, незугарне — чи то барак, чи то стара котельня, чи якийсь закинутий склад. Доволі обшарпане, аж проситься, щоб його підчепили бульдозером і вигорнули звідси, не полишивши й сліду.

— Тут,— сказало дівча.

— Що це? — Анастасія навіть при її недосвідченості не могла збагнути, як збереглася на заводській території така допотопна споруда.

— Після визволення тут була тимчасова ТЕЦ. Дніпрогес тоді був зруйнований, енергії завод не мав, поставили тимчасову ТЕЦ. Так і збереглося оце приміщення. Тепер тут хазяйнує Совинський.

Вони увійшли в довгий, свіжовибілений вапном коридор. Навпроти входу на білій стіні висів великий аркуш ватману, на якому намальовано було довгоногого чорнявого хлопця, що під пахвами ніс дві електронні машини. Анастасія відразу впізнала того хлопця. Мав обличчя, яке не надавалося до шаржування. Великі очі, великий ніс, повні губи, гарно виліплене чоло, велика голова. В такому обличчі художникові вхопитися ні за що. Він приречений просто повторювати натуру, відповідно побільшуючи або зменшуючи її,— ось і все.

— Совинський! — мимоволі вихопилося в Анастасії.

— Ви його знаєте?

— Здогадалася.

А сама ще не вірила. Невже справді він? Скільки минуло років? Три, чотири, п'ять? Випадкове знайомство в Піонерському саду, коротка розмова, все зникло безслідно, ніколи не згадувала про Совинського, як не згадують про хмарину, що пропливла по небу, або про листок, який упав з дерева й зачепив, черкнув тобі плече.

Дівча повело Анастасію по кривулястому коридору, вузькому й неймовірно високому. Штовхнуло двері з приколотим аркушиком ватману, на якому було написано «Орггрупа». В тісній кімнатці коло столика схилилося кілька чоловіків. Анастасія

вирізнила серед них одного. Спогад і дійсність з'єдналися, зімкнулися, мов дві магдебурзькі півкулі, розокремлені невблаганними силами часу. Совинський?

Він теж глянув на тих, що ввійшли.

— Чудеса! — хмикнув, поправляючи свого досить поношеного товстого светра.— Анастасія? Ви до мене? Одну хвилинку, товариші.

Дівча вмить щезло, збагнувши, що тут йому робити більше нічого. Іван підійшов до Анастасії, вона подала йому свою тонку руку.

— Ніколи не сподівалася вас тут знайти...

— То ви не до мене?

— Хіба це має значення? Уявіть собі, що я передвісниця чийогось приїзду. Істоти вищого порядку...

— Але ж яке відношення?.. Ви...

Вони вийшли в коридор, бо ті, коло столу, вже усміхалися, прислухаючись до чудної розмови.

— Коли ми з вами познайомилися, я була манекенницею,— сказала Анастасія.— Ви, мабуть, не можете собі уявити, що може робити тут манекенниця?

— Та справді ж!..

— Між іншим, я завжди ловлю себе на думці, що всі мої розмови з чоловіками якісь... безглузді, чи що... Відтоді, як я стала журналісткою.

— То ви журналістка! — Совинський дивувався, наче мала дитина.

— Коли ви зуміли запам'ятати мою колишню професію, то легко можете призвичаїтися до думки про нову.

— Запам'ятав, бо ж така рідкісна професія.

— Не я, а професія?

Іван зніяковів.

— Бачте, я тоді був у такому стані...

— Що не завадило вам запам'ятати манекенницю... Але я вас, бач, теж запам'ятала, хоча не знала про вас нічогісінько. Бо ви ж мій рятівник.

Обоє засміялися, згадавши давню подію, яка їх зблизила на один вечір.

Анастасія розсварилася того вечора зі своїм женихом (майбутнім чоловіком, майбутнім покинутим чоловіком, майбутнім забутим назавжди чоловіком) і зозла, тиняючись по місту, заблукала до Піонерського саду. Натрапила на знудьговане збориськo молоді на літній естраді, де якийсь мудрагелик з штатних розважальників вигадав забаву: запрошував на сцену всіх дівчат, імена яких починаються на «А», і пропонував хлопцям угадувати. Дівчат запрошувано тільки самотніх. Щоправда, мабуть, не обійшлося без звичайного в таких випадках обману, бо переважна більшість тих, хто вийшов на сцену, відразу була «вгадана». Може, це сталося тому, що в дівчат були досить про-

сті імена: Аля, Аня, Ася. Поволі зникали зі сцени Аріадни, Аделі, Ассолі, Аїди, врешті зосталася сама Анастасія, над якою нависла загроза так і не зійти зі сцени. Лунали імена: Аеліта, Аспазія... Народ щосили демонстрував інтелігентність і ерудицію, та чи ж завжди людину може порятувати ерудиція?

Меткий розважальник, якому на вухо Анастасія сказала своє ім'я, кричав:

— Простіше, простіше! Ближче до нашої епохи! Ще простіше!

Врешті хтось неголосно промовив: «Анастасія». Але на сцену довго не хотів вилазити. Коли ж зійшов, то Анастасія мимоволі пошкодувала, що тут немає її жениха: подратувала б його як слід.

Переможець конкурсу звів Анастасію вниз, вони сіли поруч, далі вже не прислухалися й не придивлялися, що там ще вигадує розважальник, насторожено вивчали одне одного, хлопець не виявляв охоти до розмови, першою почала Анастасія.

— Цікаво, як ви вгадали?

— Не вгадав, а згадав.

— Не розумію.

— Бачив вас у журналі мод.

Він назвав прізвище, але не більше. Коли Анастасія попросила провести її додому, Совинський зам'явся.

— Боїтеся компрометації? Ви закохані? Чи засекречені? — допитувалася Анастасія, хоч і знала, що це нечемно.

— Все може бути,— ухильно відповів Іван.— Я проведу вас до тролейбуса. Гаразд?

Потиснули одне одному руки — і все. Більше не бачилися й не згадували одне про одного.

— Ви й тоді приїздили з Придніпровська? — спитала Анастасія.

— Та ні, я працював у Карпаля.

— Дивно, я нічого про вас не знала тоді, не знаю й тепер, а ви про мене все.

— Зате ви знаєте набагато більше за мене. Наприклад, про академіка Карналя. Він що, сказав вам, що приїде?

Анастасія завагалася. Казати неправду не хотілося, але ще більше не хотілося визнати свою поразку, бо поразок жінки бояться найбільше.

— Просто я довідалася. Завтра він буде тут.

— Ви не могли привезти кращої звістки! Просто не віриться. Невже він?.. Це я послав йому телеграму, і коли він...

— Ви тут у відрядженні? — прийшла йому на виручку Анастасія.

— У відрядженні? Я втік од Карналя!.. Живу тут у Будинку спеціаліста. Це тільки так називається. Насправді ж гуртожиток. Маю кімнату, все інше в кінці коридора.

Він засміявся.

— Впроваджую передову техніку... Електроніку в народне господарство. Чули про таке?

— Не дуже. Коли хочете, не бачила електронної машини. Тільки в кіно й на знімках.

— Можу показати.

Він був зовсім не такий, як тоді в парку. Ні скутості, ні нерішучості, сповнений енергії і... якоїсь мало не дитячої наївності. Вхопив Анастасію за руку, майже бігцем потягнув її по кривулястому коридору. Вбігли у несподівано велике й високе приміщення (багатоповерхова порожнеча — так можна було б назвати цей дивний простір), показав на самому дні цього побіленого, як і все довкола, залу невисокі металеві шафи в сіро-емалевому полиску, простенькі пульти, металеві стільчики, довгі металеві столи.

— Ось вони!

— Боже, які вони сірі! — мимоволі вигукнула Анастасія.

— Ну, ну, прошу вас обережніше! — Совинський відпустив її руку, поглянув на Анастасію майже вороже.— Це не Будинок моделей. Тут важить не зовнішній вигляд. Це, коли хочете, цілком чоловічий світ.

— Та ви жononенависник!

— Може бути. Хоча «машина» жіночого роду.

— І саме сюди має приїхати академік Карналь?

— Коли приїде, то сюди.

— Я ж вам сказала: приїде.

— Ви добре знаєте академіка? А про Кучмієнка чули?

— Ніколи.

— А знаєте історію з Айгюль?

— Ні, не знаю... На жаль...

— То про Людмилку теж?..

Вона не знала нічого. Совинський збагнув це надто пізно. Трохи помовчав, збігла з нього наївність і хлоп'ячість, зітхнув, сказав діловим тоном:

— Тоді підемо до моїх хлопців?

— Дякую, не хочу вам заважати.

— Тоді до завтра?

— Очевидно, коли ви не захочете поцікавитися, що я робитиму сьогодні ввечері.

Совинський ляснув себе по лобі.

— Справді, що ви робитимете сьогодні ввечері?

Анастасія недбало помахала своєю торбинкою.

— На жаль, ви запізнилися з цим запитанням... Принаймні на три роки... Аби ви спитали тоді в парку...

— Тоді я не міг.

— А тепер?

— Тепер не знаю, чи можу мати право.

— Ви ж знаєте: право здобувається.

Вони й досі стояли в приміщенні з блоками електронної ма-

шини. Двічі чи тричі туди навідувалися якісь хлопці, але бачили Совинського й тактовно зникали, щоб не заважати. Анастасія помітила це.

— Вас тут цінують.

— Я звичайний робітник-електронник, хоч маю спеціальну технічну освіту. Щоправда, в Карналя я страшенно багато заробляв. Чомусь так виходить, що інженери-кібернетики мають тверду зарплатню десь там трохи більше ста карбованців, а ми могли виганяти й близько трьохсот. Бо ми практики, без нас машина не «оживе», не працюватиме, не стане машиною. І уявіть собі: Кучмієнко не став віддавати свого сина до інституту, він зробив його техніком, і ми з Юрком Кучмієнком... Але навіщо я вам це розповідаю?

— Справді, я ж не знаю ніякого Кучмієнка... Хоча намагаюся знати якомога більше. Може, через те й пішла з Будинку моделей. Там страшенно нецікаве життя. Обмеженість, нестерпність жіночого світу. Жінок не можна полишати самих. Це просто загрозливо. Вони не можуть, як чоловіки. Їм неодмінно треба вирватися за межі свого оточення. Природа, культура, історія,— не знаю, що там ще,— все це штовхає їх до світу чоловічого, і вже тут нічого не вдієш. Тому мені чоловічий світ подобається набагато більше. Він може існувати... як би сказати?.. іманентно, самозамкнено, чи що. Це чистий і мужній світ.

Іван дивився на Анастасію трохи злякано. Не сподівався від неї такого вибуху, та й хто б сподівався, ще й у такій обстановці?

— Ніколи б не подумав,— почав він, але Анастасія не дала йому закінчити.

— Знаю, що ви хочете сказати. Дивуєтесь, чому такі думки? Була батьковою донькою. Росла серед чоловіків. Серед солдатів. Ви не були в армії?

— Не був.

— То й шкода.

— Ну, академік Карналь...

— Він врятував вас од армії... Як цінного спеціаліста... Не маю права судити про вашу цінність. Але чому ж ви пішли від академіка?..— Вона повела рукою, пересмикнула плечима.— Електроннообчислювальні машини, чудо техніки, двадцятий вік, НТР — і цей пам'ятник повоєнних злиднів? Як це узгодити?

— Ми не можемо ждати. Поки проект, поки викроять десь там у планах реконструкції площу, поки затвердять, поки збудують спеціальне приміщення. Не місяці, а роки... Ви могли б ждати свого щастя цілі роки?

— Готова ждати ціле життя!

— Я неправильно поставив запитання. Власною долею ми справді вільні розпоряджатися як завгодно, та коли йдеться про прогрес..,

Анастасія відступила майже до дверей і, власне, вже йдучи, несподівано спитала зовсім про інше:

— А вам... хотілося б знову бути в академіка? Не отут, а там... Адже ваше щастя там. Я не помиляюся?

Совинський відповів не відразу. Пішов за Анастасією, вже в кривулястому високому коридорі глухо сказав:

— Академік мене більше не покличе... І ніхто не покличе...

Вона мало не сказала: «А коли б я покликала?» — але вчасно стрималася, прикусила губу. Спробувала перевести все на жарт.

— Ви називали якесь екзотичне ім'я.

— Айгюль.

— Хто це?

— Це трагічна історія.

8

Одесу нічим не здивуєш. Одесити плавають по світах, для них відкриті всі дива землі, неба й моря, вони знають навіть про те, чого ще немає на світі, а може, й не буде ніколи, вони чули всі мови, бачили всі кольори шкіри, вони безтурботно ходять по мальовничо-заплутаних вулицях свого міста, не турбуючись про те, що десь у глибинах тих кораблів, що стоять на рейді, сплять негри, японці, норвежці й турки. Вони закохані в свою незвичайність і в своє всезнання, то хто б міг їх здивувати?

Та коли на Дерібасівській, а тоді на Приморському бульварі, а тоді на Привозі, а тоді ще й ще на вулицях під платанами, під акаціями, під каштанами з'явився старий як світ темнолиций чоловік у велетенській кудлатій білій папасі, а поруч з тим чоловіком висока, тоненька, стрункіша за всі тополі Одеси дівчина, то Одеса не могла не здивуватися. Бо кораблі не допливають до Каракумів...

Туркмен і дівчина блукали по Одесі не тому, що шукали щось і не могли знайти. Старий хотів подивитися, де житиме його внучка, відверто кажучи, йому не дуже сподобалося це місто, тут навіть вітер був зовсім не такий, як удома,— то він залягав намертво, то виривався з-за кожного будинку, летів по вулицях іноді в протилежних напрямках. Не було в ньому сталості, суцільна заплутаність і неспокій, а від цього й люди ставали неспокійні, забігані, затуркані. Старий не наважився б лишити між них свою Айгюль, якби вона не вперлася зостатися саме тут, бо ж сюди приїхала, взявши собі в супровід дідуся Мереда тільки для годиться.

У балетній студії, куди Айгюль мала папери, дівчину прийняли без зволікань, бо належала вона до дітей, які вціліли від страшного землетрусу в Ашхабаді. Туркменських дітей приймали тоді скрізь; у Москві, в Ленінграді, на Україні давали їм притулок, однак Айгюль заявила, що приїхала зовсім не для

того, щоб знайти притулок, а хоче вчитися і хоче показати, що вона вже вміє і на що здатна. Суворі педагоги подивилися й побачили. Старий Меред міг спокійно їхати в свої Каракуми, онука лишалася тут, мала гуртожиток, стипендію, найголовніше ж,— про що не казала до часу й дідусеві,— мала надію знайти Карналя, діждатися його повернення з канікул, спитати, чи зберіг він ту пам'ятку з базару в Мари, чи сподівався колинебудь побачити Айгюль не маленьку й несміливу, а отаку, як вона тепер?

Карналь тоді вже перебрався від Кучмієнка до університетського гуртожитку, жив у кімнаті з двома старшокурсниками й аспірантом Васею Дудиком, якого вони жартома звали Лейбніцом за його захоплення одразу десятком наук. Студент Карналь переживав тоді тяжкі часи з багатьох причин, які від нього не залежали, але водночас зумовлені були (бодай частково) його характером, який штовхав Карналя на вчинки нерозважливі з огляду людей, звиклих до впорядкованості й слухняності навіть у думках.

Айгюль прийшла до гуртожитку увечері в наївній вірі, що Карналь не може тинятися по бульварах з одеськими дівчатами, а повинен сидіти й ждати її появи. Чотири роки ждання без обіцянок, ясна річ, хоч для кого б видалися досить безнадійними, коли не сказати — безглуздими, але Айгюль була переконана, що її ждуть, раз чекала вона. Надто багато в неї було втрат, щоб доля не зласкавилася над дівчиною. Вбитий на війні батько. Загинула в Ашхабаді за ті тридцять секунд землетрусу мати, загинула її студія, зруйнована була туркменська столиця. А вона, Айгюль, лишилася жива, її хотіли послати до Москви, але вона вибрала Одесу, вибрала тільки тому, що тут мав ждати її Карналь, і ось вона знайшла його гуртожиток і кімнату на другому поверсі, кімнату порожню, коли не лічити якогось дивака, що гнувся над книжкою, повернутий спиною до дверей, і не відірвався від своєї книжки навіть тоді, коли Айгюль увійшла до кімнати, наблизилася до нього, дістала з торбинки срібну рурочку з дев'ятьма срібними бубонцями й тихо схитнула ними над вухом у того зігнутого, схиленого, замисленого.

Від несподіванки він підскочив, побачив високу, з чорними товстими косами дівчину, впізнав і не впізнав, злякався й зрадів, відступив на крок, вигукнув, ще не вірячи:

— Айгюль?

— Здрастуй, Карналь,— сказала вона.— Тепер я вже можу скласти свої дев'ять кульок з твоїми...

— Пробач,— пробурмотів знічено Карналь,— розумієш, я...

— Ти загубив їх?

— Чому б мав загубити? Але... Вони не тут... Студент, знаєш, нічого не має, крім конспектів... Я лишив у батька в селі... Вони там...

— Тоді візьми й це,— вмить знайшла вихід із становища Айгюль.

— Я радий тебе бачити... Чорт! — ляснув себе по лобі Карналь.— Я говорю якісь дурниці!

Він узяв Айгюль за обидві руки, повернув до вікна, стривожено спитав:

— Як ти сюди добралася?

— Приїхала...

— Не може бути!

— І хочу морозива! — не відповідаючи на його досить дурний вигук, заявила Айгюль.

Карналь розгубився ще більше.

— Тут у нас є аспірант Вася. Він прийде, я візьму в нього трохи грошей...

— Гроші є в мене!

Для неї все було таке просте й природне: несподіваний приїзд, зустріч, розмова, примха. А Карналь ніяк не міг стямитися. Що далі, то більше він губився, розуміючи, як усе не просто. Всі ці роки він був заклопотаний тільки собою, начиняв свою голову науками, ні про що не дбав. Коли й писав у Туркменію до Раушат, то двічі або тричі на рік коротенькі листівочки на свята. Передавав привіти Айгюль — ото й усе. Вона для нього й далі лишалася маленьким дівчиськом, яке вчило його триматися на ахалтекінці, показувало базар у Мари й бій баранів на радгоспній площі. Люди й речі зберігаються в пам'яті незмінними, і коли ти бачиш, як подіяв на них час, то або ж дивуєшся, або лякаєшся, або радієш. Карналь сам не знав, що він відчував, побачивши Айгюль, зовсім не схожу на ту, яка була чотири роки тому.

— Як твоя мама Раушат? — спитав він, не знаючи, про що говорити, й відразу зрозумів, що сказав не те. Айгюль ще зберігала усмішку на своїх устах, але усміх тепер був гіркий, зболений, а з великих чорних очей тихо покотилися сльози, одна за одною, і дівчина не витирала їх, не зворухнулася, вся заклякла.

— Пробач, Айгюль.— Карналь тупцювався коло дівчини, незграбний і невмілий.— Я не знав. Що з мамою?..

Дівчина схилила голову, міцно стулила повіки, мовби хотіла погамувати сльози, здавлено вишепотіла:

— Ми були в Ашхабаді... Вона жила зі мною... Хотіла бачити мене балериною... І цей землетрус... Все було знищене за якісь секунди... Мене витягли з-під уламків... А мама Раушат...

— Ти сядь, сядь... Заспокойся.— Він узяв дівчину за плечі, повів до стільця, вона переставляла ноги, мов сонна, хилилася на нього, аж він мав її підтримати, щоб не впала, але сідати на стілець (та й який там стілець у студентському гуртожитку!) Айгюль не хотіла, вся напружилася, втриматися на ногах для неї, видно, було вельми важливо, і Карналь стояв тихо, боявся схитнутися, так, ніби підтримував якусь коштовну вазу. В двері

зазирнув аспірант Вася Дудик, поткнувся був до кімнати, але побачив Карналя в такій дивній позі з незнайомою дівчиною, злякано позадкував. Карналь кивнув йому пальцем, показав на пучках: дай грошей. Той мерщій виклав з кишені кілька засмальцьованих папірців, залишив їх на крайньому ліжку, зник. Карналь дивився у відчинене вікно кімнати, бачив гілку якогось дерева за вікном, зовсім забув, яке саме дерево там росте, хоч, здається, знав і мав би пам'ятати, але зараз було не до дерева і взагалі не до того, що діється там, за вікном, в усій Одесі або й у всьому світі. Ось коло нього молода прекрасна істота, самотня, сирота, в свої вісімнадцять літ зазнала вже найтяжчих утрат, власне, пограбована життям. В останньому відчаї подолала вона тисячокілометрову відстань, принесла йому найдорожче, що мала: дівочу гордість, може, й найбільшу любов, а він стоїть безпорадний, безсилий, нікчемний, бо й хто він? Студент-четвертокурсник, з невизначеним майбутнім, без значення, бідний. Як заздрив він зараз упевненим, сильним, твердо влаштованим у житті людям, які самі почуваються щасливими й залюбки роблять щасливими інших. А він завжди отак. Ще малим був закохався в Оксану Єрмолаєву. До неї залицялися студенти, які приїздили на канікули, ходили в білих штанях, в білих, начищених зубним порошком черевиках, грали в волейбол і вживали якихось незрозумілих слів. А хто був він? Шмаркач, учень сьомого класу. На фронті закохався в ротну санітарку Людмилку, чисту й прекрасну дівчинку, навколо якої так і вилися офіцери навіть з сусідніх батальйонів. А він був простий сержант-батареєць і нічого не міг зробити для дівчини, хіба що покатати її на своїй битій-перебитій тритонці. Сміх і гріх! Найдивніше ж, що Людмилка погодилася, і катання те закінчилося трагічно, чого він не може простити собі до кінця життя. Мабуть, судилося йому бути нещасливим у любові, може, не сміє, він мріяти про це високе почуття, тому страшно йому було подумати, що Айгюль могла вибрати саме його, сподіватися на нього, вірити в нього.

Дівчина заклякло стояла, схилившись на плече Карналеві, беззахисність її сповнювала йому серце чулістю, він тихо поцілував їй голову, коси дівчини ще зберігали, здавалося, неповторний дух пустині, дикий запах вітрів і сонця. І як тільки він доторкнувся до них губами, Айгюль злякано сховала обличчя в нього на грудях, і він мав обняти її, щоб утримати, тоді гладив їй голову, тихо гладив і мовчав, бо не вмів нічого: ні втішати, ні обіцяти, ні бурхливо виявляти свою радість, як це вміють робити інші, часто приховуючи таким чином власне збентеження й розгубленість, а ще частіше просто не дбаючи про наслідки і не намагаючись зазирнути наперед. Карналь, власне, ще й не задумувався над своїм майбутнім. Воно затаєно мовчало, не подаючи ніяких знаків студентові математикові. Вчитися, і якомога краще, а там видно буде — таким нехитрим правилом

керувався Карналь, не дуже переймаючись клопотами й труднощами, які час від часу підкидало йому життя. А що буде тепер, коли ось це ніжне й довірливе дівча примандрувало за тисячі кілометрів тільки до нього, покладається на його сили, на його вірність і, напевне ж, любов? Мабуть, уперше в житті пошкодував Карналь, що не вистачає йому безжурності. Хоча б такої, як у їхнього аспіранта Васі Дудика. Для того не існувало проблем, труднощі долалися самі собою, нещастя перебували за сферою його життєвих зацікавлень, трагедії він щедро дарував ворогам. «Усе підводиться, встає, росте й сміється». Карналь не сприймав такого полегшеного погляду на життя. Він не вдовольнявся рядком великого поета, на який щоразу посилався Дудик, пробував бити аспіранта іншими рядками, які повніше відбивали суть життя: «Усе міняється, оновлюється, рветься, у ранах кров'ю сходить, з туги в груди б'є». Але Вася й суперечки вважав одною з форм навмисного ускладнення життя, охоче згоджувався з Карналем, порпався в своїх бездонних кишенях і радісно повідомляв усім мешканцям їхньої кімнати, що в нього від аспірантської стипендії лишилися якісь ще гроші й він хоче дати грандіозний банкет. Вони йшли на Дерібасівську, пили пиво, з'їдали цілі гори сосисок, і часто надибував на них у такі хвилини Кучмієнко — чи то завдяки своєму вигостреному чуттю, а чи просто через те, що завжди швендяв по Дерібасівській, не дуже переймаючись науками. Тоді Дудик і Кучмієнко в один голос заявляли, що всі неодмінно повинні піти подивитися на балеринок, Карналь вагався, казав, що незручно і що взагалі не годиться підглядати, але кінчалося тим, що весела ватага тягнула з собою і його, а Кучмієнко ще й знущався, називав підпільним донжуаном і вдесяте розповідав Дудикові, що в Карналя закохані всі дівчата їхнього курсу, коли ж точніше, то дві Томи, одна Римма, три Софи, чотири Лари, одна Люда, одна Ната, дві Лілі, а ще Катя, Маня, Дуся, Нюся і дівчина з ім'ям, яке не надається до щоденного вжитку,— Кора, що означає Корабела, себто донька кораблебудівника. Під загальний регіт Карналь дякував Кучмієнкові за таку інформацію і обіцяв уважно вивчити його повідомлення. Тим часом вони добиралися до високих вікон балетної студії, нишкли серед невисоких, досить пошарпаних дерев і ріденьких кущів, і їхнім очам розкривався зовсім інший світ. Дудик тихо ахкав, Кучмієнко вражено прицмокував. По той бік безмежно високих склепінчастих вікон під мелодію, народжувану чорним роялем, плавали по паркету білі видива дівочих постатей, там усе було несправжнє, дивно видовжене, нахилене під небезпечним кутом. Воно нависало над тобою, мов небо, линуло на тебе, загрожувало падінням, катастрофою: і довгий вузький зал, схожий на палубу корабля, покладеного на борт штормовою хвилею, і чорний триногий рояль, і оті неземні білі створіння. Карналя не полишало тривожне відчуття, що земля теж загрозливо хилиться, вислизає в нього

з-під ніг — несила втриматися, ось-ось упадеш на оті склепінчасті вікна, вдаришся об їхню високу прозорість, і тебе, зганьбленого, безпорадного, побачать зсередини ті, що біло літають у рожевому повітрі під рожевими люстрами. Він задкував у запилені кущі, ноги йому послизалися на покидьках, в ніс бив гидкий запах урни, поруч щось бурмотів Кучмієнко, поахкував Дудик, але над усім панувала ота нечутна музика в довгому рожевому залі й видовжені тіні дівчат, які летіли, мов утілення гармонії, захватів і щастя.

— Ти знаєш,— сказав Карналь Айгюль,— а я ж ходив під вікна вашої студії. Підглядав, як школяр.

Вона відхилилася від нього. Тільки тепер Карналь зауважив, що Айгюль у незвичному для неї білому платтячку. Несміливо всміхнулася, поправила виріз платтячка, який ще більше підкреслював незвичну високість її шиї.

— Але тебе я там не шукав, бо ніколи не думав, що ти можеш стати балериною. Уявляв тебе тільки верхи на ахалтекінці. На вершині бархана. Кінь високий-високий, а ти над ним ще вище, під саме небо.

— Я хотіла вкрасти коня й приїхати сюди верхи! — сказала вона з викликом.

— Далеко ж.

— А наші вершники перед війною проїхали від Ашхабада до Москви і склали рапорт товаришу Сталіну. Ти чув про той пробіг?

— Я ж не товариш Сталін, щоб мені складали рапорт.

— Все одно я хотіла вкрасти коня! — вперто повторила Айгюль.— Ще й досі мені кортить вернутися в пустиню, осідлати мого коня й приїхати сюди.

— Ти бачиш? — показав їй Карналь на зім'яті папірці, залишені Васею Дудиком.— У нас є гроші. Ми можемо з тобою відсвяткувати твій приїзд. Тепер ти вже не туркменка, а одеситка. Кожен, хто приїздить сюди, стає одеситом. Це ніби окрема нація, особлива порода людей. Я радий, що ти теж сюди приїхала. Ми підемо на Дерібасівську і знайдемо щось смачне-смачне.

— Я хочу морозива.

— Морозиво не проблема.

Вони вийшли з кімнати. В кінці коридора стояв Вася Дудик і показував Карналеві великого пальця — знак найвищого схвалення його вибору. Карналь показав Дудикові кулака.

Цікаво, що сказав би Дудик, довідавшись, що Карналь іде з дівчиною з-за тих таємничих високих склепінчастих вікон, в які вони тишком зазирали, сповнені захвату й остраху перед красою? Але Карналеві було не до Дудика. Підтримував Айгюль за гострий (власне, дитячий) лікоть, вірив і не вірив у те, що сталося. Він звик мислити точно й доцільно, але всі ці роки перебував у сферах чистих розмірковувань. Коли й зіштовхувався

з щоденним життям, то намагався не заглиблюватися в дріб'язок, не перейматися нічим особливо, свідомо обмежував себе, добре відаючи, що тільки таким шляхом візьме від п'яти університетських років усе, що можна від них узяти, адже більше в житті не урвеш такого благословенного відрізку часу, ніхто ніколи його не дасть, не дозволить, бо доводиться лиш дивуватися терплячості й благородству держави, яка відводить тобі для навчання спершу десять років, тоді ще п'ять — лише дає, нічого не беручи натомість. До сьогодні, отже, Карналь жив, сказати б, безтурботно, був мовби ізольованою людською системою, цілковито заглибленою у власне вдосконалення. Та недарма отой загрозливо-трагічний закон термодинаміки проголошує, що в ізольованих системах процеси протікають у бік зростання ентропії. Людина, коли вона не хоче самознищення, змушена буває рано чи пізно покінчити з своєю відокремленістю й ізольованістю. Але в який спосіб?

Ось дівчина, ніжна, довірлива й безпомічна. Не змогла жити в пустелі з своїм розпачем, не мала на що опертися, за що зачепитися. Без притулку, без мети, без надій. Згадала про нього (а може, й не забувала жодного дня з того часу, як побачила вперше?), їхала, сподівалася. На що? На захист? А тим часом Карналь не вмів захистити самого себе.

Знову його надмірна довірливість і цілковита непрактичність спричинилися до того, що Кучмієнко висунув проти свого товариша звинувачення в розповсюджуванні реакційних теорій на факультеті. Тепер Кучмієнко вже не ховався, не шепотів,— він перейшов до відкритих дій, до розмахування руками, до виступів на зборах, попервах обмежувався невизначеними формами: «деякі наші студенти», «поодинокі явища», «дехто, забувши», тоді, переконавшись сам і переконавши інших у непохитності своєї доброчесності, він нарешті назвав прізвище Карналя. І сказав, що з тривогою й сумом спостерігає, як його товариш «скочується до...», «потрапляє в обійми до...», «стає на шлях, який може призвести до...». Не вимагав покарання, критики й самокритики Карналя — тільки тривожився й сумував, але й цього було досить.

Перед тим Карналь написав для студентської наукової конференції роботу про деякі новітні аспекти класичної теорії ймовірності. У цій роботі він не міг обійти трьох славетних листів Блеза Паскаля до великого французького математика Ферма, написаних 29 липня, 24 серпня і 27 жовтня 1654 року. Від цих листів, власне, й починається математична теорія ймовірності, виникла ж вона досить дивним чином, що сьогодні навіть смішно сказати. За рік до написання листів Паскаль їздив з Парижа в Пуату із своїми друзями — герцогом Роанським, Дам'єном Мітоном і кавалером де Мере. Кавалер де Мере належав до великих прихильників картярських ігор. Чи то жартома, чи й цілком серйозно він спитав Паскаля, чи може гравець, використовуючи

математику, розрахувати свої шанси в грі й визначити стратегію гри на основі такого розрахунку. Ці жартівливі запитання наштовхнули Паскаля на роздуми, наслідком яких і з'явилися листи до Ферма, де викладено було початки теорії ймовірності. Теорія ця давала можливість застосовувати до всіх випадкових подій кількісну міру, якою являлася ймовірність настання таких подій. Студент Карналь робив висновок, що коли із зацікавлення звичайною картярською грою могла виникнути одна з найсуттєвіших математичних теорій, то чи не слід повернути цю теорію (суто теоретично, як на його гадку) знову на ігри, трактуючи їх не звужено, а в загальному плані, спробувавши засобами математики вивести формули, можливо, й прогностичного характеру, які могли б бути застосовані (принаймні умоглядно) на різних рівнях. Студент Карналь не робив у своїй роботі ніяких відкриттів. Це зробили до нього Блез Паскаль у своїх листах, сучасник великого Лейбніца швейцарський математик Якоб Бернуллі в книзі «Мистецтво здогадів», Олександр Сергійович Пушкін у повісті «Пікова дама» і автор математичної теорії ігор американець Дж. Нейман, про якого на той час Карналь ще й не чув. Але він, цілком слушно розмірковуючи, що в зв'язку з ігровими задачами в математиці з'явилися елементи комбінаторного аналізу й дискретної теорії ймовірності, висловлював припущення, що тепер ці здобутки математичної мислі, мабуть, придадуться при розв'язанні дискретних багатоекстремальних задач. Намагання вивести прогностичні формули мало не для цілих соціальних систем тоді, коли ти сам не можеш сказати, чи матимеш сьогодні гроші на обід, ясна річ, видавалося заняттям досить несерйозним, але в Москві до роботи Карналя поставилися з уважністю, на яку він ніколи й не сподівався, послали її на рецензію відомому ленінградському математикові, той дав блискучий відгук, особисто написав (подумати тільки!) студентові Карналю листа, вказуючи йому на деяку наївність і, сказати б, незрілість його математичних суджень, але водночас хвалячи за сміливість думок і з задоволенням вітаючи його зухвалу спробу поставити на службу вимогам життя найзагальніші, здавалося, математичні формули. Професор радив Карналеві познайомитися з книжкою американського вченого Норберта Вінера «Кібернетика, або Управління й зв'язок в тварині й машині». Інший на місці Карналя міг би злякатися небажаних зіставлень його скромної студентської роботи з іменем Вінера і словом «кібернетика», яке на той час у наукових колах зажило досить сумної слави і вживалося тільки з такими означеннями, як «реакційна лженаука», «форма сучасного механіцизму», «спрямована проти матеріалістичної діалектики», «прекрасно співіснує з ідеалізмом у філософії, психології, соціології», «є не тільки ідеологічною зброєю імперіалістичної реакції, але й...». Але Карналь не злякався. Він все-таки мав підстави більше вірити ленінградському професорові, ніж недовченим газетярам. Окрім

того, з Москви, від міністра вищої освіти, прислана була йому почесна грамота за наукову роботу. Коли б у його роботі було щось реакційне, вороже, «спрямоване проти», то хіба міністр підписав би власноручно грамоту? Десь у суперечках між студентами Карналь раз і вдруге висловив думку, що, перш ніж критикувати книжку Вінера, її слід було б прочитати. Для Кучмієнка цього виявилося задосить, щоб виступити із звинуваченнями. Тепер про Карналя говорили тільки в третій особі: «Він хотів прочитати Вінера», «Він мріяв познайомитися з кібернетичною теорією», «Він, він, він...». Засуджувалося саме тільки бажання, звичайна цікавість пізнання оголошувалася, таким чином, річчю недозволеною, Кучмієнко проливав сльози над своїм нерозсудливим товаришем, закликав його покаятися, поки не пізно, визнати свої помилки, вирватися з обіймів лженауки.

Але як можна вириватися з обіймів, ще й не потрапивши в них? Коли ти готуєшся стати вченим, то повинен керуватися в житті ідеєю істинності, щоразу перевіряючи її й справджуючи, дошукуючись. Це потребує іноді майже нелюдських зусиль, цілого життя, зречення безлічі приємних речей, тяжких випробувань, витримати які не всім таланить. Кучмієнко не витримав випробувань, а може, й не готувався до них, вчасно збагнувши, що в житейському морі можна плавати без особливих зусиль, сповідуючи погляди свого безпосереднього начальника. Тоді й ти без особливих зусиль стаєш сильним тільки завдяки вірності й слухняності. Нема потреби ставити запитання, нема вистраждання переконань — саме лицемірство.

— Чого тобі треба від мене? — пробував допитуватися в Кучмієнка Карналь.— Я ж не чіпляюся до тебе за те, що ти погано вчишся, власне, зовсім не вчишся, граєш у якусь лотерею, повзаєш від трійки до трійки.

— Ми не можемо дозволити тобі бути таким відірваним від життя,— пиховито заявляв Кучмієнко.

— Хто це «ми» і що означає бути відірваним чи прив'язаним? І взагалі, що ти вважаєш життям?

— Життя — це економіка, політика, закони господарчих потреб, вимоги держави, в якій ти живеш.

— Ти вважаєш так, а я вважаю, що економіка, політика, влада — лише служниці людського духу, вони існують для нього і ради нього. Людина для держави чи держава для людини? Адже людина — це сума духовності. Тому мене передовсім приваблює думка, я не бачу нічого вищого за людську думку, я люблю теорію, люблю математику, про яку ще Маркс сказав, що наука лише тоді досягає досконалості, коли їй удається користуватися математикою. Зрештою, хіба не теорія веде до зміни практики, до змін у житті?

— Ти захопився теоріями й забуваєш про потреби життя. Теоретиків слід пригальмовувати, як віз, що котиться згори. Інакше все буде потрощене.

— Чи не вважаєш ти себе таким гальмом?
— А хоча б.
— Знайди собі іншого воза.
— Не маю права. Прикріплений до тебе самою долею.
— Але ж нас звів випадок. Ми могли не зустрітися.
— Могли, але зустрілися. Тепер не маю права тебе покинути.

Це звучало смішно, але й зловісно водночас. Коли б Карналь належав до практичніших людей, він, може, спробував би перевестися до іншого університету, а так треба було терпіти непрошену Кучмієнкову опіку далі. Відчуття було таке, ніби Кучмієнко прилип до тебе вже від дня народження, повис на тобі стопудовим тягарем — ні ворухнутися, ні вирватися, ні втекти: і земляк, і однокурсник, і сусід по мешканню, і, може, примусовий супутник до кінця життя. Він назавжди узурпував всемогутнє слово «ми», щосили заважаючи надати твоєму «я» значливості. Він виступає похмурим спокусником, з настирливістю майже диявольською намагається примусити тебе знівелюватися, зрівнятися з такими, як він, обіцяючи за це спокій і сумнівні блага дрібних житейських вдоволень. Такий собі здрібнілий Мефістофель, проти якого не хотілося боротися, надто що й сам не почувався ще Фаустом, а був лише, сказати б, сировиною, заготовкою, наближеною моделлю майбутнього вченого. «Злети, моя думко, на крилах золотистих!» Пам'ятати, завжди пам'ятати заповіт убитого фашистами Професора — і що там усі кучмієнки світу!

І ось тут приїхала Айгюль, і Карналь збагнув, що далі так тривати не може, він уже не сам на світі, йому довірилася ця чиста й незіпсована душа, а він тим часом нічого не може дати їй, окрім своєї жахливої непрактичності й непристосованості в житті.

Карналь зважився на відчайдушний учинок: написав листа ленінградському професорові, який з такою прихильністю поставився до його студентської роботи. Професор не відповів: видно, був перевантажений роботою, а може, й забув уже про ту наївну студентську роботу й про одеського студента, якого розбентежив, виклавши мимохідь у листі основи теорії Вінера.

Життя, досі таке розмірене і одноманітне, набуло для Карналя якоїсь мовби спазматичності, йому бракувало організованості й сталого ритму. Цілі тижні він ховався за стосами книжок, намагався відгородитися від світу. Тоді знаходила його Айгюль, з мовчазним докором дивилася на нього своїми дивовижними очима, він кидав усе, вони блукали по бульварах і вулицях Одеси, цілі ночі мовчали, забиралися аж на Ланжерон у парк Шевченка, там, біля стадіону, уподобали собі старий клен, в якого гілки мало не від самої землі розходилися так дивно, що творили мовби крісло, і в те крісло Карналь і Айгюль сідали, не змовляючись, голова в дівчини хилилася, мов квітка

на довгому стеблі, лягала Карналеві на плече, він міг непорушно сидіти годину й дві, до самого ранку. Десь поруч з ними таємничо темніла чаша стадіону, зітхало за деревами море, переблимувалися на рейді кораблі, в трюмах яких спало півсвіту, очікуючи ранкового побачення з Одесою, а для цих двох Одеса — то були вони, і світ ставав тільки ними, і все довкола називалося щастям, хоч десь біля джерел їхнього щастя і лежали найбільші трагедії життя, найтяжчі втрати й страждання. Вони й досі знали одне про одного обурливо мало. Карналь ніяк не міг пов'язати в своїй уяві маленьку дівчину, яка неперевершено вміла триматися на скакуні, і цю загадкову, високошию, окату, що звалася, здається, балериною, а чи тільки готувалася нею стати,— однаково він не розумівся на балеті, так і не пішов у своїх знаннях танцю далі отого ганебного підглядання під склепінчастими вікнами студії, пам'ятаючи лиш загрозливе відчуття неприродної нахиленості двох площин, серед яких він був безпомічний і безсилий цілковито.

Так само Айгюль не пробувала бодай краєчком ока зазирнути в його світ математичних абстракцій, вона ігнорувала розум Карналя так само, як зовсім не задумувалася над тим, гарний він чи ні, вродливий чи так собі. Їй досить було власної вродливості і тої непередаваної гармонійності, що нагадує морський прибій, місячне сяйво, шелест листя на деревах або спів птахів. Пробувши з нею день чи два, мимоволі починав думати, що молоді дівчата найбільше бояться в чоловіках розуму. Взагалі кажучи, існує безліч речей, яких хочеться людині саме тоді, коли їх немає де взяти. Мати розум не хочеться лише дурневі, бо він не знає, що то таке. Дівчині ж великий розум здається загрозливим. Вона теж не знає, що то таке, але гостро відчуває приховану загрозу, бо наділена надчутливістю завдяки тонко влаштованій натурі.

Що ж до вроди, то й тут Айгюль дотримувалася тої думки, що ніколи чоловіки не переможуть у цьому змаганні жінок. Врода — то їхня зброя, їхній спосіб існування, їхнє покликання й призначення на землі. Тому для них однаково ворожі чоловічі спроби змагання, як і намагання позбавити їх краси й жіночності. Їм однаково чужі мужеподібні жінки й жіноподібні чоловіки. Других вони просто ненавидять.

Все це належало до невисловлених думок під час нічних мовчазних сидінь на клені коло стадіону. Коли думки не висловлені, то це ще не означає, що їх немає. Співзвучність душ допомагає вловлювати думки навіть на відстані. А Карналя і Айгюль відстань більше не розділяла, їх утримувала тільки та невидима грань, яку виставляють наперед себе сором'язливість і нерішучість, але й тут вони, не змовляючись, були одностайні, не переступали тої грані, щосили втримували її, бо в цьому вбачали запоруку ще не названого, але бажаного для обох щастя.

Згодом, через багато років, приїздив Карналь до Одеси, шу-

кав той клен коло стадіону і не знаходив. Попадалося на очі щось схоже, але лякало круте падіння схилу, на якому росли клени, не вірилося, що могли вони там утриматися в ті далекі ночі, вільно, без зусиль, насолоджуючись своєю невагомістю й безтурботністю, невагомістю коли й не тілесною, то душевною. Було їм тоді справді легко, як ніколи згодом, але, мабуть, зазнавали того відчуття лише тоді, коли залишалися вдвох і могли забути про все на світі. Коли ж розходилися, то кожному було доволі турбот і клопотів, а Карналеві випадало цього добра, мабуть, набагато більше.

Його становище на факультеті було тривожним і дивним. З одного боку — повага за безперечні успіхи, найвищі оцінки за всі чотири курси навчання, грамота від самого міністра за наукову роботу, натяки керівників кафедр на можливість запросити Карналя до себе в аспірантуру. А з другого — насторожене недовір'я, уперте переслідування за ймовірні гріхи, звинувачення в недозволених намірах, прозорі натяки на його біографію.

Останнє обурювало Карналя найбільше.

— Яка біографія? — кипів він перед Кучмієнком.— Я в шістнадцять років пішов на фронт. Багато знайдеш таких? Тобі ж було двадцять, а не шістнадцять!

Кучмієнко стріпував чубом тепер не легковажно, а солідно, з якимсь прихованим значенням.

— Головне не в тім, як почати війну,— повчально казав Карналеві,— а як її закінчити. Ти не зумів достойно закінчити.

— Трагічний випадок.

— Після трагічних випадків не лишаються живими.

— Ти звинувачуєш мене в тому, що я живий?

— Ти зберігся, а це вже трагедія іншого порядку.

— Але ж і ти зберігся!

— Я належу до переможців, а ти...

— Цікаво, до кого ж належу я?

— Ти до врятованих.

— І врятував мене ти.

— Можна сказати й так.

— Інтенданти мене не рятували.

— Я був серед воїнів, не забувай.

— А я серед убитих. А тепер воскрес, щоб жити знову, жити за моїх товаришів і зробити щось у житті також і за них, чорти його бери. Затям це собі, Кучмієнку!

Кучмієнко був добрий і великодушний.

— Чудний ти, Карналь. Я ж хочу для тебе краще. Нам аби ідейність.

— Чому ти вважаєш, ніби лише ти маєш те, що називаєш ідейністю? — обурювався Карналь.— Звідки таке виняткове право?

— А хто ж тоді й має, як не я? — щиро дивувався Кучмієнко й знову стріпував чубом.— Раз я тебе критикую, а не ти мене,

то виходить, що в мене є таке право. Для тебе ж роблю як краще, а ти не розумієш через свою впертість. Спитай кого завгодно, і кожен тобі скаже про твою впертість.

— Без упертості вченим стати не можна.

— Ще й невідомо, хто стане вченим, а хто ним не стане.

— Чи не наміряєшся ти стати вченим? — сміявся Карналь.

— Побачимо, побачимо,— поплескував його по плечу Кучмієнко,— все може бути.

— Тоді я б не хотів бути в науці.

— Будемо вважати такі заяви передчасними. Ти даремно гніваєшся, Карналь. Ми ж з тобою друзі. Згадай перший і другий курси, згадай, як відбивалися від вовків. Як гранатами од фашистів! Нікому не вдасться нас посварити і роз'єднати. Дивуюся, як ти цього не розумієш.

— Іноді мені починає здаватися, що ти знаєш навіть те, чого знати неможливо, і маєш від цього найбільшу насолоду. Тобі легко жити, Кучмієнку. Мабуть, ти й умиратимеш, як один великий англієць,— співаючи. Але я вмирати не збираюся ні співаючи, ні плачучи.

Вони розходилися, хоч Карналь знав, що ненадовго й недалеко.

Хоч як дивно, але сам Кучмієнко перший приніс Карналю звістку про те, що до їхнього університету приїхав той самий ленінградський професор Рем Іванович, який так високо оцінив Карналеву студентську роботу.

— Прочитає в нас лекцію про числа Ферма,— повідомив Кучмієнко з таким виглядом, ніби він тільки те й робив, що думав про числа Ферма і мав намір спростувати Ейлера, який у свій час спростував Ферма.— Ти ж знайомий з ним, Карналь. Він тебе хвалив, вибив тобі грамоту від міністра.

— Знайомий так само, як і ти.

— Не мене ж хвалив — тебе.

— До речі, професор доволі прихильно ставиться до кібернетики і до Вінера.

Кучмієнко зареготав.

— Коли б я був професором, то теж дозволяв би собі такі фокуси! Йому що? Він знаменитість! А от спробуй ти виплутатися з сітей лженауки, і виявиться, що без допомоги твого друга Кучмієнка ні руш!..

На лекцію вони пішли разом, відчепитися від Кучмієнка Карналь не зміг. Професор був лобатий, міцно збудований, схожий не на математика, заглибленого в теорії, а на залізного практика, партійного або державного діяча. Енергія так і прискала з кожного його поруху, слова буквально били студентів — докоряв за нездарність, за посередність, за розумові лінощі, ніби саме зібрані в актовому залі студенти фізмату винні були в тому, що триста років ждуть свого розв'язання проблеми, запропоновані Ферма. Це був не просто вчений — борець, агітатор.

Він міг примусити забути все на світі, забути про всі плани й кинутися мерщій вирішувати невирішене в математиці, про що саме казав професор.

Під час своєї бурхливої лекції професор чіпко обмацував поглядом аудиторію, ніби шукав когось. Карналь, холонучи серцем, вирішив, що той шукає саме його, і знітився. Йому хотілося заховатися під стіл або хоч за спину Кучмієнкові, але професор жодного разу не зупинився на ньому поглядом, частіше його очі затримувалися на Кучмієнку, бо той сидів виструнчений, високий, час від часу картинно стріпував своїм прекрасним чубом і з таким захватом пожирав очима професора, що той мимоволі мав би зарахувати його до своїх найпалкіших прихильників.

Студенти були так приголомшені ерудицією і наступальним пафосом ленінградського професора, що не спромоглися на жодне запитання. Проректор по науковій частині, який представляв гостя перед початком лекції, подякував йому, і на цьому зустріч мала б закінчитися, але професор жестом пам'ятника викинув руку наперед, сказав, звертаючись до всіх:

— Коли тут присутній студент Карналь, то я б просив його залишитися.

Всі погляди звернулися до Карналя, він почервонів, повільно підвівся і серед загальної тиші підійшов до професора. А за ним, як тінь, ніби прив'язаний, посунув Кучмієнко. Це було так несподівано, що студенти не ворухнулися, чекаючи, чим закінчиться ця досить кумедна ситуація. Проректор, тихий, спокійний чоловік, ніяково протирав окуляри, а ленінградський гість, видно, впевнений, що Карналь саме той високий і гордо-чубатий, завчасно радіючи своїй проникливості, спитав насмішкувато переднього, пригорбленого, розцвіченого рум'янцем ніяковості:

— А ви теж до мене?

— Я Карналь,— сказав справжній Карналь.

Провидців не можна ні осоромити, ні засоромити. Професор миттю накинувся на Кучмієнка:

— А ви? Хто ви і що ви?

— Я друг Карналя.

— Прекрасно. Вітаю вас і заздрю.

І миттю переключився на Карналя:

— Виберіть час і зайдіть до мене в готель. Я зупинився...

— У Лондонській,— підказав проректор.

— Номера не пам'ятаю, там спитаєте.

— Теж мені математик, не може запам'ятати, в якому номері готелю зупинився,— бурмотів ображений Кучмієнко, протискуючись слідом за Карналем до виходу.

До готелю Карналь так і не зібрався. Йому завжди бракувало рішучості в останню мить. Згадував лобатого професора, його манеру трибуна, енергійну наступальність і розумів, що не має про що з ним говорити. Такі люди не знають і ніколи не

захочуть довідатися, що таке непевність, сумніви, їм невідомі глухі кути, вони не лякаються переслідувань, високе сонце істини сяє для них незгасно, і вони йдуть до неї, незважаючи ні на що. А хіба він, Карналь, належить до таких людей?

Коли вже вони мали познайомитися з професором саме на теорії ігор, то Карналь з повним правом міг би сказати, як англійці: коли ти не можеш робити того, що тобі подобається, то хай подобається бодай те, що ти робиш.

Але професор належав до людей, які не відступаються від свого. Він покликав Карналя вже не до готелю, а на третій поверх гуртожитку, де в двох маленьких кімнатках жив разом із своєю молодою дружиною, привезеною, як казали, з Грузії, секретар університетського парткому Пронченко.

Якийсь студент-першокурсник постукав у двері кімнати Карналя й сказав, що його просять до Пронченка. Пронченко був кандидат наук, він вів на їхньому факультеті семінар з механіки, але Карналь не відвідував семінару. Пронченка знав лише зовні. Дуже високий і дуже вродливий чоловік, очі, як на візантійських іконах, завжди ледь усміхнений, все обличчя випромінює доброту. Як і всі фронтовики, ходить в офіцерській формі. Розповідали, що він був танкістом, горів у танку, має багато орденів за фронт, хоч ніколи чомусь не носив навіть колодочок. Може, через скромність, а може, щоб не надто вирізнятися серед тих викладачів, які на війні не були,— хто через похилий вік, хто через хворощі, хто «заброньований», як цінний спеціаліст, до яких Пронченко належати не міг, бо захистив дисертацію вже по війні, вийшовши з госпіталю, де лікувався так довго, що встиг познайомитися з своєю майбутньою дружиною, закохатися в неї, вона закохалася в нього, і ось так вийшло, що цей гарний українець викрав прекрасну грузинку з Тбілісі й привіз її сюди. Дружину Пронченка студенти часто зустрічали в гуртожитку, вона була так само вродлива, як і чоловік, очі в неї трохи сумні, темні, задумливі, обличчя ласкаве, і вся вона якась ласкава, з кожним віталася, так ніби була їм сестрою або однокурсницею, хоч нічого спільного з студентами не мала, викладала в школі мову й літературу, завжди носила стоси зошитів, які мала перевіряти й на які математики зловтішно вказували філологам: ось ваша майбутня доля.

Коли ти вже п'ятий рік в університеті, то можеш більше або менше знати про кожного викладача. Ясна річ, про ректора чи університетських проректорів знання твої відповідно більші, так само трохи більші щодо Пронченка, який викликає не меншу цікавість, ніж сам ректор, але все це так звані паралельні життєписи, евклідова геометрія, ніяких схрещень, ніяких дотичних з життям-буттям якихось рядових студентів типу Карналя воно не має і не може мати. І зненацька Пронченко запрошує Карналя до себе додому! Щоправда, теж у гуртожиток, у такі самі кімнатки, як і в студентів, так само стоїть у черзі до загальної

плити дружина Пронченка Веріко Нодарівна. Але водночас існує грань, яку перейти не дано нікому. Для справ у Пронченка є кабінет в університеті, наукові питання вирішуються на кафедрі й у деканаті, і в ті дві кімнатки в гуртожитку можуть ходити до Пронченка лише найближчі друзі. А який же йому друг Карналь, коли вони до пуття й не знайомі?

Карналь не любив, коли його кудись кликали, не дуже любив навіть коли запрошують. Бо ж однаково вчував загрозу для власної свободи; відразу переставав належати сам собі, мовби переходив у чужу власність, і все його єство протестувало, бунтувалося, ремствувало. З часом у нього виробився спротив до будь-якого примусу, зазіхання на свободу вчинків він убачав навіть тоді, коли доводилося кудить їхати. Куплений квиток видавався йому еквівалентом втраченої волі. Тому Карналь міг іноді вискочити з вагона поїзда, який уже рушав, або зістрибнути з пароплава на берег, коли матроси вже прибрали трап. Добровільних зобов'язань Карналь міг набрати на себе цілі купи, але зовсім не вмів бути покірливим. Навіть у його організмі виробилися своєрідні сигнально-захисні функції, і коли, скажімо, Карналеві страшенно не хотілося кудись іти або їхати, то в нього могла навіть підвищитися температура. Лікарі мали б визначити такий стан як концтабірний синдром. Але що могли знати лікарі про того, хто дев'ятнадцятирічним побував у пеклі й повернувся з пекла, яке не снилося навіть великому Данте!

Коли Карналь почув, що його запрошує до себе Пронченко, то перша його думка була: Кучмієнко. Накапав на Карналя Пронченкові, і той, чоловік делікатний, не захотів вести з безпартійним студентом офіціальну розмову в університетському кабінеті, а вирішив запросити до себе додому. А може, знав норовистий характер Карналів, побоявся, що той взагалі не захоче з'являтися до офіціального кабінету, закомизиться, ще погіршить своє становище, дасть привід тому ж таки Кучмієнкові виступати з новими звинуваченнями. Хоч як там було, Карналь щосили намагався знайти виправдання такому несподіваному запрошенню. Тим часом обійшлося без Кучмієнка.

Карналь зрозумів це, переступивши поріг кімнатки Пронченка. Бо коло столу, наполовину заваленого книжками, простого, погано струганого, здається, мало не саморобного, як майже всі тодішні меблі, над склянками з міцно завареним чаєм сиділи Пронченко у своїй незмінній гімнастерці, в діагоналевому галіфе й хромових чоботях, і... ленінградський професор — без піджака, з розстебнутим коміром білої сорочки, з недбало зсунутим набік галстуком. На прогорнутому від книжок клаптику вільної поверхні, крім склянок з чаєм, вазочки для варення й корзинки з печивом, лежав розгорнутий на останній сторінці «Огонек». Професор, вимахуючи авторучкою, замість привітання відразу гукнув до Карналя, ще не встиг той зачинити двері:

— Підступи, або приховані дії. Сім літер! Знаєте?

Пронченко і професор, виявляється, сушили голову над журнальним кросвордом. Найпримітивніше заняття з усіх, які тільки міг уявити Карналь.

— Ну, що ж ви мовчите? — наглив його професор.

— Інтриги? — підказав Пронченко.

— Хвилиночку. Лінійка — лягає. Шторм — сходиться. Мотив — точно. Так і записуємо: інтриги.

Пронченко підвівся, потиснув руку Карналеві.

— Сідайте з нами пити чай. З Ремом Івановичем, сподіваюся, ви знайомі.

— У загальних рисах,— буркнув професор,— дуже в загальних рисах. Без наближень. У науці наближення, знаєте, процес тривалий і, як вам відомо, безконечний.

— Серед людей трохи інакше? — спитав Пронченко, і Карналь ніяк не міг второпати, чи вони сперечаються, чи жартують, чи просто дають спочинок розумові, так само як з оцим безглуздим кросвордом.

— До речі, студент Карналь подає надії,— несподівано сказав Рем Іванович.— Його наукова робота одержала першу премію Міністерства вищої освіти.

— Знаю,— хитнув головою Пронченко.

— І як ви думаєте використати його після університету?

— А цього от не знаю.

— Тоді хто ж знає?

— Його наукові керівники, вихователі, професори.

— Ось він скаржиться, що його...

— Я не скаржився,— вихопився Карналь.

Веріко Нодарівна принесла ще склянку чаю, Пронченко познайомив Карналя з дружиною. Карналь смикнувся, щоб підвестися назустріч жінці, але відчув, що його щось тримає знизу. Те «щось» не було для нього таємницею. Всі університетські стільці замість диктового кругляка мали сидіння, зроблені з тоненьких паличок, поприбиваних до каркаса дрібними гвіздочками. Гвіздочки, як відомо, мають голівки з досить гострими закраїнами — прекрасний інструмент для дірявлення студентських штанів і спідниць. У Карналя єдині його штани мали вже кілька таких «поранень», але тепер ішлося й не про цілість штанів, а про його гречність, про пошану до жінки. Карналь рвонувся щосили, але стілець вчепився йому в штани, мов кліщ. Довелося тягти за собою й стілець. Студент являв собою найкомічніше видовище, і Рем Іванович не стримався, зареготав голосно, розкотисто, охоче, Пронченко теж не стримався від сміху, тільки Веріко Нодарівна докірливо поглянула на чоловіка і, допомігши Карналеві визволитися від стільця, сказала:

— Ти знову переплутав стільці, Володю. Я ж просила тебе ніколи не давати гостям цього поламаного, а сідати на нього самому.

— Студент — це не гість! — закричав Рем Іванович.— Студент — це людина для пригод. Бо коли ж і зазнаєш всіляких пригод, як не студентом!

— У нас уперше? — спитала Веріко Нодарівна з приємним грузинським акцентом.— Правда, Володю, вперше? — звернулася до чоловіка.

— Не запрошували, то й уперше,— добродушно буркнув Пронченко.— Тому й скаржиться аж у Ленінград, а нам не каже нічого.

— Я не скаржився,— знов хотів виправдатися Карналь, але його перебив професор:

— Я страждаю схильністю до неточності. Constitutionally inaccurate, як кажуть англійці. Скарги не було. Я не читав таких слів у листі нашого молодого друга. Так?

— Так,— згодився Карналь, не знаючи ще, до чого веде професор.

— Але хіба справжній стан справ залежить від того чи іншого сполучення слів? Світ, для того щоб існувати, не потребує ніяких описів і постанов.

— Даруйте, професоре,— спокійно втрутився Пронченко,— але ж ми знаємо, що постанови в державі з плановим господарством можуть спрямовувати цілі ділянки життя. А декартівська енумерація? Ви ж математик, а математики сплять і бачать світ не те що описаний і прореєстрований, а формалізований аж до таких меж, що навіть для поцілунків вони мріють вивести точні формули.

Професор підхопився зі свого стільця, хотів побігати по кімнаті, безпорадно розвів руками.

— У вас тут не розженешся! Ви що — удаєте скромність? Але ж той, хто ніс тягар війни, має право користатися плодами перемоги! Чому вам не дадуть квартири?

— Ми з Веріко й користуємося,— скромно зауважив Пронченко,— маємо дві кімнати на двох. По кімнаті на кожного! Це ж ціле багатство, професоре!

— Ви називаєте це кімнатою? — Професор вдарився об стілець, застрибав на одній нозі.— Могли б хоча скоротити до мінімуму умеблювання. В моїй ленінградській квартирі, наприклад, порожньо, як на стадіоні. В блокаду я попалив усі меблі, щоб зігріти своє старе тіло. Довелось навіть зачепити дещо з бібліотеки. Намагався вибирати маловартісне. Але хіба ж можуть бути маловартісні книжки для вченого? Тепер страшно подумати...

— А в мене був випадок, коли я своїм командирським танком розвернув стіну сільської бібліотеки. Засіли там два фашистські кулеметники, і не могли ми їх ніяк викурити. Довелося йти на таран. Не знали ми, що там бібліотека, та хоч би й знали, то довелось би. А коли розвернув стіни, влетів танк у будинок, вляглася курява, глянув я — книжки, розтерзані, як люди.

А мої хлопці вже вискочили з танка, збирають те, що вціліло, один несе «Гаргантюа й Пантагрюеля», знаєте, шкільне видання, читане-перечитане... Я своїй Веріко досі про цей випадок не розповідав, боюся навіть зараз... Хоч подумати, що міг ти тоді на фронті...

— А мені довелося рятувати гаубицю,— втрутився в розмову Карналь,— виколупувала з вежі польського костьолу фашистського кулеметника, й на неї сипонула рота фашистських автоматників. Насилу відбили. А костьол гаубиця потрощила капітально. Від кулеметників самі спогади... Коли ж відбили ми те містечко, то до командира прийшла делегація громадян з протестом. Мовляв, пошкодили костьол. Чотирнадцяте століття!

Професор тим часом сів, взявся за склянку, але чай уже охолов.

— Маючи таку чарівну дружину, не гріх почастувати й грузинським вином! — вигукнув він.

Пронченко зазирнув у куток за лозову етажерку, набиту книжками й рукописами.

— Грузинського немає,— сказав звідти,— а портвейн три сімки є. Хочете?

— Налийте хоча б нашому молодому другові!

— А чому така честь? — здивувався Пронченко.— Вже коли пити, то всім. За знайомство і за співробітництво. Чи як краще? Може, за успіхи нашої науки?

Він налив вино у склянки. Тим часом прийшла Веріко Нодарівна. Професор галантно поступився їй місцем, але вона принесла табуретку, сіла. Пронченко хлюпнув їй трохи з пляшки.

— Символічно,— сказав він.— Цим однаково не нап'єшся, та й чого нам напиватися? На фронті ми своє відпили. А я додав ще в Грузії. В мене й досі таке враження від нашого весілля з Веріко, що ми тиждень плавали у вині. Море вина. Недарма поети колись плутали вино й море. Як це там у поетів, Веріко?

— Ти маєш на увазі Гомера, який називав море винно-чорним?

— Прекрасно! — вигукнув професор.— З поетами — це прекрасно! Це повертає мене до перерваної розмови. Отже, з чого ми починали? Про нашого молодого друга. Він зарекомендував себе талановитим математиком. Я мав високу втіху... гм... ознайомитися... Але я мав також необережність посвятити нашого молодого друга в деякі... Одне слово, я коротко виклав йому суть поглядів Норберта Вінера на кібернетику... На жаль, людей, які поділяють бодай частково ідеї Вінера, дехто з відомих учених не підтримує... Лженаука, реакційна ідеологія, підступи... Вчений же за своєю природою повинен прагнути нових знань, інакше він не виправдовує свого призначення.

— Зазначте ще й те,— спокійно додав Пронченко,— що вчений насамперед дбає за себе. У нього власні цілі, і на випадок невдачі він ризикує лише власним досвідом. Політика ж завжди

спрямована на підтримку й захист більшості. Ризикує також більшістю. Отож і доводиться думати, перш ніж...

— Ага! — закричав радісно професор, схоплюючись побігати по кімнатці, але згадав, що бігати тут ніде, засміявся й сів на своє місце.— Ви кажете: захищати більшість? А коли ця більшість ні сном ні духом не знає про те, від чого її захищають?

— Незнання загрози ще не свідчить про те, що загроза не існує,— спокійно відбив напад Пронченко.

— Ми можемо випити? — дивуючи Карналя своїми несподіваними перескоками настрою, раптом миролюбно нагадав професор.— За ваше здоров'я, прекрасна Веріко! Знаєте, я все життя шкодую, що рано одружився. Щоразу зустрічаєш таких гарних молодих жінок і мимоволі думаєш: ах, був би вільний, як би міг закохатися, почати життя спочатку!

— Мабуть, мій Володя думатиме колись так само! — лукаво поглянула на чоловіка Веріко.

— Він не матиме на це часу! Його заїсть громадська робота! Учений і громадський діяч — це кошмар! Це забирає весь твій час, всі твої сили, виснажує і вичерпує... Але, дорогі мої друзі, в цьому світі для нас немає іншого виходу... Однак ми знову втратили нить... Ми забули про нашого молодого друга...

— Я не скаржуся,— подав голос Карналь.

— І дарма. Мовчати можу я. В моєму становищі, з моїм, як кажуть, ім'ям я можу й помовчати навіть тоді, коли мене... гм... почнуть критикувати... звинувачувати... Коли оракули піддаються нападкам, вони замовкають, і їхнє мовчання переконує нас у тому, що вони справді оракули... Не мною сказано, проте влучно... Ми заговорили про кібернетику. Але що таке кібернетика? Це наука про управління в природі, в суспільстві, у виробництві, взагалі в житті. Процеси ж ці існують, хоч би як ми не хотіли цього визнавати. Ленін надавав величезного значення їхньому вивченню. У резолюції Дванадцятого з'їзду нашої партії говорилося про наукову організацію праці й управління. В двадцятих роках у нас виходило близько двадцяти наукових журналів з проблем управління й організації виробництва. А тепер ми все забули й оголошуємо це неіснуючою наукою, і тільки на тій підставі, що кібернетика прийшла, мовляв, до нас з-за кордону і комусь заважає чи то хтось з академіків просто не втямив нічого в цій науці. Хтось, бачите, не дочитався.

— Дочитається,— докинув Пронченко.

— А ми тим часом сидітимемо і спостерігатимемо, як цілий світ рухає вперед цю науку. А тоді — доганятимемо? Смішна марнота!

— Я нічого не можу сказати вам про кібернетику, бо не відчуваю себе компетентним у цій справі,— спокійно зауважив Пронченко.— Коли це справді корисні наукові ідеї, то в нас немає ніяких підстав не скористатися з них. Може, якісь спритні

наші філософи справді, не втямивши суті, оголосили лженаукою те, що заслуговує на уважне вивчення і — більше того — на майбуття. Факти можуть підлягати сумніву. Головне ж ідеали. За це воювали, це відстоюватимемо завжди.

— Повторюю, боюся не за себе. Ось перед нами наш молодий друг. Студент Карналь. Може, це майбутнє нашої науки. Та сьогодні він похвалився своїм (вельми приблизним) знайомством з кібернетичною теорією — і вже автоматично до нього вмить застосовують прелімінарні підозри в можливих злочинах проти нашої науки. Я думаю, все це робота пересічних людей. Жертвами обираються саме ті, хто гідний найбільшого захоплення й підтримки. Сконцентрувати ненависть на комусь, хто виявляє здібності, а самому потирати руки і захоплювати тим часом тепленькі місця в науці. Посередність, хоч би де вона діяла, завжди намагатиметься знищити тільки найкращих. Той, у кого менше здібностей, уцілієе. На жаль.

— Але ж студентові Карналеві ніщо не загрожує,— здивувався Пронченко.— У нас нікого не пророблюють, не обговорюють. У нас в університеті ви не почуєте заяв типу: «Я, звичайно, незнайомий з кібернетикою, але твердо переконаний в її шкідливості для нас». Ми дотримуємося принципу вести розмови тільки про те, що знаємо. Істинне для нас тільки те, що твердо встановлене, а не те, що хтось оголосить істинним, хоч би це був іноді й столичний авторитет. Коли й ви, Реме Івановичу, загнете щось таке хитромудре, що відразу не доберешь, то, гадаю, ми все-таки попросимо у вас деякого часу, щоб визначити своє ставлення.

— Одесити, кажуть, навіть не належать ні до якої нації,— зітхнув професор,— а складають таке плем'я, чи що,— одесити. Правда?

— Не зовсім,— подала голос Веріко,— я все ж залишаюся грузинкою навіть в Одесі. А мій Пронченко — українець з Дніпра.

— Земляки,— вголос подумав Карналь, який почувався тут досить ніяково.

— А ти звідки? — охоче втягнув його в розмову Пронченко.

Карналь назвав своє село, виявилося, що село Пронченка за сорок кілометрів нижче по Дніпру. Колишні козацькі села. Плавні, шелюги, риба, сіно, а поруч — степи.

— Хто походить із степів, уже від природи схильний до абстрактного мислення,— висловив жартівливу сентенцію Пронченко, на що професор відразу ж запротестував:

— Що ж тоді казати тому, хто народився в Ленінграді, в цьому так точно спланованому місті, що за вашою теорією з нього мають виходити лише землеміри?

— У нас у селі колись був землемір Марко Степанович,— сказав Карналь,— так він вимагав, щоб його називали не інакше, як геометром.

— А геометрія без натхнення неможлива, сказав Пушкін,— додала Веріко.

— Умовили й переконали,— підняв руки Рем Іванович.— Віднесемо це до заслуг парткому і,— він хитро примружився на Пронченка,— його секретаря...

— Секретаря можуть обрати, але можуть і не обрати,— засміявся Пронченко.— Я ж вам казав уже, що головне — ідеали. Їхня непохитність. По-людськи мені соромно, що досі не помітив Карналя, хоч ми, виявляється, навіть земляки. А от ви, Реме Івановичу, могли кинути всі свої справи й примчати з самого Ленінграда, щоб узяти його під захист.

— Сказати по щирості? — наставив на нього вказівні пальці професор.— Коли хочете, я примчався захищати не студента Карналя, а самого себе! Його ще не дуже чіпають, він тільки написав, що не всі прихильно ставляться до його розмов про кібернетику. Але ж мене пощипують! Незважаючи на мій науковий авторитет, незважаючи на те, що я пережив блокаду, мало не вмер, власне, вмер, бо вже закреслений був у всіх списках живих і діяльних. Про все забуто. Пощипують колеги! І ще й не знати, чим воно закінчиться. Я й прикотив сюди. Розвідка! А як воно тут? Ще нічого не знаєте про кібернетику, тому й утримуєтесь від перегляду статей у пресі? А коли покритикують якогось письменника — вивчали? Не питали, чи знає хто того письменника, читав його? От ви, молодий чоловіче?

— Учився в сільській школі,— щиро визнав Карналь,— а книжок у нас не дуже розженешся...

— А що скаже нам секретар парткому? — обернувся професор до Пронченка, аж затріщав благенький лозовий стільчик під ним.

— Здаюся, я тільки механік. Захищав дисертацію, на літературу не було часу.

9

Карналь не звик, щоб до поїзда чи літака його проводжала дружина. Вічна заклопотаність у неї і в нього, обурлива несинхронність їхнього життя змусили відмовлятися від ритуалу проводжань і зустрічань, це міг дозволити собі хіба що Карналь, поки не закрутило його в гігантській каруселі науки, розчулений і розтривожений, він завжди проводжав і завжди зустрічав свою маленьку балерину. Але це було так давно, що й не згадаєш.

Тепер його оточували заступники, помічники, співробітники, а там, куди їхав, щоразу нові «зацікавлені особи». Він не міг би твердо сказати, чим більше зацікавлювалися: ним самим чи його електронними машинами, бо одне й друге сприймалося з шанобливим острахом, іноді з недовір'ям, бувало, що й вороже.

Од машини Карналь уперто відмовлявся, попросив Олексія Кириловича прихопити його портфель, а сам пообіцяв добратися до вокзалу «власними силами», себто пішки. Про небажання Карналя користуватися машиною вже ходили смішки по столиці, але він усіляко уникав цього засобу пересування, так ніби належав до якоїсь химерної секти антиавтомобілістів. Мав для цього підстави і не вважав за можливе перед будь-ким звітувати про мотиви.

— Не турбуйтесь,— відповів на несміливе зітхання помічника,— буду вчасно.

Коло вагона, тримаючи скромного Олексія Кириловича за гудзик піджака, стовбичив опасистий Кучмієнко, щось турчав помічникові у вухо, ще здалеку побачив академіка, помахав рукою:

— Думали вже, запізнишся, Петре Андрійовичу.

Карналеві було неприємно, що Кучмієнко довідався про його від'їзд, ще неприємніше було його проводжання.

— Ти міг би не проводжати,— сухо сказав він,— це не входить в твої обов'язки. Я взагалі нікого...

— Взагалі, то так, а я зокрема! — зареготав Кучмієнко, і Карналя аж пересмикнуло від того нахабнуватого сміху. Зв'язало ж їх життя — не розв'яжеш!

— Ти ж начальство, Петре Андрійовичу. Та й друзі. Випадково довідався про твою втечу. Дай, думаю, підскочу... Може, будуть вказівки... Може...

— Я піду покладу портфель,— ухилився від його рукостискань Карналь.

— Ми з Олексієм Кириловичем уже побоювалися, що не встигнеш на поїзд. Хоч я ж тебе знаю вже тридцять років: ніколи ти не запізнювався! Хто тебе ще так знає, Петре Андрійовичу, як я!

Карналь зайшов до вагона, Кучмієнко, тримаючи й далі помічника за гудзик, швидко кидав йому в обличчя якісь мовби тверді, несподівані для такого зовні добродушного чоловіка слова:

— Ти забудь про ад'ютантство в Карналя. Ти не йому служиш, а ідеї. Не ад'ютант, а представник наших спільних інтересів. Усього нашого об'єднання. Академік, він хто? Чоловік. А чоловік слабкий. Захоплення, чудійство. Ось їде він до цього Совинського. Ти не знаєш, чого їде, а я знаю. Любить Совинського. Любить! І не може викинути з голови. Бо так уже голова в нього влаштована: ніщо звідти не вилітає добровільно — все там затримується. Аж подив бере, де воно там все вміщається. Ну, та зараз не про це. Ти теж придивись до Совинського. То хлопець бойовий, хоч і не можу втямити, як він опинився в металургів і що там задумав. Простий технік, а бач, самого Карналя витяг до себе. Заварив якусь кашу. Ти придивись гарненько, може, воно й на Державну премію там витанцьовується. АСУ

в металургії — це звучить! Коли що — треба негайно підключитися й нам.

— Але ж АСУ — це по лінії Глушкова,— несміливо заперечив Олексій Кирилович.

— А машини чиї? Хто їх проектує і виробляє? Яка тобі АСУ без обчислювальних машин? Глушковські хлопці розробляють системи та обраховують ефекти системності, а ми підводимо машинну базу. Та що тебе вчити? Сідай, бо поїзд без тебе піде!

Він штовхнув Олексія Кириловича до вагонних східців, а сам митю кинувся вздовж вагона, шукаючи вікна, за якими буде Карналь. Побачив академіка в купе, щосили замахав руками, удав навіть, ніби підстрибує і цілує шибку. Шибколиз.

— Це ви сказали Кучмієнкові про мій від'їзд? — спитав Карналь свого помічника, коли той ще йшов по коридору.

— Він запитав мене, я не знав, чи треба, чи не треба казати... Пробачте, Петре Андрійовичу...

— Моя вина. Я не попередив вас, щоб нікому... Але надалі... Ви хіба не зі мною?

— Я взяв для вас окреме купе, а сам буду тут, по сусідству.

— Ну, це смішно. Хто вас так учив? Переходьте до мене, поїдемо разом. До того ж я ніколи не беру нижньої полиці, так що вона у вашому розпорядженні. Я звик тільки на верхній. Звичка і принцип, коли хочете. Поки ти можеш залізати на верхню полицю в вагоні, то ще чоловік. Як у вас з хропінням?

— Помічники не мають права хропіти,— скромно потупився Олексій Кирилович, переносячи з сусіднього купе свій портфель, до речі, точнісінько такий, як і в академіка.

— А мене, знаєте, відучили в концтаборі,— сказав роздумливо академік.

— Ви були в концтаборі? — не повірив Олексій Кирилович.— Але ж як?!.

— Дивуєтесь? Там спали на дерев'яних нарах, притулені один до одного так щільно, що лежали всі на правому або на лівому боці, так що поверталися тільки за командою. Коли в когось занімієє плече, то прокидається й благає: «Братці, давайте перевернемося!..» Його вилають, ясна річ, але все-таки хтось скомандує: «Перевернулися!» Ну, та це минуле. Давайте вечеряти.

— Я піду замовлю чай,— сказав Олексій Кирилович,— дружина поклала мені тут котлети, вона робить їх дуже смачно.

— А чому вас не проводжала дружина? Вона зайнята?

— Незручно ж,— скромно потупився Олексій Кирилович.— Вона поривається щоразу, але я не велю. Адже в нас службові поїздки, а вона...

— А ви спробуйте не розрізняти поїздок службових і особистих. Життя — це не тільки служба й робота, бо ж існують ще й суто людські обов'язки й вимоги. З роками пересвідчуешся, що повноцінною особистістю можна називати лише того, хто

віддає належне і роботі, й людям, і життю в найширшому розумінні цього слова.

Академік відкрив свій портфель, дістав гранчасту пляшку з золотисто-коричневою етикеткою.

— Віскі п'єте? Немає содової, але я заміняю «Лужанською». Напій тонізуючий. Багато — шкодить, а трохи — саме для пожвавлення роботи серця. Мені присилає знайомий професор з Кембріджа.

— З самої Англії? — здивувався Олексій Кирилович, який, попри свої знання практичних речей, не міг уявити, щоб хтось міг присилати (Як? Ящиками, контейнерами чи по одній пляшці?) напої аж з Англії.

— Ні, це з Америки. Там теж є Кембрідж. Університетське містечко на околиці Бостона. Про Гарвардський університет чули? Він у тому американському Кембріджі. А віскі шотландське. Простіше було б, звичайно, просто з Шотландії, але там у мене немає знайомих. Це дуже гарне віскі. Кінгс ренсом — королівський викуп. Дванадцятирічна витримка. Це означає, що після того, як його зварили з ячменю, воно дванадцять років витримувалося в дубовому, обпаленому зсередини барильці. Дубове вугілля всотало в себе всі сивушні масла, і ми маємо практично чистий напій. Майже як аптечна мікстура.

Академік налив віскі в склянки, додав мінеральної води. Поволеньки пили, мовчки дивилися в темне вікно, за яким летіли темні поля під темним небом. Напад балакучості в Карналя минув, а його помічник через свою природну скромність не наважувався розпочати розмову, окрім того, він ще каявся в душі за свою, сказати б, зраду, бо коли подумати, то він аж двічі зрадив академіка: сказав про його поїздку Кучмієнкові й запросив до Придніпровська молоду журналістку, і ще й невідомо, як поставиться до її присутності на заводі Карналь. Видатні люди повинні бути добрі, інакше які ж вони видатні? Ця думка помогла Олексію Кириловичу заспокоїтися й заснути, як тільки він доторкнувся щокою до подушки...

А Карналь на верхній полиці ще довго перевертався. Все життя своє він не міг заснути відразу і привчив свій мозок найінтенсивніше працювати саме вночі, коли всі вважають, що ти спиш і нарешті дають тобі спокій. Власне, всі думки з'являлися вночі перед тим, як заснути. Здається, мозок його не мав спочинку й уві сні, але то вже робота була несвідома, щось мовби заготівля матеріалу для нових думань, чи що.

Уранці на вокзалі їх зустрічав директор заводу і винуватець усього Совинський. Олексій Кирилович зітхнув з полегкістю, не помітивши ніде поблизу Анастасії. Може, не приїхала? Так було б краще. Директор і Совинський були мало не однолітки — обидва молоді, високі, дужі, тільки Совинський чорнявий, з обличчям трохи грубуватим, аж ніби суворим, а директор білявий, схильний до повноти чоловік, блакитноокий, добродушно всміх-

нений. Якось не вірилось, що цей чоловік має справу з металом, з пекельними температурами, з суворістю й твердістю.

— Дем'яненко,— відрекомендувався директор, потискуючи руку Карналеві, а тоді Олексію Кириловичу.— Сколотив нас усіх Совинський, я перепрошую від імені дирекції й обіцяю, що зробимо все для того, щоб ваше перебування в нас... як то кажуть в таких випадках?

— А мене вмовив Олексій Кирилович,— показав на свого помічника академік,— як наполіг... Мовляв, у всіх ми вже бували, а от у металургів... Хоч це парафія Глушкова, але Олексій Кирилович все-таки зумів мене вмовити...

«Навіщо він так каже?» — подумав Олексій Кирилович, але промовчав, тільки всміхнувся за звичаєм, перекособочивши голову і нишком зиркаючи туди й сюди, чи не з'явилася де-небудь Анастасія, бо тоді б йому справді було непереливки. Але все обійшлося гаразд, вони сіли у велику директорську машину, бо до заводу, як пояснив Дем'яненко, було далеко, і пішки, як того хотів був Карналь, ще ніхто добиратися туди, здається, не пробував, принаймні за останні двадцять років.

У Карналя, як одразу помітив Олексій Кирилович, учорашній вечірній настрій зник так само несподівано, як і виник. Академік знову перейшов до своєї манери розмови, що залякувала співрозмовника без найменшого злого наміру з його боку. Виходило це в нього якось само собою.

— Ми з Совинським давні співробітники,— звернувся Карналь до директора,— можна б сказати, до певної міри однодумці в деяких житейських питаннях. На жаль... Іван утік від мене, і нічого не можна було вдіяти. Був такий слухняний хлопець, і зненацька...

— Я завжди був неслухняний, Петре Андрійовичу,— сказав Совинський.

— Може, й краще, що ти такий, а не інший. Але як ти опинився серед металургів?

— А це я заманив його до себе,— сказав директор.

— Ви? Яким чином?

— Колись ви зустрічалися з групою директорів у Раді Міністрів, пам'ятаєте?

— Це треба згадати, коли саме і з якими директорами.

— Одне слово, у тій групі був і я. Послухав, як ви говорите про електронні машини, і вирішив: давай спробую! Гроші у нас були, розпитав, як там і що, швиденько оформив, у міністерстві тим часом не казав нічого, бо хіба ж мало у нас придбань? Все тягнемо на заводи про всяк випадок. У декого цілі запасні заводи лежать на складах, змонтуй — і матимеш паралельне виробництво. А ці ваші машини такі компактні порівняно з нашим металургійним устаткуванням, що можна подумати, ніби то якісь конторські шафи та столи. Купили, привезли, сховали, а далі? Людей у мене нема, спеціалістів жодного,

ніхто навіть не знає, чи там комплект, чи просто випадковий набір деталей... Їхав мій зам до столиці, я його й попросив: попитай та пошукай. А в мого зама та ваш зам знайомий, а ваш зам вже мав у себе заяву Совинського...

— «Узнаю коней ретивых по их выжженным таврам»,— пробурмотів Карналь.— Далі можете не розповідати. Типовий випадок цілковитого поєднання особистого з громадським. До того ж поєднання обопільного. Кучмієнко? — звернувся до Совинського.

— Він не наполягав, сказав тільки, що металурги мене запрошують.

— Так таки особисто? А чом би не...

— Про Юрія він теж казав. Але ж ви самі знаєте: Юра й Люда щойно одружилися, він не міг... Хоч умови тут запропонували просто царські. Мені платять як докторові наук, а хто я такий? Простий технар. Роботяга-електронник.

— Ти спеціаліст і талант,— сухо сказав академік.— А тоді, виходить, обманув мене. Чому не сказав про Кучмієнка?

— Бо ви не питали.

— Вічна історія,— зітхнув Карналь.— Одні кажуть усе, бо їх питають, інші не кажуть нічого, бо їх, бачите, не питають. Ну, гаразд. Ми захопилися з'ясуванням проблеми, в чому полягає майбуття минулого, а нашому директору це нецікаво. Що тут у вас? Чим подивуєте?

— Може, заїдемо спершу до готелю? — запропонував директор.— Влаштуєтесь, відпочинете.

— А ми з Олексієм Кириловичем цілу ніч відпочивали. Поголилися у вагоні, снідали котлетами, які зробила його дружина, до речі, на диво смачні котлети, ніколи таких не їв. А готель — що ж нам готель? Ми сьогодні й додому. Треба квитки забезпечити — оце й уся організація.

— Квитки зарезервовані,— повідомив Олексій Кирилович.

— Бачите, як працюють мої служби,— засміявся академік.— Вірю, що ваші теж не гірші. То що у вас? Маю тверді підозри, що не ждете від мене користі, тільки хочете спертися на авторитет академіка! Вгадав?

— Вгадали,— згодився Совинський.

— Часом мені здається, що й держава вже платить мені не за користь, а за авторитет,— сумовито зронив Карналь.— Але держава ніколи в цьому не зізнається, а от ти, Іване, чоловік прямий був завжди й таким залишився. Шкодую, що не став ти мені таким близьким, як хотілося.

Директор не розумів нічого з цієї сповненої натяків розмови, Олексій Кирилович не міг втручатися, хоч знав усе. Совинський був безнадійно закоханий у доньку Карналя Людмилу, але сталося так, що вона одружилася з сином Кучмієнка Юрієм, до речі, близьким другом Совинського, теж техніком-наладчиком обчислювальних машин, хлопцем, у своїй справі талановитим просто рідкісно, може, навіть більше за Совинського.

— То що у вас? — вже вкотре повторив академік.

— У нас невлаштованість і непристосованість,— признався директор.— Соромно сказати, але... Наш завод старий, ще дореволюційний. Після громадянської війни і розрухи його відбудували нашвидкуруч, у перші п'ятирічки поставили кілька нових прокатних цехів для складних профілів труб, війна все понищила. Знову відбудова, і знову в поспіху, в нестачах, в суцільних труднощах... Поступово реконструюємо, фактично все оновлене, але територія тісна, корпуси цехів старі, не дуже розвернешся. Я заздрю тим, хто будує нові заводи на нових місцях,— отам розгін, там розмах, там справжня робота. А наш завод скидається на старого заслуженого ветерана: і на пенсію шкода випроводжати, і продуктивність не та, що в молодого спеціаліста.

— Старі заводи, старі люди,— тихо промовив академік,— а ви молоді, всі молоді. Що ж хочете почути від мене, старого чоловіка?

— Який же ви старий? — здивувався директор.

— Перейшов рубіж. До п'ятдесяти років здається, що йдеш тільки вгору й угору, але від того самого дня, коли сповнюється піввіку, розумієш: у тебе зникає майбутнє. Тепер може бути мудрість, досвід, авторитет, можеш обіймати найвищі посади, але роки твої вже котяться з гори. Не рятує ніщо. Не рятує навіть кібернетика, хоч дехто схильний вважати її всемогутньою. Тільки генії, герої й святі перемагали себе й час.

Їхали по набережній Дніпра. Безмежні розливи асфальту. З одного боку — блоки нових висотних будинків, з другого — білі піщані пляжі, тихі затоки, голуба дніпровська вода, мости, острів з атракціонами, серед яких вирізнялося традиційне колесо з кабінками для випробування міцності нервів.

— Ви бували в Придніпровську, Петре Андрійовичу? — спитав Совинський.

— Бував, хоч і нечасто.

— А як вам наша набережна? Це зробив Пронченко, коли був тут секретарем обкому. Його ідея. Давніше берег був забудований халупами, а он там по схилах росла дереза й лазили корови. Тепер новий район, головне ж — ця траса. Гордість нашого міста!

— Я не люблю таких набережних,— сказав Карналь.

— Дозвольте поцікавитися, чому? — здивувався директор.

— І не тільки тут, у вас. Бачив набережні Ленінграда, був колись в Єгипті — там в Александрії набережна, мабуть, кілометрів двісті вздовж моря. У Києві приблизно така, як у вас, уздовж Дніпра, хоч там шосе коротке й набагато вужче. Але всі вони мають спільну, сказати б, рису: створені не для людей, а для машин. До берега не проберешся, не проб'єшся, хіба що проскочиш, як заєць, але й тоді тебе оглушить гуркотом моторів, і ти задихнешся від вихлопних газів. Моє переконання: до

води треба давати доступ насамперед людям, а не машинам. Ви скажете, що в машинах теж сидять люди. Так, сидять. Але вони проскакують уздовж цих вод, не встигнувши навіть роздивитися довкола. Чи не однаково, де їм прокласти трасу для задоволення своєї жадоби швидкості й поквапу? Ми ж досі мислимо категоріями дев'ятнадцятого століття, коли намагаємося показати насамперед технічні успіхи, поставити перед очима то паровоз, то машину, то ще якусь техніку. Залізниці прокладалися через центр міста. У Парижі й досі вокзал у самому серці міста. Яскравий приклад — залізниця в Феодосії, подарована місту художником Айвазовським. Тоді це було таке диво, що Айвазовський конче хотів, щоб залізницю прокладено було уздовж моря і щоб усі феодосійці приходили дивитися на це диво так само, як вони дві з половиною тисячі років милувалися морем. Ось і досі залізниця відокремлює Феодосію від моря. Тепер Айвазовського хвалять за картини і нишком проклинають за такий дарунок рідному місту. Ваш завод що — теж виходить на цю набережну?

— Ні, ми їдемо в протилежному напрямку.

— То ви що — вирішили мені показати цю трасу?

— Ну.— Директор не знаходив слів для цього суворого академіка. Не знати було, як йому відповідати, як угадати напрямок його думок. На поміч директорові прийшов Совинський.

— Гріх не побачити нашої набережної кожному, хто побуває в Придніпровську,— сказав він.

— А ти теж вважаєш себе громадянином Придніпровська? — здивувався Карналь.

— Я тут працюю.

— Міг би працювати в нас і, сподіваюся, набагато продуктивніше, бо тут, як я зрозумів з недомовок товариша директора, ти тільки одержуєш зарплатню, до того ж невиправдано високу.

Директор кинув ледь уловимий докірливий погляд на Совинського. Мовляв, маєш! Викликав академіка на свою голову. Бо коли йому навіть наша розкішна набережна не припала до смаку, то що ж він скаже про барак, у який ми хочемо запакувати його улюблену електроніку?

А Карналь справді дратувався більше й більше, і головне — цілком безпричинно, і, розуміючи це, все одно не міг стриматися. Чи то давалася взнаки майже безсонна ніч у вагоні, чи усвідомлення непотрібності цієї дивної поїздки, чи знову повернулася гіркота спогадів про невдале (як на його думку) одруження Людмили, яка абсолютно безпідставно (знову ж таки, як на його думку) забракувала Совинського, надавши перевагу синові Кучмієнка Юрієві й тим самим ще міцніше прикувала Карналя до вічного його антипода. А може, причиною буркітливого настрою Карналя була значна дратливість від неможливос-

ті відразу зблизитися з незнайомими людьми й відчути себе просто й природно в новій обстановці.

Офіціоз. Суцільне ковзання по поверхні. Незмога заглибитися, збагнути суть, знайти якісь суто людські сув'язі, які б з'єднали тебе з цим директором, про якого інші дуже високої думки. Карналь заздрив тим, хто вміє, щойно познайомившись з людиною, відразу стати їй запанібрата, вміє вмить розповісти анекдот, якусь пригоду, обреготатися, поплескати по плечу й дозволити поплескати по плечу себе самого. Він завжди карався в душі, що не має таких здібностей, хоч і розумів, що життя — це не поплескування по плечу. Не терпів він і суцільного надимання щік, левиного погляду на людей, менторського тону, зневажливо-зверхнього роздаровування цінних вказівок і мудрих порад. Намагався вибирати середню лінію поведінки між цими двома крайнощами, а виходило щось незграбне, ставав ущипливий, буркітливий, мов старий, невдоволений, замучений хворобами й комплексами відставник.

Пригнічувало його також і постійне відчуття, що від нього ждуть чогось мудрого, унікального, єдиного. Забувають, що ти передовсім жива людина, а не своєрідний пристрій, який невтомно видає істини.

Він вирішив стримуватися надалі й до самого заводу мовчав, лиш іноді кидаючи короткі, досить безбарвні репліки. Коли ж побачив завод, знову не стримався.

Завод постав перед ним як хаотичне нагромадження металу, скрупченого на такому тісному просторі, що, здавалося, цей старий, запацьорений, задимлений і заіржавілий метал нищить сам себе, і оті важкі й невагомі, сіро-замшеві й рум'яні дими і мідно-дзвінке полум'я, що проривалося повсюди над нагромадженнями заліза, тяжке двигтіння, громи, скрегіт, сичання — то неминучий наслідок і супровід умирання металу, який насправді вперто жив далі, народжуючи новий метал, формований, досконало-молодий, дзвінкоголосий, міцний. Це був типовий завод-трудівник, зовсім не схожий на нові красені, споруджувані на вільних землях, оточені голубим простором, заводи-палаци, заводи-санаторії, якісь мовби несерйозні, занадто іграшкові, щоб бути справжніми. Карналь, однак, знав досить добре, що й цей завод-ветеран, і нові, лялькovопрекрасні заводи мають однакову долю. Вони старіють, ще не встигнувши прийти на світ, їхні організми для нормального функціонування доводиться оновлювати мало не щодня то частково, а то й цілком, жоден завод не може жити без того, що називається реконструкцією й модернізацією.

— В мене була неприємна історія з одним директором столичного заводу,— сказав Карналь, коли вони вже йшли по території, зовсім загублені серед тісняви й нагромаджень металу,— я на партійному активі подав ідею про те, щоб почати відбудову залишків однієї старовинної споруди, зруйнованої фашистами.

Ця споруда — одна з найдорожчих пам'яток нашого будівництва. Одинадцятий вік, розписи художників Київської Русі. Ну, от я висловив таку думку. Після мене виступив той директор і почав кричати з трибуни, щоб я затямив собі й передав усім, хто має нахабство так мислити, як я, що вони оте давнє й нікому не потрібне каміння повикидали б у водосховища. Він мав на увазі водосховища, створені на Дніпрі при будівництві гідростанцій. Для нього, бачте, вже немає ні озер, ні рік, ні моря — просто водосховища. Така собі розкішна технократична термінологія. Директора того невдовзі зняли з роботи й виключили з партії. Не за те, що він вилаяв мене з трибуни. За приписки до плану. Кілька років приписував він продукції на сотні тисяч карбованців, а тоді не втримався від спокуси і відразу додав на два з половиною мільйони. Продукції немає, а виконання плану є, зарплата за виготовлення неіснуючих виробів виплачена, премії одержані. От вам і прогресивне мислення. Заводська цивілізація — це мовби покривало Пенелопи. Жона Одіссея, як розповідав Гомер, усе, що ткала за день, уночі розпускала. Так і заводи. Не встигаємо спорудити, як їх уже треба реконструювати, ламати, перебудовувати. Чи може завод простояти тисячу років, як єгипетська піраміда? Ніколи! Це був би анахронізм. Для заводів характерне інше. Несталість, тимчасовість, пристосування до щоденних потреб, і часто й не головних, а знов же тимчасових. З'являються нові потреби, потрібні нові заводи, вони народжуються, старіють, умирають, зникають безслідно, а краса вічна. Ми з вами вже дожили до того часу, коли метал починають добувати без доменного процесу, прямим відновленням з руди. Очевидно, незабаром винайдено буде й нові способи прокату металів. Принаймні я переконаний, що до кінця століття всі процеси в промисловості будуть автоматизовані і людина працюватиме тільки в сфері обслуговування й розподілу, хоч, як ви, мабуть, читали, академік Глушков висунув думку, що й розподіл здійснюватиметься електронними машинами, які не підлягають ні стороннім впливам, ні емоціям, ні волюнтаризмові.

Директор тактовно мовчав, чи то не маючи аргументів, щоб захищати свій завод-ветеран, чи то не вважаючи за потрібне доводити академікові очевидну істину, яка висловлювалася досить просто: завод дає метал і, отже, виконує своє призначення, до того ж виконує зовсім непогано.

Але Совинський не втерпів.

— Петре Андрійовичу, ви несправедливі щодо заводської організації,— гаряче заперечив він.— А хіба ви не працюєте для неї, хіба не віддали цьому своє життя? Як мені здається, електронні машини не застосовуються ні для будівництва, ні для відбудови соборів, навіть для їхньої реконструкції. Ви ж самі завжди повторювали, що людиною керують тільки закони господарського життя.

— Це сказав не я, а Маркс,— буркнув Карналь.— А ви хотіли, щоб я закликав своїх співробітників замість точного мислення і цілеспрямованої праці мріяти про красу і ждати, доки хтось за них сконструює нову машину? У нас є досить точне призначення в житті, від якого ми не відступаємо, хоч і обмежуватися ним не можемо.

Директор обережно втрутився в розмову, не наважуючись атакувати гостя, але й не маючи наміру полишати без захисту галузь, якій він присвятив життя.

— Один дуже відомий наш кібернетик недавно заявив публічно (письмово навіть), що суть діяльності людей — це збір і переробка інформації, і більше нічого. Ні матеріального виробництва, ні духовної діяльності, ні сфери краси — нічого не відводиться людині, окрім функцій, власне, машинних. З цього я роблю висновок, що, на превеликий жаль, усі люди так чи інакше однобокі в своїх судженнях і зацікавленнях. Директори заводів дбають про виробництво, художники про красу, кібернетики про інформацію. До універсальності прагнуть хіба що політики, але їм теж не завжди це вдається.

— Це сказав мій вчитель,— кинув на ходу академік,— чоловік, якого я дуже високо ціную, якому завдячую, може, найбільше, але в даному разі я з ним не можу погодитись. Він справді занадто односторонній у цьому судженні. Очевидно, це сказано в полемічному запалі. То де ж ваш центр збору й переробки інформації?

Заводові не було кінця. Директор показував цехи, розповідав, які труби там виробляють — гаряча прокатка, холодна. Труби для нафторозробок, для двигунів, для побутових потреб, сотні різновидів, незліченна шкала технічних характеристик, тисячі адрес призначень.

— Цілий місяць працюємо наосліп,— скаржився директор,— заводські служби не встигають дати повну картину, все приблизно, все в загальних рисах. Коли ж нарешті ми одержимо дані про те, як іде робота, то виявляється, що там недогледіли, там не врахували, там недодали. Ось тоді починається штурм для завершення місячної програми, штурм вибиває завод з ритму, порушуються всі зв'язки, запановує хаос, тиждень або й десятиденку витрачаємо на те, щоб якось видряпатися з того хаосу, і влітаємо в новий, і так без кінця. А все чому? Немає інформації.

Директор засміявся, засміялися всі.

— Вчасної інформації,— підказав Карналь.— Одне з завдань АСУ — забезпечення керівництва вчасною і точною інформацією. Але для цього треба підготувати людей буквально на кожному робочому місці.

— Ми робимо це в усіх цехах.

— Машина без людини мертва. Хоч ми, кібернетики, обіцяємо невдовзі замінити людей навіть у сфері матеріального

виробництва, визначили вже навіть, що станеться це десь у межах двохтисячного року, однак сьогодні не уявляємо своїх електронних машин ізольованими від людей. Навпаки — якнайтісніше співробітництво між машиною і людиною, рівноправне партнерство, діалог, взаємодопомога. На прикладі Совинського ви бачите це, гадаю, досить виразно.

— Те, що ви тут, Петре Андрійовичу, теж стверджує вашу думку,— зауважив досить скромно Совинський.

— У моїй появі нічого закономірного. Цілковита випадковість. І... задавнені симпатії до одного молодого спеціаліста, який подавав великі надії, та, на жаль...

Але тут Карналь побачив химерну будівлю, яка мала стати машинним центром заводської АСУ, і замовк.

— Що це? — поспитав не так здивовано, як недовірливо.

Директор мовчки повів його до приміщення. Совинський і Олексій Кирилович йшли позаду, не так близько, щоб на них відразу обрушилися громи академікового гніву, але й не занадто далеко, аби не прийти на допомогу директорові у разі потреби.

Карналь вдихнув запах свіжого вапна, побачив дружній шарж на Совинського, прочитав таблички на диктових дверях, наштовхнувся поглядом на суглобисті виверти вузького коридора, глянув угору, в темну, майже соборну висоту. Ось тобі й старовина!

— Ви не лякайтесь цих наших коридорів,— обережно попросив директор, простуючи попереду з упевненістю господаря.

Академік йшов за директором випростаний і спокійний, навіть тішився думкою, що за черговим коліном коридора, ще за одним суглобом цієї безглуздої споруди відкриється зненацька його очам великий світлий зал, високі двері, білі кам'яні стіни, паркетна підлога, кондиціонери, м'яке світло, зручність, доцільність, продуманість у найдрібніших деталях, а серед усього цього — спокійний полиск його машин, їхнє ритмічне дихання, різнобарвне сяяння пультів, сухий шерех перфострічок.

Хіба ж на заводі «Електрон» не прибудували до старого заводського корпусу спеціального залу для обчислювальних машин? Щоправда, там відповідно перебудовано й коридори, та й всі заводські приміщення модернізовано так, що завод не те що відповідає світовим стандартам, а й перевершує їх багато де в чому. Але тут, маючи на увазі тісняву, в якій доводиться працювати, могли й не встигнути прибрати цю допотопну споруду. Бо коли кличуть академіка, то не для ходіння химерними коридорами, а щоб похвалитися чимось новим, унікальним, останнім криком!

Не було крику, були низенькі двері, за якими справді відкрився просторий зал, але не той, що про нього мріяв Карналь,

а знов той самий коридор, що лишався в них за спиною, тільки набагато ширший.

Електронна машина стояла посеред безглуздої храмини, мов сирота. Карналь гмикнув. Голосно. З викликом. Зупинився так раптово, що Совинський мало не налетів на нього. Олексій Кирилович вправно обминув обох, опинився перед академіком, ніби ждав від того доручень або хоч якогось слова. Карналь мовби вперше побачив коло себе Олексія Кириловича, згадав про його існування й вельми здивувався: звідки він тут? Але відразу й забув про нього, гнівно поглянув на Совинського, тоді на директора. Сміються вони, чи що? Викликали його, щоб показати свій прогрес? Оце НТР? Оце останнє слово? Загалом кажучи, його важко було здивувати. Бачив усе. Як купують електронні машини й ховають їх на складах, навіть не розпаковуючи. Як платять гроші, а машин не беруть, відкладаючи на потім. Як пишуть у звітах, що вже придбали машини і вже встановлюють, і вже, і вже, вже, а самі ні кують, ні мелють. Як виступають на активах і нарадах, у газетах, по радіо і телебаченню, розпинаються за прогрес і НТР, а самі нишком вважають, що кібернетика — то від лукавого.

Але ж бачив він також прекрасні обчислювальні центри у міністерствах, у трестах, на заводах, навіть у колгоспах і сільських районах. Щодня одержував сотні телеграм і листів: дайте, дайте! Прийнято директиви партійного з'їзду, тисячі обдарованих учених і техніків кинуто на розвиток електроніки, збудовано заводи, про які ще вчора нікому й не снилося, діти грають у кібернетику, як колись грали в війну, академіка Глушкова буквально розшматовують, просять на телебачення, до артистів, до партійних працівників, в університети, на заводи, уважно слухають.

Власне, цей директор разом із Совинським теж керувались якнайліпшими намірами, але ж треба знати межу! Закинути таку техніку в бараки тридцятих років? І тільки тому, що десь якийсь чиновник не може збагнути важливості цієї справи, роками не ставитиме свого підпису під якимсь там папером, не дасть дозволу на реконструкцію, не відпустить будівельних матеріалів,— не захоче, не зрозуміє, не задумається?!

Карналь повернувся й, нікому нічого не кажучи, пішов назад. Директор тільки глянув і розвів руками, Совинський став коло нього, мабуть, знаючи, що гнатися за академіком даремно, лише Олексій Кирилович несміливо попростував за Карналем, бо помічник повинен завжди бути поблизу свого шефа. Так вони й ішли. Один попереду, другий трохи позаду, не дуже й далеко, але й не близько, і вже коло виходу з приміщення на них мало не налетіла висока чорнява дівчина, якої академік майже не зауважив, а Олексій Кирилович відразу впізнав і не те що злякався, якось мовби зіщулився, побачивши.

То була Анастасія.

— Боже, запізнилася! — сплеснула вона в долоні, заступаючи академікові двері, ставши перед ним у позі новоявленої святої: розгубленість, благання, покора.— А як же мій знімок? Академік Карналь коло своїх машин. Металургія і кібернетика.

Справжній жаль чи насмішка? Карналь нарешті мав на кого вилити своє роздратування.

— А ви хто така?

Олексій Кирилович, який заздалегідь висунувся на рівень академікового плеча, мовби ждав саме такого запитання, мерщій пояснив:

— Це Анастасія Порфирівна.

— Я просила вас розповісти про один день війни,— нагадала Анастасія.— Пам'ятаєте?

— Я пам'ятаю лише свої обов'язки!

— Прекрасно! Я теж. Тому й кинулася слідом за вами. Наша газета...

— Мене не цікавить ваша газета.

— Але не навпаки.

— Що не навпаки?

— Газету цікавите ви.

Поки вони перестрілювалися короткими репліками, кожен не сходячи з місця, кожен не маючи наміру поступатися іншому, директор, який твердо пам'ятав істину, що начальство не можна відпускати розгніваним, вже наздоганяв академіка. Щоправда, Карналь не належав до прямого директорового начальства, але ж однаково: світило, авторитет, величина.

— Петре Андрійовичу,— ще здаля загукав директор,— що ж це ви тікаєте? Хіба не хочете послухати наших пояснень? Вони не позбавлені для вас деякого інтересу, як я вважаю. Так не годиться, Петре Андрійовичу, в нас так не заведено.

Досі це був просто добродушний молодий чоловік. Не шорсткий, самовпевнений технократ-господар життя,— скоріше гуманітарій, філолог, залюблений у Блока або Сосюру. Тепер прорізався в ньому на повну силу творець матеріального, володар законів господарського життя.

— Як бачите, Петре Андрійовичу, історія не була щедра до нашого заводського району: не полишила ніякого спадку. А була б тут якась старожитність, то й спробували б пристосувати під обчислювальний центр. Для нових богів притулки давніх. Хоча забув — машинна цивілізація надто нетривка. Неспроможна змагатися з вічністю. Ваші ЕОМ за двадцять років проскочили вже цілих три покоління. На черзі, кажуть, четверте. Далі змінюватимуться, мабуть, щороку або й пристосовуватимуться до кожної пори року, як модний одяг.

Академік зачудовано озирався. Удари з двох боків. Атака. Штурм. Змовилися, чи що?

— Ну, ну,— відступаючи трохи вбік і мало не натикаючись на Олексія Кириловича, пробурмотів Карналь,— це стає ціка-

во. Досі нападав я, тепер бачу — без достатніх підстав. Моя поведінка, виходить, мов ті твердження з теореми Геделя: коли вони істинні, то не можуть бути виведені з передумов, а коли витікають з передумов, то не можуть бути визнані істинними. Але я не маю наміру встрявати в суперечки. Моє діло проектувати й виготовляти обчислювальну техніку, а ваше — належно її використовувати. Належно! І на тому технічному й матеріальному рівні, якого нині вже досягло наше суспільство. Директиви партійного з'їзду обов'язкові для кожного з вас. Винятків немає ні для кого. І не може бути. Вам потрібна поміч? Міністерство? Обком? ЦК? Для цього мене покликали?

— Петре Андрійовичу, ну, невже ви могли таке подумати? — Совинський притиснув руки до грудей.

— Сталося непорозуміння,— пояснив спокійно директор.— Я не встиг вас попередити, що це тимчасове приміщення. Все інше ми робимо капітально, підключаємо цехи, встановлюємо там апаратуру, обладнали спеціальні приміщення для машин по обробці первинної інформації, а обчислювальний центр розмістили тут, щоб не гаяти часу, доки споруджуватиметься спеціальний корпус. Тоді машини перенесемо туди — на це піде якийсь там тиждень, хай місяць, зате ж ми виграємо цілий рік! Ми вже підрахували, що це нам дасть економії...

— У вас, бачу, все тимчасове,— зітхнув Карналь,— приміщення, цехи, тіснота, наш Совинський...

— Я не давав вам підстав, Петре Андрійовичу,— образився Совинський, але його випередила Анастасія:

— Він з радістю повернувся б до вас, аби ви тільки його запросили.

— Запросив? А ви звідки знаєте, чого хоче Совинський?

— Ну, я... Я приїхала ще вчора і... Зрештою, я журналістка чи хто? Журналісти повинні дещо знати, як і вчені, до речі.

— Дещо — це мені подобається,— засміявся Карналь.— Щойно директор прекрасно проілюстрував цю істину. Я біг звідси, мов той хлопчисько, піддавшись емоціям, а слід було б все-таки надати перевагу інформації. То що — повернемося до імпровізованого обчислювального центру і дамо можливість нашій милій кореспондентці зробити вимріяний знімок? Але з умовою. Публікувати тільки через рік поряд з новим знімком, у новому обчислювальному центрі. Підпис: «Так починалася НТР».

— Це ліпше: «І так починалася НТР»,— засміявся директор.

— Пристаєте на наші умови? — спитав Карналь Анастасію.

Вона мовчки кивнула головою.

— А тепер підемо не так для користі справи, як для директорського перестрахування. Все ж можна послатись: тут був Карналь, він сказав, він схвалив, він не заперечував. Правду кажу, директоре?

— Деякі елементи перестрахування тут наявні,— охоче визнав директор,— інакше який же з мене адміністратор? Вказівки й поради — річ цінна, але авторитет ще цінніший! Живу міністерствами, Держпланом, високими інстанціями й високими людьми.

— Я теж трохи директор, знаю все,— сказав Карналь.— Ось у Совинського життя легке. Захотів — кинув наші машини, втік до вас. І всім каже: Карналь вигнав.

— Нікому не казав,— подав голос Совинський.

— А заява преси?

— Це я вигадала сама,— кинулася на виручку Совинському Анастасія.

— Все одно цю проблему слід обговорити. Совинський про себе ніколи нічого не скаже, це я знаю напевне, то, може, ви допоможете нам з Олексієм Кириловичем. Скажімо, в поїзді, маючи якийсь там вільний час.

— На жаль, я не можу їхати з вами в тому самому поїзді.

Карналь мовчки розвів руками, мовляв, нічого не вдієш: коли людина не може, то вона не може. Але Анастасія, сама не знаючи чому, розізлилася на тихого Олексія Кириловича і несподівано для самої себе сказала:

— Бо мені заборонено їхати разом з вами!

— Заборонено? Хіба я диктатор чи імператор якийсь? Хто міг вам заборонити?

— Ну,— Анастасія знітилася,— не хтось, а просто заборонено.

— Ага, віковий бар'єр. Поїзди для молодих і для ветеранів. Сто десять мільйонів учнів і студентів і сорок мільйонів пенсіонерів.

Директор, який не знав Карналя, ніяк не міг збагнути: жартує той чи говорить усерйоз. Усіх виручив Олексій Кирилович. Висунувшись на звичну для себе позицію, себто на рівень академікового плеча, і схиливши набік голову, він якось мовби недбало, але водночас винувато повідомив:

— Це я не рекомендував Анастасії Порфирівні їхати в тому самому вагоні, що ви, Петре Андрійовичу.

— Дбаючи насамперед про стан моїх фінансів,— докинула Анастасія.

— То тут у вас ціла змова? — До Карналя вперше за багато днів повертався гарний настрій. Він ще й сам не міг би пояснити, чим це викликано, але з радістю піддавався такому станові душі, якось ніби молодшав отут, серед молодих (бо навіть директор був молодший за нього принаймні років на десять), у цьому приміщенні, сама тимчасовість якого вказувала на майбутні зміни на краще.— Витягаєте мене сюди, осамотнюєте в поїзді, лякаєте невлаштованістю й тимчасовістю. Директоре, як ви на це дивитеся? Сподіваюся, ви не відмовляєтесь їздити у СВ, як ці молоді люди? Очевидно, нам з вами

удвох треба сфотографуватися коло обчислювальної машини на знак спільних інтересів і ще чогось там. Де нам ставати, мила Анастасіє Порфирівно, і як триматися?

— А я вже,— повідомила Анастасія.

— Як то? — не повірив академік.— І ми не позували?

— Хіба ви любите позувати?

— Коли вже маю звання академіка, то... Куди ми ще маємо йти, директоре? Я б хотів глянути, який це має вигляд у цехах. А тоді ще треба заскочити до обкому. Ви не повідомляли про мій приїзд?

— Я не знав, чи треба.

— Попросимося в гості незвано-негадано. Не проженуть? Треба ж вас коли не вилаяти, то принаймні похвалити.

Виїзди до областей неминуче супроводжуються відповідною шанобливістю, якої Карналь ніколи не зносив і всіляко намагався уникнути. Та неписані правила поваги й уваги до такого високого гостя діяли так само постійно й неухильно, як закони природи. Карналя зустрічали, возили, до його слів прислухалися навіть тоді, коли він говорив речі звичайні, іноді й просто пусті, як то буває з кожною людиною, при від'їзді його неодмінно проводжали або ті, хто зустрічав, або й ще вищі особи, щоб знову ж таки засвідчити свою пошану до його імені, до становища і, врешті, до науки, бо академік мовби був живим втіленням науки, її всемогутності й незбагненності.

Того вечора Карналя супроводжували на вокзал, окрім директора заводу й Совинського, секретар обкому по промисловості, працівники Міністерства чорної металургії, люди поважні, стримані, уважливі. Всі намагалися говорити про щось сторонне, необов'язкове, було трохи жартів, трохи анекдотів, трохи спогадів, академіка запрошували восени на качок, а то й на кабана, бо їх розвелося в лісах коло Дніпродзержинського моря сила-силенна. Шкодували, що гість так швидко їде від них, і водночас мимоволі кожен потай кидав погляд на великий вокзальний годинник, дивуючись, що хвилинна стрілка так повільно повзе по циферблату. Карналь теж позирав на годинник і теж з нетерплячою злістю стежив за стрілкою, від якої залежала свобода і його власна, і всіх цих шанобливих, приємних, гостинних, але страшенно замучених обов'язками людей, кожен з яких у глибині душі приховує те саме запитання, що й він, Карналь: коли вже нарешті цей поїзд рушить?

І враз Карналеві перехотілося їхати звідси, виникло несерйозне бажання затриматися бодай на день, сховатися від усього світу, усамотнитися, забути про свої вічні думання, про своє змагання з часом, про дику мішанину проблем, серед яких заплуталося його життя. Бажання було таке гостре, що він мало не попросив Олексія Кириловича забрати з вагона їхні портфелі, і, може, й зробив би це, аби не був оточений уважливими й солідними провожатими, які б ніколи не зрозуміли його

душевного поруху і, може, й промовчали сьогодні, та згодом при нагоді не втрималися б од слів здивування, а то й осуду.

Дурне, власне, хлоп'яче бажання виникло в Карналя через те, що він побачив, як по перону майже біжить Анастасія. Приємно порушувався споконвічний ритуал чоловічих проводжань. Скільки він пам'ятав, його завжди отак проводжали до поїздів чи літаків тільки чоловічі компанії. Ніколи жодної жінки, так ніби наука, яку він представляв, була заказана для жіноцтва, хоч насправді в кібернетиці жінок, здається, працювало не менше, ніж чоловіків, і часто Карналь переконувався, що жіночий розум у цій складній галузі духовної діяльності людства відзначається більшою гнучкістю й точністю, ніж чоловічий. Жінкам не завжди стачало завзяття й наполегливості, вони уникали (навіть, можна б сказати, сахалися) проблем занадто загальних і невизначених, зате охоче кидалися туди, де потрібна була інтуїція, передчуття, вловлювали найнепомітніше, найтонше, ніколи не боялися переступити грань неймовірного. Поза тим жінки (а там, де працював Карналь, були тільки молоді жінки, бо й сама кібернетика належала до наук наймолодших) мовби облагороджували суворе чоловіче товариство, вносили в нього шляхетність, витонченість, ту високу знервованість, що не допускає збайдужіння душ і примушує кожного щосили боротися з нападами посередності. Дивлячись, як Анастасія бігла по перону, долаючи відстань од вхідних дверей вокзалу до вагонів, він не хотів визнати, що його бажання зостатися бодай на день у Придніпровську спричинене несподіваною появою молодої журналістки. Ще не уявляв, який зв'язок між нею і його душевною збентеженістю, і раптом знайшов виправдання перед самим собою в тому, що не встиг як слід поговорити з Совинським наодинці, без свідків... Суцільна заплутаність, якої академік спробував позбутися жартівливим звертанням до Анастасії:

— Ви поспішаєте взяти в нас групове інтерв'ю?

— Я вирішила їхати додому,— сказала Анастасія.— Поламати заборону і їхати.

— Як то? — не стримався Совинський, мало не хапаючи Анастасію за руку.— Ви ж обіцяли...

— Обіцяла, а тепер їду. Хай це буде моєю маленькою помстою за той вечір у київському парку. Ви тоді грали зі мною в таємничість, у мене ж ніяких таємниць. Відважилася їхати разом з академіком.

— А Олексій Кирилович знову заборонив вам? — Карналь дотримувався жартівливого тону.

— Цього разу ні, Петре Андрійовичу,— подав голос забутий усіма, скромний Олексій Кирилович.

— Де ви їдете? — спитав академік уже спокійніше, сказати б, буденніше.

— У купейному.

— Приходьте до нас у гості.

— Дякую.

Анастасія подарувала всім усмішку, блиснула очима, сягнисто пішла далі, і саме тут пролунали традиційні слова про громадян від'їжджаючих і громадян проводжаючих. Карналь і Олексій Кирилович мерщій кинулися тиснути руки «громадянам проводжаючим», з вагонних східців академік ще раз привітно махнув усім добрим і уважливим людям, гукнув Совинському, що завжди жде його в себе. Поїзд рушив з місця і м'яко поплив уздовж перону.

Купка тих, що проводжали Карналя, збилася ще тісніше,— мабуть, квапилися виказати один одному полегкість з приводу від'їзду академіка або ж обмінятися словами про примхливість усіх оцих учених, які тільки заважають працювати й виконувати план тим, хто покликаний працювати й виконувати план і, як неминуче зло, терпіти на додачу ще й втручання різних академіків і професорів.

Але то вже було поза сферою Карналевого думання, він переходив до нового стану. Нарешті залишився сам, коли не брати до уваги Олексія Кириловича, який умів усуватися, ставати непомітним саме тоді, коли в тому виникала потреба, тонко відчуваючи такі хвилини. Але душевне збудження, що виникло на пероні, не покинуло Карналя й у купе вагона. Він уловив себе на незвичному для себе бажанні знов бути з людьми, йому не хотілося усамотнення, він зненацька втратив смак до звичного думання, з якого його весь час вибивало життя, виривали люди й обставини і до якого він послідовно, войовничо поривався завжди й усюди, часто дивуючи своїх співрозмовників або супутників, досить відверто домагаючись, щоб його залишили в спокої.

— Чи не покликати б до нас у гості журналістку? — несміливо поспитав Карналь Олексія Кириловича і, коли той рвонувся іти розшукувати Анастасію, притримав свого помічника і з невластивою для себе сором'язливістю пояснив, що волів би зробити це сам.

— Ви не турбуйтеся, Петре Андрійовичу, навіщо ж вам іти по вагонах?

— Ні, ні, моя ідея, моє й виконання. Вважайте, що в мене виникла забаганка. Це поза сферою ваших обов'язків. А ви, може, приготуйте тут пляшку вина, чи що. Як ви думаєте — наша журналістка може випити з нами вина?

— Я гляну в буфеті. Може, шампанське?

Карналь не чув. Пішов по вузькому проходу, перебирався через міжвагонні зчеплення, надійно закриті зібганими в гармошку міхами. Купейних вагонів виявилося кілька, в якому з них Анастасія, де її шукати і як це робити, він не знав, та й не личило йому відчиняти двері кожного купе, зазирати туди, бурмотіти пробачення. Тому просто йшов через один вагон,

другий, третій, добирався так до кінця поїзда, повертався назад, лаючи себе в думці за хлоп'яцтво, і ось тут назустріч йому з купе вийшла Анастасія.

— А я вас шукаю,— сказав Карналь.— Прийшов спеціально, аби запросити в гості.

— Мені як — приймати ваше запрошення чи відмовлятися? — чорнооко блиснула на нього Анастасія.

— Очевидно, приймати, коли я вже старістю повзаю по вагонах.

Слова про старість в його устах пролунали мовби кокетування, заклик до гри, правила якої потребували, щоб Анастасія негайно стала заперечувати його старість, казати, що він ще зовсім молодий, що на вигляд йому стільки й стільки, що... Але в дівчини вистачило такту не помітити Карналевого словесного промаху, вона стріпнула коротким чорним волоссям, зухвало махнула рукою.

— Гаразд! Може, все-таки я зумію колись виконати своє редакційне завдання!

— Тільки ніяких завдань,— попередив Карналь, настроюючись на її жартівливий тон,— ділові розмови забороняються. У нас був напружений день, маємо право на деяке розслаблення. Можу зрадити нашу невеличку таємницю: Олексій Кирилович старається щодо пляшки вина. Як ви?

— А коли б я напилася? Уявляєте, яка ганьба? П'яна журналістка поруч з академіком Карналем!

— Ми з Олексієм Кириловичем не допустимо до цього, обіцяю майже урочисто.

— Коли урочисто, тоді не боюся.

У купе вже чекав на них Олексій Кирилович, на столику розкладені були вагонно-буфетні багатства: жирна шинка, кабачкова ікра, нарізаний ще на початку п'ятирічки сир. Стояла й пляшка шампанського, дві пляшки кефіру, лимонад і пиво.

— Ще буде чай,— пообіцяв Олексій Кирилович,— а до чаю печиво «Зірочка» або ж вафлі, на вибір.

— Вафлі,— сказала Анастасія.

Олексій Кирилович налив у склянки шампанське, у веселому гаморі вони випили шипучого напою, Анастасії весь час хотілося чомусь безпричинно сміятися, академік запропонував випити ще, тоді попросив дівчину, аби вона трохи розповіла їм про себе, порушуючи журналістську традицію, за якою журналісти мають лише здобувати дані про інших.

— А що розповідати? Нічого.

— Я дотримуюся іншої думки,— гаряче заперечив Карналь.— У кожної людини є що розповісти про себе.

— А ви спробуйте уявити про мене,— засміялася Анастасія.— Адже математики відзначаються сильною уявою, так?

— Їхня уява спрямована в сферу абстракцій. Перед конкретною людиною вона безсила. Це вже галузь художни-

ків, психологів, соціологів, політиків, ну, і, ясна річ, журналістів...

— Можу вам сказати, що ніхто в редакції не повірить мені, коли я спробую розповідати, ніби їхала разом з академіком Карналем, та ще і у тому самому купе, та ще й пила з ним і його помічником шампанське.

— У наш час це не дивина. Мені одного разу пощастило летіти з Швейцарії в літаку знаєте з ким? З самою Софі Лорен! Серед пасажирів я був так само безіменний, як і вони всі. Зате з нами летіла Софі Лорен! Я тоді якось мовби зраділо подумав про те, що коли наш літак розіб'ється в Альпах, усі газети світу напишуть про цю катастрофу, зазначаючи, що в катастрофі загинула Софі Лорен, і, отже, про мою смерть, хоч і непрямо, рикошетом, теж повідомлять усі телеграфні агентства світу...

— Ви хочете, щоб я зажадала катастрофи нашого поїзда? — вигукнула Анастасія.

— Ми цього не допустимо,— сказав Олексій Кирилович,— ні Петро Андрійович, ні я — не допустимо...

У двері купе постукали. З'явилася провідниця, доволі осудливо поглянула на порожню пляшку від шампанського, пошукала очима ще пляшок, але знайшла самий кефір, що не завадило їй поспитати з суто службовими інтонаціями:

— Не могли б ви тихіше?

— А то що? — поцікавився Карналь.

— Бо в мене у вагоні їде академік.

— Академік? Не може бути!

— Сказала, що їде, то, виходить, їде. Мене попередила напарниця перед здачею зміни.

— Тоді нам справді треба тихіше,— зітхнув Карналь.

10

Смішний, хто вважає ніби досить бути схожим на того чи іншого, і вже це дає гарантію справді бути кимось: ученим, артистом, генералом, державним діячем. Найцінніше в людині — несподіванка. І для оточення, та й для самого себе. Ось ти був ніхто, а став усім. Ось ти загубився серед людських юрмищ, заховався, розчинився в суцільній анонімності, а насправді ти являєш собою неабияку цінність для людей. Карналь ніколи не міг збагнути, як то можна з дитинства мріяти стати композитором, художником, відкривачем нових островів і материків, полководцем, академіком. Скромна, доступна кожному мрія живе в дитячих душах: стати льотчиком, моряком, космонавтом, геологом, підводником. Але це тільки для дитинства. Юнаком думаєш про речі практичніші і, хоч як це дивно, якісь мовби розпливчасті. Вчишся, але ще не здогадуєшся, що жде тебе в науці. Працюєш там чи там, але не бачиш, як складеться твоє життя через рік чи два. Ясна річ, такі міркування

слід було б віднести до категорії непедагогічних. Бо ж людина повинна вже змалечку задумуватися над своїм призначенням у житті, вибирати мету свого життя і всі сили докладати, аби здійснити свої наміри. Все це так, та, на жаль, ми спершу просто думаємо, а вже тоді лиш довідуємося, педагогічні чи ні наші думки й розмірковування.

Може, аби не Професор Георгій Гнатович, що зустрівся Карналеві на тяжких шляхах життя, то й не знати ще, як склалася б його подальша доля. У школі Карналь учився добре з усіх дисциплін, йому було однаково, що література, що математика, що природознавство, вченим ніколи й у гадці не мав стати, бо в селі вчених за фахом немає, а є просто люди розумні або дурні. Але страшні голодні ночі з Професором і Капітаном, тверда віра Професора в те, що розум конче має підтримати й визволити людину, хоч де б вона була, його мрія розв'язати якусь загадкову на той час для молодого хлопця велику теорему,— все це просто кинуло Карналя на математичний факультет університету, а проте навіть тут він ще не думав про свою майбутню роботу, не спокушався кар'єрою вченого, не сподівався, що доскочить якихось відкриттів, бо до відкриттів приходять не з заздалегідь заповзятими намірами, а найчастіше цілком випадково, як той же славетний Ферма, який працював скромним урядовцем у Тулузі й на дозвіллі, перечитуючи, скажімо, «Арифметику» александрійського вченого Діофанта, робив на берегах книжки свої зауваження або викладав міркування з приводу прочитаного й надуманого в листах до друзів. Щоправда, Ферма пощастило читати саме геніального Діофанта, а серед своїх кореспондентів мати не менш геніального Блеза Паскаля. Геній випадковий, але знання не даються випадком. Це Карналь зрозумів, щойно прийшовши до університету. Десь у найпотаємніших закутках пам'яті жевріло нагадування про намір покійного Професора знайти бодай часткове розв'язання Великої теореми Ферма, але студент уперто відганяв спокусу, вже знаючи тепер, скільки людей упродовж трьохсот років намагалися довести цю загадкову теорему, які справді великі уми бралися за це, які ошуканці й собі кидалися на, здавалося б, таку легку поживу, один час навіть існувала спокусливо велика міжнародна премія для того, хто знайде доведення теореми. Адже сам Ферма в примітці до задачі Діофанта написав: «Навпаки, неможливо розкласти куб на два куби, ні біквадрат на два біквадрати, і взагалі ніякий ступінь, більший за квадрат, на два ступеня з тим самим показником». А тоді несподівано додав: «Я відкрив цьому воістину чудесний доказ, але ці береги для цього занадто малі». Тільки вузькі береги «Арифметики» Діофанта не дали змоги Ферма навести доказ теореми! Було від чого втрачати сон багатьом поколінням учених.

Тепер Карналь розумів свого Професора, міг би й собі за-

писатися в число добровільних виконавців безнадійної справи, але, як сказано вже, не відзначався ні марнослав'ям, ні звичайним практицизмом, був просто гарним студентом, старанним, наполегливим, невтомним у заповненні своїх мозкових порожнеч знаннями, а більше й нічого. Мріяв про наукову роботу, але не як про фах, а як про головний зміст свого життя. Великі завдання потребують знань. Про використання своїх знань Карналь майже не думав. Він збирав знання, як скупий золото, він штовхався в коридорах науки, сподіваючись з часом проникнути і в її розкішні зали, він хотів знати навіть непотрібне, бо хто може визначити придатність чи непридатність знань, хто може встановити обмеження, хто посміє проголосити заборони? Щоправда, в науці постійно перебуваєш оточений заборонами. Це помагає не вигадувати заново пороху й не відкривати ще раз теореми Піфагора, це застерігає від безвихідних ситуацій, але й шкодить, бо часто в так званих тупиках, заростих травою забуття й безнадії, приховуються шляхи до великих відкриттів. Людині повинно щастити в житті на вчителів. До двадцяти років життя Карналь уже мав двох наставників. У нього був Професор. Тепер з'явився Рем Іванович — бесіди з ним у Пронченка і при розставанні лишилися в пам'яті назавжди, бо не нагадували вони звичайних університетських лекцій, які читаються згідно з затвердженою в міністерствах програмою, а були мовби заохоченням доторкнутися до справжньої науки без застережень, заборон і обмежень. Коли Карналь висловив свою несміливу мрію спробувати колись узятися за часткове доведення теореми Ферма, продовжуючи справу свого Професора, Рем Іванович не висміяв студента, не став відраювати його, щоправда, й не виявив свого захвату.

— Спробуйте,— сказав він,— вийде — я перший вас підтримаю. Хоч, не приховуватиму, ваші спроби в галузі дискретного аналізу мені більше до смаку. Там більше практичного, більше майбуття. Вам його, можливо, ще не видно, але воно відчувається багатьма. Теорія чисел для математика — це найвище. І коли ви маєте наміри... Пам'ятайте тільки: уникайте аналогій! Прямі аналогії майже ніколи не ведуть до відкриттів. Надто в нашій науці. Джерело відкриттів в інтуїції. І в умінні відбору. Щоб в умовах багатомірності, з якими стикаємося на кожному кроці, вирішити завдання відбору, потрібен принцип комплексування різних критеріїв. Це шлях до відкриттів. Візьміться за математичну статистику. Там опрацьована спеціальна методика комбінативності й комплексування. Це може видатися смішним — готувати себе до відкриття. Але знання потрібного наукового апарату справжньому вченому ніколи не зашкодить. Пам'ятайте це, юначе. І хай вам щастить.

Йому не дуже щастило. Після університету Карналя не взяли до аспірантури з огляду на його характер. Ясна річ, характер людини й характер математика, на перший погляд,

мають мало спільного між собою, та коли зайшла мова про аспірантуру, то в гру вступив уже не тільки, сказати б, чинник суто науковий, а й людський. Ніхто не заперечував, що Карналь справді був найкращим студентом, щодо знань його навіть можна було, не боячись перебільшень, назвати ерудитом, у нього могло бути хіба ж таке майбутнє в науці, він іноді просто вражав обсягом своїх зацікавлень і силою розуму. Але водночас помічено було, що студент Карналь надає перевагу служінню власному розуму, замість того щоб примусити свій розум слугувати істині, він недвозначно давав зрозуміти, що думання панує над діянням, власне, протиставляв ці два процеси, виявляв цілковите невміння вписатись у світ діяльних феноменів, прекрасно представлених, скажімо, студентом Кучмієнком; у своєму неприйнятті щоденної дійсності студент Карналь доходив навіть до заперечень права більшості, стверджуючи, що в історії часто мали слушність святі, юродиві й донкіхоти, а не набридлива посередність, попри її позірну силу й вплив.

Поведінка, ясна річ, не задокументована, висловлювання не зафіксовані, переконання перекручені — це Карналь міг би довести, але доказів від нього не вимагалося, бо до аспірантури всіма силами своєї молодої душі рвався його товариш з перших курсів Кучмієнко. Рвався і прорвався. Карналя відсунуто вбік. Були зітхання, співчутливі поцмокування, розведення руками. Ах, якби ж то! Відомо всім, що Карналь у прекрасних взаєминах з Пронченком. Пронченко — тепер великий чоловік. Перший секретар міськкому. Чи не варто звернутися до нього? Але до Пронченка ніхто не піде з його питанням, найліпше це зробити самому Карналеві.

Карналь навіть не задумувався.

— Знаєте що,— сказав він своїм полохливим наставникам,— коли Пронченко справді ставився до мене прихильно, то тільки тому, що я ніколи нічого в нього не просив. Він чесний комуніст і завжди сам бачить, що кому треба й можна дати.

Пронченко, однак, не знав нічого. Карналь нічого не сказав. Один був заклопотаний новою роботою. Другий? Другий ждав призначення, яке мало назву: школа. Але яка школа, де? Все вказувало на те, що Карналя пошлють у глухе село, далеко від бібліотек, від учених, від наукових центрів. А як же тоді його високі наміри? На жаль, під самі наміри держава якось ніколи не давала авансів, надто ж коли ти ще нічого не зробив для неї. У Карналя позаду була війна, але вона була у всіх радянських людей, між війною й наукою пролягала прірва, нічим не заповнена.

Вася Дудик, який уже «догризав дисертацію», втішав Карналя:

— Ось я стану професором, тоді заберу тебе, Петю, до аспірантури. Коли ж дадуть мені науково-дослідний інститут, візьму тебе заступником.

— Довго доведеться чекати! — сміявся Карналь.

— Зате приємно.

Дудик був народжений робити людям добро. Йому це надзвичайно личило. Саме він став для Карналя вісником найбільшого щастя в ті тяжкі дні. Прибіг до кімнати гуртожитку, розмахуючи над головою бланком телеграми, загукав ще з порога:

— Карналь, танцюй!

— З якої речі?

— Не будь занудою. Забудь про причини й наслідки, танцюй. Елементарно й ошаліло.

— Кажи: чого?

— Не бачиш: телеграма!

— Я не люблю телеграм. Вони віщують тільки лихо таким, як я.

— Ось і дурень. Ця — на щастя!

— Яке мав право читати чуже?

— А я й не читав — здогадуюсь!

Карналь підстрибнув, щоб вирвати з рук у Дудика телеграму, але той ухилився, відскочив.

— Без гопака не віддам!

— Сам ти гопак!

Карналь наздогнав його, скрутив, був міцніший за аспіранта, і хоч як той борюкався, все-таки видер у нього телеграму. Без ніяких сподівань на щось приємне (бо й звідки?) розклеїв, розгорнув бланк, глянув на рядок великих літер і не повірив прочитаному. Телеграму міг ждати тільки з села, від батька, а селяни не звикли вдаватися до такого засобу зв'язку, хіба що треба повідомити про таку конечну подію життя близької людини, як смерть. А в селі до смерті завжди ставляться спокійно, там живуть з нею, придивляються, прислухаються до неї, усвідомлюють з роками, що вона стає ближчою і ближчою, однак настає вона завжди несподівано й небажано, сприймається як найбезглуздіше порушення природного стану речей, і ці стримані й розважливі люди в день смерті розгублюються, впадають у розпач, тоді там горе, ридання, тоді розсилаються телеграми, тоді хотіли б скликати мало не цілий світ на похорон, бо ж світ ураз збіднів... «Ти славно вік одробив...» «Славно — одробив...»

Ця телеграма була не про те. Не звідти. Не про кінець, а про початок. Карналь стояв коло вікна, читав і перечитував один-однісінький рядок. Три слова: «Л ю б л ю о д р у ж у є м о с я А й г ю л ь».

Тоді, коли мав би впадати у відчай. Коли всі йому співчували. Коли торжествував Кучмієнко, який уже засукував рукава, щоб «просувати науку вперед». Коли Карналь лякався самої думки про своє майбуття, яке ставало так само невиразним, як у перший день його появи в університеті. Саме в ці дні

Айгюль, знехтувавши звичаєм, за яким дівчина повинна ждати рішучих слів від чоловіка і ніколи не вимовляти їх перша, переборовши сором'язливість, забувши про свою стриманість і загадковість, подарувала йому ці три слова. Тільки жінка може отримувати від життя такі високі повноваження. Навіть боги, коли б вони справді існували, не могли б зрівнятися в щедротах із жінкою.

Карналь нарешті повірив у написане, збагнув неймовірне багатство трьох коротких слів (віддав би тої миті всі бібліотеки світу за три слова). Одурілий від удару щастя, він кинувся знову на Дудика, згріб його в обійми, поцілував у колючі щоки.

— Васю, Васю, який я щасливий!

— А що я тобі казав!

— Не те ти казав, не те! Цього ніхто...

Він ще раз цмокнув товариша в щоку, вискочив з кімнати, знову повернувся.

— Грошей! Позич на квіти, Васю!

— Це мені подобається. На квіти — не на тараню. А на весілля запросиш?

Добрий Дудик вже збирав пожмакані папірці, тицяв Карналеві, той узяв лише один.

— Не треба багато. Віддавати нічим.

— Віддаси з професорської зарплати.

— Довго ждати, Васю.

— Я терплячий.

Карналь побіг шукати квіти. Які? Червоні, білі? Купив і тих і тих, метнувся до гуртожитку Айгюль, комендантша, як завжди, не впустила.

— Нема.

— Де ж?

— На репетиції.

— Як же?

Він розгублено перебирав квіти. Його бив дрож. Ніколи ще не зазнавав отакого відчуття. Комендантша змилостивилася.

— Вона лишила для вас запрошення.

— Запрошення? Куди?

— А на концерт. Сьогодні ж у театрі випускний концерт. Хіба не знаєте?

Тільки тоді він згадав. Бо все забулося, коли прочитав телеграму. Які там концерти? Які випускні вечори? Кого й куди випускати?

А скільки було розмов з Айгюль саме про цей вечір! Бо вона жодного разу не дозволяла Карналеві, щоб глянув, як вона танцює. Ні на репетиції, ні на учнівські концерти, де вона вряди-годи виступала. Ще не час. Ось буде випускний концерт. Їй дадуть справжню велику партію. Сольну.

Так тривало з місяця в місяць. Відкладалося й відкладалося. Відтягувалося. Загрожувало перейти в нескінченність, зате

була надія. Колись він все-таки побачить її на сцені. Як тоді, у радгоспі, коли вона звивалася під звуки невидимого бубна. Вив'юнювалася, гнучка й тоненька, як паросць виноградної лози, легка, з нестримністю пустельного гарячого вітру, вся в зблисках чорних очей, із загадково високою шиєю, щось майже містичне, з давезних-давен, з глибин, з вічності. Але то було дитяче, вразило його наївністю й чистотою, сприймав тоді Айгюль відсторонено, огортав поглядом, як дивну квітку за склом: ні доторку, ні запаху, ні справжності барв. А яка вона тепер? І як може танцювати? І що таке балерина, талановитість, неприступність і водночас твоє кохання? «Люблю. Одружуємось. Айгюль».

Обоє ждали цього вечора, він забув, а може, соромно стало — вона має що дарувати, а він ні, вона відкриється не лише перед ним, перед тисячами людей, а перед ким відкриється він із своїми абстракціями, з усім добром, назбираним за п'ять років, яке не знати чи й згодиться в житті!

Карналю конче треба було побачити Айгюль ще до вечора. Сказати їй два слова. Не мовчати. Бо це нестерпно. Для нього нестерпно, отже, й для неї. Але де вона? І як пробитися? Ніде не пускали. Хряпали дверима перед самим носом. Ох, ці студенти! Заважають людям готуватися! Набридають із своїми квітами. Квіти для театру! На вечір! На виклики! На поклони!

Знову відкривалося Карналеві його обурливе незнання найпростіших речей. Поклони? Які? Хто й перед ким має вклоняться? Невже вони примусять Айгюль ще й кланятися? Він повинен попередити її, повинен сказати, що він вклоняється перед нею і завжди вклонятиметься!

— Я залишу їй записку! — бився він коло службового входу опери.— Я повинен їй передати записку ще до початку випускного концерту.

— Ніяких записок. Хвилювати артисток? Ніколи!

— Я пришлю телеграму. Негайну. Просто на театр.

— Можете присилати, але до закінчення концерту ніхто її не передасть! Зірвати концерт? Ви знаєте, що таке сцена? І що таке балет? І що таке опера?

З Карналем говорив сам начальник балетної трупи. Старий, довгоносий, хитроокий, розмаханий, розчепірював перед ним пальці, потрясав руками.

— Молодий чоловіче, звідки ви прибули до Одеси? В Одесі вміють цінувати мистецтво! Ви не знаєте Одеси, так ви її взнаєте! Які можуть бути телеграми до і перед? Опісля і тільки. Аплодисменти, букети, бенкети, телеграми — скільки завгодно.

Такому бути не начальником трупи, а начальником трупів, безмовних, мертвих, чогось нікчемного й нездатного!

— Я ненавиджу аплодисменти! — вигукнув Карналь просто в обличчя втомленому служителю муз і був акуратно випханий на вулицю його помічницями, які нагодилися саме вчасно, щоб

належно покарати того, хто хотів змаловажити й зневажити віками освячений ритуал оплесків і захватів. Подумати тільки, цей дивак проти аплодисментів! Хто він такий і як сміє?

Карналь просидів коло театру до самого вечора. Квіти зав'яли, припали пилом. На дивака, що сидить півдня з пов'ялими квітами коло театру, співчутливо поглядали перехожі, але ніхто, здається, не кепкував, не насміхався, бо в Одесі ж розуміються на мистецтві й розуміють людей, які приходять, щоб уклонитися перед справжнім мистецтвом.

Міг би побачити Айгюль принаймні здалеку, потай, з кущів під вікнами репетиційного залу. Склепінчасті вікна, рожево-білі видива балерин, навощений паркет, нахилена під загрозливим кутом падіння земля, падаюче небо...

Блюзнірство — підглядати останню вирішальну репетицію. З дня приїзду Айгюль до Одеси Карналь жодного разу не ходив під вікна репетиційного залу. Дудикові й Кучмієнкові пригрозив: «Поперебиваю ноги, коли ходитимете!»

У театр Карналь увірвався перший. Показав своє запрошення, не став тинятися в фойє — мерщій до залу, не знав, де йому треба сідати, не вмів пояснити, де його квиток, як попав до приміщення, нарешті знайшов у кишені запрошення, виявилося: його місце в першому ряду, в самому центрі.

Зал сповнювався притишеним гамором, золочені яруси тепліли від безлічі людських облич, у гігантській люстрі під розписаним плафоном поступово гасли вогні, в оркестровій ямі, ледь освітлюваній прихованими лампочками на пюпітрах, музиканти відкривали футляри, обережно розгортали м'які покривала, діставали ніжноші скрипки, і це нагадувало воскресіння мертвих і вознесення їх з домовин: спадають віка, розгортаються савани, підводяться вмерлі, щоб ожити, подати голос, наповнити світ торжествуючою музикою життя.

Сцена відкрилася безмежна, пуста, рожеве світло ринулося в ту порожнечу, а за ним попливла рожева музика, вмить заповнила сцену, вихлюпнулась з неї, залила зал, затопила Карналя, він опинився на самому дні рожевого моря, задихнувся від його глибин, від безмежності й несамовитої краси, а сцена тим часом вищирилася на нього сірими, жорстокими дошками, хлялістю куліс, вдарило запахом дешевих клейових фарб — суцільна наруга над красою, над рожевістю музики, над ніжношиїми скрипками, над їхньою беззахисністю. Та ось на сірі стоптані дошки сцени випурхнуло відразу двадцять чи тридцять тоненьких біло-рожевих істот, нереально видовжених, невагомих, так ніби сипнув хтось пригорщами рожевих пелюстків, а тоді наслав на ті пелюстки всипаних пудрою минулого, закосичених, закутаних в атласні розшиті камзоли надмірно строгих юнаків, пелюстки ожили, заструментіли, сплелися в мальовничі гірлянди, юнаки в напудрених париках намагалися впіймати бодай один пелюсток, а ті уникали цього, випручувалися, висли-

зали, плели заплутані візерунки танцю, і вже забувалася убогість стоптаних дощок сцени, їхня груба фактура не помічалася, тільки черевички з рожевого атласу, тільки стрункі ноги, прекрасні шиї, святкові лиця. Двадцять, тридцять пар, нескінченні арабески рожевого вальсу в хвилях рожевої музики — все змішалося перед очима в Карналя, він шукав у тому пелюстковому вихорі Айгюль і не міг знайти, всі балерини були схожі на неї, вона була відразу всіма, і всі вони були нею, якесь суцільне одуріння, фата-моргана, так ніби опинився він не в оперному театрі, а десь у далекій пустелі, змучений і виснажений, вичерпаний до краю, тортурований примарами й видивами.

Розгублений, він не помітив, як щезли атласні кавалери з рожевими балеринами, сцена стала ще порожніша, ще бездонніша, вже б ніхто не повірив, що можна чимось заповнити цей жадібно-ненажерливий простір, і тут вилетіло високе, вертке, в рожевій туніці, високоноге й високошиє, блиснуло величезними чорними очима, вдарило ними Карналя в саме серце, він мало не зірвався зі свого місця й не закричав на весь зал: «Айгюль!» — але якось стримався, тільки зціпив аж до скреготу зуби, стиснув до болю руки, відчув, що провалюється в оркестр, глибше, в катакомби Одеси, ще глибше, летить нестримно й жахливо, але — о, диво!— з ним летів і весь театр, і ота сцена, і Айгюль на ній разом із своїм партнером, якимсь буденно-скромним, у простому голубому одязі, не такім святковім і пишнім, як четверо в атласних камзолах, що вискочили з боків і наближалися до Айгюль, простягали до неї пожадливі руки, заманювали, обіцяли, благали. Той, у голубому, був навіть байдужий і спокійний, як сам він, Карналь, усі ці місяці, коли йому й на гадку не спадало, що хтось може забрати від нього Айгюль, звабити її, зачарувати, перевершити його в чомусь або й в усьому, бо хіба ж так важко перевершити студента без майбутнього, без певності в собі, все багатство якого полягало в наявності минулого, сповненого болю, жахів, але й мужності теж. Мужністю він тримався на світі, вона давала певність себе, несвідомо покладався на запаси мужності в своїй душі так само, як отой голубий, що не переймався своєю непомітністю й буденністю серед святкових камзолоносців, терпляче ждав, поки то один, то другий з них піднесе собі над головою рожеву Айгюль, з видимим задоволенням спостерігав, як вона невтомно в'ється поміж тими чотирма, щедро й легко роздаровуючи кожному з них блискітки рожевої краси, знаючи напевне, що хоч як довго буде вона між тими чотирма, хоч як високо злітатиме на їхніх дужих руках, хоч у яких химерних арабесках заплітатиметься, хоч які блискавичні викручуватиме фуете,— однаково повертатиметься завжди до нього, щоразу повертатиметься вперто й неминуче, і коли загримить могутній фінал рожевого вальсу, вона, мов увінчання дивної музики Чайковського, в прекрасній летючості замре над головою в нього, в голубого,

у призначеного для неї, посланого всіма долями, щастями, нещастями, надіями й безнадією.

Карналь мав би зірватися з крісла, стрибнути на бар'єр оркестрової ями, потрясаючи руками, присідаючи від напруження, заревіти: «Браво! Бравіссімо! Слава! Урр-ра, Айгюль!»

Справді, хтось зривався з місць, хтось щось кричав, хтось жбурляв на сцену квіти, а Карналь сидів, неспроможний ворухнутися, забув про свої зів'ялі, геть нещасні квіти, рожевий туман ще й досі стояв у нього перед очима, і музика могутніми хвилями билася об нього і звідусіль приносила витку, невловиму постать Айгюль, зовсім безтілесну, зіткану з самих звуків, з їхньої солодкості і їхнього болю, руки, як квіти, ноги, як квіти, вся вона, мов ніжна квітка.

Коли настало прозріння, побачив навпроти себе, на самому краю сцени випростану Айгюль, квіти сипалися на неї барвистими дощами, а вона стояла виструнчена, тонка, мов стебло квітки, тільки поводила головою, чи то вдаючи поклони, чи то когось шукаючи поглядом своїх величезних чорних очей, а може, поводила самими тільки очима, може, дарувала тим, хто був у залі, добру усмішку, трохи втомлену, трохи зухвалу. Ще минула вічність, а може, мить, і Карналь нарешті збагнув, що Айгюль дивиться на нього, всміхається до нього, зблискує очима тільки до нього, а тоді схилилася так швидко, ніби мала доторкнутися до розпеченого заліза або до страшної пустельної гюрзи, коли ж знову випросталася, то мала в руках цілий оберемок квітів і сипнула тими квітами просто на Карналя і не стала ждати, поки вони долетять до нього, знов так само швидким і невловимим схиленням здобула новий сніп квітів і знов кинула їх на Карналя, а тоді кидала по одній квітці, але щоразу на нього, тільки для нього, і він сидів увесь обсипаний квітами, похований під ними, і зачудований зал дивився на того непомітного хлопця, на якого сипалося зі сцени те, що люди називають щастям, і оплески вдарили тепер уже й не знати для кого: чи для артистів балету, чи для Айгюль, чи для Карналя, Карналь відчув, як рвуться йому з душі ридання, і, вжахнувшись, притьмом упав обличчям у холодне полум'я квітів, дарованих йому Айгюль.

Та їхня ніч не мала кінця. Вони втекли з театру, Карналь бурмотів щось про шампанське, але з реготом і безтурботністю виявили обоє, що грошей мають хіба що на лимонад, та й хто п'є шампанське в Одесі, коли літо, коли на Пушкінській зелено світяться платани, а десь на Ланжероні в парку коло стадіону жде їх розложистий клен.

Вони знайшли свій клен і сіли на ньому втомлені, знесиленощасливі. Карналь тримав тонкі руки Айгюль у своїх руках, дивився їй в обличчя, ще не вірячи, що все це насправді, що ота далека дівчинка в синьому туркменському вбранні, і рожева балерина на велетенській сцені, і та, що прислала йому сього-

дні незвичайну телеграму,— все це Айгюль, яка сидить коло нього, тулиться до нього, худенька, довірлива, прекрасна.

— Ти танцювала сьогодні просто божественно!

— Зовсім не так, як хотілося. Страшенно хвилювалася. Все зіпсувала.

— Неправда! Краще танцювати не можна!

— Я покажу тобі, що можна!

— А телеграма? Невже це ти?

— Хіба не впізнав?

— Досі не вірю.

— Не любиш мене?

— Айгюль! Я люблю тебе більше, ніж самого себе, більше, ніж... Не знаю, з чим зрівняти...

— Не треба. З мене досить одного слова.

— Але коли ти...

— То й що?

— Коли тебе любить така талановита дівчина, то й ти повинен бути особливо талановитий.

— Ти такий і є.

— Аби ж то! Але з тобою ніхто не може зрівнятися.

Вона вчасно затулила йому вуста долонькою. Справді: навіщо слова? Все одно він не вмів визначити й висловити того, що відкрилося йому сьогодні. До самого ранку карався він у душі своєю неповноцінністю, повторював уперто: «Я не гідний, не гідний»,— пробував завести з Айгюль розмову про це, але вона не хотіла слухати, а коли настав ранок і Одеса прокинулася, прокинулися пароплави на рейді, з новою силою загримів унизу порт, дівчина сказала, що вони повинні от просто звідси піти до найближчого загсу.

Карналь розгубився.

— У мене тут немає паспорта,— зізнався він мало не злякано.

— І в мене,— безтурботно заявила Айгюль.— А хіба для любові потрібен паспорт?

Вони знайшли на Ланжероні якийсь маленький загс, написали заяву, пообіцяли напівсонній, невдоволеній жінці за годину прибігти з паспортами, взявшись за руки, вискочили на вулицю, глянули одне на одного, Карналь уперше побачив у глибині чорних очей Айгюль якісь мовби золотисті відблиски, а вона аж заплющилася від нестерпної пронизливості його погляду, стали так, ніби щойно зустрілися, тоді кинулися одне одному в обійми, і весь світ для них зник, лишилися тільки вони, їхні поцілунки, сльози радості й захвату і безконечність любові.

Повернулися до загсику зі свідками. Карналь привів Васю Дудика, Айгюль прийшла з їхньою спільною знайомою Поліною, мабуть, сподіваючись цим зробити приємність для Карналя і навіть у думці не маючи, що, навпаки, зробить йому цим велику прикрість. Він сподівався, що Айгюль запросить у свідки

когось із дівчат, з якими навчається в студії, це було б цілком природно, але вона, виходить, зовсім не думала про себе, думки її були заповнені тільки ним, задля нього, видно, потоваришувала з Поліною і навіть привела ту для свідчення в такій інтимній справі, як їхнє одруження.

Поліна, може, й подобалася б Карналеві, як подобалася вона багатьом чоловікам, бо належала до того типу одеситок, повз яких чоловіки не можуть проходити спокійно. Смаглява блондинка (якась дивна, субтропічна, чи що, пігментація шкіри), прекрасно збудована, завжди розсміяна, вогонь в очах, вогонь у словах, вогонь у кожнім поруху, суцільна безтурботність і доброта — хто б не замилувався такою жінкою? Вже вісімнадцятилітньою вона одружилася з корабельним механіком, але механік місяцями плавав у далеких морях, Поліна нудьгувала, не зносила самотності, і ось тут трапився їй десь випадком Кучмієнко (а може, то вона трапилася Кучмієнкові?), між ними щось спалахнуло, а може, просто щось сталося, вони закохалися одне в одного чи, може, удавали закоханих, Поліна заявила, що кидає свого механіка, а Кучмієнко заявив, у свою чергу, що одружується з Поліною, ось тільки закінчить університет і влаштує своє життя, забезпечить майбутнє (Карналь знав, яким коштом забезпечуватиме своє майбутнє Кучмієнко), ясна річ, Карналь не міг не познайомити Айгюль з Кучмієнком, а знайомство з Поліною сталося вже само собою. Тепер Поліна мала бути свідком їхнього щастя. Воно не могло потьмаритися нічим, тож Карналь промовчав і не подав знаку, яка неприємна йому ця молода жінка поруч з його Айгюль, він ще не знав тоді, що жде його попереду, інакше не втримався б і вже того першого ранку їхньої спільності сказав би Айгюль усе, що думає і про цю Поліну, й про Кучмієнка, але ж не знав, та й не мав ще ніякого права казати щось погане про молоду жінку лише на тій підставі, що вона симпатизує не зовсім симпатичному (для нього, може, тільки для нього, Карналя!) Кучмієнкові.

Весілля не було. Випили шампанського на Дерібасівській учотирьох (платив Вася Дудик, вічний фінансист Карналів), тоді вирушили у «весільну подорож», тобто на Молдаванку, шукати дешевої кімнатки, яку можна б найняти для молодого подружжя. Чому саме на Молдаванку? Бо цей район Одеси видавався найщільніше заселений, а люди в таких місцях завжди добріші, між ними немає того холодного відчуження, яке неминуче виникає серед мешканців вишуканих кварталів, будинків і квартир, де скніють у самотині і щосили оберігають свою недоторканість, в кожному вбачаючи загрозу свого благополуччя.

Карналь і Айгюль замешкали в довгій напівпідвальній кімнаті в кінці довжелезного двору. Вікно з кімнати виходило просто в двір, стояло на землі, в нього можна було входити, як у двері, в нього вічно влітав футбольний м'яч, який ганяла

малеча, заскакували бродячі собаки, бездомні коти, іноді заблукував який-небудь п'яний, що не мав уже сили вилізти назад через вікно, і його доводилося випроваджувати через двері, по кошмарно темних коридорах, в яких чомусь не могла горіти жодна електролампочка (вони всі вмить перегорали, і причини не міг встановити навіть майбутній творець електронних машин, майбутній академік, майбутній бог науки й техніки Карналь). Майна в молодого подружжя було так мало, що вони іноді й самі дивувалися: як можуть обходитися такою мінімальною кількістю речей? Лозове крісло, електроутюг, сітка від ліжка, поставлена на чотири цеглини й застелена старим килимом, ще один туркменський килим на підлозі, якийсь одяг на двох гвіздках на стіні, прикритий білим простирадлом, купка книжок і, здається, все. Килими становили все їхнє багатство, прекрасні туркменські килими ручної роботи в приглухлих барвах, мов весняні вечірні сади, мов смагляве тіло Айгюль, яка любила ходити по кімнаті майже без одягу, завжди втомлена від репетицій і виступів, завжди сонна, готова впасти на килим і вмить заснути, сховавши голову під подушку, як усі діти війни, що лякалися вибухів навіть тоді, коли самі й не чули їх за тисячі кілометрів від фронту.

Спати вона любила, здавалося, в її крові жив тисячолітній сон пустель. Щойно випадала вільна хвилина, Айгюль умить піддавалася сомнамбулічній розслабленості, позіхала, очі їй заплющувалися. Найстрашніше, коли жінка коло тебе позіхає. Вся байдужість світу спадає на тебе в тому позіху. Але Карналь прощав Айгюль її сонливість, її позіхання, її розслабленість, бо, щойно склепивши повіки й заховавшись під подушку, Айгюль уже блискала очима, прокидалася, мов пташка вдосвіта, і відразу починала розповідати, що їй приснилося. У неї завжди були віщі сни. Бачила в них те, що з ним відбувалося або мало відбутися, вгадувала його настрої, бажання, навіть зародки нових відчуттів, про які Карналь ще й сам не вмів би сказати щось певне. Сни для Айгюль були мовби другим життям. Люди пустелі звикли бачити увесь світ. Для них немає таємниць, не існує заплутаності, складності, хаотичної нерозбірливості. Все просте, ясне, зрозуміле, як рух пісків, як політ вітрів, як вічне пересування зірок.

Вона принесла з собою простоту й наївність пустелі, хотіла жити, як маленьке звірятко, поруч з ним, але без обов'язків щодо нього, бо всі обов'язки мали припадати на його долю, бути подарунком долі, нагородою за минулі страждання, вічним нагадуванням про свого батька Капітана Гайлі, а ще про Георгія Гнатовича, або ж Професора, як називав його завжди подумки Карналь.

Карналеві дали призначення в школу на Лузанівці, він викладав там математику в старших класах, щодня зранку був зайнятий, не бачив Айгюль на репетиціях, зате з третьої до

сьомої, коли в неї була перерва, вони могли разом обідати або просто байдикувати десь понад морем, іноді вона хотіла поспати, тоді він сідав до книжок, але ввечері неодмінно біг з нею, щоб побути на оркестровій репетиції, стояти позад режисера коло першої куліси під час концерту або спектаклю, проводжати й зустрічати Айгюль, він примудрявся навіть вибирати для неї атласні черевички, сам перевіряв міцність стрічок, готовий був обшивати суровими нитками носки черевичків, щоб не сковзалися по сцені, але вже цього вона йому робити ніколи не дозволяла.

Дні, тижні, місяці. Її ноги дозрівали, як прекрасні плоди, руки в танці були ніжно-виткі, неначе квіти. Карналь переконувався, дивлячись на Айгюль, що більшість людей проживає ціле життя, так і не знаючи, які можливості їхнього тіла, яка сила й краса приховується в кожному русі. Коли вголос висловлював Айгюль своє здивування її вмінням фантастично володіти кожним м'язом свого тіла, вона сміялася:

— Коли я народилася, один добрий чоловік поклав мені в пелюшки велику срібну монету. На ній був молодий місяць і дикий звір. Щоб я була красивою, як місячне сяйво, і гнучкою, як той звір.

— Це був Капітан Гайлі?

— Не Капітан — просто мій батько!

Вона народилася літати, не доторкуючись до грішної землі. Доторки — лиш епізод, тільки набридлива необхідність сил тяжіння, для неї природний стан був невагомість, але не проста, безпорадна й безладна, а контрольована, продумана, розумно сформована.

Айгюль відразу взяли солісткою, її помітили рецензенти, їхні відгуки були сповнені ентузіазму, подиву, захвату, але всі відзначалися якимсь дивним холодом, так ніби рецензенти були відгороджені від Айгюль скляною стіною. Вони аналізували специфіку, тонко підмічали нюанси виконання, класифікували кожен жест, але ця класифікація вбивала насолоду, ніхто не бачив Айгюль такою, як бачив її Карналь, ніхто не міг сказати про неї того, що міг би він. Для нього Айгюль була невичерпністю, вічною граціозністю, красою, він бачив грацію в енергії кожного її ледь помітного згину, він був зачарований її безмежними можливостями руху на шерехуватих дошках сцени, він бачив, який розмах приховується в спокійних лініях її дивних ніг, у яких ніколи не було надмірної знервованості, бо знервованість завжди нащтовхує на думку про втому, про швидке вичерпання. У Айгюль були дивні ноги ще й тому, що не видно було тих трьох м'язів на литці, які неминуче випинаються в балерини під час танцю. Вона мала типово античну ступню, коли великий палець коротший за другий і трохи зсунутий досередини, а п'ятий палець відсунутий від інших. Карналь вивчав тіло Айгюль з доскіпливістю педанта-систематика, задля неї він

готовий був опанувати всі закони таксономії, для неї міг би покинути, забути свою математику, перекваліфікуватися, стати мистецтвознавцем, репетитором, столяром, який струже оті круглі станки для тренування балерин, він мовби платив данину загиблому Капітанові Гайлі за те, що лишився живий, що перебрав від нього запаси мужності й твердості, а тоді ще на додачу забрав і його доньку, але ж був ще й Професор Георгій Гнатович, твої обов'язки ніколи не обмежуються служінням комусь одному, живеш для багатьох, для народу й цілого світу, і Карналь, схаменувшись від свого запаморочення, спробував вивільнити всі сили свого розуму для головного. Як у Лейбніца: ніяких відхилень у рішучих справах! Щодня робити своє і щоразу нове. Забути про контрфактичні твердження типу «якби та коли б» і кинутися на штурм невідомого й недосяжного. Теорема Ферма, то й теорема! Дискретний аналіз, то хай буде й він!

Зовні побут Карналів не змінився, все лишалося по-старому, але тепер покінчено було з бездумністю, з суцільною відданістю успіхам Айгюль. Тепер, хоч він по-давньому стояв коло першої куліси, думками відлітав у таку далину, що жахнувся б кожен, хто б спробував її осягнути. Талановиті люди не завжди вміють довго дотримуватися вірності іншим, вони надто віддані собі. Карналь не був упевнений у своїй талановитості, обдарованості, але знав також і те, що поруч з Айгюль посередністю бути не має права. «Ты точно бурей грации дымилась. Чуть побывав в ее живом огне, посредственность впадала вмиг в немилость, несовершенство навлекало гнев».

Ще недавно він мав обов'язки тільки перед наукою, тепер до них додавалися обов'язки перед любов'ю, красою, талантом, отже, життям.

Він ще не знав, чим відповісти, не вмів пустити в хід здобуті за п'ять напружених років знання, найкраще було б у його становищі взятися за справу цілковито безнадійну, бо ніхто не ждав від нього ніяких звершень і відкриттів, він ще й сам не міг окреслити меж (та й взагалі наявності) своїх здібностей, отож з однаковою приступністю відкрите йому було й велике, й мале, непомітне й визначне, а що поруч існував тепер такий запалюючий приклад, як Айгюль, то Карналь і замахнувся відразу на щонайбільше: на саму теорему Ферма. За триста років нікому не вдалося довести загальне значення — спробуємо для ряду значень. Для цього доведеться провести титанічну працю? Згода. Він має безліч вільного часу. Скрізь, де буде з Айгюль, він примусить свій мозок жити абстракціями. Ніхто цього не помітить, ніхто не зможе збагнути, ніхто й не повірить — то й ліпше.

Він вибудовував для себе зримий образ теореми. Восьма задача з другої книги «Арифметики» Діофанта. Заданий квадрат розкласти на два квадрати. Безконечне число способів рішення. Коли ж ступінь більший квадрату квадрата, тоді

розкласти вже неможливо. Це — Ферма. Які способи рішення і для яких значень? Його пам'ять борсалася серед завалів абстракцій, вона була замучена асоціаціями, одержима пристрастю комплексувати, згадувати, зрівнювати, відкривати співвідношення, оголювати заплутані зчеплення, впливи, виокремлювати сув'язі, очищати від нашарувань ймовірностей. Для Карналя тепер час був мовби розділений, але разом з тим зливався в нерозривність, треба було жити звичайним людським життям, іноді занадто буденним, у примітивних клопотах, пристрастях, радощах і стражданнях, а паралельно, непомітно, майже таємно тривала колосальна робота розуму, і могло видаватися, що то не оперування буквеними абстракціями, а членування живого часу, віднайдення способів його найраціональнішого заповнення, організації й використання. Простежено було всі переходи, помічено зв'язки, встановлено причини, виведено наслідки, відкрито приховані ритми часу, помічено порожнечі в ньому і заповнено їх — ось найвищий тріумф людського знання, ненатленного розуму, відданості своїй ідеї. Надмір жадоби знань, з яким Карналь, мабуть, народився,— це й мала бути його ідея. Тут він ладен був визнати навіть Декартову теорію про вроджені ідеї. Так народжуються з надміром поезії в серці або ж... байдужості, жорстокості, посередності. Тільки тепер збагнув Карналь, як рятуватися від посередності. Робити своє діло й не розмінюватися на побічне, хоч яке воно було б привабливе. Колись вважали, ніби диявол зваблює людину, за минущі насолоди вимагає відречень від любові, від усього людського. Насправді ж дияволізм завжди виступав у личині понурої посередності, яка не дає людині змоги нічого на цім світі робити як слід: ні працювати, ні захоплюватися, ні кохати. Все приблизне, поверхове, споганене, навіть жінку щоб не цілував, а тільки вдавав поцілунки, ніякої зосередженості на головному, ніякого заглиблення, розміняти людське життя на метушню, на галас, на розмахування руками, на несправжність, на чванливість.

Найдивніше ж: розуміння цих, здавалося б, простих речей дав йому не попередній досвід і не багатомісячне життя серед абстракцій, у яких він ув'язнив свій розум, ніби в середньовічний монастир. Тепер усе відкривалося Карналеві через Айгюль і завдяки Айгюль.

Вона вражала його своїм ігнорантством. Спершу він обурювався, тоді дивувався, нарешті вимушений був приймати її такою, як вона є, навіть у душі визнав її слушність. Вона не знала нічого. Обурливе незнання найпростіших речей. Ні великих людей, ні малих. Ні столиць, ні рік.

— А що, хіба Київ — столиця України? — питала вона з небесним усміхом.

— Айгюль! — зітхав Карналь.— Невже ти й цього не знаєш?

— А чому я мала б знати?

Три роки вчилася в балетній студії, не знаючи, хто там керівник. Була солісткою оперного театру і не знала, який собою директор театру. Зустрілася з ним десь у переходах, той не міг стямитися:

— Я ж узяв вас солісткою, могли б ви хоч привітатися?

— А ви хто такий? — спитала Айгюль.

Коли Карналь спробував вичитувати їй за таке незнання, вона знайшла досить оригінальне виправдання:

— Так директори ж міняються!

— Але ж цей ще не змінився!

— Яке це має значення? А коли вже ти такий знавець, то, може, скажеш мені, хто був директором у Фанні Ельслер або в Анни Павлової?

Карналь не знав, і Айгюль плескала в долоні й крутилася довкола нього, мов мале дівчисько.

— А бачиш, бачиш!

Вона дотикалася світу самими кінчиками пальців, не занурювалась в нього, не намагалася осягнути. Все життя на пуантах. Тільки пам'ятники вгнічують землю всією тяжкістю стоп. Зате ж мала пристрасть. Вміла танцювати. Вічне передчуття краси жило в ній, часто неокреслене, здебільшого зухвале, але Карналь виправдовував цю зухвалість, бо за нею стояло мовби вроджене (знов це причіпливе картезіанство!) вміння танцювати. У танці вона нагадувала іноді постріл, блискавицю, надхмарність. Легка, як Психея, яку підносять духи, ніжна, наївна, безмежно добра. Все це помагало забути її ігнорантство, простити байдужість до найочевиднішого, їй навіть личило незнання найпростіших речей.

Ну, гаразд, нічого не хоче знати. То, може, має якісь уподобання?

— Що ти любиш, Айгюль? — допитувався Карналь.— Книжки? Пісні? Ласощі? Вбрання?

— Тебе люблю.

Ніколи не намагалася просвітити його, не забивала йому голову своїми клопотами, сміялася, коли він пробував виказувати свої знання балетної термінології. Навіщо? Кожен повинен знати своє, вміти — і то найліпше, ось і все! А що вона справді вміла, в цьому не було ніякого сумніву. Карналь міг віддячити їй тільки тим самим, а що не мав у своєму розпорядженні нічого, крім математики, то й зосередився на своїй математиці.

Нічого не казав Айгюль, не пробував посвятити її в своє думання, спільність їхніх душ полягала не в обміні думками, а в способі ставлення до світу: робити свою справу і робити якомога краще. Тим часом це вдавалося лише Айгюль, яка несподіваними перескоками своїх думок могла б вкинути в розпач і не такого твердого чоловіка, як він. Однак Карналь рятувався своїми абстракціями. Якби спробував записати той

ланцюг формул, що сплівся в його пам'яті за довгі місяці, то вжахнув би, мабуть, усіх університетських професорів. Але він не підтримував ніяких зв'язків з своєю кафедрою, а виписувати свої формули не намагався, бо вони прекрасно вміщалися в його мозку, задомовилися там, розвивалися, народжували одна одну, встановлювали свої закони співжиття, нещадно винищували всі побічні нашарування, відтручували набридливих спокусників, терпляче вивчали бокові ходи, обмацували всі тупики, у всьому цьому було не менше складності й краси, ніж у світі Айгюль, у суцільному святі танцю, в гармонійній нерозривності дуетів, адажіо, варіацій; там так само, як і в побуті балерини, діяли два категоричні імперативи: «мусиш» і «не смієш», нескінченні вимоги точності й суцільні обмеження, відсікання непотрібного, зосередження на головному, регламентування, контроль, примус, які неминуче мають помогти намножити власну свободу, дати розмах, фантазію, багатство духу.

Та хоч як довго Карналь смакував прихованою роботою власного розуму, мав колись показати наслідки.

Він виклав на папері те, над чим думав два роки, і сам вжахнувся: товстий зошит суцільних формул, у таких нерозривних поєднаннях і зчепленнях, ніби то був самодостатній математичний світ, в який не змогло б пробитися ніщо стороннє, герметичний, недоступний ні для чого, окрім істини, інстанцію якої Карналь був уже визначити неспроможний, бо це належало зробити комусь іншому з тих людей, яких звуть авторитетами.

Він передрукував свій зошит і надіслав один примірник до математичного журналу, а другий ленінградському професорові Рему Івановичу, але вийшло так, що відповіді не дочекався нізвідки, бо в їхньому житті з Айгюль сталася зміна.

Айгюль не надавала зміні ніякого значення. Повернулася з театру, як завжди, втомлена й сонна, спала міцно й невинно, лише назавтра вранці згадала:

— Ти знаєш: мене запрошують до Києва.

— Як то — запрошують?

— Ну, до театру.

— До оперного?

— До якого ж іще?

— Коли ти про це довідалася?

— Вчора.

— І не сказала мені?

— Забула. Але сьогодні згадала. Коли ми поїдемо?

Для неї все було страшенно просто: вчора запросили, сьогодні їдемо. Ніяких клопотів, ніякого дріб'язку, ніяких обов'язків. Єдиний обов'язок перед мистецтвом, а мистецтво кликало її вище — до столичного театру, до академії, до висот.

— Мені доведеться звільнятися в школі,— нагадав Карналь.

— А-а, я забула. Але ти це зробиш швидко, правда ж?

— Ти поцікавилася умовами в Києві?

— Умовами? А що це таке?

— Ну...— Він і сам не знав, що то воно таке.— Ти ж бачиш, ми досі не маємо квартири, наш економічний рівень теж... Звичайно, це моя вина передусім, але вже коли вони тебе запрошують... Хто ж тебе запрошує?

— Театр.

— Особисто.

— А я не знаю... Не пам'ятаю... Був учора якийсь чоловік... Солідний такий дядько... Там десь є лист... Не в мене... Я лишила його в дирекції...

— Вони щось обіцяють?

— Танцювати в «Марусі Богуславці».

— Та ні... Звання, квартиру, ставку... Про це ти не говорила?

— Звання мені буде. Може, й завтра. Сказали, з дня на день. Ждуть Указу. А за квартиру я не знаю. Може б, поговорив з ними ти?

— Айгюль, запрошують не мене — тебе. Як можу я говорити?

Указ з'явився саме вчасно, коли вони переїхали до столиці. Квартиру дали, ясна річ, не Карналю, а для Айгюль. Величезна квартира в старому будинку, темні просторі кімнати, високі стелі, тиша, простір, навіть не вірилося, що таке може бути на світі. Айгюль кинула свої килими, один у залі, другий у спальні, заявила, що мріє про старовинні меблі, прості й старі, як світ, і тут відкрила ванну кімнату.

— Боже, яка розкіш! — вигукнула вона.

В Одесі її вражало море. До всього ставилася байдуже, але на море ніколи не могла дивитися без вираження захвату. Таке несхоже воно було на все звичне для неї, таке незбагненне й могутнє.

Тут здивувала її ванна — величезна, хоч купай велетнів, якась похмуро-тьмава, ніби підводне царство. Вона відкрила всі крани, загриміли цілі водоспади прохолодної води, Айгюль радісно хлюпосталася в ній, так ніби ніколи не бачила звичайної води, не доторкувалася до неї бодай пальцем. А втім, тіло в Айгюль було таке дивне, що її можна б ніколи не мити. Чиста-пречиста, ніколи не пітніє, ніякого запаху, дивний витвір природи. Мов золотиста пір'їна — легка, чиста, прекрасна. Так ніби з дитинства те й робила, що жила в таких квартирах. А Карналь ніяк не міг повірити, що це для них, що це назавжди, на все життя, що це аванс, якого, може, ніколи не відробиш, що це безкоштовно, не лічачи тої мізерної платні за воду й інші комунальні послуги та символічної суми за житлову площу.

Роботу він знайшов досить швидко, бо в школах математиків бракувало, згодом його запросили викладати математику

в технікумі, і він радо перейшов туди, хоч на роботу доводилося добиратися аж на Солом'янку — двома трамваями — і гаяти на це безліч часу. Але ніякі трамвайні переїзди не могли завадити тій постійній внутрішній роботі, яку вів його натренований мозок.

На адресу технікуму й надійшла телеграма для Карналя. Так само несподівано, як колись від Айгюль, і так само вся мов провісниця прекрасних змін у його житті: «Прошу прибути для захисту дисертації». І підпис Рема Івановича. Як довідався ленінградський професор про місце роботи Карналя, як знайшов його аж у Києві, на захист чиєї дисертації запрошував — суцільна неясність. Порадитися не було з ким, окрім Айгюль.

— Ти пам'ятаєш про ленінградського професора Рема Івановича, про якого я тобі розповідав?

Звичайно ж, вона не пам'ятала!

— Він запрошує мене на захист дисертації.

— Куди?

— До Ленінграда.

— Це далеко?

— Айгюль! Невже ти не знаєш, де Ленінград?

— Я знаю, але не знаю, чи це дуже далеко.

— Не дуже. Зовсім близько. Ближче, ніж до Ашхабада.

— То ти поїдеш?

— Мабуть, треба. Запрошують.

— А навіщо тобі та дисертація? Що то таке?

Він почав мимрити про якісь наукові інтереси, про математику, про важливі відкриття, бо Рем Іванович інакше б не став його турбувати.

— Але ж мені без тебе буде сумно,— позіхнула Айгюль,— коли я торік вмовляла тебе поїхати погостювати до Туркменії, ти викрутився, а тепер їдеш так далеко.

— У нас тоді не було грошей,— нагадав їй Карналь.

— А тепер хіба є?

— Ну... не можна сказати, що багато, але на квиток туди й назад вистачить...

Вона ще не вірила, що він може покинути її навіть на два чи три дні. Та й сам Карналь якось не міг уявити їхньої розлуки. Йому здавалося, що вона або ж умре з голоду, або спатиме всі три дні не прокидаючись, або не знайде вимикача світла й цілі ночі блукатиме по безмежній темній квартирі.

— Я приготую тобі їсти, розпишу все, що треба, ти не турбуйся,— спробував він заспокоїти не так Айгюль, як самого себе. Вона тільки всміхалася. Усмішка в неї була завжди невтримна, розливалася, як море, заливала кімнати, простір, усе довкола. Навіть коли Айгюль плакала від болю, від невдач на сцені, від утоми, від горя, то й тоді намагалася усміхатися.

Він попросив Айгюль, щоб не проводжала його до літака, побоюючись, що тоді не зможе летіти й повернеться додому

разом з нею. Бажання повернутися було в ньому ще й тоді, як зачинялися двері літака, і тоді, як заревли мотори, аби міг, то, мабуть, зістрибнув би й побіг до тролейбуса, але могутня машина вже відірвалася від землі, під широке крило сипнули нахилені коробочки київських будинків, сталево зблиснули води Дніпра, зазеленіли ліси Чернігівщини,— так починалося для Карналя нове життя, про яке він ще й не здогадувався. Літак забирався вище й вище в небо, в цьому невпинному вивищенні хтось міг би вичитати щось символічне для Карналя, але за умови, коли б він летів сам-один, а так, загублений серед багатьох пасажирів, був непомітний і для інших, і тим часом для самого себе.

Непомітність ніс з собою й вулицями Ленінграда, довго ждав під дверима у секретаря вченої ради, бо відразу до Рема Івановича йти не наважився, коли ж увійшов нарешті до секретаря, заклопотаного чорнявого чоловіка, блідого, з нервовим розумним обличчям, і поклав йому на стіл телеграму, підписану Ремом Івановичем, той, як видалося, не знав, чи йому дивитися на телеграму, чи на Карналя.

— Товариш Карналь? — для певності спитав він.

— Так.

— Ви десь влаштувалися?

— Я до вас просто з аеропорту.

— Тоді я допоможу вам. Рем Іванович доручив мені потурбуватися. Його, на жаль, немає, він у Москві, але завтра вранці буде, а об одинадцятій засідання вченої ради. Ви ж товариш Карналь, так?

— Та мабуть,— сказав Карналь, вже й сам не дуже впевнений, чи він Карналь, чи ні.

— Ви вже одержали журнал із своєю статтею?

— Журнал?

— Я хотів довідатися, чи немає розбіжностей між публікацією і вашою дисертацією, яку ви надіслали Рему Івановичу?

— Дисертацією? Якою дисертацією?

— Це ж ви надіслали Рему Івановичу своє розв'язання теореми Ферма для ряду значень?

— Так. Але це було давно. Здається, півроку тому. Ніякої дисертації. Я просто хотів почути...

— Прекрасно. Рем Іванович завтра буде. Ми з вами про все домовимося, а тепер давайте я вас влаштую в готель. Тим часом прогляньте журнал. Він щойно прийшов, на жаль я ще не встиг... Боюся, що члени вченої ради так само не встигнуть до завтра ознайомитись, вам же, як автору, видніше...

Він дав Карналеві примірник математичного журналу, новенького, з пронизливо-приємним запахом друкарської фарби, журнал мовби сам собою розгорнувся саме на тій сторінці, де опецькуватим шрифтом було набране прізвище Карналя, а нижче в дужках стояло «Одеса», а ще нижче починалися

химерні арабески формул, абстрактні пропорції, співвідношення, становлення, інтервали, понадчуттєві системи, гармонія й найвища музика для втаємничених.

— Я тепер не в Одесі,— спромігся вимовити Карналь, ще не вірячи, що то його ім'я стоїть у журналі і що то справді він витворив оті нерозчіпні ланцюги абстракцій, які звучали музикою сфер.

— Ми знаємо,— сказав секретар.— Насилу знайшли вас. Рем Іванович страшенно сердився. Як так — переїздити до Києва і нікому нічого. Ви повинні були б тримати зв'язок із своїм університетом. Для них ви завжди учень. А тепер ще й гордість.

— Гордість? — Карналь згадав тяганину з аспірантурою, Кучмієнка, перешіптування, полохливі поради просити підтримки у Пронченка. Ні, для свого університету він так і лишиться диваком, який гриз науку, демонстрував упродовж п'яти років блискучі знання, але виявився непрактичним, нездатним, власне, нікчемним, коли дійшло до діла. Він щось знав, але не вмів переконувати в своїх знаннях і намірах. Не вмів обіцяти, вмовляти, розшматовуватися, розстилатися на всіх вітрах.

— Гордість? — повторив Карналь і засміявся несміливо і водночас гірко. Секретар дивився на нього співчутливо, трохи навіть зболено. Мабуть, ніяк не міг повірити, що це і є той загадковий Карналь, який приголомшив усю їхню вчену раду.

Вчена рада зібралася точно об одинадцятій. Старі професори, моложаві доценти, поважні вчені, світила, корифеї, цілі академії знань, тихі перемовляння, натяки, ледь помітні кивання головою, багатозначні паузи. Все це так не пасувало до голови вченої ради Рема Івановича, з його лобатістю, грімкотливим голосом, веселою впевненістю, майже спортивним завзяттям.

Рем Іванович потиснув Карналеві руку так, що мало не вирвав її з плеча, обкрутив його, поляпав по спині, радо розвів руками:

— Бачили, який! Молодий і красивий! Нумо, сідаймо, Петре Андрійовичу. Гадаю, всі члени вченої ради познайомилися з роботою нашого молодого колеги Карналя і мають про неї твердо визначену думку. Так? Цю проблему навряд чи є потреба обговорювати. Де наш учений секретар? Просимо занотувати те, що належить у таких випадках. А шановного Петра Андрійовича ми б попросили розповісти нам... Ну, про що б ми попросили його розповісти? Скажімо, як він у присутності голови цього шановного зібрання, тобто в моїй присутності, якось зачепився штаньми за гвіздок на стільці й не міг відчепитися навіть тоді, коли йому на допомогу прийшла дуже симпатична жінка. Як би це колега Карналь зміг нам пояснити і чи взагалі зміг би пояснити?

— Я не розумію,— пробурмотів Карналь, викликаючи сміх членів ученої ради.

— Шановні колеги можуть переконатися, що наш пошуку-

вач ученого звання не належить до людей відвертих! — зарсготав Рем Іванович.— Він приховує навіть те, що можуть засвідчити інші, в даному випадку я. Але, на щастя, він аж ніяк не може приховати від нас своїх блискучих математичних здібностей, у цьому ми теж мали нагоду переконатися.

— Тепер переконалася й громадськість,— додав секретар,— прийшов журнал, де надруковано.

— Навіть? — удавано жахнувся Рем Іванович.— Тоді нам треба поспішати, щоб нас не випередила якась інша вчена рада, бо, гадаю, багатьом захочеться провести захист дисертації колеги Карналя саме в себе.

— Але ж ніякої дисертації...— злякано перепинив його Карналь.

— Ах, ніякої? Можливо, можливо. Які будуть пропозиції, шановні колеги?

Тепер уже було покінчено з жартами, один за одним підводилися поважні професори, люди, знані Карналем як автори підручників, капітальних праць з математики, великих відкриттів, за кожним стояли цілі математичні школи, математичні епохи, коли можна так сказати, і всі ці люди, не змовляючись, уперше в житті бачачи Карналя, прочитавши оті двадцять з чимось сторінок, в які він напхав диких формул, всі пропонували присудити Карналеві звання доктора математичних наук.

Секретар несміливо нагадав, що Карналь не подав документів про здачу кандидатського мінімуму.

— Мінімуму? — подивувався Рем Іванович.— Про який мінімум може йти мова? Єдиний його злочин полягає в тому, що він занадто молодий, порівнюючи з нами. Скільки вам років, Петре Андрійовичу?

— Двадцять восьмий,— відповів Карналь.

— Лейбніц мав двадцять дев'ять, коли запропонував загальні схеми рішення задач на квадратури й дотичні, ввівши таким чином як самостійні операції те, що ми сьогодні звемо інтегруванням і диференціюванням. Для математика молодість не лихо, а щастя. Ми вітаємо вас, колего Карналь! З вашого дозволу, ясна річ.

Карналя вітали, обіймав Рем Іванович, сміялися, згадуючи випадок із стільцем, про який Рем Іванович все-таки розповів. Коли спитали, чи даватиме бенкет, Карналь вимушений був визнати, що не має грошей. І взагалі після одруження, здається, майже ніколи й не пив нічого, крім легенького винця, та й то вельми рідко. Виявилося, що це прекрасно збігається із станом здоров'я переважної більшості членів ученої ради, які не потребують розігрівати свій організм рідиною підозрілого хімічного складу, надаючи перевагу власному внутрішньому вогню (у кого він ще зберігся).

На завершення Карналя попросили розповісти про свої наукові плани. Він не мав ніяких планів. Щодня двома трамваями

до технікуму, лекції, клопоти по дому, тоді бігти до театру, зустрічати Айгюль.

— Трохи цікавлюся проблемою мінімізації булевих функцій,— сказав він несміливо,— Рем Іванович знає, що я ще студентом пробував трохи помізкувати в галузі дискретного аналізу. Здається мені, що булеві функції...

— Ага! Кібернетика вас не забула! — вигукнув Рем Іванович.— До речі, ви тепер у Києві, а саме там академік Лебедєв створив першу на європейському континенті лічильну машину! Ви про це, ясна річ, знаєте, а от про вас там не знає ніхто! Ми вимушені були мало не оголошувати всесоюзний розшук, щоб вас знайти! Тепер ми вам не дамо заховатися, не сподівайтеся!

Карналь ще не міг осягнути розмірів і значення всіх змін, які мають тепер статися в його житті. У Ленінграді він затримався, повернувся додому лише за тиждень, на здивовано-осудливий погляд Айгюль не знайшовся відповісти нічого іншого, як сказати:

— Я, здається, став доктором наук.

— А що це таке?

— Ну, вчений ступінь... Найвищий, окрім хіба що академічного.

— Тобі це потрібно?

Його розгублення перед її наївністю так виразно вимальовувалося на його обличчі, що Айгюль стрибнула на нього, обхопила за шию, підставила губи.

— Поцілуй, коли ти доктор! Ніколи не знала, що це таке!

— По-моєму, я був щасливий і без цього,— обціловуючи її обличчя, сказав Карналь.

— Але ж ти радий, радий?

— Мабуть, так.

— Тоді я теж рада.

Невже так починаються всі великі справи життя?

Він ще не вірив, ще не знав, ще хотів залишитися тим, ким був, не мав нічого дорожчого на світі за цю тоненьку, зіткану з нервів і краси жінку, мабуть, вона теж не хотіла мати нічого й нікого, окрім нього, вони довго блукали в темряві по своїй просторій квартирі, поки ноги їхні заплелися на старому килимі, і тут скінчився для них світ і почалися вони самі, були тільки вони для себе, двоє у безконечності з безконечною чулістю, ніжністю й захватом.

11

Помічники бувають різні. Одних бояться, інших поважають, ще іншим ідуть назустріч. Олексій Кирилович належав до третьої категорії, але не почувався скривдженим, бо ж однаково становище помічника в сучасному світі

належить коли й не до приємних, то принаймні до привілейованих. Але це тільки тоді, коли точно знаєш, чий ти помічник, кому маєш помагати, кому зберігати вірність. Непевність, розполовиненість для цієї посади загрозливо-небезпечні, бо тоді перестаєш себе поважати, а коли так, то не жди поваги й від інших.

Олексія Кириловича знайшов і послав до Карналя Кучмієнко. Були підозри, що попередній помічник, якого Олексій Кирилович не знав і про якого лише чув, як той трагічно загинув разом з дружинами Карналя й Кучмієнка, здається, теж був свого часу знайдений Кучмієнком і рекомендований Карналеві, бо той умів, мабуть, усе на світі, крім одного: добирати собі помічників. Посилаючи Олексія Кириловича до академіка, Кучмієнко добродушно поплескав його по плечу й сказав:

— Не забувай, кому служиш!

Слово «служиш» не вельми сподобалося Олексію Кириловичу, точніше, зовсім не сподобалося, як і панібратське звертання Кучмієнка на «ти». Він хотів навіть сказати заступникові директора: «Я вам не хлопчик»,— але передумав, пожалів того, бо все-таки в чоловіка трагедія, загинула дружина, чоловік уже немолодий, за п'ятдесят, життя покотилося з гори, коли на нього дивитися з позицій тридцятилітніх, до яких належав Олексій Кирилович. Попервах він акуратно доповідав Кучмієнкові про свою роботу, але що далі, то більше замовчував, бо зловив себе на якійсь нехіті в усьому сповідатися перед заступником директора. Навіщо тому було знати, що робить Карналь?

Змовчав він і про все, що було під час поїздки до Придніпровська, і Кучмієнко, здавалося, не дуже й стурбувався, але десь за тиждень несподівано подзвонив Олексію Кириловичу, улучивши хвилю, коли Карналь усамотнився для своїх щоденних думань, буркітливо спитав:

— Ти що ж це збунтувався?

— Не розумію вас,— якомога делікатніше сказав Олексій Кирилович.

— Їздили, каталися, і мовчиш. Чому не подзвонив, щоб я зустрічав?

— Ми виїхали несподівано, не встиг.

— Бреши комусь іншому, завжди можна встигнути, зайти до начальника вокзалу й дзенькнути. Або з обкому. Були ж в обкомі?

— Були.

— Ну от. Я все знаю. А від мене ховалися, бо була жінка?

— Я вас не розумію,— знов спробував викрутитися Олексій Кирилович, дивуючись, звідки Кучмієнкові могло бути відомо про Анастасію.

— Не розумієш, то зрозумієш, Кучмієнка всі розуміють, навіть авторитетні міжнародні організації, коли хочеш. А жінок

до Карналя не допускай, це тобі заповіт на всі випадки. Жінок він терпіти не може після своєї Айгюль. Ти не знав Айгюль, а я знав.

Олексій Кирилович хотів був зауважити, що коли Карналь справді не терпить жінок, то навіщо ж ним комусь так опікуватися, проте змовчав з природної делікатності, але Кучмієнко делікатності не визнавав і відразу присікався:

— Чого мовчиш?

— Просто не маю чого казати. І потім: таке допитування принизливе, коли хочете. Я відмовляюся...

Він тихо поклав трубку, обличчя йому взялося червоними випіками, ладен був піти до Карналя й розповісти йому про Кучмієнкові набридливі розпитування, але стримався, згадавши про академікову іронічність. Той скаже: «Кучмієнко знає, кого питати». І вже ти вбитий навіки. Олексію Кириловичу не дуже подобалася Карналева манера розмовляти з людьми. Занадто різка, іноді майже неприхована насмішкуватість. Видавалося, що академік тримає всіх на іронічній дистанції від себе для надання належної ваги власній особі, а не для утвердження істини, якій, власне, повинен служити. Досі Олексій Кирилович не мав нагоди постійно й упритул спостерігати таку небуденну індивідуальність, тому висновки свої щодо академіка міняв мало не щодня, починаючи від банальностей мало не обивательських, і поволі доходив до справжньої суті, надто що посада помічника сприяла роздумам, давала час і змогу для вдумливого аналізу не тільки вчинків, а навіть окремих зауважень Карналя. Згодом Олексій Кирилович зрозумів, що для академіка його іронія — це мовби синонім свободи, таке собі розставляння ліктів, окреслення довкола себе своєрідного крейдяного кола. Тільки таким чином Карналь міг відстоювати свою індивідуальність, не підкорявся автоматизму життя, не давав засмоктати себе дріб'язкові й метушні, яким легко піддаються люди ліниві, неорганізовані, посередні або й просто нездарні — для них головне сховатися за інших, випхати наперед себе когось, а самому потирати руки. Навіть людей Карналь добирав, підсвідомо (а може, й свідомо) виходячи з свого, сказати б, іронічного принципу. Це були працівники з точним мисленням, відверті, часто безжальні, коли йшлося про нездарність, про невміння працювати, одностайні з академіком щодо того, що наука іронічна по своїй суті, що всі закони (і закони природи, і закони людського співжиття) холодні, як цебро води, не містять у собі ніяких емоцій, отож і ставитися до них слід відповідно. Але на цьому вся схожість між найближчими співробітниками Карналя кінчалася. І його перший заступник, і заступники по темах, і заступник по серії, й головний інженер, усі, крім Кучмієнка, відзначалися такою неоднаковістю характерів, були такі різні за звичками, за манерою поведінки, навіть у побуті, що просто незмога було уявити собі, як уму-

дрявся Карналь тримати вкупі таких неоднакових людей. Найдивніше: він не докладав для того ніяких зусиль. Вони трималися коло нього лише завдяки обдарованості, і що оригінальніший кожен з них був у своїм способі життя, то, виходило, талановитіший і розумніший виявлявся як працівник.

Кучмієнко ж, навпаки, любив оточувати себе людьми, схожими на нього навіть зовні. Всі вони були чемні, вихована, добродушні, стримані, нікому й на гадку б не спало піднести голос проти старшого, проти самого Кучмієнка або (не приведи господь) проти самого Карналя. У них був цинічний девіз, повторюваний ними слідом за Кучмієнком: «Не випендрюватися». Хто вискакує,— відірвемо голову, сиди й мовчи. Не рвись виконувати вказівки. Добре виконаєш — виконуватимеш усе життя, а інші спатимуть на посту. Крім того, тебе тоді ні за що буде лаяти, а кого ж начальству й лаяти, як не тебе. Вони страшенно любили створювати для розв'язання будь-якої проблеми комісії. Комісія — найпевніший спосіб уникнути відповідальності. Ніхто один не відповідає, зате можна винести рішення про недоцільність, про похибки, про те й про се. Хто виконуватиме, то вже річ десята.

Усе це відкривалося Олексію Кириловичу не відразу, поступово, іноді тяжко, болісно, його попервах зачарував Кучмієнко своїм показним демократизмом, своїм умінням усім обіцяти, нікому не відмовляти, його співробітники подобалися Олексію Кириловичу, чоловікові від природи акуратному й гречному, своєю вихованістю, вмінням модно одягатися, якимсь особливим, сказати б, шиком, який вони видавали за «кібернетичний шик», тоді як «команда Карналя» була іноді галаслива, розмахана, часто й просто грубіянська, одягнені всі ці доктори й «золоті голови» були як попало, навіть техніки на заводі до Карналя ставилися майже без ніякої поваги, сперечалися з ним, демонстративно кидали нараду, грюкали дверима, знов поверталися, «щоб долаятися». Коли Олексій Кириловичзвернув увагу на те, що в Кучмієнка всі співробітники прекрасно вихована люди, Карналь буркнув:

— Дурні завжди прекрасно вихована й уміють у всьому дотримуватися пристойності. А ми з вами повинні жити не задля пристойності, а для діла. Справжній учений відданість істині іноді вимушений протиставити авторитетові керівника. І справжній керівник повинен це розуміти.

Думки його не завжди узгоджувалися з думками всього світу. Олексієві Кириловичу навіть здавалося спершу, що Кучмієнко прагне порятувати Карналя від такої неузгодженості, яка неминуче мала призвести академіка до цілого ряду незручностей, коли й не до справжніх конфліктів.

Скажімо, який помічник може зрозуміти свого начальника, коли, приносячи щоранку цілі стоси листів, адресованих йому, ніколи не отримує жодної особистої відповіді. Карналь умить

розписує листи по відділах, своїм заступникам, сам ніколи не відповідаючи на жоден, навіть коли це листи майже особисті.

— На листи трудящих треба ж відповідати,— нагадав йому якось Олексій Кирилович.

— А я, по-вашому, хто — не трудящий? Треба вибирати: або відповідати все життя на листи, або робити діло. Я не Чехов, щоб писати красиві листи, а поганих не хочу. Читали листи Чехова? Вони в нього кращі за оповідання. Почитайте.

На тому й кінець проблеми.

Коли Карналеві казали, що один з провідних конструкторів, на жаль, не байдужий до зеленого змія, академік просто відмовився обговорювати поведінку конструктора, заявляючи:

— Ліпше розумний п'яниця, ніж тверезий дурень. Коли хочете знати мою думку, то наші електронні машини були б набагато привабливішими, коли б до них додавати по чарочці горілки.

За законом Паркінсона, кожна установа, яка налічує понад тисячу співробітників, пориває будь-які зв'язки зі світом, не має виходу назовні, бо заклопотана лише своїми внутрішніми проблемами. Карналь найбільше боявся цього паркінсонівського герметизму, як він його називав. Часто був жорстокий до своїх працівників, не хотів розуміти звичайних людських потреб, не любив, коли йому докучали з дрібницями, а до дрібниць він скидав усе: квартири, путівки до санаторіїв, в пансіонати, будинки відпочинку, придбання автомашин, шлюбні справи, зміни місця роботи. В четвер у Карналя був прийом з побутових питань, але Олексій Кирилович мав попереджати всіх, хто записувався на прийом, що академік не стане обговорювати квартирних питань, матеріальних проблем, родинних конфліктів. Тоді ж які побутові питання? — дивувався Олексій Кирилович.

Зате Карналь особисто опікувався групою провідних конструкторів, перевіряв щоразу, чи виплачується їм належна двопроцентна премія за перевиконання завдань, намагався вибрати час для того, щоб переговорити з кожним, знав усі їхні проблеми, міг навіть займатися побутовим влаштуванням когось із них. «Несправедливо? — перепитував Олексія Кириловича.— А що можу вдіяти? Я повинен знаходити розумних працівників і дбати про них. Дурні й так наб'ються — не відженеш!»

Карналь добре знав, що в його об'єднанні неминуче має бути також група безнадійних. Вони проникають повсюди, пролазять тихо, непомітно, туляться одне до одного, об'єднувані нездарністю, творять окремі кристали посередності, з яких, коли з ними не боротися, можуть вирости цілі колонії, масиви, хребти. Закон перенасиченого розчину.

Були ще демагоги. Ці днями курили в коридорах, витрачали всі свої сили на розбалакування про те, як вони просуватимуть

уперед науку й техніку, це були неперевершені спеціалісти по теревенях про НТР, про її впливи на суспільство й на окрему людину, про корінні зміни, про досягнення й загрози, про енергетичну кризу, про другий закон термодинаміки. З усіх демагогів наукові найнебезпечніші. Їм завжди хочеться тільки фундаментальних досліджень, тільки великих відкриттів, тільки чогось позахмарного, космічного, на грішну землю вони дивляться лише як на конечне зло, до якого їх прикуто силами тяжіння й громадських обов'язків. Вони мають своє уявлення про призначення й роль науки. Що? Роль науки — пізнання? Але ж пізнання занурює нас у сферу банального, яке загрожує проковтнути науку. Демагоги у Карналя не затримувалися. Були тільки свіженькі, він виловлював їх сам, охоче встрявав у їхні суперечки, терпляче слухав розбалакування про «фундаментальне», тоді несподівано питав:

— Ви з якого відділу? Ваше прізвище? Подавайте заяву про звільнення. В профспілку можете не скаржитися.

Він любив зустрічатися з новими людьми, чи то були працівники СКБ, чи поповнення для виробництва. Його традиційна промова перед ними мала приблизно такий вигляд:

«Об'єднання, членами якого ви стаєте віднині, не має аналогій. Нове за своєю суттю, за напрямком і наслідками діяльності. Про галузь не кажу: ви спеціалісти, ви все знаєте. Кожен наш конструктор може стати керівником цього або іншого об'єднання, кандидатом, доктором наук, академіком. Кожен інженер — начальником виробництва, кожен технік — інженером, кожен робітник — техніком. Робітників у звичайному розумінні цього слова в нас немає, це ви теж знаєте не гірше за мене, бо кожен з вас унікальний спеціаліст. Хто такий я? Академік Карналь і директор об'єднання. Я стою між урядом і вами, щоб повідомляти керівникам держави, що ви робите. Директор повинен розуміти всі ідеї, надто ті, які ведуть до відкриттів, щоб знайти їм негайне застосування. Тому я академік. Я директор тому, що академік, а не навпаки. На моєму місці міг бути інший. Так само, як інший міг одержати звання академіка. Я типово ситуаційне породження. Своє звання й посаду виправдовуватиму лиш доти, поки функціонуватиму як належиться. Ви повинні за цим стежити. Віднині ви стаєте членами нашої організації. Організація — це своєрідна суспільна система. Організація — це все. Без неї не існує ніщо. Наука так само. Кожен з нас повинен бути, окрім усього іншого, ще й організатором. Я — насамперед. Коли я не виконуватиму свого призначення, мене треба негайно усунути. Можна запропонувати подати заяву, можна й без заяви. Не дивуйтеся, коли я зі свого боку пропонуватиму декому подавати заяви про звільнення. Цього вимагають інтереси нашої справи. Все нове привабливе, але водночас і жорстоке. Ми вимушені бути нещадними до всього, що нам стає на заваді. В електроніці, на жаль, немає робітничих династій,

нема мудрих дядьків Іванів і Степанів, все нетривке, молоде, розвихрене. Ми повинні ставати майстрами без наставників, без традицій, без підгрунтя. Ми повинні принести в свою справу найвищу організованість і найвищі здібності й жар душі. Не можна поєднати прогрес з замилуванням партизанщиною. Ми повинні забути про те, що техніка мертва й холодна. Холодною буває тільки нудьга. Ми холодними не можемо бути. Кожна думка повинна бути зігріта серцем. Не стану закликати вас, щоб ви віддавали своїй справі всі свої запаси любові. Це все-таки хай лишається для коханих людей. Але зацікавленість — цього ми вимагатимемо від вас уперто й, коли хочете, безжально. Коли починається якась нова справа, надто ж коли народжується цілком нова галузь людського знання, всі, кому першому судилося там працювати, докладають найбільших зусиль, не шкодують ні часу, ні здібностей, все готові віддати, запалені роллю першопрохідців, але водночас і в сподіванні якихось людських винагород для самих себе, бо люди завжди лишаються людьми. Але згодом неминуче настає втома, надії потьмарюються, сподівання не збуваються, перспективи стають туманними. Ми працюємо на перспективу, на випередження, на розгін. Тільки розгін дає найвищі надії. Забігати думкою наперед, випереджати все, хоч іноді в сфері виробництва ми можемо й відставати. Наше виробництво, план, вал часто поглинає експериментальну галузь. Це незручності нашого існування, але ми рятуємося розгоном, розмахом. Хто замахується, повинен ударити! У цьому безжальність прогресу, але в цьому і його краса!»

Ніхто так не бачить керівника, як його помічник. Надто коли це чоловік уважний, спостережливий, наділений розумінням людей, а тільки такими й повинні бути помічники, хоч ними ніхто не народжується. Олексій Кирилович закінчив економічний факультет, працював після університету в планових органах, в установі його знали як чоловіка, що залюбки може організувати цікавий вечір, обстеження життєвих умов співробітників, дістати квитки на виставку Тутанхамона або колекції Хаммера, добути в профспілці зарубіжні путівки. І все це тихо, скромно і головне — безкорисливо. Старається для інших, і не за подяки й компліменти, а мовби з компліментами зі свого боку, чи що. Хтось порекомендував Олексія Кириловича Кучмієнкові, той покликав його до себе, довго випитував, вертів, крутив, обіцяв золоті гори, загравав і потроху залякував, тоді повів до Карналя.

І ось уже півроку Олексій Кирилович у академіка і за цей час не пробував жодного разу вирватися з-під шовкової диктатури Кучмієнка, а після поїздки до Придніпровська зненацька збунтувався.

Поїздок з Карналем було вже кілька, але всі до Москви, всі літаком, ніяких розмов, ніякої інтимності, ніякого розкриття

душі, як то частково сталося в вагоні до Придніпровська й назад. Двічі чи тричі за цей час Карналь разом із своїм помічником мав їхати за кордон, одного разу аж до Нью-Йорка. Його запрошували на інтернаціональні, регіональні, субнаціональні симпозіуми кібернетиків, Карналь рішуче вимагав ознайомити його з переліком проблем, які мають обговорюватися, і категорично відмовлявся від поїздок.

— Нічого цікавого,— заявляв він.— Або ж намагання поставити кота догори хвостом, або просто низькопробний рекламний трюк для однієї з електронних фірм, яка фінансує симпозіум. Посидять, покурять, поп'ють віскі, потиняються по цехах одного з заводів цієї фірми, супутники рознесуть кольорові репортажі про це по всьому світі — ото й уся радість. Не можу витрачати своє життя на такі церемонії. Колись було цікаво й мені, але тоді я був молодший. Не раджу й вам, Олексію Кириловичу.

Ніби помічник міг кудись поїхати без академіка!

У Карналя було одинадцять заступників. Коли хто-небудь пробував зауважити, що це забагато, академік спокійно відповідав:

— Може бути ще більше. Загалом кажучи, керівник може мати двадцять дев'ять заступників, бо наука управління налічує двадцять дев'ять принципів управління. Коли людина починає цікавитися всіма питаннями, вона не вирішує жодного. Тоді неминуче все повертається до директора, ждуть тільки його вирішень,— «вот приедет барин, барин нас рассудит». Того дня, коли я дійду до такого рівня, мене треба негайно знімати з роботи й виганяти з науки, бо, виходить, я не організовував, а гальмував її розвиток. Керівник повинен мати вичерпну інформацію, але іноді він має право скористатися й з безтурботної необізнаності і таким чином надати свободу дій своїм заступникам і співробітникам.

Олексієві Кириловичу видавалося, що найбільшу свободу дій Карналь надає Кучмієнкові. Всі чомусь вважали, що Карналь і Кучмієнко близькі друзі. Вони й справді були родичами, одруживши два роки тому своїх дітей, становище Кучмієнка в об'єднанні не викликало ні в кого найменших сумнівів. Це був чоловік, якого коли й не поважали, то принаймні побоювалися, хто відверто, хто потай. Олексій Кирилович, міряючи людей на свій аршин, сприйняв був турботливість Кучмієнка щодо академіка як свідчення любові й намагання створити для Карналя ідеальні умови роботи. Та ось минули місяці, і що ж? Чим допоміг Кучмієнко академікові? Стежив, випитував, удавав щосили уважливість, набридав, заважав, іноді просто шпитував. Навіщо? Чому? Як міг академік таке терпіти?

Але це вже належало до історії, а Олексій Кирилович був людиною діла, його думки й турботи спрямовані були не назад, а тільки вперед. Він відзначався терплячістю в поводженні,

у взаєминах з людьми, поки демонстрував її щодо Кучмієнка, але після поїздки до Придніпровська не витримав навіть він.

Щоправда, не кинув трубки під час розмови з Кучмієнком, а поклав її делікатно, так, ніби не хотів завдати болю телефонному апаратові, але ж поклав, урвав розмову і згодом цілу годину не озивався на жоден телефонний дзвінок, вважаючи, що то добивається до нього Кучмієнко, знаючи напевне, що той не принизиться піднятися на два поверхи ліфтом і зайти особисто до кімнатки помічника.

Він витерпів до самого обіду, так і не знявши трубки, хоч могли дзвонити й до академіка, запрошувати на сповнені «нудьги й фрустрації» наради, як висловлювався сам Карналь, щось пропонувати, вимагати, рідко — обіцяти.

Обід з першої до другої. Їдальня спільна для всіх. Самообслуговування, столики на чотирьох, відкрита кухня з блиском нержавіючої сталі, веселий гамір, світлі барви, широкі вікна, на стінах графічні картини, написані електронними машинами: плетиво кривих, головоломні поєднання квадратів і багатокутників, космічні пейзажі серед дикого хаосу туманностей і завихрень, спокійні симетричні малюнки, гармонійні й тонкі, мов японські гравюри. Коли до їдальні кібернетиків потрапляли гості, то неодмінно ахкали:

— Це ж абстракціонізм! Хто дозволив?

— Електронна машина,— віджартовувався Карналь.— Вона вибудовує навіть гауссовські 51-кутники, в чому ви можете легко пересвідчитися.

Олексій Кирилович вибрав місце за столиком так, щоб мати перед очима якусь спіральну туманність. Не збагнеш, розкручується вона чи закручується: процес у самому розпалі, точнісінько, як у душі в Олексія Кириловича. Йому ніхто ніколи не заважав обідати, знаючи, який заклопотаний помічник академіка, ніхто не підсаджувався, давали спокійно з'їсти обід за сімдесят шість копійок — борщ, шніцель січений, компот або кава, салат, залежно від пори року — із свіжих овочів або з квашеної капусти. Стандартний обід не обов'язково призводить до стандартизації мислення. Казали, що це афоризм Карналя, але пустив його в обіг Кучмієнко, мабуть, аби виправдати уніфікацію обідів, введену за його ініціативою. Зробив він це, як сміявся дехто, для того, щоб їсти завжди те саме, що й Карналь. Колись у їдальні був більший вибір, але це допроваджувало Кучмієнка буквально до розпачу, бо коли він не встигав пообідати водночас з Карналем і прибігав трохи пізніше, то допитувався у кухарів:

— Що сьогодні їв академік? Давай мені те саме!

Він намагався наслідувати Карналя навіть у зачісці й набридав перукареві, в якого академік завжди підстригався:

— Стрижи мене, як Карналя. Що? Голова не така? Чуб не так росте? То в тебе руки не з того місця виросли.

Єдине, в чому Кучмієнко був оригінальний, це в костюмах. Носив тільки з матерії в клітинку — більшу або меншу, залежно від моди, від пори року й просто від примх.

Обідав він теж завжди сам, хоч радо вітався з усіма, ласкаво всміхався, обіцяв, заохочував: «Заходь, заходь! Підписати? Принось! Подзвонити? Подзвонимо!» Олексія Кириловича в їдальні не зачіпав ніколи, «дотримувався декоруму».

Але сьогодні не встиг Олексій Кирилович сьорбнути ложку борщу, як на його столик брязнув емалевий підніс з таким самим обідом, тоді ногою відсунуто стілець, зображення спіральної туманності заступило широке черево, обтягнуте сірим, у велику клітину піджаком, черево схитнулося, його власник усівся навпроти Олексія Кириловича, вдоволено поплямкав соковитими губами, добродушно промовив:

— Ось де ти, голубчику! А я тарабаню по телефону.

— Прийшов пообідати,— скромно пояснив Олексій Кирилович.

— Обідати мають право всі трудящі. А от ти мені скажи, чом трубку кидаєш?

— Я не кидав — поклав.

— Поклав? — здивувався Кучмієнко.— А я й не розібрав: кинув чи поклав. Ох, ти ж дипломат який, Олексію Кириловичу! Та ти їж, а то прохолоне. А холодний борщ, то вже не борщ — помиї.

Сам він устигав і говорити, і їсти — швидко, вміло, пожадливо, з апетитом.

— Я так і думав,— переходячи до шніцеля, сказав Кучмієнко,— подумав і вирішив: там була жінка. Мене, брат, не обдуриш.

— До чото тут жінка взагалі? — здивувався Олексій Кирилович.— Петро Андрійович...

— Петро Андрійович холостяк такий самий, як я. Ми з ним трагічні холостяки, коли хочеш. Тримаємося, поки тримаємося. Це таке діло. Житейське. Але він переживає більш за мене. Аби не я, то й не знати, як би воно... Ти чоловік новий, тобі воно чуже. А мені...

Кучмієнко перейшов уже до компоту, а Олексій Кирилович застряв, здавалося, безнадійно на борщі, хоч говорити йому Кучмієнко й не давав.

— Я повинен його оберігати! Це мій обов'язок громадянський, коли хочеш. А тут ви пропадаєте — і як у воду. Таке буває тільки тоді, коли заплутується жінка.

— Та ніякої жінки...

— Тоді чому не повідомив про приїзд? Сказали — повертаєтесь у понеділок, а приїхали в неділю. Машину не послав, сам не зустрів...

— Петро Андрійович машиною не користується, ви ж знаєте...

— Не розказуй мені байок! Ще й як користується, коли припече! То кажеш, самі приїхали, без нікого? А Совинського бачили?

— Він там налагоджує роботу АСУ на металургійному.

— Наладнає, той наладнає! Академік обіцяв йому щось?

— Обіцяв? Не можу сказати.

— Ну, запрошував назад? Повернутися сюди просив? Кликав?

— Ви ж знаєте...

— Я все знаю, а от хочу почути від тебе, бо ми з тобою однаково відповідаємо за Карналя. Він, брат, мов та велика дитина. А про Совинського я ж тобі розповідав. Хлопець меткий і баламутний. Повернеться — знов тут почнеться...

— Петро Андрійович дуже високої думки про Совинського як про спеціаліста.

— А я — ти думаєш — якої? Теж високої! Але Петра Андрійовича цікавить тільки технічний бік справи, а я відповідаю за людський елемент. Спеціаліст Совинський прекрасний. А як людина? Що за чоловік? Хто це знає? Я знаю, бо відповідаю. То, кажеш, не запрошував? І зустріли вас, мабуть, неважно, раз ви так швидко прикотили назад?

— Зустріли нормально.

— Обід де був?

— В обкомівській їдальні.

— Теж мені обід. Ті самі сімдесят шість копійок, що й у нас. Навіть пива не дають. Не могли пообідати в ресторані? Хто вас зустрічав? Директор заводу? Мабуть, молодий. Молоді нічого не знають і не вміють. Старі кадри, ті знали поводження. А тепер комсомолія пішла — суцільна несолідність. Ну, доїдай шніцель та йди до свого академіка. Він чому не обідає?

— Не знаю. Він не завжди обідає. Забуває.

— А ти нагадуй. Не бійся нагадувати. Тобі довірено все — здоров'я Карналеве теж.

Кучмієнко добродушно поплескав Олексія Кириловича по плечу й пішов з їдальні, милостиво розкланюючись з керівниками відділів і даруючи усмішки всім, хто траплявся йому на дорозі. Усміхнений тигр! Стрибне — й не помітиш. Але тигр стрибав за поживою, а Кучмієнко? Він лишався для Олексія Кириловича незбагненним і загадковим. Небезпечний — так, але чому? Може, через те, що його підозріливість межувала з провидництвом. Такий, коли вже захоче, доскіпається до всього. Побоюючись, що Кучмієнко не заспокоїться і, не задовольнившись його запевненнями, все ж спробує розвідати більше про їхню поїздку, надто ж про повернення, Олексій Кирилович вирішив попередити Анастасію.

Знайшов її по телефону в редакції лише другого дня, спитав, чи міг би з нею побачитися в зручний для обох час, Анастасія спитала його:

— А який час для вас найзручніший?

— Взагалі-то в мене день ненормований, Петро Андрійович часто затримується на роботі, а я то й ще частіше, але це не має значення.

— А вдома вас не лають?

— Дружина ще й рада, коли я приходжу лише пізно, аби переспати. У нас, знаєте, малометражна двокімнатна, а ми маємо двох хлопчиків, такі жваві й веселі парубки, що для мене місця в квартирі, власне, й не лишається.

— Чому ж академік не подбає за квартиру для вас?

— Він квартирами не займається, до того ж я ще мало тут працюю. Та ми з дружиною й не скаржимося. Район гарний, сонячна сторона, близько дитсадочок. Одне слово, все прекрасно. Про мене ви не думайте. Коли зручно вам?

— Можна було б сьогодні, але я ввечері пообіцяла бути в Будинку мод. Давні мої інтереси. Іноді я помагаю дівчатам демонструвати моди.

— Де це?

— А ви ніколи не були в Будинку мод?

— Уявіть собі.

Вона сказала, куди приїхати, і він добрався туди, коли вже почалася демонстрація моделей, пропонованих на осінь. Жіночі костюми з довгими, конусоподібними спідницями (майже все в клітинку, ніби в Кучмієнка, тільки й того, що клітинка тут ще більша і виразніша), легенькі пальта, розширені донизу, все гарно розлітається, оголюючи стрункі ноги модельєрок, взуті в черевики на високенних товстих підборах (підборами просто по чоловічих серцях, трах, трах, трах!), вже без «платформи», на тоненькій підошві, високі дівчата пропливали по вузькому помосту, що пролягав посеред залу, ступали дрібно, мов спутані, тупцювалися майже на місці, щоб дати можливість глядачам оцінити переваги того чи іншого ансамблю, якоїсь вдалої дрібнички, деталі, акценту, кольору, виточки, шва. Дівчата всі високі, розмальовані, пихаті, неземні, ось образ двадцятого віку, летючість, нематеріальність, космічність, суцільний твігтізм, великоока задума на всіх лицях, зневага до земних справ. Олексій Кирилович ніяк не міг розпізнати Анастасію серед модельєрок, всі дівчата здавалися однакові, всі неприступні, горді, якесь нове плем'я, новітні завойовниці й повелительки. Серед товстих, бридко і з претензією одягнених жінок Олексій Кирилович почувався старомодним, чужим для отих високих і великооких, навіть смішним, мимоволі щулився, малів, втягував голову в плечі, вгнічувався в стілець. Забув про престижність своєї професії, про те, що він носій прогресу, творець НТР. Тут умирали всі престижі, зникала ієрархія, змінщувалися цінності, тут панувала краса, перед якою відступало все на світі, яку треба або приймати, або бути знищеним нею безжально.

Анастасія нарешті побачила його в залі, змовницьки кивнула до Олексія Кириловича, і в нього відразу пропало почуття нижчості. Спробував навіть подумати, що сказав би Карналь, опинившись тут, але нічого путящого придумати не міг, тим часом Анастасія, звільнившись, вибігла до залу, гнучко звиваючись між стільцями, пройшла до Олексія Кириловича, сіла поруч з ним, тихо привіталася.

— Вам цікаво?

— Незвично.

— Дивитиметеся до кінця?

— Міг би вже й піти. Ще треба мені на роботу.

— То давайте вийдемо.

Олексій Кирилович не знав, як заговорити з Анастасією. Вже каявся, що приїхав. Смішна роль, коли й не принизлива.

— Вам не дзвонили з нашої фірми?

— Крім вас, хто ж міг?

— Що писатимете про академіка?

— Досі нічого про нього не знаю, а враження... Кого тепер цікавлять враження молодої журналістки?

Вони стояли на тротуарі, люди обминали їх, усі кудись поспішали, Олексій Кирилович упіймав себе на бажанні зірватися й побігти слідом за перехожими. Що може бути привабливішого, ніж отак бігти по тротуару, знаючи, що тебе десь ждуть, що ти маєш щось негайно зробити, і не щось, а добре діло. А він звик, щоб його ждали, звик робити добрі діла, не міг заснути, коли за день нікому не зробив послуги, не поклопотався про когось, не організував, не забезпечив, не зустрів, не провів, не влаштував. У ньому жила майже фізіологічна потреба добрих справ, він ніколи не ждав ні подяк, ні нагород, не дбав про користь для самого себе — аби лиш було добре іншим людям. Пояснював це так само, як сьогодні Анастасії: малометражною квартирою. Вдома для нього немає місця, тому доводиться якось використовувати надмір часу, він витрачає його на служіння іншим. Лицар надміру часу серед суцільного цейтноту, в якому задихається двадцяте століття. Дивогляд, незбагненність, загадковість, але хіба ж професія помічника — не загадковість для людської натури? У демократичному суспільстві, де для кожного відкрито всі дороги, знаходяться люди, які зрікаються, власне, всього в ім'я безкорисливої помочі іншим. Щоправда, помагають талановитішим, обдарованішим, цінніщим для суспільства, але коли ти ще молодий, то хто може визначити твою справжню цінність?

Ці думки промайнули в голові Олексія Кириловича невловимо, вони належали до його внутрішнього стану, реальність якого нічим не виказувалася зовні. Зовні був той самий помічник академіка Карналя, що його можна побачити завжди: трохи недбалий вираз обличчя, деяка косоголовість від звички схиляти голову в один бік, прислухаючись до слів свого шефа,

стриманість і спокій, як у тій молодіжній пісні: «не надо печалиться, вся жизнь впереди».

— Я хотів вас застерегти,— сказав він непевно.

— Щось сталося?

— Не турбуйтеся... Нічого... Я не так висловився. Не застерегти — попередити. Вас може розшукувати один чоловік. Здається, я вам казав про нього. Один із заступників академіка Карналя. Кучмієнко.

— Я ж не засекречена,— засміялася Анастасія.

— Бачте, це такий чоловік... Він переконаний, що повинен відповідати за академіка, оберігати його... Від усього... Від жінок теж... І коли він довідається про вас...

— Олексію Кириловичу, згляньтеся! До чого тут я? Адже це ви...

— Я хотів помогти вам. Тільки як журналістці. Я знав, що академік вас майже прогнав, і мені це було неприємно, тяжко... Я звик помагати людям...

— Справді, я теж нічого не бачила в тому, що ви... Але до чого тут цей Кучмієнко?

— Він має підозри... Почне доскіпуватися. Він усе знайде, про все довідається. Хоч за місяць, хоч за рік. І виявиться, що ми разом поверталися з Придніпровська.

— У поїзді їхало принаймні триста чоловік. Це називається «разом»?

— Йдеться все-таки про нас трьох... Ви, я, Петро Андрійович...

— Згадайте, що навіть провідниця не могла сказати, хто з її пасажирів — академік.

— Кучмієнко — не провідниця... Я не повинен був вам цього казати, але просто... маю до вас симпатію...

— Ви хочете, щоб я вас захистила від того Кучмієнка? Не видавала, коли що? Маленька змова?

— У мене був знайомий, який завжди позичав гроші й незмінно казав при цьому: «Хай це буде нашою маленькою таємницею». Я не дбаю про себе. Все, що мав сказати Кучмієнкові, вже сказав. Я про Петра Андрійовича.

Олексій Кирилович злякано вмовк. Анастасія не заохочувала його до подальшої розмови. Вони трохи постояли, спостерігаючи, як перехожі, порушуючи правила, перескакують на той бік вулиці під червоний сигнал світлофора. Мабуть, кожен з порушників шукав виправдання в тому, що на тім боці театр — незабаром мала починатися вистава, він не хотів запізнюватися, а світлофор занадто довго горів червоним. Люди завжди намагаються виправдати свої вчинки, навіть тоді, коли ніякого виправдання бути не може. Олексій Кирилович сам собі видався одним з тих, хто біжить на червоне світло. Мабуть, Анастасія вловила його настрій, вдала, ніби між ними не було перед цим нічого сказано, запропонувала:

— Може, вас підвезти? В мене машина.
— Ви водите машину?
— Намагаюся бути сучасною. Машина — спадок від батька.
— Спадок? А хіба?..
— Ви подумаєте: от цинізм, у спадок зараховується лише машина. Насправді це не так. Я любила свого батька навіть більше, ніж люблю маму. З мамою ми якісь ніби чужі. А з батьком... Я була з ним завжди разом... Серед чоловіків. Так і виросла. Його товариші всі пройшли війну так само, як і він, але мені батько про війну не розповідав жодного разу. Вони розповідали про війну тільки один одному. Без кінця згадували, вже все знали один про одного, всі найцікавіші випадки й епізоди, але говорили знов і знов. А мені — жодного разу. Так ніби батько боявся, що я нічого не зможу зрозуміти...
— До речі, Петро Андрійович так само не любить розповідати, не вдається до спогадів перед такими, як ми з вами... Ми не втаємничені, чи що? А може, не хоче перекладати жахливий тягар спогадів ще й на наші плечі... Оберігає нас. Мабуть, старше покоління все таке... Власне, я стурбувався сьогодні, саме дбаючи про Петра Андрійовича... У нього зовсім недавно сталася страшна трагедія в житті, він ще й досі... Одне слово...
— Трагедія? Нічого не знаю. Щось мені натякав Совинський, але я не зрозуміла. Якась жінка. Екзотичне ім'я.
— Айгюль. Дружина академіка.
— Що з нею?
— Вона загинула.
— Який жах,— прошепотіла Анастасія.— І я нічого не знала... Ще й мала нахабство думати про цього чоловіка бозна-що. Чому ви мене не попередили?
— Згодьтеся, що я не можу розповідати кожному відвідувачеві.
— Але ж я прийшла тоді лізти йому в душу! Одна річ — ділові візити, інша — коли отака собі журналісточка з пером до горла: згадуй, повертайся в минуле, хочеться тобі чи ні! А в людини в минулому суцільна рана! Боже, який жах! І яка я все-таки жорстоко-несправедлива! Ніколи мені не зрівнятися з вами, Олексію Кириловичу. Мабуть, ви самі зазнали великого горя, коли маєте таку душу, таке співчутливе серце.
— Що ви,— гаряче заперечив Олексій Кирилович,— я щасливий у всьому! Просто дивно щасливий чоловік. Я ж помічник. Нещасливі люди не можуть бути помічниками. Це особлива посада. Знаєте, я іноді думаю, що колись у кожної людини буде помічник. Навіть у самих помічників — теж помічники,— уявляєте?
— Ви милий,— Анастасія цмокнула його в щоку, придивилася, чи не лишила плями від губної помади,— таких людей, по-моєму, немає на світі. Ще немає. Може, колись будуть. Ви

унікальна особистість. Якби ж то я могла бути такою! А я жорстока й самозакохана! Навіть не пробувала задуматися, яке життя в академіка Карналя, над чим б'ється його душа, відразу настроїлася до нього вороже, не могла простити зневаги навіть після тої ночі в поїзді — все одно він не став мені симпатичний! І до вашого вагона йти не хотіла. Якби він сам не став мене розшукувати, нізащо б не пішла... Але який жах! Ходить серед нас людина, живе з своїм болем, і помогти не-змога. Ніщо не порятує. Кожному судилося зборювати власний біль. І навіть такий гордий, могутній розум безпомічний перед темною силою... Але тої ночі у вагоні... З глибини якого горя зачерпнув він доброти для нас з вами, Олексію Кириловичу, уявіть! І тепер хтось там загрожує, підповзає... Та плюньте! Коли треба, я ваша спільниця у всьому. Поміч від мене ніяка, але вважайте, що я ваша одноосібна армія!

— Виходить, я вже й полководець?

— А ви думали!

Вона сіла в свої «Жигулі», помахала Олексію Кириловичу рукою. Він ще мить постояв. Останні глядачі бігли до театру. Їх перестрівали шукачі «зайвого квиточка», переслідували аж до високих дверей, вулиця гриміла машинами, тихо сяяли ртутні ліхтарі, повітря було м'яке, шовковисто-приємне. «Как прекрасен этот мир, посмотри. Как прекра-а-а-сен этот мир...» Олексій Кирилович тихо всміхнувся й зайшов до телефонної будки. Вкинув монетку, набрав номер, якийсь час слухав протяжні гудки. Телефон академіка Карналя не відповідав. Можна було йти до своєї малометражної квартирки, до своїх веселих хлопчиків — Вітька й Володьки.

12

Навіть пори року зміщуються до невпізнання. Часто посеред зими зненацька видається сонячний день, потечуть струмки, заголубіє небо, пронизливо запахнуть бруньки дерев, у повітрі мовби розіллється образ весни, і вже не знаєш, чи ще зима, а чи настає весна; а то рання осінь ударить приморозками, дихне загрозливо й похмуро, і знов дивуєшся, але тепер уже злякано щулячись, готовий наставити руки, аби не пустити передчасної холоднечі. Така сама мішанина панує і в роках — тяжкі, нестерпно довгі, нещасливі вдираються в ряд благополучних, мов злий, холодний вітер, усталений хід подій різко порушується, людина, розгублюючись, втрачає на час справжню міру речей, вищий порядок уже не панує в її світі, вона губиться серед безміру часу, події вмирають у його океані, лишаються тільки їхні образи, іноді виразні, точні, мов на гравюрі, а іноді вельми приблизні, розмиті, примарливі.

Ніхто не може сказати, де починається космос, так само неможливо визначити день, від якого ідуть початки твого щастя чи нещастя.

Нейрофізіологи вважають, що наш образ світу має математичний вигляд. Але в який спосіб математична мова нервових сигналів перекладається на мову суб'єктивних переживань і за якими законами знаходить своє відбиття в таємничому потоці пам'яті? Карналь міг вважати себе математиком, але знав лише те, що напружена робота мислі незбагненна й невидима, і ти так само ніби невидимий для інших, поки не зможуть вони побачити наслідків роботи твоєї мислі. Тоді помітять, визнають, віддадуть належне, і ніхто не поцікавиться, коли й де ти починався, як міг виникнути, чому став математиком. Ти вже даність і власність суспільства, ти належиш людству за якимсь мовби природним правом, так само як належить йому й математика, що про неї теж ніхто ніколи не задумується: звідки вона взялася, як могли виникнути числа, лічби, формули, теореми? Адже все це ніколи не існувало в природі. Навіть людська мова знаходить якісь свої відповідники в житті, оточенні, вона запозичила в природи звук, словами людина називає речі, які оточують її. З сорока двох тисяч дієслівних значень у нашій мові тридцять шість означають дії людини, решта — дії тварин: отож були первісні взірці, було припасування мови до реально існуючих речей або процесів. А що таке число? Звідки воно й чому? Так само спитати можна б: а що таке математик?

Про Карналя ніхто не питав до часу, він загубився серед сотень тисяч скромних учителів, своє суспільне значення охоче визначив би словами «чоловік прекрасної Айгюль», але настав день, коли його помічено, коли він несподівано набув цінності, коли його визнано, піднесено.

Сам він не помітив у собі ніяких змін — був той самий, що й учора, мав ту саму голову, те саме точне і, можна б сказати, запекле мислення, але ще вчора був скромним викладачем технікуму, сьогодні його запрошено відразу до університету. Бо він доктор наук. Бо він величина, світило, надія.

Чи запам'ятав він той день? Червону колонаду університету імені Шевченка, незвичний інтер'єр аудиторії, цікаві погляди сотні студентів: ану що втне цей новоспечений доктор, який перескочив у вищі сфери науки без проміжних стадій, без чистилища? Боялися не студенти (це було в час екзаменаційної сесії!) — боявся він. Так і запам'ятався той день, як день страху. Але змалювати собі той великий день, як міг би змалювати вечір дебюту Айгюль на оперній сцені, Карналь ніколи згодом не пробував та й не зумів би. Надто що в двадцятилітньому їхньому житті була така неймовірна сконденсованість подій. Відповідав завжди те саме:

— Можна відзначити події набагато цікавіші для людства.

Ось так і лишилися в його пам'яті в несподіваному сусідстві, в перескоках, мов дні в порах року: і перші звуки рожевого вальсу, в яких зоріли величезні очі Айгюль; і щасливий сміх Рема Івановича, який вітав Карналя з докторським званням; і нічна розмова по телефону з секретарем ЦК Пронченком; і понадчасово-понадпросторове «біп-біп» радянського супутника; і сірі очі Гагаріна; і глухуватий Андрій Карналь у машинному залі обчислювального центру, де комп'ютери шуміли, мов весняний дощ у зеленому листі.

Донька народилась тридцять першого грудня того самого року, коли Карналь став доктором наук. Новорічна ніч зробила їх з Айгюль ще щасливішими, хоч, здавалося, люди вже не можуть мати більшого щастя, ніж мали вони обоє.

Багато хто лякав Айгюль. У неї талант, талант належить народові, не можна ризикувати народним добром, а для балерини дитина — це найбільший ризик. Хто чув коли-небудь про дітей великих балерин? Хто їх знає і чи були вони насправді? Знають тільки балерин, їхній талант, їхню неповторність. Завагався навіть сам Карналь, наслухавшись залякувань і злих пошептів, але Айгюль була несхитна:

— Я прийшла до тебе з пустелі, а закони пустелі вимагають від жінки продовження роду. Жінка повинна довести свою любов чоловікові. Чим ліпше може вона довести, як не дитиною?

— Айгюль! — вигукував Карналь.— Про що ти говориш? Це я повинен усе життя доводити тобі свою любов. Твоя телеграма в Одесі, оті три слова...

— Ах, що там три слова, порівнюючи з твоїм життям! І що може бути вище за саме життя! Коли в пустелі зустрічаються двоє людей — це найбільше свято.

— Ти належиш людям. Твій талант.

— Я належу тобі.

— Ні, це я належу тобі.

Вони ні до чого не могли домовитися, та й не було в тім ніякої потреби, просто змагання великодушності і запальність молодості.

Та коли Айгюль народила доньку і Карналь привіз їх додому, знову виникла суперечка, хто повинен дати ім'я дитині, і знову кожен з них поступався цією високою честю іншому, і незмога було дійти згоди. Карналь гадав, що Айгюль запрагне вибрати для доньки ім'я з близького їй світу музики: Одетта, Жізель, Віолетта, Аврора, але Айгюль і слухати не хотіла про ці імена, вважаючи їх породженнями художницької уяви, які справді мають своє існування, але не повинні перехрещуватися з живим життям.

— Ти батько, ти повинен вибрати ім'я для нашої доньки! — домагалася Айгюль.— Хіба не маєш дорогих імен, які хотів би зберегти назавжди в найріднішому?

— Айгюль,— казав Карналь.— Дорожчого бути не може. Єдине ім'я на світі.

— У нас у Туркменії кожну третю дівчинку називають Айгюль. Що таке ім'я? Це звук — більше нічого. Але за ім'ям стоїть людина, і тільки вона надає імені неповторності. Ти мав тяжке життя, і таке воно видається мені — довге, ніби цілі тисячі літ. Знайшов мене з мамою Раушат аж у пустелі, щоб розповісти про мого батька Гайлі. А скільки ще було коло тебе незабутніх людей? Мабуть, були серед них і дівчата, була любов? Я закохалася в тебе чотирнадцятилітньою, а ти прожив перед цим цілі тисячі років, чому ж не міг закохатися бодай раз? Згадай, я дуже прошу тебе, я хотіла б цього, тоді наша донька буде щасливою!

Вона викликала з дна його душі найболючіше, те, що він тамував у собі, до чого не хотів повертатися пам'яттю, лякаючись нестерпного болю, який воно неминуче викликало б.

Зраділо вдовольнявся іменем Айгюль, ім'я Айгюль оточувало його, зігрівало, в ньому зосереджувалося все, воно було сонцем, повітрям, владою, образом того, що мало зберігатися в пам'яті. Карналь знав, що йтиме з цим ім'ям тепер крізь усе своє життя, а ще сподівався відгородитися ним від невідшкодованих втрат минулого.

А в минулому була Людмилка, хоч він і досі не знає: справді вона була чи тільки привиділася, але ім'я назавжди зосталося в його пам'яті.

Вони назвали доньку Людмилою. Айгюль не вимагала від нього розповіді про далеку фронтову Людмилу-Людмилку, він якось не спромігся розповісти, все відкладав і відкладав, ніколи не думав, що імена Айгюль і Людмилки з далекої воєнної зими трагічно зіллються для нього колись і він згадуватиме їх разом, маючи перед очима доньку, згадуватиме в зустрічах нових років у безконечному розгоні вічного життя.

Кожна мить, відлітаючи, стає спогадом, в жорстокому царстві пам'яті спогади вмирають так само, як і прожитий час, але в цьому вмиранні є висока доцільність, бо тільки таким чином оберігається від забуття те, що має супроводжувати через усе життя. Випадки, нагадування, вчинки, події стоять на обріях пам'яті, мов незрушні дороговкази твого минулого, і ще й не знати, чи то не вони помагають у щоденних трудах твоїх, чи то не з них починається для нас наука найвищих захватів і найтяжчого болю, а коли так, то хіба ж не рятуємося ми тою радістю і тим болем від очерствіння і збайдужіння і чи не чистішаємо серцем між двома берегами буття.

Так негадано з'являються в розповіді Сержант і Дівчина. Незмога навіть уявити ту глибину часу, в якій бачимо їх сьогодні. Гримить безмежний фронт, велетенська радянська земля мовби звузилася до тієї смужки вогню, на якій пишеться Історія Майбуття, фронт то стискається, мов сталева пружина,

то розтікається вільніше, як весняні води, він має свої години смертельного напруження і хвилі розслаблення, короткі, невловимі, власне, оманливо-несправжні, але люди з такою жадобою хапаються за ті хвилини, вкладають у них стільки сподівань, що іноді хочеш вірити: б'ються, знемагають, умирають саме задля цього.

Сержант був водієм-батарейцем. На розклекотаній, посіченій осколками тритонці підвозив на батарею снаряди, метався між передовою і складами боєпостачання, виробив у собі відчайдушне вміння проскакувати машиною між двома вибухами снарядів, ганяв уночі наосліп, без світла по болотах і серед снігових заметів, попадав під бомби, під кулеметний обстріл, били по ньому розривними й запалювальними кулями, били фашистські автоматники, ловили на приціл ворожі снайпери, розстрілювали його безсмертну машину прямою наводкою «тигри» й «пантери», а машина жила, рухалася, розхитана в усіх своїх залізних суглобах, котилася далі й далі по фронтових дорогах, зітхала, кашляла, захлиналася старим мотором, щось у ній рипіло, стогнало, зойкало, іноді від близького вибуху вона теж мовби вибухала, поймалася димом і вогнем, але знову народжувалася і мчала ще несамовитіше з своїм молоденьким водієм, довгошиїм, зухвалим, у засмальцьованому кожусі, з невмиваним обличчям.

Дівчина була санітаркою в піхотній роті. Всю війну на передовій. У самому пеклі. Серед стогонів і вмирань. Маленька, ніжна, тоненький голосок, мало не дитячі ручки. Кожушок на Дівчині був бездоганно білий, чистий, ніби щойно з інтендантського складу, велика сумка з червоним хрестом так само вражала своєю чистотою, так ніби не знала страхітливого бруду війни, не була серед сліз і крові.

Бачила, була, зазнавала. Санітарка йшла завжди з першими. Забувала, що й саму може вбити, не вірила у власну смерть, бо не мала на те часу. Маленькими ручками вміло робила перев'язку легкопораненим, неторкано-чиста, зграбно пересувалася по ходах сполучень, легко переповзала найвідкритіші ділянки, плакала над тяжкопораненими, яких не могла винести з поля бою, плакала над власним безсиллям, плакала і щоразу перемагала смерть.

Ніхто не посилав її на війну, не брав на фронт, пішла добровільно, не могла уявити себе без страшної своєї рятівної роботи, а війна вже не могла обійтися без Дівчини.

Засмальцьований, замучений фронтовими дорогами і своєю невмирущою тритонкою, водій-батареєць, уперше побачивши Дівчину, проторохтів і продимів повз неї, як побіля світлого видива. Чи могло бути таке насправді? Та ще тут, на війні! Тоді випадок знову звів їх, щоб відразу ж безжально відкинути одне від одного, але цього разу Сержант набрався нахабства й махнув Дівчині своєю засмальцьованою рукою. Дівчина

сяйнула усміхом. А кому? І чи справді був усміх? Під зимовими хмарами, над похмурою землею диво дівочого усміху — таке не могло належати тільки одному. Ще коли б був генерал, славетний полководець, герой, а то просто Сержант. Навіть автомата не має, а лиш старенький обшмугляний карабін з трьома запасними обоймами.

Зима на фронті особливо нестерпна. Треба рятуватися від морозів, змагатися з глибокими снігами, долати власну неповороткість і незграбність під важким одягом. А Сержантові однаково — чи влітку, чи взимку, чи по дорогах, чи по бездоріжжю возити снаряди на батарею, все довкола було забите снігами, закуте морозом, а Сержантова машина несамовито металася між вогневою позицією й складами боєпостачання, весело торохтіла побіля піхотних позицій, погуркувала мотором у відкритому полі і нечутно поринала в причаєність лісів, забитих інтендантськими службами.

Коли втретє випадок зіткнув Сержанта з Дівчиною, він насмілився зупинити машину. Бокові шибки в кабіні були вибиті не знати й коли, ні протирати, ні опускати не мав чого Сержант, дивився на Дівчину вільно, трохи зухвало, але мовчки, а вона впізнала його відразу й сказала з ласкавою заздрістю:

— Ви все їздите та їздите.

— Служба,— зривистим баском недбало кинув Сержант.

— І все в ліс.

— Бо там боєпостачання,— терпляче пояснив Сержант.

— А я тільки в полі. Ніколи не була в лісі.

— Як же так? Хіба піхота не воює в лісах?

— Може, хтось і воює, а мені якось усе випадає в полі.

— Між іншим,— почав був Сержант і злякано вмовк. Хотів сказати: «Між іншим, міг би вас прокотити до лісу»,— але вчасно схаменувся. Хто він такий, щоб з ним могла поїхати така чиста й свята Дівчина?

— Машиною в лісі навіть тяжче,— сказав трохи згодом.— В полі красота. Ну, буває обстріл, зате бачиш, куди вискочити й де проскочити. Велике діло, коли все видно.

— А ви б звозили мене до лісу? — спитала Дівчина, але спитала так, що й не збагнеш: справді хотіла б поїхати з ним чи тільки жартує.

— Коли б ви захотіли...

Зверталися одне до одного на «ви», бо на фронті панувала висока ввічливість. Вони ж, окрім усього, навіть не знали імен одне одного, знали тільки, що молоді, молоді, молоді...

— Коли ви хочете,— знову почав Сержант,— то... Я міг би хоч і зараз... Але...

— Але що? — тепер вона сміялася відверто й охоче.

— Давайте післязавтра.

— Чому не завтра? Післязавтра може бути бій.

Він хотів нагадати їй, що післязавтра останній день року і поїздку до лісу можна було б вважати його новорічним подарунком для неї, але стримався, бо чому б мала вона приймати вже й дарунки від якогось незнайомого засмальцьованого Сержанта-батарейця.

Дівчина була вселюдськи доброю до нього. Не домагалася пояснень, не мучила непевністю, не насміхалася з його нерішучості. Трохи подумала, скоса зирнула на Сержанта і несподівано згодилася:

— Післязавтра, але вже не відкладаючи. Туди й назад. Тільки глянути.

Сержант мив і чистив свою машину цілу ніч. Зашивав кожушок, тер його чорною хлібною шкуриною, вмивався й розчісував свого сторчкуватого чуба, якого все одно ніхто б не побачив під старою, пробитою в трьох місцях осколками шапкою. Все те чепуріння й прибирання затьмарив ранок, увесь у срібній паморозі, в тихому інеї, в такій неземній красі, що стискалося від захвату серце в найчерствішої людини. Сержант глянув на сиве м'яке небо, на срібне сяйво дерев, прикрашених мільярдами голочок інею, уявив, як влетить своєю тритонкою в це неземне царство, мовчки відчинить дверцята перед Дівчиною: ось краса, ось диво, ось чистота й вічність!

Одвіз на батарею снаряди, ще не вірячи в своє щастя, без надії завернув до піхотних позицій, пригальмував у балочці, коло бліндажа, де зустрічався з Дівчиною, міг би просигналити, але не наважився, тільки відчинив дверцята в очікуванні своєї пасажирки, творив злочин, замахнувся на недоступне й неприступне, в зухвальстві своєму сягнув до неймовірного, бо й хто він такий, коли подумати? Не генерал, не герой, без орденів, з єдиною медалькою, захованою так, що й не побачить ніхто, хоч як розстібай кожушок, хоч як розхристуйся. А в тої білої й пречистої звичайнісінька примха, про яку забула, щойно сказавши. Що їй ліс, що їй ця машина і що він — сержант-замазура!

Поки так карався й мучився думками, вибігло з бліндажа біле й легке, стрибнуло на сидіння його машини, зблиснуло йому темними очима. Віддав би своє життя за один лише зблиск цих очей! Рвонув з місця, розганяв машину, щоб проскочити схил, пристріляний фашистською батареєю, побитий чорними вирвами, гнав між тими вирвами, між вибухами, що стрясали цілим світом, вибирав дорогу так, щоб машина попадала на чистий сніг, не забруднений вибухами, не почорнілий від важких вибризків землі, завжди пролітав по цьому схилу, ніби гнаний дияволами, співав і сміявся від надміру вміння й щастя, обдурюючи фашистських артилеристів, а сьогодні вперше відчув справжній страх,— схил ніяк не кінчався, машина борсалася на самому низу, незграбна й безпорадна, Сержант стиха кляв двигун, колеса, пальне і господа бога,

Дівчина ж зовсім не переймалася його тривогою, вмостилася на сидінні досить вигідно, ще раз зблиснула на Сержанта чорними очима, сказала:

— Мене звуть Людмилкою, а вас?

Він кинув їй своє ім'я, незграбне й непотрібне на цьому проклятому, простріляваному й нівеченому фашистськими снарядами схилі, ось так кінчається те, що не встигло й розпочатися, ось так кінчається світ, він не міг допустити кінця, бо ж йому вірили й повірили, він кидав свою машину по божевільній шахівниці смерті, між чорними й білими квадратами, між чорною, вивергнутою з надр землею і білим снігом, десь у недосяжній височині виднівся верх схилу, впирався в сиве збавче небо, стрибнути б туди просто знизу, вдертися з розгону, за одним замахом, щоб покінчити з оцим незграбним борюканням і уникання смерті й кінця.

Голий схил, беззахисність машини, яка билася об порожнечу, об вибухи, об Сержантову безпорадність. Чому ти безсилий саме тоді, коли від тебе ждуть сили і сприту?

Він таки здолав отой схил смерті. Ліс постав перед ними між небом і землею, тихий, закований у срібло, починався відразу, неначе білий вибух, котився безмежними валами вічного спокою, виповнював увесь простір, панував у просторі, земля тут видавалася навіки голою, і небо так само видавалося голим, був тільки ліс, всеосяжно-урочистий, всесущий і всепоєднавчий. Машина вдерлася на узлісся, перші дерева розскочилися перед нею, і тоді тихо доторкнулася до Сержантової руки Дівчина й попросила:

— Зупиніть, я хочу подивитися.

Він не зумів відчинити для неї дверцята. Поки гальмував, вона вже зникла, побігла, легко ковзаючись по снігу, зісмикувала рукавиці, порухом плеча відгорнула за спину санітарну сумку, з якою ніколи не розлучалася, бігла до краю лісу, до високих молодих ялинок, що тулилися під могутніми дубами, сніг був чистий, рівний, без жодного виямка, без щонайменшої западинки, ні кореня, ні галузки під ногою, Дівчина бігла легко й гарно, Сержант міг би сказати, що вона бігла натхненно, хоч ще не знав тоді цього слова, проте здогадувався про його існування. Він зупинив машину, дивився вслід Дівчині, завмерши на своєму водійському місці, але хоч як пильно проводжав поглядом Дівчину, все ж не вловив тої миті, коли вона зненацька спіткнулася і впала. Упала обличчям у сніг і чомусь лежала, не ворушилася, не зводилася.

— Людмилко! — гукнув Сержант, але то йому тільки здалося, ніби подав голос, насправді ж ледь прошепотів умить пересохлими губами. Тоді незграбно видобувся з кабінки й ще незграбніше побіг до Дівчини. Шпортався в глибокому снігу, забував дивуватися, чому так глибоко вгрузає, коли Дівчина перед ним пролетіла, навіть не зоставивши слідів, біг важче

й важче, поки й спіткнувся і неоковирно впав мало не на Дівчину, тільки вже коли падав, краєм ока зауважив, як щось невидиме збило іній з ялинки і відчахнута галузка впала поряд з ним на снігу. Ще не вірячи в страшну правду, поповз до Дівчини, доторкнувся до її руки, тоді, мов сліпий, кінчиками пальців погладив її обличчя, приклав долоню до чола. Світ обрушився на нього й спорожнів. Вдарило таким холодом, що Сержант аж застогнав.

Перевернув Людмилку, рвав застібки кожушка, припав вухом до грудей. Серце мовчало. Тоді рвав гімнастерку, сорочку, заплющив очі, щоб не бачити найбільших святощів, але приречений був побачити маленьку ранку навпроти серця. Яке маленьке серце і яке ж велике, коли треба любити й умирати.

Сержант дбайливо застебнув гімнастерку й кожушок, обережно підняв Дівчину, поніс до машини, не лякався фашистського снайпера, який пристріляв узлісся й з катівською жорстокістю терпляче ждав багато днів, поки хтось тут з'явиться.

Провисла за сивим небом холодна ворожість, але вони обоє не помітили її. Були надто недосвідчені й молоді. І ось Дівчина вбита, невинно й жорстоко. А хіба можуть завинити такі молоді? І хіба не для них настання нових днів і нових років? Він хотів зробити їй новорічний дарунок, а подарував смерть. Хотів сказати: «З Новим роком, Людмилко!» — а мав мовчки, без слів, самотньо плакати. Під ним була гола земля, над ним було голе небо, в кабіні лежала мертва, невинно убієнна, а він не мав часу навіть для сліз, затято вергав важкі ящики з снарядами, тоді летів своєю вмираючою, але вічно живою машиною по розстрілюваному фашистськими артилеристами схилу, квапився на батарею, пробивався крізь сніг, і сніг той був для нього мов забуття.

У суворому царстві пам'яті назавжди зберігається те, що має бути збережене. З роками пам'ять стає пронизливішою, виразнішою. Вже давно той Сержант з далеких фронтових днів став Генералом Кібернетики, вже розсмикали, розпланували, привласнили весь його час для потреб державних, не полишивши йому самому бодай крихти. Але все одно проростає крізь залізну безжальність щоденності вічний спогад про Дівчину — і тоді, коли крутолобо здіймається перед ним Красна площа і з-над несамовитих барв Василія Блаженного б'є йому в очі високе московське небо; і коли палають небеса над найбільшими в світі домнами України; і коли мовби розгортає для нього долонями бездонну синяву над Бюраканською обсерваторією вірменський астроном; і коли вслухається він в океанічно-органне звучання електронних машин. Може, скрізь вчувається йому биття серця тої невинно вбитої безсмертної Дівчини?

Роки вмирають і живуть завжди. Старі змінюються новими, зливаються з ними в безконечність. Далекий спогад вносить сум у саме серце, але віддаль часу минулого приховує в собі

обіцянку прийдешності. Щоразу мовби ждеш відродження й настання минулого в майбутньому. Люди змінюються, й час змінюється, тільки біль вічний. Іноді колишньому Сержанту здається, що його призначення на цій землі саме в тому, аби щоразу, коли кінчається старий рік з його трудами, радощами, втратами, неповторністю й щедротами, сказати, звертаючись до своєї доньки, а найперше до тої незабутньої, вічно молодої, прекрасної і невинної:

— З Новим роком, Людмилко!

У житті Карналя була якась трагічна невідповідність: що вище він сходив, що ширші обрії відкривалися перед ним, то більших зазнавав утрат. З жінками, в яких закохувався, щось мало статися, якесь нещастя, над ним ніби нависала невисловлена загроза, що дороге для нього, кохане, єдине буде неминуче зранене або знищене. Доведений до відчаю, віддавався він похмурим думкам. Що є життя? Втрата найдорожчого: людей, молодості, любові та й самого життя? Колись Фауст продавав душу дияволові, щоб навзамін отримати знання, силу, багатство й жінку. Прагнув спокус, вміло розставлених, власне, й не дияволом, а самим життям, не через свою обмеженість, а через неможливість бути іншим. Спокуси чи призначення твоє на землі?

Ось він, вдячний Айгюль за її любов, хотів самознищитися в тій любові, простояти все життя коло першої куліси, сповнений захвату перед тією, зітканою з музики й світла, але його розум не піддавався почуттям, змаловажив їх, потоптав, і вже Карналь відкинутий у власний світ, вже їхній час з Айгюль розділено безповоротно, і ущелина пройшла по живому тілу їхньої любові — рани були хоч і не помічені ще ними, але невигойні.

Ми ладні звинувачувати в усьому цілий світ, але не самих себе. А що провина не може існувати безособово, то завжди знаходяться її добровільні або випадкові носії, ці своєрідні бруски для відточування великих характерів або ж (і це незмірно трагічніше!) мертві тягарі, які намагаються затягнути на дно буття все найдорожче.

Кучмієнко, раз з'явившись у житті Карналя, вже не міг відчепитися від нього. Коли і за яких обставин він знайшов знову Карналя? Зрештою, це не має значення...

Кучмієнко не належав до тих, хто плентається в хвості подій. Прекрасно поінформований про побут родини Карналів, він вибирав день, коли вони обоє були вдома, бавилися зі своєю маленькою донечкою, вільні від турбот і думок про свої обов'язки й заняття, що невблаганно керували тепер їхнім життям. Кучмієнко був розповнілий, у новісінькому костюмі, сірому в синьо-червону клітинку. В двері він стукав ногою, бо в руках тримав подарунки для маленької Людмилки, радісний галас вчинив ще на сходовій площадці, щоб чули всі сусіди, щоб засвід-

чити перед усіма: до Карналя прийшов не хто інший, як він, Кучмієнко!

— Сховалися! — весело галасував Кучмієнко.— Засекретилися? А Кучмієнко розсекретив і знайшов! Кучмієнко добрий! Кучмієнко не забуває давніх друзів! Ну, як ви тут? Показуйте, розказуйте! Дочка? Знаю! Все знаю. Від мене ніщо не сховається. Дочці — оце добро. Старалася Поліна. Прибіжить потім. Я не взяв. Заважатиме, у мене серйозна справа. Але що справи? Тебе, Айгюль, бачив мільйон разів! Захват і смерть! Твій вічний раб, дозволь, стану на коліна! А ти, Петре, перескочив нашого брата, кандидата. Доктор? Вітаю й поздоровляю. Від імені й за дорученням. Та ти не кривись, бо доручення маю справді. Тобі й не снилось, які доручення. Хоч я й сам три «К» Чув? Кандидат. Кібернетик. Керівник. Усе в наших руках.

— Кібернетик? Ти? — не повірив Карналь.

— А що? Тільки буржуазії насолоджуватися здобутками науки? А яке суспільство найпередовіше? Може, не наше? А в ньому найпередовіші ми! Що, не всі? А як можуть бути в найпередовішому суспільстві не передові люди? Всі ми найпередовіші теж. Ось так. А меблі у вас що ж це такі стародавні? Це в тобі селянська душа промовляє. Треба модерн! Чеські, угорські, югославські — тепер це крик, а не твої старі дрова. А це що? Порожня кімната? Самий килим, та й той старий? Викиньте його, такі люди — й дрантя на підлозі?

— Цьому килимові триста років,— спокійно сказав Карналь.

— А що таке триста років? Древність. А в тебе має бути все нове, як з голочки! Ти думаєш, чого я прийшов до тебе? А я прийшов тягнути на нове діло! Тобі й не снилося!

— Нікуди я не піду,— твердо заявив Карналь.

— Ще й як підеш! Побіжиш! Підстрибом! Айгюль ще в спину підштовхуватиме! Став шампанське, а то я поставлю! Чи, скажеш, не п'єш? Чиста наука в тебе, а в Айгюль — чисте мистецтво? Тоді ж де взялася у вас донечка? Міг же зіпсувати таку балерину, такий талант!

— Я так захотіла.— Айгюль заступила собою Карналя, так ніби Кучмієнко намірявся його викрасти від неї.

— Ясно, ясно. Сім'ю треба цементувати. Моя Поліна не заспокоїлась, поки не зацементувала нас синочком. Тепер ажур. Няньку знайшли? А то поможу. У мене Поліна сидить удома, а няньку все одно тримаємо, а вам же ж як — дитячий садок? Хіба діти геніїв повинні виховуватися в дитсадках?

Карналь насмішкувато озирнувся.

— Де ж вони? Ти віриш в існування геніїв?

— Я їх роблю!

— Яким же методом?

Кучмієнко ще й досі не міг зупинитися, мандрував по квартирі, все обдивлявся, пробував, колупав нігтем, ніби якийсь

купець, чи що, спробував угніздитися в глибокому шкіряному фотелі.

— Ну! Ти ж сучасний чоловік, твоя Айгюль заслужена артистка, а в домі у вас що — музей?

Карналь, власне, й сам не був твердо впевнений у доцільності збирати тільки старовинні меблі і всіляко уникати барвистих пластиків, практичних у побуті синтетичних тканин. Пробував навіть сперечатися з Айгюль, яка не визнавала ніяких замінників і вірила тільки в справжнє, природне, перевірене тисячоліттями, заповідане предками. Але тепер, вимушений здійснювати слідом за Кучмієнком своєрідну екскурсію по власному житлу, переконувався в слушності Айгюль, йому самому подобався свіжий запах лляних скатертей, солодкий аромат старих буфетів, тьмавий розблиск золоченої бронзи, загадкове різьблення скринь. У старих меблях відчувалася сталість, доброчинство, мудрість і водночас задавнений тихий сум, старі килими всіма своїми барвами й лініями мовби промовляли, що краса вічна й незбагненна. У дереві була жива душа, чуло збережена майстрами, килими, скло, порцеляна мали в собі стільки від людського вміння, так багато живого тепла, що не могли б ніколи зрівнятися з ними оті мертві синтетичні породження двадцятого віку, хоч які б вони були модні, крикливі, нахабно-пістряві. Щоправда, Карналь впіймав себе на думці, що занадто категоричний і несправедливий щодо сучасних матеріалів, бо й вони так само продукт людського вміння й людської діяльності, як і оці булівські меблі, туркменські килими ручної роботи, чеське скло чи мейсенська порцеляна. Все зіпсував своїми розбалакуваннями Кучмієнко, відразу виступивши пропагатором модерну, а з Кучмієнком Карналь не хотів згоджуватися ні в чому, бо мав усі підстави запідозрювати цього чоловіка в нещирості й верхоглядстві.

Кучмієнко, побачивши, що не втягне Карналя в суперечку, причепився до Айгюль, яка застилала стіл накрохмаленою рипучою лляною скатертиною, готуючи частування для гостя:

— Хай твій доктор відсталий елемент, відірваний від життя, а ти Айгюль! Заслужена артистка, талант, чудо! Така квартира, і ти не примусиш його...

— А що примушувати? Це все я захотіла! Сама збираю. Петро не має на це часу. Модерн? Синтетика? Не треба. Мені синтетика набридає на сцені. Все вигадане, весь світ вигаданий, все штучне: пристрасті, любов, саме життя, все, як отой муслін, банти, пудра.

— Та ти що, Айгюль! Балет — це ж вершина! Переживання, образи, система Станіславського!

— А я танцюю, і все. Ти не дивився?

— Та передивився весь репертуар! Твориш образи, перевтілюєшся, вершина мистецтва!

— Танцюю, і все. Бо це красиво. І нічого вигадувати щось іще.

— Це на тебе напустив туману Карналь,— прийшов до висновку Кучмієнко і враз заспокоївся.— Єдиний порятунок — визволити тебе від нього.

— Як то «визволити»? — стрепенулася Айгюль.

— А ось ми заберемо його на одну роботку, і не морочитиме він тобі голови, бо не матиме для цього часу. А спробує вивільнитися — ми його новим завданнячком, новою проблемою! Метод перевірений і безвідмовний! А заодно й зробимо з нього генія.

— Ти не просторікуй марно,— не досить привітно обізвався Карналь, який насторожено ходив по кімнаті, відчуваючи, що колишній його однокурсник прийшов не просто.— У нас з Айгюль уже склався свій стиль життя, і нікому не дозволимо його порушувати.

— Поламаємо! Поламаємо! — зраділо закричав Кучмієнко.— Не таке ламали, а то «стиль життя». Та хіба це стиль? Нема крісла, щоб ноги простягнути! Журнального столика в усій квартирі не знайдеш. Торшера чортма! Кришталеві люстри понавішував і жодного сучасного світильника! Як же можна вважати себе науковим світилом у такій обстановці! Уявляю, що в тебе в голові!

— Голову кожен має свою.

— Ну, це, брат, точно! Ти думаєш, я б тебе розшукував, коли б не твоя голова.

Карналь нарешті схаменувся, що не досить чемно вів себе з гостем.

— Облишмо про мою голову. Краще розкажи про себе. Як ти? Де? Аспірантуру закінчив?

— Пройдений етап,— відмахнувся недбало Кучмієнко.— Ти відхватив доктора, я кандидата. Синхронно, як і починали колись. Тільки ти дуже глибоко зарився в науки, сів в університеті й сидиш. А треба виходити на оперативний простір. Ми ж з тобою на війні колись були? Оперативний простір — головне! Інакше ворога ніколи не розіб'єш! Як у тебе здоров'я?

Перескоки думок у Кучмієнка могли приголомшити будь-кого.

— До чого тут моє здоров'я? — здивувався Карналь.

— Бо керівником можна стати лише маючи добре здоров'я. Ти скажеш: розум. Розум не завадить, але головне — добре здоров'я. А розум іноді навіть заважає. Це коли він, знаєш, не туди хилить, сучкуватий, як криве дерево або криве ружжо!

Кучмієнко вдоволено зареготав, але враз став серйозний, нахилився до Карналя, кивнув пальцем до Айгюль, щоб вона теж взяла участь у їхній розмові, і зміненим голосом сказав:

— На тебе там,— показав пальцем на стелю,— покладають високі надії. Хочуть запропонувати... Одне слово, дехто пам'ятає твої давні захоплення кібернетикою, та й журнальчики наукові ми почитуємо, бачимо, як ти бавишся всілякими дискреціями, от і є така думка, щоб тебе залучати... До чого? Пояснюю популярно... Інститут кібернетики — діло одне, а треба ще паралельно спеціалізоване конструкторське бюро — СКБ — з власною виробничою базою, яка згодом має перерости в завод по виробництву обчислювальної техніки. Беремо двохтисячний рік і тягнемо його куди? До нас у гості! Ясно!

— Але ж,— Карналь ніяк не міг потрапити на властивий йому іронічний тон, був занадто серйозний, аж сам собі дивувався. Айгюль не впізнавала свого чоловіка сьогодні, майже докірливо висвічуючи на нього своїми виразистими очима.— Але ж я теоретик. Ніякого відношення до проектування... А до виробництва й поготів!

— Проектувати буде кому, виробляти теж знайдемо... Що головне в кожному ділі? Головне — організувати! Потрібен організатор!

— Досі я, здається, вмів організовувати лише самого себе.

— А я що кажу? Хто вміє організовуватися сам, той зуміє організувати й інших! Пронченко, знаєш, що сказав? Організаторами можуть бути лише розумні люди. Дурні все псують, їм нічого не можна доручати.

— Пронченко? А де він?

— Ти газети читаєш? Чув про останній Пленум? Обрали секретарем ЦК по промисловості. Був у Придніпровську першим секретарем обкому, тепер у столиці. І перший, про кого він згадав, знаєш, був хто?

— Мабуть, ти?

— Без жартів. Я, брат, сам уже перекочував до столиці давненько. Не подавав голосу, бо не знав, куди б тебе можна... А Пронченко відразу згадав про тебе. Все знає: і що ти доктор, і що в університеті, і що любиш Айгюль занадто... А жінок любити на шкоду справі не слід. Це забороняється... Ну, то Пронченко й сказав: кращого організатора для цієї справи, ніж Карналь, я, мовляв, не знаю. Знайти, запросити й запропонувати!

— І це доручено тобі?

— Усе може бути. Начальство ніколи не поспішає. Воно думає, радиться, збирає думки. А я скік — і вже тут. Випередити начальство бодай на годинку. Знаєш: є така категорія людей, звуться помічники. То вони все знають хоч на п'ять хвилин, а раніше за своїх начальників.

— Чий же ти помічник?

— Персонально нічий. Взагалі ж помічник у науці. Для вас, світил, стараюся. Наука потребує нагляду, контролю, спрямування. Неконтрольована наука перестає виконувати свої зав-

дання перед суспільством і державою. Вченим тільки дай свободу — всі кинуться працювати над фундаментальними проблемами. А нам давай прикладні знання! Щоб ми їх уже сьогодні застосували й мали від них зиск! Фундамент фундаментом, але ж і користь повинна бути. Так? Все так. Але й занадто суворий контроль перешкоджає науці розвиватися. Тому посередині стоять такі, як я. Буфери, амортизатори. Ми приймаємо поштовхи й удари з одного й другого боку. Тому ми товстошкурі. А може, тому, що ми товстошкурі, ми й стаємо буферами? Тебе Пронченко хоче знайти тут, у столиці, а мене знайшли аж у Одесі.

Карналь насилу втримався, щоб не спитати: «Хто ж знайшов?», Кучмієнко не помітив цього, був надто захоплений процесом мовлення:

— Є тут тимчасовий оргкомітет, я його очолюю. Вся кібернетика в моїх руках, всі корисні люди на замітці. Так що ти не турбуйся і, коли тобі запропонують, бери все в свої руки! А спитають мене — відрекомендую як належить!

— Нічого не розумію,— зітхнув Карналь,— ти пропонуєш чи прийшов повідомити, що можуть запропонувати? І що це за комітет у тебе в руках?

— І те, й друге, і третє! Вважай, що я висловив офіційну пропозицію.

— А коли я відмовлюся? Це ж не мій профіль, і взагалі...

Кучмієнко довго дряпав нігтем по шкіряній оббивці крісла, спробував по-давньому тріпнути волоссям, але це вже в нього не виходило, та й не личило якось йому те стріпування, тому він тільки повів головою, якось навкосяк, лукаво примружився до Айгюль, але не губив з кута свого зору й Карналя.

— Що я тобі скажу? Але це по давній дружбі... На твоєму місці я теж... Ну, може, й не відмовився б, але... Вагання були б, і неабиякі... А може, й відмовився б. Бо теорія що? Теорія — це все. Коли чоловік ухопив теорію за хвоста, то, вважай, що має цілу жар-птицю в руках! Кому воно дається? Одному з мільйона або з ста мільйонів! А практиків хоч греблю гати! Я вже в університеті помітив, що ти чистий теоретик. Тоді воно видавалося трохи смішним, а тепер бачу — велике діло! Ще в тебе буде й буде. А от я залізний практик. Моя Поліна так мені й каже: ти думаєш, каже, я б кинула свого механіка, якби не побачила, що ти практик? Механік і валюту привозив, і закордонне шмаття, і мужчина був хоч куди. Зате в тобі сила! А жінки, мовляв, силу ставлять над усе. Ну, моя Поліна — філософ, а я справді практик і організатор. Я тобі організую хоч чорта — не те що кібернетику! Ця штука, яку задумав Пронченко у нас в республіці, вона через років десять-п'ятнадцять, знаєш, як прогримить! Але тоді Пронченка ніхто й не згадає, бо подавати ідеї — то його партійний і службовий обов'язок. Гримітиме керівник! І всі нагороди й звання —

йому. Так що думай! А не захочеш — виручимо! Переконаємо начальство, що чиста наука без тебе ні руш, назвемо іншу кандидатуру. Все може бути. Можу й я засукати рукава та...

Карналь відкоркував пляшку «Цінандалі», налив у келихи.

— Коньяку не тримаєш? — спитав Кучмієнко, нюхаючи вино.— Заради зустрічі можна б і міцнішого! Буфети в тебе такі — чорта можна тримати!

Карналь приніс коньяку. В нього завжди було все, хоч сам пити й не любив. Але часто забігали артисти з театру, іноді заходили і його колеги, Айгюль любила частувати гостей і завжди дбала, щоб кожному щось було в них до смаку.

— Коньячок славетний,— розглядаючи пляшечку «Гремі», поцмокав Кучмієнко,— я особисто надаю перевагу вірменським, але грузинські теж є славні. Особливо цей «Гремі». Де дістав? Його ж у магазинах чортма. То за що вип'ємо? Думаю, за тебе все-таки.

— Ти гість, за тебе й п'ємо,— сказав Карналь.

— Давай взаємно. Перескакав ти мене все-таки. Як воно вийшло, досі не можу збагнути, а перескакав! Таке життя! Один ночей не спить, згорає на громадській роботі, віддає себе всього ідеї служіння, а другий, дивись, ходить собі, задачки рішає — і вже коли не академік, то доктор, лауреат, а там і Герой! Чудасія! Але життя довге! Ох, і довге! Як поглянеш назад, аж страшно. Тобі буває страшно, Петре Андрійовичу? У нас же війна позаду — чого тільки не було! Тепер же повно народу, який і не нюхав війни, а рвуть землю в тебе з-під ніг! Вже вони вчені, вже вони міністри, вже вони депутати й кандидати! А нам що? Рядок в анкеті — «Участь у Великій Вітчизняній». Добре, що хоч рядок лишили. А скоро й анкети знищать. Все щоб як за кордонами. Ніяких анкет, ніяких заслуг, ніяких минулих подвигів. Мовляв, що заробив сьогодні, те й маєш. І ось коли ти відмовишся взятися за організацію цього нового діла, то, думаєш, хто вхопиться? Молоді! Галузь молода, публіка туди теж посуне молода та зелена! Ці хлопчики на ходу підметки рвуть! Але ж і ми ще не старі з тобою! Мені сорок, а тобі ще менше! Коли ж і не очолювати та просувати! Відмовишся — то виручу! Візьмуся й не осоромлю! Ти ж мене знаєш!

— Ти, мабуть, не читав Цезаря? — спитав Карналь, вже знаючи відповідь Кучмієнка.— У нього в записках про громадянську війну є розповідь про те, як він, перейшовши Рубікон і захопивши Рим, запропонував сенату сумісне правління державою. «Та коли ви з страху ухилитесь,— сказав він сенатові,— то я не стану вас змушувати й правитиму державою особисто сам».

— Церазем мене хочеш підкосити, Петре Андрійовичу? — вдоволено гмикнув Кучмієнко.— Підкошуй, підкошуй. У мене на твого Цезаря часу не вистачає. Для моєї професії ніякі Це-

зарі не потрібні. Я організатор науки! Ти не хочеш ним стати, тоді я тебе організовуватиму! Взаємовиручка в бою!

Так він і пішов того вечора від Карналя переконаний у своїй потрібності й незамінимості, а згодом, коли вже було зовсім пізно, Карналеві подзвонили з ЦК і сказали, що з ним говоритиме Пронченко.

Мав так само молодий, хоч трохи й утомлений голос, пам'ятав досі їхнє чаювання в університетському гуртожитку, виявилося, що підтримує зв'язок з професором Ремом Івановичем, досі Карналеві не набридав, бо відчував себе провінціалом порівняно з ним, столичним жителем. Розмова була довга, напівжартівлива, товариська, коли ж Пронченко запросив Карналя завітати до нього на роботу для важливої розмови й Карналь сказав йому, що вже поінформований про зміст тієї майбутньої розмови, і сказав також, ким і як поінформований, Пронченко не те що здивувався, а якось розгубився. Ще Карналь додав, що в ЦК його не пустять, бо він безпартійний. Цього Пронченко не зміг зрозуміти.

— Чому ж? — спитав майже різко.— Гординя напала? Запишався високими званнями? Ждеш, поки партія проситиме? Поклонів хочеш? Партія ні перед ким не кланяється, запам'ятай, Петре Андрійовичу. А тобі без партії негоже. Не зможеш на повну силу працювати, не розкриєш усіх своїх здібностей. Чоловік ти здібний — в цьому вже всі переконалися.

Карналь пробурмотів, що не знає, хто б його рекомендував з тих, що давно знають. Фронтових товаришів якось не наважувався питати про це, а з післявоєнних...

— А ось я попрошу Рема Івановича, і вважай, що одна рекомендація в тебе вже є. Решту знайдеш сам. Не був би я секретарем ЦК, то теж дав би. Тільки щоб не загордився.

Коли йшов до кабінету Пронченка, його помічник (чи думалося тоді, що й сам матиме колись помічника?) півголосом порадив Карналеві: «Ви, будь ласка, не затримуйтесь, тільки про справу і якнайкоротше».— «Гаразд»,— пообіцяв Карналь і підвів помічника. Бо Пронченко і не думав його відпускати. Про справу говорити не став, показав кабінет, показав десять телефонів, які дзвонили мало не щосекунди, розвів руками:

— Хоч плач, хоч скач! І ось так уже, знаєш, скільки років? В університеті був просто рай. Згадую з моєю Веріко, як щось давньогрецьке, чи що. В області? Не легше, ніж тут. Навіть важче, коли хочеш. Бо там відповідаєш за все. Літо, починаються шкільні канікули, поруч Дніпро, а вода глибока. І ось — тонуть діти. Що я можу? Викликаю завоблнаросвітою: «Погано інструктуєте вчителів і вихователів!» Починають інструктувати краще, а діти тонуть! Уяви собі: втопилася дитина. Одна-єдина, і то яке горе. А коли десять, а коли щодня по двоє, по троє? Жах! А тут дзвонять з району. В глинищі знайшли бомбу, ніхто не побачив, діти відкопали, бавилися,

вибух — одинадцятеро загинуло. Перша мати, яка туди прибігла й побачила це, повісилася! Вертольотом туди. Мертві, пошматовані маленькі тільця. Ніби виліз з-під землі загнаний туди нами навіки фашистський звір і втопив оті русяві голівки в ясній дитячій крові. Коли ж це скінчиться? І чи буде кінець? Я ридав у машині так, що не міг вийти. Зв'язався з Києвом, з Москвою. Дітей не порятуєш, треба рятувати батьків... Це теж партійна робота, Петре Андрійовичу, щоб ти знав. Керувати — це приймати рішення. Щогодини, щохвилини. Іноді секунди вирішують. Щодня б'єшся над проблемами, іноді найдрібнішими. Стратегічного мислення немає, дихнути буває ніколи. Ось і покладаємо великі надії на вашу науку управління. Машинами людеї не заміниш, державні рішення повинні пройти через людське серце, чи що, набути душевності, мати той необхідний емоційний елемент, який тільки й робить їх людськими. Але підгрунтя, основу, інформацію, найліпші варіанти рішень можуть дати машини. Не сьогодні — в майбутньому. Потрібні машини. Потрібна мисль. Потрібні такі люди, як ти. Сьогодні в нас багато невирішених проблем, завтра їх стане ще більше. Основа життя суспільства матеріальна. Колись був бог — тепер богів мільйони! Вони в усьому: в заводах, електростанціях, машинах, холодильниках, телевізорах, і всі вони волають: мало, мало! Ти, Петре Андрійовичу, на досить тривалий час успішно втік од усього цього. Утік, вважаю, для того, щоб здобути щось нове. Для кого ж? Для себе? Ні, для суспільства. Настав час віддати кесареве кесарю.

— Хіба не віддаю? Готую майбутніх спеціалістів, учених.

— Знаю. Але можеш більше. Науково-технічна революція потребує від нас найбільших зусиль і найвищого напруження. Як солдат на війні? Від нього завжди вимагають неможливого, і він звершує це неможливе, хоч би мав заплатити власним життям. Ти скажеш, що у війні доводиться брати участь усім, а в революції — тільки охочим. Але ж хіба ти не належиш до цих охочих? Коли ти й на війну пішов добровільно, ще хлопчиком, то як можеш сидіти спокійно і спостерігати тепер? Час накопичення знань був достатній, треба поділитися своїми знаннями, і то щедріше, ніж робив ти досі. Скористатися з плодів твоїх знань повинні мільйони. Що таке життя з погляду, сказати б, математичного? Це безнастанний процес взаємообміну з оточенням. Можна визначити два основні види цього взаємообміну: метаболізм енергетичний і метаболізм інформаційний. Інформацію ти, припустимо, віддаєш оточенню, а енергію, яку від нього отримуєш, повертаєш?

— Той, хто зостався вірний собі, виконує своє громадське покликання набагато плідніше,— зауважив Карналь.

— Ніж хто? Договорюй. Я з підозрою слухаю тих, хто заперечує вірність самому собі, бо знаю, що такі люди нікому й нічому не збережуть вірності, вже життя шукатимуть, як один

персонаж з довоєнної п'єси, «постійного начальства». Але бути вірним собі не означає замкнутися в собі. Ми шануємо тебе як теоретика, але хочемо, щоб ти став ще й практиком, організатором. Нам потрібні генії організації.

— Все-таки я лякаюся метушняви й тривіальної щоденності,— щиро визнав Карналь.— Іноді мені здається, що це бездушний і навіть безсенсовий світ. Виробляти сьогодні більше, ніж учора, щоб завтра виробляти ще більше? А де ж межа, де кінець, де заспокоєння? Спалити сьогодні вугілля п'ятсот мільйонів тонн для того, щоб добути завтра сімсот мільйонів тонн і спалити їх також? Враження таке, що виробництво осідлало людей і поганяє їх, як сліпих коней. Воно диктує, воно володарює, воно пригнічує, вирватися за його межі незмога. Сісти десь скраю, подумати нема часу й ніколи вже не буде. Людина втрачає найвищий свій дар — змогу й уміння думати. Мимоволі заздриш стародавнім грекам, які могли розгулювати в садах Академії і філософствувати. Розумію слова Маркса про недосяжність і неосяжність, я б ще додав, цього навіки втраченого стану нашої духовності.

— Ми з тобою, Петре Андрійовичу, не стародавні греки, сідати й думати справді часу не маємо, і ніхто його нам не обіцяє. Треба думати на ходу, на бігу, на льоту, коли хочеш. Що ж до порівнянь, то що вміли твої греки? Цідити вино, зроблене рабами, ставити храми, складати гімни. І ми це вміємо, а ще вміємо безліч такого, що твоїм грекам і не снилося! Завтра вмітимемо ще в мільйони разів більше й краще. А для цього потрібні й твої зусилля. Людина лише частково може жити завдяки власним зусиллям і набагато плідніше з допомогою інших.

— Так само й гинути,— додав Карналь.

— Що ж, маєш рацію. Колись існувало переконання, що історія посувається наперед лише завдяки кровопролиттю. Маркс і Енгельс були першими, хто сміливо заявив, що історія людства починається з праці. Творення переважає війни, злочини й підлоти. Прогрес — основа людського буття. Ми показуємо світові цей безкровний спосіб. Радісне творення нового світу! Хто може відмовитися від участі в такій роботі? Відмовляючись від чогось, неминуче закопуєш у собі частку самого себе. Я не хочу й не можу тобі цього дозволити. Виступаю перед тобою в ролі деспота, а що деспотизм часто буває усміхнений, то не примушую тебе, Петре Андрійовичу, а вмовляю й переконую. Повір, мені видніше. Ти скажи, чого не наважуєшся, що тебе відлякує? Кучмієнко, чи що?

— Хоч би й Кучмієнко. Коли хочете, для мене це загроза. Кучмієнкам ніколи ніщо не загрожувало, тому вони ні від кого не відвертаються. Вони навіть підлоти роблять з цілком добродушним виглядом. Але чи можна замінити добродушністю вміння? Кучмієнки ніколи нічого не вміли й не вмітимуть,

однак вони безсмертні, вони й досі вміють вискочити вгору, виринути, випливти. Мені, скажімо, не байдуже знати, чи люди типу Кучмієнка вже зняті в нас з виробництва, чи якісь підпільні фабрики з тупою впертістю продукують їх тисячами, як хтось і досі виробляє для жінок-колгоспниць оті чорні плисові кацавейки, звані «плисками».

— Знаєш,— довірливо нахилився до Карналя Пронченко,— я виробив собі таку формулу: всі будуть зняті або вимруть. Це щоб заспокоїтися, коли вже допече. На жаль, життя людське обмежене якимись віковими рамками і не дає такої розкішної можливості вичікування. Ленін казав, що кадрові перестановки — це теж політика. Прибирати кучмієнків, щоб не заважали? Що ж. Кучмієнко чоловік справді веселий і агресивний, але хіба він щось вирішує? Хтось його поставив на високу посаду, але ж можна й переставити, прибрати, замінити! Я чоловік ще тут новий, не можу з першого дня розчищати все. Придивлюся, вивчу, подумаю, пораджуся. Але це, сказати б, демонстрування влади негативної. А я прибічник влади позитивної: не руйнувати, а створювати. І від тебе, Петре Андрійовичу, не відступлюся, хоч як хочеш. Суспільство має найвищі права на твої здібності.

Безмежний діапазон можливостей свободи оцінюєш і пізнаєш, позбуваючись її навіть на короткий час. Скільки може вмістити в себе людське життя? Одне приймаєш, інше відштовхуєш збайдужіло, іноді запекло, але завжди здається, ніби ніколи не забракне місця для первісно-молодих вражень, для знань і краси, і відчуваєш уже й не потребу в них, а мовби вічний голод. Тоді ущільнюєш, сконденсовуєш, спресовуєш свій час, підкоряєш його собі, скидаєш з себе неволю невпорядкованості і знову дихаєш свободою, але якогось ніби вищого порядку, позбавленою несвідомих обмежень і вимушених заборон.

Місяці, роки, ціле десятиліття, дні й ночі несамовитий поспіх, розпачливе намагання встигнути, не відставати, наздогнати, вискочити вперед бодай на мить, першому доторкнутися до фінішу, перевести віддих, змагання з цілим світом, нові ідеї, нові теорії, нові пропозиції, вирішення, деталі, нюанси, в молоду науку у всьому світі ринулися молоді уми, таланти, генії, кожен щось приносив, ніхто не йшов з порожніми руками, поле було незасіяне, кожен міг приносити своє зерно, теорії розгалужувались, мов гіллясті блискавиці, розрізали вічну пітьму незнання лиш на коротку мить, а вже перекреслювали їх нові й нові; електронні машини народжувалися й умирали непростежено, їхні покоління змінювалися в такі короткі уламки часу, ніби діялося те не в звичній земній атмосфері повільної еволюційності природних процесів, а в якійсь інопланетній цивілізації — від монструальних лампових систем, що займали цілі будівлі, до акуратних шафочок, скриньок, валізок, коробо-

чок з мільйонами операцій на секунду. Та хоч Карналь сам був причетний до цього спазматично-поквапливого процесу творення, але відчував у хвилини втоми щось мовби напади дивної хвороби, яку можна було б назвати еволюційною меланхолією. Розмірений ритм Карналевого життя порушився, вже не було тепер радісних проводжань і зустрічань Айгюль, не було стоянь коло першої куліси, не летіло його серце слідом за її зграбним, талановитим, неповторним тілом, яке спліталося з музикою, ставало музикою, без якого музика, власне, й не існувала, бо коли Айгюль починала танцювати, то Карналь ніби глухнув, не чув жодного звуку, музика для нього вмирала, народжуючись лише в кожному поруху смаглявого виткого тіла посеред безмежжя сцени. Він повертався додому іноді лише під ранок, в передранковій сірості спальні біліла широка постіль, і в тому білому просторі якось відокремлено від усього, в містичній невагомості й нематеріальності плавало двоє очей, мов дві живі істоти, мов дивні дзеркала, в яких світилася настороженість, здивування й біль. Тепле стривожене звірятко дивилося на нього з постелі докірливо й мовчки. Знов розбудив! Знов не дав доспати. А вона ж завжди невиспана, замучена, розіп'ята між двома хрестами «мусиш» і «не смієш», кожен день урок, репетиція, увечері оркестрова репетиція або виступ на сцені, збиті до крові пальці, дика втома в усіх м'язах, в усіх клітинах, біль, біль, біль, нескінченні компреси до ніг, безнадійні мріяння про вільний день, знов асамбле, жете, кабріоль, оркестрова, концерт,— і кінця немає, і тільки безнадійне марення про спочинок, і ти відчуваєш з жахом, як втрачається, вмирає любов, на загублені в часі хвилини чулості припадають цілі місяці байдужості й відчуження, так ніби твоя професія, твій талант, твоє призначення вбиває, зжирає, знищує любов.

Але дивно: коли й Карналь утратив увесь свій вільний час і не міг подарувати Айгюль жодної хвилини на противагу тим щедрим рокам, коли міг легковажно марнувати час, любов їхня стала мовби палкіша, обоє відчували буквально спазматичну радість в хвилини спіткань, ті короткі миті давали їм таке гостре відчуття свободи, якого зледащілі люди неспроможні зазнати й протягом цілих років, вони смакували здобутою, вибореною свободою, мов рідкісним трунком, бо тільки в свободі існує любов, радість і вічна молодість, найменша неволя вбиває любов. Айгюль і досі лишалася для Карналя дівчинкою, коло неї і він видавався обурливо молодий, вже й ставши директором об'єднання, академіком, лауреатом, солідним, уславленим, авторитетним. Був молодий, загадковий, привабливий для жіноцтва. Часто спостерігав голодний блиск жіночих очей, звернених на нього, часто нав'язували йому розмови, сповнені натяків і полохливого очікування, часто відчував чиюсь схвильованість аж до спазм у горлі. Не зважав, був суворий з жіноцтвом, був вірний своїй Айгюль, дорожив своєю

моногамною винятковістю, що далі, то більше наповнений був відчуттям дивної свободи, якоїсь регламентованої, чи що, бо в обох — у нього й Айгюль — життя, на перший погляд, відзначалося безконтрольністю, з провалами й порожнечами в часі, але насправді розплановане в обох було до секунди, і вони просто не мали змоги відчувати себе пригніченими працею чи шлюбом, бо обоє ждали свята спіткань, жили для тих свят, готувалися до них, ніколи не скаржилися, не дорікали, не ремствували — просто любили.

Але ординарне зло може часто ошукувати найглибший людський дух. Талант і розум загальнодоступні для посередностей так само, як визначні місця, пам'ятники архітектури й столиці світу для знудьгованих туристів. Кучмієнко знов був коло Карналя, щоправда, вже не як опонент і не перст для вказівництва, а як підлеглий, зігнаний з незаслужено здобутих висот, скинений, повержений, розжалуваний, але не знищений, бо ж прийшов до Карналя всупереч його бажанням, не з порожніми руками, а відразу з вакансією, з цілим відділом, який вигадав, може, й сам для себе, і Карналь мав змиритися, потрактувавши Кучмієнка як зло конечне, але не найбільше з тих, які можуть бути.

Однак Кучмієнко йшов не сам — вів за собою одноосібну армію, яка звалася його дружиною Поліною, а далі готувалися резерви, звані синочком Юриком, або Юкою, як звали його Кучмієнки.

Юку Карналь відчув найперше. Якось вирвався з донькою до зоопарку, поблукавши годин кілька між кліток, подратувавши звірів, як ті чеховські студенти, покатавши Людмилку на поні, він повіз її додому, але на бульварі Шевченка донька зняла вереск, що хоче подивитися Володимирський собор.

Карналь зупинив машину, сказав:

— Ну, дивись.

— Хочу зблизька.

Він об'їхав квартал, зупинився на тихій вулиці Франка, вийшов з машини, подав Людмилці руку, повів її довкола собору, показав таємничі, сповнені загадковості історії двері із зображенням князя Володимира й княгині Ольги. Донька потягнула його на паперть.

— Туди хочу!

Коли ж увів її до собору і побачила вона розписи Врубеля й Нестерова, сплеснула долоньками і, зухвало розруйновуючи урочисту тишу собору, закричала:

— Оце малюночки!

— Хто тебе навчив так висловлюватися? — спитав Людмилку вже в машині Карналь.— Чому «малюночки», а не малюнки? Що це за жаргон?

— А так каже Юка.

— Який Юка?

— Кучмієнків.

Кучмієнки вели наступ трьома колонами. Одна била в Карналя, друга в Людмилку, третя — в Айгюль. Очолювала цей штурм Поліна. Жадібна до життя, самовпевнена, незламна, вродлива, здорова, енергійна, була не схожа ні на подруг Айгюль, які те й знали, що говорили про балет і про театр, ні на тих науковців, що приходили в гості до Карналя й говорили тільки про науку. Поліна ставилася до самої себе з веселою зневагою. Називала себе «безіменною висотою», вдовольнялася роллю дружини чоловіка не без значення, а може й видатного — то ще побачимо! Не вірила, що всім треба бути видатними, бо хіба ж у цьому сенс і мета життя, та ще для жінки? Для жінки головне — вродливість, це її талант і всі переваги над світом.

Зрозпачена наближенням старості, в намаганні помститися не знати й кому за змарновані літа, Поліна любила переповідати плітки й анекдоти про знайомих. Хвалилася коханцями, мріяла про коханців, розгортала карколомні плани шлюбних зрад.

Карналь обурювався:

— Навіщо ти все це їй дозволяєш, Айгюль?

Нерозтраченої енергії в Поліни було так багато, що вона залюбки вихлюпувала її й на Карналя.

— Ти чому так багато сидиш за книжками! — кричала вона задерикувато.— Хочеш стати шизофреніком? Невже мало телевізора? Книжки читають тільки шизофреніки! Що, в тебе на столі ще й романи? Мій Кучмієнко ніколи не читає ніяких романів. Навіщо забивати голову? Це історичний роман? Подарунок? Боже, вісімсот сторінок! Таке може написати тільки ненормальний чоловік. Глянь на портрет цього письменника, на його очі. Це очі шаленця. Навіть за окулярами він не може приховати несамовитості погляду.

Вона буквально приголомшувала могутніми потоками слів і невіглаством. Коли Карналь несміливо затнувся, що письменник, який подарував йому свій роман, лауреат, Поліна зраділо вигукнула:

— Я ж казала: ненормальний! Де ти бачив нормального лауреата? Як не столітній дід, осклілий від склерозу, то просто енергійний пенсіонер, який усім прогриз кишки своїми домаганнями. Де ти бачив лауреата в двадцять або хоч у тридцять років?

До Полініних розбалакувань не ставилися всерйоз ні Карналь, ні Айгюль, ця агресивна жінка була для них мовби якоюсь розвагою й противагою, її претензії на опікунство видавалися так само смішними, як намагання Кучмієнка завоювати якісь позиції й впливи в науці, але відомо ж, що ніщо на світі не минає безслідно: зло, навіть безсиле й смішне, однаково просочується в твоє життя й поволі затруює його.

Айгюль, у крові якої незгасно жила дика жадоба неприборканості, поволі й, сказати б, залюбки піддавалася Полініній розсваволеності, неорганізованості й некерованості. Вже нехтувала вона іноді уроками, танцювати могла без репетицій, вганяючи в розпач постановників. Виручала її унікальна пам'ять на музику, виручали запаси набутого, але чи ж надовго могло вистачити запасів? «Испуганной и дикой птицей летишь ты, но заря — в крови...» Карналь любив повторювати ці рядки Блока, вони так пасували до Айгюль. Але з яким болем вимушений був спостерігати несподівані напади заціпеніння, які бували в неї щодалі частіше. Від думки про неї світилося йому серце в години найтяжчих борінь мислі, найбезнадійніших суперечок і найтрагічніших невдач на роботі. Але приїздив додому й не заставав Айгюль, хоч і знав, що вона не в театрі. Навчилася водити машину, ганяла іноді цілими днями разом з Поліною довкола Києва, коли поверталася й він пробував обняти її, з жахом відчував: тримає в обіймах хмару, туман, порожнечу. Відганяв навіть натяки на думку про те, що Кучмієнки можуть мати якийсь вплив на їхнє з Айгюль життя й щастя. Ну, так: справді ставали їхніми добровільно-впертими супутниками, але ж без значення, таких людей мовби й не зауважуєш, їх поминаєш, полишаєш позаду, як кілометрові стовпи, не озиратися, не згадувати, далі, далі, далі! А Кучмієнко і його дружина непомітно ставали мовби прикомандированими до них домашніми, прирученими дрібненькими дияволиками. Кучмієнко виступав як спокуса посередності, легкого шляху в житті, безбідного існування, він щосили грав роль улюбленця долі, він був діловитий, нездарний і обмежений, але завжди бадьорий, добродушний, здоровий тілом і душею, любив роздаровувати поради, як зберегти здоров'я, скільки присідань, за Амосовим, треба робити щоранку, щоб порятуватися від терору засідань і постанов, як зберігати пристойність у всіх випадках життя. Його улюбленим словом було «пристойний»: «Це пристойний чоловік. Цілком пристойно. Все було дуже пристойно». Розмови про спорт, про футбол. Хто — кого? Але не він і не його. Він завжди сторона. Він добродушний порадник. Я не я і хата не моя.

Поліна ж мовби заповзялася приголомшувати Айгюль своїм безмежним практицизмом. Вона готова була повчати день і ніч. Вона повчала, як усі агітатори й пропагандисти світу разом узяті. Що їсти, що надягати, як вітатися, як сидіти, як махати руками, як дивитися (не махати й не дивитися!), як спати, дихати, чхати. Коли виросли їхні діти, вона переконала Людмилку, що кращої пари, ніж їхній Юка, вона ніколи не знайде, і хоч Карналь симпатизував Совинському та й сама Людмила ніби схилялася попервах більше до Івана, але з безлічі хлопців, які її оточували, вибрала все-таки Кучмієнкового сина, і тут уже мали відступитися, ніхто нічого не міг удіяти.

Карналеві здавалося, що він ще й досі перебуває на шляху до вершин свого тріумфування, і воно справді було так, почалося ж від тієї нічної розмови з Пронченком по телефону й продовженої другого дня в ЦК, тоді всемогутня сила піднесла його в розголос, у славу, між тих, хто стоїть над людством і часом, ніби велетенські самотні дерева на піднебесних горах. Ще з дитинства жив у Карналевій душі спогад про берестки на Савчиному бугрі по той бік попової левади в його рідному селі. Велетенська підкова, віяло з берестків, розставлених на бугрі під небом невидимою силою. Метуть круглими верхів'ями небо, а між чорними стовбурами така далина, такий простір, таке безмежжя, що хочеться плакати від безсилля й власної малості. Б'ються кібці в бересток...

Тепер сам відчував себе ніби отим берестком під високим небом, був самотнім високим деревом і бився серцем об те дерево. Чи таке можливе?

13

Редактор був поглинутий процесом думання, мабуть, тому не помічав Анастасії, яка стояла перед його столом уже тривалий час, стояла терпляче й, сказати б, провокуюче. Нарешті конституційний час думання для редактора скінчився, редактор побачив Анастасію, пожував губами.

— Ага, ви вже тут? Прекрасно! Є ідея...

— Здається, ви забули запросити мене сісти,— нагадала Анастасія.

— Справді забув. Даруйте. Сідайте й слухайте. Я повинен усім вам подавати ідеї. Коли вже ви навчитеся плідно мислити?

Він майже стогнав. Страждання за недосконалість редакційних працівників шматувало йому душу.

— Наука зараз — це все. Вирішальна сила.

— Робітничий клас,— спокійно нагадала Анастасія.

— Що? Ну, так. Не вчіть мене марксизму. Я висловлююсь фігурально. Чи, може, ви хочете заперечувати значення науки, яка сьогодні стає виробничою силою?

— Ні, я не хочу.

— Інтерв'ю з Карналем залишається за вами.

— Я відмовляюся від цього завдання. Вже казала вам. Не можу.

— Нічого, нічого, ще маємо час. Подумаєте і зробите. Такі матеріали на вулиці не валяються. А для розгону я вам хочу підкинути нову ідейку.

— Знову з ученими?

— Вам не подобаються вчені?

Анастасія промовчала. Подобається — не подобається. Хіба можна обмежитися такою однозначністю? Вона відповіла англійською приказкою:

— Коли не можеш робити того, що тобі подобається, то повинно подобатися те, що робиш.

— Слухайте! — Редактор обурено схопився з місця, забігав по кабінету.— Ви хочете, щоб наша газета була цікавою?

— Хочу.

— То чому ж?.. Як же ви можете ставитися до своєї роботи так... нетворчо?

— Ви спитали мене про вчених, я відповіла. Можу додати. Як на мою думку, то вони мало чим різняться од інших людей. Одні роздратовані, другі занадто грубі, треті надмірно ввічливі, загалом же вони набридливі, як усі занадто перевчені люди. Хоча з недовченими теж не легше.

— Прекрасно,— потер руки редактор,— ви вгадуєте мою думку. Якраз про перевченість-недовченість ми й поведемо мову на сторінках нашої газети. Як саме? Дуже просто. Ми визначимо десять або дванадцять прізвищ учених. Візьмемо представників точних наук. Фізиків або математиків, або тих і тих. З університету, з політехнічного, з академічних інститутів, якнайширше коло. Поговорити з кожним: що він читає? Окрім спеціальної літератури. Нас цікавить загальний розвиток сучасного вченого, його енциклопедизм, універсалізм. Бо вчені сьогодні — це прапор НТР, а НТР...

Далі можна було не слухати, потихеньку підводитися й іти з кабінету під монотонне гудіння редакторського голосу. Бо про НТР редактор знав усі загальники з усіх газет Радянського Союзу і міг би виступати на конкурсах на тему: «Що ви можете сказати про НТР?»

Від дверей Анастасія сказала:

— Гаразд, я подумаю.

— Але не зволікайте! Це буде основний матеріал!

Два дні вона просиділа коло телефону. Прекрасне заняття! Ти не бачиш, тебе не бачать, але ти задавлюєш авторитетом преси і врешті домовляєшся про зустріч, відвойовуєш у стероризованого, приголомшеного вченістю чоловіка годину, якої він, мабуть, не пожертвував би й коханій жінці! Перший етап закінчився для Анастасії навіть більш ніж успішно: вона отримала згоду двадцяти одного науковця! Три професори, сім доцентів, дев'ять аспірантів і два асистенти. З них одна жінка кандидат наук і дві аспірантки. Головне ж — усі молоді або абсолютно, або порівняно. Тепер зарядити свою маленьку камеру плівкою, втекти з редакції на тиждень або й два, загубитися у великому місті, забути про свою самотність, про клопоти, про ще свіжі свої розчарування, а може, й про несміливі симпатії, не думати ні про такого самотнього, як і вона, Совинського, ні про не-

збагненного Карналя, ні про доброго Олексія Кириловича, ні про загрозливо-таємничого Кучмієнка.

Вона зустрічалася з ученими здебільшого після закінчення робочого дня, який, власне, для них ніколи не кінчався. Всі вони й далі працювали, додому ніхто йти не збирався, це була норма їхнього поводження, їхній стиль життя, обраний без примусу, добровільно, назавжди. Почала не за значливістю, не за званням, а так, як випадала нагода, перший був аспірант, крикливий юнак з гострим поглядом, увесь якийсь гострий, як ніж, з пташиним профілем. Він вивів Анастасію в коридор («Щоб ніхто не чув і не заважав»), але й там, стоячи коло вікна й без видимого бажання відповідаючи на її запитання, він примудрився зчинити сварку з двома чи трьома своїми колегами. Мав, видно, талант до скандалів, ловив людей буквально на льоту, зупиняв без довгих зволікань і передмов, накидався з якимись звинуваченнями, домаганнями, докорами. Може, хотів залякати Анастасію? Але не на ту напав. Вона не відступалася. Що читає? Скільки? Що думає про прочитане? Аспірант читав тільки коротенькі оповідання. Такі, як у Джека Лондона або О'Генрі. Прочитував усі номери журналу «Наука и жизнь». Що? Цей журнал може зіпхнути його до середнього рівня? Та в ньому виступають самі академіки! Анастасія записала про аспіранта: «Завжди знайде спосіб виправдати себе й звинуватити інших».

Далі була викладачка, кандидат фізико-математичних наук, гарна, хоч трохи стомлена на вигляд жінка. Вона щиро визнала, що за рік прочитує одну-дві книжки, та й то лише ті, які вже так розрекламовані, що не прочитати їх культурній людині просто неможливо. Не важить, яка саме реклама супроводжує ті книжки: хвалять чи лають. Окрім того, вона жінка. Має родину, родина буквально пригнічує. Щасливий той, хто не має родини, йому вільніше дихається. «Як кому»,— хотіла сказати Анастасія, але змовчала. Бо й хто вона така, щоб повчати кандидатів наук?

Третім був професор, світило, лауреат, молода надія науки. Зачарував Анастасію бездоганною усмішкою, бездоганними манерами, бездоганним костюмом, сам зварив для неї каву (мав у своєму кабінеті все необхідне для цього), показав їй фотографію дружини й двох білявих доньок, охоче сміявся із власних дотепів і віддавав належне ущипливим зауваженням Анастасії на адресу вчених, які подивували її своєю обмеженістю.

— Це як розуміти обмеженість,— терпляче пояснював професор,— скажімо, ви вважаєте, що культура людини залежить від кількості прочитаних за рік книжок. А коли я вам скажу, що читаю зараз мінус одну книжку на рік? Тобто щороку забуваю по одній книжці з тих, що колись прочитав, а нових не читаю. Забув, коли читав. Пробую, так. Прочитую перші три сторінки і кидаю. Я люблю такі книжки, щоб над ними можна було

думати так само, як над Ньютоном, Паскалем, Лейбніцом, Декартом, як над Толстим і Достоєвським, коли хочете. Якось сьогодні не можу знайти таких книжок. Обмежуюсь старими запасами. Згодьтеся, що в часи карет література була не гірша, ніж в часи автомобілів і ракет.

— Ви вважаєте, що сучасні книжки нудні чи просто пусті? — поцікавилася Анастасія.

— Мабуть, перше. Мене справді заїдає нудьга.

— А чи це не лицемірство?

— Ви не вірите в мою щирість?

— Ні, я просто хотіла сказати, що, строго кажучи, почуття нудьги не існує. Нудьгою називають одну з форм розгубленості. Ускладнення науки й техніки, яке ми тепер спостерігаємо, призводить до зникнення дилетантизму. А література й мистецтво? Вони теж ускладнюються так само, як наука й техніка. Вони так само багатошарові, вбирають у себе історію, традицію, базу, на якій виросли. Щоб їх сприймати, теж потрібна відповідна підготовка. Ленін казав: «Не опускатися до нерозвиненого читача, а неухильно — з дуже обережною поступовістю — підіймати його розвиток». Ми ж звикли не до сприймання, а до споживання. Кажу це саме вам, бо ви розумний чоловік і, сподіваюсь, не розгнівaєтеся.

— Дякую за довір'я. Мабуть, ви маєте рацію. Але я просто не маю часу затримуватися над цими проблемами. Все ж людина лишається людиною. Це система, як сказали б кібернетики, кінечна, отже, обмежена. Я обмежений, як усі люди. Але що можу вдіяти? Пам'ятаєте в Пушкіна: «Ум, любя простор, теснит»? Намагання пристосуватися до потреб твоєї галузі неминуче збіднює. Універсалізм сьогодні несумісний з успіхами, він межує з розкиданістю, хоча глибина мислення, в свою чергу, ворогує із завершеністю, яка за природою своєю неминуче обмежена. Поза всім, я вважаю, що переконання, ніби книжки — це синонім культурності, це типове західноєвропейське переконання, трохи наївне. Хіба ми не можемо припустити, що існували народи найвищого ступеня мислення, але мисль їхня не мала іншої форми, окрім усної? Скажімо, скіфи. Вони не лишили по собі літератури. Жодного слова, жодної літери. Німі для нас і загадкові в своїй німотності. Але гляньте на їхнє золото, яке викопують із степових могил археологи! Гляньте на пектораль, знайдену в Товстій могилі! Хіба це не чудо? А ніякої ж літератури! Даруйте за такі дикі думки.

— Мені було цікаво з вами розмовляти,— майже не приховуючи жалю з приводу розставання, сказала Анастасія.— У вас, мабуть, повинні закохуватися жінки.

— Справді? Дякую.

Вона не додала: «Крім таких, як я, бо як для мене, то ви занадто показово-зразковий». Знайомство з професором справді було для неї мовби маленьке свято, і його вистачило для гар-

ного настрою на кілька днів, надто що й новий її співрозмовник виявився приємною й розумною людиною. Кандидат наук, колишній селянський син, грубуватий і прямодушний, він спершу не повірив, що хтось може серйозно цікавитися тим, що і як він читає.

— Навіщо це вам? Для газети? Хіба наші газети про таке пишуть? Там тільки глобальні проблеми. Аж у голові гуде від тої глобальності! А, молодіжна. Ну, молодіжних я не читаю. Давно вже читав. Забув, коли й молодим був. А молодість не вернеться, не вернеться вона. Ви співаєте? Я не співаю, математики не співають, у них у голові саме співається. Не вірите? Так щось помугикати, але не пам'ятаю жодної пісні. Один рядок — і ні руш далі! Телепередачі теж так дивлюся. Все уривками. Шматок телеспектаклю подивлюся, і все мовби вже ясно. Так і книжки. Починаю читати як попаде, рідко з початку, бо автори й самі не завжди знають, де в них початок, а де середина, переплутують, позаганяють те туди, те туди. Доводиться читати квадратно-гніздовим способом. Переглядаю ще «За рубежом» і «Наука и жизнь», читаю їх з кінця. Бо найцікавіше в них завжди наприкінці. Скільки все-таки за рік? Ну, від нуля до двох книжок набереться. Які успіхи в науці? Це вже спитайте саму науку. А я що? Я слуга, раб науки. На все життя.

— Але ж ви здійснили якесь відкриття в науці...

— Винаходи, відкриття,— недбало відмахнувся доцент,— я селянський син і скажу вам, що змінюються тільки млини, а вітри дмуть так само, як і на перший вітряк тисячу років тому. Хочете правду? Колись були вчені, а тепер не такі. Ми всі повоєнні, а от до війни, так то були справді вчені. В нестатках, в труднощах, серед неписьменності, серед затурканості, а які імена! А нам що? Нам легко, ми улюбленці, щасливці, нам усе на блюдці з голубою облямівочкою, як Остапові Бендеру. Може, через те я й метаюся, не можу зосередитись, хапаю то те, то се. Ну, математика, вона вже як схопить, то не відпускає абияк, тому й тримаюся. А книжки — вони слабохарактерні, занадто демократичні порівняно з нашими точними науками. Виходить, мені особисто демократія протипоказана.

Мабуть, журналістика — все-таки чоловічий фах, так само як продавання книжок і укладання трамвайних рейок. Хтось сказав, що жінки вводять у витончену коштовну оправу непоказне й невідшліфоване чоловіче життя. Але виконати призначення можна лише тоді, коли викличеш взаємодовір'я, справжню людську близькість. Коли ж ти журналістка, то завжди лишаєшся для тих, до кого приходиш, силою майже ворожою, ставлення до тебе стримано-насторожене, люди повернуті до тебе одним боком, як місяць, вони ніколи не розкриваються до кінця. Так чужа мова не допускає тебе до своїх глибин і ти приречений вічно сковзатися по поверхні, вдовольнятися

приблизними знаннями, значеннями, приблизним розумінням — і ніколи не осягнути всього багатства, гнучкості, краси.

Колекціонування вчених за їхніми читацькими уподобаннями якось ніби починало подобатися Анастасії. Впадала в око людська несхожість, оригінальність навіть тоді, коли читацькі смаки збігалися або й дорівнювали нулю. Не самим читанням живе людина. Переконувалася в цьому щодалі більше.

Яка все-таки невідповідність між зовнішністю й справжньою суттю людини. Особливо вражає це в чоловіків, жінки гармонійніші, в них приємна зовнішність якось злагіднює, замортизовує немилучий удар, якого завдає іноді зяяння духовної прірви, що відкривається для допитливого погляду, жіноча краса — це ніби викуп за можливу неповноту й недосконалість душевної конструкції, для чоловіків же зовнішня вродливість, коли вона не підкріплюється ніякими внутрішніми гідностями, стає чимось близьким до непристойності. Чи треба казати, що Анастасія аж зраділа, коли після хвалькуватого й пустого асистента зустрілася з негарним, високим, худим доцентом, який повівся з нею просто суворо, не став розбалакувати, відразу повідомив, що читає вісім-десять книжок на рік, і, пославшись на велику завантаженість, попросив пробачення й відразу покинув журналістку, надаючи їй змогу впорядкувати свої записи, а може, й думки. Ще один кандидат наук був цілковитою протилежністю свого занадто суворого й пунктуального колеги, цей являв собою начебто пересувний лекторій, штормовий вітер, знаряддя для корчування пеньків і портативну електроннообчислювальну машину. Він скрізь устигав, його цікавила не тільки математика, а й біологія, філософія, література, історія, він прочитував за рік п'ятнадцять, а може, й двадцять (не пам'ятав, і йому можна було вірити) книжок, він кинувся до Анастасії з розпитуваннями, чи пробувала вона читати Пруста, перший том якого недавно в нас видано, і що вона може сказати про цього письменника, він заявив, що часу в нього, загалом кажучи, майже вистачає на все, бо він ще не одружений і не знає, коли це з ним станеться, бо тим часом компенсує подружні клопоти біганиною в громадських справах, адже ще Арістотель сказав, що людина — це тварина суспільна. Це був чоловік, в якому жили душі прочитаних книжок, вони світилися з його сірих одвертих очей, вони раділи за себе й за нього, їм було затишно в ньому, в його душі й пам'яті, Анастасія безтривожно могла полишити ті книжки, а коли, подумала вона, доведеться їй зустріти доцента згодом, за рік, за два, то, мабуть, розростуться в ньому ті книжки розкішним зеленим садом, повним біло-рожевого цвіту, вщерть залитим небом. А може, несподівана симпатія до цього веселого, дивно енергійного чоловіка була викликана його заявою про те, що він неодружений, і в Анастасії, всупереч її волі, зродилося суто жіноче пожадання, надія на вибавлення від розпачливої самот-

ності? Ні, неправда! Вона б ніколи не дозволила темним інстинктам переважити точний і чіткий свій розум, досить було однієї помилки в житті, більше не буде!

Два професори, які ще лишилися в її списку, очевидно, мали неабиякі заслуги в своїй галузі, але для Анастасії після того доцента видалися збідненими мало не до зубожіння. Вони й імена мали ніби з дитячої гри в переставляночки: один Іван Васильович, другий Василь Іванович. Іван Васильович без зайвих розбалакувань заявив, що читає всі випуски «Роман-газети» і ні сторінки більше!

— А чи не шкодуєте ви,— спитала Анастасія професора,— що повз вас проходить безліч прекрасних творів, про які ви так нічого й не знатимете?

— Не бачу іншого виходу,— ввічливо зітхнув професор, бавлячись паркерівською авторучкою.— Для «Роман-газети» твори підбирають фахівці. Я повинен їм вірити, коли хочу, щоб мені вірили в моїй галузі. Солідарність відповідальних людей. Я не бачу іншого виходу. На жаль. До речі, я порадив скористатися з свого методу Василю Івановичу, ви з ним теж, здається, маєте розмову,— і він страшенно задоволений! Переконаєтесь самі.

Після цього з Василем Івановичем, власне, можна було й не говорити, але Анастасія не могла не дотримати слова, даного професору. Застала його в лабораторії, він сидів боком до столу й колупався в носі.

— Не звертайте уваги, це в мене рефлекс проти зборів і нарад. Знаєте, просто гуде в голові. Без кінця відривають від роботи. В мене учнів по всій країні: в Москві, в Ленінграді, Новосибірську, тут, у Києві. Я до деякої міри знаменитість, кажу це вам не для похвальби, а щоб ви приблизно уявили бюджет мого часу й моїх витрат енергії. За літературою теж треба стежити, інакше перетворишся на троглодита з галстуком і з науковим званням. Іван Васильович порадив мені «Роман-газету», і я тепер не маю турбот. Не треба бігати по книгарнях, по бібліотеках, шукати, питати. Передплатив на рік — і спокійний. Ну, там, ясна річ, теж буває всяке. До кожного випуску вони дають передмову, так от до одного випуску було написано таке, що я запам'ятав буквально, бо вже надто кумедне: «Що це? Роман? Ні, не роман. Повість? Ні, не повість. Тоді що ж це? Це — художня література!..» Правда, смішно? Хтось може посміятися й з мене, але хай він підкаже мені вихід. Наприклад, ви його знаєте?

Анастасія не знала. Якби ж то вона була не просто молодою журналісткою, а Сивілою Кумською і могла кожному передрікати все, що з ним буде і як воно буде. Часто навіть наше майбутнє живе в нас незнане й невгадане, і своїми буденними словами ми лише глибше заховуємо його від самих себе й від інших.

Остання зустріч мала відбутися з кандидатом наук, який працював у Карналя. Анастасії зовсім не хотілося більше потикатися туди, боялася зустріти в ліфті Олексія Кириловича або й самого академіка, не хотіла бути причіпливою, твердо вирішила не потрапляти більше перед очі Карналеві, бо найвідразливішою була для неї набридливість як своя власна, так і з боку інших. Але кандидата наук Климюка їй наполегливо радили в відділі науки їхньої газети, без нього б анкета вийшла неповною, Анастасія не хотіла наражатися на редакторські нарікання, тому поїхала й до Климюка.

Він належав до тих стрижених йоржиком, тихоголосих, скромних хлопців, які в двадцять п'ять років роблять відкриття мало не світового значення, до тридцяти стають докторами, а в тридцять п'ять — академіками, був схожий на юнака, худий, сором'язливий, червонів за кожним словом, і Анастасія мимоволі відчула себе матір'ю перед цим хлопчиком. Читав він небагато: десять-дванадцять книжок на рік. Не сказав, скільки читав давніше, але видно було, що в голові в нього цілі бібліотеки. Література, мистецтво, політика — скрізь він був у себе вдома, про все мав судження глибокі, оригінальні, Анастасія навіть записати нічого не змогла, так вражена була цим недорослим кандидатом. Про науку вона боялася й згадати, бо там Климюк просто задавив би її, в цьому була переконана. Ще здивувало Анастасію, що Климюк, попри свою неймовірну ерудицію, був далекий від категоричності й щоразу допитувався: «А що ви на це скажете? Можливо, я помиляюся? Я міг не розібратися до кінця, так що ви пробачте, будь ласка». Говорив утомлено, відчувалася в ньому передчасна вичерпаність, але кожну думку свою намагався сформулювати чітко й щоразу надавав великого значення деталям, подробицям, фактам. Та й справді: як можна говорити годинами, не спираючись на жоден факт, не згадуючи жодного живого враження? Це вміють робити хіба що телевізійні оглядачі, яких розплодилося така сила, що, мабуть, для всіх не вистачає фактів і вони вимушені заповнювати утворювані порожнечі потоками слів.

Знімки вчених вийшли всі вдалі. Найцікавіше, що в окулярах виявилося лише двоє, в светрі тільки один, так само один з бородою, більшість були в солідних костюмах, з білими комірцями й галстуками, жінки мали модні зачіски і свою нечисленність надолужували вродливістю, гарно прикрашаючи це суто мужське шановне товариство. Що ж до самої статті, яку Анастасія писала цілих два дні, то тут виникли ускладнення, коли не сказати гірше. Відомо, що в редакції матеріали читаються з швидкістю обернено пропорціональною до часу їх писання. Що швидше пишеш, то довше читають у секретаріаті й редакторатi. Анастасія писала два дні, редактор читав чотири. Тоді, мабуть, з кимось радився або й не радився, а просто думав,

а може, й не думав, а витримував Анастасію «в карантині», давав відчути свою владу й наближення грози. Бо коли немає негайних захватів, то жди грози. Справді, Анастасія була покликана, не зауважена, як завжди в хвилини поганого редакторського настрою, не запрошена сісти, але вона не почувалася винною, тому відразу ж указала редакторові на нечемність і, як винагороду за відвагу, одержала право табурета.

— Слухайте, Анастасіє,— втомлено поспитав редактор, перебираючи аркушики її статті,— що це ви мені підсунули?

— Матеріал, який ви просили.

— Матеріал? Ви називаєте це матеріалом?

— Я працювала цілий тиждень. Оббігала весь Київ! Ви уявляєте, які це зайняті люди?

— Гм, чи я уявляю? А чи уявляєте ви, що пропонуєте для газети? Це ж наклеп на радянських учених!

— Відколи це правда стала зватися наклепом? Чи для газети було б ліпше, коли б я склала ці інтерв'ю, не виходячи з редакції? Так звані уявні інтерв'ю? Збагатити журналістику новим жанром?

— Радянські вчені найпередовіші в світі. Ви це знаєте й заперечувати не станете. А що пишете? Професор, лауреат Державної премії, людина майже з світовим ім'ям читає — що читає? Мінус одну книжку на рік! Мінус одну — це ж треба вигадати!

— Це його термінологія.

— Виходить, у нього випорожнюється голова? І нам з вами треба кинути свою роботу, сісти й зайнятися підрахунками, коли ж цей зловісний процес дійде до кінця? Професор пожартував, а ви на повному серйозі...

— Він справді нічого не читає.

— А кого цікавить професор, який нічого не читає? Ви були в Карналя, ви мали з ним бесіду? Спитали ви його, що він читає? Цей чоловік прочитує цілі бібліотеки!

— Але ж я пишу не про Карналя.

— Ви знущаєтесь з мене,— плачливим голосом сказав редактор.

А їй чомусь здалося, що знущаються з неї. Але хто? Не редактор, ні. Збагнула раптом, що вже давно, багато днів живе якимсь передчуттям, а жорстока дійсність щоразу іронічно спростовує ці передчуття. Всі події останнього часу комбінуються так, щоб завдавати їй несподіваного болю, її горда самотність безпричинно страждає, благородна, як їй здавалося, незалежність уражається на кожному кроці. Не могла сказати, коли це почалося, але відчувала, як розростається в ній щось жадібне, невгамовне. Ще втримувала його, заганяла назад, але вже бачила: сил бракне, приплив плоті, позбавленої духовних устремлінь, змете бурями низьких пожадань усе те, що вона з таким трудом вибудовувала в часи своєї незалежної

холодності. Справджувалися слова мудреця: «Кому не вистачає того, що вистачає, тому нічого не вистачає».

— Гаразд,— сказала вона редакторові,— я заберу матеріал і перероблю. Мабуть, я згустила фарби, знехтувала об'єктивністю.

Трохи заспокоївшись, повільно вийшла з редакції. Хотіла сісти в машину, але згадала, що до пошти два квартали. Подалася пішки, сподіваючись дорогою скласти телеграму Совинському в Придніпровськ. Що писати в телеграмі — не знала.

14

Розбитого дзеркала не склеїш докупи. Образи того страшного дня розсипалися в пам'яті Карналя дрібними осколками, сіялися похмурим пилом, сльозилися сірим дощем безнадії.

За ним заїхав Пронченко. Мовчки обійняв за плече, повів до ліфта, до машини, де сиділа Веріко Нодарівна, кинула назустріч Карналеві втомлені добрі очі, мов свою душу. По корпусах котилося перешіптування: «Сам Пронченко, сам... сам... сам...» Карналь не чув нічого й не знав ще нічого, слухняно сів у машину, пустооко дивився, як летить потужний лімузин по вулицях, через Куренівку, на Мінське шосе. Шосе видалося вузьким, аж заходжувалося серце, і покрученим, як кошмарний сон. Була та невизначена пора року, коли зима відступила, а весна ще не прийшла. Все мертве, голе, безбарвне, безнадійне. Найстрашніше, ніхто нічого не говорив. Навіть Пронченко не наважувався вимовити бодай слово. Вони поспішали, і те, до чого вони так поспішали, було поза межами будь-яких слів...

Жовті машини автоінспекції. Діловита розгубленість, високі чини, притишені рапорти... Розбитий велетенський КрАЗ. З другого боку вузького шосе зім'ятий, мов тонкий папір, кузов нової «Волги». Зіжмаканий і мертво кинутий у рів.

Полковник говорив про якийсь «Москвич-412». Водій КрАЗа встиг помітити, що то був «Москвич». Ні номерів, нічого. Не встиг. «Волга» переганяла «Москвича», а він гнав щосили, не поступався. Скільки так летіли — десять, двадцять кілометрів? Аби з Києва, то можна було б знайти «Москвича». Але їхали до Києва. Швидкість на такому шосе — сто двадцять. Одне хоче перегнати, друге не хоче поступатися. Ніколи не слід забувати першого золотого правила водіїв: «За кермом іншої машини завжди більший ідіот, ніж ти». На цьому закруті дороги перед «Волгою» опинився зустрічний КрАЗ. «Москвич» проскочив і втік...

Фотографії... Усе поймалося червоним туманом... Карналь відвернувся... У Айгюль була улюблена кольорова фотографія, подарована їй Миколою Козловським. Бездонно-глибока чорно-

та, прокреслена стрункою жіночою ногою, ногою Айгюль, з її нескінченно плавними, прекрасними лініями, друга нога, зігнута в коліні, мовби обіймає випростану, а ще над ними, ніби рожева корона, світиться долоня Айгюль з розчепіреними пальцями. Айгюль назвала цю фотографію «Корали»...

— Покажіть,— озвався до автоінспекторів, і сам не впізнав свого голосу, і нізащо не міг би сказати, навіщо йому оті страшні фотографії, зроблені вмілим, холодним експертом?..

Майже відкинув усі фотографії, доторкнувся до однієї, вдарило його майже відчутним болем... Теж Айгюль... її прекрасні ноги... Але...

— Де вона? Де?

— Ну, заспокойся,— сказав йому Пронченко.— Роблять усе можливе... Чуєш мене, Петре Андрійовичу, все можливе...

Поліна Кучмієнко була вбита відразу. Помічник Карналя теж. Молодий дурень. Як він опинився в машині? Куди вони їздили? І чого? І як могли гнати на такому шосе? А де в нас шосе? І чи не безглуздя випускати швидкохідні машини для таких допотопних доріг! Курси по наданню першої медичної допомоги... А треба будувати шосе... Тим часом закон про обмеження швидкості... Не знаки, а закон, прийнятий Верховною Радою!.. Думки на сходах... Думки на сходах... «В полдневный зной в долине Дагестана с свинцом в груди лежал недвижим я...»

Ще пам'ятає, що він жалів Пронченка. Як може серце одного чоловіка вміщати в собі всі болі, чужі нещастя робити своїми? Як витримує? Він обійняв Пронченка й заплакав. Веріко Нодарівна теж плакала, але пробувала втішати Карналя:

— Будемо сподіватися, будемо...

Ой, будемо, будемо... «У ранах кров'ю сходить, з туги в груди б'є...» Мертва земля, сонне коріння дерев, нещадна безбарвність... Сірий, у клітинку Кучмієнко. «Петре Андрійовичу, Петре Андрійовичу, крішись! В мене що? Поліни вже не вернеш. А ти надійся. Радянська медицина найсильніша в світі!..»

Спустошеність землі, спустошеність душі... не зазеленіє, не зацвіте... Убога сценерія останнього акту... Жовті машини серед мертвого пейзажу, плаский горизонт, небо без сонця, світ, засипаний мертвим пилом... Айгюль кидала йому свої квіти. Засипала його квітами... Тепер пил умирання — все, що лишилося від квітів... «із краю в край людина світ весь перебродить, щоб цілу вічність знов одлежувать свою...»

І ще раз через увесь Київ...

Ще вужча доріжка, що веде до Феофанії. Микола Хомич, Микола Хомич... чоловік з навіки зболеними очима... Нічого не обіцяв... Головний лікар ніколи не обіцяє... Але сподіватися треба... Все мовчало. Він любив мовчання її очей... Очі-дзеркала, очі-поцілунки, очі, м'які, мов шовк... гладила поглядом, ніжно гладила, м'яко цілувала, запалювалося в чорній бездонності

її очей світло для нього, завжди тільки для нього, ніколи не згасало... Тепер очі пойняті каламуттю... Біла палата, білі бинти, все біле, тільки чорні очі, ще живі, але вже мертві... І уста, живі тільки в своїх лініях, але знебарвлені й у якихось навмисне недійсних порухах-судомах... Одеська телеграма: «Люблю. Одружуємось. Айгюль». На все життя мовчазна музика цих слів. А тепер мовчазне вмирання. Що думала вмираючи? Яке слово, який стогін, який біль зачіпався за край її свідомості? Незбагненність, безмежність і невичерпність велетенських пустель Азії назавжди позосталася в ній. Може, в пустелі б жила вічно? А тут їй нестачило місця, було тісно. Рано чи пізно це мало статися. Непристосованість свою пробувала подолати летючістю, прожити, не заглиблюючись, ледь доторкуючись до поверхні світу, життя на пуантах, в серці музики...

У них була колись гра. Він вкладав їй до уст, утомленій, зернятко граната, вона обсмоктувала й повертала йому. Він — дорослий, вона — дитя. Звав її «Роня». Чому — не знали обоє.

Микола Хомич стояв ненабридливо. «У вас може знайтися гранат?» — «Знайдемо».— «Будь ласка...»

На білій тарілочці темний сік, рубіни зернят, півкуля граната й первісні буйнощі життя в ньому, ніби лежить перед тобою розрізана навпіл Земля! Як можна вмирати на цім світі, де стільки краси і нездійсненності, яка має стати дійсністю? Карналь вкладав до уст червоні зернятка граната. Неслухняні губи недійсними порухами виштовхували зернята назад, і він підбирав їх, і здавалося, ніби все вертається, все, як було. Але зернята поверталися неторкані. Так само криваво-живі, як і перед тим. Уста виштовхували їх, вертали, згадуючи давнє, згадуючи незабутніх. Десь ще жив окраєць пам'яті. Тонюсінький сегментик. І це все, що було між ними. Згасало, як місяць у ніч затемнення. Золота ниточка серед мороку вічності... Тонша, тонша... Згасла й вона. Навіки...

— Не вмирай, не вмирай! — складав він німу молитву.

Уже над мертвою... Рожеві корали рук і ніг, і нічого... Говори і роби мене мудрим, дай мені мудрість... Так і не зумів він належно поцінувати її прорив з пустелі до нього. «Люблю. Одружуємося. Айгюль»...

Ох, Миколо Хомичу, Миколо Хомичу, лікарям судився біль ще тяжчий, ніж хворим, бо ніколи не вгаває й не кінчається...

Як він міг працювати цей рік? Не мав часу — який жах! — думати про Айгюль, згадував її тільки в недовгі години самотнього спочинку, лише тепер збагнув, що й про живу він останні десять чи п'ятнадцять років, власне, не мав змоги думати, бо весь його час з'їдала робота, думання, нелюдське напруження розуму, всі сили — на розкручування велетенського маховика прогресу, на розгін, розгін, розмах і замах, на доганяння когось, на випереджання, уперед, уперед, вище, до незбагненності й нездійсненності. Для Айгюль час лишався в літаках,

в чужих готелях, їй не належали навіть безсонні ночі, він нагадував того легендарного птаха з давнини, що мостив гніздо на хвилях моря: втриматися серед стихій, підкорити собі стихії, примусити кожну хвилю твого життя дати максимум того, що воно може дати, навчитися керувати власним життям, а не допускати, аби життя керувало тобою. Ніколи не зупинятися, ніякого перепочинку. Вище, вище!

Ніхто не помічав розпачливого стану його душі. Здалося, що ота дівчина-журналістка була перша. А може, тільки здалося? Може, нагадувала образ Айгюль: висока шия, дивна хода, витка постать. Могла б привабити його втомлені очі, можна б навіть закохатися (коли дозволено вживати це високе слово до чоловіка його віку і його втрат), але нестерпний біль пам'яті вже ніколи не зникне, так само, як не дано вдруге народитися.

Найліпше було б заховати його в такий собі новітній монастир. Одрізати від світу, припинити всі контакти, поставити біля нього отих параметрів, щоб вони брали все цінне, що може давати його мозок, і пересилали за призначенням. Бо хіба кібернетик насправді не перебуває, сказати б, у духовному відокремленні від реального світу з його страхітливою хаотичністю, і хіба не змушений щоразу повертатися в його невпорядкованість, яка не має нічого спільного з діяльністю кібернетика, з його мріями й амбіціями? Це наче поразки після перемог. Не встигаєш насолоджуватися перемогами свого розуму, і знов поразки щоденного життя відкидають тебе на вихідні позиції, радієш і пишаєшся своїми машинами, які керують цілими заводами, надають руху складним механізмам, літають у космосі, досягають Місяця, дають життя «Луноходові», наповнюють світлий простір обчислювальних центрів живим шелестом, схожим на шелест весняного дощу в молодому листі, але світ безмежний, і життя жадібне й невситиме, і все волає: «Мало! Мало!» — і сам Карналь бачив, як мало зроблено, і знав, що треба жити далі... «Усе міняється, оновлюється, рветься... а потім знов зеленим з-під землі встає».

На жовтому, як пустеля, камені зелена бронзова троянда...

І розпука вставала, як цілий світ. Здолати її, тільки здолавши світ!

Книга друга

В НАПРЯМКУ ПРОТОКИ

1

Літо! Золота пора, тіло дзвенить від радості, як зелене дерево, повне розспіваних птахів. Юрій був п'яний від самого повітря, від сліпучого сонця, від синьої води, від сміху, криків, радісного вітру, що повівав од Русанівської протоки. З балкона було видно майже всю протоку, білі піски на тім боці, зелені вали верб, а ще далі — київські пагорби, увінчані золотими шпилями Лаври, вид такий, що міськрада мала б із жителів Русанівки брати додаткову квартирну плату. Хоча з Березняків вид ще розкішніший, там Лавра зсунута на периферію погляду, а навпроти масиву, на тім боці Дніпра, в зеленій пазусі берега, зачаївся Видубецький монастир, ніби вродлива дівчина, яка сяє тобі з тисячолітньої пазелені над водою і прикладає до уст пальчика: «Тс-с-с!»

Юрій потягнувся, аж затріщали суглоби, зробив кілька присідань, ліниво примружився. В такий час треба бути на протоці, ганяти на човні, хлюпатись у воді, галасувати, реготати, божеволіти, казитися або стовбичити під мостом з вудочкою. А його чорти принесли додому! Знайомий інженер підкинув з роботи просто до під'їзду — виходь, сідай у ліфт, вознесся на свій третій поверх, лови витрішки з балкона. Людмила сьогодні взяла машину, мала б приїхати перша, але затримується. Знав би, то вискочив на Гідропарку, спустився б під міст, пройшовся вузенькою гарною алеєю до ресторану «Млин», подивився б на дівчаток, яких там купається тисяч сто, погрався б в імена. Скажімо, ти вигукуєш одне з найпоширеніших у Києві дівочих імен, і відразу десять або двадцять голівок піднімаються над піском, над водою, втуплюються в тебе, ждуть від тебе чогось епохального, і ти з царським жестом, з невичерпною великодушністю дозволяєш їм:

— Купайтесь! Загорайте!

Приємно подарувати людям радість! Він міг би запропонувати якій-небудь невеличкій країні свої послуги на посаду дик-

татора. Маленького, доброго, усміхненого так званого диктатора! На дозвіллі лагодив би їхні електроннообчислювальні машини, а робочий час витрачав би на благодіяння.

Ну, так. З диктаторськими повноваженнями він би впорався, а от як убити сьогодні вечір? Планів не було, плановий сектор був у цілковитому розпорядженні Людмили, а Людмила десь затримувалася. Спуститися й рвонути до протоки? Хоча б ополоснутися в воді? Але роздягання-одягання, так званий туалет і перетуалет. За день втомлюєшся на заводі, як бог при створенні світу, то маєш право на так званий відпочинок?

Юрій позіхнув і посунув з балкона до кімнати. У кімнаті йому все подобалося. Зручні фінські меблі (диван, крісла обхоплюють тебе, мов кохана жінка, лежи, спи, сиди, дрімай, слухай музику), кольоровий телевізор «Електрон», касетний магнітофон марки «Акаї» (останній крик — довелося переплатити в комісійному), стереопрогравач «Філіпс» — надавати перевагу зарубіжному навчила Юрія мати, але в побутовій електроніці він і сам знався, та й хто стане заперечувати переваги «Філіпса» або «Акаї»? Світовий рівень!

Квартиру вони з Людмилою обладнали так, що не збагнеш, хто тут живе: простий роботяга, чи доктор наук? Ну, скажімо, Люка справді там якийсь науковий працівник, відає чимось у секторі лінгвістичних проблем в Інституті кібернетики, а він хоч і роботяга, технар-наладчик, але теж не без значення: бригадир, а бути бригадиром у наладчиків однаково, що бути президентом Академії наук, бо там самі індивідуальності, унікуми!

Юрій крутнувся перед дзеркалом, сам собі сподобався, як подобався завжди: високий, білявий, чубатий, вродливий, спортивний, бездоганно напрасовані штани, свіжа біла сорочка, модний галстук, начищені до блиску черевики. Хто ти: молодий учений, популярний футболіст, робітник-передовик? Оголошуємо так звану телевізійну вікторину. Перед вами, вважайте, простий радянський юнак. Пропонуємо відгадати...

Юрій знайшов учорашню газетку, підклав під черевики (бо роззуватися ліньки, а ляжеш без газетки — Люка заїсть!), ліг горілиць на диван, напівзаплющив очі, щоб пустити собі в очі трохи світла, тоді схопився, кинув у магнітофон касету, знову впав на диван і віддався блаженству музики. Якраз натрапив на музику з «Лав сторі», Людмила завжди чомусь плаче, слухаючи цей запис, а йому просто приємно, бо закручено тут справді здорово, так і підбирається до самих нутрощів.

Він не чув дзвінка, не чув, як відчинилися двері, як Людмила пройшла на кухню, тоді зазирнула до кімнати, довго дивилася на нього, і з виразу її обличчя важко було вгадати, що вона в цю хвилину думає.

— Юко! — покликала Людмила.— Ти знов лежиш?

Юрій не ворухнувся. Куточки його вуст поїхали в боки, далі й далі, мало не до самих вух, ось зараз погягнеться аж до хрускоту, скаже розманіжено:

— Поцілуй мене в обидві щоки, то встану.

Або:

— Скажи: дядю, то встану.

Він любив патякати дурниці, але робив це беззлобно, і Людмила йому прощала. Однак сьогодні Юрія полонили такі ліноші, що нестачило сили навіть на дурницю.

— Конституція,— муркнув він недбало.— Право на відпочинок.

— І знов у черевиках на дивані?

— Ти ж бачиш: підклав газетку.

— Я дзвонила, дзвонила... Насилу втягла в квартиру свої сумки... Довелося об'їздити все місто... За качками стояла півгодини...

Юрій швидко сів на дивані, протер очі.

— Ти? За качками? Донька самого Карналя стоїть у черзі за так званими мороженими качками?

— А за чим же мені стояти, цікаво? Йди допоможи мені.

Вона пішла до спальні, швидко переодяглася, замінила свій легенький сірий костюмчик на домашній ситцевий халатик, але модних черевиків не скинула, так і лишилася в них, мабуть, щоб бути так само високою, як Юрій, коли прийшла на кухню, він уже був там, зазирав до кошиків, принюхувався, пробував пальцем, лизькав.

— О-о, маслини? Де добула?

— Їздила аж на Микільську Борщагівку в універсам. А майонез на Печерську. Сало і помідори взяла на Бесарабці. Качки тут, у нас. Ти міг би вийти і взяти й сам. Давно вдома? Я думала, зустрінеш, хоч би від машини доніс до ліфта...

— А я чув, ніби щось шаруділо коло дверей. Хотів відчинити напруженням ума, та задавила нудьга. Хай, думаю, пошарудить. А то, виявляється, ти. Але тут для єпетіту кормів на десять чоловік! Ти що, прийом задумала?

Людмила поралася, не відповідаючи, подала Юрієві газети.

— Ось візьми. Дістала з скриньки. Можеш напружувати свій ніжний ум.

Юрій навіть не доторкнувся до газет. Він підкрався до Людмили ззаду, чмокнув її в потилицю, де м'яко завивалося її тонке волосся, щосили вдавав закоханість, вдячний за всі ті смачні речі, що вона привезла, бо попоїсти любив, надто ж любив з'їсти щось рідкісне.

— Маслини — це так званий делікатес! — промуркотів Юрій.— Я ж народився в Одесі, а ніхто так не любить маслин, як одесити. Ну, ти скажеш, що я там не жив, але ж народився? А газети відкладемо. Я цілий день радіо слухаю. У нас на

роботі радіо, як у перукарні — всі новини й найновіші пісні. Як ти свої так звані лінгвістичні проблеми — просунула сьогодні вперед?

— Ти краще помий мені салат,— попросила Людмила.

— А як його мити?

— Знайди в посудній шафі дротяну корзинку, склади туди салат, гарно промий його, а тоді потруси, щоб вода вся стекла, бо неприємно, коли краплини на листі. У нас сьогодні будуть гості.

Дротяна корзинка, салат, струшування від води — в усьому цьому була така дика нудьга, що Юрій уже хотів був дати драла з кухні, але, почувши про гостей, округлив очі.

— Гості? Хто ж це? Делегація з країн, що розвиваються? Міністр? Академік Карналь?

— Майже вгадав,— не приймаючи його жарту, Людмила подала йому дротяну корзинку,— ось візьми. І помагай, а то не встигну.

— Та хто ж? — Юрій улесливо зазирнув Людмилі в очі.— Ну, Люко, ну я ж тебе люблю! Скажи! А я тут умираю від так званого напруження мислі! Думаю, ну як його вбити вечір? А тут гості! Красота! Ну, хто, Люко?

Людмила мовчала. Лукава усмішка блукала по її устах, робила її якоюсь особливо вродливою. Юрій справді міг би навіть закохатися в свою дружину в таку мить — його покійна мамочка таки небезпідставно одружила його з Карналевою донькою, бо в ній не тільки розум, а й привабливість, яку помічаєш неозброєним оком.

— Ну, я помию твій салат, хоч це й принижує мене як гегемона. Робітничий клас повинен працювати на виробництві, а в сфері розподілу й обслуговування він тільки споживає. Інтелігенція ж — це прошарок. Вона повинна обслуговувати всіх. А ти — мене.

— Не говори дурниць! — кинула йому Людмила.— І не торохти! Коли не хочеш помогти, то не заважай!

— Мене завжди цікавило, хто тебе навчив усе це робити? Батько — академік, мати — балерина. Хто ж у вас там чистив картоплю, смажив м'ясо, варив борщ? І хто міг навчити тебе? Містика якась!

— Батько й навчив. Він усе вміє. Селянський син. Чув?

— Та мій теж селянський син, виріс у свинорадгоспі, що може бути більш селянське, ніж свинорадгосп? Але ж ти його заріж, щоб він обчистив картоплину або купив булочку в магазині! У нас аби не мама, то ми б повмирали з голоду! А в мене — ти! Ну, Люко, то хто ж? Запросила чи набилися живосилом?

Людмила обсмалила обидві принесені нею качки, поклала їх у велику жаровню, поставила у духовку, вправно готувала закуски, різала хліб, вузькі її руки так і мелькали перед очима в Юрія, він незграбно трусив корзинку з салатом, весь

забризкався, чуб йому розтріпався, з обличчя злетіла самовпевненість і зверхність, яку завжди напускав на себе при дружині.

— Дай сюди! Нічого ти не вмієш!

Вона забрала в нього корзинку, вправно провела нею в повітрі над кухонною мийкою, стала викладати салат на блюдо — ясно-зелена гірка, як бадьорий ранок.

— Приїхав Совинський,— сказала недбало, мимохідь, мовби без ніякого значення, навмисне буденним тоном, але Юрій аж підстрибнув від того прізвища, не повірив, відступив від Людмили, відчув за спиною твердий одвірок кухонних дверей, прихилився, ніби міг упасти від такої новини.

— Іван?

— Іван.

— І де ж це він узявся?

— Працює в Придніпровську на металургійному заводі. Запроваджує там АСУ. А до Києва приїхав на республіканську нараду з організації і управління.

— Вони вже їздять на республіканські наради? На так звані наради?

— Облиш цей свій тон. Совинський подзвонив до мене на роботу, і я запросила його в гості.

— То це для нього... так звані делікатеси? Качки, маслини, салати?

— Ми ж не можемо приймати людей за порожнім столом!

— Не можемо, не можемо... Ах, я забув! Це ж так звана стара любов, яка не іржавіє!

Людмила затулила йому рот долонею.

— Не мели дурниць. Іван буде не сам. З дівчиною. Здається, його наречена.

Юрій випручався, побіг до кімнати, звідти вередливо гукнув:

— Суду ясно! Вирішили підкинути мені так званого зовнішнього подразника! Щоб любов не іржавіла.

— Кажу ж тобі: не сам.— Людмила пішла за ним, витираючи руки фартухом. У хвилини безпорадності вона ставала схожою на Карналя, і тоді Юрій дивувався, як міг одружитися з такою, власне, невродливою дівчиною, він, на кого стріляють очиськами всі київські дівчата! Стріляють, поки не довідуються, що він зять академіка Карналя! А вже тоді перед ним ніби запалюється червоний сигнал світлофора: стоп, і ні руш з місця! Ну, історія!

— Сам не сам, мені чхати! — плачливо закричав Юрій, бігаючи по великій кімнаті й навмисне зачіпаючись за меблі.— І взагалі... Набридло.

— Що саме тобі набридло? Поясни,— впіймала його Людмила за руку.— Не метайся перед очима. Сядь.

— Ну? — Юрій сів на диван, потонув у подушках, знеможено заплющив очі.— Після так званого напруженого трудового дня ти мені...

— Що я тобі?

— Ну, взагалі...

— Взагалі нічого не буває, ти це прекрасно знаєш. Прибери цю газету. Ганебна звичка валятися на дивані.

— Я робочий клас!

— Робочий клас принаймні роззувається, перш ніж лягти на імпортний диван.

— А я хто ж по-твоєму?

— Прибери газету.

— Ну, прибрав. І що?

— Дивись в одну точку. Зосередься. Повторюй за мною: «Я заспокоююсь, заспокоююсь. Моя ліва рука тепла... Моя права рука тепла... Я зовсім спокійний... Я цілковито спокійний...»

— Моя рука тепла,— приймаючи її правила гри, слухняно повторював Юрій.— Мої ноги теплі... Моя голова тепла... Я теплоголовий... Люко, та ти смієшся! Признайся: вигадала Совинського? Вигадала, правда? Де йому взятися в Києві?

Людмила вже йшла на кухню, не зупиняючись, вона обернула до Юрія обличчя, блиснула зеленкуватими очима:

— Повторюй за мною: «Я цілковито спокійний...»

— Я цілковито... Та ну тебе! Хочеш зробити з мене шизофреніка! У мене психіка знаєш яка? Бетон, граніт, надтверді матеріали з інституту Бакуля!

2

Що таке дзвінок у малометражній квартирі? Це майже катастрофа, землетрус, цунамі, стихійне лихо. Він лунає, вважай, у тебе над вухом, хоч де б ти був, бо в малометражній квартирі заховатися ніде, ніхто там, за дверима, не повірить, ніби ти дочалапкуєш, щоб відчинити, так довго, ніби тобі треба подолати мало не стадіонну відстань, бо ж усім відомо, що жодна кімната не може бути довшою за п'ять з половиною метрів (це зумовлено стандартним розміром бетонних перекриттів), нікому не спаде на думку припущення, ніби ти заблудив у своїх коридорах, бо блудити тут ніде: розстав руки й дістанеш будь-якого кінця. Тому, коли тобі дзвонять, відчиняти ти повинен або ж негайно, або взагалі не відчиняти, коли не хочеш пускати некликаних гостей. На це теж у тебе є право, гарантоване всіма законами, але порушуване тобою щоразу під дією механізмів цікавості, що живуть у твоєму організмі неспростежено й вічно.

Людмила ждала гостей, тому, коли пролунав дзвінок, ні перед нею, ні навіть перед Юрієм не стало питання: відчиняти чи не відчиняти. Людмила кинулася на кухню, щоб мерщій зняти з себе фартушок, Юрій забув, що він спокійний-преспокійний, схопився з дивана, миттю причепурився перед дзеркалом, підбіг до дверей саме тоді, коли там опинилася й Людмила, вони

зіштовхнулися в своїй запопадливості, засміялися, поцілувалися, удвох крутнули ручку автоматичного замка, дружно відступилися, солідарні в привітності, в усміхненні, в доброзичливості, взірцева радянська молода родина, можна б навіть подумати, ясна річ, запозичивши трохи своєрідний стиль думання в представників старшого покоління,— передова радянська родина (але хоч дехто вперто стверджує, що навіть зозулі кують довгі літа лише для так званих передових родин, доводиться сприймати цю кваліфікацію з відвертою упередженістю, бо які ж родини тоді доведеться віднести до числа непередових, себто відсталих?).

Однак замах Людмили і Юрія пропав марно. То не були гості, які, мабуть, здалеку відчували, що качка в духовці ще не досмажилася, й через те не квапилися. Дзвонив їхній сусід-холостяк, артист з самодіяльного танцювального колективу, організованого Кучмієнком для «повного ажуру», маленький, меткий, прозваний Юрієм «замечательный сосед» — за тією пісенькою, де співається: «В нашем доме поселился замечательный сосед...»

Сусід, який не належав до гостей бажаних, бо Людмила досить одверто гнала його в шию, маючи цілком слушні підозри, що він спокушає Юрія «роздавлювати на трьох», простіше кажучи, випивати в часи дозвілля (точніше, в час Людмилиної відсутності) пляшку «Екстри» на трьох, а коли третього не знаходилося, то й на двох.

— Ого, ви мене сьогодні так зустрічаєте, ніби я генерал,— засміявся сусід.

— Не тебе, друже,— заспокоїв його Юрій,— не тебе. Хоч ти й «замечательный», але не тебе. Справжніх гостей ще немає, так що ти, брат, ранувато. Чи тебе запах смаженої качки витяг з барлогу? Так і качка ще, мабуть, не готова. Люко, готова качка?

— Та що я — з голодного краю? — образився сусід.— Мав я твою качку, знаєш, де? Мені сірники... газ нічим запалити...

— Чайок грітимеш? — зареготав Юрій.

— Ти за кого мене маєш?

— Все ясно! «Екстру» прокип'ятити хочеш?

— Даси сірника чи мені топать на сусідній поверх? Хто ж «Екстру» гріє? Її перед споживанням охолоджувати треба, щоб слізка на пляшку впала, знаєш?

— А японці — чув? — тільки гарячу п'ють.

— Не заливай! Хто б це гарячу горілку...

Людмила вимушена була перервати цю вельми цікаву дискусію, винесла сусідові сірники, Юрій випхав його в плечі, попросив не ображатися, зачинив двері, не знав, як йому повестися тепер, усе зіпсував цей танцюрист — далі вдавати ображеного вже не виходило, помагати ж Людмилі не вмів та й не

хотів. Поставити якусь музичку? Це рятує від усього на світі, головне ж — від процесу думання. Лежи, слухай, дрімай.

Але новий дзвінок не дав дрімати. Був, щоправда, несміливий, якийсь уривчастий, спазматичний, чи справді дзвонило, чи почулося? В таких випадках можна й не поспішати, почекати, поки несміливий гість ще раз натисне на кнопку, навчити його сміливості бодай заочній, так би мовити, задверній, Юрій, хоч стояв майже на порозі кімнати, пішов не до вхідних дверей, а навпаки — через усю кімнату до балкона, так ніби конче закортіло йому дихнути свіжим повітрям або помилуватися на Русанівську протоку, повну човнів, рибалок і купальщиків. Він чув, як за його спиною Людмила відчинила, не чекаючи нового дзвінка, не випробовуючи терпіння й зухвалості гостей, чув належні в таких випадках вигуки, привітання, обмін взаємними компліментами, з чого міг пересвідчитися, що Людмила справді не бачилася перед тим з Совинським, а тільки перемовлялася з ним по телефону і в гості запросила, отже, так само по телефону. Як кажуть американці, «дейтерінг» — призначення побачень по телефону.

— Юро! — покликала Людмила.— Де ти там? Гості вже прийшли, йди привітай.

— Я звик вітати гостей у кімнатах, а не в коридорі,— намагаючись бути страшенно веселим, гукнув Юрій і обернувся до Совинського і його дівчини, які вже ввійшли до кімнати.

Совинський був як Совинський. Високий, важкий, вайло вайлом, ніс перебитий колись під час боксерських змагань, очі лагідні, усмішка винувата, мовби він одбив у Юрія кохану дівчину, а не навпаки, костюм на Совинському сірий, досить дорогий, але пошитий, ясна річ, не так вишукано, як у зятя академіка Карналя, який може дозволити собі розкіш з'їздити для цього аж до Львова, де хлопці з фірми «Електрон» завжди поведуть його до знаменитого кравця-поляка, що шиє костюмчики «трохи краще», ніж у самому Парижі. Але дівчина в Совинського була першокласна, це Юрій вимушений був визнати одразу. Висока, очі — як лазери, фігурка — марення двадцятого віку — суцільні вертикалі, виклик силам тяжіння й гравітації, хіба що покійна Юрієва теща Айгюль могла зрівнятися з цією дівчиною, але то ж була балерина, унікальна жінка, чудо природи, а це, мабуть, звичайна собі секретарка або продавщиця з парфюмерного магазину, бо кого ж іншого міг підчепити Совинський. Одягнена була дівчина в легенький зелений костюмчик з досить довгою, хоч і не занадто, спідницею, Юрій одразу оцінив такий вдалий вибір, бо «міні» личить коротконожкам, ця мода вигадана спеціально для них, щоб хоч як-небудь виправити помилку природи, ця ж дівчина зналася на справі одягання, все в ній було до ладу, все скромне, але скромність якась дивна, мовби з викликом, чи що. Навіть колір костюма вона підібрала так, що він відтінював колір її великих чорних очей, від чого вони

ставали ніби чорно-зеленими, власне, майже зовсім зеленими, але не в такому добродушному відтінку, як, скажімо, в Людмили, а нагадували щось біблійне. Юрій був чомусь переконаний, що всі біблійні красуні — Вірсавія, Фамар, Есфір, Ревекка — були зеленоокі, так само, як пророки й апостоли. Біблії він, ясна річ, не читав, але це не перешкоджало йому мати цілком визначене й тверде уявлення про людей, які населяли цю стару, товсту книгу.

— Ну, здоров! — сказав Юрій Совинському, відразу обираючи тон зверхності й легенької насмішкуватості, такий природний для нього в поводженні майже з усіма людьми.— Тебе що, відправляють в одну з країн, що розвиваються? І ти заїхав попрощатися? З Москви через Київ на Жмеринку й Тананаріве? Громадяни від'їжджаючі, перевірте, чи не лишилася у ваших кишенях совість проводжаючих! Громадяни проводжаючі, негайно замініть вираз ваших облич! Не вдавайтесь у відчай і не лийте сліз!

— Здоров.— Совинський ніскільки не здивувався Юрієвому базіканню.— Знайомся. Це Анастасія.

— Слухайте! — ляснув себе по стегнах Юрій.— Ви вродлива, неначе манекенниця!

— А коли я справді манекенниця? — лукаво блимнула на нього Анастасія.

— Цього не може бути через те, що не може бути ніколи. Люко, ти віриш у таке?

— Але це правда,— ствердила Анастасія.

— І я тримаю вашу руку?

— Очевидно.

— Люко, ти свідок! — весело розбазікував Юрій.— Все вже було. До так званих електронних машин щодня доторкуюсь. З самим академіком Карналем за руку щотижня, а то й частіше. А його руку знаєте хто потискує? Навіть генсек ООН, президенти, диктатори, кінозірки й мультимільйонери! Але щоб отак манекенницю — за руку? Та ніколи ж!

— Юрка, не дурій,— жартома посварилася на нього Людмила.

— Але ж це містика! Люко, ти віриш у те, що відбувається? Ну, Совинський — це теж так званий сюрприз. Ми з тобою так само до деякої міри щось і хтось... Але все-таки ми — це просто ми, а тут перед нами істота вищого порядку!

— Але чому саме вищого? — засміялася Анастасія.

— Я вас попереджав, що Юрій любить баляндрасити,— сказав Совинський,— у нього... надмірність мови, чи як це визначити?

— Не слухайте цього типа! — закричав Юрій.— Він усе перевів би в нудьгу й вколювання, у виконання й перевиконання! А ви квітка, орхідея, прикраса життя, божество й натхнення!

Перед вами треба ставати на коліна, бити лобом об землю, проливати сльози через власну недосконалість!

— А що скажете ви, Людмило, на такі захвати вашого чоловіка? — поспитала Анастасія.

— Вона вже одержала належну кількість компліментів, не турбуйтеся. Ми два роки одружені. Все видав! Але ви у нас уперше... і я... Чому ви стоїте переді мною? Ви повинні негайно сісти, щоб не втомлювати свої екстраноги! На таких ногах тримається все прогресивне людство!

— Справді, сідайте,— запросила Людмила.— Вибирайте, де кому сподобається. Юка, ти починаєш говорити банальності. Включай першу гальмівну систему. Відчини балкон. Анастасіє, може, ви хочете сісти на балконі? В нас чудесний вид на протоку. Ви часто буваєте на Русанівці?

— Буваю, але не часто. Я живу в Михайлівському провулку, знаєте, кооперативний будинок журналістів? Він там доволі недоречний, стовбичить перед Софією, мовби нагадування про безпорадність деяких архітекторів. Як на мене, то я б взагалі заборонила забудовувати історичний центр Києва, бо ми всі нині трохи розгублені перед проблемами щоденних потреб. Але, як бачите, сама живу в тому будинку, ще й пишаюся: «Маю квартиру в центрі, під самою Софією!»

Юрій вирішив «не почути» слів Анастасії. Вмить збагнув, що вона хоче перевести розмову з дурнувато-жартівливого тону, якого він відразу надав їй, на серйозний, може, навіть надто серйозний, коли відразу стає видко, хто є хто і почім у кума бджоли.

— Прошу, прошу,— заторохтів він, розпинаючись між балконом, диваном і кріслами...— Приземлюйтесь, насолоджуйтесь, вимагайте... Люка — грандіозна господиня, я ж у цьому розумінні нікудишній. Я тільки бригадир техніків — ні більше, ні менше... Іван знає, пояснювати не треба... Трудовий день закінчено, маємо право. Будьте, як удома і як свої, тобто як одна так звана сім'я... Для економії зусиль Людмилу звіть просто Люкою, я ж колись був Юрій, тепер для зручності вживання просто Юка. Івана ми на роботі просто звали «І», але це було до нашої ери, не знаю, яке він вибрав тепер наближення до мови комп'ютерів, хоча до мови слів ми теж достосовуємося, виходячи з вимог двадцятого віку. Іван має колосальне почуття гумору й не ображається, правда ж? А як вас скоротити, Анастасіє? Туся? Сюта? Тена? Ная, На?

— Мені якось не хотілося б скорочуватися,— дивлячись на протоку, сказала Анастасія.— До речі, з Іваном ми познайомилися завдяки моєму імені.

— Я думав, завдяки чомусь іншому,— майже розчаровано гмикнув Юрій.

Людмила попросила пробачення, метнулася на кухню, щоб поглянути, як там качки, відразу повернулася, але стояла на

порозі, готова щомиті бігти туди, де смажилося, звідки йшли неймовірні пахощі.

— Вийшло саме так,— Анастасія відірвала погляд від протоки, сіла в крісло навпроти Совинського, згадувала те, що вже згадували вони в Придніпровську, але чого, природно, не могли знати ні Людмила, ні Юрій.— На вечорі в парку. Літня естрада. Нічого особливого. Естрадники, дешеві жарти, халтурка... Тоді один вирішив якось струснути слухачів, запропонувати вийти на сцену дівчатам, чиї імена починаються на «А», а хлопцям спробувати вгадувати імена. Нудьга була така, що я теж полізла на сцену. І ось усіх вгадали, бо у всіх імена модні: Аделіна, Алевтина, Аїда... Галас, безлад, сміх... Всі, кого вгадано, стрибали вниз, лишилася я сама. Ніхто не міг навіть уявити, що є таке старомодне ім'я. І тут підводиться десь у задніх рядах високий хлопець у сірому костюмі і спокійно каже: «Анастасія». Естрадник заявляє: «Раз ви вгадали, то зведіть дівчину вниз». Він підходить, бере мене за руку... Мовчки бере...

— І це був наш так званий Іван! — радісно закричав Юрій.

— Чому ж «так званий»? — здивувалася Анастасія.

— Обережність ніколи не завадить.

— Але це справді був Іван. Ми тоді познайомились, а зустрілися знову тільки цієї весни в Придніпровську.

— Ви показували нові моди металургам? — відразу вчепився Юрій, радіючи вигідному для нього перескоку розмови.— Поки живі металурги, моди не вмруть!

— Я була там за завданням газети,— спокійно повідомила мовби спеціально для Юрія Анастасія.

— На дозвіллі ви ще й пишете для газети?

— Мабуть, навпаки: на дозвіллі я виступаю іноді в Будинку моделей, працюю ж у газеті.

— Тоді можете друкувати завтра некролог у вашій газеті!

— Некролог?

— Бо ви вбили мене своєю незвичайністю! — підняв руки догори Юрій.

— Яка ж тут незвичайність? — Анастасія поглянула на Людмилу.

— Не звертайте уваги,— спокійно сказала та.— У Юки просто заскакує язик.

— Невже? Він же електронник! А полагодити не можна?

— Полагодити? — Юрій аж підскочив од цього слова.— Мій так званий язик? Повинен вам сказати, що у вас почуття гумору ще колосальніше, ніж у мене, коли вже бути скромним до кінця... Але чого ж ми й досі сидимо насухо? Люка, буде щось для єпетіту кормів? А коли пауза, то я можу показати Анастасії квартиру? Бо Іванові нецікаво, знаю.

— Знайшов що показувати,— знизала плечима Людмила,— музику постав якусь або телевізор увімкни...

— Це ми встигнемо,— заспокоїв її Юрій,— сьогодні п'ятни-

ця, а «Клуб кіноподорожей» тільки в неділю. Коли ж немає кіноподорожей, то можна влаштувати так звану подорож по квартирі. В нас найбільша малометражна квартира в Радянському Союзі, Анастасіє, відчуваєте?

— Ти гостинний господар,— сказав Совинський.

— Господар? Це не я! Це Люка так звана господиня. А я так званий зять академіка Карналя.

— Не мели дурниць! — невдоволено кинула йому Людмила.

— А кому в нас дають три кімнати на двох? Яка рада ветеранів і при якому райвиконкомі допустить таке кричуще порушення радянських законів і для кого? Для так званих молодят? Але сказано було: «Дочка академіка Карналя, зять академіка Карналя...» І нам пішли назустріч. Прекрасно, коли тобі йдуть назустріч, правда, Іване?

— Мабуть, непогано,— спокійно відгукнувся Совинський.

— Ти це пережив хоч раз?

— Багато разів.

— Але не з квартирою.

— Вгадав. Чого не було, того не було.

— Ти подивишся нашу квартиру?

— Ти ж запрошуєш тільки Анастасію.

— Бо жінки цікаві, як Єва. Анастасіє, ви хочете поглянути?

— Охоче,— підвелася з крісла Анастасія.— Тільки обіцяйте менше пояснювати. Я люблю дивитися й думати.

— Ясно. Незгладимість професії. Манекенниці завжди мовчать. Тільки рухаються. Як у німому кіно. Але журналісти, навпаки, розпитують про все на світі. Ви питаєте — я відповідаю. Люка, не давай нудьгувати Іванові!

Юрій галантно вклонився перед Анастасією, пропустив її вперед себе до коридора, чутно було, як він оголошує: «Це місце для думання».

— Боже, я зовсім забула про качку! — вигукнула Людмила й побігла на кухню. Совинський несміливо пішов за нею, але за хвилину вони повернулися до великої кімнати. Людмила майже заштовхала Івана туди.

— Ти гість, то чому ж маєш стриміти в задимленій кухні!

3

Зустрілися вперше після Людмилиного одруження. Тоді Людмила якось ще не усвідомлювала, якого удару завдала Совинському. Чомусь вважала, що між ними була тільки дружба, любов — це Юрій, а Іван — нічого спільного з цим почуттям. У своїй наївній жорстокості дійшла навіть до того, що запросила Совинського на весілля, замість того він пішов до Кучмієнка, поклав на стіл заяву про звільнення.

Кучмієнко радо наклав резолюцію, все так просто і... безжально.

Вони підійшли до балкона, надворі вже темніло, але вода в протоці ще мовби сяяла незгасним синім світлом, обоє задивилися на ту недалеку воду, прислухалися до веселого гамору, що долинав звідти, мовчали, тоді Людмила сказала:

— Яка вона красива!

— Протока? — вдав, що не розуміє, Совинський.

— Я кажу про Анастасію.

— Це не має значення,— буркнув він.

— Набагато вродливіша за мене. Та що я кажу? Вона просто красуня, а я...

— Не має значення,— повторив Совинський.

Вони знову помовчали, не квапилися з розмовою, ніби були тут самі, відіслали Юрія з Анастасією на край світу й мають перед собою цілу вічність до їхнього повернення.

— Часто кажуть, що жінкам властиво передчувати...— знов почала Людмила.— Як математик, я повинна б заперечити це, але... Тепер я займаюсь філологією, емоціями, невловимим, інтуїцією, чуттями й передчуттями... Мені здається, що я тоді керувалася саме передчуттям...

Совинський не відповів, та й що б мав відповідати на таку невизначеність? Він тільки якось дивно зігнувся і в нього з горла видобувся дивний короткий звук: чи то подив, чи заперечення, чи просто щось беззмістовне.

— Мабуть, якийсь голос тоді говорив мені,— вела своє Людмила,— що ти зустрінеш дівчину, набагато кращу за мене і...

— Не має значення,— уперто бовкнув знову Совинський.

— Не має, не має! — перекривила його Людмила.— Ти такий, як був... Що ж тоді має значення, коли так?

Іван спробував засміятися.

— Що? Ну, хоча б те, що ось ми стоїмо з тобою разом... у твоїй квартирі... найбільшій малометражній квартирі в Радянському Союзі...

— До речі, май на увазі,— чи то жартома, чи всерйоз сказала Людмила,— мій Юка — страшенно агресивна особа... Я зовсім не впевнена, що... Що поки ми отут з тобою... що він у цей час не пробує поцілувати Анастасію...

— Чому ти звеш його Юкою? — спитав Совинський, ніяк не зреагувавши на її застереження.

— Бо він зве мене Люкою.

— Це любов?

— Скоріше гра. А будь-яка гра повинна мати єдині правила... Бачиш, у Юки дуже багато несерйозності, якогось зухвалого хлоп'яцтва... Мабуть, це мені й сподобалося... Тоді...

Совинський знов, тепер уже лякаючи Людмилу, схлипнув горлом. Не вірилося, щоб у такому великому тілі народжувався кволий, болісний, майже дитячий звук.

— Даруй,— ласкаво доторкнулася вона до його великої теплої руки,— тоді я була дурніша, ніж зараз... Мене лякала

і, коли хочеш, буквально пригнічувала твоя надмірна серйозність... Хотілося сховатися іноді від твоїх очей... Людині іноді хочеться безтурботності...

— Але ж не на все життя,— зітхнув Совинський.

— Не на все,— слухняно підтвердила Людмила. Вона знов помовчала, не було сподівань, що Совинський поведе розмову далі, власне, що він мав би казати, говорити належало тільки їй — вона мала всі права, потребу, необхідність теж...

— Ми живемо щасливо... Це вже тепер можна сказати... Бо, власне, що таке щастя? Трохи звичайного благополуччя, спокою, взаєморозуміння — ось тобі й ідеал.

— Не знаю, не пробував. Може, тому й повторюю, що для мене ніщо не має значення...

— Ну, то я можу тобі трохи пояснити. Бо вже маю досвід... і належу до так званих щасливих, як висловлюється мій Юка... Ти знаєш, що я працюю над лінгвістичними проблемами для кібернетики... Проблемно-орієнтовні машинні мови. Фортран, Кобол, Алгол, Ліспі, Анкол, Снобол, Симскрипт, Симула, РТЛ, Алмо, Епсилон... Ми конструюємо штучні мови для спілкування людини з машиною, намагаємося досягти взаєморозуміння між машиною і людиною, хоч це звучить досить незвично. Що мова для нас, кібернетиків? Це насамперед комунікативний код, і наше завдання — вивчити мову з погляду формалізованої теорії, визначити нормативність, досягнути найвищого стандартизування на всі випадки значень. Тоді ми вдоволені, ми досягли свого ідеалу, ми щасливі. А що таке мова насправді? Чи вона вся в правильностях і нормативності синтаксичних побудов, а чи в суцільних порушеннях і відступах від норми? У живій мові іноді навіть мовчання може бути сповнене найвищого значення. Людей об'єднує, робить людьми мова природна, пристрасна, сповнена уяви. Стандарт збіднює, роз'єднує, відштовхує. Чи можна уявити собі людей, які б удома розмовляли між собою з допомогою газетних фраз або трибунної фразеології?.. А життя іноді, навіть зовні цілком щасливе, починає нагадувати спілкування з допомогою машинних мов або стандартних газетних фраз... Ясна річ, коли вчасно це помітиш, то борешся, але життя, як мова, привабливе саме своїми неправильностями, відхиленнями від норм, іноді, може, навіть від здорового глузду. Скажімо, зараз усі лякаються демографічної бомби, звідусіль лунають залякування загрозою перенаселення, обиватель радо підхоплює голоси новітніх пророків, бо діти заважають йому насолоджуватися життям, особливо «передовим» у цьому питанні виявився обиватель київський, бо Київ, коли не помиляюся, посідає в Союзі останнє місце за природним приростом населення... Батьки, коли діти одружуються, вмовляють їх: «Не поспішайте з дітьми. Поживіть...» А що таке «поживіть»? Ось ми живемо два роки, а Юка теж досі не хоче дитини...

— Ти вже казала про це комусь? — спитав Совинський.

— Тобі першому.

— Чому ж саме мені?

— Сама не знаю... Вихопилося... Це й не скарга, а... життя. Ти знаєш, що таке життя... Змалку працюєш, до всього дійшов власними силами, готовенького, як нам з Юрієм, ти не мав...

— Юрій такий самий спеціаліст, як і я... Коли й не кращий. У нього технічний талант. Рідкісний...

— Та я не про таланти... Мабуть, я справді стала формалісткою-структуралісткою, як Ноам Хомський... Для нього мова — це просто беззмістовний інструмент, передавання змісту... Отак і в мене... Побачила тебе й розгубилася. Якби ти прийшов сам, цього б не було. Але ти привів цю... Анастасію... А жінки ревниві. Навіть коли не маєш ніякого права, все одно ревнуєш.

Совинський відсунувся від Людмили трохи далі, сказав кудись на балкон, у повітря, в бік протоки:

— Я тебе любив... І досі... не перестаю...

— Мовчи! — злякано скрикнула Людмила.— Навіщо це все?

— Але тепер це не має ніякого значення.

Вона все ж була справді набагато розсудливіша за нього. Аж диво брало: де могло братися в цієї тендітної молодої жінки стільки твердості й розсудливості порівняно з масивним, таким на вигляд упевненим у собі Совинським, який насправді пасував щоразу? Але хіба фізичні виміри, коли можна так висловитися про людську зовнішність, були коли-небудь прямим свідченням і віддзеркаленням тих бур і штормів, які панують у людському серці? Іван скидався на гірський масив, весь у тяжких судомах, у стражданнях, у безнадійному тяжінні до неба, в пристрасному мовчанні, але вгадуються в ньому болісні стогони, невисловлені скарги, покошлані голоси пристрастей, далекі громи бур, яким ніколи не дано вирватися на поверхню.

— Ти завжди надавав занадто великого значення символам,— знову заговорила Людмила.— А для щастя цього не досить. Слово «люблю», коли просто вимовляється, що це? Символ, звук, коливання повітря. Потрібне ще щось. Цього не можна пояснити. В мене є подруга в Обнінську. Вона фізик, чоловік у неї теж фізик, ім'я... Двоє дітей, чудесні хлопчики... Вона асистентка в чоловіковій лабораторії... Часто їздять за кордон, бо його без кінця запрошують... Робота, друзі, сім'я, любов,— здавалося б, усе є, все прекрасно... Але ж ні. Наташа багато років любить одного чоловіка. Чому любить? Не може пояснити. Та й хто може?.. Той чоловік часто буває в Обнінську у відрядженнях. Теж фізик, хоч і не світило. Звичайний фізик. Навіть не з тих, що жартують. Знаєш, вони колись випустили навіть книжку «Фізики жартують», і там Наташин чоловік фігурує, а того нема. Той звичайний, рядовий... І все ж... Він приїздить, не дзвонить Наташі, нікого не повідомляє про свій

приїзд, окрім тих, до кого доводиться звернутися в справах, сидить у готелі, дивиться у вікно свого номера, і ось Наташу ніби штовхає щось у серце, вона кидає все, біжить до скверу навпроти готелю, стає там, дивиться на те вікно, за яким ховається її коханий, і плаче... Може таке взагалі бути? Як сказав би мій Юка, можна повірити в таке безглуздя... Але, на жаль...

— Я бачив одну зарубіжну п'єсу,— сказав Совинський,— там герой каже: «Я ненормальний, тому я чоловік».

— Ти мені подобаєшся, коли стаєш насмішкуватим. Може, просто стаєш схожим на Юрія.

— На жаль, навіть це не має ніякого значення.

— Я часто згадувала твою стриманість, Юка — просто балабон порівняно з тобою. Щоб сказати найпростішу річ, він виверга є цілі потоки слів. А ти мені казав колись: «Вміти висловлювати свої думки — для цього варто жити». Не забув?

— А яке це має значення? — спитав Совинський майже добродушно, бо вже почулися голоси Юрія й Анастасії, які повертались нарешті з мандрівки по квартирі, мандрівки, що чомусь занадто затягнулася, але не принесла щастя ні Людмилі та Совинському, ні Юрієві з Анастасією, бо в Юрія галстук підозріло з'їхав, а одна щока чомусь була червоніша за другу і навіть мовби вгадувався на тій щоці слід чиєїсь долоні.

— Щось ви довго подорожували,— з удаваною грайливістю зауважила Людмила.

— Дружина повинна бути пильною, але не підозріливою! — весело вигукнув Юрій.— Пильність надихає нас на так звану енергію до дій, підозріливість принижує. Дорога Анастасіє, зверніть увагу на цю картину.

— Це картина? — не повірила Анастасія.— Але ж тут нічого не збагнеш.

— Це початок нашої домашньої картинної галереї,— поважно пояснив Юрій.— У нашому місті такі галереї вже мають відомий письменник, народний артист, дитячий лікар, тепер у цей корисний почин включився і я, передовий робітник, як називає мене Люка.

— Це ти себе так називаєш,— показуючи Анастасії й Іванові, щоб вони сідали, сказала Людмила.

Юрій її не слухав. Він взагалі ніколи нікого не слухав, коли починав говорити. Цілковито перейняв манеру мовлення від своєї покійної матері, був так само енергійний, невтомний, вродливий, агресивний, але, слід відразу зауважити, витонченіший, можливо, завдяки більшій освіченості, головне ж — завдяки оточенню, на яке йому з дитинства пощастило більше, ніж Поліні, початки якої так і зосталися непростеженими й темними, ніби виринула вона з морського дна і відразу опинилася в обіймах у Кучмієнка, бо той горезвісний механік не міг вважатися навіть закінченим епізодом у її житті.

Власне, балакучість не завжди є ознакою переконаності. Часто людина зливою слів намагається подолати власну непевність, слова для неї давно втратили будь-яке значення, це мовби шлак, будівельний матеріал, баласт, щоб загатити прірви, які виникають довкола непростежено й безпричинно, загрожуючи остаточно відрізати людину від світу, усамотнити назавжди, тоді розпачливо сиплються слова, словечка, виникає якась химерна ніби мова, жаргон, показне молодецтво, суцільна димова завіса з пустопорожнього базікання, під прикриттям якої чоловік ще сподівається прокласти такі-сякі містки до людей через бездонні прірви, через тріщини, якими береться земля, ніби молодий льодок на річці.

Юрій звик подобатися. Скрізь і завжди. Опинятися в центрі уваги, зосереджувати на собі всі погляди. На роботі це марнославʼя йому помагало висунутися в число найкращих спеціалістів, але йому цього видавалося замало, він спав і бачив себе в оточенні найвродливіших жінок, у натовпі слухачів, йому вчувалися «бурхливі оплески» і «сміх у залі», аж диво брало, що в такому чоловікові могла поєднуватися справжня технічна обдарованість і суцільна несерйозність, яка межувала з пустою хвалькуватістю.

Анастасія видалася сьогодні Юрієві мов дарунок долі. Така дівчина, і приходить до його квартири без ніяких зусиль з його боку! Завоювати, привернути до себе увагу! Совинський був лапоть і ним зостанеться навіки! Окрім того, Юрій переконався, що в нього з Анастасією нічого серйозного немає. Інакше не відпустив би він її мандрувати по квартирі саму, а коли й відпустив би, то неодмінно стривожився б і пішов на розшуки (запросивши з собою, ясна річ, Людмилу, бо чоловік він сором'язливий і делікатний, треба визнати), бо ж Юрій навмисне став точити баляндраси, розповідаючи Анастасії про своє щасливе дитинство, про дружбу з Людмилою, про всяку всячину, аби лиш її довше затримати. Ще він помітив, що Анастасія не так обурливо молода, як видалося йому з першого погляду. То був просто шок. Його вбила вміло накладена косметика, яка робила Анастасію буквально вісімнадцятилітньою. А насправді? Пильне око могло помітити на обличчі в дівчини той невловимий перехід між первісною свіжістю і початками прив'ядання. Хтось інший цього б не зауважив, але Юрій мав око вигостреne на дівочі личка! Природа відкриває таємниці допитливим! Отже, Анастасія не була така вже неприступна фортеця, можна було завоювати її бодай на один цей вечір, відвернути від Совинського, зробити йому прикрість,— і не для якоїсь там низької користі, а просто «заради мистецтва».

Тому Юрій розпатякував про все, за що зачіпалося його око, охоче й, сказати б, натхненно. Картина? Давай про картину!

— Отже, ми з Люкою починаємо збирати картини. Незабаром в одній з центральних газет ви зможете прочитати нарис під

рубрикою «Зустрічі на ваше прохання». У нас з Люкою буде унікальна колекція. Ми вирішили збирати тільки художників-катастрофістів.

— Не розумію,— сказала Анастасія не так з намагання справді зрозуміти Юрія, як для того, щоб заохотити його до подальшого розбалакування, як то кажуть, щоб не висохло джерело.

— Картини такі, як ця,— охоче й великодушно пояснів Юрій.— Землетруси, виверження вулканів, цунамі, вибухи водневих бомб, страх, жах, кошмар, кінець світу!

— Але навіщо? — здивувалася тепер уже щиро Анастасія.

— Ви вже навчилися в Івана! — вигукнув Юрій.— Це він про все питає: «А навіщо?» Але хіба можна все пояснити? Скажімо, як тільки я вас сьогодні побачив, мені захотілося вас поцілувати. Але ви питаєте: а навіщо?

— Тобі не вистачає серйозності, як тому ораторові, що проголошує промову без папірця,— зауважив Совинський.

Людмила щось шепнула Анастасії на вухо, та кивнула головою, жінки попросили пробачення в чоловіків і вийшли.

4

— Жінки повинні перемірювати плаття, без цього вони перестають бути жінками,— вслід їм кинув Юрій.

Совинський, мовби зрадівши, що їх нарешті лишили наодинці з Юрієм, і собі спробував пожартувати:

— Додай: жінка серед модних лахів все одно що в раю.

Коли жінки вийшли, Совинський спитав:

— Ну, як ти тут?

— Саме тут? — показуючи на квартиру, спитав Юрій.— Чи взагалі?

— Взагалі.

— Живемо ж ми, гей! Ти що, назовсім, чи як?

— Здається ж, казав: республіканська нарада по впровадженню АСУ. Я від металургів. Ми перші пробуємо.

— Хто це «ми»? Хіба ти так званий металург?

— Саме «так званий». Але я родом з тих металургійних місць, от і зачепився там після...

Уточнень не потребував навіть Юрій. Обидва знали, після чого саме Совинський змушений був покинути Київ, хоч, ясна річ, міг і не кидати, якби мав більше твердості в характері.

— Ти де зупинився? — спитав після недовгої мовчанки Юрій.

— Тут, поряд, у «Славутичі».

— Номер на одного?

— На двох. Зі мною ще товариш зі Львова. Про «Електрон» розповідає легенди. У нас порівняно з ними примітив. Але вони вже десять років упроваджують, вони піонери, а ми...

— Зате наші машинки — блиск! Чи у вас там мінські? Які закупили?

— Ваші,— заспокоїв його Совинський.— Це вже моя консультація подіяла. Хоч тепер починаю побоюватися.

— За фірму Карналя можеш не боятися! Наші машинки знаєш де літають? У космосі й ще трохи далі!

— Можеш не пояснювати, знаю,— спокійно сказав Совинський.

— Ти ж і тепер приїхав до Києва чого — похвалитися, так?

— Чим? — не зрозумів Совинський.

— Так званими успіхами й досягненнями.

— Про наші успіхи ще ніхто не знає, а на тих, хто знає, це не справляє ніякого враження. Сказав же: перші кроки. В металургії безліч нестандартних операцій. Майже як у будівництві. Електроніку надзвичайно важко запроваджувати. Та й не спеціаліст я, ти ж знаєш. Простий технар, як був, так і лишився.

— Вертайся до нашої фірми,— великодушно запропонував Юрій.

— Міг би й вернутися.

— То чого ж?

— Не так це просто,— зітхнув Совинський.

— А-а, все зрозуміло.— Юрій підбіг до балкона, визирнув на темну протоку, повернувся до кімнати. Він мовби щось шукав, але й сам не знав, що саме.— Ти вже забув про свій первісний стан. Це я застряв у наладчиках, а ти ж інженер, мабуть, заступник головного інженера по впровадженню АСУ, може, професор, членкор?

— Я тепер ніхто,— з неприхованою гіркотою промовив Совинський.— Для вас тут ніхто.

Совинський і собі підвівся з крісла, підійшов до балкона, мовби запрошував Юрія вийти на свіже повітря, а може, і йому було задушно в кімнаті, він хотів бодай одним поглядом поринути в отам, на темній протоці, в її свіжості. Юрій відчув напад нудьги. Він ставав красномовним тільки в жіночому товаристві, з чоловіками було нецікаво. Ще коли б на місці Совинського був хтось інший, то можна б про футбол, про дівчат, про щось веселеньке, а з цим не знаєш, на яку ступити. Про роботу та про роботу — здохнеш від нудьги! Він не відповів на останні слова Совинського, не став його втішати. Посипає собі голову попелом, розмазує сльози по щоках? Хай! Таких треба вчити на помилках!

А Совинський, мовби вловивши нехіть Юрієву продовжувати розмову, вперто вів своє:

— Та й навіщо до вас вертатися, коли у вас таке тут діється,— глухо сказав він від балкона.

— Що ж це в нас діється? — зачеплений за живе, аж підскочив Юрій.

— Не знаю, чи правда, але сказали мені, що у вас процентів сорок продукції йде без Знака якості. Інакше кажучи, ви-

пускаєте майже половину машин, які нікому не будуть потрібні, лежатимуть або ж некуплені, або нерозпаковані в міністерствах і на заводах. Мені не віриться, що це правда, але чув від дуже авторитетних людей.

Юрій мовчав. Яке йому діло до Знака якості й до всіх міністерств на світі? Він наладчик. А наладчик що? Працює на дослідних зразках. А пішло в серію — то вже не наше. Серія — штука недосяжна. Державна.

— Це правда? — вперто допитувався Совинський.

— Що?

— Ну, про сорок процентів.

— Може, й правда. Я ж тобі не Карналь. Я тільки так званий зять Карналів. Може, я так само без Знака якості. А от на тебе, мабуть би, наліпили, якби зятем Карналя став ти.

Іван підійшов до Юрія, нахилився над ним, нависнув, справді як важезний гірський хребет у похмуро-мовчазній загрозливості.

— Битися хочеш? — засміявся Юрій.

— Навіщо з тобою битися.

Юрій підхопився, побігав трохи по кімнаті. Їм обом було тут тісно. Заважали меблі, занадто яскраво сяяла п'ятилампова люстра, дратували голі поверхні стін, ота єдина «катастрофічна» картинка не рятувала справи. З такої кімнати рвешся на волю, на простір, мимоволі всі дороги ведуть до балкона, але й там переконуєшся, що не позбувся тісняви й обмеженості, бо хоч над тобою нависають цілі кілометри повітря, під ногами така вузенька бетонна площадка, що почуваєшся ще скованіший, ніж у кімнаті серед чотирьох стін.

Тепер мовчав і Совинський, він узяв на озброєння Юрієву тактику, а Юрій не терпів пустоти, пустота повинна бути заповнена коли не чужими словами, то його, він не витерпів перший:

— Подумаєш, сорок процентів без Знака якості! А ти знаєш, що в нас по Союзу є чимало таких заводів, яким знак і не снився! Чув ти про таке?

— Ну, чув.

— А це не якісь там неосвоєні галузі виробництва, а елементарне шиття штанів, сукання ниток, ткання матерії, ножі, виделки, м'ясорубки, лопати, ще там я знаю що! Тисячі років людство вже вміє робити ці штуки, а ми ніяк не дочалапкаємося до світових стандартів! Ну! А обчислювальну техніку ми почали випускати п'ятнадцять років тому. І ти вже хочеш, щоб усе йшло тільки на «ура»!

Совинський закрив Юрієві відступи з балкона, заступив двері, нависав тяжкий і похмурий, тут Юрієва вправність, уміння фехтувати словами, тілом, поведінкою йому не пригодилися б, Совинський задавлював силою.

— А ти що ж хотів? — сказав Іван тихо.— Ти хотів, щоб ми й у цій галузі знов тисячу років розганялися до світових

стандартів? Коли розганятися, то тільки на випередження! Хіба не про це завжди казав Карналь? Як же можна сьогодні найпередовішу техніку, власне, техніку завтрашнього дня випускати практично непридатну? Нема Знака якості — негодяще. Електроніка — це ж не калоші!

— До моєї спеціальності це не має ніякого відношення,— знизав плечима Юрій.— Я що? Я наладчик.

— А до робітничої совісті має відношення?

— Чого ти до мене присікався? — відіпхнув його Юрій, визволяючись із свого балконного полону.— Я що, один на цілім світі? Коли хочеш, і не від нас усіх це залежить. Обчислювальну машину з глини не зліпиш. Є так звані постачальники. Чув про таку штуку? Вони тобі підсиплють таких елементиків, що з них і трактора колісного не складеш, не те що електронну машину. От і спробуй Знак якості завоювати! А тут план. А тут завдання! А тут дай зарплатню й прогресивку народові. А конструкторам дай творчу паузу для нових задумів... Серію женемо іноді, може, й не дуже передову, зате є матеріальна можливість зосередитися на головному. Чув, що задумав Карналь? Машина трьох кілець! Минуле, сучасне, майбутнє. Всеосяжний електронний мозок. Вся держава запрограмована в його пам'яті... А ти зводиш усе до так званих планів, знаків, шурум-бурумів!.. Нам нічого думати про так звані твої престижі, бо ми поза конкуренцією! Електронники й кібернетики — це сьогодні звучить гордо!

— Тільки за деяких умов,— похмуро сказав Іван.— Тільки за точно визначених умов. А ви їх порушуєте. Коли несвідомо, то ще можна простити, коли ж свідомо, то це злочин.

— Ти ж тягнеш з мене пояснення, от я й даю тобі пояснення! — закричав Юрій майже роздратовано.— А хіба я тобі директор чи керівник якийсь? Бригадир — і все. Своє діло знаю і роблю на совість. А світовий рівень? Ти вічно все спрощуєш, Совинський! Спрощуєш життя до розпуки. Тобі не вистачає польоту думки й мрії. Побудеш з тобою десять хвилин, і пропадає вся складність, заплутаність, привабливість так званого життя. А що є так зване життя? В ньому потрібен іноді так званий безлад, так звана непередбаченість, буря, шторм... «Четвертый день пурга качается над Диксоном...» Співав? Тоді ми вимушені творити безрозсудства, а з них народжується героїзм... Коли ж усе заздалегідь передбачено, заплановано? Нудьга! Чи може бути героїчне загвинчування гайок? Або монтування інтегральних схем? Навіть проектування цих схем. Мікроскопики, дівочі пальчики, тригери-шмігери... Ніхто ж не те що не бачить наших інтегральних схемочок, а навіть не підозрює про їхнє існування, про їхню потрібність для п'ятирічки й для прогресивного людства, а отже, й про потрібність нас з тобою на цім білім прекраснім світі. А звідси які висновки?

Совинський мовби аж зрадів, що нарешті примусив Юрія

заговорити коли ще й не до кінця серйозно, то принаймні роздратовано, а з таким невловимим балакуном це вже успіх.

— Облишимо твої вулканічно-штормові настрої,— спокійно мовив він.— Ми думаємо про цінності після дій, а слід було б подумати про них, перш ніж братися за ту чи іншу справу. Тоді не було б у нас непотрібних цехів або й цілих фабрик і заводів, незакінчених об'єктів, не було б немодних тканин, спиляних лісів для непроданих меблів, мільйонів карбованців, заморожених навіть у такій прогресивній справі, як обчислювальна техніка.

Юрій походив по кімнаті, посвистів весело, легковажно.

— Господарство планове, мені що?

— План повинен бути олюднений. Ми господарі плану, ми не маємо права мовчати, коли...

— А чому б тобі не запропонувати свою кандидатуру на голову Держплану? Мовчиш? Демонструєш переді мною державне мислення, а хто я такий і де ти його демонструєш? А ти спробуй вище!

— І спробую! — спокійно запевнив його Совинський.— Думаєш, не спробую? Ось виступлю на нараді, скажу і про вашу фірму, й про все...

— Ну, скажеш, ну й що? Карналь — академік, а ти хто? Дезертир. Утік, покинув наше діло, тепер стоїш збоку, потираєш руки. А ми вколюємо! Ось я вже бригадир наладчиків, золоті руки і так далі, а ти? А чому? А тому, що ти зануда, а я нормальний хлопець, з тих хлопців, які від Москви до самих до окраїн. Зі мною добре й начальству, й простим роботягам. А з тобою незатишно. Ти всіх лякаєш. Ти страшний трудолюб, як трактор «Кіровець» або крокуючий екскаватор. При тобі не можна вилаятися, поговорити про дівчаток, про футбол, покурити, смикнути горілочки... Ти міг би влаштовувати виставки своїх так званих достоїнств... Скажи, ти ж і не куриш?

— Не курю.

— І не смикаєш горілочки?

Юрій підбіг до серванта, дістав чарочки, передумав, поставив їх назад, знайшов скатертину, вправно застелив стіл, тоді розставив чарочки, збігав на кухню, приніс з холодильника пляшку «Столичної».

— Бачив? З медалями... Та ти ж однаково не п'єш!

— Чому ж? — здивувався Іван.— Але в нормі.

— А хто ж може встановити норму? — присікався до нього Юрій.— Указом не встановиш. Справа індивідуальна. Ну, бери! Для аперитиву. Поки там наше передове жіноцтво...

Вони випили без закуски, подивились один на одного, всміхнулися. Совинський, впритул наблизивши своє обличчя до Юрієвого, спитав:

— Ти ось міг би мені сказати — яке найголовніше завдання у всі часи?

— Завдання? — Юрій перехилив ще чарочку, витер губи.— Ну... А я знаю? Що я тобі? Академія наук? Людина людині друг, товариш...

Совинський, мовби несподівано перейшов на жартівливий Юріїв тон, повчально промовив:

— Головним завданням завжди було: знайти козла відпущення. В епоху промислових революцій це звучало так: знайти стрілочника. Ось ми й досі шукаємо стрілочників, а самі... Подумати тільки: обчислювальні машини — без Знака якості! Сумісність з прогресом тільки зовнішня, а насправді...

Він глянув на Юрія такими очима, ніби вперше його побачив, і спитав несподівано:

— Ти скажи: Людмилу... любиш?

Юрій позадкував, округлив очі. Перехід від проблем якості до Людмили приголомшив навіть його.

— Тобто яку таку Людмилу? Так звану мою дружину?

— Я серйозно,— сказав Іван.

— Але ж... у тебе наречена... Анастасія...

— Я питаю,— не відступався Совинський.

Юрій заметався по кімнаті, визирнув на балкон, побіг до коридора, хотів навіть прорватися до жінок, але його не впустили, він спробував перейти в наступ:

— Що? Вечір запитань і відповідей? Ну, люблю! А чом би й ні! Вона мене — я теж... Взаєморозуміння, як між великими державами... А ця твоя Анастасія, знаєш? Коли б я її зустрів до нашої з Люкою ери, я б... Але тоді манекенниці ще не були в такій моді. Точніше: недосяжні були. Але ти ж діяч! Таке чудо природи відтяпав! Це ж машина краси!

Совинський самими очима показав Юрієві за спину. Той озирнувся. На порозі стояла Анастасія.

5

Але Анастасія не хотіла показувати, що почула останні Юрієві слова. Вона з'явилася в якомусь дивному вбранні, скомбінованому з її зеленої спідниці й Людмилиної жовтої блузки, пройшлася по кімнаті, крутнулася, присіла, гордо випросталася, щедро обдарувала всіх яснозубою усмішкою, спитала легковажно:

— Як ви на це подивитеся, мужчини?

Совинський мовби відразу забув про свою суперечку з Юрієм, він щосили напускав на себе усміхненість, йому захотілося виголошувати якісь веселі сентенції, він навіть заздрив у цю мить Юрієві, його невимушеності, легкості, його словоливству.

— Іноді мені здається, що жінки приміряють на себе не плаття, а цілий світ,— сказав він.

Він говорив, коли Людмили ще не було в кімнаті, але ви-

йшло так, що почула й вона, бо саме вбігла до них теж у скомбінованому, видно, Анастасією вбранні — легенька, летюча, гарна.

— Бо жінці мало навіть цілого світу! — вигукнула Людмила.

— В такому випадку вона повинна створювати для себе щось зовсім нове,— сказав Іван.

Тут уже не втерпів Юрій. І так мовчав, дав змогу Совинському заволодіти жіночою увагою. Негайно на штурм! Відвоювати, відбити, закріпитися на досягнутих позиціях.

— Жінка й «створювати»? — закричав він.— Громадяни, рятуйте мене! Жінки тільки й уміють що руйнувати! Це найвибуховіша сила людства! Чому колись заборонялося пускати жінку на корабель? Кораблі тонули, як тільки жінка опинялася на борту. Всі війни зчинялися через жінок. А тепер? Вам потрібні факти? Будь ласка! Щоб творити нове, треба що? Треба їсти. Харчуватися. Набиратися сили. А Люка? Вона досі не погодувала ні гостей, ні мене, передового трудівника і творця нової техніки, а заодно й НТР!

— Ти давно вже б замість своїх балачок міг розсунути стіл, а заодно й стінку,— кинула йому Людмила.— Духовку я вже виключила, все готове. А ти накрив стіл скатертиною, не розсунувши? Хіба ми вмістимося?

Юрій слухняно взявся за діло, але й тут не міг змовчати, бурмотів:

— Все мало! «Розсунь стіл, а заодно й стінку» Між іншим, Анастасіє, забув вам сказати: наша квартира розсувна. Спеціально спроектована. З трьох кімнат ми за п'ять хвилин можемо зробити одну велику. Зал. Танцклас. Місце для зібрань і демонстрацій.

Дзвінок пролунав ніби нагадування про те, що вони не назавжди замкнені в тісному просторі хай і розсувної квартири. Хтось ще добивався до них, хотів прилучитися до їхнього товариства, порушити його одноманітність, порятувати від неминучої набридливості, яка часто загрожує збитим докупи людям, надто ж коли між ними існують бодай натяки на минулі образхунки. Людмила побігла відчиняти, але це знову з'явився сусід-танцюрист, цього разу одягнений у новий костюм, в білій сорочці, яскравому галстуку.

— Здрасте,— вклонився він сценічним поклоном,— а я чую звуки...

— До речі, в нас звуконепроникні перегородки,— нагадав йому Юрій.

Сусід умить викрутився:

— Я хотів сказати: догадуюсь про звуки!

— Моя школа! — поплескав його по плечу Юрій.— Прошу знайомитися. Це наш так званий «замечательный»,— пояснив він.— Ану, «замечательный», підсоби!

Вони вмить розсунули стінку, кімната відразу побільшала, стало просторіше, Совинський навіть плечі розпростав, Анастасія пройшлася сюди й туди.

— Прекрасно! — похвалила не знати й кого, а може, просто хотіла визначити свій внутрішній стан.

— Між іншим,— сказав сусід,— ви могли б приєднати до своєї ще й мою квартиру. Побудуйте мені однокімнатний кооператив, а собі забирайте мою. Розсунете стіну, вийде просто Палац спорту.

— Твоя стінка капітальна. Не розсувається,— показуючи через плече великим пальцем на двері, сказав Юрій.— Ти що, сірники приніс? Давай і коти потихеньку!

Сусід не виявляв бажання так швидко зникнути.

— Та в мене є знайомі хлопці, вони за пару півлітровок що хоч розсунуть,— запевнив він гаряче Юрія.

Той уперто пхав сусіда до дверей. Видно, це вже було звичне для того, бо він не дуже й опирався, надто ж що бачив: стіл ще не накритий, зачепитися, власне, й немає за що...

— Пропозиція не приймається,— випихаючи його, бурмотів Юрій.— Пити ще рано. Топай, друг, топай!

— Ну, кібернетики! — без злості вигукнув сусід.— А в зоопарку — чули? — бегемот потонув!

— Не в «Екстрі», не в «Екстрі»,— зачиняючи за ним двері, промовив Юрій, але щойно клацнув замок, як знов хтось задзвонив. Юрій ще стояв коло дверей, відчиняти не квапився та й просто не хотів. Бо дзвонити міг тільки сусід. Ще скаже, що в зоопарку попеклися мавпи. Сторожиха заснула, а в вольєрі щось загорілося, мавпи попеклися, тепер що? Судитимуть сторожиху чи ні? Примусять її відшкодувати вартість попечених мавп з її вісімдесятикарбованцевої зарплатні, чи так обійдеться?

Юрій знав сусідів репертуар напам'ять і навіть хотів виклясти своїм гостям, але йому не дали й рота розтулити, бо дзвінок пролунав знову настирливий, якийсь наче аж розгніваний. Юрій відхилив двері, не скидаючи ланцюжка, приготувався мовити свій особливо дошкульний дотеп на адресу сусіда, але не проголосив нічого, розгублено потупцявся коло дверей, спитав майже несміливо:

— Це справді ти?

— Відчиняй! — сердито закричали з того боку.— Не впізнаєш рідного батька? Дожився!

— Коли це так званий рідний батько, то прошу,— нарешті позбувся короткого заціпеніння Юрій і впустив до квартири Кучмієнка-старшого.

Сірий, у ледь помітну клітинку костюм, зачіска під Карналя, голова поштиво нахиляється, щоб відразу ж стріпнутися догори по якійсь ледь вловимій скісній лінії, Кучмієнко заповнив собою всі дві кімнати, він витіснив звідси всіх, не було господарів, не було гостей, був тільки він — поважний, шановний,

але водночас милостиво-добродушний, його володарювання в просторі тривало тільки мить, він зробив плавний жест рукою, відсунувся трохи вбік, повернувся так і сяк і відразу поступився місцем, дав жити й іншим, щедро, доброзичливо.

— Яке пристойне товариство! — вигукнув Кучмієнко.— Совинський? Невже? Ну, сюрприз! А ви? Анастасія? Приємно, й дуже, Кучмієнко. В даному разі — раб своїх дітей. Дозвольте, поцілую вашу руку. Старомодно, але пристойно. А де моя невісточка? Людочко! Твою ручку теж. У моєму віці це все, що лишилося.

— Так звана скромність,— прокоментував Юрій без видимої пошани.

Видно, його дратувала батькова присутність, двом їм було тісно під цією низькою стелею, простір малометражної квартири явно не пасував до широкої постаті Кучмієнкової, ще ширшої через отой костюм у клітинку, а може, то костюм у клітинку не пасував до малометражної квартири, хоч як там було, враження створювалося таке, ніби Кучмієнко заповнив собою все, нікому не лишив ні місця для перебування, ні повітря для дихання, повсюди панувала широка, опасиста постать, округлі, всеохопні жести, ніде ніхто не міг ні сховатися, ні порятуватися від уваги, щедрот і доброзичливості цього чоловіка, який звик завжди перебувати в центрі уваги, нікому й ніде не поступаючись цим мовби від народження наданим йому привілеєм. Юрій успадкував батьківську натуру, багатослів'ям своїм він саме й прагнув, мабуть, несвідомо, але вперто поставити себе в центр загальної уваги, заволодіти всіма, не дати нікому розтулити рота, суперників терпіти не міг ніяких, навіть коли таким суперником виступав його рідний батько.

— Ти як,— спитав він Кучмієнка,— приїхав чи заїхав?

— Точно сформульоване запитання,— вдоволено відзначив Кучмієнко.— Саме — заїхав чи приїхав. Запитання й відразу натяк: котись, батечку, якомога далі, бо ти заважаєш нам розвиватися згідно з Конституцією й качати права. Так? Заспокойся, синочку, я не заїхав, а приїхав! Машину відпустив і добиратимуся з Русанівки, як рядовий радянський громадянин. Ти не ждав мене в гості й не радий мені? Зате рада моя невісточка. Правда ж, Людмилко?

— Просимо, сідайте,— привітно запросила його Людмила,— зараз я почну накривати на стіл, у нас вечеря. Дуже добре, що ви якраз...

— Зрозумів? — переможно поглянув на Юрія Кучмієнко.— Людмилка розуміє мене... У неї уява працює прекрасно... Вона знає мою жадобу спілкування з молоддю...

— І так звану тугу,— підказав Юрій крізь зуби.

— Старий став, не дочув...

— Завжди хочеться когось з'їсти,— так само крізь зуби процідив Юрій, щодалі більше дратуючись на Кучмієнка.

— Зовсім не чую,— вдавано розвів руками Кучмієнко.

— Це я щодо єпетіту кормів,— здався нарешті Юрій, зрозумівши, що Кучмієнкові нічим не дошкулиш.— Люко, де наш гонг на вечерю?

— Починаю носити! — бадьоро вигукнула Людмила.

— Я поможу,— приєдналася до неї Анастасія, коло якої вже відсапувався добродушно Кучмієнко, приміряючись, з якого боку піти в атаку на дівчину. Вони обидві вийшли на кухню, Юрій заходився діставати посуд, Совинський помагав йому, Кучмієнко й собі спробував поклопотатися коло столу, але Юрій відігнав його.

— Не турбуйся. Сядь, ознайомся з центральною пресою.

Кучмієнко ще трохи покрутився коло столу, але жінки почали носити з кухні закуски, тоді з'явилася на великому блюді засмажена, аж червона, качка, пахощі вдарили навсібіч, кімната мовби відразу стала святковіша, вже ніхто й ніщо не мотло бути центром, окрім столу, білої скатертини, різнобарвності закусок, сяяння тарілок і келихів і, звичайно ж, золотистості смаженої качки.

— Що будемо пити? — запитав Юрій, приносячи з холодильника різнобарвні пляшки й високо піднімаючи їх, щоб усі бачили.

— Я думаю, ми розділимося за інтересами й смаками,— солідно промовив Кучмієнко, який лише на мить розгубився й мовби відсунувся в тінь, а тепер знову пробував захопити непо-
дільну владу.— Пристойна вечеря в товаристві таких пристойних молодих людей. Що може бути приємніше для чоловіка втомленого й, прямо кажучи, поглинутого роботою!

— Це ти, даруй мені, поглинутий? — реготнув Юрій.— А що ж тоді казати шістдесяти мільйонам радянських робітників — шахтарям, металургам, лісорубам, нафтовикам, бамівцям?

— Не спрощуй, не спрощуй,— займаючи центральне місце за столом і жестом запрошуючи Анастасію сісти поруч, сказав Кучмієнко.— Ти ж прекрасно знаєш, що моє завдання набагато складніше, ніж у будь-якого рядового робітника, навіть коли це такий унікальний спеціаліст, як ти або Совинський. У чому полягає моє завдання? Осягати факти й доводити їх до загального відома. Для прикладу. Беремо наше об'єднання. Що це таке? Це передній край нашого прогресу. Це дуж-же передове об'єднання. До деякої міри навіть занадто передове, бо відірвалося від усіх, і вже ніхто його не зможе наздогнати в найближчому майбутньому. В цьому відриві приховується що? Приховується загроза. Бо навіть на найпередовішому підприємстві можуть бути оці...

Він виразно потрусив пальцями.

— Совинський теж такої думки,— підморгуючи Іванові, недбало промовив Юрій.— Спеціально приїхав до мене, щоб повідомити.

— Про що? — безтривожно спитав Кучмієнко, накладаючи на тарілку Анастасії закуски.

— Сигнали про недоробки в наших машинах.

— Сигнали? — Кучмієнко відклав виделку, втупився в Совинського з виглядом, який не обіцяв нічого доброго.— Тобто які сигнали?

— Та не сигнали, а недоробки,— потішався Юрій.

Але Кучмієнко вже не звертав уваги ні на сина, ні на Совинського. Він помітив серед пляшок зеленкувату, з білою етикеткою, вміло підсунув її до себе, схилив голову на одне плече, тоді на друге, милуючись чи то пляшкою, чи етикеткою, чи сяянням прозорого вина за тонким зеленкуватим склом.

— Це вино любив один дуже великий чоловік,— урочисто повідомив він.— Послухайте, як воно називається! «Манаві». Навіть у самій назві є щось вабливе й загадкове, як велич. Дуж-же пристойне вино. Щоразу, коли я п'ю це вино, я сумую від думки про те, яке прекрасне, але коротке наше життя.

— Тобі шкідливо пити вино. Хіба ти не читаєш журнал «Здоровье»? Там усе написано,— насмішкувато кинув Юрій.

— А, що вони розуміють у тому журналі? Сьогодні пишуть одне, завтра інше, сьогодні корисна кава, завтра корисний чай, післязавтра чиста вода, а життя ж таке прекрасне й коротке, по суті... Але ви молоді і не відчуваєте ні того, що життя коротке, ні що воно прекрасне... Пийте «Манаві». Тільки в цій квартирі можна спробувати справжнього вина. Для академіка Картаналя грузинські кібернетики завжди... Дуже пристойні люди...

Юрій самими очима показав усім, щоб випили без тосту, поцмакав смачно після чарки, вкинув у рот шматочок огірка.

— Хто пристойні? — поспитав ущипливо.— Грузинські кібернетики чи ви з академіком?

— Натяку не вловив,— великодушно заявив Кучмієнко.— Але скажу тобі, Юронько, що старших треба поважати. Треба зважати на їхню мудрість і їхню втому. Бо хто ж, як не вони...

— Пропоную випити й закусити! — вигукнув Юрій, знаючи наперед увесь Кучмієнків репертуар.— З того часу, як людство винайшло стіл, воно нічого ліпшого не може вигадати, як випивку й закуску для гостей...

— Воно сиділо ще коло пенька,— засміялася Анастасія.— Колись частування, мабуть, викликане було тим, що подорожній прибивався до чиєїсь господи виснажений, знесилений і зголоднілий, тому нагодувати його — це був обов'язок, освячений звичаями. А тепер іноді людям варто перейти сходову площадку, щоб опинитися в гостях у знайомих, і що ж? І відразу господиня починає метушитися на кухні, господар тягне стіл, всі падають мерщій на випивку й закуску. Це вже не звичай, а якась мовби пошесть, чи що.

— Усе ж краще, ніж півлітра на трьох у під'їзді,— зауважив Совинський.

— Головне: пристойно,— підтвердив Кучмієнко, нагадуючи про себе, бо не міг допустити до такого стану, коли про нього тут забудуть. Та, мабуть, у цьому ж був зацікавлений і Юрій, хоч, щоправда, з іншими намірами. Він зрозумів, що просто випхати батька не вдасться, перебалакати — теж, тому вирішив змінити тактику й загнати старого в глухий кут, осмішити того в очах Анастасії, а заодно й Совинського.

— То що ти можеш відповісти Совинському? — спитав він батька.

— Тобто? — вдав, ніби забув про початок їхньої розмови, Кучмієнко.

— Про сигнали.

— Сигнали? У вас є якісь сигнали? — повернувся Кучмієнко до Совинського.

— У даному випадку це не має значення,— відповів Іван.

— Тобто як? Не зрозумів.

Юрій вдоволено потер руки.

— Іван хоче сказати, що він не уповноважений. Компетентні органи перевірять.

— Перевірять? — обурено вигукнув Кучмієнко.— Що перевірять? Я протестую проти вигадок!

— І, протестуючи, пропонуєш чи, пропонуючи, протестуєш? — поспитав єхидно Юрій.

Кучмієнко ніяк не міг збагнути, що з нього просто насміхаються. Він звик сприймати все занадто серйозно, з деякою зверхністю й поблажливістю ставився завжди до людей і не вмів уловити тої небезпечної грані, коли хтось вислизав з-під його зверхності й сам опинявся в панівній позиції.

— Тобто як? — допитувався він далі.

— Ти надаєш переваги узагальненням без подробиць чи обмежуєшся подробицями, не вдаючись до узагальнень? — допитувався в нього Юрій.

Анастасія не витримала, засміялася, за нею Совинський і Людмила, яку врятував дзвінок, вона побігла відчиняти й повернулася знов з сусідом.

— Третє пришестя Ісуса Христа! — оголосив сусід.

— Сідай, «замечательный»,— запросив його Юрій.— Випивай стоячи, не дивлячись і до дна і жми на свої танці-шманці, виконуй план по охопленню трудящих художньою самодіяльністю. Ну, чого ж загальмував?

Але сусід побачив Кучмієнка і позадкував до дверей. Хлопець він був від природи нахабний, але не до такої міри, щоб пхатися за стіл, де сидить сам Кучмієнко, заступник всемогутнього Карналя, шеф всієї їхньої самодіяльності і взагалі шеф усього на світі. Юрій вискочив з-за столу.

— Давай, давай,— приказував він,— поки ти дотанцюєшся до заслуженого артиста республіки, ми надамо тобі звання заслуженого ковтальника. Чи злякався суворого заступника ди-

ректора? Не бійся, це мій законний батечко, і він сповідує тільки режим найбільшого сприяння, як американський конгрес...

Кучмієнко приглядався до цієї сцени з неприхованим вдоволенням.

— Колись і я отак,— нахилився він до Анастасії.— Молодість, зухвалість, надмірності... Окрім того — передчуття щастя, яке завжди більше, ніж саме щастя. Живеш, бувало, тим, що одного прекрасного дня тебе викличуть і підвищать. Що може бути прекрасніше?

Юрій, хоч як, здавалося, був заклопотаний частуванням свого сусіда, прислухався до кожного Кучмієнкового слова і вмить кинувся на виручку Анастасії, яка, власне, й не знала, що їй відповідати...

— Ага, прекрасний день! — гукнув через стіл до батька Юрій.— А коли одного прекрасного дня до тебе з'явиться твій колишній друг і повідомить, що ти маєш шанс попасти в число так званих деяких? А кому в нас охота бути деяким? Тоді вже ліпше записатися в загальну і спокійну категорію, яка визначається словами: «І багато, багато інших!»

— Ти там не втримаєшся,— зауважив Совинський.— Не такий у тебе характер.

— Чули? — вдавано злякано зітхнув Юрій.

— Щось я не збагну,— поскаржився Кучмієнко ще мовби жартома, але вже й не без тривоги в голосі, бо знав здібності свого сина і міг ждати від нього найгіршого.

— У Юрія виявилися деякі ознаки тренованої нездатності,— пояснив Совинський.

— Тренованої нездатності? Що це?

— Звичка виконувати одноманітну роботу і втрата здібності вирішувати унікальні, проблемні ситуації.— Совинському сподобалася його роль, він грав її щодалі з більшим бажанням.— Інакше це зветься технологічним кретинізмом.

— Можу для наочності навести приклад,— втрутився Юрій.— У хірургів. Операція пройшла блискуче. На жаль, пацієнт помер. Так само й у нас: наше об'єднання найпередовіше. На жаль...

— Що «на жаль»? — розгнівався нарешті Кучмієнко.— Які можуть бути «на жаль»? Ми на передньому краї прогресу... Я з усією рішучістю... Звичайно, є недоробки, не все гаразд з керівництвом... Скажімо, громадськість небезпідставно цікавиться, чи правда, що академік Карналь сказав, щоб усю увагу й енергію зосереджувати лише на тих машинах, які можуть мати перспективу одержання Державної премії? І чи правда, що наше об'єднання випускає деякі машини, які на практиці застосовувати невигідно? І чи правда, що академік усіх підлеглих називає рабами? Мовляв, я даю ідеї, а ви втілюйте!

— «Раби — не ми!» — зареготав Юрій. Але Людмила, яка досі мовчала, враз вчепилася в Кучмієнка.

— Стривайте. Я нічого не розумію. Це що?

— Сигнали,— безтурботно знизав плечима Кучмієнко.

— І, ясна річ, анонімні,— підказав Юрій.

— Ми не можемо зневажати сигнали трудящих,— поважно пояснив Кучмієнко.

— Але ж,— Людмила зблідла, в неї пересохло в горлі.— Але ж згадайте, що про анонімки сказано з дуже високої партійної трибуни. Рішуче засуджено.

Кучмієнко зробив такий жест, ніби хотів поплескати Людмилу по щоці. Дотягнутися не міг — показав, як би це він зробив, аби сидів ближче.

— Трибуна, Людмилочко, високо, а ми практики щоденні.

— У стародавньому Римі найзнаменитіший анонімник був сліпий від народження,— подав голос Совинський.

— А в нас сліпий Марголін сконструював відомий спортивний пістолет,— підхихикнув Юрій.

— Не вловив натяку,— обернувся до Івана Кучмієнко.

Совинський анітрохи не збентежився.

— Я особисто не бачу різниці між тими, хто пише анонімки, і тими, хто їх читає,— твердо сказав він.— І ті, й ті сліпі, засліплені. А засліпленість — це найтяжча річ.

Кучмієнко підвівся. Монументальний і загрозливий. Цього він уже не міг простити, тут недоречні були жарти, розмова набувала гостроти, зате ставала відвертою, і вже тут він, Кучмієнко, вважав себе неперевершеним.

— Юначе! — вигукнув він.— Я вам дідом міг би бути!

— Мій дід згорів у танку під Запоріжжям,— тихо сказав Совинський.

Кучмієнко сів. Не тому, що був звалений словами Совинського. Короткочасний наліт не дав наслідку, доводилося переходити до позиційних боїв. Кучмієнко посмакував трохи вина, добре закусив і, ще не прожувавши, трагічно заявив:

— Я теж міг згоріти у танку в Брянських лісах! І тим, що сиджу серед вас, слід завдячувати лише моєму природному розумові... Ви не знаєте, що таке фронт і які ситуації виникали там щодня і щогодини, а то й щохвилини... Спробуйте уявити собі таку картину. Наш полк займає позиції в лісі понад широким заболоченим яром, на тім боці яру на узвишші укріпилися фашисти, сидять там уже три місяці, сколупнути їх нічим, бо техніка через болото пробратися не може, а піхота — що піхота? Ну, а тоді об'являється якийсь волюнтарист, посилає на штурм цілу піхотну роту, її підтримує авіація, артилерія, всім наземним і повітряним засобам надають руху, рота перебирається через болото, вдирається в фашистські позиції, закріплюється на плацдармику, і... фашисти беруть її в зашморг! Оточують — і ні руш! День, два, три дні пробиваємося до тієї роти — нічого не виходить. А там уже ні боєприпасів, ні продовольства, нічого... Викликають танкістів, саперів. Прорватися до піхоти, вивести

тих, хто там лишився живий, з оточення. Але не просто вивести, а спробувати пробити до плацдармика прохід, горловину, розширити її, може, кинути тоді підмогу. На танки взяти боєприпаси і провіант. Наказ! Питають танкістів: «Пройдете?» Відповідають: «Пройдемо!» Ну... А мене викликають і наказують доставити провіант оточеним. Як інтендант, особисто відповідальний... І я сідаю на танк серед коробок і пакетів, серед цинок з патронами й ящиками з ручними гранатами... Докочуємось до того болота, я стукаю танкістам у башту, кричу: «Ви там поховалися, а мене злиже першою ж чергою! Хай уже танковий десант, автоматники сидять тут, їм треба пробиватися на підмогу до своїх, а я що? З пістолетом ТТ проти автоматів? Консерви везтиму? Хіба консерви самі не поїдуть?» Танкіст вигулькнув, показує — котись! Скотився я з танка, а за хвилину в нього пряме попадання фашистського снаряда, трах-бах, полум'я, кінець! Жодна жива душа не вийшла з того пекла... А скільки таких бойових епізодів міг би я навести... Не вам мене вчити, юначе, не вам...

— Пробачте,— сказав Совинський.— Я погарячкував. І взагалі... не досить точно висловився.

— А я не терплю неточностей,— запально вигукнув Кучмієнко,— я звик, знаєте, до точних, безпомилкових тверджень, до чітких, збалансованих висловлювань. Таким народжений.

Мабуть, ця занадто серйозна суперечка все-таки не входила в плани Юрія. Він спробував збити батька з урочистого тону.

— Іван каже, що десь чув, ніби ми збираємося випускати комп'ютери для забивання козла.

— Увімкни самовар, Юко,— попросила Людмила.

— У вас є електричний самовар? — поцікавилася Анастасія.

— Нам подарував його академік Карналь,— охоче пояснив Юрій.— Якби не академік, ви думаєте, я б його дістав? Тепер електричний самовар набагато важче купити, ніж півлітрівку «Екстри».

Перед цим Кучмієнко боявся осміяння,— тепер, навпаки, не хотів, щоб їхня розмова з серйозних тем скотилась на якісь двозначні жартики.

— Я б не радив вам сміятися з нашої торгівлі! — строго сказав він. Але тут не стерпів навіть Совинський:

— А чом би й не посміятися, коли смішно? Я іноді шкодую, що не вмію посміятися, хоч ще малим страшенно заздрив одному гомеопату за його здатність до сміху. Ох, і сміявся ж!

— Щось нове. Ніколи від тебе не чув про гомеопата,— здивувався Юрій.

— Та він, як завжди, вигадує,— усміхнулася Людмила.

— І нічого не вигадую,— образився Іван.

— Але чому ж я нічого не чула про твого гомеопата? — не відставала від нього Людмила.

— Бо це було давно, та й нагоди такої не траплялося, щоб розповісти... Це було ще в моєму рідному місті... Там у нас здебільшого роботяги: гірники, металурги, машинобудівники. Одна центральна вулиця тягнеться через усе місто, на ній якісь високі червоні квіти, не знаю назви, цвітуть з весни до самої осені, народ любить гуляти після роботи, хлопчаки теж там крутяться, ось і я там крутився з п'яти років. Тоді й побачив уперше гомеопата. Не знав навіть, що воно за слово таке «гомеопат». Думав, іноземець абощо. А він з'являвся майже щовечора на центральній вулиці, котив у величезній відкритій трофейній машині, повній молодих красивих жінок, сидів попереду поруч з водієм, великий, чорнобородий, щохвилини повертався до жінок на заднім сидінні, реготав безугавно разом з ними, то показуючи їх людям, то закриваючи своєю чорною бородярою, і все було таке розкішне в цьому гомеопаті: і машина, і жінки, і його борода, і його звірячий регіт! Він катався щовечора до темряви, кружляв і кружляв по головній вулиці, викликаючи заздрощі в малечі, і ось тоді я подумав: треба сміятися, як той гомеопат, щоб жити радісно, весело, безтурботно...

Кучмієнко виліз з-за столу, нарешті збагнувши, що йому потрібне коли й не підвищення, не постамент, як пам'ятнику, то принаймні простір, щоб він міг продемонструвати весь невичерпний арсенал своїх округлих, неповторних, владних і поступливих жестів.

— Життя накладає на людину зобов'язання,— повчально промовив він, відійшовши до балконних дверей і якомога картинніше ставши на синьому тлі далекого нічного неба, яке зазирало до кімнати з-над Русанівської протоки.— Сподіваюся, що ти довідався потім, хто такий гомеопат, що він зробив корисне людям, скількох вилікував взагалі?

— А навіщо? — здивувався Совинський.— Я бачив його сміх, і з мене доволі! Ось Анастасія доводить, що головне для людини майбутнього — це не цивілізація праці, а цивілізація вільного часу, вміння розпорядитися своїм дозвіллям. Для цього, мовляв, навіть спеціально вчитимуться. Вища освіта не для професії, бо професії будуть спрощені до того, що їх можна буде опанувати за три дні, як на американському конвейєрі. Головне вміти провести вільний час.

— Скажи мені, який твій вільний час, і я скажу тобі, хто ти,— докинув Юрій.

— Це теорія академіка Капиці, а не моя,— пояснила Анастасія,— але я поділяю цю думку. Мені, наприклад, здається, що вже сьогодні більшість так званих життєвих трагедій викликається не конфліктами на роботі, а невпорядкованістю сфери дозвілля.

Про сусіда було забуто. Він не переймався цим, мовчки наливав у чарку, швидко вихиляв, підкладав собі на тарілку без припрошувань, запихався за обидві щоки, холостяцьке життя на-

вчило його не ловити гав у такі відповідальні моменти, окрім того, на танці людина витрачає так багато енергії, що не поповнювати її — справжній злочин, хто ж цього не знає? Та коли мова зайшла про дозвілля, про заповнення й раціональне використання вільного часу, танцюрист нашорошив вуха.

— А я? — гукнув він, нагадуючи про себе. Але він уже безнадійно самоусунувся з товариства, і, коли хтось, може, й пустив би його назад, Кучмієнко в таких випадках був твердо-безжальний. Він відмахувався від танцюриста недбало й зневажливо, аж той з переляку мерщій вихилив чарку, так ніби хотів відкупитися від Кучмієнка, замаскуватися, показати, що не мав ніякого бажання втручатися в серйозні розмови, що вигукнулося воно якось само по собі, мовби навіть безособово, чи що. А Кучмієнко тим часом, вдоволений, що так легко й швидко подавив опір безіменного бунтівника, прибрав картинну позу і став терпляче пояснювати всім і найперш Анастасії, бо саме на її увагу розраховував у всіх своїх розбалакуваннях:

— Вільний час є важливим фактором гармонійного розвитку особи. Я багато думав над цим і навіть робив самофотографії бюджету свого часу. І що ж я відкрив? Найбільше вільного часу мають трудящі молодого віку. В цьому віці менше витрачається часу на домашню працю, доглядання дітей, відвідування торговельних точок, інших установ сфери обслуговування. З віком змінюється не тільки кількість вільного часу, а і його внутрішній зміст. Зменшується час на фізкультуру й спорт, на ходіння в гості і бездіяльний відпочинок.

Анастасія засміялася.

— Чому ви смієтеся? — образився Кучмієнко.— Це все правильно. В мене статистика.

— Тому й смішно, що правильно. Коли людині не лишається ніякої можливості задуматися, їй тоді доводиться або ж сумувати, або сміятися. А ще я подумала: яка ж різниця — молоді чи старі? В гостях сидять однаково довго й ті, й ті. Набридають господарям, і ті весь час думають: коли вони вже підуть!

Людмила жартома посварилася на Анастасію.

— Ви мене ображаєте, Анастасіє! Я не хочу бути занесеною до списку негостинних хазяйок! Он Юка підтвердить. Та й наш сусід.

— Людочко, за твоє здоров'я! — зраділо закричав сусід, про якого нарешті згадали.— Бажаю тобі, щоб ти була теж великим фізиком, як і академік Карналь!

— Чули темноту! — обурився Юрій.— Назвати академіка Карналя, а заодно і мою Люку фізиками! Та чи знаєш ти, що таке фізика? Фізика — це коли щось падає, летить донизу, розбивається, скажімо, посуд на кухні. Люка ж має справу тільки з тим, що возноситься, злітає, парить. А це вже вивчає математика, найблагородніша з наук. Фізика занурена в турботи про користь, математик же ніколи не думає про корисність, він

думає про істину! А так звана істина, на превеликий жаль, не завжди корисна. Скажімо, яка користь від того, що ти танцюрист у нашому заводському ансамблі, щедро фінансованому відомствами мого батечка, а не партнер Майї Плісецької або Валентини Калиновської, а я лише чоловік ученої дружини, простий електронник, безіменний наладчик, якого навіть мій колишній друг Іван Совинський розпікає сьогодні за технологічний кретинізм?

Кучмієнко зорієнтувався, що йому ліпше не встрявати в цю побічну, сказати б, суперечку, тому швиденько просунувся на своє місце й почав мовчки залицятися до Анастасії.

Зате танцюрист розцвітав.

— Не прибіднюйся,— якимсь зміненим, зверхнім голосом звернувся він до Юрія,— краще налий своєму сусідові у чарочку.

— А коли не наллю? — спитав Юрій.

— Тоді я не розкрию тобі одної таємниці.

— Якої ж?

— А тої,— з п'яною серйозністю промовив сусід,— що ти диктатор життя.

— Ого! — зраділо вигукнув Юрій, підсовуючи сусідові повну чарку і не забуваючи також і себе.— Це цікаво, мабуть, навіть для Совинського, хоч він завжди був за демократію, тобто за всезагальну рівність, аж до зарплатні включно: хотів одержувати стільки ж, як і академік Карналь, і вимушений був розпрощатися з нашим об'єднанням.

— Юко, не мели дурниць! — строго крикнула Людмила.

— А я не мелю, воно само мелеться. То як же ти поясниш, «замечательный», про мою диктатуру?

— Ну, читав про науково-технічну революцію? Всі читали. А революція — що?

— З погляду танцюриста,— підморгнув Юрій.

— А танцюрист теж чоловік. Тепер же владу захопили кібернетики й електронники.

— І кібернетики люди,— нагадав Юрій.

Кучмієнко знову не стерпів. Коли нехтуються принципи... Як це так?

— Дозвольте, дозвольте, молоді люди! Як мені відомо, в нашій країні влада в руках у народу, в робітничого класу.

— А я теж робітничий клас,— п'яно усміхаючись, нахилився до нього танцюрист,— записаний, правда, чи то інженером, чи конструктором, а працюю ногами, сто потів з мене стікає. А влада не в мене, а в кібернетиків. Бо науково-технічна революція. Це вам кожен собака пояснить...

— Ну, знаєте,— Кучмієнко гидливо відхитнувся від п'яного дихання танцюриста, осудливо поглянувши на Людмилу, на Юрія. Як вони можуть приймати таких людей? Але Юрієві подобалося дратувати батька.

— А коли культурна революція,— допитувався він у сусіда,— тоді як — влада переходить до танцюристів?

— Все може бути. І тоді я...

— І тоді ми не станемо ждати, поки ти дорвешся до влади, бо ти й так уже дозрів, аби топать звідси, поки тепленький,— підводячись і витягаючи з-за столу сусіда, засміявся Юрій.

— Ми ж сусіди,— спробував той захищатися,— ми ж... Ти що? Хіба можна?..

— Можна, можна, ми люди свої!

Юрій тихенько вивів сусіда, замкнув за ним двері, повернувся, сів, спитав усіх досить мирно:

— Може, вип'ємо за науково-технічну революцію?

— Ніколи не думав, що ми так погано тебе виховали,— зітхнув Кучмієнко,— якби жива була твоя мати, ти б убив її заново своєю поведінкою...

— А Люка вважає, що я переперевихованйй, а от освіченості малувато. Я навіть пробував відвідувати лекції академіка Карналя для співробітників. Безнадійна справа. Не добереш і не запам'ятаєш! Ось послухайте: «Інтерпретація відрізняється від трансляції принципово лише тим, що в процесі трансляції результат перетворення вихідної програми фіксується в пам'яті робочої програми, а в процесі інтерпретації вихідної програми наслідки її перетворення в пам'яті фіксуються по частинах (частково) не довше, ніж це потрібно для їх поточного використання в даному циклі».

Кучмієнко зітхнув. Знову йому доводилося — вже вкотре за сьогоднішній вечір — рятувати ситуацію. Все-таки молодь нинішня не здатна ні до чого. Просто обурливо!

— Сучасна молодь,— сказав він поважно,— вважаю, травмована не так освітою, як самою ідеєю освіти, надто ж вищої. Ви знаєте, що в нас уже для інженерів з вищою освітою немає інженерних посад? Ми ставимо їх на посади техніків, бо технік у нас як такий зник майже зовсім, а коли він і є, то це ні те ні се. До речі, й інженер на посаді техніка не виправдовує своєї вищої освіти. Тоді навіщо ж нам сотні інститутів і взагалі ця пошесть на науку? Практики треба більше, життєвих професій.

— А хіба не можна мати життєву професію і вищу освіту? — поцікавився Совинський.— Одне одному не перешкоджає, як мені здається.

— Ти вже, мабуть, добиваєш вечірній? — кольнув його Юрій.

— Ще ні, але така думка є.

— А ти чув, що той, хто багато думає, мало працює, а хто багато працює, той мало думає.

Людмила підсунула йому чашку з міцним чаєм.

— Випий чаю, а то ти сьогодні весь вечір говориш дурниці.

— А я дратую Івана. Він прийшов, щоб подратувати мене, а я відплачую тим самим. Бог завжди тримав у своїм штаті чорта, щоб на його тлі мати якомога пристойніший вигляд.

Спитай мого батька! Він тобі пояснить, що таке пристойність. Іван і собі хоче бути богом. Он критикувати нас збирається на республіканській нараді. Не мене, а мого тестя, академіка Карналя. А що лишається такому маленькому чортику, як я? Сміятися, як Івановому гомеопату з розкішною бородою.

Кучмієнкові незручно було обурюватися за себе, він обурився за гомеопата.

— Не слід так зневажливо про незнайому тобі людину. Той гомеопат міг давно вже вмерти.

— Гомеопати не вмирають. Вони сміються і потрясають розкішними бородами,— з апломбом заявив Юрій і здивовано озирнувся: — Не чую ні сміху, ні оплесків!

— Юка, ти вже всім набрид, хіба досі не помітив? І чай твій холодний. Тобі б чаю не завадило, між іншим.— Людмила прибрала чашку з вихололим чаєм, підставила Юрієві гарячішого.— Коли один індивід за певний проміжок часу викидає занадто багато слів, відбувається їхня девальвація. Слова втрачають будь-яке значення. Вони вмирають, і в повітрі літають тільки тіні слів. Як ти кажеш: так звані слова.

Юрій з удаваною полохливістю відсахнувся від Людмили.

— Люка, ти мене критикуєш! А де ж наша так звана любов, дружба і взаєморозуміння? Ти повчаєш мене, читаєш мені мораль? Усі читають сьогодні мені мораль: ти, Іван, батько, навіть прекрасна Анастасія! Що я можу вам відповісти і чи можу взагалі відповісти? Я не буду таким банальним і запропоную загальний танець.

Він побіг до магнітофона, довго вибирав касету, поставив, запустив, спокійна музика заповнила кімнати, випливла через балкон назовні, мабуть, м'яко лягла десь аж на воду протоки.

— Танцюємо,— загукав Юрій,— а тим часом здайте свої так звані рупори до музею, подаруйте їх червоним слідопитам! Люко, руку! «И весна наступает, звеня, потому что ты любишь меня!..»

6

Кучмієнко лишився без пари. Після спроби висміяти, знищити його словесно, прямо або непрямо, молоді вдалися до способу безвідмовного: просто не помічати. Ось вони собі танцюють, перемовляються, перешіптуються, переглядаються, ніби самі на цілому білому світі і нікого ніде немає, ні поблизу, ні взагалі, і він, солідний, поважний, авторитетний, всіма знаний Кучмієнко, несподівано для самого себе опиняється в ролі якогось опудала, пустої оболонки, мертвого каркаса, обтягненого сірим, у клітинку костюмом, кричи — не почують, клич — не відгукнуться, проси — не звернуть уваги, кайся — відвернуться зневажливо. Та, власне, в чому б він мав каятися? Життя прожив велике й славне,— був останнім, а тримався серед перших. Думав завжди тільки про масштабне, про державне, про

велике, дріб'язок відганяв од себе, як комарів або мух. Ось чоловік опинився в становищі трохи неприємнім. Безпарний. Число непаристе. Якийсь примітивний математик втішався б тим, що став би пережовувати в думці старі, ще від стародавніх греків теорії про конструювання багатокутників з непаристою кількістю сторін. Числа Ферма, формула Гаусса,— чому б він мав запаскуджувати собі мозок цим мертвим академізмом? Він звик до глобальних масштабів, до іноземних делегацій, до високих візитів, усіх приймав, водив, показував. Все зробив він! Навіть академіка Карналя зробив він, бо, поки того мали обирати академіком, він, Кучмієнко, сидів серед спорохнявілих учених і розважав їх анекдотами. Діди сміялися, аж їм кишки перевертались, пропонували навіть Кучмієнкові балотуватися в члени-кореспонденти по відділу анекдотів у Інституті фольклору й етнографії. Він скромно зауважив, що присвятив своє життя точним наукам, а коли б ударився був у фольклор, то, може, й справді б організував відділ анекдотів і одеських жартиків! А що?

Може, й сюди приїхав серед ночі теж заради Карналя. Чомусь подумав, що той сьогодні буде в доньки, а відставати Кучмієнко від академіка не хотів ніколи й ніде. Скрізь за ним! Оберігати, помагати, вгадувати бажання, настрої, надто ж після смерті Айгюль, яку той, здається, любив над усе. Не можна сказати, що то була нормальна любов, але ж була. Погано, що не застав сьогодні тут Карналя, ще гірше, що зачепився за цю молодь, і тепер не знаєш, як відчепитися. Після його масштабів — і оця малометражка, в якій тебе на додачу до всього ще й так зневажають! Жалюгіддя, просто обурливе жалюгіддя! Яке дивне все-таки життя! Батько його вмер, свинорадгосп перекваліфікували на птахофабрику. Якийсь там комплекс. Поліна вбилася. Чорти їх носили з тою шаленою туркменкою. Теж мені — заслужена артистка! Ніякі звання не помагають, коли людина дика. Он Карналь теж — академік, а спробуй візьми його голими руками! Все життя так і норовить вирвати з-під розумного впливу й керівництва. Сам дикий і жінку таку знайшов, а ти коло них страждай!

Кучмієнко позіхав до тріску в щелепах, совався за столом, сідав і сяк, і так, хилив голову то на один бік, то на другий, напускав на себе вигляд зневажливий, сонний або, навпаки, збадьорений — нічого не помагало. Ті собі танцювали щось повільне й нескінченне, Юрій клацнув вимикачем, зоставив у кімнаті притемнене світло, їм хотілося інтиму, ніжності, загадковості, а Кучмієнко чхав на всі інтими, він звик до розмаху, належав до людей, готових поставити своє ліжко на Хрещатику, обідати на вершині Ельбрусу, світити собі всіма вогнями Братської ГЕС. Усе моє, все для мене, а більше нікого на світі!

А тим часом він не мав нічого і позбавив себе всього сам, забравшись у тісняву цієї малометражки, опинившись ув'язненим

серед бездушної, жорстокої молоді. Йому відведено принизливу роль непаристого числа, він безмовний свідок, спостерігач і підслухувач, він може сидіти, може вийти на балкон, може кинутися вниз, може збігти по сходах і втопитися в протоці — ніхто цього не зауважить, бо вони впиваються своєю молодістю, красою, незалежністю. Кучмієнко бавився виделкою, ножем, чайною ложечкою, тарабанив пальцями по столу, надимав щоки, намагаючись підтутукувати під мелодію танцю, але музика була невідома, в нього нічого не виходило, з горя він хильнув кілька чарок горілки, на душі трохи повеселішало, пітьма розсунулася, перед очима заграло райдугою, він мовби поплив на хвилях музики й притишених голосів, тепер і він зміг заплестися між ті голоси, був, щоправда, лише слухачем, але вдовольнявся й тим, бо несвідоме підслухування давало змогу опинитися над тими, хто говорив, зверхність давала не тільки втіху, а й владу, він віддався своїй новій ролі залюбки, навіть, сказати б, натхненно, забув про свою поважність, масивність, не карався більше надміром своєї тілесності, став легкий, невагомий, невидимий, перетворився на якесь летюче вухо, підслухувальний пристрій, літав за двома парами, мов злий янгол гріха, втулявся то поміж одних, то поміж других, а вони перекидалися словами, нічого не зауважуючи, нехтуючи його можливою присутністю й участю, захоплені собою, жорстокі й безжальні в своєму захопленні, а іноді й великодушні.

І в а н. У мене якесь почуття провини перед товаришем Кучмієнком.

А н а с т а с і я. Він якийсь безпомічний.

І в а н. Я образив його, здається.

Ю р і й. Мені здається: ти образив мене.

Л ю д м и л а. Юрин батько пройшов війну.

І в а н *(до Юрія)*. Тобі я сказав правду.

Ю р і й. А що таке так звана правда?

І в а н. Правда — попередження, що далі так жити не можна.

Л ю д м и л а. Життя — це не постійні перемоги й успіхи. Іноді це поразки, втрати. Рано чи пізно довідуєшся про них. Сам або хтось скаже. Батько мій любить повторювати: опоненти потрібні для відточування думок.

Ю р і й. Потрібні, але ніхто їх не хоче мати.

Л ю д м и л а. Гра повинна мати єдині правила.

І в а н. Є правила гри і правила боротьби.

Ю р і й. Іван завжди відзначався так званою прямотою. Що це таке? Це означає: говори правду завжди тому, кому вона неприємна.

А н а с т а с і я. А могли б ви не говорити сьогодні про справи?

Ю р і й. В такому разі роз'єднаймося і об'єднаймося знову!

Пари помінялися. Юрій штовхнув Людмилу до Совинського, сам вихопив у нього Анастасію, на магнітофоні змінилася касе-

та, музика тепер була якась спазматична, з рваним ритмом, хоча й неголосна, притишена, так що Кучмієнкове вухо без перешкод могло й далі кружляти над парами й вловлювати все, що говорилося, а сам він тим часом, ніби сусід-танцюрист, мовчки й методично перекидав собі в рот маленькі чарочки, апетитно плямкав, вибирав найсмачніші шматочки качки, якої майже ніхто й не їв (об'їлася нинішня молодь, об'їлася). Тепер він уже був переконаний, що недаремно приїхав сюди, його присутність тут необхідна. Ще не знати, як воно все закінчиться, до чого доведе ота міньба партнерами, оті натяки й ота прямота. Що вони там говорять?

Юрій. Усі люди — просто люди, а ви — божество.

Анастасія. Так зване?

Юрій *(сміється)*. Само собою.

Анастасія. Ви часто смієтеся.

Юрій. Додайте: охоче. Я сміюсь. Люка серйозна. Розподіл праці. Різноманітний вираз облич.

Анастасія. Я б не сказала. У вас переважає одноманітність.

Юрій. Саме?

Анастасія. Брак делікатності.

Юрій. Так звана делікатність не що інше, як боягузтво і брак уяви. Наприклад, Іван. З начальством скромний і тихий. З дівчатами ввічливий, як одесит. А в питаннях любові не завжає мати трохи здорового нахабства.

Анастасія. Самозакохані люди завжди вважають, що в них закохані всі.

Юрій. Ваша краса не зменшується від таких різких слів.

Анастасія. А ви завжди вірите лише в те, чого вам хочеться.

Юрій. Ви вже здогадалися?

Анастасія. Але бажання такі непостійні.

Юрій. Та ви так звана штучка!

Анастасія *(сміється)*. І це ще не все.

Юрій. Я щойно подумав, як було б здорово поцілувати вас, а ви... У вас багато спільного з Іваном.

Анастасія. Мабуть, це нас і зблизило.

Юрій. А що було б, коли б ми з вами зустрілися раніше, ніж...

Анастасія. Можна не продовжувати. Нічого б не було.

Юрій. Однаково я поцілував би вас навіть після цих слів.

Анастасія. Тримайтеся на безпечній відстані.

Юрій. А чим вимірюється так звана безпечна відстань?

Анастасія. Розсудливістю.

Вони вмовкли, і Кучмієнко мерщій «переналадив» свою апаратуру на хвилю Совинського і Людмили. Все-таки малометражне будівництво має свої незаперечні переваги. Тут можна слухати людей навіть тоді, коли ти на восьмому поверсі, а вони

на першому. Колись, ще студентом, Кучмієнко приходив до хлопців у гуртожиток, і вони підслуховували, що робиться в дівчачих кімнатах, але там стіни були товсті, ще довоєнні, доводилося притуляти до стіни порожню склянку, використовуючи її як резонатор, тут не потрібні ніякі резонатори, ніяка фізико-математична освіта. Хто хоче слухати, той почує!

Л ю д м и л а. Його не можна ні перевиховати, ні змінити... Та й гніватися на нього не можна. Ніхто довго не витримує. В ньому все так природно. Може видатися, що він живе тільки заради власного задоволення, але це враження оманливе. Він дуже добрий.

І в а н. Я вичитав десь віршик. Запам'ятав чотири рядки. Послухай. «Живе, пристроєна батьками і мужем прибрана до рук, та сама чиста моя пам'ять, та найрозлучніша з розлук...»

Л ю д м и л а. Ти не чув про випадок на полюванні? Це так характерно для Юки. Батько влаштував йому полювання на кабана. Зібралося багато видатних і невидатних людей, ну, сам розумієш...

І в а н. Королівське полювання.

Л ю д м и л а. Батько не може ходити з рушницею, він взагалі проти вбивства, ну, попросив, щоб узяли Юку. Стали вони там на номери, поховалися, ждуть, поки єгері наженуть на них вепра. А тут вискакує несподівано лисиця. Всі пропускають лисицю, бо ждуть кабана, постріл його злякає, всі затаїлися, цілком природно. Всі, крім Юки. Він прикладається і б'є в лисицю. Не попадає, лисиця тікає, а всі мисливці проклинають тихенько невідомого стрільця-порушника. Та не біда. Кабана ще немає, він не почув пострілу, десь біжить. Знову всі стоять, ждуть. І знову вискакує величезний заєць і прямо на мисливців. Його теж пропускають, бо хто ж стане заради зайця лякати кабана, але Юка прицілюється, б'є відразу з обох стволів, заєць летить перевертом, Юка реве від захвату, а кабан тим часом, наляканий пострілами, іде вбік... Можеш уявити, що врятувало Юку? Тільки та обставина, що там зібралися інтелігентні люди. Інакше його просто б розтерзали! Але чим усе закінчилося? Юка сам засмажив зайця в овочах і в вині, запросив академіків, і вони заявили, що не знати, хто має слушність: Юка, який убив зайця, чи ті мисливці, які хотіли вбити кабана, але ще й не відомо, чи вбили б, чи ні... Чому ти мовчиш?

І в а н. Але ж я все сказав.

Кучмієнко завжди дотримувався принципу, що в житті неодмінно потрібна солідарність. Скажімо, солідарність Кучмієнків — це вже щось. Завжди можна протиставити її розокремленості, хто живе мовби врозсип, чи що. З погляду дотримання фамільної солідарності не було сенсу далі слухати розмову між Людмилою й Совинським, бо тут могли пролунати слова не дуже схвальні про Юрія, тому Кучмієнко зусиллям волі переключився на іншу пару, від якої можна було сподіватися чогось

веселішого. На жаль, не стали вони ближчими, танцювали так само на відстані, яка визначалася дівочою технікою безпеки, але Юрій, здається, не особливо переймався цим, був веселий і, сказати б, винахідливий, як ті хлопчики з давніх телевізійних передач.

Юрій. У мене внизу сусід. Не цей танцюрист, а солідний хлопець, земляний жук. Я вмовив його посадити виноград. Але виноград тягнеться до сонця, а між нижнім сусідом і сонцем випадково-закономірно опинився я. І що ж? У сусіда коріння, а в мене на балконі лози й плоди. Така картина повторилася і з моєю любов'ю. Іван знайшов Людмилу й закохався в неї, а я не шукав, бо знав її ще з дитинства, і одружився з нею. Як у пісні. «И родина щедро поила меня березовым соком, березовым соком». Мій тесть характеризує мене знаєте як? Нездарний, лінивий, математичних здібностей не має, зі старшими зухвалий, з однолітками нахабний...

Анастасія. А далі?

Юрій. Ви маєте на увазі мої так звані найближчі плани? Найближчі плани — побудувати гараж для «Жигулів», куплених нам академіком Карналем, відростити бороду, дістати шкіряну куртку. Ви на цьому знаєтеся, личитиме мені шкіряна куртка? Чорна.

Анастасія. Мені чомусь здалося, що вона у вас уже є. Я навіть ніби вас бачила в ній.

Юрій. Тут ви трохи працюєте на випередження. У вас просто комп'ютерні здібності. Тільки комп'ютер може так швидко думати. Але він так само швидко й передумує. В дівчатах я б таку здатність не вітав. Як співається у відомій комсомольській пісні: «Только все суета, ведь не вся еще жизнь прожита».

Кучмієнко знав про несерйозність свого сина, але якось ніколи не задумувався над її розмірами. Виявляється, що вона просто страхітлива! Неприпустимо! Як можна довіряти таким хлопчикам серйозну роботу! Руки мовби й золоті, а язик меле казна-що! Уявити собі таке в масштабах цілої держави — то це просто жах! І якби ж хтось сторонній, якийсь чужорідний елемент, якась неконтрольована особа, а то рідний син!

Кучмієнко з обуренням одвернувся од Юрія. Що думає про нього Людмила? Як могла жити цілих два роки з таким несерйозним чоловіком? Здається, вона ще й захищає його?

Людмила. У цій історії з зайцем Юка буквально вбив своєю аргументацією академіка Карналя, нагадавши його власні слова: «Завжди є якийсь оптимум, якась точка, до якої слід вести дослідження і після якої треба скористатися плодами науки». Мовляв, на полюванні заєць був саме тим оптимумом, після якого...

Іван. Тоді я зробив би для тебе що завгодно. Кинувся б з п'ятого поверху. Виступив би з критикою самого академіка

Карналя. Почав би курити. Перестав би платити комсомольські внески.

Л ю д м и л а. Навіщо ж стільки жертв?

І в а н. Але є речі, які неможливо здобути ні силою, ні гідностями, нічим. Суцільна загадковість і невизначеність. Наприклад, краса дівоча...

Л ю д м и л а. Юка любить повторювати, що краса пригнічує.

І в а н. Але, пригнічуючи, підносить і, підносячи, пригнічує. В мене є знайомий. Трепанатор черепів, нейрохірург. Відкриває череп і зазирає в мозок. Не в електронний, як ми з Юрієм, а в справжній. Уявляєш, які перед ним відкриваються картини? Штука, сильніша за всі комп'ютери на світі. Я не питав його, але гадаю, що в багатьох замість мозку щось як поролон у матраці.

Л ю д м и л а. Ти натякаєш на легковажність? Але сміх — це не легковажність. Це просто сміх, сміх, веселощі, радість...

І в а н. Я ні на що не натякаю...

Час було згадати про порядність. Кучмієнко поволі підвівся, пройшов до балкона, його ніхто не помітив, зачіпалися за нього плечима, віяли своїми запахами, жіноче волосся торкалося його щік, він міг би розставити руки або притиснути їх, зіщулитися, закружляти й собі по кімнаті між двома парами, його б уникали, не зачіпали, не помічали. Чудеса! Він стояв, дихав прохолодою з балкона, з протоки, на тім боці Дніпра, підсвічені прожекторами, сяяли золоті куполи Лаври, плавали в темному повітрі, над київськими вогнями, над київськими лагідними горами, все-таки життя — чудесна річ, тільки мертві можуть бути байдужі до всього, а чоловік, поки живий, жадібно вхлинає все довколишнє: і образи, і звуки, і безтілесне, й тілесне, коли ж доля посилає тобі в дарунок отакий вечір, як сьогодні, то гріх ним знехтувати, бо побути серед молодих однаково, що самому помолодшати вдвічі! Кучмієнко притьмом кинувся слухати те, що міг почути, його вухо полинуло до Анастасії. Совинський просто тюхтій, коли й досі ллє сльози за Людмилою, маючи під рукою таку дівчину, та, власне, він завжди відзначався невмінням влаштуватися в житті, покинув фірму Карналя, хоч його там так високо цінували, тепер десь на металургійному запихає обчислювальний центр у барак, сподіваючись на успіх, став спеціалістом по впровадженню АСУ й починає з якогось барака. Невдаха і нікчема! Кучмієнко хотів слухати тепер Анастасію, передовсім Анастасію, може, тільки її!

А н а с т а с і я. Я не належу ні до білих комірців, ні до синіх, ні до безкомірцевих хлопців. Мене, власне, не зачіпає ваша науково-технічна революція. Навіть про академіка Карналя довідалася цілком випадково і зовсім недавно. Моделювати й показувати модний одяг — це завжди поза конкуренцією. Навіть під час війни змінили в нас форму для солдат. Адже це теж мода. Я сьогодні возила Івана по Києву, і ми з ним заспереча-

лися. Він мені про вирішальну, визначальну, високу, свідому роль робітничого класу, а я йому — про привілеї. Хтось завжди почувається неповноцінним. Як ваш веселий сусід. Бо він тільки танцюрист, хоч і вважається членом вашого колективу. Щоправда, довкола нього збираються цілі натовпи, але тільки тоді, коли захочеться їм, а не самому танцюристові. Та ось візьміть професію модельєрок. Чому вона виявилася піднятою до такої вершини? До модельєрок йдуть найвидатніші жінки. Героїні праці, народні артистки, заступниці міністрів...

Юрій. Поважають?

Анастасія. Запобігають — ось у чому жах!

Юрій. Іван теж запобігає?

Анастасія. До чого тут Іван? Я про інше.

Юрій. Не дотумкав. Отой галстучок на ньому — плоди чиєї виробничої діяльності?

Анастасія. Ми тільки сьогодні вранці побачилися після Придніпровська. Окрім того, в Будинку моделей я тепер тільки за запрошенням. Я журналістка. Здається, вже казала про це...

Слово «Придніпровськ» ударило Кучмієнка чимось важким, майже металічним. Блаженне розслаблення пропало вмить, мозок діяв точно, як обчислювальна машина, перебирав варіанти, відкидав непотрібне, дошукувався істини... Так, так, так... Придніпровськ... Совинський... Кумедна АСУ в бараках воєнного періоду... Телеграма Карналеві... Дивна поїздка... Таємниче повернення... Крутійство Олексія Кириловича... Суцільне крутійство... Скрізь і у всьому крутійство... Жінка... Завжди шукай жінку!.. Невже ця?.. Треба довідатися! Негайно! Не виходячи з цієї малометражної квартири!.. Ох, академік! Оце святий та божий! Оце чиста наука! Оце туга за незабутньою Айгюль! Але ж дівчина варта гріха! Кучмієнко потер долоні. Швидкісне потирання долонь застосовував завжди перед вирішальним учинком. Повернувся до столу, налив собі в чарку. Трах! Для маскування послухаємо ще трохи цих молодят. Пищать, як жовті курчата. Ців-ців!

Іван. Я часто задумуюсь над таким. Ось є чоловіки нездарні, ледарі, п'яниці, підлабузники, просто ошукантці... Вони щось там комбінують, крадуть, викручуються, брешуть, роблять підлоти, принижуються... Але в них є дружини і, мабуть, любов. Яка ще любов? І що такі чоловіки говорять жінці наодинці? І чи вірять їм жінки? Адже жінки такі чутливі.

Людмила. Ти забув, що й жінки можуть бути всякі. Наприклад, авантюристки.

Іван. Але, здається, це нехарактерно для нашого суспільства?

Людмила. А чоловіки — характерно? Чи ти натякаєш на Юку?

Кучмієнко ладен був вискочити з-за столу й ухопити Совинського за комір. Яке нахабство — таке про його сина? Ну,

веселий, ну, трохи несерйозний, балакучий, не завжди контролює свої слова, але ж не більше! І хто може запідозрити його сина в чомусь поганому?

7

І тут Юрій, мовби прочитавши батькові думки, згадав про його присутність, зробив ласку, помітив Кучмієнка, здивовано вигукнув:

— Батьку? Ти тут? Де взявся?

Нахабний хлопчисько!

Кучмієнко відкашлявся, гарячково надумуючи, що б сказати поважне і належно-повчальне, та його виручила Людмила.

— Давайте поп'ємо чаю,— сказала вона,— в горлі пересохло. Прошу до столу.

І першому налила з самовара Кучмієнкові.

— От у мене невісточка,— розчулено промовив він,— от золота людина! Взагалі в нас молодь золота. Які спеціальності опановує — тільки подумати! Та хіба тільки опановує. Створює спеціальності, творить новий світ! Фантастика!

— І ненаукова,— докинув Юрій, але Кучмієнко знехтував його втручання, захоплений своєю думкою, яку конче хотів довести до кінця.

— Ось навіть присутні,— казав він далі,— взяти вас чотирьох, що це? Випадково зібралися в одній квартирі, але відразу скільки зацікавлень, яке різноманіття! Електроніка, лінгвістика, проблеми мод...

Він виразно подивився на Анастасію, вона всміхнулася.

— Ви помиляєтесь, моди для мене вже в минулому. Тепер я журналістка.

— Але ж я... Пам'ятаю ваші знімки в журналах мод... Очевидно, Совинський саме через вас утік з нашої фірми... Від любові завжди втікають...

Його випитування було таке незграбне, що Анастасія навіть почервоніла, бо відразу здогадалася, куди хилить Кучмієнко, аж тут втрутився Совинський, який нічого не знав про попередження Олексія Кириловича.

— Коли я приносив вам заяву про звільнення,— сказав він похмуро,— то знав про Анастасію стільки ж, як і ви: з журналу мод. Коли б вона не приїхала до Придніпровська з академіком Карналем...

— То ви були в Придніпровську з академіком? — Кучмієнко потирав руки уявно, але ж міг тепер потирати і відверто!

— Я їздила туди сама, за завданням редакції.

— А поверталися? Поверталися теж... самі чи разом... з академіком Карналем?

— Це що, допит? — Анастасія підвелася, примружено глянула на Кучмієнка згори вниз, зеленкуваті вогні лиховісно сві-

тилися в очах, ось-ось вилетять і спалять цього товстого чоловіка на порох.— Кому яке діло, з ким я повертала́ся і в якому поїзді?

— Сядьте, сядьте,— злякався Кучмієнко,— я пожартував. Справді, кому яке діло. Та й не має це ніякого значення. У вас такий прекрасний вечір, я сам ніби помолодшав разом з вами! Шкода, що немає тут мого друга Петра Андрійовича, ми б разом з ним...

— Шкода, що нема «замечательного» сусіда! — відгукнувся Юрій.— Тоді б можна було смикнути по чарчині. А коли чоловік випиває чарчину, всі образи забуваються. Навіть Іван забув би.

— Я прийшов до тебе без образ,— сказав Совинський.

Анастасія сіла, півголосом попросила пробачення за свій спалах. Кучмієнко розуміюче кивнув. Молодість, а ще самотність. Самотність — страшна річ. Рятує тільки колектив. Може, й він забрався аж сюди, на Русанівку, щоб злитися на короткий бодай час з молодіжним колективом, бо коли кінчається робота, тоді куди? Вони люблять бувати разом з академіком Карналем, розмовляти про науку, про її подальший розвиток, але іноді й вони розходяться, як от сьогодні... Він бурмотів на вухо Анастасії, і вона не відмовчувалася, мабуть, щоб загладити свій вибух, а Кучмієнко вважав, що то вже починають діяти чари його авторитетності, поважності, всемогутності.

А Юрій причепився до Совинського. Так ніби не тільки Кучмієнко, а й він чув усе, що Іван казав Людмилі.

— Коли не з образою, то з так званими звинуваченнями,— сікався він далі.

— Не вгадав.

— А з чим тоді?

— Дай спокій Іванові, пий чай,— спробувала заспокоїти Юрія Людмила.

— Але ж при конструюванні обчислювальних систем на основі розподілу часу виходять з того, що режим діалогу вважається задовільним лише тоді, коли час очікування системи на чергове запитання становить не більше десяти секунд!

— Ти сьогодні просто нестерпний,— відвернулася від нього Людмила. Але Совинський прийняв виклик.

— Для нас важливий інший час,— сказав він.

— Який саме?

— Саме той, який переробляється, перетворюється, конденсується, переганяється через наші машини. Швидше, швидше, швидше! Досягнути швидкості світла — і тоді буде відчуття нашого безсмертя. Ось мрія і надзавдання. Тому мені, наприклад, хочеться жити не просто, а ніби понад завдання. Бути з усіма. З тими, кому найтяжче. З космонавтами. З тюменськими нафтовиками. З бамівцями. А коли не з ними, то відчуваєш ніби провину, чи що.

Юрій замугикав: «На борьбу за права человека поднялся молодой человек».

— Темний ти чоловік, Іване. Був темний і лишився ним. Час — це ми. Їм час, п'ю, як воду, сплю в часі, а він дрімає в мені, сміюся й насолоджуюся в часі, як у теплій ванні. І я вдоволений. Який чоловік, такий і час. Одаково що квартира. Що більша квартира, то видатніший чоловік. Скажеш, неправда? Ось картина — вона на стіні. А в тебе ні стіни, ні квартири. Ти досі живеш у гуртожитку. Питається в задачнику Фалєєва й Пьоришкіна: чий час кращий?

Кучмієнко сановито покашляв, подзвенів ложечкою об чашку.

— Дозвольте втрутитися. Ти, Юрію, говориш не те.

— Тобі жалко Совинського? Тоді навіщо ж ти його вигнав з фірми?

— Я не виганяв, і фірма не моя, затям собі! У нас все державне, і я на своїй роботі державний чоловік!

— А де починається держава? З нас чи ми з неї?

— Люди часто не знають, де вони можуть принести більше користі, тому потребують контролю й керівництва,— повчально промовив Кучмієнко.

— Але керую не я тобою, а ти мною. Тому хай живе правильна розстановка кадрів! Ось Іван приїхав з свого Придніпровська й заявляє, що я не якийсь там спеціаліст, а просто ледар, який мріє про краще майбутнє. І не тільки я, а всі ми під керівництвом академіка Карналя і при твоєму заступництві, товаришу Кучмієнко.

— Я тобі цього не казав,— зауважив спокійно Совинський.

— Чи, може, я належу до тих, хто живе від наказу до наказу, а далі йому хоч трава не рости!

— Ти вмієш працювати.

Юрій відкинувся на спинку стільця, засміявся.

— В такому разі ідеями обмінюватися не будемо, матеріальними цінностями — так.

— Хлоп'яцтво,— звертаючись до Анастасії, півголосом кинув Кучмієнко.— На що тільки розтрачується енергія! А, між іншим, енергія кожного теж належить державі. Тепер модні дискусії про джерела енергії, про економне ставлення до природних ресурсів. Дехто пробує залякати, мовляв, що буде, коли вичерпаємо всю нафту, спалимо все вугілля, спиляємо всі ліси, опорожнимо газові підземні комори. А я б спитав таких залякувальників: чи задумувалися ви, які запаси енергії криються в душі прогресивного людства?

Совинський перезирнувся з Анастасією, яка смішно зморщила носик, вимушена слухати велемудрі просторікування Кучмієнка.

— А що, хіба є і регресивне людство? — спитав наївно.

— Не знаю, чи є регресивне, а прогресивне справді є, ми в цьому пересвідчуємося щодня! — запально відповів Кучмієнко.

— Прогресивне людство — це більшість,— пояснив Юрій. І не знати було: сміється він з батька чи говорить всерйоз. Але Совинський був у такому стані, що весь час мовби шукав нагоди знов і знов зчепитися з Юрієм, він не поминув і цієї нагоди, відразу ж повернувся до того.

— Буває більшість розумна, а буває...

— Дурна? — єхидно видивився на нього Юрій.

— Більшість складається з нас. Кожен її складає.

— Всі, але не кожен. Я складаю, ти — ні.

— Це ж чому?

— А тому, що я вколюю, а ти втік. Кишка тонка виявилася, не зніс морально-побутових проблем. Я випускаю машини, а ти...

— Я б відмовився від таких заяв,— сказав похмуро Совинський.— Подумай ліпше: що ти випускаєш? Половина продукції — застарілі моделі. Для кого це?

Кучмієнко ринувся не так на захист сина, як самого себе.

— А державний план? Ви що ж, не знаєте, що є державна дисципліна? У нас тисячі робітників, ми повинні платити їм зарплату, ми не можемо...

— Не можете — відмовтеся від своєї посади,— різко відказав Совинський.

— Сам відмовляється, інших теж агітує! — зареготав Юрій.— Та я вже раз відмовлявся. Не від Люки, як тобі б хотілося,— від вищої освіти. Дійшов до четвертого курсу й кинув.

— Мало честі,— зауважив Совинський.

— А чому кинув, знаєш? Думаєш, модно? А чому модно? Бо ніхто не хотів помирати. Одержиш диплом, поставлять начальником зміни або навіть начальником цеху, а через три місяці, тобто в кінці кварталу, з тріском знімуть за невиконання плану. А не виконаєш через постачальників, які недодадуть деталей, або через отаких передовиків, як ти. А я відмовився! І тепер коваль власної долі. Матеріальний рівень пристойний, як каже мій батько, моральне задоволення теж є, і ніякої відповідальності.

— Ти бригадир, згадай.

— А що для мене так зване бригадирство?

— Люди стають жалюгідними, коли пробують приховувати свої слабкості,— не знати до кого тихо проговорила Анастасія.— Та коли вони починають хизуватися своїми слабкостями, то перестають бути цікавими.

Людмила заходилася коло магнітофона й програвача. Змінила Юрія.

— Юко, знайди щось цікаве. У тебе ж стільки записів.

— Знайду, знайду. В мене є страшенно цікаві записи. Але я хотів, щоб Іван зробив своє тисяча вісімсот сімдесят перше попередження.

Совинський знизав плечима.

— Коли ти вже хочеш договорити до кінця, то можу тобі сказати... Я б на твоєму місці... З таким ставленням до... Просто пішов би завтра й відмовився від бригадирства... Який же з тебе бригадир? Та ще, мабуть, і бригада передова. Бо я знаю, що таке наладчики...

— Вгадав! — зраділо вигукнув Юрій.— Комсомольська! Як у тій пісні: «Не расстанусь с комсомолом, буду вечно молодым». І ми робимо діло, а ти? Приїхав нас покритикувати? Бачили ми таких критиків. Спитай мого батька, товариша Кучмієнка. Він усе знає. Я читав колись роман. Називається: «Каліко, не здавайся!»

— Не читав ти такого роману,— Людмила підійшла, повела його до магнітофона,— не вигадуй, не читав.

— Ну, не читав. А роман такий є. Крім того, що таке бригадир? І що таке наладчики? Тепер інтегральні схеми тобі такі віддрукують, що тільки міняй їх, як рукавички, і все. А ти приїхав... Заздриш, що я зять академіка Карналя? То коли хочеш знати — це рабство, якого не переборешнічим. «А-а, це той, що одружений з дочкою академіка Карналя?» «А-а, це зять академіка Карналя?» Єдиний вихід — самому стати академіком! Але це ж, мабуть, дика нудьга.

— Припини,— тихо сказала Людмила.

— Ну, так... Він усе знає, я темний. Він сидить у Придніпровську й учиться розмовляти з обчислювальними машинами, а я надаю перевагу розмовам з жінками.

— Не бачу особливих успіхів,— подала голос Анастасія.

Кучмієнко покректав, він знову опинився на периферії зацікавлень, його витіснювано безжально й постійно, вся його значливість, якою мав усі підстави пишатися, злетіла з нього, щойно переступив поріг цієї квартири, з ним не рахувався навіть рідний син. Він спробував прикрикнути на Юрія:

— Та замовкни ти!

Але Юрій уже вийшов з-під контролю і, мабуть, не сьогодні, а давно, його запрограмовано було таким, може, ще з дитинства, непомітно ні для нього, ні для всіх інших, окрім того, тут ішлося не про якісь тимчасові непорозуміння, не про справи суто виробничі, за які він особисто справді й не міг відповідати в такій мірі, як це чомусь намагався приписати йому Совинський. Були тут причини глибші, потаємніші, знані лише трьом: Юрію, Людмилі, Івану. Кучмієнко й Анастасія мали вдовольнятися роллю слухачів, їм випадало хіба що час від часу кидати слово-два, які до уваги не бралися.

— Я одружився з Люкою,— мовби сам до себе голосно говорив Юрій,— але ж вона мене не любить. Вона шкодує, що відмовила тоді Совинському. Все життя катуватиметься й шкодуватиме... Анастасіє, ви знаєте: Іван досі любить Люку.

— Любов ніколи нікого не принижувала,— спокійно відповіла Анастасія.

— Так,— вигукнув Юрій,— вона підносить людину, як математика! Вона помагає людині остаточно загубити мавпячий хвіст. Запитання: як ви ставитеся до випадкових статевих відносин?

Людмила ляснула його по щоці.

— Замовкни! Як не соромно!

— Пробач, Юро,— сказав збентежено Совинський,— я не хотів...

— Ти привів Анастасію, щоб подивитися на вираз наших облич, а тоді кинувся ще обливати брудом усю нашу роботу. Але я не хочу бути невдячним.

Людмила стривожилася не на жарт.

— Що ти хочеш зробити?

— Найму невеличкий естрадний оркестр, щоб нам було весело.

Кучмієнко підвівся й собі, підійшов до Юрія, сказав йому строго:

— Юрію, ти п'яний.

— Він щось задумав лихе, я його знаю,— ще більше стривожилася Людмила. Вона вхопила Юрія за руки, він випручався, нагнувся над магнітофонними касетами, гарячково перебирав їх.

— Поки дихаю — думаю. Я добрий. Я гарний. Крім того, я неперевершений спеціаліст по побутовій електроніці. Так званий побутовий геній. Які наслідки моєї діяльності в цій галузі? Вони наочні і зараз будуть вам продемонстровані. Люко, не заважай, ти ж просила поставити щось цікавеньке!

— Ти щось задумав, я тебе знаю.

Анастасія кивнула Совинському:

— Нам пора йти.

Совинський завагався.

— Лишити Юру в такому стані?

— Коли хочете, я можу вас провести,— несподівано викликався Кучмієнко, з готовністю наставляючи своє черево на дівчину.

— А як же Юрій? Ви можете його лишити в такому стані? Мабуть, справді було б негаразд...

Юрій з касетою в руці підбіг до Анастасії, обняв її одною рукою, зазирнув у зеленкуваті очі.

— Звичайно ж, не можна лишати мене в такому реактивному стані, Анастасіє! Хоч я і електронник і частково навіть кібернетик, але я передовсім чоловік. А що змінила в людині й у світі взагалі кібернетика? Може, ми стали швидше запам'ятовувати таблицю множення? Чи діти народжуються в нас не через дев'ять місяців, а через три? Чи трава змінила свій колір і росте на камені? Чи м'яч, підлетівши в повітря, більше не падає на землю? Чи якась машина розв'язала бодай одну проблему, якої ще не розв'язав людський мозок? Мудрецеві відповідає мовчання...

Кучмієнко потирав руки. Ну, молокосос! Ну, жовторотик! Виступати проти НТР! Проти прогресу! Проти майбутнього!

— Машина розвантажила людину від другорядних виконавчих функцій,— повчально мовив він.— Вона дає нам можливість зосередитися на головному!

— А що головне? — єхидно допитувався Юрій.

— Головне — це не просто жити, а осмислювати своє життя! Не просто працювати, а свідомо спрямовувати свою діяльність, бути господарем праці й усієї країни.

Юрій недбало махнув рукою, знову пішов до магнітофона.

— Ми крикливі й вдоволені собою,— бурмотів він.— Ми не фізики — ми лірики. Але лірика — це марнування часу, сил і засобів. Я ж не марнував часу. Я покажу вам дещо. Як казав поет: «Я покажу тобі жах у пригорщі попелу!»

— Юко, я тебе попереджаю,— здалеку подала голос Людмила.

Юрій не слухав нікого. Говорив сам з собою.

— Запитання: чи має сьогодні значення маленький внутрішній світ людини в океані електроніки й кібернетики? Відповідь: має і завжди матиме. Коли навіть наше суспільство відмовиться від підтримки й збагачення внутрішнього життя кожного, то ми збагатимо його самі. Так. Музика? Типово не те. Нам потрібна не музика, а істина. Хоч, на превеликий жаль, так звана істина не завжди корисна. Наприклад, яка користь у тій істині, що в мого батька кривий ніс? Або істина, яка належить до розряду сумних: щороку епідемія грипу. Питається: як любити ближнього свого, коли в нього віруси? Зараз я хочу продемонструвати вам плоди рук своїх. Немає нічого досконалішого за людську руку, сказав я академіку Карналю. Але ж це рука мавпи, відповів мені академік, забуваючи про те, що ця рука його годує. А ось і так звані плоди.

Він нарешті знайшов потрібну касету, поставив її на магнітофон, відійшов убік, склав на грудях руки, тоді підбіг до програвача, наставив пластинку, з програвача залунала тиха музика, з магнітофона — несподівані голоси Совинського і Людмили. Спершу ніхто нічого не міг збагнути, навіть сама Людмила, вже не кажучи про Івана. Юрій торжествував. Показував рукою на магнітофон, мовляв: слухайте, насолоджуйтеся, подивіться, на що буває здатен простий побутовий електронник! Тільки Кучмієнко, який з такою наполегливістю добивався записування всіх розмов академіка Карналя на роботі й не раз хвалився цим навіть удома, здається, починав розуміти, що воно й до чого, але теж не рухався з місця, прислухався до викрадених голосів Людмили й Совинського, викрадених підступно, таємно, злочинно і тепер кинутих сюди для сміху чи для знущання.

Голос Людмили. Але хіба ми не говорили відверто?

Голос Івана. Є відвертість остаточна.

Голос Людмили *(крізь сміх)*. Ви вже думаєте про справи остаточні? Може, про смерть?

Голос Івана. Навпаки. Мені здається, що я ще зовсім не жив. Щодень враження таке, ніби життя тільки повинне розпочатися. І все залежить від вас.

Голос Людмили. Від мене?

Людмила нарешті скинула з себе заціпеніння, рішуче підійшла до магнітофона і вимкнула його. Юрій спокійно ввімкнув.

— Що це означає? — спитала холодно Людмила.

Юрій не відходив від магнітофона, затуляв його від Людмили.

— Це, як кажуть дипломати, преамбула.

— Але все-таки ти можеш пояснити? — наступала на нього Людмила.

Голос Людмили з магнітофона теж спитав: «Ви могли б пояснити?»

Людмила знову прорвалася до магнітофона й вимкнула його.

— Піди відчини, хтось дзвонить.

Юрій впустив сусіда. Той забігав поглядом довкола, зіщулено націлився на стіл.

— Здається, я прийшов саме вчасно.

— Ти створений твоїми батьками саме для того, щоб з'являтися недоречно,— невдоволено зауважив Юрій.

— Але в зоопарку потонув слон.

— А китобійна флотилія «Слава» не потонула в Атлантиці? Хоч ти й «замечательный», але так звану норму вже випив.

— Хто ж встановлює норму? — поцікавився сусід.

— Той, хто наливає. Бери чарку, випивай і гайда звідси.

Людмила стала на захист сусіда.

— Чому ти його проганяєш? Хай чоловік сяде, посидить з нами, закусить. Він нічого не їв.

Але Юрій уперся.

— Ні, сідати він не буде. Стоячи, не дивлячись і до дна. Як там кажуть у Придніпровську.

— До чого тут Придніпровськ? — здивувався сусід.

— А до того, що там живе ось цей товариш Совинський, а товариш Совинський — робітничий клас. Дійшло?

— Я теж робітничий клас,— засміявся сусід.— Он і товариш Кучмієнко підтвердить.

Кучмієнко зовсім не мав бажання виступати в ролі свідка. Він нахмурився, навіть мовби відвернувся від танцюриста. До чого вже дійшло! Якийсь мало не низькопробний п'янюга посилається на його авторитет.

— Юрію, ти б припинив усю цю комедію! — суворо прикрикнув він.

— А яка комедія? Ось мій друг Іван стверджує, що людина, аби не попасти в залежність від створених нею самою машин, повинна стати самоціллю й самоцінністю.

— Го-го,— зареготав сусід, який встиг тим часом вихилити чарку.— А як же тоді мої танці? Я живу не ради себе, а ради танців.

— А ходити вмієш? — спитав несподівано Юрій.

— Ну?

— То йди ти знаєш куди!

Він виштовхав сусіда, замкнув за ним двері, знов пішов до магнітофона. Людмила спробувала його не підпустити, Кучмієнко прийшов їй на допомогу.

— Ця гра стає непристойною, Юрію.

— А я не граю,— п'яно заявив Юрій.— Я починаю боротися. Жити й померти в боротьбі — це зміст життя цілих поколінь і навіть цивілізацій.

— З ким же ти борешся? — спитав Совинський.— З нами, чи що?

— З так званими умовами життя! Я хочу їх подолати!

Він знову ввімкнув магнітофон, ніхто не здогадався зняти касети й сховати або просто викинути за вікно. Знов було те саме.

Голос Івана. Людмило, я повинен нарешті... Не можу більше мовчати...

Голос Людмили. Але ж я сказала... Ми ніколи не мовчали...

Голос Івана. Я не про те... Все це були просто розмови... Без особливого значення... Але тепер я повинен вам сказати...

Голос Людмили. Повинен? Так урочисто?

Людмила втратила будь-яку надію вплинути на Юрія, тепер вона зверталася до Кучмієнка, він повинен зарадити.

— Ви чуєте? Що це таке?

— Побутова електроніка,— спокійно пояснив Юрій.

— Ні, це підлість! — вигукнула Людмила.— Підлість і ганьба!

— Так звана, ти забула додати.

А голоси лунали далі.

Голос Людмили. Я боюся урочистого тону.

Голос Івана. Ви просто не хочете мене слухати.

— А що, коли я почну роздягатися? — несподівано спитала не знати й кого Анастасія, але її чи то не почули, чи просто не повірили. Бо над усім тут панували оті голоси давно вмерлі, колишні, колись украдені, а тепер...

Голос Людмили. Але ж я слухаю.

Голос Івана. Я давно повинен був сказати... але... не вмів... але сьогодні так... я хотів би сказати тільки тобі, але при всіх (лунає дивний звук, підозріло схожий на схлипування).

Анастасія мовчки почала роздягатися. На це ніхто не звернув уваги. В кімнаті було задушливо, можна розстебнути

блузку. Але Анастасія не просто розстібала блузку, вона скидала її з себе, скидала демонстративно, з викликом, і ніхто цього не помічав.

Голос Людмили. Що з вами?

Голос Івана. Я люблю вас.

— Ти припиниш це? — кинулася Людмила на Юрія.

— Тепер це втратило будь-який практичний інтерес,— спокійно відповів той з кривою посмішкою.

Голос Людмили. Не треба говорити про це. Іване, ми друзі...

Голос Івана. Я здогадувався... І ще скажу: ніколи я не полюблю більше нікого...

— А як же Анастасія з гарними ногами? — поспитав Юрій і тільки тут помітив, що Анастасія, знявши з себе блузку, вже знімає й спідницю.— Ну, чорт! По-моєму, так званий стриптиз! Я припиняю спектакль! Все!

Він вимкнув магнітофон, швидко зняв касету, спробував заховати її, але Людмила видерла її з рук, не знала, що з нею робити, Кучмієнко прийшов їй на допомогу.

— Я знищу цю гидоту. Ганьба, Юрію, просто ганьба.

Іван подав Анастасії блузку, затуляв її, поки вона одягнеться, з болем сказав:

— Що ж ви? Як ви могли?

— А він міг? Він міг роздягати ваші душі? Творці прогресу! А про звичайне людське благородство забули! Найскладніші машини не можуть позбавити людство порядності й благородства, інакше, інакше...

Юрій зазирнув за Іванову спину, так ніби боявся пропустити бодай одне слово Анастасії.

— Чорти його бери, у вас це здорово вийшло! Ти привів Анастасію, щоб подивитися на вираз наших облич? Тепер вона влаштувала маленьке роздягання, щоб ще раз помилуватися виразами наших облич... Щоб припинити це задоволення, я краще піду!

Кучмієнко заступив йому дорогу.

— Куди? Нікуди ти не підеш! Чуєш? Ти повинен дати нам відповідь!

Юрій легко відштовхнув його, вискочив у коридор, загримів на сходовій клітці. Кучмієнко безпорадно розвів руками.

— Ненормальний! Не інакше, йому зроблено якесь щеплення! Просто обурливо, до чого розпустився. Але я з ним ще поговорю. Я цього так не облишу. Людочко, заспокойся. Все владнається. Він ще проситиме в тебе пробачення. На колінах! Не інакше, як тільки на колінах!

Людмила, прихилившись до стіни, тихо плакала. Анастасія підійшла до неї, погладила по щоці. Іван тупцювався з винуватим виглядом.

— Заспокойся, Людмилко,— попросив він несміливо,— подурному все якось воно вийшло.

— Я нічого не знала.

— Хіба я тебе звинувачую?

— Він влаштував це електронне підслухування потай. Сьогодні вперше прокрутив... Два роки ховав...

Запанувала та загальна розгубленість, яка виникає тоді, коли всі почуваються винними. Кожен ждав докорів, кожен був спровинений уже тим, що став свідком сцени, принизливої й, сказати прямо, ганебної. Кучмієнко мав би ждати докорів од Людмили, бо це ж його син щойно показав себе так негідно. Він з острахом очікував, що пригадаються йому й оті записування Карналевих розмов на роботі, і загадкові параметри, вплив яких сягає не знати як далеко, може, навіть і до квартири академіка, і, може, то саме з ними колись сконтактувався Юрій і влаштував підслухування розмови між Людмилою й Совинським. Людмила була винна перед Іваном, і не тому, що вибрала між Юрієм і ним саме Юрія, а тому, що не зуміла захистити його честь, а разом і свою власну від чужих і, виходить, брудних рук. У свою чергу Людмила могла б звинуватити Совинського в тому, що він скаламутив її тихе й, мабуть, щасливе життя, невідомо звідки з'явившись і відразу обрушивши на Юрія звинувачення мало не державних масштабів, це не могло не роздратувати загалом лагідного Юрія, стався спалах, в ньому прокинулося давнє, те, з чим вона, Людмила, так успішно боролася ось уже впродовж двох років, він пригадав про цю прокляту касету, про яку, може, й забув давно, і ось така неприємність. Найгірше було Анастасії. Випадково опинилася тут, випадкова для всіх людина, випадково стала свідком такого, про що люди ніколи не хочуть повідомляти сторонніх, тепер вона вже була теж мовби спровинена і водночас безсила будь-чим зарадити і неспроможна позбутися тягаря небажаного свідка. Вона просто не могла уявити, що ж тепер буде, як повестися їм усім, а найперше їй самій? Мовчки піти звідси, не заважаючи цим нещасним людям? Не годиться. Втішати Людмилу? Хто просить? Щось говорити? А що? Накинутися на Кучмієнка? Хто вона така і яке їй діло? Доконати Совинського, заявивши, що вона не хоче більше з ним знатися після всього, що тут чула? Але ж він і так нещасний! Щоправда, він не був до кінця щирий з нею. Він сказав: підемо до моїх найкращих друзів. Справді найкращих, навіть більше. Вона цього не знала. Як не знала й того, що Людмила — донька академіка Карналя, а Юрій — син Кучмієнка. В один вечір стільки несподіваного і неспогаданого!

Кучмієнко, нарешті збагнувши, що про звинувачення всі забули, не став довше чекати, його обов'язок як старшого, найдосвідченішого і, зрештою, найавторитетнішого, велів йому опанувати ситуацію і виявити ту належну твердість і розсудли-

ність, яку виявити міг тільки такий чоловік, як він, і ніхто інший з присутніх.

Він підійшов до Людмили, мовчки взяв її під руку, повів до крісла, посадовив, спокійно сказав:

— Так буде ліпше... Заспокойся, Людмилочко. Побачиш, він прибіжить і проситиме в тебе пробачення. В тебе і у всіх нас... І цілуватиме тобі руку... Він прекрасно вихований. Ти ж знаєш... Він прибіжить, як слухняний песик... Слухняний і ласкавий... І все буде пристойно... Якнайпристойніше... Спалах... Молодість... Як це тепер кажуть: стреси...

— Неврастенія,— підказав Совинський.

— Хіба люди повинні так жити? — з болем у голосі спитала Анастасія.

Совинський відсунувся в найгустішу тінь на балконі, був недоречно масивний і, сказати б, занадто тілесний для напруженого настрою, який тримався буквально на павутинці й щомиті загрожував обривом, катастрофою, невідворотним.

— Мабуть, не так, але й так теж,— глухо промовив він.— Я наговорив йому сьогодні багато дурниць. Неначе з трибуни. Буває така трибунна сверблячка в людини, порядні люди переборюють її, обертають проти самих себе, а такі дурні, як я, мерщій шукають ближнього, щоб огріти його по голові. А людина не може так відразу все сприймати навіть тоді, коли ти кажеш їй тільки правду. Вона обурюється, виправдовується, протестує. Спробуй зачепи мене. Я теж повівся б, може, не краще за Юрія.

— Ні, не так повинні жити люди! — уперто повторила Анастасія.

І тут уперше за цілий вечір задзвонив телефон. Він досі мовчав, ніхто й не згадав про його існування, коли пролунав його дзвінок серед тиші, всі подумали, що то дзвонять коло входу, Іван рвонувся відчиняти, але Людмила його випередила, вхопила телефонну трубку, мовчки послухала.

— Він? — спитав Кучмієнко, підходячи до неї.— Дай я поговорю з ним.

— Він,— відповіла Людмила, кладучи трубку.

— Що він сказав?

— Сказав, що на Русанівці безліч телефонів-автоматів і жодної громадської вбиральні.

— Його манера,— не зміг приховати вдоволення Кучмієнко,— завжди жартує...

Анастасію пересмикнуло від цих слів. Вона не могла зрозуміти людей, які на роботі можуть бути цілком серйозні, а весь вільний час намагаються заповнити жартиками й дотепами сумнівної вартості. Щосили вдають з себе розвеселих хлопчиків, ніби естрадні конферансьє, не помічаючи протиприродності такого стану, бо в людині все привабливе лише тоді, коли воно гармонійно поєднується, а не лежить у нез'єднуваних між

собою площинах, шарами, як гірські породи. Такі люди нагадують щось механічне, якісь пристрої з перемиканням, з кнопочним обладнанням, де на кнопках стоять написи: «Робота», «Дозвілля», «Дотепи», «Сентенції».

Людмила й Кучмієнко стояли коло телефону, і він задзвонив, ніби з того боку проводу хтось побачив тих, що напружено очікують нового дзвінка. Тепер трубку вхопив Кучмієнко,— закричав грізно, якимсь зміненим голосом.

— Юрію, ти мене чуєш, Юрію! Негайно повертайся додому! Кому кажу! Що?

Він ще послухав, але всі зрозуміли, що слухає вже не Юрія, а короткі гудки, які свідчили, що з того боку проводу кинули трубку.

— Що він сказав? — спитала Людмила.

— Цей... хлопчисько...— Кучмієнко весь кипів.— Він мав нахабство...

— Але ж він щось сказав?

— Якийсь витверезник... Дружинники... І загрожував... Мені загрожував! Подумати тільки! Мені загрожувати!

Обурений, він пішов від телефону, упав у крісло, важко відсапувався, клітини на його сірому піджаці ворушилися, немов якісь геометричні істоти. Коли знову задзвонив телефон, Кучмієнко не звернув на це ніякої уваги, бо ще весь був у полоні свого благородного обурення.

Людмила підняла трубку, в кімнаті було так тихо, що Анастасії, яка стояла поблизу телефону, стало чутно голос — якийсь металево-ляскучий, хапливий.

— Люка! Ти мене чуєш? — кричав Юрій.— Не мовчи, адже ти мене чуєш?

— Чую,— сказала тихо Людмила.

— Я не вернуся додому, поки отой старий... Скажи йому, коли він не забереться звідти, то я... то я завербуюся на сімдесяту широту. «Ведь мы ребята семидесятой широты!..»

— Повернешся,— спокійно сказала Людмила.— Ти повернешся.

— Довго ждатимеш!

— Однаково вернешся,— впевнено сказала Людмила й поклала трубку.

Іван вибрався з балкона, підійшов до Анастасії, потупився коло неї.

— Вийшло негаразд. Я винен перед вами.

— Може, підемо?

— Я не знаю... Як Людмила...

— Головне: від нього завжди можна ждати якогось коника,— розвів руками Кучмієнко,— вулканічний характер! Весь у покійну матір. Я не пам'ятаю випадку, щоб у нас усе кінчалося благополучно, щоразу якийсь вибрик, і кожен наступний не схожий на попередній. Унікальна винахідливість! А так

пристойний хлопець... І в ньому просто океан чарівності. Всі йому завжди прощають... Ти теж простиш, Іване, бо ти добрий.

— Коли тебе називають добрим, то нічого не лишається, як бути ним,— усміхнувся Совинський.

Знову задзвонив телефон, але тепер ніхто не поспішав брати трубки, і нервувався уже, мабуть, Юрій, тому голос його, коли Людмила нарешті стала слухати, був якийсь мовби винуватий.

— Знаєш, Люко,— сказав він,— я передумав... Ніякої сімдесятої широти... Щось мене туга заїла...

— Вертайся додому. Всі тебе ждуть.

— Всі?

— Так. Усі.

— Тоді боюся.

— Це на тебе не схоже.

— А от боюся. Боюся Івана з його критикою і самокритикою. Боюся свого керівного батечка. Боюся Анастасії з зеленими очима. З них просто сіркою жухає, як з пекла!

— Тобі соромно чи совісно? — спитала Людмила, але він знову повісив трубку.

Кучмієнко, хоч і не чув, що казав Юрій про нього, але міг здогадуватися, а може, в його мозку народилася якась нова рішуча ідея, бо він підвівся з крісла, підійшов до телефону, лагідно відтрутив Людмилу.

— Тепер я з ним поговорю. Цю комедію треба кінчати. Що він собі думає, цей хлопчисько! Не сидітимемо ж ми тут до ранку з його коніками!

Людмила пішла до програвача, знайшла якусь пластинку, залунала музика з кінофільму «Лав сторі».

— Коли ми з Юкою слухаємо цю пластинку, ми клянемося бути добрими, хорошими... Коли він подзвонить, хай послухає пластинку...

— Сентименти! — зневажливо кинув Кучмієнко.— Які можуть бути пластинки, коли...

Телефон справді задзвонив, Кучмієнко рвучко схопив трубку, але не встиг нічого сказати, бо Юрій його випередив, вважаючи, що то знов Людмила.

— Люка, це ти? — спитав він.— Я коло протоки.

— Це не Людмила, це я,— закричав Кучмієнко.— Ти мене чуєш? Це я, твій батько! Де ти, відповідай!

— Ах, це ти! Ще не пішов? Хочеш мене бачити? Будь ласка! Я гуляю.

— Де ти гуляєш? Де тебе шукати?

— Де? В напрямку протоки. Русанівської протоки. Ясно?

— Але де? Протока довга. В якому напрямку?

— Коло мосту.

— Коло мосту? Лишайся там. Жди нас. Ми зараз ідемо.

Всі йдемо тебе шукати. І без дурниць. Ти мене чуєш? Без дурниць! Ми всі йдемо в напрямку протоки.

Він поклав трубку.

— Ми підемо туди, так?

Ніхто нічого не відповів. Всі пішли до дверей, Совинський озирнувся на програвач, нагадав Людмилі:

— Ти забула зняти пластинку.

— Він автоматичний,— спокійно відповіла вона. Вийшла останньою і не зачинила дверей, тільки прихилила їх на всякий випадок. Бо Юрій міг підстежити, як вони вийдуть з під'їзду, і вскочити до будинку, поки його шукатимуть понад протокою.

Сказав — коло мосту, а не сказав, коло якого...

8

У повітрі літають не тільки ідеї. В просторі, в якому живе людина, часто загусають передчуття, полонить серця тривога, непевність запановує в душах, приходять безсонні ночі, мучать неокреслені бажання, б'ються в безвиході пристрасті, розпука змінюється захватом, вічний поклик жене тебе не знати куди, хочеться шукати навіть там і тоді, де все знайшли. Найсильніші натури неспроможні іноді не піддатися темному, незбагненному, майже містичному поклику, кидають усе на світі, мчать світ за очі, самі не відаючи куди й навіщо.

Таке сталося тієї ночі з Карналем. Сидів над книжками, панувала довкола тиша, ніщо не заважало, і зненацька мовби штовхнуло його в серце — підвів голову, оглянув свій забитий книжками кабінет, доторкнувся пальцями до купленої колись йому в дарунок Айгюль бронзової вази (ширококрилі журавлі, покриті павутиною століть, летіли кудись на опуклих боках вази і ніяк не могли долетіти), побачив велику фотографію Айгюль, яка летіла на нього з-за скла книжкової шафи, ніби таємничий птах краси, і ось тут зрозумів, що повинен щось зробити несподіване, таке, що суперечило б усім його звичкам. Що саме, ще не знав. Але відразу ж підвівся, переодягнувся в костюм, вийшов на Пушкінську, опустився до Хрещатика, ще не вирішивши, що ж має зробити, дійшов до станції метро, вкинув у автомат п'ятака, з'їхав ескалатором униз, на платформі теж не затримався — пішов у той бік, де йшли поїзди на Дарницю, так само не думаючи, увійшов до вагона, хоч вільних місць було доволі, не сів, а став коло дверей, ніби збирався вийти вже на Арсенальній, але їхав далі: Дніпро, Гідропарк, Лівобережна. На Лівобережній зійшов, спустився вниз, минув зупинки автобусів, де пританцьовувало кілька запізнілих жителів Русанівки й Березняків, і тільки тепер збагнув, що йде на Русанівку до Людмили. Не подзвонив, не довідався, чи вона вдома. Щось його штовхало туди, і він охоче підкорявся,— ось і все.

Так він дійшов до високого білого будинку, поставленого на міцні бетонні ноги, без ліфта піднявся на третій поверх, завернув по довгому коридору праворуч, хотів подзвонити, але помітив, що двері не причинені. Це здивувало Карналя, все ж натиснув на кнопку дзвінка, ніхто не вийшов йому назустріч, тепер уже треба було стривожитися, може, якесь надчуття й погнало його сюди, бо тут, видно, не все гаразд. Карналь рішуче відчинив двері, увійшов до квартири, почув звуки музики, здивовано оглянув залишки вечері, поглянув на розгардіяш, який панував у кімнатах, на чорну пластинку, що повільно крутилася на програвачі, на відчинені двері балкона, за якими теж нікого не було, коли ж озирнувся на якийсь ледь вловимий шерех, побачив невисокого білявого хлопця в білій сорочці, в яскравому галстуці. Хлопець кліпав очима, спав, чи що, а тепер прокинувся й не може відразу дивитися на світло.

— Ви хто? — спитав Карналь.

— Сусід.

— Який сусід?

— Ну Юки й Люки...— хлопець непевно обвів рукою довкола.— Ви забули зачинити за собою двері, а я почув, що хтось...

— Я не встиг зачинити двері,— натискуючи на слово «не встиг»,— сказав Карналь.— Пробачте, але я звик до точності в усьому. У висловах так само.

— Ніхто так не любить точності, як кібернетики,— зітхнув сусід.— А я не терплю. Чоловік повинен іноді відпочивати від точності, дозволяти собі розвантаження, робити струс організму.

— Судячи з того, що тут на столі, мої діти теж дозволили собі струс.

— У них були гості. Теж кібернетики. Я їх боюсь. Така публіка.

— Чому ж боїтеся?

— Надто багато на них сподівань. Як на господа бога. Що ж, ми скинули бога, а тепер нам пхають ці комп'ютери? І кричать, що комп'ютер усе може відтворити!

— Змоделювати,— підказав Карналь.

— Ну! А змоделює він дівочі кроки? Зробить мені, знаєте, тут-туп, од якого заходиться серце? Та ніколи! Я тут пробував їм це казати, так вони мене... вигнали!

— Де ж вони? — спитав Карналь.

— А я не знаю. Спав і не чув. Вас почув, зайшов на всяк випадок.

— Дякую вам.

— То мені як? Іти?

— Як хочете. Очевидно, можете йти.

Сусід тихенько вийшов, ще, мабуть, не прокинувшись, а може, просто не протверезившись і так і не збагнувши, що говорив з самим Карналем, і навіть пробував критикувати його

машини з такого погляду, з якого ще ніхто не здогадувався цього робити.

Карналь подумав, що, мабуть, треба б зачинити двері. Він спробував це зробити, але двері чомусь не піддавалися, так ніби їх хтось притримував, чи що. Він зазирнув на площадку: там стояв Юрій, весь мокрий, вода стікала з нього струмками, мокре волосся смішно налипало на обличчя.

— Ти що, купався? — поцікавився доволі спокійно Карналь.

— Ага. Добрий вечір, Петре Андрійовичу! — Юрій побоювався Карналя взагалі, а тепер і поготів. Сп'яніння він лишив у дніпровській воді, тепер став ще тверезіший, але все одно не міг збагнути, як опинився тут його суворий тесть. Як бог з машини, чи що?

— Де ж ти купався так пізно? — поцікавився Карналь.

— У протоці.

— Гм. Прекрасно. Сам?

— Що?

— Питаю: сам купався, чи як?

— Сам.

— Входь, чи що. Де Люда? Що це тут у вас?

— Оце? Трохи щодо єпетіту кормів...

— Досить вичерпно й дотепно, надто зважаючи на час. Але ти не відповів, де Люда.

Юрій здивовано озирнувся.

— Справді, де ж це вона?

— У вас були гості?

— Незвані.

— Тобто не твої, а Людині, ти хочеш сказати?

— Ну, як на це подивитися. Трохи з одного боку, трохи з другого... Товариш Кучмієнко теж...

— Хто ж саме?

— Ну, товариш Кучмієнко і всі там...

— І товариш Кучмієнко теж... пив?

— А що?

— Ви не могли вигадати нічого ліпшого? Навіть товариш Кучмієнко? П'ють, п'ють... Як це гидко й принизливо! Не поговорять між собою, мерщій падають за стіл...

— Ми поговорили... прекрасно поговорили...

— І ти розіграв тут сцену. Так?

— Я ж не народний артист.

— Все-таки... Може, ти переодягнешся?

— Нічого... Мені не холодно...

— Людмила проводжає гостей, так? — допитувався Карналь, бо в Юрія геть пропала його балакучість, а може, він усі сили витрачав на гамування невтримного дрожу, який бив його. Однак переодягатися в сухе не хотів. А що? Купався, бо жарко. Кому жарко вдень, а йому вночі. Він індивідуальність.

— То що — проводжає Люда чи де вона?

— Ага, проводжає! — вхопився за слово Юрій.— Саме проводжає. Дивовижно точне слово. Термін.

— А ти?

— Я? Ну... Я ось тут... Послухати улюблену пластинку... Вашу і... нашу...

— Хто у вас був?

— Батько. Товариш Кучмієнко.

— Це я знаю. Дякую. А ще?

— Ще? Та так... Одна дуже гарна дівчина. Манекенниця й журналістка... Каже, що перед нею колись запобігали всі знамéниті жінки... Ну, ви ж не жінка, ви не могли запобігати, вам усі моди до лампочки... Анастасія... Вона була в Придніпровську, коли ви... Може, бачили, знаєте...

— Не сама, очевидно?

— Ну, а з нею... Хіба я не казав? Совинський... Іван Совинський, пам'ятаєте, був у нас... Наладчик... Мене вчив теж...

— Як він тут опинився? Совинський у Придніпровську. Ти щось наплутав. Як міг Совинський тут, у тебе, і з Анастасією?

— То ви знаєте Анастасію? Так звану Анастасію?

— Чому так звану?

— Бо не розбереш, модельєрка вона чи журналістка і чи наречена Совинського, чи не наречена. А Совинський приїхав на республіканську нараду. Погрожує каменя на камені не лишити... Роздраконить нашу продукцію... За те, що половина машин без Знака якості... Я з ним тут... Ну, одне слово, плюнув і хряпнув дверима...

— На принциповій основі?

— А що? Так звані принципи!

— Все ж не зрозумів: чому ти купався в одязі? Що це?

— Це? Так звана репетиція... Ми тут трохи репетирували...

— Репетирували?

— Способи освідчення в коханні. Любов без нахабства й без синців на руках. Інтелігентна плюс побутова електроніка.

— Ти ж прекрасно знаєш, що я не люблю, коли навіть найпростішу істину ображають анекдотами, недорікуватістю або банальністю.

Але Юрій уже не міг зупинитися.

— Прийшов товариш Кучмієнко і пояснив нам популярно значення рівноправності в нашому суспільстві, включаючи й рівноправність перед лікарнею і смертю. Мовляв, коли захворіє ледар, п'яниця, нероба і надзвичайно цінний для суспільства чоловік, то перед безплатним лікуванням усі рівні.

— Не базікай,— суворо попередив його Карналь.— Що у вас тут сталося?

— Ну, вийшла невеличка так звана гра.

— Гра?

— Тобто не гра, а боротьба. Заїдати мене прийшов Совинський. І не так мене, як усю нашу фірму. Ну, я, мовляв,

не наше діло, простих роботяг, нам аби план, та темпи, та прогресивка, а він знов своєї... Ну, це мені набридло, бо я не рада по електроніці, й не Держплан, й не академік Карналь, тобто не ви, Петре Андрійовичу... Тому я розхвилювався і... пішов собі...

— Ти відразу й пішов?

— Та.ні... не відразу... Трохи ми тут...

— І ніхто тебе не стримував?

— Ніхто... Я втік... Не встигли...

— Маю підозру, що ти або вигадуєш, або щось тут накоїв.

— Кожен тесть повинен краще за інших знати свого зятя. Трохи було.

— А тоді ще й вигадав дещо?

— Було.

— Що ж саме? Може, поділишся?

— Дуже просто. Подзвонив їм з автомата.

— Ага, і подзвонив, що на Русанівці безліч телефонів-автоматів?

— І жодного громадського туалету.

— Ти спостережливий. У тебе, очевидно, комунальний талант. Що ж ти ще повідомив?

— Щоб вони йшли в напрямку протоки, коли хочуть мене знайти. Бо вони хотіли мене знайти. Особливо товариш Кучмієнко, який є моїм батьком.

— Де ж ти призначив побачення?

— Коло мосту.

— І забув сказати, коло якого?

— Забув. А вони не спитали. Люка, та б спитала, але за трубку вхопився товариш Кучмієнко, а ви ж знаєте, що вже коли він за щось ухопиться, то добровільно не віддасть.

— Так,— пройшовся довкола нього Карналь,— отже, в напрямку протоки і коло мосту... А сам додому?

— Скупався.

— Пробач, я зовсім забув. Ти ж іще скупався, а вже тоді додому.

— Прийшов на житлоплощу, на якій прописаний...

— Але ти не врахував одного варіанта. На жаль, не врахував.

— Якого ж?

— Ти забув про мене.

— Я ніколи не забуваю про вас, Петре Андрійовичу. Ви такий мудрий і унікальний чоловік, але...

— Але сьогодні я мав би спати, а мене принесли чорти на Русанівку. Мандрівний тесть. Так ти мене називаєш?

— Тільки з поваги й любові.

— Ти забув додати «так званої».

— Без так званої.

Карналь заново поставив пластинку з «Лав сторі», визирнув

через балкон, чи не повертаються від протоки ті, хто шукав Юрія, який сновигав по кімнаті, лишаючи після себе патьоки води.

— Тобі не вдалося сховатися,— майже з жалем сказав Карналь.

— Хіба я від вас коли-небудь ховався, Петре Андрійовичу?

— Не про мене йдеться. Ти забув про Люду й про гостей. Ти подумав, де вони можуть бути?

— Ну, там... Коло мосту...

— Коло якого ж?

— Ну, я не знаю... Коло Патона...

— Вони тебе шукають.

— Хто шукає — знайде, як співається в одній старій пісні.

Карналь підійшов до нього, взяв за мокру сорочку, зазирнув у очі, труснув, аж з Юрія посипалися бризки, ніби з мокрого цуцика.

— Прекрасно, мій дорогий зятьок. Мені завжди подобалося, що ти пам'ятаєш усі старі пісні. Але старі пісні співалися не просто для співання. Вони спонукали до дій. Вимагали дій.

— Дій? Яких? А я тут до чого?

— Дуже до того. Йди і шукай!

— Я? Шукати?

— Так, ти. І зараз же! Іди й шукай всіх! І не вертайся без них! Зрозумів? А я тут почекаю. Приберу вам, поставлю на місце перегородку, приведу все до ладу.

— Але я можу довго шукати,— з погрозою в голосі промовив Юрій.

— Не страшно. На це іноді витрачається ціле життя, мій хлопче!

Карналь майже виштовхав Юрія на площадку, послухав, як він неохоче спускається по сходах, повернувся до кімнати і вийшов на балкон. Київ лежав за Дніпром на сонних круглих пагорбах, а над ним нечутно пливли золоті шапки соборів, задумливі й таємничі, як цілі віки.

Карналь зітхнув і заходився порядкувати в квартирі.

9

Набережна. Точна геометрія вулиць. Ртутні ліхтарі, мов розвішані маленькі сонця з чужих галактик. Примарне світло намагається знищити пам'ять, але ніч стрясає пам'яттю, б'є в неї темрявою. Все знайоме мовби спервовіку: зелена трава газонів, сірі стовпи, безсило звислі проводи, темна вода протоки, білі піски на острові, далеке пливуче золото київських соборів.

Людмила здригалася не від прохолоди, бо ніч була тепла, Анастасія заспокоювала її:

— Все буде гаразд.

— Я теж так думаю.

Вони йшли попереду, чоловіки позаду. Охорона, почесний супровід. Пішли відразу до мосту Патона — Юрій таки угадав і, прокравшись з іншого боку, вскочив у будинок майже відразу, щойно вони перетнули вулицю. Непомічений, меткий, бадьорий від дурного купання. Стрибнув у воду просто для паскудства: хтось побачить, здійме переполох, але замах пропав марно, тільки й того, що довелося в мокрих штанях бігти через усю Русанівку. Він ще не знав, яка несподіванка чекає його вдома, і в гадці не мав, що доведеться в тих самих мокрих штанях бігти назад розшукувати Людмилу.

Біг після невеселої розмови з Карналем, злий на себе, лихий на весь світ. Ті вже йшли від мосту Патона до іншого мосту на другім краю протоки, йшли так само: жінки попереду, чоловіки позаду.

— Люко! — здалеку покликав Юрій, ховаючись у затінку будинку. Відступу не було — чекав суворий тесть.

— Здається, хтось кличе? — зупинилась Анастасія.

— Це Юрій,— відразу впізнала Людмила.— Юко, ти? Де ти?

— Я тут,— відгукнулося з темряви,— давай сюди.

Людмила безпорадно озирнулася.

— Він у такому стані. Пробачте, я піду,— сказала вона. Кучмієнко був посунувся до неї, але вона стримала його ледь помітним порухом руки.

— Я вас прошу. Не треба. Хай завтра. А сьогодні... не треба... Ми помахаємо вам з балкона...

Кивнула всім, побігла через вулицю.

— От і все,— зітхнув Совинський.— А винен я. Не було б мене, і...

— Все гаразд,— заспокоїв Кучмієнко.— Вони обоє дуже пристойні молоді люди. Я знаю Людочку так само, як і Юрія, можете мені повірити. Маленьке непорозуміння, а в кого їх не буває? Зате я несподівано познайомився з вами, Анастасіє, і більше впізнав також вас, Іване. А хіба це не прекрасно?

Йому ніхто не відповів. Трохи почекали, чи не повернуться Людмила і Юрій, але ті, видно, вже пішли додому.

— Що будемо робити? — спитала Анастасія.

— Я піду до готелю,— сказав Совинський.— Це ж поряд. Я вдома, а от вам...

— Не біда, в мене машина.— Анастасія помахала торбинкою.

— Завтра я подзвоню,— пообіцяв Совинський.

— Після другої я в редакції.

Совинський потиснув руку Анастасії, попрощався з Кучмієнком, пішов не озираючись.

— Таке холодне розставання,— здивувався Кучмієнко.

— А що ж нам — лити сльози чи рвати на собі одяг? Невдалий вечір є тільки невдалий вечір — ні радості, ні смутку.

Просто вбитий час. Окрім того... Окрім того, я, здається, буду вимушена підвезти вас додому. Вже ніякого транспорту...

— Коли ваша ласка. Я не подумав. Міг би затримати свою машину...

Вони рушили через вулицю до площадки, де Анастасія лишила свої «Жигулі». Йшли, розділені відстанню, дівчина була цілком спокійна, а в Кучмієнка все грало в серці. Навіть випадковості слугували йому! Може, один раз спробував Карналь вивільнитися від свого нерозлучного супутника, але й тут не вдалося йому, і тепер торжествуватиме все-таки він, Кучмієнко, бо щастить завжди передбачливим. Вони живуть безтурботно й весело, їм усе пливе до рук, рано чи пізно. Колись, коли Поліна була ще жива, вони заповзялися будь-що точно відтворити всю обстановку, яка була в квартирі Карналя: меблі, килими, посуд, скло, порцеляну,— і справді, незабаром це їм вдалося зробити. Але Карналь привіз із Франції подаровану йому якимись дурними капіталістами, загалом кажучи, не дуже щедрими на широкі жести, севрську вазу, виконану в якійсь загадковій техніці. Порцеляна, а вигляд такий, ніби вона покрита емаллю. Поліна була в розпачі, бо ніхто й не чув про таке. Порцеляна й емаль? Неймовірно! Але Кучмієнко був спокійний. Коли щось у природі є в одному примірнику, то повинно бути й у другому. Неодмінно. Навіть бог, як відомо, засумував у самотині й покликав до життя свого антагоніста — чорта. Вчені вже знайшли антисвіт. Якийсь американець навіть упіймав античастку, перегнавши через спеціальні пристрої ціле озеро води, чи що. Кучмієнко знайшов-таки схожу вазу! Не севрську, не з Франції, а нашу, імператорського петербурзького заводу, зате зроблену російськими майстрами, і нічим не гіршу за іноземну, ще й кращу. Сам Карналь це визнав...

Машина стояла просто перед Людмилиним балконом. Знизу навіть видно було, як по кімнатах хтось вештається. Певне, Людмила або Юрій. Прибирали, забувши помахати з балкона? Можна було їх гукнути, але Анастасія приклала палець до уст, відімкнула дверцята, завела мотор, рушила, майже не піддаючи газу. Якби Карналь вийшов на той час на балкон, він би побачив Анастасію, і все, мабуть, сталося б не так, як сталося, але він не вийшов, бо став коло дверей квартири і слухав, як по сходах піднімаються Люда і Юрій. «Жигулі» тим часом тихенько від'їхали від будинку. «Я був поряд із серцем твоїм, але віддалився».

Анастасія ввімкнула освітлення салону, може, сподівалася, що Совинський з вікна свого готелю дивитиметься на шосе, побачить машину, впізнає, а може, хотіла світлом відгородитися від Кучмієнка, до якого не проронила більше жодного слова.

Машина, мов золотистий паперовий ліхтарик, котилася по мосту Патона. Нічні міліціонери усміхалися назустріч гарній водійці. Золотистий ліхтарик котився далі, на той берег, до

київських пагорбів, по парковій алеї, до палаючого золота лаврських церков, так ніби й собі хотів знестися в тиху темряву і стати золотом давнини.

— Вас куди? — коло Аскольдової могили спитала Анастасія.

— Їдьте прямо. Про мене не турбуйтеся. Ви ж додому?

— Очевидно.

— Я собі там зійду. Мені недалеко. Я в центрі.

— А звідки ви знаєте, що я живу теж у центрі? — здивувалася Анастасія.

— Така гарна дівчина повинна жити тільки в центрі,— вдоволено засміявся Кучмієнко.

— Найвродливіші київські дівчата живуть якраз на масивах. У центрі переважно видатні діячі, а вони молодими бувають рідко. Хіба що їхні внучки.

— Влада гірка, владарювання — жахливе,— зітхнув Кучмієнко.

— Це ви з власного досвіду? — ввічливо поцікавилася Анастасія.

— Тільки спостережливість.

Анастасія не поїхала прямо, а завернула на Печерськ. Для Кучмієнка місто завжди було суцільною нудьгою. Всі оті підсвічування прожекторами архітектурних пам'яток — дитячі розваги. Він вважав себе чоловіком занадто серйозним, аби тішитися якимись там блискітками. Звісно, коли воно потрібно для заманювання іноземних туристів, щоб викладали вони тут валюту, то хай, а так — він проти. І взагалі проти всього, що не узгодили з ним. На жаль, неузгодженостей ставало дедалі більше, Кучмієнко дивувався, обурювався, пробував протестувати, але все марно. Щиро кажучи, протестувати він почав з деяким запізненням. Попервах намагався й собі не відставати. Так сільський пес, вискочивши з-під воріт, женеться за автомашиною в сподіванні не відстати, а то й випередити, коли ж переконається, що зусилля його марні, тоді пробує гризнути за колесо, а коли й це не вдається, безсило й люто гавкає вслід. Для Кучмієнка всі життєві зміни мовби втілювалися в Карналеві. Знали один одного тридцять років. З них перші десять Кучмієнко був попереду, і він був добрий, щедрий, великодушний, подавав руку допомоги, коли й критикував свого невдаху-товариша, то тільки для його ж користі, тоді в світі панував лад і порядок, планети оберталися по точно визначених силами тяжіння орбітах, насильство застосовувалося для боротьби проти ще більшого насильства (і перемагало, чорти його бери! Перемагало, хоч що б там сьогодні казали всі оті чубаті хлопчаки!), в науці торжествували принципи і вказівки. Треба було просунути вперед економічну теорію — будь ласка. Заплуталися мовознавці з своїми суфіксами й префіксами — розплутали. Забули деякі так звані вчені, як доять корів, кинулися досліджувати якусь безглузду мушку-дрозофілу — повернули їх до корів!

Довір'я виявлялося тому, кому воно мало виявлятися, решту теж не ображали, давали змогу трудитися на відповідних рівнях. У всьому був рівень, а рівень у житті — найголовніше. Але це було колись, не тепер. Може, й тепер існує рівень у житті, але він якийсь невизначений, усе змішалося, переплуталося загрозливо й неприпустимо, переконатися в цьому найлегше на прикладі того ж таки Карналя! Був чоловік як чоловік, і враз поперло його вище, вище, вище! Куди, чого, за яким таким правом? Кучмієнко не встигав, відставав більше й більше, попри всі його відчайдушні зусилля втриматися вже коли не вище, то бодай на тому самому рівні. Але куди там! Не питають, не радяться, не підпускають, не слухають. Підсвічують, обсвічують Карналя з усіх боків, як оці київські собори, як палаци, як обеліск Слави.

— Мені обеліск особливо подобається вночі,— сказала Анастасія.— Він летить до неба, ніби якийсь світляний стовп, чи що. Мені завжди хочеться плакати.

Кучмієнко був заглиблений у свої думки, що не здобувся на відповідь. Та й що він міг сказати про обеліск? У голову приходили тільки загальновідомі істини: пам'ять воїнів священна, ніхто не забутий, ніщо не забуте...

Там, де йшлося про загальні проблеми, Кучмієнко повторював загальні фрази. Все життя плести загальні фрази — це набагато простіше, ніж сушити голову над істинами, яких людство ще не знає. Істини живуть незалежно від нашого знання й наших зусиль. Ніхто їх не відкриває, просто називають час від часу й здіймають галас, ніби хтось щось знайшов. Як отой канадський професор, що «відкрив» так званий стрес. Без стресу ні тпру ні ну, без стресу як без води, стрес і шкідливий, але стрес і корисний, бо дає вихід нашим почуттям і ще там всілякому душевному шлакові, очищає наші душі, серця й організм. От відкрив! Мільйони років люди гризлися між собою, сміялися, плакали, цілувалися, захоплювалися, стресували, не знаючи, що виконують настанови майбутнього професора, який народиться колись у Канаді! Коли на те пішло, то й у кібернетиків Кучмієнко не бачив ніяких відкриттів. Всі ці хлопчаки в Глушкова і в Карналя тільки морочать людям голову. Замість звичайної людської мови вигадують чортівню — Глушков навіть відділ лінгвістичних проблем відкрив. Може, думають примусити людство заговорити якоюсь новою мовою? А дзуськи!

Кучмієнко аж спітнів од думок. Піт був липкий, якийсь мов кінський. На нього часто таке нападало. Сьогодні кілька разів уже було в квартирі в Юрія, але потім відходило, він провітрювався на балконі, з протоки тягнуло прохолодою, здається, ніхто не помітив його неприємного спітніння, від якого сам Кучмієнко незмірно страждав, але з яким нічого не міг удіяти. Він пітнів перед начальством, від власного безсилля, з переляку, а також — що було найгірше — коло вродливих жінок.

Машина продувалася нічним прохолодним повітрям, але Кучмієнкові це не помагало, він пітнів якось мовби внутрішньо, чи що, це був піт нетерплячки, жадоби відомщення, гравецького азарту, коли так можна б висловитись. Кучмієнко навіть менше думав про те, що Анастасія молода, вродлива, привабліва — таких дівчат у Києві півмільйона! Важило передовсім те, що ця дівчина якимись потаємними узами була зв'язана з Карналем. Було між ними щось чи не було, однаково Карналь знав про неї, а вона знала про нього, вони разом повертались з Придніпровська, Карналів помічник спробував приховати це, а раз так — тут щось є! Випадок прийшов на поміч Кучмієнкові, випадок, який міг би стати ніби відшкодуванням за всі втрати й невдачі останніх років у безнадійній гонитві за Карналем. У взаєминах з жінками найгостріше почуваєш своє приниження й упослідженість. Ось ти йдеш із своїм товаришем, ви однакові, ви знаєте один одного з дитинства, між вами ніхто ніколи не вбачав ніякої нерівності, але трапляється на вашій путі жінка і за якимись незбагненними законами вибирає не тебе, а його! Пояснить ніхто цього не зможе, навіть сама жінка, та ти й не потребуєш пояснень, бо душа твоя волає справедливості! А що таке справедливість? Це рівність перед злом і добром, у злі рівність дотримується легше й простіше, бо тоді справді всі нещасні однаково, але як тільки запановує добро, так і розвалилася вся струнка споруда рівності, одноманітність порушується щомиті найобурливішим чином, твої однокашники розгойдуються по таких амплітудах, що вже не те що не впіймаєш жодного, а й очима не встигаєш стежити за їхнім мельканням!

Кучмієнко був переконаний, що принцип однокашництва повинен торжествувати в житті послідовно й неухильно, як закони природи. Однокашники, однокурсники, однополчани, земляки, сусіди, однолітки, все було однакове від народження, і вони однакові, а тоді один лишився, мов пень при дорозі, а другий розрісся крислатим деревом, щедрим гаєм, зеленим лісом, і вже до нього йдуть у прихисток люди, цілі натовпи. А другий не йме віри: як же це? Були однакові, були рядові солдати, проте я солдат, а ти генерал, були студенти, я на рівні студента лишився, а ти міністр або академік. А повинно як? Повинно все лишитися, як було, що тобі, те й мені, право однакове, зв'язані ми з тобою навіки спільністю походження, навчання, товаришування.

Що за право, що за спільність? Звідки воно? Може, прийшло колись з непривітних гір або з безлюдних пустель, де все справді трималося лише на спільності й взаємовиручці, де жорстока природа притискувала людину до людини, примушувала людей складати силу до сили. Але цивілізація змела давні звичаї, вони не втрималися ні на суворих вертикалях гір, ні під дикими вітрами пустель, зате закорінилися серед деяких

рівнинних жителів, висходилися на дріжджах повільності, лінькуватості, незграбності, заволоділи лінивими душами таких, як Кучмієнко.

Машина летіла по вулиці Кірова, як світляна кулька, але Кучмієнкові здавалося, що вони їдуть занадто повільно. Йому було тісно в «Жигулях», його велике тіло не вписувалося в ці жалюгідні габарити, вигадані сухоребрими італійцями. Він мовчки молився якомусь своєму богові заздрощів і нетерплячки, щоб вони нарешті доїхали, щоб вийти з машини, стати на асфальт, розправити кістки, насунутися всією своєю вагою на тоненьку зеленооку дівчину, в якій приховується Карналь, але з якої він може вигнати дух Карналя. От тільки б не розгубитися, знайти спосіб, вгадати властивий тон! Спробував згадати щось із свого досвіду — нічого не було. Жодного хитрого ходу й підходу, жодної ідеї — хаос, тупики, провалля, жевріння пам'яті, порвані сув'язі, поруйновані мости між думками. Кажуть, у розвідницьких школах дають завдання: піти й закохати в себе таку-то жінку. Кучмієнка вигнали б з такої школи на третій день. Усе життя пробував приладжувати жінок поважністю, але хто ж тепер клюне на поважність? Оця тонка видра?

Вони нарешті приїхали. Власне, тільки Кучмієнкові видалося, що добиралися до Михайлівського провулку задовго. Насправді пролетіли через сонний Київ, як метеор. Анастасія замкнула машину, сховала ключі до торбинки, дістала ключі від квартири. Кучмієнко тяжко відсапувався, скидав із себе пом'ятість і ганебну спітнілість.

— Габарити не по мені,— чи то поскаржився, чи то навмисне хотів принизитися, бо перед жінкою принижуватися завжди корисно. Це піднімає її у власних очах, і тоді вона до тебе відразу добрішає. Анастасія мовчала.

— Місце у вас чудесне,— знову спробував зав'язати розмову Кучмієнко,— історія й сучасність!..

Важко було уявити щось дурніше, але й це для нього видалося вершиною мудрості. Щоправда, він подумав ще про те, що ця місцевість якось не пов'язується з ідеєю жінки. З Софією — так, з Богданом Хмельницьким, який сидить на бронзовому коні посеред площі,— так. Але з жінкою, з любов'ю може пов'язуватися лише поштамт, коло якого призначають побачення молоді кияни. Поштамт метрів за двісті нижче від будинку Анастасії, але й поштамт не для Кучмієнка. Там усе народ до тридцяти років, а він далеко вже забіг від тих тридцяти!

Дівчина в світлій темряві, в сонній безлюдності стародавнього київського провулка видавалася Кучмієнкові особливо чарівною, але водночас у ній неминуче мала виявитися й жорстокість до нього, якщо вона справді... з Карналем.

— До побачення,— сказала Анастасія, але сказала те без переконаності, якось ніби непевно, подала Кучмієнкові вузьку, суху руку, він вхопився за ту руку, не відпускав, гарячково

нишпорив по закутках свого мозку, вишукуючи, в який спосіб затримати дівчину, точніше, затриматися коло неї.

Ясна річ, для нього вже досить було й того, щоб утішитися, сказати б, насолодою на відстані. Досить того, що він стоїть коло її будинку, тримає її за руку. Карналь цього не мав, не міг мати. Ну, розмови, ну, спільна поїздка, ну, сидіння у вагоні, ну, якісь там невловимі струми симпатії, може, навіть натяки на щось більше. Але не те, що в нього, не те!

— На якому ви поверсі? — спитав він, не випускаючи її руки.

— На восьмому. Передостанній поверх за світовими стандартами вважається найзручнішим. У мене краєвид з вікон...

Не сказала «в нас», сказала «в мене», отже, хотіла підкреслити, що живе сама. Але Кучмієнко не хотів злякати пташку.

— Дивно,— похихикуючи, сказав він,— цілий вечір пили вино, навіть горілку, а хоч би тобі в однім оці. Суцільна тверезість!

— Я теж тверeза, ніби пила воду.— Анастасія спробувала вивільнити свою руку, але зробила це без належної рішучості.

— Ви нагадали про воду, а мені, повірте, так хочеться пити, що просто гину. Запеклися губи, піднебіння вкрилося кіркою і потріскалося, як дно у висохлій калюжі.

Він не жалів себе, принижувався щосили. Слабі не страшні!

— Не знаю, чим вам зарадити,— сказала Анастасія.— Хіба що винести вам води?

— Ну, що ви, носитися з водою з восьмого поверху! Вже коли ваша ласка, то я разом з вами піднімуся ліфтом, і ви подасте мені на сходи, чи як там...

— Побудимо сусідів. Пізно. А піді мною, знаєте, хто живе?

— Хто ж?

— Марчелло Мастройянні.

— Хто-хто?

— Так ми звемо шофера академіка Карналя.

— Ах, цей тюхтій, це ледащо! Та він спить так, що його водневою бомбою не розбудиш! Він і на роботі спить без просипку. Цілими днями хропе в машині.

Кучмієнко вирішив, що Анастасія не заперечує, і тихенько підштовхнув її до під'їзду.

— Стривайте,— здивувалася вона.— Я ж ще ні на що не згодилася. Ми не усталили плану вашого... водопою...

— Це займе якусь хвилину — не більше. Не турбуйтеся. Я тихо. Ваших нікого не побудимо. Я, знаєте, як миша. На площадці коло ліфта, не відпускаючи ліфта й не зачиняючи дверей...

Вона ніяк не відгукнулася на його натяк про тих, хто в квартирі, й це ще більше переконало, що Анастасія живе сама, хоч певності ще не мав. Якась там мамашенція або тітка

з вусами й басовитим голосом, такими тітками в Києві напхані всі квартири в центрі.

— Гаразд,— знизала нарешті плечима Анастасія.— Дам вам води, а то ще вмрете від спраги, і я тоді буду винна. Досить з мене й провин, яких набралася сьогодні на Русанівці.

— Там ніяких ваших провин,— мерщій заспокоїв він її, входячи до під'їзду слідом за дівчиною.— Звичайний вечір, трохи було гарикання, але ж молодість! Діалектичні процеси відбуваються не десь у житті, вони скрізь, у радянських родинах теж.

— Коли така справді діалектика, то я б замінила її чимось іншим,— засміялася Анастасія, входячи до кабінки ліфта.

Ліфт був тісний, як у всіх малометражних будинках. Голубий пластик, алюміній, автоматика, майже герметичність, ніби щось космічне. У такому ліфті, мабуть, гарно цілуватися з дівчатами, ніхто не побачить і не почує, можна тиснути на кнопки, шугати то вгору, то вниз хоч і цілий день, безшумно й щасливо. Але вночі ліфт гримить, будить увесь будинок, та й ти ж не хлопчисько, і перед тобою не закохана в тебе дівчина, а приваблива молода жінка, красива і, певне, хижа, як тигриця. Необережний доторк — і видряпає тобі очі. Кучмієнко терпляче грав роль святого та божого, щулився в ліфті, лякаючись, щоб його м'які, мов тісто, тілеса не напливли на Анастасію, не торкнулися її, не зачепили. Коли вийшли з ліфта і він побачив, що Анастасії треба пройти далеко в кінець темного коридора, він пробурмотів щось про те, що негоже лишати жінку самотньою в таких нетрях, і несміливо супроводжував її до дверей, та коли Анастасія відімкнула двері й, не запрошуючи Кучмієнка ввійти, швидко зникла в квартирі, мабуть, прямуючи на кухню за склянкою води, навіть не запалюючи світла, він теж всунувся до передпокою, тоді далі слідом за Анастасією. Світло на кухні різонуло його по очах, він затулився від несподіванки, тут Анастасія побачила його, сказала здивовано й обурено водночас:

— Ви ж обіцяли...

— Глянути, як ви живете.

— А навіщо це вам? Поліпшувати мої житлові умови не треба, я й так маю надмір площі...

— Вже так воно склалося... Така нагода... Більше не трапиться...

— Однаково ж я не з вашого відомства,— сухо сказала Анастасія.— Вам це ні до чого.

— Як сказати, як сказати...

Він жадібно хлебтав воду, одну чашку, другу, дивився поверх чашки на Анастасію, намагався впіймати її погляд, сплести свої безвиразні очі з її чорно-зеленими. Вона уникала, відверто не хотіла ставати на змагання поглядами, стояла, ждала, коли він піде.

— То так і не покажете?

— Що показувати?

— Ну, як живете...— Він уже повторювався, вже закрутився в безвиході, відчував, що гине, нічого не вийшло, треба було вдовольнитися насолодою на відстані, потиснути руку внизу, поцілувати, може, навіть поцілувати щоку, грайливо підстрибнути, мов молоденький півник, тоді його було б зверху, а так може оганьбитися по самі вуха...

Але Анастасія мовби передумала, чи, може, мала якийсь зловісний план, легко поминула Кучмієнка, пройшла до кімнати, увімкнула світло.

— Дивіться, будь ласка. Тільки не лякайтеся. Я звикла без розкошів.

Бачити, власне, й не було чого. Диван, два крісла, журнальний столик, уздовж стіни стелаж, повнісінький книжок. Більше нічого. Навіть столу із стільцями не було. Сідати в крісло? Занадто пізно. Підійти до стелажа, поцікавитися книжками? Але книжок він не визнавав. Книжки з'їдають кисень у квартирі, в цьому переконала його Поліна. Вони не тримали вдома жодної книжки, не передплачували газет, бо газети з'їдають кисень ще пожадливіше. Вони обмежувалися радіо, телевізором, пластинками, тобто так званою побутовою електронікою, в якій їхній Юка був просто бог.

— У тій кімнаті тільки тахта, на якій я сплю, і шафа для одягу. Більше нічого.

— Стіл,— сказав розгублено Кучмієнко,— обідаєте ж ви як?

— Обідаю? Коли вдома, то на кухні.

— А гості?

— Гості? Веду до ресторану. В центрі повно ресторанів. Не я веду — то мене ведуть. Так і обходимося...

— А-а,— Кучмієнко шукав, що б спитати ще,— ви ж журналістка.... Пишете статті, працюєте... Як же... без столу?

— А я люблю лежачи. Як Гоголь і Марк Твен. Бо вдома що? Вдома переважно читаєш. Писати — в редакції. В нас там режим: не відходячи від редакційного столу, покласти готовий матеріал. Так, як і у вас.

— Ну, у нас складніше. Наша фірма — це...

Він ще не вірив, що не знайде, за що зачепитися в цій напівпорожній, безлюдній квартирі, власне, ідеальному місці для любові, надто коли молода самотня жінка впустила тебе сюди пізньої ночі. Аби не його становище, не солідність, аби це в студентські або у фронтові роки! О, тоді б Кучмієнко показав, хто він і що він! А тут незримо стояв між ним і Анастасією академік Карналь, крізь якого треба було прорватися. Хотілося конче прорватися, але ніякі способи не спадали на думку, хоч ти вбийся.

Несподівано побачив військовий планшет. Висів на стелажі, старий, обшмугляний, щось мовби давно знайоме ще з фрон-

тових часів, хоча сам Кучмієнко завжди мав планшети новенькі, як і все обмундирування і обладунок.

— Планшет,— зрадів він.— У вас хтось військовий?

— Батько. Був військовий.

— У відставці?

— Я сказала: був.

— Не зрозумів. Де ж він?

— Загинув.— Голос у неї став суворий, у кімнаті враз повіяло відчуженістю й холодом.

— Пробачте. Я й сам так. Не люблю згадувати. Це завжди тяжко.

— Я не забуваю його ніколи. Згадувати не доводиться: батько завжди зі мною.

Слово «батько» вона підкреслила, ніби даючи зрозуміти, що нікого іншого коло себе не хотіла й не хотітиме ніколи бачити, терпіти, зносити. Аби ж то нікого! Кучмієнко помовчав, солідно посопів, витримав паузу, необхідну для збереження пристойності. Мертвому — спокій, живому — живе. Віддавши належну шанобу загиблим, згадаймо про те, що життя вимагає від нас... Ага, чого ж вимагає від нас життя?

— Ну, а коли,— знову завів він своєї,— ось я забрів до вас... хоч і пізно, хоч... але ж гість... Чи могли б ви, скажімо, пригостити? Щоб усе було пристойно, як воно й належиться... в нас, радянських людей...

«Радянські люди» тут були явно ні до чого, це Кучмієнко збагнув, ще й не докінчивши фрази, але вже вихопилося, вилетіло, назад не запхнеш.

— До гастроному п'ятдесят метрів,— сказала Анастасія.

— Але ж гастроном зачинений.

— А запасів радянські люди не тримають. Коли вони п'ють, то надають перевагу свіжому.

— Ну, а коли,— він уже й сам відчував, який занудливий з своїми «ну, а коли...», однак сліпа сила штовхала його далі й далі, може, до загибелі й ганьби, а може, й до звитяги, хто ж то може знати?

— А коли чоловік, який вам подобається? Вам же подобаються якісь чоловіки? Взагалі можуть подобатися?

Анастасія креснула по ньому поглядом, але погляд загруз у розлінієній клітинками костюма постаті. Спершу її дратував цей незграбний спокусник, тепер він просто смішив. Не треба пояснювати, навіщо пізньої ночі чоловік вдирається до помешкання самотньої молодої жінки. Принаймні не для того, щоб розповідати їй про спосіб життя простої радянської людини! Він прекрасно знає, чого хоче, але й жінка так само знає, чого він хоче, і від неї залежить — прийняти ті умови гри, які пропонує чоловік, чи відкинути рішуче й категорично! Так, їй хочеться чоловіка, бо вона молода, вона любить життя, вона теж сповнюється безсилою млостю іноді. Але ж не будь-якого

чоловіка їй хочеться, і тут пролягає прірва між світом чоловічим і жіночим. Жінка ставиться до свого тіла, до його чистоти й святості з вищими вимогами й, сказати б, відповідальністю, над нею тяжіє споконвіку відповідальність за рід, за гордість, за красу, вона перебірлива й примхлива, для неї завжди світиться щось майже недосяжне, для визначення чого вживають часто слова «ідеал», але це лиш іносказання, так само як термін «душа» слугує тільки дуже неточною назвою того незбагненного складного пристрою, яким керується людина у всьому суто людському.

— Справді,— сказала вона, не відводячи очей від Кучмієнкового обличчя,— мені подобаються деякі чоловіки. Можуть навіть дуже подобатися... Але... але не такі, як ви.

— А які? — вхопився за її слова Кучмієнко.— Які ж саме? Може... може, такі, як академік Карналь?

Вони зчепилися очима, як колючим дротом, зчепилися на смерть, ніхто вже не маскувався, не грав у вдаванки, ніхто не обіцяв відступів, вороги до смерті, назавжди, але ж ворожість ще не означає рівності сил! Хтось має бути поконаний, нападник вважає, що переможе він, той, що бореться, сподівається на свою звитягу.

— А що? — крижаним голосом промовила Анастасія.— Чому б мені мав не подобатися такий чоловік, як академік Карналь? Мало знайдеться жінок, яким би він не сподобався.

— І коли б він отак прийшов, то ви не випустили б його з чашкою води, а пригостили і, сподіваюсь, почастували як слід?

— Пригостила б, і почастувала, й спробувала б затримати.

— А мене — ні?

— А вас — ні. Вгадали. Власне, для цього не треба було забиратися аж на восьмий поверх. Розумний чоловік збагнув би це й унизу, на твердій землі.

— Отже, я дурень, з вашої ласки?

— Вважайте, як хочете.

— А Карналь, мабуть, уже й бував тут у вас, коли судити з вашої неприпустимої зухвалості.

— Може, й бував. А вам що до того?

— Як то що? Чим він кращий за мене?

— У мене у ванні є терези. Може, зважити вас? Мабуть, ви затягнете більше, ніж Карналь.

Кучмієнко видавив на обличчі усмішку. Рукою спробував упіймати Анастасію. Як рибину. Але риба бистра, сильна, не далася, випорснула йому з рук.

— Прошу вас! — чомусь пошепки сказала Анастасія, може, щоб виказати йому більше зненависті.— Прошу вас... іти геть!

— Ви мене виганяєте?

— Я вас не просила сюди.

— Але ж гостинність...

— Не в такий час і не за таких обставин, і взагалі... Я вас не хочу тут бачити... Ви просили води, а тепер ідіть.

— А коли не піду?

— Тоді я вас вижену.

— Цікаво: як саме?

— Нічого цікавого. Елементарно вижену — і все.

— І вам не жалко: серед ночі виганяти втомленого чоловіка... Який... який...

— Ні, не жалко. В даному разі це почуття просто недоречне. Ви не з тих, кого жаліють.

— А з яких же я?

— Не час і не місце для пояснень. Та й просто мені не хочеться пояснювати.

Вона пішла, відчинила двері.

— Прошу вас.

— Можуть почути сусіди.

— Хай.

— І цей Мастройянні... Він, знаєте, сонний вічно, але ж язик має!

— Я нічого не боюся! Подумайте краще про себе.

— Ви що: покличете сусідів? Чи, може, міліцію?

— Ні, я просто сама піду з дому, а ви лишайтеся тут.

— У вас дві кімнати, місця досить. Ви можете йти на цю... свою тахту. А я на диван. І до ранку. Не стану ж я справді брести через увесь Київ оце зараз. Вдома — нікого. Величезна квартира, і сам. Уявляєте? Ось я лягаю на диван — тихо, мирно, з цілковитою пошаною до вашої незалежності й недоторканості. Невже виженете? Не вигнали б же Карналя?

— Слухайте,— вона підійшла до нього впритул, зціпила майже по-чоловічому зуби,— ви ще раз... якщо ви... Не чіпайте його! Ви чуєте? Не чіпайте Петра Андрійовича! Я майже зовсім його не знаю. Бачила один раз, але... Ви не смієте! Це благородний чоловік.

Кучмієнко злякався, але й зрадів водночас. Може, справді, нічого не було? Може, хоч тут він випередив Карналя? Скажемо відверто, випередження не яке вже там і значне, більше тут ганьби й приниження, ніж чогось справді втішного, але однаково, як колись сказано: вони були першими.

Від такого відкриття Кучмієнко знахабнів ще більше — як стояв, упав на диван, за прикладом свого сина, не скидаючи черевиків, розлігся, розманіженим голосом заявив:

— Я хочу тут спати...

У ньому було щось від нездарного актора. Навіть гугнявість у голосі, навмисна, посилена, так що голос витікав йому з носа мовби розпліснаний, чи що. Анастасія здригнулася від огиди. З такої дурниці почалося! Пожаліла серед ночі, і кого? Хіба не розуміла, що він шукає зачіпки, і це обмануто її, яка над усе цінувала власну незалежність, яка гордо йшла по життю,

пам'ятаючи завжди свого батька, що ніколи не згинався ні перед ким. Її прихильність завоювати було важко, неможливо, один раз вона піддалася дурному переляку, побоялася відстати від подруг, які були вже одружені, повірила, що й вона може мати щастя, надто що її майбутній чоловік поводився з нею так обережно, ніби вона була кришталева дорогоцінна ваза, приспав її пильність, умів бути ненабридливим і ненастирливим, брав у зашморг здалеку, непомітно, й зашморг той видався шовковим. Але вона вигнала його, щойно переконалася, що то нікчема, ледащо, й не згадувала більше про цей свій необачний крок...

Батька не було й не буде. Її мати нагадувала далекий материк, знаний лише з тих дивних пахощів, які час од часу долинають з привезеними в трюмах морських кораблів золотистими плодами, що за ними розбещені достатками кияни вмить вишиковуються в черги. Анастасія звикла до батькової суворої ніжності, малою так і думала, що все життя буде тертися щокою об його шорстку щетину, вхлинати в себе міцний запах тютюнового диму, яким просякнуто було батьків одяг, батькове волосся й навіть батьків голос. І коли вдарило невідворотне, коли не стало батька, вона вперто, мовби заново творила його роботою своєї мислі, вірила в його реальність, дотикалася до неї, хоч ніхто б у це не повірив, та вона нікому й не розповідала про це. Кучмієнко став ще гидшим, забруднивши її пам'ять про батька, вдерся в ту пам'ять. Цей чоловік, видно, мав властивість вмить опоганювати все, до чого торкався. Показав пальцями на батьків планшет — і замахнувся на її найбільшу святиню. Назвав ім'я Карналя, і Анастасії чомусь відразу згадалася омела, яка вперто хоче зеленіти дужче й густіше, ніж дерево, з якого вона п'є соки. Жалюгідні лінощі думки, убоге бундючення, безкарна брутальність у поводженні з людьми, а тоді в своїй невичерпній мізерності такий чоловік ще згадує про секс, шукає для себе жінку, і жінка, мов рабиня, повинна йти на його поклик слухняно й покірливо? Для таких стати б стародавньою єгиптянкою. У єгиптян колись шуліка вважався символом материнства. Вони вірили, що всі шуліки лише жіночого роду й запліднюються вітром. Вже ліпше вітер, найсуворіший і найдикіший, ніж усі оці кучмієнки!

А той, розлігшись на дивані, переконаний, що вже тепер Анастасія не зможе його позбутися, вичерпавши всі докази й заперечення, вередливо сказав:

— Ви можете дати мені подушку? Я не звик лежати так незручно!

Анастасія, ще й сама не відаючи гаразд, що зробить наступної миті, рішуче пішла до телефону.

— Якщо ви... не заберетеся геть, то я... то я... подзвоню Олексієві Кириловичу!

Ім'я Олексія Кириловича вирину́ло цілком випадково, ви-

скочило серед тисяч варіантів, які вона гарячково перебирала в голові, але, згадавши про Карналевого помічника, з радістю вхопилася за нього, ім'я видалося їй порятунком, зброєю проти Кучмієнка, надійною обороною.

— Я подзвоню йому, хай він знає... хай про вас усі знають.

Вона почала набирати номер, але Кучмієнко навіть не зворухнувся.

— Оцей... косоголовий? — ліниво поцікавився він.— Ви йому дзвоните? А нащо? Та чи знаєте, хто його брав на роботу? Хто його знайшов і хто його може завтра ж загубити? Я! Кучмієнко! Вам ясно? Ви можете подзвонити ще Карналевому шоферові, й завтра він може не виходити на роботу. Поки спатиме, його вже звільнять. І ніяка профспілка не допоможе. Це вже я не сам вигадав: це афоризм Карналя. Карналь любить афоризми. Він же академік, а академіки висловлюються тільки афоризмами. А я що? Я скромний кандидат. Вже двадцять років кандидат. Скоро буду найстарішим кандидатом у Радянському Союзі.

Він, мабуть, хотів заговорити її до обмороку, і справді домігся того, що Анастасія, не набравши до кінця номер телефону Олексія Кириловича, на якусь мить заклякла коло апарата. Та коли Кучмієнко згадав прізвище Карналя, вона зрозуміла: порятунок тільки тут! Що буде потім, не хотіла думати, повинна будь-що позбутися цього типа.

— Коли так,— сказала зловісно,— коли так, то я подзвоню самому Карналю.

— І що? Ви перешлете мене йому по телеграфу? Він без кінця повторює слова Вінера про принципову можливість цього технічного акту. Набрид гірш од гіркої редьки з своїм Вінером і своїм телеграфом.

— Навіть по телеграфу! — Вона вже набрала номер, слухала довгі гудки. Котра година? Друга? Третя? Який сором, яка ганьба! Але ж немає виходу! — Петре Андрійовичу,— сама не пізнаючи свого голосу, сказала вона в трубку, коли почула тихий Карналів голос,— Петре Андрійовичу, ради бога, пробачте, це страшенне нахабство з мого боку, я ніякого права, але... Це говорить Анастасія...

Побачила, як метнулася повз неї сіра опасиста постать, почула, як грюкнули двері, знесилено поклала трубку. Тоді бігом кинулася до вихідних дверей, взяла їх на замок, накинула ланцюжок, взялася за голову. Щось вона мала ще зробити, але що — не могла згадати, довго так стояла, нарешті знов підійшла до телефону, несміливо набрала номер. Карналь відгукнувся відразу, видно, ждав, здивований і стривожений.

Він знав сьогодні про неї більше, ніж вона про нього, але ж Анастасії це не було відомо.

— Петре Андрійовичу, пробачте ще раз. Це просто... у мене щось з нервами... Я більше ніколи...

Поклала трубку, повільно пішла до другої кімнати, відчинила шафу, ту саму, про яку казала Кучмієнкові: шафа для одягу. Не все сказала, та й чому б мала сповідатися перед будь-ким!

У шафі серед її вбрання, серед усіх отих модних ганчірок, для придбання яких, власне, працюєш половину свого життя, висіла батькова шинеля. І запах у неї був вічний: дими, дощі, вітри, піт...

Анастасія втопила обличчя у поли шинелі й заридала.

10

Загалом кажучи, вчений мав би згадувати лише вчених, але Карналь чомусь найчастіше згадував композитора Верді. Може, тому, що плакав на його операх? І не над долею нещасної Травіати чи скривдженого життям Ріголетто, а від музики, яка не вміщувалася в тих сентиментальних сюжетиках, в які її силкувалися запхнути лібреттисти (хоч, як стверджували знавці, Верді досить причіпливо ставився до лібреттистів і брався лише за матеріал, що відповідав його смакам), музика Верді нагадувала Карналеві людську долю в її універсальних, майже космічних обсягах, в її нескінченності, яка дорівнює нескінченності математичній, згідно з якою не може існувати найбільшого числа в принципі, бо до кожного числа можна додати одиницю. Вражала страшна самотність, якої Верді зазнав двічі за життя,— в молодості, коли втратив молоду дружину і двоє дітей, і на схилі, коли вмерла друга його дружина, чарівна Беппіна Степпоні, велика співачка, ангел-хранитель геніального композитора. Мабуть, у кожного чоловіка повинен бути такий ангел. У нього була Айгюль, і нема. Верді, самотній, вісімдесятилітній, сідав за фортепіано й тихенько наспівував монолог Філіппа з «Дона Карлоса» — «Dormiro sol nel manto mio regal» — «Спатиму сам у моїм королівському плащі».

Повернувшись з Русанівки (двадцять сьомим номером нічного трамвая до Бессарабки, звідти два квартали пішки), Карналь не міг заснути. Про те, що було на Русанівці коло протоки, намагався не згадувати. Повторення пройденого. З першого ж дня Людмила так живе з молодим Кучмієнком, не хоче розлучатися тільки з огляду на якісь неписані закони порядності, жаліє Юрія, сподівається, що з роками він посерйознішає. Зрештою, тут їй вирішувати. Карналь і не радий був, що заблукав цієї ночі до них. Так би нічого й не знав, ніхто б не сказав йому нічого. А з нічого нічого й не буває.

Він сидів, перегортав останні номери журналів, бюлетені технічної інформації, академічні вісники. Мав під рукою улюблені книжки: «Розправа про метод» Декарта, «Новий Органон» Бекона, записки Бенвенуто Челліні, «Дон-Кіхот». Видання ста-

рі, огізівські, «Академії», тільки Сервантес у любимовському перекладі повний, неспаскуджений «Дон-Кіхот», якого до війни ми знали тільки в переказах і перебрехах так само, як Рабле, Дефо і безліч інших класиків.

Він не належав до вчених, які чесно грають упродовж цілого свого життя за усталеними правилами науки. Він не довіряв правилам, дошукуючись їхніх початків наполегливо й послідовно. Жити за правилами — все одно, що подібно до трамвая котитися по прокладених кимось сталевих рейках. Не життя — суцільна геометрія. Чи може людина свідомо обмежуватися геометрією? Паскаль сказав: усе, що перевищує геометрію, перевищує також нас. Мабуть, донкіхоти, святі, юродиві намагалися перевищити самих себе, з них насміхалися, їх зневажали, з них знущалися, вони, власне, так і не вміли досягнути в житті чогось суттєвого, зате виказували вимогливе моральне ставлення до істини. Наслідувати їх смішно і марно, а захоплюватись можна й слід. Навіть людині з таким точним розумом, як у нього.

Його симпатії схилялися швидше на бік Декарта, який у своїй «Розправі про метод» серед інших думок затято проголошував ту, що істина не є монополією окремих осіб. Докази повинні бути зібрані повністю — це декартівське правило вичерпного вивчення зводить нанівець улюблений прийом тих, хто хотів би заборонити описувати й розглядати всі факти, які б привели до висновків, протилежних тим, що були бажані їм. Науковий метод, як спосіб визначення істини, з часів Декарта замінив офіціальні висловлювання. Не досить лише проголошувати те чи інше — треба доводити. Людству потрібно було триста років плюс Жовтнева революція, щоб воно згодилося з цими очевидними істинами. Про його вперту незгоду (ясна річ, не всього людства, яке не може бути звинувачене просто через незнання) свідчить бодай той факт, що череп Декарта невдячні нащадки виставили в паризькому Музеї Людини між черепами первісних чудиськ і головою розбійника Картуша.

Від Декарта до згадок про Айгюль — дикий перескок думок. Пам'ять кривавилася ще й досі. Нагадувала коня без вершника, з порожнім сідлом. Порожнє сідло пам'яті. «Будь чистою, як мої сни про тебе, будь теплою, як спомин твого голосу, ти єдина нагадуєш сонця світло, кладеш сувої ніжності у вітер, ховаєш у краєвидах ніжність твоїх уст». Не пам'ятав, чиї то вірші й чи вірші взагалі. Може, просто його сум і його біль?

Далі було, як у поганих романах: раптом нічну тишу сполохав дзвінок. Сполохати Карналя не могло ніщо, але телефон справді дзвонив. Так пізно академіка ніхто ніколи не турбував (поки жива була Айгюль, то могла дзвонити з гастролей і вдосвіта, але ж її немає, немає, немає). Невже там, коло протоки, ще й досі не вгамувалися? Він трохи повагався, перш ніж узяти трубку. Апарат стояв у нього так, щоб брати трубку лівою

рукою. Для нього ж права рука — знаряддя виробництва, тому звик брати трубку лівою, звик також розпочинати розмову відразу, без зайвих вигукувань і пустослів'я.

— Карналь,— сказав він трохи суворо.

І... почув Анастасію. Вона щось бурмотіла розгублене й недоладне, він теж розгубився, аж задрижала йому рука, не міг ніяк здобутися на слово, а дівчина тим часом, мабуть, не дочекавшись від нього жодного слова, поклала трубку. Сон? Кошмар? Жарт? Ні те, ні друге, ні третє...

Він з подивом глянув на купи журналів і книжок на столі, страшенно здивувався: навіщо все це, коли десь є живе життя, є душі, які чогось прагнуть, може, страждають так само, як страждає його душа? А що таке душа? — спитав сам себе, знущаючись.

І тоді знов задзвонив телефон.

— Петре Андрійовичу, пробачте ще раз,— в Анастасії ще переривався голос, але вона щосили намагалася стримуватися.— Це просто... У мене щось з нервами. Я більше ніколи...

І знов нічого. Він ще ждав, довго й безнадійно. Телефону Анастасіїного не знав, та й не став би до неї дзвонити. Не знав він того, що дівчина, вдихаючи дим, вітер і піт батькової шинелі, гірко ридає над своїм життям.

Та й хто може чути всі ридання на світі?

Книга третя

ОЙ КРИКНУЛИ СІРІ ГУСИ...

1

В один з перших днів 1932 року невисокий, завжди усміхнений, з акуратно зачесаним на проділ волоссям, спокійний і опанований Джон Коккрофт, втративши всю свою опанованість, забувши накинути пальто на сірий елегантний костюм з незмінною жилеткою (як і в його шефа Ернеста Резерфорда), біг вулицями університетського англійського містечка Кембрідж. Сталося це надвечір. Коккрофт вискочив з приміщення Кавендішевської лабораторії на вулицю Фрі Скул лейн, метнувся праворуч, обігнув корпус Крісті, нетерпляче шукав поглядом бодай одну живу людину, але ніяк не міг знайти, нарешті кинувся до Кінгс-Перейд у напрямку Трініті-стріт, з дикуватою радістю оглядав кожного перехожого, підбігав до знайомих, кожному ошаліло повідомляв: «Ми розщепили атом! Ми розщепили атом!» Ніхто нічого не міг збагнути, та Коккрофта це й не обходило, він біг далі, усміхався блаженно й знетямлено, мчав наосліп, не міг зупинитися так само, як і людство.

А що Петько Карналь і Васько Гнатенків теж були частиною людства, то щось тої самої миті підштовхнуло також їх, хоч вони були вельми далеко від Кембріджа і від знань про атоми й про намагання їх розщепити, вони зіскочили з печі, де грілися в просі, що сушилося на черені, перш ніж стати пшоном, а тоді смачною пшоняною кашею, або ще смачнішою начинкою для свинячих кишок, і, як були, босоніж й мало не голяка, рвонули надвір, розігналися з старого дерев'яного ганку, стрибнули в сніг і поїхали вичовганою їхніми ж таки зусиллями ковзанкою. Лід холодив у ступні, обпікав, як бритвою, але ж не сидітимеш на печі тоді, як десь у заморському Кембріджі учні великого Резерфорда Коккрофт і Уолтон, змайструвавши з циліндрів старого бензинового насоса та бляшаних банок від печива примітивний прискорювач для пучка протонів і розігнавши той пучок напругою в шістсот тисяч вольт на

мішень з металічного літію (атомна вага сім, заряд ядра плюс три), розкололи ядро літію на дві непостійні альфа-частки. Ці альфа-частки, розлітаючись у протилежні боки, сигналізували про першу атомну катастрофу, свідомо викликану (й помічену, як виникало з нестримного галасування завжди стриманого містера Коккрофта на передвечірніх вулицях Кембріджа) людиною.

Петько Карналь, маючи від народження всього лиш сім років, ще не належав тоді до тої частини людства, яка цікавилася проблемами атомного ядра. Коли вже на те пішло, то він, скажімо, ще навіть не міг уявити існування такого галстука, який мав тоді містер Коккрофт: в біло-червону скісну смужку. Костюма з жилеткою і зовсім ніколи й ні на кому не бачив, бо жилетку, звану в їхньому селі камізелькою, мав тільки ганчірник кривий Ялисей, який їздив по селу однокінним візком і вигукував-виспівував: «Ганчірок давай!», міняючи на ганчірки гудзики, голки, стрічки, намисто, карти, книжечки цигаркового паперу, календарики й навіть «Кобзар» Шевченків з малюнками Сластіона, але Ялисей носив камізельку без нічого, йому й на гадку не приходило надягати поверх неї ще піджак, отож навіть у цій галузі Петько Карналь належав до відсталої частини людства, але все ж таки він теж належав до людства, хоч як воно там було, і збудження містера Коккрофта не могло йому не передатися, він смикнув Васька, без роздумів і суперечок вони зіскочили з печі й...

У Петька, щоправда, були чоботи, а відомо, що сковзатися в чоботях вважалося в усі часи привабливішим, ніж босяка. Але у Васька Гнатового чобіт не було. Власне, вони були, але не на самого Васька, а ще й на його брата Гнатка, сестру Нацьку і сестру Клавку. Черговість у користуванні чобітьми витримувалася залізно, того дня в чоботях пішла до школи Нацька, Васька ж ще зранку тітка Параска, Васькова мати, закутавши в свою довгу білу кожушанку, принесла до Карналів, щоб дитина погралася з Петьком. І коли настала рішуча хвилина, яка вимагала від хлопців якось здемонструвати свою солідарність з найбільшим науковим досягненням людства і вони мали вискакувати на ковзанку, то Петько теж не став озуватися. Дивлячись на тих двох босоногих хлопчаків, які на власному досвіді намагалися переконатися в похилості землі, ніхто б тоді не сказав, що один з них стане академіком, а другий секретарем великої територіальної партійної організації, яка охоплювала добрячий шмат їхнього району. А коли так, то хто ж міг занотувати той незначний епізод та ще й синхронізувати його з діями розбентеженого учня великого Резерфорда?

У цій справі незаперечний внесок Петькової мачухи. Вона володіла здатністю нагодитися саме вчасно скрізь і завжди, нагодилася вона й того разу, вжахнулася, побачивши босоно-

гих ковзанярів, у неї в руках умить опинилася лозина, гнучка й свіжа, незважаючи на зовсім непідходящу для цього пору року, лозина свиснула (власне, то свиснуло повітря, але Петько перебував тоді ще на тій стадії розумового розвитку, коли всі звуки привласнювалися тим тілам, від яких вони походили), Петько верескнув, хотів дати драла, але мачуха вже встигла вхопити його за руку і навіть трохи підняти перекособоченого над ковзанкою (мабуть, щоб не дотикався голими п'ятами до льоду й не застудився) і почала дбайливо й уміло обробляти його своїм знаряддям виховання, водночас промовляючи: «Знатимеш мені, як простуджуватися! Знатимеш мені, як по льоду босим!»

— Не бийте його, тітко, краще мене! Не бийте! — стрибав довкола мачухи Васько, але його великодушність і, сказати б, вроджена гуманність не бралися до уваги, Петька полоскали лозинякою просто-таки вишукано, і не знати, як довго тривала б та процедура, коли б не набігло щось велике й дуже, крикнуло: «Ти що ж ото б'єш дитину, таку твою перетаку!», Петька висмикнуто з рук у мачухи, мачуху відіпхнуто в сніговий замет, а хлопця майже кинуто на ганок.

То був Петьків батько Андрій Карналь, голова першого в їхньому селі колгоспу, чоловік заклопотаний колгоспними справами так, що Петько його, власне, й не бачив ніколи вдома, бо прокидався, коли батька вже не було, а засинав, коли батька ще не було вдома. Так і блукав його батько десь між отим «вже» й «ще», і Петько втратив надію його будь-коли побачити. Тому несподівана поява батькова в такий, сказати б, невластивий час сприймалася хлопцем не як щось цілком випадкове, а як приховано-закономірне, вона запам'яталася назавжди, а вже згодом, через багато років той день поставлено було в ряд інших подій, які відбувалися в світі, і виявилося, що він належав науці.

Не можна сказати, що рідне село Карналеве Озера теж належало науці, коли навіть писати це велике слово з маленької літери. Тут, мовби й не було ніколи на світі Галілея й Коперника, вперто казали: «Сонце зійшло», «Сонце зайшло», вірили в відьму, нечистої сили так ніхто ніколи й не бачив, а відьом знали всіх і до єдиної: де живе, як звати, коли й на чому літає — чи на мітлі, чи на днищі, чи на веретені з вовною. Твердо знали також, що домовик живе в кожній хаті і ховається в кочергах, а в кого коло печі є дук, то в дуці. Село стояло на краю плавнів, коло Дніпра, в плавнях між селом і Дніпром було повно озер — Зелене, Синє, Матвіївська ковбаня, Прядивка, Діжина ковбаня, Чорна, Мирониха. Олійничка, Кругляк — і скрізь у тих водах, ясна річ, повно було русалок, які час од часу, щоб ствердити своє існування й посоромити ймовірних скептиків, залоскочували на смерть яку-небудь необачливу дівку. Була в Озерах ще загадкова істота, яка нази-

валась дуже коротко й дуже невизначено — Щось. Вона вічно то ганялася за жінками, то лякала малих дітей, то примушувала блукати п'яних дядьків, коли вони їздили в підводу на галещанську станцію, і ще добре, коли такий підпилий опинявся на теплій печі в куми, а не в якій-небудь Морозо-Забігайлівці, від самої назви якої беруть тебе взимку дрижаки. Щось крало курей, поросят, а то й корів, тягло полотно, простелене в березі вибілюватися, викопувало з грядки картоплю або цибулю, обтрушувало яблуні й груші, пасинкувало достиглу кукурудзу, заголювало дівкам спідниці, затягало вночі на хату або на сарай важкі ворота, закручувало на закрутку вночі хатні двері, а тоді репетувало попідвіконню: «Пожежа!» Щось було многолике, багаторуке, вигадливе, капосне, веселе, зле й потайне. У яких-небудь древніх греків або римлян всі ті справи, якими доводилося клопотатися в Озерах загадковому Щось, належали до компетенції різних богів, божків і боженят, але ж то були греки й римляни, вони розкошували в багатобожжі, або ж, як то кажуть вчені люди,— в політеїзмі, озеряни ж обмежені були вже цілу тисячу років, ще з часів Київської Русі, тільки єдиним християнським богом, та й того благополучно усунула Радянська влада, хоч, правду кажучи, він за тисячу років у Озерах так і не прижився, і попи тут змінювалися з такою самою швидкістю, як уряди в деяких капіталістичних країнах з нестабільною економікою і ще менш стабільною політикою.

Всі ці, прямо кажучи, розлогі знання Петько Карналь здобув уже десь до четвертого року свого життя, а може, навіть і раніше, як це йому знов же таки вдалося з'ясувати згодом методом хронологічних зіставлень, коли виявилося, що він прекрасно пам'ятає, в яких галіфе (сині діагоналеві з червоними стебнованими підшивками згори, які сягали дядькові майже під пахви) прийшов з армії Дмитро, а ще перед тим пам'ятав, як дядько Дмитро присилав з Кавказу, де він служив у армії, дитячі книжечки з малюнками й майже без тексту. Дядько ж Дмитро повернувся з армії тоді, коли Петькові було всього лиш три роки! Отже, пам'ять тримається в тобі вже мало не з колиски. Бо Петько вперто доводив усім своїм численним родичам, що пам'ятає свою покійну матір, не так саму матір, як великі, мов горщата, яблука, які вона йому щоразу давала, коли він приходив до неї в дідову хатину, де вона лежала на долівці, вмираючи, і де пахло м'ятою, любистком, травою і ще чимось м'яким і ласкавим, як мамин голос. Чи то Петько пам'ятав, чи хотів пам'ятати маму, бо всі чимдуж переконували його, що був тоді надто малий, щойно зіп'явся на ноги і ще такий дурний, що не міг навіть збагнути того, що мати його вмирала, бо не знав ні смерті, ні народження, не знав нічого, тільки ходив по сусідах, коли вони сідали обідати, і скрізь — у Феньки Біловуски, в Якова Нагнійного, в Антова Раденького, в Параски Радчихи і в свого діда Корнія —

кричав: «Де моя велика ложка?» Все-таки аж страх подумати, як багато може вміститися вже в перші три роки твого життя навіть тоді, коли ти не виростеш ні генієм, ні диктатором, ні полководцем, ні навіть футболістом!

Справді, вийшло так, що він і не помітив материної смерті. Сприйняв її смерть як перехід у якийсь незбагненний, неприступний для роздуму стан: між небом і землею, щось ніби смуга світла, прозорий серпанок, просвічений рожевим сонцем, крило теплого туману, яке зволожує тобі очі тихими слізьми. Вже й згодом, ставши академіком, не вірив ні в метампсихоз, ні в елементарне гниття, ні в поетичні байки про білих журавлів. Далі вірив у світлистий серпанок між небом і землею, бачив там свою матір, і що старішим ставав, то виразніше. Але кому про це розповіси? Хіба що на річному зібранні Академії наук?

До трьох років ти проходиш свої сільські університети й оволодіваєш усіма енциклопедичними знаннями свого оточення. Не обмежуючись примітивними речами побуту й знаряддями виробництва типу ложки, прядки, ступи, плуга, борони, лопати, верші, корзини, а сягаєш у, сказати б, сфери вищі, у демонологію, у космогонію і астронавтику, в природознавство, в яке озеряни по змозі теж намагалися зробити внесок, спокійно й щедро даруючи світові свої понаднаукові одкриття. До таких спокійних і впевнених відкриттів належав, для прикладу, вислів «каміння росте». Каміння росло скрізь: у Тахтайці, на тім боці Дніпра в Мишурині й Куцоволівці, але найбільше його росло коло Забори. Воно чорніло серед безмежних піщаних кіс понад Дніпром — велике, кругле, таємниче, не каміння — а якісь мовби звірі з давніх світів, камені були великі, менші, деякі лише витикалися з піску своїми округлими темними спинами, деяких і зовсім ще не було видно, а наступної весни, після того, як Дніпро заливав плавні, а тоді відступав, улягаючись у своєму руслі, хлопці бігли до Забори й бачили, як за зиму виросло каміння: те, що торік лише вигулькувало з піску, вже вивернулося проти сонця ліниво й нахабнувато, а натомість з'явилося нове, ще несміливе, але вперте й наполегливе. Це належало до так само незбагненних явищ, як, скажімо, поява теляти у корови. Ось ходила корова, нічого не було, а тоді надулося в неї черево, перестала вона доїтися, стала «тільною», і десь наприкінці зими батько з мачухою удосвіта кудись зникають, вхопивши ліхтар «летюча миша», щоб повернутися за півгодини — мачуха попереду з ліхтарем, а позаду батько, несучи на руках мокре, худеньке, ніжне й безпомічне телятко. Телятко відразу намагається стати на ноги, ноги йому дрижать, підгинаються, ламаються, воно падає в підіслану мачухою солому (батько завжди кричить: «Куди ти дивишся? Сюди стели!»), але знову й знову хоче підвестися й таки домагається свого. А тоді росте швидко й непомітно, як камінь коло Забори, а може то каміння коло Забори росте так, як бички й телички

в селі — не знати, де береться те й друге, хоч одне живе, а друге неживе, але виникає мовби нізвідки.

Сказати, що Петькові вже змалку кортіло довідатися, звідки ж беруться телята чи каміння коло Забори, означає сказати неправду. Бо таємниць надто багато, щоб чіплятися за кожну, а ти все-таки один, окрім того, таємниці на те й існують, щоб їх сприймати як даність, тим часом занурюючись у власне життя, яке набирає розмаху щодня й щогодини, розгалужується, розпливається, заливає все довкола, як весняна дніпровська вода плавні.

Озера належало до тих рідкісних навіть на Україні сіл, в якому можеш прожити ціле життя й так до кінця й не знатимеш усього, не зможеш охопити цього дивовижного світу з його травами, вітрами, барвами дня й ночі, дощами, згуками весен і тишею зим, з шафранним сяйвом літувань, з людським гомоном і пташиними виспівами, з розпачливими дзвонами пожеж і майоріннями червоних прапорів на свята, з клечанням і дикими об'їданнями до розпуки, з цілковитою відсутністю історії й гримінням історії нової, зі снами й громами, з голодом і зухвалістю, з народженнями й смертями, зі зрадами, вбивствами, крадіжками, жорстокістю й розчуленістю. Село тягнулося вздовж Дніпра, може, на десять, а може, й на всі п'ятнадцять кілометрів од Круглого до Шматкового, вшир воно розлягалося між плавнями й глиняними горами, на яких синів степ, теж десь кілометрів на шість чи й більше, хат у ньому ніхто ніколи не лічив, людей, здається, теж, воно розкинулося вільно, серед левад, у які заскакувала щовесни чомусь завжди вночі дніпровська розклекотана спінена вода, зливаючись з водами довжелезного Дійнеджанського озера і щоразу затоплюючи хату Сергія Антипча, який розпачливо кричав у загрозливій темряві: «Рятуйте, хто в бога вірує!» Споконвіку Озера ділилися на кутки, яких налічувалося, може, двадцять, а може, й тридцять, називалися вони так: Дворянівка, Бульшівка, Калони, Кругле, Гладиреве, Рогачики, Гармашівка, Дворниківка, Яковенки, Педанівка, Фені, Матвіївка, Махтеї, Конюхівка, Тахтайка, Дубина, Вуркобронівка, Лісок, Яреми, Жилівка, Семеняки, Кучугури, Моргунівка, Шматкове. Центральна «географічна зона» звалася просто Село, там стояла велика дерев'яна церква, була крамниця, зборня, що згодом стала сільрадою, жив піп, у хаті якого за Петькової пам'яті стала семирічна школа, там на площі збирався базар двічі на тиждень, а по великих святах — ярмарки, там жили козаки колишньої Озерянської сотні, бо село хоч існувало, здається, спервовіку й пам'ятало ще навалу Батия й половців, про що свідчило Половецьке урочище за Кучмієвим глинищем і татарські могили на Химчиній горі, але найбільшого свого розмаху, видати, набрало після Переяславської Ради, опинилося на шматку нейтральної території між землями запорозького козацтва, Російської

імперії і польської Корони. Тоді мало не з усієї України збігалися сюди всі ті, хто не хотів бути ні під козацькою старшиною, ні під російськими дворянами, ні під польськими панами, і село стало мовби своєрідним заповідником українських прізвищ, яких тут налічувалося сотні або й тисяча ціла і які ніколи, здається, й не повторювалися: що не хата — то й прізвище. Можна б спробувати назвати ті прізвища, в яких, загалом кажучи, немає нічого незвичайного, але їхнє зіставлення, скупчення в тому самому селі належить, як здавалося завжди Карналеві, до явищ рідкісних і вельми цікавих. Були там: Власенко, Рибка, Шевченко, Цьона, Дудка, Яременко, Спісаренко, Нестеренко, Загреба, Супрун, Веремій, Проскура, Довж, Давиденко, Ємець, Загривий, Ільченко, Кобеляцький, Капиніс, Литовченко, Литвиненко, Москаленко, Мар'яненко, Міщенко, Надутий, Полежай, Поляшенко, Пірський, Різниченко, Руденко, Смільський, Тимошенко, Тесля, Твардовський, Федоренко, Циганко, Швірник, Ященко.

Селяни від природи анархісти. Коли й визнають над собою владу, то тільки владу землі, хоча й тут взаємини заплутані й болісно-темні, як сама земля. Тут не люблять начальників, звідси зневага до всіх, хто має прізвища, з яких прозирають століття пригнічення й пониження людини праці. Озера мовби з допомогою якихось незбагненно-стихійних сил очищалися від таких прізвищ.

Ні Сотника, ні Хорунжого, ні Попенка, ні Дяченка, ні Польового, ні Ланового, ніякої старшини, ніяких служителів культу, самі тільки вільні люди, втікачі, відчайдухи, перекотиполе, і слід сказати, що вони й не сумували за носіями отих вельможних чи просто значливих прізвищ, цілковито вдовольняючись своїми і сподіваючись настання часів, коли «хто був ніким, той стане всім». Може, одне прізвище, за яким справді затужили Озера вже після революції, надто ж після Вітчизняної війни, було прізвище Озерного, що мало б належати селу, за всіма законами словотворення. Однак славетний Марко Озерний опинився чомусь на тому боці Дніпра в Мишуриному Розі, і озерянам лишилося втішати себе хіба тим, що, мабуть, предки Озерного все ж таки походять з їхнього села і колись переправлялися човном на той берег, а ніхто не здогадався їх тут затримати.

З іменами було простіше, вони, загалом кажучи, не виходили за межі церковних святців, хоча спостерігалися й деякі відхилення. Скажімо, ніхто не знав, звідки походить ім'я Охтиз, а в Озерах воно існувало завжди, і носіями його чомусь завжди були люди примітні: то Охтиз Кривобокий, якого названо так за те, що коли йшов, то перехилявся по-качиному, викривлюючись то в один, то в другий бік; то Охтиз, прозваний дідом Ложкою, бо ніколи не працював ніде жодного дня, а тільки сидів з вудочками під кручею в Прорізі коло Дніпра, а за

халявою завжди мав ложку і підсідався до обіду, де траплялося, не ждучи запросин. Охтиз Базарний, як легко здогадатися, жив коло базарного майдану, і всі його предки жили там, завдяки чому одержали й своє прізвище, а ім'я? Здається, ім'я йшло ще від половців. Колись князеві Андрію Боголюбському половецький хан подарував коня, званого Актаз, себто Охтиз, як по-нашому, а відомо ж, що Боголюбський — це дванадцяте століття, про яке в Озерах так само, як і про князя Андрія, до речі, ніхто, крім учителя історії, не знав, зате половецьке ім'я зберегли. У Цьони Микити дружина звалася Муза, і Микита, мовби намагаючись виправдати дружинине грецько-мистецьке ім'я, все життя нічого не робив, а тільки вигравав на старенькій, обшмульганій скрипочці, грав на весіллях і в дні революційних свят, змагаючись з гармоністом Андрушею Супруном, а в будні з ранку до вечора вицигикував у своїй обідраній, захованій серед піщаних кучугур хатинці, сподіваючись, що його Муза прогодується тим його доведеним до небачених у Озерах вершин мистецтвом, а Муза тим часом, поклавши на плече сапу, йшла полоти ланку, щоб заробити якийсь там трудодень для свого безпутного Микити, навіки затруєного любов'ю до музики, і тим зберегти його для людства і для мистецтва. Дотримуючись усталеного сільського стереотипу, за яким жінки звалися: Килина, Горпина, Ярина, Дарина, Музу теж прозивали Музиною, так вона й жила, і вже навіть її Микита, видно, забув первісне звучання її імені. Імена перероблювано тут так само безжально, як колись хрестили нехрещених або стародавні євреї обрізали прозелітів. Лаврентій був просто Лаврo, занесений звідкілясь з інтелігентських світів Віктор перетворювався на Вихтіра, Мафей, забувши про свої біблійні корені, ставав Махтеєм і навіть дав назву куткові села: Махтеївка, зате Пуд не піддавався ніяким модифікаціям, бо це ім'я відповідало всім вимогам озерянського світу: гранично коротке, щільно збите, важке, як камінь, хоч одбивайся ним від псів або й від людей. Та й давали це ім'я людям вдачі важкої, похмурої, вороже настроєним до всього світу, а може, то гнітило їх слово «пуд», і вони поступово ставали такими, бо й як тут не станеш, коли тебе змалку всі дражнять і коли ти що далі, то більше переконуєшся, що у всіх імена, як у людей, і зласкавленими, й здрібненими, й приступними якимись можуть ставати, а ти тільки міра ваги, і більше нічого. Озеряни й правда вміли кожне ім'я перевернути так, що з нього народжувалися цілі розсипища імен-супутників, утворювалися гірлянди, вінки з допоміжних імен довкола, сказати б, основного, так, для прикладу, звичайне Карналеве ім'я Петро, що, як відомо, означало ще в греків не що інше, як камінь, виявляється, приховувало в собі такі багатющі поклади ласкавості, ніжності, лагідності, що малий хлопець аж пашів лицем, коли його дорослі називали кожен залежно від своєї душевної щедрості. Батько звав Пет-

риком, тітки, батькові сестри,— Петюнею, сусіди — дядьки — Петьком, бабуся — Петею, старші за нього хлопці казали зверхньо: Петь, дівчата обмежувалися всього лиш двома звуками Пе, але «е» вимовляли протяжно, ласкаво, так ніби закутували його в той м'який звук або обіймали своїми ласкавими руками, люди мовби заповзялися перетворити твоє життя на свято, творячи зі звичайного твого імені якесь суцільне славохвальство: Петрусь, Петрусик, Петюник, Петюнчик, Петюлюня, Петюлюнчик, та, на жаль, життя має не саму лиш привабливу сторону, іноді повертається до тебе й суворістю, тоді стаєш просто Петром, Петрякою, Петрилом, Петрунякою, Петриндею, Петярою, Петрюкою, Петрієм, Петриндієм.

Будь вдячним і за добре, й за лихе, і за ласку, й за суворість, бо отак, перекидаючи, мов вальок глини з рук м'яких і добрих в шорсткі й грубі, а тоді знов до ласкаво-обережних, зліпили з тебе те, чим ти є нині, і кинули в безжальні води життя: пливи, борсайся, випливай. Єдина ж міра вдячності: пам'ять.

А те давнє село його дитинства мало такі незглибні скарби для пам'яті, що Карналь нічого не міг забути з минулого навіть тоді, коли давніх Озер нестало, коли в тих місцях розлилося Дніпродзержинське море, а в степу, біля маленького хутірця Педанівки, народилися Озера нові, вже й не звичне українське село, а щось чи то голландське, чи французьке, щось із найвищих світових стандартів: геометричний малюнок вулиць, цегляні будинки, телевізійні антени, мов поменшені копії ейфелевих веж, колонада Будинку культури, просвічені сонцем поверхи середньої школи, трансформаторні будки, водогін, газові плити, розпланованні буйнолисті садки, а між ними покрівлі червоні, зелені, білі, і в таких прекрасних зіставленнях, ніби той, хто їх фарбував, щоразу вибігав на Просяниківську гору, щоб добирати якнайгармонійніших сполучень барв. Це було село з мрії, воно відкривалося, щойно ти переїхав через Просяниківську гору, довкола розливався широкими хвилями степ, який далі обривався, а село лежало в степу, точно й дбайливо покладене між горою, яка затуляла його від стугонливих степових вітрів, і безмежним колгоспним садом, що розгонисто застиг понад обривистим спуском до безмежного, як світ, простору, який був колись давніми Озерами, а тепер суцільною водою, морем, могутньою й загрозливою стихією, яка проковтнула все минуле, все, що було, але безсила була супроти людської пам'яті, яка, єдина, володіє загадковою здатністю воскрешати цілі світи, землі й тисячоліття. В Карналевій пам'яті оживали люди, вже давно вмерлі, зниклі навіки стежки, якими ходив до школи (ті стежки так дивно біліли навіть у найщільнішій темряві, що їх, мабуть, видно було навіть із космосу), затоплені дороги, де він уперше в житті побачив чорний гримучий мотоцикл, а на ньому Йосипового Грицька, шелестіли

вирубані Пудові осокори, коло яких хлопцем пас корови; згадувалися білі високі хмари над степом, коли він, бувало, носив батькові в поле обід, позираючи то на небо, то в книжку, яку завжди читав на ходу; ще й через сорок років міг би сказати, який вітер віяв у весняних байраках, коли вчителька природознавства повела їх на екскурсію і Грицько Олександров у берестах поцілував Офанову Тоньку; приходили в його пам'ять навіть усі ті тварини, яких уже давно не було на світі і яких, здавалося б, ніхто й ніколи не мав би згадувати: Михайлів вороний жеребець, що ганявся за дітьми, Бувтринова безрога корова, чорний скажений собака, якого дядьки гнали побіля церкви з випущеними рожевими кілечками кишок, і кишки волоклися по пилюзі, й пес ішов покірливо, понуро, тільки поблимкував закривавленими очима на дядьків, що суворо обступали його з вилами в руках, і псова смерть холодно вискувала на кінцях гострих ріжків.

І все це було мов живе, мов справжнє, стежки почувалися під ногами, шелестіло листя на давно зрубаних осокорах, тепло горнулася до ніг вода в Брідку, де вони малими ловили раків, тріскотіла молода крига на Поповім ставку, де колись провалився Карналів батько Андрій Корнійович, горіла й досі Миронова хата, яку запалила вночі блискавиця, й хата палала серед потоків дощу з такою червоною несамовитістю, що здавалося, ніби на тому місці прогорить і земля до найглибших її надр; хрипко дихали в залитих росою травах деркачі, лелеки мостили гніздо на неіснуючій Максимовій хаті, галич гамірливо обсідала високі дерева довкола церкви, спаленої ще фашистами, але вцілілої в Карналевій уяві; загрозливе протиріччя між неконтрольованою стихією згадувань і точно спрямованою життєвою діяльністю виникало для Карналя щоразу, коли він приїздив у гості до батька. Справді-бо: половину свого життя мріяти про згармонійований, впорядкований, прекрасно розпланований світ добробуту й краси, прагнути, щоб усі села стали такі, як його нові Озера, битися за оптимізацію життя у всіх його виявах і забувати про все, щойно опинившись перед тим простором, де минуло твоє дитинство, хапати за руки озерян, зазирати їм у очі, допитуватись: «А пам'ятаєте оте? А згадайте, як...» Карналеві однолітки, старші й молодші озеряни трохи подивовано сприймали вперте повертання дідового Андрієвого перевченого сина до давно забутого, вигукували, не змовляючись, казали завжди те саме:

— Та що ти, Петрусю, оті стежки, хати та осокори! Ти ж подивися, як зажили! Нам аби оце ще хоч год шість-вісім так пожити, то хоч умирай! Живемо і не віримо досі.

Щоразу на честь синового приїзду старий Карналь скликав гостей, сідали за столами, поставленими у виноградовій (виноград у Озерах!) альтанці, піднімали чарки, молодші міцно крекгали, червоніли міцними шиями, по-яструбиному тягнулися

до закусок, а старі розчулено зволожували очі, безрукий Яків Гармаш усе хотів обійняти діда Андрія своєю єдиною рукою, яку зумів вихопити з фронту, вигукував:

— Як гарно, брате Андрію, що ми й досі живем на світі!

І тоді вже всі починали згадувати: хто не прийшов з війни, хто вмер смертю своєю, а хто насильницькою, кого вбито, хто втонув, замерз у степу, згорів, учадів, отруївся. І Карналева пам'ять знову мандрувала в минуле, вихоплюючи звідти то одного, то другого, то Васю Бандея, що в сорок першому побоявся добровільно йти разом з Петьком на фронт, а в сорок третьому був мобілізований і загинув на тім боці Дніпра, ще й не встигнувши одержати обмундирування й гвинтівку; то Ванька Кіптілого, що писав, єдиний з-поміж десятикласників їхніх, вірші, а на фронті став кулеметником і сам десь тримав цілу роту фашистських автоматників, поки й не зрешетили його кулями; то Іллюшу Приходька, який не дуже любив учителя й сидів по два роки мало не в усіх класах, а на війні став капітаном і приїхав у сорок п'ятому весь у орденах і в медалях.

Десь у страшній далині ледь мріяв Микола Цуркін, перший механік і перший, сказати б, математик у їхньому селі, бо ніхто в тих краях до нього (та, мабуть, і після нього) не вмів так невимушено поводитися чи то з найскладнішими механізмами чи то з незбагненністю чисел. Найскладнішим механізмом на ті часи в Озерах був, ясна річ, отой настінний годинник, з двома гирками, що все кудись поспішав, широко ступаючи невтомним маятником, але так нікуди й не доходив, лишався на стіні, а коли й доходив кудись, то до своєї зупинки. Щось у ньому заїдало, щось вичерпувалося, завмирали латунні трибки й коліщата, безсило звисав маятник, безглуздою недоречністю вражали мідні ланцюжки з мідними гирками. Господиня бідкалася, що поламалася така цінна річ, билася об поли, те биття об поли ставало чутним мало не на все село, його відгомін доходив і в церковну сторожку, де висипався після нічного сторожування Микола Цуркін, він продирав очі, городами й левадами навпростець, так ніби боявся конкуренції, поспішав до тої хати, де так несподівано й безпричинно відмовила техніка, перед порогом довго сякався і витирав чоботи й носа, входив до хати, вітався, сідав на ослін коло столу так, щоб годинник мати за плечима, показував туди підкористо загнутим, жовтим од тютюну пальцем, зморгував до господині:

— Стало?

— Та стало ж, стало, бенеря його й знає, чого воно стало,— бідкалася господиня, змащуючи пірцем, умоченим у розтоплене масло, й перевертаючи на сковороді смачний плескавий пиріжок з сиром, схожий чи то на великого карася, чи то на бубнового туза, чи то на ту геометричну фігуру, яку Цуркін бачив на церковних вікнах з кольорового скла, але не знав, як вона може називатися. Та й що там фігура? Пиріжок є пиріжок —

ото й усе, а ще коли до нього густої сметани, та чвертку самогону, та...

— То забрати? — вже голосно скивував Цуркін на годинника.

— Еге ж, еге ж, коли ваша ласка, Миколо!

— Значиться так,— доплямкуючи пиріжок, вимазуючи з миски всю сметану, ще раз пересвідчуючись, що ні в чарці, ні в плящці не лишилося ніяких оденків, казав Цуркін,— механізм я заберу, а поки ремонтуватиму, то ти, Векло, чвертку мені щодня, та десяток яєчок, та сала, та паляницю...

Жінка, перелякана його незбагненною технічною мудрістю, лиш мовчки покивувала, стежачи за тим, як Микола вміло розгвинчує щось у годиннику, знімає циферблат, зблискує мідним і сталевим, дбайливо загортає все те складне начиння в брудну хусточку, що її дістає з власної кишені, а не просить у хазяйки, як це зробив би якийсь там голодранець,— сказано: чоловік коло церкви, батюшку щодня бачить, благословення приймає, весь у мудрості.

Лагодження тривало, поки ламався годинник ще в когось. Тоді Цуркін приходив до Векли з невеличким вузликом у руці, клав той вузлик на стіл, розв'язував, висипав на стіл коліщатка й трубочки, розводив руками:

— Розгвинтитись розгвинтилось, а згвинчуватися не хоче.

— Та як же? Що ж воно тепер, Миколо? — бідкалася жінка, а Цуркін був уже коло дверей і кидав звідти суворо:

— Сказано ж: не згвинчується!

Всі знали, що в нього ніколи не згвинчується, але всі давали йому лагодити зіпсовані «ходики», всі годували й поїли Цуркіна, бо кожен потай сподівався на чудо: а ось же ні в кого не згвинчувалося, а в мене згвинтиться, отоді всім покажу!

Ще вільніше, ніж з технікою, Цуркін поводився з математикою. Вночі він відбиває церковним дзвоном години, починаючи десь з шостої (коли була зима) або з дев'ятої (влітку), бо ж відомо, що в селі години неоднакові взимку й улітку, а також удень і вночі, власне, вдень там ніхто годин і не лічив, бо вони зливалися всуціль в єдиний відрізок часу від сходу до заходу сонця, лік починався з ночі, а там теж: літні години короткі, їх страшенно мало, а зимові довгі, їх так багато, що нікуди й дівати. В нічних годинах Цуркін часто плутався, надто ж докучали йому одинадцята й дванадцята, набридало бовкати в дзвін, витримувати проміжжя між кожним ударом, щоб люди, бува, не подумали, ніби б'єш на сполох, а заодно ще й рахувати. До десяти Цуркін ще дораховував сяк-так, а далі нападали на нього такі ліньки, що він або ж замість одинадцяти бив дванадцять, гатив і цілі тринадцять. Коли ж парубки, повертаючись з вечорниць, сміялися з Миколи й кричали йому з-за огради, що він ударив лишку, Цуркін якого ніхто не виховував у дусі критики й самокритики, огризався:

— А ось я вам одіб'ю один раз назад!

І справді, бив і чотирнадцятий раз, з чого можна було зробити висновок, що Цуркіну була приступна ньютонівська ідея симетричності часу, згідно з якою час може протікати в обох напрямках. Озерянські ж парубки стояли на позиціях французького фїлософа-їдеаліста Анрї Бергсона, який вважав, що час несиметричний і ніколи не може рухатися в зворотному напрямку, тому ніяк не могли сприйняти Цуркінової ідеї «відбивання назад» годин і звали його пришелепкуватим.

Може, Петько Карналь уже тоді задумався над існуванням позитивних і негативних чисел, спонукуваний до того спробами Миколи Цуркіна надати часові зворотного напрямку? Хоч як там було, але в Озерах люди завжди мали потяг до незбагненного, до роздумів, до розв'язування таємниць природи, і коли не всі могли дорівнятися Миколі Цуркіну в його зухвалих заграваннях з мудрістю й, сказати б, з вічністю, бо час — це завжди вічність, зате ніхто не хотів опинятися в ролі отого чоловіка, що в бога теля з'їв, і міг усе життя битися над питанням, чому Дніпро тече від Кременчука, а не навпаки, чому трава зелена, чому на вербі не ростуть грушї, і, звичайно ж, кожен хотів перелічити на небі зорі, не лякаючись марності своїх зусиль і не здогадуючись, що навіть Норберт Вінер колись вмістить у першім розділі своєї «Кібернетики» дитячий віршик про те, що тільки бог може до єдиної перелічити зірки й хмарки на небі, людині ж, замість намагатися охопити своїм розумом безлад, ліпше пошукати якогось ладу в тому безладі, викликати його своїми силами, з чого, власне, й починається так звана наука управління.

З Норбертом Вінером аж ніяк не погоджувався Панько Нескоромний, який вважав, що на світі все підпорядковане точному розрахунку, все має своє місце, безлад же належить до явищ злочинних, в чому можна було досить легко переконатися на поведінці Панькового сусіда Івана Трохимовича. Все було дуже просто: Панько мав кролів, Іван Трохимович — ружжо дванадцятого калібру. Взимку Іван Трохимович лежав собі на печі, вигріваючись на теплій черені й принюхуючись до смачних пиріжків, які його Палажка витягала на бляшаному листі з печі. Іноді знічев'я Іван Трохимович визирав у маленьке віконечко, з якого було видно йому його садок, а за ним стіну Панькового сарая. Сніг, мороз, все мертве, сумовито чорніють яблуні й груші, аж не віриться, що висітимуть колись на отих покарлючених, як руки в відьми, гілках червонобокі яблука й жовті, завбільшки з глечик для молока, груші. Й тут зірке око Івана Трохимовича помічає щось сіре, стрибливе, волохате.

— Нюсику! — кричить він до сина.— Давай ружжо!

Син подає ружжо, Іван Трохимович відсуває віконечко, прицілюється: «Б-ба-бах!»

— Гинику! — це вже до другого сина.— Збігай у садок, я зайця вбив!

Але поки Гиник, взувши валянці й накинувши кожушок, вискакує в хати, до так званого зайця з-за сарая вже біжить Панько й насварюється на відкрите напічне віконечко темним кулацюрою.

— Що ж ти, махамете, вп'ять мого кроля встрелив? — похмуро каже він.

— Заєць! — кричить у віконечко Іван Трохимович.

— А я тобі кажу: кріль. Сам з клітки випустив.

— А я кажу: заєць!

— Кріль же! Мій!

— Заєць!

— Кріль!

Гиник стоїть коло дядька Панька, простягає руку, мовляв, батько звеліли, аби я приніс додому.

— Кажу ж: кріль! — вже мало не жебраючи, каже до віконця Панько.

Віконце сміється розкотисто й розгонисто.

— Поки стрибав, то, може, й кріль, а раз я його вбив, то вже, виходить, заєць.

— Та кріль же!

— Кріль то коли в ньому дробу немає. А тут дробу-сіканцю копійок на п'ятдесят я вгатив. Заєць! Віддай хлопцеві, а то як пальну!

Ясна річ, Панько був занадто темний чоловік, щоб мати уявлення про науку системності, теорію систем, про неможливість передбачити поведінку й стан тої чи іншої системи в майбутньому, про те, що будь-яка ізольована система може докорінно змінюватися, коли її ізольованість буде порушено з тих чи інших причин. А що таке кріль, поки він бігав Паньковим двором, та навіть і садком Івана Трохимовича? Це справді своєрідна біологічна система, ізольована від Івана Трохимовича, звана Паньком з якихось йому відомих міркувань словом «кріль». Коли ж цій системі ввігнали в її сірий пухнастий бік жменю свинцевого дробу, вона вже не є тим, чим була досі, і вже Іван Трохимович має право, виходячи з своїх дій, назвати її так, як йому здається доцільним і виправданим, себто словом «заєць». Отож він лише на невловимий проміжок часу створює безлад у ладові, який панував у Паньковій уяві, і штучно, з допомогою ружжа й меткого ока, створює вже новий лад, з якого, власне, й починається наука, згодом, коли вже ні Панька, ні Івана Трохимовича не буде на світі, названа наукою управління.

Ох, якби ж то все дитинство наповнено було тільки веселими пригодами й кумедними дядьками, в поведінці яких згодом можна буде відшукати жартома корені кібернетики, генетики і всіх найнесподіваніших наук і теорій!

У лютому п'ятдесят першого року Карналь одержав листа від батька.

«Дорогий синок Петрик!

Вперш за все сповіщаю, що я сьогодні відзначив вихідний день і день голосування за депутатів до Верховної Ради. У нас при дільниці був устроєний так званий бухвет, де була 1 бочка пива. Хто прийшов рано, то напився. Я сам пішов рано і випив бокалів 3. Потім пішла до мене хороша братія, у мене вже до вечора посиділи за столом, це відзначили день слободний.

Тепер опишу, що у нас робиться. Дома все в порядку. Оце 19 лютого отелилася корова, привела тьолку хорошу, це вже підряд 4 тьолки. Отелячилась утром, а ноччу був мороз великий і била хуга. Я насилу теля у хату вніс, дуже було важко. Тепер у хаті зразу почали прив'язувати, бо таке шкодливе, уже й на лежанку зіскакувало, а тепер з Одаркою Харитонівною, твоєю мачухою, у хаті, вона до нього гомонить, воно слуха, хліб навчила їсти. Опишу тобі, що в неділю 18/II помер наш любимий дядя Логвин, а твій дєдушка. Це був у нас останній рідний дядя Логвин, якого ми в цім році часто провідували й випивали з ним, а він нам пісні співав і свою оту Шевченкову «Ой крикнули сірі гуси» найчастіше. Тепер немає дяді Логвина. Це він у нас по старості трохи захворів, і сидів, і лежав, а тоді написали телеграму до Грицька в Дніпропетровськ, Грицько приїхав, дядя Логвин сів з Грицьком увечері, півлітра випили, чаю попили й полягали спати, а на утро встали, а дядя Логвин уже готовий, помер тихо й спокійно. Отак мій тато, а твій дідусь Корній та його батько, а вже мій дідусь Федір легко вмирали, якби так і мені вмерти, я б нічого й не хотів. У неділю 18 в два часа дня похоронили в садку коло хати, а увечері зробили поминки, зійшлося трохи старих бабів, а то ми всі браття — Ілько, я, Грицько, Федір Левкович — і як почали звечора пити горілку і співати пісню дядькову Логвинову, яку він любив, «Ой крикнули сірі гуси», то й поминали до двох часів ночі, і вийшло все в порядку.

Тепер опишу, яка у нас погода. Почало розтавати, вода з гір тече, скоро буде весна. У нас по господарстві курочки несуться, корова доїться, теличка вистрибує в хаті, свиню годуємо лучче, як самі їмо, не знаю тільки, що буде з неї. Дамка скоро опороситься, бджілки вже одна сімейка загинула, не хватило харчів, і ті хто зна, чи й видержать, поки що годуємо, та не знаю, як це буде далі, уже багато в людей померло. Тепер прохаю тебе, Петрик, передай привіт від мене Айгюль і прохаю, пиши мені листи, бо я все жду.

Поки до побачення, остаюсь я твій батько і цілую кріпко. Андрій Карналь».

У них з батьком була дивна любов один до одного. Почалась з смерті матері. Карналь не мав нікого на світі, крім батька, але виявляти свої почуття якось мовби соромився, батько так само належав до людей стриманих, отож збоку могло видатися, що вони ставляться один до одного якось ніби недбало, чи що. Карналь пробував згадати вияви батькової ніжності до нього, то нічого й не приходило на пам'ять, хіба що купівля велосипеда та плакати. Велосипед батько купив Петрові, ще коли той учився в п'ятому класі. Їздив для того до Дніпропетровська, довго там шукав, стояв десь у черзі, привіз хромоване чудо Харківського велозаводу, всім хвалився, що заплатив аж сімсот п'ятдесят карбонавців, радий був з того, що в селі ще ніхто не мав саме такого велосипеда, згадував про той велосипед ще й по війні, але тоді вже син посміювався з батька: «Мав гроші, то й купив, теж мені знайшов, чим хвалитися». Зате плакати — то справді було щось особливе, суто карналівське. Батько любив, щоб у нього на всі революційні свята «гуляли» вдома. Жили вони тоді у великій куркульській хаті, проданій батькові сільрадою, місця в хаті вистачало, тож і збирав батько всіх друзів, приходило чоловік з тридцять, пили, їли. Їли, співали пісень, а щоб не забували, задля чого зібралися, то батько напередодні казав Петькові: «Будемо гуляти оце на Восьме березня, намалюй, Петрику, плаката». І Карналь брав паперові шпалери, розрізав їх на вузькі стьожки, склеював, виписував великими літерами: «Хай живе Восьме березня — Міжнародний жіночий день!» Так само до Першого травня, і до дня Жовтневої революції, і на Новий рік. Плакат висів над головами гостей, кожен міг прочитати написане Петьком, кожен, хто хотів проголосити тост, проголошував його, не задумуючись тяжко, просто за Петьковим текстом — малому було чим пишатися, і в ті хвилі серце Петькове сповнювалося такої любові, такої ніжності до батька, що готовий він був при всіх кинутися тому на шию, цілувати його колючі щоки, плакати від розчулення. Але стримувався, бо хіба ж усі Карналі не належали до найстриманіших людей в Озерах!

Вже по війні, коли Карналь приїздив до батька разом з Айгюль, найпершим проявом ніжності між ними обома було... батькове гоління. Батько навмисне не голився цілий тиждень перед синовим приїздом, знав, що той привезе якусь особливу бритву, і той справді привозив, і в перший же день відбувався урочистий ритуал батькового гоління, а тоді одеколонення, бо невістка щоразу привозила для старого Карналя якийсь особливий одеколон, батько струшувався, помолоділо блискав очима, потирав руки: «Оце год сорок скинув з себе, спасибі вам, дітки!»

Коли померла мати, батько довго не одружувався. В селі казали: «Карналь по молодицях ходить». Петько не знав, що то таке «молодиці». Раз був випадок у степу коло Топила. По-

обідавши, селяни мали звичку передрімати спеку в холодку, а холодок був тільки під возами. Старші прилаштовувалися під возами, малеча гнала поїти коней до Топила, бавилася коло води в глибочезних глиняних ярах, які починалися коло Топила й звивисто бігли аж до Стрижакової гори. Петько чомусь не побіг того дня з хлопцями, опинився серед дорослих, його й не помічали, а тоді хтось побачив, злякано затулив від нього поблизького воза: «Не дивися, Петрику! Відвернися!» Аби не було такого несподіваного застереження, то, може б, він і справді не звернув ніякої уваги на той віз, та коли в тебе перед очима спітніла дядькова спина, яка затуляє півсвіту, то конче хочеться вихилитися з-за тої спини й бодай краєчком ока накинути на те заборонене. Петько визирнув з-за чужої спини, прошмигнув поглядом у сутінь під возом, захищеним од сонця звішеною до самої землі попоною, побачив на землі під возом Мотрону Федотівну, дружину сільрадівського секретаря, а зверху Мотрони Федотівни чомусь був його батько, Андрій Карналь. Блиснуло біле жіноче тіло, лилося з-під воза невтримно, як вода, затоплювало все довкола, загрожувало затопити й малого Петька, він підхопився й, плачучи, побіг униз до Топила, втікав, сам не знаючи від чого, але хоч несвідомо, а знав: треба втікати, бігти світ за очі в безсилих сльозах перед незбагненністю дорослого світу.

Щоліта озеряни їздили на сінокос у Дубину — великий дубовий ліс коло Дніпра на далекому кінці села навпроти прабережної Дереївки. Їхали туди довго, вибиралися ще з досвітку, рипіли гарби, гейкали погоничі на волів, гарно дрімалося під те рипіння й гейкання, і згодом ніколи не міг згадати, як добиралися до Дубини. Так ніби переносили тебе спляч ого, але не тільки тебе самого, а й твого батька, і Васька Гнатового, і дядька Гната, і всіх Андріїв, і Раденьких, і Коваленків, і Нескоромних, і Нагнійних, гарби, волів і коней, коси, мантачки, бабки для клепання кіс, граблі, вила, тикви з теплою м'якою водою, закіпчені тагани на триногах. Зате пам'ятає, як повертався назад на гарбі з сіном, такій високій, що зачіпався за гілля всіх дерев по дорозі, а дорога була далека і вся в вербах, берестках, грушах, галуззя цьвохкало об сіно, обчухрувало, обчісувало гарбу, тверді сучки висмикували цілі оберемки сіна, і воно висіло на деревах, мов бороди чарівників або відьомські коси.

Скільки й пам'ятав Петько, в Озерах завжди чомусь було повно німих. Відзначалися дикою силою, відважністю, не лякалися ні бога, ні чорта, їх кожен намагався обминати стороною, дівчата боялися виходити заміж за німих, і вони зникали, не лишаючи нащадків, сходили зі світу молодими: той утонув, той згорів, того понесли коні й убили, того зарізали парубки коло церкви за якусь дівку. Дика сила збиралася в цих людях. Мабуть, у словах з людини виходить надмір сили, коли ж

такого виходу немає, сила скупчується в чоловікові і штовхає його коли й не на злочин, то на вчинки нерозважливі, часто безглузді, а то й конечні. Один з німих, ще парубчак, вмів гарно малювати. Ніхто його ніколи не вчив, упало на нього вміння, мов з неба, він малював мовби для власної розваги, вмів зобразити і коняку, й корову, і хату, і вхопити риси обличчя, так що виходило схоже то на Микиту, то на Грицька, то на Пріську. Того літа в Дубині, поки косили сіно, перевертали покоси, згрібали, клали в копиці, німий, розважаючись, замальовував дядьків у простий школярський зошит звичайнісінькою вуглиною, взятою з вогнища, де варився куліш. Намалював він і Андрія Карналя, показував дядькам і тіткам, дядьки реготали заливисто й голосно, тітки прискали в кулак і, червоніючи, відверталися. Петько ще й не знав, що там намальовано, але німий показав і йому аркушик з зошита в клітинку, хлопець побачив обкреслену чорним вугіллям подобизну чоловіка, вельми схожого обличчям, надто ж носом і бровами, на його батька Андрія Карналя, але чоловік той, на відміну від Петькового батька, був чомусь голий і дочеплене було йому величезне соромне тіло. Німий тримав аркушик паперу перед Петьковими очима й безгучно сміявся. Хлопець рвонувся вихопити в німого з рук ганебний малюнок, але той відсмикнув догори, тоді Петько, стиснувши свої маленькі кулачки, вдарив ними німого в живіт, кинувся на того всім своїм тоненьким і легеньким тільцем, бився об нього відчаєно й безсило, плакав, розпачливо повторював: «Я тебе! Я тобі!..» Прибіг Андрій Карналь з косою, зляканий і розлючений водночас, вихопив у німого малюнок, пошматував, замірився на невдалого художника кіссям, обняв одною рукою сина, став утішати: «Не плач, Петрику, не треба, синочку!!!»

А він плакав довго й невтішно, схлипував ще й уночі, вже на високій, як хата, гарбі з сіном, яка поволі котилася м'якою дорогою з Дубини, котилася довго-довго, то ніби провалюючись у теплу потойбічність, де не жив жоден звук, то возносячись у всіяне зорями небо, де жили таємничі голоси ночі: попискували пташенята в гніздах, шелестіли крила, щось зітхало, скаржилося, на Дніпрі ляпав плицями коліс пасажирський пароплав, коли ж ішов буксир, тягнучи вервечку барж, то в ньому стугоніло й двигтіло, відлунюючись у глибинах ріки і мовби у всьому просторі; в незміримій далині співали дівчатка, сонно скрикував невідомий птах, ліниво згавкували собаки, тоді ще не було безсонних тракторів і нічних самольотів, а замість супутників безгучно шугали з неба на темну землю зорі, а їм назустріч розпростовувалося щось велике й невідоме, пахощі сіна зливалися з пронизливими запахами ночі, туркотіли вози, погейкували погоничі, лагідь м'яко накривала малого Петька шовковою запоною сну, він угрівався коло теплих жіночих ніг, обгорнутих широкими спідницями, а тоді злякано здригався, в

його душі щось постогнувало, він знов згадував несправедливо, як здавалося йому, покривдженого батька, і ось там, на високій гарбі, серед пахощів і якихось ніби живих шурхотів свіжого сіна, заприсягався собі завжди захищати батька, єдину рідну людину, яку мав, навіки рідну, найдорожчу в світі.

І коли ранньої зими, сковзаючись на замерзлій калюжці разом з Васьком Гнатовим, почув, як тітка Радчиха кричить: «Петю, батько твій провалився на поповім ставку!», то не став перепитувати, побіг через увесь куток, побіля Клинця, Квашів, паламаря, побіля церкви, перескочив через чийсь город, перечіпаючись у незібраному соняшникові, спинився на бугрі над поповим ставком, розгублено заметався очима між берегами, по свіжому чистому льодку, шукав ополонки, шукав поламаних, вивернутих, поставлених сторч крижин з білими, як мертві кістки, закраїнами, мався б тут бути вже гурт людей, цілий натовп, але не було нікого й нічого, молодий лід недоторканістю своєю холодно вдарив Петькові в очі, лише коло самого берега можна було помітити, та й то після впертого й пильного обстеження всього ставка, якесь порушення цілісності крижаного панцира, хлопець метнувся туди, справді, лід поколотий, проломлений, видно навіть, що хтось ніби тут борсався, але ж мілко й грузько, дно відразу під льодом, вода майже вся вимерзла, тут не втоне й миша, не те що чоловік, та ще такий високий і дужий, як Андрій Карналь. Невже тітка Радчиха могла так жорстоко пожартувати? А може, їй хтось сказав, а вона сказала йому, Петькові? Хіба таке не буває?

Він пішов на бугор похнюплено й засоромлено, тепер не мав куди квапитися, пішов через попів садок, побіля школи й садиби Андрія Примінного, найхитрішого чоловіка в їхньому селі, Андрій щось тесав коло повітки, видовживши шию, визирнув з-за плоту, побачив мале Карналеня, погукав ласкаво й співчутливо:

— Агов, Петрику, батька шукаєш? Він у куми сушиться. В ставку провалився. Хотів навпрямець до Арсентія пробратися. У соз хотів потягти Арсентія. А воно нетерплячка, бач, до чого призводить...

Примінний колов у селі свиней. Жоден дядько не міг заколоти свого кабанчика, навіть кільце вставити й то було жалко, тому завжди кликали Андрія Примінного. Він приходив з довжелезним вузьким ножакою, спокійно входив у свининець, ласкаво поцокував язиком до кабана, коли той довірливо підходив. Примінний чухав йому за вухом, тоді черево, від таких почухувань свиняка, вдоволено порохкуючи, влягалася на бік, задирала мало не по-собачому ноги, і ось тут Андрій непомітно діставав свого ножаку й штрикав кабанцеві під ліву ногу, точно в серце. Коротке, здивоване, гірке «кувік!» — і кінець. Примінному насмажували велику чорну сковороду крові з салом, ставили пляшку, він випивав, з'їдав разом з хазяїном сковороду

свіжини, брав за труди добрячий шматяру сала і м'яса з вирізки — так і жив.

Коли Андрій Карналь став організовувати бідноту в колгосп, названий ним романтично «Червоний борець», Примінний відкрито й не виступав проти нього, а тільки ходив до дядьків, колов, як і колись, свиней, їв смажену кров, припиваючи міцненької, поплямкував масними губами, майже улесливо, солодко проказував:

— Чули? Карналь, примінно, усіх зганяє до созу, і все усуспільнюють і все роблять червоним. Беруть, примінно, коней, корів, плуги, ступи, граблі й вила, рядна й макітри, і мій ножик усуспільнять, і всі швайки й молотки, що в кого знайдуть, а всіх, примінно, заставлять ходити в червоних штанях і в червоних спідницях — чи то хлопець, чи дядько, чи дівка, чи баба Мар'яна, ота, що їй уже сто двадцять років!

Сам Примінний мерщій порозпродував усе, що могли справді усуспільнити, й записався в колгосп, остерігаючись, аби його не розкуркулили, але інших відраював, і всі про те знали, знав і Карналь, знав навіть малий Петько, але робив усе Примінний так уміло й потаємно, що ніколи не ловився. Подивишся — ніби перший друг Карналеві, а в душі — найзапекліший ворог. Діти, мабуть, найбільше відчувають тих, хто вороже ставиться до їхніх батьків. Петько так само мав упередження до Примінного, може, саме той сьогодні й порадив батькові братися навпрямець через ставок, збрехавши, що лід уже міцний, бо для такого, коли б Карналь утонув, то він тільки перехреститься. Петько нічого не сказав Примінному, мовчки повернув у вузеньку вуличку, що вела до присадистої, закинутої в риденький садочок хатки його хрещеної матері, а батькової, отже, куми, Одарки Харитонівни. Тільки як уже сховався від слизьких очей Примінного, не втерпів, знов зірвався з усіх ніг, захекано вдарився об двері куминої хати, натиснув на клямку, двері легко подалися, він опинився в темних сінях, де тхнуло квашеною капустою і мишаками, легко знайшов по пам'яті хатні двері, не стукаючи, навіть не пошкрябавшись (не до пристойності, коли мало не втонув рідний батько!), зайшов до хати. В печі горів вогонь, палахкотіло, сичало, видно, щось варилося чи, може, й смажилося, а хто варив і для кого, й не скажеш, бо нікого Петько не бачив ні біля столу, ні на полу, застеленому барвистим рядном, ні на лежанці. Він шморгнув носом, чи то заміряючись заплакати, чи просто від розгубленості, і лише тим пошморгуванням зродив у хаті щось живе, воно десь заворушилося, зашепотіло, тоді вигулькнуло з-за коминка печі, з-під самої стелі, було дивно двоголове, ніби з казки або з кошмарного сну, втупилося в Петька відразу чотирма очима гнівливо, обурено, а тоді двоголовість розчахнулася, розполовинилася, тепер загрозлива невдоволеність змінилася, сказати б, потривоженістю й розгубленістю, Петько впі-

знав батькову стрижену голову і голову Одарки Харитонівни з її розкішним рудявим волоссям, за яке Петькові тітки звали її «рижою», він навіть подивувався тій обставині, що батько й Одарка Харитонівна чомусь опинилися вкупі на печі, зраділо гукнув: «Тату!» — і вже намірювався стрибнути на лежанку, щоб хоч доторкнутися до батькової щоки, переконатися, що батько цілий, неушкоджений, живий і здоровий.

Але Андрій Карналь зовсім не зрадів синовій появі, він аж ніби штовхнув Петька в груди суворим: «Ти чого ж».

— Так ти ж... ти ж...— Петько не міг говорити, його душили сльози, він щосили стримувався, щоб не вибухнути плачем, заганяв назад схлипування, що підступало до горла.— Ти ж... утонув... Тітка Радчиха сказала...

— Ото не пасталакала б вона язиком! — гримнув батько, а Одарка Харитонівна підпряглася й собі:

— І пересушитися чоловікові не дадуть!

Та вона все ж була жінка, першою збагнула, що не слід наживати собі такого ворога, як малий, тому мерщій змінила тон:

— Може, тобі пиріжечка дати, Петю?

— Не хочу я вашого пиріжечка! — гукнув Петько і, хряпнувши дверима, вибіг з хати.

Народився Петько весною, на Юрія, коли вперше виганяють на пашу коней, коли Дніпро заливав молоді плавні, і під його прозорими теплими водами зацвітають поміж травами якісь жовті соковиті квітки. У п'ять років йому вже довіряли пасти не тільки власну корову, а й сусідські,— і ось ти займаєш, окрім своєї рябої, ще й дідову сіру, й дійкасту корову Феньки Біловуски, яка щодня за пасіння корови дає тобі гарну картонну гільзу від рушниці свого чоловіка Василя Михайловича, єдиного інтелігента на їхньому кутку, бо Василь Михайлович працює бухгалтером на Тахтайському кам'янім кар'єрі, і його щодня підвозять туди й привозять додому парокінною бричкою-тавричанкою, розмальованою в зелені стебла й червоні та білі квіти.

Тої весни Андрій Карналь мав розмову з сином вже як ніби з дорослим. Вони сіли за стіл один навпроти одного після вечері, менший стривожено позирав на старшого, очікуючи, що ж той має йому сказати, а старший так само тривожився, не знаючи, який відгомін у душі малого знайдуть його слова, бо мав сказати йому слова трудні й не щоденні.

— Слухай, Петрику, тобі вже п'ять років, ти хлопець великий, бачиш, як мені тяжко, не впоруюсь я з усім, і колгосп у мене, і домашнє все, та й тобі догляду не можу дати. То от як ти дивишся, коли б узяв я тобі матір...

Петько мовчав, але в його мовчанці почувся зойк: «Матір?» І Андрій Карналь уловив те зойкання дитячої душі й, червоніючи й затинаючись, мерщій замурмотів про те, що, ясна річ,

рідної матері ніхто не замінить для Петрика, а вирвалося слово про матір лише тому, що жінка, яку він хоче взяти, буде малюку як наче рідна, та Петрик її добре знає, то його хрещена мати Одарка Харитонівна, бач, і зветься вона теж «мати», хоч і з додатком застарілим «хрещена», який їм тепер і не личить якось, бурмотіння батькове тривало довго, батько заплутувався більше й більше, він, мабуть, ждав, що Петрик виручить його, але малий затявся, мовчав, він збагнув, що батько не радиться з ним, уже вирішив усе без нього, а вся ця балаканина лиш для годиться, в ньому скипала злість до майбутньої мачухи, злість поставала й проти батька, який так легко й просто зрадив їхню єдність, ще й не відаючи про те, що діти ненавидять усіх мачух на світі, він сповнювався ненависті до Одарки Харитонівни, ненависть перехлюпувала й на батька, хоч любов до батька від того не ставала меншою, а ще ніби й побільшувалася, так само безмовно дивлячись на батька, він зненацька впав головою на стіл і затрусився в риданнях, забився безпорадно й безпомічно і не міг втішитися й від ласкавих батькових рук, не помогла батькова долоня, що тихо гладила його по голівці, батькові обійми й притискання до грудей теж не зарадили, хлопець плакав довго й невтішно і заснув у сльозах і в розпуці.

Мачуха прийшла до їхньої хати вночі, батько перевіз тихцем її небагате майно, не було ніякої гулянки, ніяких гостей, Петько прокинувся, вже маючи в хаті мачуху, сподівався, що все в хаті буде сповнено ворожістю, але було щось інше: якась затишність, чистота, пахло свіжими пиріжками, які Одарка Харитонівна пекла таки найсмачніші в селі, пекла вона й паляниці, мабуть, чи не найліпші в Озерах, і борщ у неї виходив такий, що приїздили покуштувати мало не з самого Кременчука, сповідувала чистоту в одязі й в усьому таку, що навіть Петькові тітки, які не могли простити своєму братові одруження з «рижою», вимушені були визнати:

— Вже що твоя мама Варка, Петю, була чистуха, а таки ж рижа їй, мабуть, не поступиться...

Але все те: і неймовірна чистота у всьому домашньому, і смачні пиріжки та борщі, і невгамовні клопоти мачушині про Петька та його батька,— діставалося надто високою ціною. Пропала тиша в їхній хаті, пропав спокій, тепер тут запанувала крикнява, прокльони, сварки, на Петька щоразу знаходилася лозина, якою мачуха володіла просто артистично, батька ж Одарка Харитонівна била ревнощами, спрямовуючи їх на все на світі: на молодиць, які не байдужі були до Карналя, на колгосп, який поглинав увесь Карналів час, на районне начальство, яке часто викликало голову «Червоного борця» то для звітів, то для інструктажів, то для «накачок», то для заохочень, то для головомийок, мачуха ревнувала батька до колгоспних коней і до реманенту, до зораних полів і до весняної сівби, до

несхитних ідеалів і до погоди. Петько не міг збагнути: навіщо було брати в їхню тиху й мирну хату таку крикливу й сварливу жінку? Борщ їм варила бабуся, яка жила через город. Сорочки прали тітки, а для Петька то ще й вишивали спідні сорочечки гарними квітками червоною і чорною заполоччю. Навіщо ж мачуха?

Хлопець розпочав затяжну, власне, безнадійну, але затяту війну з мачухою без проголошення початку воєнних дій. Зброя знайшлася якось сама собою: він просто уникав будь-яких звертань до мачухи, знехтував кличною формою, що існує в українській мові ніби навмисне для приборкання таких непокірливих малюків, як він, не називав мачухи ні мамою, ні Одаркою Харитонівною, ні тіткою, ні чортом-бісом, ніяк. Коли вже конче треба було звернутися, бо ж закони господарчого життя неминуче кидають тебе навіть до зненавиджених тобою людей, то він викручувався безособовими зворотами або ж обходився формами на «ви»: «Ви казали принести», «Ось вам передали...», «Батько просив, щоб ви...» Клична форма існує для привертання уваги. Ти звертаєшся до людини на відстані, називаєш її так чи інак, вирізняєш її з-поміж інших, вона знає, що говориш до неї, тоді обзивається або просто слухає тебе. А коли не хочеш ніяк називати, як привернути увагу? Єдиний вихід — скоротити відстань, тобто підійти впритул, потрапити в поле зору, аби не було сумнівів, до кого саме ти говориш. В цьому приховувалися не самі лиш незручності, а й небезпеки. Бо мачуха досить швидко збагнула, до якої зброї вдався малий у неоголошеній війні з нею, і, переконавшись, що мирні засоби не дають ніяких втішних наслідків, вичерпавши всі можливості залагодити взаємини з пасинком добром, перестала гамувати свою натуру і використовувала кожний випадок, коли Петько вимушений був наблизитися до неї на відстань, для нього небажану й небезпечну. Користалася мачуха, як правило, підручними засобами: лозиною, ганчіркою, віником, рогачем. Що мала в руках, тим била, штурляла, повчала Петька, незмінно супроводжуючи свої дії словами:

— У людей діти як діти, а тут мамула чортів! Та назви ж мене хоч відьмою, хоч бенерею, хоч заразою, коли вже не хочеш ні матір'ю, ні Одаркою Харитонівною, ні тіткою покликати!

Десять років, до самої війни, тривали ці Петрикові уникання, викрути, змовчування, і ніхто не втручався, ніхто не прийшов на поміч ні мачусі, ні йому, хоч, ясна річ, співчування були й з одного боку, й з другого, один тільки їхній сусід по хаті Михайло Андріївський, високий байдужий чоловік з вічно прислиненим до нижньої губи товстим бичком од цигарки, мружачи хижі свої яструбині очі, підохочував Одарку Харитонівну:

— Ану ж, лигни його, Одарко, хай знає свій карналівський колгосп!

Діти не мають змоги вибирати. Вони приречені або до суцільного щастя, або до нещастя, вже як кому воно поведеться. Петько п'ятирічним отримав мачуху, сусіда Михайла мав у хаті від народження. Хата їхня не була схожа ні на яку хату в селі, хоч там можна було знайти безліч дивоглядів. Довга-предовга, глиняна, як і всі озерянські хати, але на кам'яному підмурку, прихованому широкою старосвітською призьбою, вікна з різьбленими, хоч і спорохнявілими віконницями, покрівля з очерету, шальовки попід стріхами теж різьблені й колись, видно, фарбовані в червоне, дві половини хатні розділені великими сіньми, які на відміну від усіх сільських хат мають у задній стіні вікно, так що й не сіни, а мовби ще одна проміжна кімната, в якій улітку завжди панує прохолода, пахне динями й медом, а взимку світяться в вікно сніги з дідового городу й видно, як синиці перепурхують між голим віттям абрикосового дерева, яке росте за хатою. Головне ж у цій хаті — ганок. Високий, дерев'яний, весь у скам'янілій піні різьблення, старі висохлі дошки таємничо поторохкують у тебе під ногами, чотирикутні стовпці, які тримають на собі штудерний дашок, ще зберігають у вирізах залишки такої самої червоної фарби, як на шальовках, вичовгані старезні лави з двох боків уподовж ганку так і припрошують посидіти, посковзатися на них, дотираючи вже й так попротирані в відомих усім місцях штаненята, під ганком вічно кубляться кури, іноді метнеться туди рудяво-біла ласка, буває, що забирається навіть тхір, викликаючи жахливий курячий переполох, з ганку добре видно весь двір: сарай, комору, стайню, підкат для возів і саней, погрібник, свининець, головне ж — клуню високу, з величезними дверима, в які може в'їхати гарба з снопами, і збоку з маленькими дверцятами, щоб уходити до клуні людям, і ті, й ті двері яскраво-червоні, аж у очі б'є тою червоністю, ні в кого в селі немає такої клуні і таких червоних дверей, хоч тут і люблять святковість для ока. Хата ця належала колись козакові Колісннику, який мав дворянське звання (від нього й куток сільський став зватися Дворянівкою), але з усього свого дворянства Колісник мав лише три гектари землі в Рябцевому (Рябцеве лежало в таких глибинах степу, що Петькові уявлялось так само далеко, як Кавказ, де був у армії його дядько Дмитро, або Таврія, де в колоністів колись служила покійна мати) та оцей двір, щоправда, заставлений усіма необхідними будівлями, але відомо, що самі будівлі ще не складають селянського господарства. Щоправда, без хати й без сяких-таких халабуд для всього живого теж не втримаєшся на цій землі, попри всю її щедрість і буйнощі квіткування й устилання її всіляким зелом. Вдова по Колісннику стара Колісничиха, вмираючи і не маючи ні дітей, ні родичів, заповідала свою хату й усю садибу двом сусідським парубкам-однолітkам і голодранцям за сумісництвом: Андрієві Карналю й Михайлові Андріївському. Вони посе-

лилися в двох різних половинах хати, Карналеві дісталася та половина, де була піч, в Михайловій печі не було, а стояла посеред хати якась химерна висока груба з безліччю закрутів, сховків, дучок і отворів. Карналь одружився на бідній наймичці Варці, в якої все багатство складалося з вишитих її власними руками рушників, зароблених у Таврії трьох хусток, двох вовняних спідниць — чорної й зеленої, білої кожушанки, старовинної корсетки й разка намиста, яке видавалося тоді неймовірною коштовністю, а згодом виявилося простісіньким барвистим склом. Михайло ж, високий, жилавий, насмішкуватий парубок, закохав якось у себе Катрю Вуркобронівну, доньку найбагатшого в селі чоловіка, старий Вуркоброн, ясна річ, не сповнився захватом від звістки про доччину закоханість, на шлюб згоди не дав. Коли ж Катря все-таки втекла до Михайла, то прокляв і її, й зятя свого самозваного і, на всяк випадок, увесь їхній імовірний приплід, тобто всіх діток, яких вони матимуть. У них народилася донька Нацька, коли Петькові було п'ять років, Нацьці було три, нічим особливим вона не відзначалася, окрім метких, як і в матері, чорних очей та ще того, що вони разом з матір'ю навіщось їли білу глину, крейду, завжди мали білі, як в утопленників, губи, і за клунею теж лежали білі купки, які Михайло, незлобливо матюкаючись, зачищав час од часу лопатою. Сусіди рідко живуть мирно, але Андрій і Михайло мовби заповзялися довести світові, що роз'єднує тільки багатство, бідність же об'єднує і братає, жили вони справді по-братськи, ні сварок, ні непорозумінь, і діти їхні блукали по обох половинах хати, не розрізняючи, де своє, де чуже, і все оте обійстя теж стояло не ділене між ними, бо попервах обидва нічого не мали, тоді Карналеві червоноармійці лишили пораненну сіру кобилу, він її вилікував, мав тепер коняку, згодом купив теля й виростив корову, а Михайло не мав нічого й не хотів мати, зневажливо чвиркав крізь зуби, посміювався: «Буде в тебе кухоль молока, то хіба не даси моїй Нацьці?» Справді, молоко пили Петько й Нацька однаково, мабуть, і пасли б корову разом, якби Нацька була трохи дорослліша.

Колгосп вони задумали організувати удвох, навіть назву вигадали спільно, а тоді несподівано Михайло став найзапеклішим ворогом і «Червоного борця», і Андрія Карналя.

Привів у двір велетенського вороного жеребця Арапа, дикого звіра з червоними, мало не вогнедишними, храпами, з жовтими, величезними, мов опецькуваті жолуді, зубарами, замкнув його в стайні, де перед тим була відведена тепер до колгоспу Карналева кобила, повісив на двері чорний важкий замок, закричав Андрієві:

— Хай стоїть, і не здумай мені присилати Зота Саліченка!

— Де ж це ти роздобув таку тварюку? — поспитав насмішкувато Карналь, бо все село знало, що Арап належить куркулеві Вуркоброну, який, щоб уберегти жеребця від усуспільнення,

вирішив, видно, переховати в зятя, забувши й про свої прокляття, і про Михайлову дружбу з таким самим голодранцем, як він сам, Карналем.

— Купив,— з викликом сказав Михайло.

— За віщо ж ти його купив?

— Вошей коробочку в Кременчук на ярмарок одвіз, продав та й купив! Пойняв? А тобі ще кажу: не шли Зота, бо порішу!

Зот Саліченко належав до істот загадкових і незбагненних. Жив на краю села, коло самих плавнів, навіть найнижча весняна вода заливала його хату по самі вікна, і тоді Зот з своєю дружиною Уляною і дванадцятьма дітьми забиралися на піч і звідти з цікавістю позирали: чи підніметься вода ще і чи дістане коминка. Якось так обходилося, що вода відступала, так і не добравшись на піч, всі зотенята лишалися цілі, але вода забирала з собою навіть залишки білої глини на стінах, і Зотова хата мала так і стояти до наступної поводі, мов ряба кобила,— знизу рудява, вище вікон хоч і доволі брудна, але все ж таки ніби біла, як і всі людські хати. Білити хату заново Зот дружині не дозволяв, бо не мав за що придбати глини, а ще не любив даремної трати сил, бо ж наступної весни знов ускочить у город дніпровська вода і знов злиже все з хати, полишивши тільки безнадійну рудизну. Дітей своїх Зот називав не звичайними іменами — Іван, Петро, Василь, Мотря, Катерина,— а по-своєму, зласкавлено: Ванєня, Петєня, Васєня, Мотєня, Катєня. Цим він відразу ставав мовби вище за всіх інших батьків у Озерах, бо по дванадцятеро дітей мали й інші, але вигадати їм такі гарні й незвичні імена якось нікому не прийшло на гадку. Зовні Зот належав до найнепоказнішої частини чоловічого населення Озер. Маленький, хирлявий, вже не кажучи про вічну обідраність, яка давалася взнаки не в самому одязі, а мовби навіть у зарості Зотовім, бо волосся в нього, що колись, мабуть, як і у всіх людей, росло на голові, з невідомих причин перемандрувало на обличчя, на черепі лишилися тільки ріденькі кущики, зате на щоках чорніли такі гущавини, хоч вовком вий. Майна ніякого Зот не мав ніколи, харчів теж, у городі в нього все вимокало, а тоді горіло від спеки, просити він теж ні в кого не просив, бо був гордий. Як жив, чим годував своїх діток і свою плодючу, мов земля, Уляну, ніхто б не міг сказати. Якби існував господь бог, то й той, видно, навряд чи міг би визначити, чим тримався на світі цей химерний чоловічок. Одним словом, хазяїн такий, що й комар на вікні не вдержиться — здохне.

Здавалося б, такий бідацюра перший мав зголоситися до колгоспу і стати помічником у всьому Карналеві, але вийшло так, що Зота ще й довелося вмовляти, бо він найбільше лякався втратити свою незалежність.

— Ти ж бачиш,— показував він Карналеві на широченні плавні, на темне далеке каміння коло Забори, на могутні роз-

киди Дніпра посеред білих перемитих пісків,— все моє, куди хочу, туди йду, що хочу, те й роблю, а в созі твоєму що мені?

— Робота для всіх знайдеться,— ухильно відповів Карналь, який, щиро кажучи, ще й не знав, яку ж роботу можна запропонувати Зотові, бо ніхто й не пам'ятав, щоб той колись мав схильність до того чи іншого діла.

— А мені що ж даси? — пошкрябав Зот у цупкій, як дріт, щетині на щоці, бо сказано вже, що чуба не мав давно, тож і не міг чухати традиційне місце, звідки всі сподіваються видобути якісь думки.

— Коней колгоспних дамо тобі,— сказав Карналь, не задумуючись.

— Коней?.. Кажеш, коней? А навіщо мені твої коні?.. Коні воно й правда — то таки коні, бо коняка — вона коняка, а без коняки чоловік тобі й не чоловік... Ти думаєш, як у Зота нема коняки, то він і не знає, що воно таке коняка? Ти ж так думаєш? Ану скажи!

Але Карналь знав, яка небезпека підстерігає кожного, хто вплутається в балачки із Зотом.

— Сказав же тобі: будеш конюхом колгоспним. Чотирнадцятеро коней у Тринчиковій стайні вже стоять і гризуть жолоби.

Тут Зот пустився в спогади, як ще хлопцем наймитував у Тринчика і до коней його підпускали хіба що для того, аби вичистив гній, годували та поїли коней інші, а їздили на них Тринчик та його сини, так воно й велося тоді. А тепер виходить — він сам собі пан, сам собі свиня.

— Не брешеш? — ще не вірив він Карналеві.

— Іди зі мною, то відразу ж заступиш на конюхування.

Так Зот Саліченко пережив те, що мало б зватися Зотовим ренесансом, якби в Озерах хто-небудь на ті часи чув таке слово. Він покинув свою строкату хату з Уляною і всіма Ванєнями й Катєнями, переселився до стайні, де спав на духмяному сіні під смачне кінське хрумання і попирхування. Вранці вставав відсвіжений і сповнений жадоби діяльності, ще до схід сонця виводив коней до корита з водою, завдавав їм свіженького сіна, чистив, гладив, коли ж сходило сонце, ставав на порозі стайні й грів зуби на сонці, немов циган: заплющував очі, наставляв на небесне світило жмут свого чорного волосся, з-поміж якого виблискували його великі сліпучі зуби, збережені всі до єдиного, цілісінькі, гострі, тільки їсти, жувати, сміятися новому життю, свободі, радості. Колгоспників більшало з кожним днем, і на честь новоприйнятих у Тринчиковій хаті, яка стала конторою «Червоного борця», щовечора проводилися збори, і на всіх зборах неодмінно виступав Зот, починаючи кожен свій виступ заявою, за стилем майже ідентичною з маніфестами колишнього російського імператора Миколи Другого: «Я, Зот Саліченко, головний конюх колгоспу «Червоний борець»,..»

Незабаром про Зота розійшлася слава по всьому району, бо не було ретельнішого і дбайливішого конюха в новостворюваних колгоспах, але водночас відзначився Зот ще й вередливістю, бо не приймав коней просто так, а вимагав, аби колишні хазяї приводили їх до колгоспу вичищеними, в нових вуздечках і неодмінно ремінних, а не мотузяних, як це норовили зробити деякі скупенькі дядьки. Зота викликали до району на наради перших передовиків, але, розвиваючи критику й самокритику, про яку невтомно нагадував з Кремля вождь, засуджували його витребенькуватість і вередливість, бо для успішного розвитку процесу колективізації не важило, чи усуспільнені коні будуть вичищені й чи матимуть на собі ремінні а чи мотузяні обротьки,— головне, аби їх було більше, бо кінь — це тягло, а на тяглі тримається все сільське господарство. Коли Зот повертався з наради і його питали, що там було, він тяжко зітхав, забуваючи про свою імператорську формулу звертань, скаржився майже плачливо: «Били, били, шию милили, милили, ще й на пузо поклали, опортуністом назвали!»

Петькова мачуха ревнувала свого чоловіка навіть до Зота Саліченка, що було вершиною безглуздя, але справа й не в ревнощах мачушиних, а в тому, що Михайло Андріївський на всі вмовляння Карналеві йти до колгоспу, спльовуючи слину через приклеєний до нижнього губи бичок, знущався з нього:

— Тоді піду, як твій Зот зуміє забрати до колгоспу мого Арапа!

Забрати то й забрати. Зот не примусив себе просити, він з'явився на обійстя ще того дня, підсмикуючи нові, трохи заширокі для його хлялого живота штани з чортової шкіри, попростував до стайні, відчинив міцні, поставлені ще покійним Колісником двері з облупленою, теж червоною, фарбою на них, сміливо увійшов у темряву, яка пахла конякою, запахом для Зота нині найближчим і, сказати б, професійним.

Вилетів він звідти майже відразу, ошелешено зиркнув туди й сюди, побачив Михайла, який скалив на нього око з високого ганку, розтулив був рота, наміряючись чи то сказати щось, чи крикнути, чи поскаржитися, чи пригрозити, але передумав, знову пірнув у темну, пропахлу конем сутінь стайні, там щось заревло, заторохтіло, гуркнуло, тоді зойкнуло, тепер уже Зот не вискочив, а насилу виповз із стайні, сорочка на ньому була розірвана, штани треба було тримати, щоб не розпалися на дві пілки, руки Зотові дрижали, на обличчі панувала така покудланість і поруйнованість, ніби його три дні било бурями, зливами, громами. Мимоволі виникало припущення, що Зот навіть плакав тої миті, але коли й справді текли з його очей сльози, то відразу безслідно пропадали в чорних хащах щік, окрім того, Зот відвертався від усього білого світу, мовчки підвівшись, уже обома руками притримуючи те, що зовсім недавно звалося новими штаньми, він пошкутильгав з двору, супрово-

джуваний прискаленим поглядом Михайла, який так і не зворухнувся на ганку і не відслинив з губи бичка, який уже допалювався до живого тіла, погрожуючи зробити на губі пухиря.

Чи то Зот поскаржився Карналеві, чи той сам побачив, у якому жалюгідному стані повертається верховний конюх «Червоного борця», але Андрій прибіг додому і ще з воріт ударився до стайні, де якимсь чудом знов були зачинені двері, так ніби той звір Арап не терпів людей аж так, що сам примудрився й зачинитися од них.

Михайло ще стояв на ганку, стежачи за тим, як допалюється бичок йому до губи, але він відразу помітив Карналя й збагнув, що той хоче зробити; і трохи стривожився, бо жеребець, який кидався на всіх людей, чомусь підпускав до себе Андрія, так ніби відчував їхню давню дружбу з Михайлом.

— Я ж сказав: як Зот забере, тоді піду до колгоспу,— сказав ліниво Михайло. А що Карналь його не слухав і йшов до стайні, то Михайло гукнув уже розізлено:

— Чув? Або Зот, або котіться ви к такій матері з своїм созом!

Карналь був уже коло дверей, уже брався за клямку, не озирався, не зважав на Михайла, не помічав його, зневажав, принижував.

Михайло сплюнув бичка, стрибнув з ганку, нечутно, якось ніби летючо опинився коло купи гною, вихопив звідти встромлені в гній вила-шестерики з блискучими зубцями і, не переривaючи свого льоту, в жахливому замаху кинув вила просто в спину Карналеві.

Ніхто цього не бачив, окрім Петька, який досі ховався за ганком, а коли Михайло зірвався звідти і полетів на Карналя, хлопець і собі побіг слідом і встиг, перш ніж Михайло в своєму замахові послав у спину батькові важезні вила, гостро зойкнути:

— Тату!

Карналь озирнувся саме тоді, як летіли на нього вила, він ухилився від них в останній уламок секунди, вила прикували його погляд, він розгублено дивився, як глибоко вони вбилися в дошки дверей. Держак пругко тремтів, з такою силою було вдарено. Аби в спину — то наскрізь, так би й пришив Карналя до дверей. А Михайло, озвірілий від невдачі, кинувся на малого, збив його з ніг, топтав чобітьми, хлопець побачив високі халяви, вдарило йому в ніздрі гострим запахом дьогтю, чоботи-витяжки топталися по його маленькому тілі, по ногах, по руках, по грудях, Петько найбільше боявся, щоб не топталися вони по обличчю, тому не заплющувався, дивився на ті чоботяри, бачив їх зовсім поряд з зіницями, велетенські, страшні, як сама смерть, але тут нарешті, мабуть, схаменувся Карналь, набіг на Михайла, вдарив його в груди, відштовхнув від малого, вхопив Петька на руки, поніс до ганку.

Знов підставляв Михайлові спину, той міг висмикнути вила й спробувати вдарити ще раз, але не висмикнув і не бив.

Прийшов увечері до них у хату, довго стояв мовчки коло порога, послинюючи свого бичка, ніхто йому нічого не казав, навіть криклива мачуха затаїлася, тоді не втерпів Михайло, похмуро спитав Карналя:

— В суд подаватимеш?

— Приведи завтра жеребця до колгоспу,— сказав Карналь.

— В суд подаси?

— Жеребця,— повторив Карналь, нічого не обіцяючи. З тим Михайло і пішов. А другого дня, супроводжуваний прокльонами своєї стегнастої Катрі, одвів Арапа до Тринчикової стайні, процідив до Зота, який виліз із сіна, забувши того ранку навіть погріти зуби на сонці:

— Доглядатиму сам, поки до тебе звикне.

Жеребця перейменували, назвавши Літаком, і вже незабаром Зот сам водив його навіть купати до Матвіївської ковбані і, тримаючи на довгих ремінних віжках, давав Літакові досхочу качатися у високій траві.

3

«Озера, 17 березня 64 року.

Дорогі рідні діти Петрик та Агуль і онучечка Людочка! Вперш за все сповіщаєм, що ми 11 березня одержали вашого листа, за якого щиро і щиро дякуєм, і посилаєм вам усім укупі гарячого привіта і вітаєм вас усіх, бажаючи якнайлуччого в вашім житті. У нас дома все в порядку, хата тепла, їсти є що, пока на роботу їздю кожен день конем, це вже три з половиною місяці я їздю саньми, такого снігу багато, та ще й морози доходили до 32 градусів, як їдеш, аж очі злипаються, а я ж видержав, бо в валянках і в кожусі, і оце згадав, що ніколи в мене ноги не замерзали, хоч яка зима була, головне треба берегти ноги, а ти, Петрику, скаржишся на здоров'я, то ото бережи ноги, і здоров'я буде.

Весною в нас і не пахне. Оце третього березня мені сповнилося 70 років, де у нас відмічали, поприходили до мене всі сусіди, це зійшлося аж дванадцять пар, або ж двадцять чотири особи, був Федір Левкович і голова колгоспу Зінька Лебідьова з чоловіком Іваном Лебідьовим, нашим агрономом. Якраз тільки посідали за стіл, коли приносить листоноша вашу телеграму, і всі кинулися читати, а тоді ще молнії поприносили з Дніпропетровська, й Запоріжжя, і з Львова, і Полтави, і всі мене поздоровляють з сімдесятиліттям, це така була радість для мене й для всіх, що ніхто не забув діда Андрія Карналя в день його народження, так що в цю мить усі наші гості піднімали чарки аж до стелі й кричали тричі «ура», як гініралові, і в цей вечір гуляли дуже весело, і я виступив зі своєю промовою, говорячи

їм усім, що я сьогодні дуже гордюся і дуже рад, що маю 70 років і тримаюся в праці нарівні з усіма з вами, сини, дочки, брати, сестри і всі товариші, і велике вам спасибі усім, що ви прийшли до мене відмітити цей день.

Гуляли дуже хорошо, була музика гарна, танцювали аж до 2 години ночі, дарували подарунки різні: штани, сорочки, майки, носки, матерію, духи, гроші. На другий день похмелялись, я взяв 14 бутилок горілки та 5 вина, та кожен прийшов зі своєю бутилкою, їсти Одарка Харитонівна наготовила так, що тільки птичого молока не було, а то всього стачало, і всі були довольні.

Тепер я коли одержав від тебе, Петрику, листа, я був такий радий, що узнав, як твоє здоров'я, яка ваша донечка хороша, що вже в школу ходить, може, вдасться в Карналів і буде вченою. Я коли одержую від вас листа, у мене з'являється така бадьорість і така радість, що я не можу передати вам, і прошу писати й надалі, як ваше життя, у мене план такий, як діждем літа, і я хочу поїхати в гості в Туркменію, де є родичі Агуль, бо я ж служив колись у Туркестанському полку в Мазурських болотах, був на фронті в перву мирову войну, так що хотів би побачити й Туркменію, і родичів Агуль, які збереглися, а через роботу ніяк не вирвуся, то, може, ви приїдете своєю «Волгою» та й поїдемо разом, бо скоро, мабуть, треба вмирати.

Тепер у нас говорять, що з першого квітня буде видаватися пенсія старикам грошова, а яка — невідомо. Ти, Петрику, мабуть, знаєш, а в листі не написав, бо тут усі пенсіонери ждуть, який воно буде закон.

Зараз у нас сніг, метелиця, а ще й дощ пішов, так що вже блищить водичка під снігом, скоро весна.

Прошу, пишіть нам листи. Поки до побачення, остаємося ваші рідні, целуєм крепко, я ваш батько Андрій Карналь».

Батько радив берегти ноги. Такої ради можна дотриматися після того, як збереглося твоє життя, загрожуване від самого народження. Карналь ніколи не належав до тих, кому щастить уже від колиски, кому все дається легко, само пливе в руки. Світ зустрів його неласкаво, навіть вороже, малий Петько ще й не усвідомлював ні себе самого, ні довколишнього, а вже були в нього вороги, тяжкі, запеклі, смертельні, вже мав виказувати витривалість, дивувати ще й не самого себе, а ворогів та ще, може, долю, коли ця невловима й загадкова категорія здатна до подиву.

Андрій Карналь одружувався довго й тяжко. Він прийшов з фронту після контузії й лікування в московському лазареті сповнений пихи, перед тим прислав додому фотографію, де стоїть у папасі між двома своїми товаришами по Туркестанському полку, такими ж селянськими синами, молоденькими й затурканими солдатами, а що жоден українець не може повернутися додому, не заробивши у війську бодай одної лички на

погони, то Андрій Карналь узяв хімічний олівець і намалював собі на погонах відразу аж по дві лички — молодший унтер-офіцер. Поки мандрувала по пошті фотографія, поки сам Карналь, накритий брилою мерзлої землі від германського бризанта, оклигував у лазареті, а тоді добирався до батьківської убогої оселі, намальовані лички в його уяві перетворилися на справжні, а з самозваного унтер-офіцера він ладен був перелицюватися й на цілого офіцера, бо хіба ж не однаково, що собі привласнювати, коли привласнення те незаконне й несправжнє? А тут ще стара Колісничиха подарувала їм з Михайлом Андріївським на двох свою козацько-дворянську хату, в Карналя й геть закрутилося в голові, і він заявив своєму батькові Корнію, що одружиться тільки на багатій дівці. Стали шукати багатих. У Переволошні була якась офіцерська сестра. Батько її мав три вітряки, пар десять волів, землі нелічено, але все ж спокусився на «офіцера», приїхали парокінною бричкою, застеленою барвистим килимом, на оглядини, та щойно наречена зазирнула за тин і побачила, що там дітлашні, мов черви, а всієї худоби — пес Букет, то не дала й батькові своєму злізти з брички, мерщій стрибнула до нього й цьвохнула на коней.

Тоді знайшов Андрій ще одну багату наречену по той бік Дніпра, обачливо обходячи своїх озерянських дівок, які надто добре відали про його бідність.

До цих оглядин зготувалися вже пильніше. Малих братиків і сестричок Карналевих порозпихали по сусідах, у дворі підмели, поприбирали, хату побілили, позичили в Антона Раденького кобилу, а в старого Біловуса аж дві корови, поприв'язували їх коло повітки, щоб було відразу видно, в комірчині, де стояли бочки для пшениці й плетений з соломи кошіль для борошна, Андрій вигадав таке, про що довго згодом розповідали в Озерах, чим зміг дорівнятися коли й не князеві Потьомкіну, який колись обдурював тут над Дніпром саму царицю Катерину, то принаймні хитрому цигану, що завжди зуміє продати тобі найостаннішу здохляку за баского огира ще й примусить дякувати. Андрій поперевертав бочки догори дном (однаково ж вони були порожні!) і понасипав на денце по кілька жмень пшениці. Вийшло, ніби ті п'ятдесятипудові бочки повнісінькі добірного зерна! Якби він цим і вдовольнився, то, мабуть, сватів з того берега вдалося б обдурити, але Карналь не міг зупинитися в своїй вигадливості й заодно з бочками перевернув ще й порожнісінького кошеля і насипав на його дно позиченого в тітки Радчихи пшеничного борошна.

Свати проковтнули все: рябу кобилу й Біловусових корів, і запевнення, що Андрій — син-одинець, і повні бочки пшениці, але вже коли виходили з комірчини, хтось там з них, подивований тим, що солом'яний кошіль чомусь стоїть догори дном, мацнув навмання оте борошно, пальці його шкрябнулися об дно, чоловік значущо гмикнув, пішов до бочки, мацнув там раз та

вдруге, пальці його зашкребли об дерев'яне дно в одній, і в другій, і в третій бочці, обман було розкрито в ганьбі й приниженні, свати забрали горілку, з якою приїхали, а з горілкою, ясна річ, і наречену, від Дніпра їх сюди привозив Андрій найнятими кіньми, тепер виходило так, що везти вже не випадало, колишні свати, проклинаючи озерянських ошуканців, мали теліпатися пішки усі плавні, через піски до свого човна. Слава про невдалі женихання Карналеві розійшлася вже на обидва береги Дніпра, довелося йому полишити сподівання на багату наречену, він почув, що з Таврії з наймів у колоністів повернулася Варка Яремина, з якою він колись ходив на досвітки,— ось так вони й одружилися й жили щасливо, але не мали довго, здається, цілих десять років, дітей. В селі жити без дітей незмога. Там, де все росте, де ти своїми руками щороку примушуєш природу мовби заново відтворювати себе саму, де з зимових умирань знову й знову настає нове, зелене, ясне, прекрасне життя щовесни й щоліта, людина не може змиритися з думкою, що після неї не лишиться насіння, плоду, нащадків, поколінь. Андрій і Варка знайшли хлопчика-сироту Грицька Стовбуна, всиновили його, він став їхнім помічником, став мовби їхнім продовженням у майбутньому, з цією втішною думкою звиклися й вони самі, й Грицько, і тут несподівано прийшов на світ законний син Карналів Петько.

Стовбун зненавидів і саме народження Петькове, і ще більше самого малого. Стовбун досі був таким собі мазунчиком, маленьким диктатором у дружній родині Карналів, необмеженим, свавільним володарем, а тут мав ділити свою владу з цими соплями, які кавкали в темній, підвішеній до сволока, колисці, та ще, мабуть, не тільки ж ділити, а згодом і зовсім зректися влади й прав на користь все отого ж сопляцюри!

Ненависть, коли вона не підперта діями, мовби й не існує. Стовбун був чужий почуттям абстрактним, він звик усе перетворювати на вчинки, у свої чотирнадцять років він уже знав, що людину рятує тільки, сказати б, невсипуща діяльність, працьовитість, невгамовність, хоч які б вияви вона мала,— чи то на добро, а чи й на зло. Він став влучати хвилі, коли нікого не було в хаті, миттю заскакував туди, бив мале дитинча, крутив йому шкіру на животику, тоді жбурляв з колиски на долівку, вилітав надвір, притьмом брався до роботи, зловтішно прислухаючись до того, як заливається од крику малий.

Прибігала мати, сплескувала в долоні, ридаючи, обціловувала вкрите синцями тільце свого синочка, вкладала його в колиску, не могла стямитися:

— Що воно за дитина — вистрибує з колиски, хоч ти його припинай!

Згодом малий навчився впізнавати свого мучителя і зустрічав того ревінням, щойно Стовбун з'являвся в хаті. Але ніхто не знав справжньої причини того крику, а Грицько був

обачливий і навчився знущатися над малим уже так, що той і не помічав, нападаючи на Петька, коли той спав, себто, вже подвоюючи свій злочин, бо нападав на малого та ще й на сонного.

Як він не вбив Петька, це лишилося таємницею для них обох: і для Карналя, і для Стовбуна. Тільки мати Петькова, мовби підсвідомо вичувши муки свого єдиного синочка, не витримала й померла тихо, без скарг, непомітно, може, у сподіванні, що забере в могилу всі страждання, які судилися Петькові в житті.

Коли Петько звівся на ноги, він, хоч і не любив Стовбуна, вимушений був щоразу звертатися до нього, бо малому вже кортілося покататися на кобилі, а кобилу доглядав саме Грицько. Та й Стовбун охоче вдовольняв вершницькі устремління малого Карналя, мерщій хапав його, підносив до кобили, кидав їй на спину, але чи той був задужий, а Петько занадто легкий, чи то навмисне, але щоразу виходило так, що Петько перелітав через кобилу й падав на землю вже з другого боку коняки, боляче бився, раз навіть зламав собі руку, але ж не вбився, не покалічився, як того, мабуть, кортіло Стовбунові. Стовбун кидав Петька через кобилу ще й як у того зажила зламана рука, але тут Андрій Карналь нарешті впіймав його на гарячому, ухопив за груди:

— Ти що ж це, махамет, робиш!

Того ж дня він звелів Стовбунові забиратися геть. Виділив йому частину майна, дав грошей, Грицько спробував судитися, але висудив ще менше, ніж йому давав Карналь, так він і зник навіки з життя Петрового і запам'ятався як перша ворожа сила, сліпа й незбагненна в своїй ненависті.

Весни були теплі, вже на перше травня в Озерах малеча купалася в нагрітих копанках і ковбаньках, але то були купання добровільні й самовільні, коли хлоп'яки ще ховалися від матерів, які вічно лякаються простуди і готові до самого літа кутати своїх дітей у кожухи й парити їм голови в шапках. Вже й коли Петько пішов до школи, в нього щовесни виникали конфлікти з мачухою, яка домагалася, аби він не скидав шапки, поки на деревах з'явиться листя, а хлопцеві кортіло першому з'явитися до школи в картузі, він викрадав свого білого літнього картуза з скрині, ховав його в соломі за двором, слухняно виходив у вухатій шапці з хати, промаршировував попідвіконню, а тоді оббігав поза клунею і сараєм до соломи, викопував свого картуза, на його місце ховав шапку і вже так продовжував свій похід, не вельми бентежачись невідповідністю між товстим зимовим пальтом з хутряним коміром і білим картузом. Мачуха, смикаючи солому, натрапила на картуза, влаштувала засідку вранці коло ожереду, впіймала Петька за руку, і вже крику тоді було!

Та ще задовго до цієї події, в свою шосту весну, Петько зазнав купання примусового й мало не останнього. Тої весни на Дніпрі була найбільша повінь за всі часи, скільки хто й

пам'ятав у Озерах. Село було залите до самих гір, тільки поодинокі хати, поставлені на буграх, стояли тепер на сухому, й до них спливалися на саморобних плотах і на човнах люди, звозили худобу й майно, спали покотом на долівках, на печах і навіть у печах та в дуках, Петько підстежив, коли батько з мачухою, брьохаючи по коліна в воді, зносили з залитої по самі вікна хати сяке-таке начиння, вмить прилаштував широкі дерев'яні ночви й пустився в плавання на такому судні від ганку до погрібника. Ночви понесло вбік, Петько спробував гребти руками, занадто перехилився на один бік, ночви перекинулися, він булькнув у воду і чомусь не дістав дна. Крикнути він теж не встиг, бо все сталося занадто швидко, вода відразу оточила його звідусіль, вона вже була над головою, злякано розплющеними очима він бачив у себе над головою химерно поменшене й пожовкле сонце, яке щосили намагалося пробитися до нього крізь зеленкувату товщу, але пробитися чомусь не могло, він, щоправда, не встиг подумати й про те, що втонув і вже ніколи не вирине і не побачить ні сонця, ні трави, ні сварливої мачухи, ні свого єдиного на світі батька, але саме тоді батькова рука, вхопивши Петька за чуба, винесла його на поверхню, вода дзюркотіла з хлопця, мачуха мерщій взялася до своїх прокльонів, але батько цитькнув на неї, нічого не кажучи синові, посадовив його на човна, зганяючи воду, кілька разів міцно провів долонею по волоссю, тоді спитав: «Злякався? Отак міг і втонути. Вода жартів не любить».

Після поводі в Озерах розвелася сила-силенна жаб, мишви, пацюччя й гадів. Стара Колісничишина хата розповзлася од води й трималася купи лише завдяки тому, що поставлена була на кам'яному підмурку, струхлявілий ганок завалився, так що до хати доводилося тепер добиратися через завали старих дощок, у всіх утворених западинах, щілинах, сховках виплоджувалася гадючва, старі гадюки лінниво вигрівалися посеред двору, не лякаючись людей, маленькі гадючата, завбільшки з олівчик, шпорталися в шпориші, так що й не розбереш, де трава, а де гадюченята. Михайло змандрував зі своїм крейдоїдним сімейством після сутички з Карналем, вони тепер жили в цій руїні самі, мачуха гризла Карналя за те, що він думає тільки про колгосп, а про хату не дбає і їх коли-небудь привалить уві сні, Петько при цьому думав, що коли й справді завалиться їхня стара хата, то не від старощів і не від підмитості повіддю, а від мачушиного крику. Якось він заспав у неділю, прокинувся, коли вже дорослих не було в хаті, в причілкове вікно світило велике сонце, таке знайоме хлопцеві вже он який тривалий час. Воно щодня сходило з-за Стрижакової гори, велике, чисте, сліпуче, тоді викочувалося в таку небесну висоту, що видавалося зовсім маленькою кулькою, але чомусь пекло звідти так несамовито, що навіть само ніби чорніло від власного жару, вигорівши за день, вигасало, розпліскувалося млиновим колом,

поволі зсувалося з неба й тануло в завороті Дніпра десь за піщаними горбами Куцоволівки.

Але того ранку сонце ще тільки викотилося з-за Стрижакової гори, світило весело, розблискувалося щедро, висвічувало кожну зморшку на землі, кожен куточок у хаті, Петько, продираючи заспані очі, глянув з печі на стіл, де під чистим рушником вгадувався залишений для нього сніданок, на темну різьблену, ще материну, скриню, в якій був таємничий прискринок, обклеєний привезеним матір'ю з Таврії гарним малюнком,— зелений лан цукрових буряків, і посеред того лану якась чудернацька, незнана в Озерах машина, про призначення якої Петько так і не встиг ніколи запитати в матусі. Та не про прискринок подумалося напівсонному Петькові, коли його погляд помандрував по долівці коло скрині. Бо з-під скрині виповзала, мовби вистрілювана якоюсь мовчазною силою, велетенська сіра гадюка, така незмірно довга, що не вміщалася між скринею і лежанкою, вже голова гадюки зводилася над лежанкою, вже її чорні некліпні очиці втупилися в переляканого Петька, а хвіст ще десь ховався під скринею. Петько сахнувся за коминок, але жах виштовхав його звідти, хлопець знов поглянув униз, гадюка, на половину своєї довжини, вже стояла стовпцем перед лежанкою, зараз кинеться туди, а тоді на піч, на нього...

— Тату-у-у! — охоплений смертельним страхом, закричав Петько, закричав не в сподіванні, що батько справді почує його крик, а просто безнадійно й розпачливо, бо ні батька, ні мачухи не могло бути вдома цього недільного поранку: батько, як завжди, в колгоспі, де в нього не було ні вихідних, ні свят, а мачуха або ж на базарі, або ж у церкві, куди вона тихцем ходила, хоч як їй забороняв Карналь.

Та, видно, така розпука була в Петьковім голосі, що з того крику мовби зродився Андрій Карналь, який, на щастя, був удома й цюкав коло сарая сухе шелюжиння на розтопку для дружини. Карналь, як був з сокирою в руках, убіг до хати, побачив гадюку, яка й справді вже визміювалася уздовж лежанки, цілячись до коминка, за яким ховався побілілий на смерть Петько, кинувся на неї, рубнув сокирою, рубав, поки й покришив її на дріб'язок, рубав і зміюку, і лежанку, мабуть, виганяв з себе страх за дитину, а може, лють до цієї старої, нікчемної хати і до свого не зовсім вдалого життя з новою дружиною.

Петько дрібно тремтів за коминком, не хотів іти до батька на руки, аж поки той не викидав порубаної гадюки надвір, а тоді зайшовся таким гірким плачем, ніби оплакував не лише свою імовірну загибель, а смерті всіх таких невинних, відданих у жертву стихіям і долі.

Того літа батько купив у сільраді куркульську велику хату, і вони, нарешті, покинули глиняні руйновища старої Колісничихи.

В новій хаті Петька мало не вбив Іван Мина.

Брати Мини мали бути неодмінно записані до озерянських химер так само, як брати Кривокорди, та коли Кривокорди ховалися десь у глибині плавнів і жили з рибальства, полювання й ковальства, виковуючи дядькам такі небачені ножі і роблячи до них такі колодочки з чорного дуба, всі в мідних заклепках, що ні в якому найбільшому місті не купив би таких, то Мини жили посеред села на Бульшівці, займали досить простору хату, мали й великий город, і садок, але не орали й не сіяли, як то кажеться, харчувалися, як птиці небесні, тим, що пошле випадок, і безжурні були теж, як птиці, хоч, мабуть, навіть безмовне птаство обурилося б, довідавшись, що хтось наважився порівнювати його з такими ледацюгами, як Мини. Було їх троє: Іван, Василь і Сашко, мали ще й сестру Одарку, ніхто не пам'ятав їхніх батьків, хоч вони, ясна річ, колись у них були, але змалечку всі Мини росли під наглядом їхнього сусіда Митрофана Курайдима, справжнього прізвища якого ніхто теж не знав, а прозвали Курайдимом за те, що він мав дуже короткі ноги і так дивно вивертав ступні під час ходи, що після нього здіймалася курява, ніби після цілої череди корів. Окрім того, там, де появлявся Митрофан, мовби відразу пахло смаленим, тягнуло димом, тому й прозвано його: кура й дим — Курайдим. Коротконогий, з неприродно видовженим тулубом, Курайдим мав у всій своїй постаті щось ведмеже чи бичаче, силою володів теж не людською, а ніби звірячою і, завдяки силі, а також завдяки своєму покровительству над братами Минами ще з їхнього дитинства, мав їх у руках, змусив до послуху, а послух у Курайдима означав тільки одне: крадіжки. Сам він не крав ніколи й нічого, тільки дибав на своїх коротеньких ніжках та зирив, де що погано лежить, а тоді націлював туди когось з братів Мин, забирав собі лев'ячу частку, лишав братам і сестрі тільки на споживок, або вони не зажиріли й не розсвинячилися занадто, всі в селі про це знали, але перше, що Мини майже ніколи не ловилися, а друге, що вони, мудро й передбачливо керовані Курайдимом, ніколи не зачіпали найвищих селянських цінностей, до яких належать коняка, корова або якесь знаряддя, а обмежувалися дріб'язком, втратити який теж нікому не хочеться, але без якого можна й прожити: шматок сала, курку, порося, ряденце, викинуте сушитися, шмат полотна, розстеленого на траві для вибілювання, повісмо пряжі, клубок вовни, глечик сметани, свіжознесене яйце. Чоловік від цього не збіднє, а бідним Минам якийсь споживок.

Озеряни не дуже й дивувалися крадійському способу життя братів Мин, бо в селі чого тільки не побачиш. Але ніхто не міг збагнути, чому брати не змовляються проти Курайдима й не покінчать з його жорстокою диктатурою, надто що всі три брати були здорові, як леви, лінива сила так і переливалася в них — невисокі, широкоплечі, неквапливі, але завжди насторожені й нашорошені, вони, здавалося б, могли вправитися навіть з

цілим натовпом, не те що з одним Курайдимом. Але їм заважала неймовірна ледачість, через яку вони ніколи б не могли дійти згоди між собою, змовитися, збитися в єдину силу, і Курайдим, знаючи про це, бив їх поодинці, бив за щонайменший спротив і непослух, бив озвірено, вже й не до синців, як водиться по глухих селах, а до чорноти на тілі.

Василь, Сашко й Одарка від тих побоїв і погроз стали затурканими й заляканими, старшого ж Івана все те ніби й не дошкуляло, він завжди був якийсь розвеселений і сповнений нестримної вигадливості. Щоправда, Курайдим ще в дитинстві щось відбив Іванові чи то в роті, чи в горлі, після чого в того порушилася мова, він не вимовляв деяких звуків, і в нього виходило: Вайий — замість Василь, Ояйка, замість Одарка. Коли траплялися в них ситі, безтурботні дні, Іван, щоб розвіяти нудьгу, вигадував розваги для своїх братів, кричав до Одарки:

— Ояйко, їм і йискавка!

Це мало означати: Одарко, роби грім і блискавку, тобто мерщій затоплюй піч так, щоб у ній палахкотіло, а брати вискакуватимуть на вулицю і жбурлятимуть у вікно каменюки, цілячись у полум'я. Бряжчатимуть побиті шибки, розметуватиметься з челюстів печі полум'я, Одарка зойкатиме, а брати заливатимуться від реготу.

Коли Іванові хотілося пити, він командував братам:

— Кйиницю!

Всі хапали лопати, бігли в берег, де вода була неглибоко, мерщій копали криницю, напивалися свіжої води, знов зарівали щойно викопане, бо така була фантазія в Івана.

Зимової ночі батько пізно прийшов з колгоспу, й Петько, скориставшись з цього, сидів коло каганця й читав книжку. Він навчився читати дуже рано, але відразу й зіткнувся з двома перешкодами в читанні майже непереборними: перше — що в селі майже не було книжок, а друге — мачуха, ревнуючи до всього на світі Андрія Карналя, заодно ревнувала й малого Петька до читання книжок. Вона вважала, що це марна трата часу, вдень вигадувала для малого то ту, то іншу роботу, ганяючи його з ранку до вечора, а вночі просто гасила каганець, щоб не вигорав гас. Та коли батько затримувався в колгоспі, Петько заявляв, що ждатиме батька, й сідав коло каганця, і хоч як мачуха вкручувала гніт, все ж щось там воно поблимувало й розбирати літери якось вдавалося.

Тої ночі Петько читав маленьку книжечку, взяту в шкільній бібліотеці, «Пригоди Травки». Він узяв книжечку, сподіваючись, що там ідеться про пригоди знаної й перезнаної йому звичайної трави, ласкаво названої травкою, але виявилося, що так звався міський хлопчик, ішлося там про трамвай і ще про якісь речі, Петькові незнані, чужі, часом дивні, а раз так, то треба ж було б дочитати до кінця, і він сидів, поки прийшов батько, а тоді,

щоб піддобритися до батька, сказав, поки той мив над помийницею руки:

— Тату, хочете, я принесу вам холодненького молочка?

— Принеси, Петрику,— сказав батько.

Петько мерщій кинувся в сіни, штовхнув двері до холодної хатини, але занадто квапився, перечепився через поріг і простягнувся в хатину як довгий, і це врятувало йому життя. Бо, коли падав на долівку, хвисьнуло в нього над головою пронизливо-сталевим, тоді хтось перестрибнув через нього, кинувся в сіни, зашарудів коло дверей, але, видно, не зумів упоратися з хитрим засувом, ще раз стрибнув через лежачого хлопця назад до хатини, зашамоталося, зашаруділо і вмовкло, мов умерло. Петько задки виповз у сіни, зірвався на ноги, рвонув хатні двері, закричав: «Тату-у!». Карналь з мокрими руками кинувся до нього, коротко гукнув через плече до мачухи: «Одарко, лампу!», лампа висвітила збілілого на глину Петька, тоді чорний отвір дверей до хатини, високий поріг, а за порогом на долівці — товстий сталевий прут, іржавий, увесь у зазубринах. Карналь підняв той прут, і в нього задрижали руки. «Дитино моя,— прошепотів він,— це ж тебе...» Мовчки махнув мачусі, щоб світила в хатину, прутом став розгортати кожухи, які висіли на жердині, рядна, побачив чиїсь ноги в рваних чоботях, так само мовчки врізав по тих ногах прутом, ноги підломилися, з ряден випав Іван Мина, затуляючись від світла й від занесеного над ним прута, зойкав:

— Ой-ой-ой, не вбивайте, яйку Кайнаю!

Коло дверей хатини, кинутий Іваном, видно, в час його безпорадного шамотання, лежав клунок борошна, останнього борошна, яке мали Карналі. Як визирив Курайдим те борошно, чи, може, просто здогадався, що в голови колгоспу воно повинне бути, й послав Івана, це вже Карналя не цікавило. Він побачив те борошно, мав у руках прут, яким Мина мало не вбив хлопця, мав перед очима й самого Мину, міг би й убити злодюгу, але ніколи не вбивав і, хоч ще весь дрижав од страху за сина, спокійно пішов у сіни, відчинив надвірні двері, повернувся до хатини, де мачуха й досі світила в очі старшому Мині, сказав коротко:

— Геть!

— Яйку Кайнаю, я не буду! Я не буду, яйку! — ще не вірячи в своє циганське щастя, забурмотів Іван, мачуха теж не вірила, що її чоловік так відпустить цього сатанюгу, аж відступилася, щоб не заважати Карналеві розмахнутися як слід та вдарити, але Карналь тільки повторив: «Геть звідси!» — і, обнявши за плечі синочка, пішов до хати.

Сказано вже було, що Мини ловилися на своїх крадіжках вельми рідко, а вже щоб їм так легко минало, як у Карналя, то такого ніхто й не чув. Мабуть, через те Іван довго потім ходив по селу й розказував, як він хотів украсти в голови колгоспу

клунок борошна, а малий перешкодив йому, тоді він і взявся за прута, якого мав схованого в чоботі: «Т'яхну по голові й д'яла! Т'яхнув і не попав. А Кайнай вискочив та мене п'ютом по йийках!» (Трахну по голові й драла! Трахнув і не попав. А Карналь вискочив та мене прутом по жижках!)

Так і ріс малий Петько серед загроз і небезпек видимих і прихованих, часто незбагненних і загадкових таких, що, коли згодом спробує згадати, то й не розрізнить, де сон, а де справжність, як ота далека ніч, коли горіла церква в Морозо-Забігайлівці, і десь у самих глибинах кривавилися вогнем темні степи і причаєні небеса, і в усіх довколишніх селах били на сполох дзвони, гули, стогнали, зойкали, калатали жалібно й безсило, мідно били ніби в увесь темний простір, в загрозливі далечі й безкрай; або як ота весна в сірій безнадії, коли крізь хатні шибки пхався склубочений сірий простір і в ньому ледве вгадувалися хата Якова Нагнійного, Матвіївський бугор, Білобусів берег і пливли мовби з-за того бугра й з-над берега якісь люди, схожі на іржаві тіні, підпливали, як безсилі риби, до хатніх шибок, ворушили безмовно губами по той бік вікон, плакали, шкрябалися чорними пальцями, лякали малого хлопця, прищуленого за коминком, чогось благали, а тоді сповзали кудись униз, мовби тонули, а хата пливла в сірих водах простору, й хлопець плакав од безнадії й жаху так само, як плакав він, коли душила його сонного чорна мара, або вдарив з самопала в спину Дусик Лосів і випалив у новій сорочці величезну дірку (не спини було жалко — нової сорочки!), або як упала вночі в яму вниз головою їхня корова й залилася до ранку.

Ночі стогнали й стугоніли мокрими вітрами, обносили останнє листя на деревах, грозилися повивирати з корінням і самі дерева, билися в вікна хат, стрясали цілим світом, ночі теж пам'яталися лише страшні й ворожі, лагідні й добрі забулися — та чи й були вони коли-небудь для малого й безсилого хлопчика?

4

«Озера, 8 жовтня 61 року.

Дорогі діти, Петрик і Агуль, онучка Людочка!

Посилаєм вам усім вкупі найгарячішого привіта і бажаєм вам усім якнайлуччого для вас життя. Ми хату вже вилили 6 вересня, так що було трудненько організовувати, але люди помогли, людей було 64 душі, день був теплий, сонце пекло, зроблено хорошо, довжина 10 метрів, ширина сім, вишина три метри, людям платив гроші по 3 карбованці, тим, що глину кидали, по 4, але частина людей грошей не брала, такі, як наша головиха Лебідьова, і Федір Левкович, і Мишко-лісник, і багато інших, кажуть, ми прийшли не заробляти, а помагати. Тепер наші стіни вже стоять місяць, вийшли гарні, оце була гарна година, тут пішов дощ, три дні лив. На кришу поки що дерева

немає, головиха Зінька дуже для мене старається, каже, я вашого Петрика й досі люблю, оце сьогодні завезли зі станції чотири куби дощок різного калібру, це Зінька взяла в районі наряд для мене як для ветерана колгоспного руху, бо для нашого села ще плану на ліс немає, буде аж з січня 62 року. Оце я скуповую ще дерево на сарай, я хочу зробити в ньому широкі двері, щоб вам було куди ставити машину, як приїдете в гості.

Тепер як моє здоров'я? Ні к чорту не годиться. Оце хворію дуже, поясниця болить, ще редікуліт називають, вже другу неділю так мучить, що Одарка Харитонівна й натиранням натирає. Та коли взуваюся утром, то криком кричу, а на роботу треба іти, бо роботи дуже багато. Хати в нас виливають тільки по неділях, кожну неділю десять хат, це треба 600 душ людей та машини, вже наше село вилило хат сто. І не згадаю, аби було колись стільки роботи, як цього року, хоч і звик. Почалося з самої весни, а тоді ще й літом пересівали кукурудзу. А через що? Бо в нас такі проходили погоди, що ніколи й не бувало. З 10 квітня розпочався дощ і жарив до 30 травня майже кожен день, і холодюга стояв страшний, і як кукурудзу посіяли рано, то вона погнила, ми й самі в городі тричі пересаджували. Тільки 31 травня вигодинилося, тепла було до 20 градусів, а вже 1 червня знов дощ такий, що поналивав води, хоч човном пливи. 2, 3, 4, 5 кожен день дощ, 6, 7, 8, 9 була година, велика спека до 25 градусів, а з десятого знов пішов дощ, хліба в нас повиростали страшні, жито до двох метрів заввишки, але багато повилягало і побили бур'яни. З дому вийдеш і вже з порога бредеш росою, все, що понакошували, погнило або переросло отавою. Мені до комори десятого травня привезли з Курської області картоплі 23 машини, це 600 центнерів, частина пішла на посадку, а решту зсипали в погріб і тепер виписуємо колгоспникам.

У нас в селі приїхала бригада 9 чоловік, переносили кладовище в степ, де буде нове село на горі Кучерявого. Бригада вже робить два місяці, викопують мертвих, у яких погнили труни, то витягають кості й складають у великий ящик цілий тиждень, а тоді в суботу машиною відвозять на гору Кучерявого, там викопують братську могилу й хоронять. Це тих, у кого немає родичів, хто вмер, може, й тисячу років тому. А в кого є родичі, то переховують самі, тільки ця бригада викопує. Нам з Одаркою Харитонівною теж довелося нервувати днів з десять, поки перенесли своїх. Добре, що в мене вдома був запас дощок, бо довелося зробити три труни, бо відкопали бабу Марфу, то довелося в нову труну перекласти, бо стара посипалася. Відкопали діда Корнія й мою сестру Польку, у них сами кості та черепи, у діда волосся, так наче сьогодні його поховали, а в Полі пов'язка на волоссі і все ціле. Діда і Полю поклали в одну труну. Перекопали те місце, де була Варка, твоя мама, Петрику, але ж на тім місці виявилося аж три голови, і не

могли ми відділити Варчиної, і все пішло в братську могилу. Поробили гарні могилки, хто хрест поставив, хто обеліск, оградки в Дніпропетровську позаказували, пофарбували все. Коли кінчають опоряджувати, то баби беруть туди харчі, випивку, сідають на могилках разом з тою бригадою робочих, і всі вкупі поминають. В той час, як ми своїх переносили, приїхав Грицько Логвинович і переніс діда Логвина й бабу з садка теж у степ, і там сфотографувалися ми всі. Так що всі наші нервоти вже перейшли, тепер починаються нові турботи, аби тільки жити.

Поки до побачення. Остаємося ваші рідні, обнімаємо.

Андрій Карналь, Одарка Харитонівна».

Кладовище в селі ніколи не сприймалося, як щось похмуре, воно входило в звичні явища життя так само, як баштани довкола нього, як високі берестки на Савчинім бугрі, за яким ховалося кладовище, там гралися діти, туди ходили ночами закоханні, між могилами паслися корови, на високих хрестах вигойдувалися зухвалі хлопчаки. Хрести там стояли здебільшого дерев'яні, посічені дощами й снігами, зсірілі від негод, іноді траплявся залізний, побитий іржею хрест, було кілька камінних хрестів і навіть пам'ятників, не знати кому, ким і коли поставлених, надто вражали Петька камені чорні, одшліфовані так, ніби над ними трудилися цілі тисячі років, навіть не вірилося, що десь на світі є таке безнадійно чорне каміння, бо в Тахтайці камінь був рожевий, коло Забори — сірий або так само рожевий, хоч зверху камені й мали барву землисто-брудну. Але що камінь, і смерть, і незбагненність, коли довкола панує пронизаний сонцем розмах, безмежні простори народжують у душі зухвале бажання літати, а на землі — червона соковита чорнота перестиглих вишень у великих череп'яних мисках, високі довгошиї глечики з молоком у погребах, гарячий дух від вийнятих з печей паляниць, кільця ковбас, тугі, як перевесла, величезні, як ночви, дині на холодній долівці в притемнених літніх сінях, пиріжки з калиною пізньої осені, несамовита крутилка на замерзлому поповому ставку коло школи — життя!

Треба відійти від цього життя на відстань років, лише тоді несподівано відкриється тобі, що люди там, у глибині степів, щойно приходячи на світ, починають уникати смерті, але водночас мерщій закохуються, хоч це й звучить якось ніби легковажно. Бо хіба ж він сам ще від початків своєї особистої ери не зазнав і найбільших загроз, і найбільших захоплень?

В Озерах несила було не закохуватися, і всі робили це залюбки вже змалку, скільки себе й пам'ятали. Дівчата й молодиці в селі були такі неоднакові на різних кутках Озер, ніби належали до якихось інших материків і рас. Ніхто так не вмів розсипати смаглявого сміху, як гармашівські дівчата, ніде не було таких стегнастих, як на Колонах, ніхто не міг зрівнятися у тонкостанності й вигинистості з бульшівськими дівчатами. Були такі, що запановували над усім селом, підносилися до не-

досяжного рівня краси й привабливості, тоді забували, звідки ця дівчина, бо вона не належала одному якомусь кутку, чужа будь-яким обмеженням, вона була ніби символ поєднання, зосереджувала на собі всі погляди, всі захоплення й мріяння. Одною з таких дівчат була Оксана Єрмолаєва, в яку Петько закохався мало не п'ятирічним, власне, закохався, бо те саме зробили всі хлопці, які його оточували, Оксана була їхнім добровільним культом, їхньою першою вірою й релігією, безнадійно й охоче вони зачарувалися її лінивою, білявою вродливістю, були в захваті від Оксаниної байдужості не тільки до сільських хлопців, але навіть до отих студентів у білих штанях і в начищених зубним порошком парусинових черевиках. Вона спокійно приймала данину поглядів і захватів од усіх, нікого не вирізняючи, нікому не надаючи переваги, і це всіх задовольняло й заспокоювало, бо ж найпершою передумовою спокійного тривання будь-якого божества є цілковита його безсторонність, боги негайно вмирають, щойно спробувавши виказати комусь симпатію чи прихильність. Може, саме завдяки Оксані Єрмолаєвій виникла між малечею в Озерах мода на саморобні барабани. Викрадали в матерів і бабусь стару кожушину, зганяли з неї вовну, аби не тлумило звук, крали ще й сита, решета, підрешітки, на обичайки од них натягували з двох боків шматки колишньої кожушини, ну а зробити колотушки то вже було й геть дрібницею,— і ось барабан готовий, а там уже цілий загін десятилітніх барабанщиків, які шикуються коло сільбуду, щоб урочисто зустрічати й проводжати Оксану Єрмолаєву, хоч, щоправда, й не тільки Оксану, а кожну гарну дівчину, бо хлопчаки вже розуміються на красі, засвоюючи цю високу науку з перших років свого життя.

Барабанами й попрощалися вони з Оксаною. Блукали якось берегом під Савчиним бугром, був теплий сонячний день. Петько тримався в першій шерезі добровільних барабанщиків, барабани у всіх мовчали, колотушки спокійно лежали на туго напнутій шкірі, хтось гукнув: «Он, гляньте!» — і перший ударив у свій барабан, а за ним і всі інші. Петько так само не відставав від хлопців, вони були далекі від чемності в своїх діях, тут було більше сільської безжальності, невміння пробачити людську слабість, захоплення, приховати чужий гріх, бо те, що вони побачили, наштовхнуло їх саме на таку, віками вироблену поведінку. Попереду, між берестками, у високій чорно-зеленій жаливі творили щось сороміцьке хлопець і дівчина. Коли вдарили зненацька барабани, дівчина злякано відіпхнула від себе хлопця, покотилася від нього, а він зірвався на ноги, хапався то за штани, то навіщось за високі стебла жаливи, так ніби хотів повиривати це ядуче зілля довкола дівчини, щоб уберегти її від пухирів на тілі. Хлопця малюки впізнали відразу, то був Льонько Голик, як на їхню думку, цілковита нікчемність, ледащо, гультяй, але дівчатам він чомусь страшенно подобався

своєю хижою постаттю, горбатим носярою, вогнистими очима, всім своїм циганкуватим обличчям. Голик нарешті випручався з жаливи, підтягнув штани й, не озираючись на барабанщиків, які сполохали його в таку відповідальну хвилину життя, і на свою спільницю в гріхові, чкурнув левадою. А дівчина ще качалася, обпікаючись об жаливу, тоді врешті підвелася несміливо, вся в соромі, ніби поламана й понищена, і тут хлоп'ята побачили, що то Оксана Єрмолаєва, неприступна їхня богиня, втілення краси й захватів їхніх, і Петько Карналь теж упізнав Оксану і спершу заціпенів, не міг поворухнути навіть пальцем, а тоді зірвав з шиї поворозку, на якій тримався його барабан, кинув його під ноги, став топтати, і сльози злості й розпуки текли по його щоках.

Що ж, кохання супроводжувалося слізьми протягом усієї історії людства, то чому б мав стати винятком Петько Карналь?

Степ не замикає життя, він щедро впускає його до себе звідусіль і так само безтурботно роздаровує навсібіч, недарма ж здавен його кам'яним символом вважаються оті чаші достатку, проростань, боротьби й смерті, які тримають у руках, притискуючи до всеплодющих, звислих від годування цілих поколінь грудей скіфські баби, що стоять на високих могилах, ще не зораних тракторами, хоч могил таких стає дедалі менше й менше, трактори забираються й на щонайвищі, згладжують їхні круті боки, зрівнюють зі степом, наближаючи степ до сліпих кам'яних очей скіфських баб, що своєю байдужістю дратують зухвалих молодих механізаторів. Життя вимагає змін, зачать, народжень, буйнощів, любові. Любов — це чарівництво, а в чарівництві панує безлад і суцільне заперечення здорового глузду. Гарні дівчата теж мають небагато спільного зі здоровим глуздом, вони родять у степу так само щедро, як вишні в садках. Петько незабаром забув про біль, завданий Оксаною Єрмолаєвою, і вже в четвертому класі був закоханий у Ольку Якубович з сьомого класу. Коли зустрічав її, пускав очі в землю, червонів, губився так, що не міг усунутися з путі, а Олька, білява, тонка, з красивими сірими злими очима, кривила гарногубого рота, сичала на хлопця:

— У-у, сопляцюра!

Цього Петько ніяк не міг збагнути; як можна за любов платити такою зневагою і навіть ненавистю?

Все ж і зла Олька не навчила його, бо наступна його любов тепер уже, як він був переконаний, «справжня» й назавжди, була Зінька Федорова. Знов старша на два чи три роки, знову бігали за нею всі хлопці, приваблювані мудрою гнучкістю Зіньчиного тіла і очима такої пронизливої сизості, що здавалося, ніби крізь них щойно пролетів птах, і тобі самому хотілося стрибнути туди й полетіти за ним, не полишаючи ні сліду, ні тіні. Зінька не задумувалася над своїм походженням, і це, власне, порятувало її і поставило згодом на ту висоту, на якій опи-

нилася завдяки самій собі. Спершу її ніхто й не помічав, гасала разом з хлопчаками по березняківських шелюгах, гралася з усіма в війну і в червоних партизанів, прогониста, заводіяцька, забувалося, що це дівчина, платтячко напнуте на ній було мов на вузькій дошці, гострі коліна, гострі лікті, гострий ніс, задерикувата мова, нічого спільного з м'яким, ласкавим, задумливопихатим світом дівчат і жіноцтва, водночас нічого спільного й з округлим у словах і щонайменших порухах дядьком Федором, батьком Зіньчиним. Дядько Федір належав до хитрунів, а таких у селі не люблять. Він ніколи не казав вам у очі того, що думає про вас, навпаки, хвалив кожного, аж синів, обмазував патокою, медом, його уста, очі, все обличчя так і лисніли чимось солодким і приємним, на зборах він перший виступав «за», а тоді виходив у темні сіни, де дядьки потопали в густому самосадному диму, кректав осудливо з-за димової завіси: «За кого ж голосуєте, люди добрі? За Карналя? Та чи знаєте, що таке карналь? Овечий пастух! Може, хто й не знає, а я знаю. Це мій дідусь, царство їм небесне, любили співати було: «Ой там, за Дунаєм, пастух вівці карнає...» А ми — головою, і кого ж? Пастуха овечого!..» Вдома у дядька Федора все було до ладу, все на місці, тин підплетений новенькою лозою, хата й будівлі побілені, у дворі підметено, дрова порубані й складені під повіткою, в коморі чистота, коси завжди виклепані, гребка перев'язана новими ремінчиками, на полицях знайдеш усілякий інструмент: і рубанок, і струг, і свердельчики, і молоточки. Господар! Але в колгоспі дядько Федір працював огинці. У жнива ніколи не сідав на лобогрійку, прилаштовувався скроплювати водичкою скрутні, щоб були тугіші, власне, робота для школярів, не для здорового дядька. В млині не вергав мішків, не зсипав у кіш і не відтягав мішків із борошном од корця, а прилаштовувався брати мірчук з кожного помольця, вихваляючись: «Вже як я візьму мірчук, то ніхто так не візьме, люди добрі!» Коли колгоспний пасічник Сашко Тропа лаштувався качати мед з вуликів, дядько Федір зроджувався коло нього з заявою: «Я, Сашку, слободний, можу тобі медогонку покрутити». Його так і продражнили. «І я слободний, можу медогонку покрутити».

Зінька здивувала всіх, якось ніби в один день несподівано ставши дівчиною, та й не просто дівчиною, а красунею, до якої полетіли всі погляди. Поведінкою ж своєю вона ніби хотіла всім заявити: нічого спільного з моїм батьком, хочу відкинути своє походження, вичікування замінити рішучістю, хитрощі — розмахом, навмисну млявість — вибухами діяльності. Як можна відкинути своє походження і чи можна відкинути? Одна відповідь — красою. Дівчата не ждуть вакансій на красу, вони самі створюють для себе вакансії, але для Зіньки будь-яка краса не годилася, їй не пасувала задумливість, зледащена досконалість, спокійна пристрасть, якою могли відзначитися безліч озерянських дівчат, намагаючись бути схожими на ту ж таки Оксану

Єрмолаєву, яка на багато років стала мовби ідеалом краси. Зіньчина краса творилася серед магнітних завихрень, безмірів енергії, тисячі дияволів розшарпували цю тонку дівчину на всі боки, вона летіла кудись, готова була переробити всі роботи, повсюди встигнути, всього навчитися, у всьому бути першою, її енергійність, самовідданість, непосидючість, жадібна обдарованість сприймалися як знак очищення від тих неприємних нашарувань, що могли неминуче бути на ній від дядька Федора, вона скидала з себе шар за шаром тягар походження, зішкрібала щонайменші залишки дріб'язку, випручувалася з тенет примарливого спокою, рвалася на світло, до яскравості, але не хотіла бути там сама, мерщій відчиняла двері для всіх, хто міг бути ув'язнений в неминучості сільської щоденності, ставала, розпроставши весело руки в світлому чотирикутнику широченних дверей, і кожен охочий радо кидався туди, а серед них Петько Карналь одним з найперших.

Ідеальний порядок у коморі у дядька Федора було порушено. Зінька скомандувала хлопцям, щоб вони перегородили комору скринею, скриня мала слугувати сценою, за «сценою» в кутку тулилися «актори», перед скринею, в «залі» збиралися глядачі, режисером, художником, актрисою на головних ролях була, ясна річ, Зінька, репертуарна частина теж лежала на ній, вони переграли все, що могли дістати в Озерах, почали з «Назара Стодолі» Шевченкового, де Петько грав другого свата, який за весь спектакль тричі повторює «так-таки так», створюючи слова першого свата, але для цього підтакування Петькові довелося просити в бабусі червоного тканого козацького пояса, у діда брати сиву смушеву шапку, а замість чумарки прилаштовувати мачушин, ще дівочий, сукман. Зате вже в «Мартині Борулі» Петько грав Омелька, і коли розповідав, як у нього в городі вкрали коней, кобеняка й чоботи, то при цьому, за вказівкою «режисера», так енергійно чухав ліктями боки, що «публіка» реготала до різачки в животі, й малий Карналь був об'явлений першим комічним актором серед недорослого населення Озер.

В «Загибелі ескадри» Петькові дуже хотілося грати роль Гайдая, щоб бути на сцені спільником, товаришем, другом Оксани-Зіньки, але Зінька на Гайдая вибрала Мишка Задорожнього, високого, вродливого, синьоокого, куди там тонкошийому карналяті! Петькові ж дістався боцман Бухта — «мідяшки-залізячки драїть», нічого героїчного, і коли б Петько не був закоханий у Зіньку, то ніколи б не згодився на таку роль.

Це був, так би мовити, перехідний період у Зіньчиній діяльності. Тоді ще ніхто не знав, куди кинеться вона після «театру», ніхто не вгадував у Зіньці громадських талантів, може, й вона сама ще про них не знала, Петько ж підсвідомо спробував зачепитися саме за літературу, привернути до себе Зіньчину увагу коли й не в якійсь геніальній ролі на «сцені» її «театру», то

в спектаклі, вигаданому й відрежисованому ним самим від початку до кінця.

Поміг йому Антін Губрій, а коли точніше, то Сервантес. Антонів старший брат Федір привіз звідкись (звідки саме, встановити не вдалося, бо шляхи книжок в Озерах були в ті часи не простежені) пошарпаний роман Мігеля Сервантеса де Сааведра «Дон-Кіхот». Антін прочитав книжку сперше сам, як воно й годилося, тоді, знаючи Карналеву жадібність до книжок, «на один день» дав Петькові, і хоч мачуха звеліла ганяти горобців з конопель, «Дон-Кіхот» був прочитаний за день, і не просто прочитаний, а пережитий, так ніби всі події з Лицарем Сумного Образу відбувалися тут-таки, в Озерах, он там, за Паламаревою хатою, ніби він жив у такій хаті, як у Аврама Воскобойника, і там, у притемнених сінях, і вмирав, оголошуючи свій заповіт, і Петько бачив широке бідне ложе, застелене ковдрою, вікно, завішене ряденцем від сонця, притрушену полином од бліх долівку, капосних курей, які щоразу вриваються в сіни, щойно хтось відхилить двері.

Увечері Петько побіг до Антона віднести книжку, Антін вивищувався над лозовим тином, широко перемірював двір, ставши на ходулі, які тоді чомусь ускочили в моду серед малечі, його сестра Галька, білява, товстенька, як і Антін, бігала слідом, канючила, щоб він дав їй спробувати, а він зневажливо поплямкував товстими своїми губами, поштурхував її ходулею.

— Ну, давай,— канючила Галька.

— Ось відчепись.

— Дай!

— Відчепись.

Петько пошкодував, що так швидко має віддавати книжку Антонові, однаково ж той, мабуть, і забув про Дон-Кіхота, захоплений своїми ходулями, він переступав босими ногами в м'якій, уже холонучій вуличній пилюзі, мовчки спостерігав за вовтузінням брата й сестрички, міцно притискував під пахвою розм'яклу від багатьох запеклих читань книжку, ще й не знаючи, що тримає один з найславетніших творів світової літератури, і ще стояло йому перед очима все химерно-прекрасне життя сумного лицаря, але вже поймалося воно якоюсь імлою, уява членувалася, мов просвічуваний скісним промінням туман або дим, звичка переносити все читане в книжках на ту землю, якою ходив сам, переселяти навіть найрозкішніших імператорів і королів у прості озерянські хати, лише відповідно добираючи для кожного за його значенням або ж чиюсь хату під черепицею, або й під бляхою, з штудерно прикрашеним димарем і з вирізаними з бляхи візерунками, кониками й пташками на димарі, на ринвах, на гребені й усіх чотирьох скатах покрівлі, ця звичка наштовхнула Петька на думку, від якої він аж завмер, ще не вірячи, що це може статися, що ось зараз він скаже Антонові, й Антін... Але обачливість підказала Петькові, що починати

треба не з Антона, а з Гальки, щоб відразу мати собі спільницю, він перескочив через тин, жартома вхопився за Антонові ходулі, так що той, втративши рівновагу, вимушений був зіскочити на землю й заміритися на Карналя, не вдарити, щоправда, а так, для годиться, та тут згадав про книжку, вихопив її в товариша з-під пахви, спитав: «Ну? Не я казав?» Але Петько мав перед очима Гальку, а коли по щирості, то десь далеко-далеко виднілася йому Зінька, що не могла лишитися байдужою до його відчайдушного задуму.

— Хочеш,— спитав він несподівано Гальку,— хочеш стати нашою Дульцінеєю?

— Ким? — досить кисло поцікавилася Галька.

— Дульцінеєю.

— А хто це?

— Тю, дурна, та це ж дама серця Дон-Кіхота Ламанчського! — вигукнув Антін, знов пробуючи залізти на ходулі, але в нього нічого не виходило, бо книжку він теж не хотів випускати з рук, забагато, як на такого малого й не дуже вправного хлопця. Врешті він вимушений був здатися, великодушно запропонував Петькові:

— Хочеш походити?

— Дай Гальці.

— Не вміє. Носа розквасить, буде мені від матері.

— Да-ай! — зарюмсала Галька.

— Бачиш? А ти їй — Дульцінею. Та вона й не читала і читати ще не вміє таких книжок.

— Справжня Дульцінея Тобоська теж не вміла читати, ти ж знаєш.

Антін подивився на Петька вже трохи аж налякано.

— А ти як знаєш, що вона не вміла?

— Написано в книжці. Я оце читав, Антошо, і думав. А що, коли нам, як Дон-Кіхот? На вітряки, на баранів, на чаклунів та відьом?

— Нам? — Антін відступився від Карналя, зміряв його очима.— А хто ж Дон-Кіхот? Чи не ти?

— Ну, я.

— А Санчо Панса?

— Ти.

— Я?

— Ти. А Галька наша Дульцінея Тобоська.

— А чарівник хто ж?

— Чарівник? — Карналь розумів, що відповідати повинен не гаючись, тільки цим він переконає Антона, але ж у Озерах надто багато було претендентів на роль характерників, чаклунів, дрібних ошуканців.— Ну... Ну, дід Ирха... Він коло своїх бергамот якісь там брязкальця й дзвіночки порозвішував, а сам на возі в садку спить, щоб ніхто й грушки з дерева не зірвав.

От би його...

З Ирхою, здається, він вгадав, бо Антін давно мріяв полапсувати бергамотами в діда, та й хто не мріяв, але ж як ти до них підступишся, коли там мало не сама нечиста сила мобілізована для охорони? Про вітряки, овець, цирульників, мідні тази, губернаторів, купців Антін уже і не розпитував, не цікавили його й рицарські обладунки, бо щитів, списів, луків, мечів у селі можна понаробляти скільки завгодно й з чого завгодно.

— А коні? — нарешті знайшов він найуразливіше місце в задумі Карналя.— Де ти візьмеш аж двоє коней? Чи, може, тобі з колгоспу видадуть для подвигів Бидла й Лапка?

Бидло й Лапко стали своєрідною легендою «Червоного борця». Вже забули, чиї вони були до колгоспу, але тут спарувалися, мов два рідні брати, обидва неоковирні, якоїсь мишиної масті, з велетенськими, вивернутими незграбно копитами, а вже що ледачі, то нічого подібного в Озерах за всю їхню історію не було ні серед світу людського, ні серед тваринного. Вони йшли тільки туди й тоді, куди хотіли й коли хотіли. Ніякі підганяння, вйокання, нокання, ніякі батоги, палиці, дрючки не помагали, об них можна було ламати голоблі, однаково ні Бидло, ні Лапко не зрушили з місця, коли в них немає такого задуму чи бажання, це були й не коні, а якісь конячі філософи-стоїки або просто конячі пам'ятники, в які помилково хтось вдихнув життя, і навіть самі ці коні, видно, не знали до ладу, навіщо їм це життя і що з ним робити. Подвиги на Бидлові чи Лапкові — це було й не смішно: це просто була смерть будь-якого наміру, смерть уяви, смерть мрії.

— Ні,— сказав Карналь,— замість коней ми з тобою використаємо ходулі. На ходулях теж, як на коняці. Знесений над світом, піднятий над землею, далеко видно, всіх ворогів перевершуєш.

Антін довго чухався. Йому не хотілося бути Санчо Пансою, але й Дон-Кіхотом не випадало, бо ж відзначався опецькуватістю, тоді як Карналь більше надавався на сумного лицаря: сухоребрий, тонкошиїй, одним словом, слабак. Про Гальку він не дбав: багато там вона розуміє! Назвуть Дульцінеєю, то й буде!

— А що, як спробувати? — викручуючи великим пальцем правої ноги ямку в землі, роздумливо промовив Антін.— Одежі ж для нього ніякої не треба? Бриль у мене є, а більше нема нічого.

— І в мене бриль,— сказав Карналь,— а списи ми зробимо. Хоча тобі, здається, списа не можна.

Їхні пригоди закінчилися набагато швидше, ніж у Дон-Кіхота: вони все встигли завершити за один день.

Напали на вітряк Корецького, зняли кватирки з двох нижніх крил, почепилися на крила, а тут несподівано подув вітер, крила крутнулися, Петько встиг розчепити руки й упасти на

землю, Антона ж мало не перекинуло через млин, побачивши, що його відриває від землі, нажаханий хлопець закричав, заплющив очі, Петько, щойно приземлившись, не встиг дати пораду товаришеві, той задригав ногами, тоді все ж таки пустив крило і так гепнувся об землю, що Карналь налякано підбіг до нього: чи не повідбивав печінок. Але все обійшлося благополучно, і вони, ставши на ходулі, вирушили до проваль, де паслися вівці. Там спробували покататися на баранах, але тут не пощастило Карналеві, бо баран заніс його до краю провалля, тоді став як укопаний, і хлопець, перелетівши йому через голову, покотився в глиняне урвище. Глина була м'яка, знов пощастило.

У Феньки Біловусової вони вкрали мідний тазок, перед тим вивернувши з нього вишневе варення, яке смачно пінилося. Тазок був гарячий, коли вхопили його скрученими жмутами бур'яну, насмиканого в Феньчиному городі, поки бігли з двору, обидва вимазалися варенням і, коли були ганебно впіймані Палажкою Трохимихою, то вигляд мали досить жалюгідний. Це не завадило їм уночі вчинити напад на садок діда Ирхи, вони підстежили, коли дід захріп на своєму возі, підкралися і покотили воза з садка. Дід прокинувся, не міг збагнути, що з ним діється, забурмотів: «Свят-свят, нечистий напав, з нами хресна сила!», а хлопці, розігнавши воза, пустили його з бугра просто до попового ставка, але й тут не розрахували, віз вкотився в самий ставок, дошки, сіно, рядно під дідом попливли водою, Ирха закричав: «Тону-у! Рятуйте, люди добрі!» Довелося втікати, так і не покуштувавши смачних бергамотів.

Їхня Дульцінея міцно спала на той час, так що сама собою відпадала потреба сповідатися їй у вчинених на її честь подвигах. Власне, й подвигів не вийшло, викликати подив, скупчити на собі увагу, примусити говорити про себе аж так, щоб дійшло те й до Зіньки і вона вирізнила з-поміж усіх Петька Карналя і помітила його,— нічого цього не вдалося зробити, взагалі не було нічого, крім примітивної ганьби, якою не станеш хвалитися, яку й згадувати соромно. То й добре, що Галька-Дульцінея спала, бо, як тепер пригадав Карналь, і в Сервантеса для Дульцінеї в книжці так і не знайшлося якоїсь путящої ролі, вона існувала лише в уяві Дон-Кіхота Ламанчського. Так і Зінька тим часом існувала лише в Карналевій уяві, не наближаючись до нього, непідвладна ніяким впливам, обурливо незалежна і байдужа до всього, окрім намагання вдовольнити свою невситиму жадобу руху, діяння, палання.

Зінька стала першим секретарем комсомольського комітету їхньої школи, і це вона приймала Петька до комсомолу, хоч він і прибрехав собі два роки і страшенно боявся, що це виявиться в райкомі комсомолу, куди вони пішли за дванадцять кілометрів на чолі з Зінькою для остаточної бесіди з секретарями перед затвердженням і врученням комсомольських квит-

ків. Злякано тулилися вони під високими дверима райкому, кидалися до кожного, хто виходив звідки: «Що питають?», а ті, зраділі, з розпаленими очима, не могли згадати, про що ж їх питали там, за дверима, знетямлено всміхалися, знизували плечима. Петько гарячково перекидав у голові думки, імена, дати, здавалося, знав аж занадто, і водночас було таке відчуття, що не знає нічого, все забув, неспроможний згадати. За що вбили куркулі піонера Павлика Морозова? Хто такий Олекса Дундич? У якому році скинули в Чорне море чорного барона Врангеля? Яке справжнє прізвище товариша Сталіна? Не пам'ятав нічого. Зінька чомусь сиділа там, за дверима, з райкомівцями, Петько знав, що коли побачить її там, поряд з незнайомими, дорослими і ще молодими, розумними, то не знати, як він і поведеться, його душили ревнощі до тих невідомих секретарів, які так просто й легко забрали до себе Зіньку, і чутно, як сміються там за дверима, і вона теж сміється. Мабуть, він не здобудеться на жодне слово, коли ввійде до кімнати, не почує ніяких запитань, і ніхто не повірить, що він справді щось може знати, що він найкращий учень у школі, що жорстоко ненажерливий мозок може узгоджуватися в ньому з наївною душею, з паланням худенького обличчя, з незграбними руками, які хоч і вміють робити все на світі, але вражають незграбністю, коли опиняються в стані невластивого й шкідливого їм спокою й спочинку.

Але Петька спитали зовсім не те:

— Скажи, Олександр Карналь не родич тобі?

— Це рідний брат мого батька.

Дядько Сашко працював головою сільради в райцентрі. Для районних масштабів — теж помітна посада. Але що тут спільного з прийняттям Петька до комсомолу? А що спільного між комсомолом і його закоханістю в Зіньку?

Зіньці він так і не відкрився. Та й що мав їй відкривати? Не було в ньому нерозгаданого, глибинного, все малювалося на обличчі, в постаті, він знав, що для Зіньки не може мати ніякої цікавості, ніякої вартості, бо не вмів перевищити її ні в чому, а вона перевищувала і його, і всіх. Він навіть пробував писати вірші, але з жахом переконався, що в цьому, здавалося б, найдавнішому людському вмінні цілковитий нездара, не міг стулити докупи навіть двох рядків, хоч знав напам'ять усього Шевченка, Пушкіна й Маяковського, але чуже вперто відпихало всі власні слова, здається, їх і не було зовсім, Петько відчаєно ховався в бур'яни, залягав там з «Кобзарем» Шевченковим, водив пальцями по рядках, пробував доторкнутися мало не до кожної літери, бодай у хованні серед бур'янів хотілося мати спільність з Шевченком, який теж колись малим ховався в бур'янах то від п'яного дяка, то від жорстокого пана Енгельгардта. А він від кого? Від своєї сварливої мачухи чи від Зіньки? «Не спалося, а ніч, як море». «За горами гори хмарою повиті, засіяні горем, кровію политі...» Час відступає безсило

перед вулканічним клекотом високих дум. Відкрилося ще тоді, хоч не могло належно зодягтися в думку, але неминуче мало прийти згодом, бо все життя йдеш до великих синів свого народу, розпочавши цю прекрасну мандрівку з повитих сріблястим серпанком чарівності дитячих літ. Довідаєшся про безліч марних спроб завоювати, підкорити людство засобами негідними й ганебними (підкорення завжди ганебне!) і переконаєшся, що найвища честь — належати людству. Долю народів творять не самі лиш економічні умови життя, але й мисль, ідея, духовність. Дух багатоликий, як Протей. Є дух поступу, свободи, гуманізму і є дух обскурантизму, ворожості до людини, до свободи й краси.

Несила було охопити красу й велич Шевченкового бунтарського слова, вичерпати розсипища його сяйливих дум. «Неначе той Дніпро широкий, слова його лились, текли». Його поезії можна читати і з трибун міжнародних форумів, і наодинці з найдорожчою людиною. «По якому правдивому, святому закону і землею, всім даною, і сердешним людом торгуєте?»

Шевченко, як майже всі генії, не мав легкого життя. Страждав разом зі своїм поневоленим народом. Та велич не в стражданнях, а в перемозі над ними. Шевченко належить до тих, хто переміг. «Караюсь, мучусь, але не каюсь!» Правда вела його, світила йому, сяяла. «Ми просто йшли. У нас нема зерна неправди за собою». Доступний і приступний кожному, хто прочитає бодай рядок його поезії, Шевченко водночас — поет неймовірної мистецької досконалості. Провінціальної обмеженості, отих глухих задушливих бур'янів немає й сліду в його поезіях. Лірична сила його генія — неперевершена. Сила уяви — небачена. Чуття слова — приголомшливе. Природність і невимушеність стилю — дивовижна. Простота — гранично прекрасна. Ось відкрилася йому найвища таємниця простоти, поєднаної з найбільшими глибинами, і вмерла разом з ним, але водночас далі живе в його поезіях, які далі чарують тебе своєю відкривалістю навіть тоді й там, де героїзм намагаються замінити комфортом, силу духу — монотонністю загальної освіченості, революційні прагнення — буденним дбанням про підвищення продуктивності праці, шукання істини — безсилим борюканням з примарами нез'ясованих міжнародних конфліктів.

Шевченко в історії свого народу був інтелігентом більшим за Ярослава Мудрого, Хмельницького й Сковороду. Два царі доклали немало зусиль для знищення цього великого генія, хотіли повернути його в первісний стан, у невідомість і темряву, бо, мовляв, тільки неграмотні володіють «охранним духом» і справді епічною мовою, перевчені ж захоплюються газетними теоріями і збиваються з путі істинної. Останній цар, переконавшись у марноті зусиль своїх попередників, які засланнями й казематами однаково нічого не вдіяли ні з Пушкіним, ні з Чернишевським, ні з Достоєвським, ні з Горьким, хотів звеліти Ака-

демії наук зовсім викреслити з словника слово «інтелігент». На щастя, словники царям непідвладні.

Тоді Карналь ще не вмів висловлювати цих думок, вони жили в ньому безладно, в суцільній нерішучості й ваганні, власне, й не були думками, а тільки натяками, невловимими, несформованими, несміливими. Шевченко помагав йому подолати комплекс свого прізвища. Петько чомусь гадав, ніби прізвище дає людині певність і силу. Занадто просте й прозоре, воно обеззброює тебе перед світом, позбавляє загадковості, під прикриттям якої легше й простіше наближатися до людей. Ось його прізвище — Карналь. Він і сам не знав його значення, не те що інші. Але Зіньчин батько оголив сутність слова «карналь» перед усіма, показав безнадійну буденність цього слова, від якого мовби тхне овечими кожухами, і тепер ти однаково, що якісь Бараненки, Овчаренки, Цапки або Живодьори. Ну, так. А що таке Шевченко? Це ж просто син шевця. А Толстой — від товстого. А Пушкін — від гармаша, он у них цілий куток у селі Гармашів. Геній може називатися будь-як, від цього він не втратить своєї сили й розмаху. Коли ж ти ніщо, то ніякі розкішні прізвища не поможуть.

Він народився серед людей, які віками мріяли володіти землею і нарешті досягли здійснення своєї мрії, ще не знав тоді, що йому самому видасться цього не досить і він замахнеться на недосяжне — захоче пізнати і землю, і всі неприступні таємниці світу. Вже закінчуючи десятирічку, з головою, сповненою часом безладних, але все ж таки знань, він однаково почувався малим хлопцем, дивився не тільки на свого батька, а й на всіх тих, що серед них виріс, мовби знизу вгору, малювалося йому завжди таке: пласкі безмежні поля, а люди на них — великі, до самого неба, з'єднують собою небо і землю, між підошвами і тім'ям у них — цілий всесвіт з сонцями, зорями, галактиками. Вже коли побачив мало не всю планету, чужі міста, ліси, моря, гори, рівнини, рідний край стояв над усім у могутніх чорноземних пластах масної землі, і люди там — мов ті пласти, з важкими чорноземними руками, великоногі, з селянськими голосами для степу, для неба, для тварин і відстаней, а коли ті голоси стишуться, то майже завжди тільки для ласки або для насмішкуватості. Життя там не було убоге. Коли й нестачало йому зовнішньої вишуканості та ознак достатку, то вражало воно своїм багатством суто людських неповторностей, мудрості, несподіванок благородства, талановитості, безмежної розкоші природи. Карналь назавжди зберіг у своїй крові безмежжя степів, розкиданого, мов сонний недбалий гігант, Дніпра серед понагортаних з Росії, Білорусії, України перемитих білих пісків, незабутнє видовище білоруських плотів, які пливли згори вниз, рублених хаток на них, яскравих вогнищ, незбагненних вогнищ на дерев'яному колодді. Жила в ньому лінива спека, дикі громи, багнюка, в якій могли втонули цілі цивілізації, а не тільки

добрі наміри, небесні голоси великих птахів, які прилітали щовесни з вирію: лебедів, журавлів, гусей, житній хліб з калиною, спечений на капустяному листку, свист і ревіння вітрів, народження й похорони, свята з червоними прапорами, що з ними вони щоосені ходили до Олійнички на братську могилу червоних партизанів, скресання криги на озерах, перше кіно в їхньому селі і перший детекторний приймач, змайстрований Альошею Арсеновим, а над усім — його безнадійна закоханість у Зіньку.

На фронт Карналь пішов, так і не сказавши Зіньці про своє почуття. Добровільно піти захищати Батьківщину сміливості вистачило, а сказати дівчині, що кохає її, не наважився. Такі дивні душевні виміри в людини. А Зінька? Здогадувалася? Може. Та хіба він був один такий? Зінька вже була тоді старшою піонервожатою в школі, до неї залицялися люди з становищем, зі значенням, школярам судилися перенатягнуті нерви, перенапружені сили, почервоніння й засоромленість — вона не хотіла знати цього, вона мала вибухати вулканами, здригатися землетрусами, клекотіти водоспадами, гриміти гірськими обвалами, не могла кожному розгортати груди, щоб довідатися, що він там заховує.

Коли в сорок п'ятому Карналь приїхав з госпіталю до батька, йому розповіли про Зіньку. Небагато й маломовно, як звикли в Озерах.

У сорок першому помагала евакуювати колгоспну худобу. Але десь у степах фашистські мотоциклісти перехопили череду, корів перестріляли, людей розігнали, Зінька вдарилася була до фронту, але не пробилася, довелося повернутися до рідного села, але й тут не склала рук, почула, що в Кременчуці з концтабору можна визволяти червоноармійців, даючи комендантові викуп, зібрала, що могла, мерщій кинулася туди, пробралася до самого табору, побачила тисячі вмираючих людей, почула страшні своїм стражданням голоси: «Донечко! Сестричко! Дитинко! Порятуй! Визволи! Забери!» Вона взяла якогось напівмертвого білявого хлопця, всього в ранах, знекровленого, вже й не благав, не міг вимовити бодай слова, тільки зболено світилися йому сині очі, такі сині, що аж за серце хапали. Зінька привезла концтабірника додому, змаловаживши зітхання, стогони й відверті погрози свого хитрого батька, стала лікувати й відгодовувати визволенця. Він був кулеметником, родом з Тамбовщини, Лебедєв, але Зінька сказала, що для зручності його тут зватимуть Лебідь, принаймні поки він стане на ноги. Що там було тоді між тими двома, ніхто не знав, бо часи настали — не до чужих таємниць. Можна було припускати, що й Зінька, і її кулеметник спробують знайти партизанів, які десь орудували понад Дніпром і в степах, але щойно зима оголила шелюги в плавнях і дерева в степових байраках, як командира партизанського районного загону Олександра Карналя, виданого зрадником, фашисти спіймали і після катувань і знущань розстріляли

в Потягайлівському глинищі, згодом у те глинище возили ще багато партизанів, хто вцілів, подався до лінії фронту, здавалося, цей край безнадійно відданий окупантам, і ось тоді Зінька разом з Лебедєвим зникла з Озер і не з'являлася аж до самого визволення, хоч усі знали, що вона десь тут, може, на хуторах, може, в якомусь з довколишніх сіл, може, з Лебедєвим, а може, й ще з кимось, Зіньчина присутність не просто вгадувалася,— вона стала наявністю, волею, наказом. Якась дітлашня, не ховаючись (бо й від кого б мали ховатися діти!), приходила вдень то до того, то до іншого, вибираючи, щоправда, колишніх активістів, колгоспних бригадирів, ланкових і кожному вручаючи коротеньку записочку: «На час окупації ви призначаєтесь бригадиром колгоспу. Голова колгоспу З.» Записочку одержав і Андрій Карналь, якого вигнали з куркульської хати і мало не розстріляли, знайшовши в полові захований Одаркою Харитонівною великий портрет Сталіна. Таємничий З. сповіщав, що їхній довоєнний колгосп стає бригадою в колгоспі «За перемогу», а він, Карналь, призначається бригадиром. Дивний колгосп охопив мало не половину району. Бригадирам надійшло розпорядження зберігати весь реманент, не роздавати колгоспної землі в індивідуальне користування, обробляти землю спільно, як було й до війни, не ховаючись з цим і перед окупантами, яким видасться зручніше здирати хліб і м'ясо з великих господарств. Далі надійшло вже не письмове, а усне, таємничо-невловиме, незадокументоване, отже, розпорядження про те, що всі плани державних поставок мають бути виконані сповна і зерно, належне державі, повинно бути сховане до приходу Радянської Армії. Відомо ж, що ніхто так не вміє ховати хліб, як селянин. Він лишиться голодний сам, голодними будуть діти його, але що голод для людей, які народжуються і живуть під стихіями, змалку призвичаюються робити все, на що глянеш, працюють уперто, запекло все життя так, що в ліжко лягають лиш для того, щоб вмерти. Не наживають багатства, ніколи не жадають його, вдовольняються завжди найменшим, може, тому не лякаються і в найтяжчі часи і люблять свою землю навіть тоді, коли вона стає нещедрою до них, і ніколи нікому не віддають її, хоча би треба було заплатити за це власним життям. Що нижчий рівень життя, то більший патріотизм у людини — так хочеться думати, дивлячись на селянина. Ситі й жирні не можуть вважатися патріотами — вони залюбки поступаються цією високою честю бідним. А ці бідні вмираючі, катовані, розстрілювані, палені, нищені уперто й несхитно билися скрізь, де стояли, з ворогом, виказували героїзм, сказати б, відвертий або вдалися й до хитрощів, перед якими безсилою ставала будь-яка зла сила.

Фашисти, здається, так і не збагнули, чому в Озерах не вдалося їм за всю окупацію вирвати в селян бодай крихту того хліба, що викрасовувався в полях, звабливо шелестів під

високими степовими зорями, сповнював золотими пахощами безмежний простір, викликаючи млість у споконвіку недогодованих, ласих на чуже загарбників. Загадково-загрозливий колгосп не дав фашистам майже нічого ні першого літа, ні другого. Їхній хліб мав стати хлібом перемоги, з цією думкою хтось організував дивний колгосп — так часом найпростіша думка може несподівано зматеріалізуватися й стати грізною зброєю навіть там, де, здавалося б, умерли всі надії і згасли всі вияви сили й енергії. Кому належала та зухвала думка — Зіньці чи Лебедєву? — так, здається, ніхто й не довідався, бо Лебедєв одразу пішов на фронт, а Зіньку забрали в район організовувати комсомолію.

Карналь, приїхавши з далекої Туркменії, потрапив на Зіньчине весілля. Лебедєв знову повернувся до Озер з фронту, знов був увесь у ранах, привіз з війни орден Слави й дві медалі «За відвагу». Виходило, що він мовби завоював Зіньку, чого Карналь зробити не зумів. На весіллі, поки Лебедєв хвацько видзвонював медалями і обіймав розм'яклу од любові Зіньку, Петро, хоч і з безнадійним запізненням, розповів про свої ще довоєнні затаєні почуття й з горя вперше в житті напився п'яним, від чого в нього відкрилися рани, і він тоді навіть запізнився на початок занять в університеті. «В коханні серця не половинь, одне життя, життя — одне...»

«Озера. 20/XII 1954 р.

Дорогий синок Петрик, дорога невістка Агуль!

Уже сьогодні 13 днів, як відбулося Жовтнево свято, де я одержав од вас поздоровлення з Жовтневою революцією, де я кров проливав під час зверження царського гніту, де моїх товаришів багато й багато загинуло, а нас осталося старих більшовиків мізерна частка.

Як святкувалося? Мені було добре. Я на свято нікуди не пішов, а пішов до рідної мами, а твоєї бабусі, Петрику, вона виплакалася добре, і я коло неї, й позгадувала нас усіх, а особливо дядька Сашка, розстріляного фашистами, і тебе, Петрику, що бився з фашистами й зазнав від них стільки лиха й страждань.

Вдома в нас трудненько, чуть-чуть я корівчини не збув, у нас уже багато корів попродавали через пашу, але я затримав, коли тут після свята в колгоспі стали видавати на трудодні кукурудзяне бадилля прямо на пні, в степу. Мені дали сорок сотих. Одарка Харитонівна, хоч і старенька вже, три дні рубала, а я на роботі й по хазяйству; нарубала цілу гарбу, й привезли додому, а тут багато колгоспників не мають скотини і це своє бадилля продають, то ми ще й підкупили. На Жовтневі свята

мені видали в додаткову оплату теличку Зорьку, і тепер Одарка Харитонівна втішається, як з малою дитиною. Свинку ми поставили на відгодівлю, бо сьогодні в колгоспі нарахували по двісті грам на трудодень, а мені на десять місяців припадає 193 кілограми в качанах, так що свинку до Нового року підгодуємо.

Тепер яка моя робота? Працюю фуражиром. Робота неважка, пішов, видав колгоспним коровам гарбу соломи, попідгрібаю і сидю собі, тепер корму і грама не може ніхто взяти без вимоги. Зараз у нас в Озерах через стихію в колгоспі на зимівлю всього тваринництва залишають за планом корів і нетелей та волів 450 штук, а решту 750 голів реалізують, коней залишають тільки 40 штук, а решту 143 вбивають у день по три коняки і варять свиням. Свиней оставляють 250 штук, а решту 910 реалізують. Так само з птицею. Оце таке положеніє склалося в нас з кормами. Тепер відносно клімату. У нас зараз дощі через кожний день, тепло, скотину пасуть, паші багато, озимий хліб небувалий, жита такі, що в стрілку пішли, так що доводиться скошувати або спасувати. В колгоспі ждемо зими, роботу кінчили, я тепер маю вільний час, саме почитати б можна, бо такі ж ночі довгі. Я коли був у вас в Одесі, то здивувався, що у вас так багато книжок, і просив у Агуль, то вона мені дала книжку, зветься «Журбіни», і я перечитав її тоді, а тобі, Петрику, й не сказав, бо там про старого якогось діда робочого, а я ще дідом не хочу, ще з молодими позмагаюся. Тепер учора вечором 19 листопада приїхав до Карналів мій племінник, син покійної тьоті Полі Женько з Казахстану, де привіз з собою торбу грошей, а на собі торбу вошей. Це він був там добровільно два місяці і розказує, що там дуже добре було, але ж такий худий, тільки очі блищать, він там вантажив хліб на машини й з машини, саму пшеницю, і два місяці не переодягався й не мився, бо води немає, тільки пити, та варити їсти, та для машин, привіз повен чемодан одежі й білизни, а на собі порвав троє штанів і грязний їхав звідти поїздом десять днів. Так що вчора нагріли кип'ятку й ошпарили турицю на нашому «казакстані», й трохи я почортував його, що він не вдався в Карналів і такий засвинячений там позорився серед людей і наше прізвище ганьбив.

Тепер посилаю вам палке вітання, й бажаємо якнайлуччого в вашому житті.

З пошаною остаюся я твій батько, цілую крепко, Андрій Карналь».

Минуле, перестаючи бути таємницею, втрачає всі свої чари, і часто з'являється спокуса відкинути його, як зношений одяг. Та чи й таке вже воно минуле, коли йому — лише двадцять літ? Батько, мовби в намаганні порятувати сина від захоплення несуттєвим, як він вважав, з пережитого, у своїх листах був гранично діловий і точний. Не було в його листах переказів, легенд, казок, таємничої підоснови селянського буття, в якій цілі

покоління черпали темну поезію поєднання з вітрами, сонцем, землею, зорями, всесвітом. Легенди й перекази належали безповоротно світу жіночому, казки лишалися в ері дідів, що вже пішли з життя, малий Петько ніколи не чув од батька жодної казки, тільки дід довгими зимовими ночами, лягаючи з онуком на гарячій черені за високим комином, на якому баба Марфа накладала брусків господарчого мила (висушене не так швидко змилювалося), швидко й нерозбірливо бубонів йому казку за казкою без перепочинків, без пояснень, без називання, сплітаючи все в якийсь безкінечний фантастичний епос, в якому губилися, власне, й слова так само, як губилися вони під час дідових молитов перед іконами, і коли й сам мов не розбирав нічого з дідового бурмотіння, то Петько й поготів був вимушений задовольнятися самим звучанням дідового голосу й згодом збагнув, що, мабуть, у казках важить найперше й не зміст, а настрій, вони мов музика, мов оті сто тисяч українських пісень, сплетених у кільце захватів, зачарувань, страхів і надій. Може, тому батькове покоління входило в життя без казок і синів своїх вело за собою з бадьорою пісенькою: «Ми рождены, чтоб сказку сделать былью...» Чи не ставало занадто одновимірним і нудним життя без казки? Карналь не міг би сказати з певністю, казки лишалися для нього в якійсь прекрасній, але недосяжній далині, коли ж чув, що поряд з ним живуть люди, які, скажімо, обрали собі за фах складання нових казок, то дивувався незмірно. Бо хіба може існувати підробка під казку? Тому завжди надавав перевагу людям, які творять саме життя і то такої щільності, що дорівнюється воно іноді полям стиску в зоряних системах, де фантастичні сили енергії витісняють з себе навіть матерію.

«Озера, 21 лютого 1974 р.

Дорогий синок Петрик!

Перш за все сповіщаю, що ми до цього часу живі-здорові, чого й тобі бажаєм, і сумуємо досі за нашою незабутньою невісточкою Агуль і плачем, як згадаємо, що така молода і славетна жінка і пішла з цього світу, досі не віриться, що вона загинула, бо дід Гнат одне каже, мовляв, умирає тільки той, хто не хоче жити, а хто хоче жити, той живе далі. Дідові Гнатові вже сто років, а його бабі Парасці дев'яносто сім, і обоє живуть, а Васько, їхній син, твій товариш, секретарем територіальної парторганізації в нас, це вже йому більше, як тобі, Петрику, бо він на два роки старший.

Дома у нас все в порядку, я працюю на старім місці, в коморі, підготовляємося до сівби весняної, очищаємо посівний матеріал та завозимо з станції, готовимося дати другий мільярд пудів хліба для нашої країни, як дали торік. Погода в нас вже другий місяць стоїть сира, велика грязюка, прямо в пояс, тракторами так порозбивали дороги, що ніякі машини не ходять.

Тепер опишу вам, як восьмого лютого відзначали мій день народження, це вісімдесят років, я вже в селі після діда Гната, баби Параски та старої Трохимихи найстарший, а це працюю на постійній роботі, тобто триста шістдесят п'ять днів на рік щодня йду на роботу без вихідних, без хвороб і перепочинків. У цей день у нас зібралося в 12 годин вісімдесят душ, голова колгоспу Зінька Лебідь з чоловіком і голова сільради Карпо Дудка, і приїхали секретар райкому партії і голова райвиконкому, і всі з жінками, і була музика, баян, скрипка, бубон, пити й їсти було теж, пива 55 бутилок, горілки 45 пляшок, вина шампанського 5 і коньяку 18 пляшок, та ще була в мене каністра спирту, але його ніхто не пив, так що залишився весь цілий. Одержав я 91 телеграму до дня народження, але всі брали твою телеграму, Петрику, і одно читали, бо всі інші телеграми, то там тільки «поздоровляємо з днем народження» та й усе, а в тебе для всіх дуже цікаво написано, і всі одно казали: ось у нас народився академік, і це ти виховав, діду Андрію, нашого радянського академіка, і я аж заплакав від радості, що так гарно живемо, а воно вже старий, вісімдесят років, а мачусі твоїй уже вісімдесят чотири, але ще будемо жити.

Пиши мені, Петрику, як там моя онучка Людочка з своїм чоловіком, може, влітку приїде в гості. Сьогодні в нас сніжок випав, дороги трохи підморозило, може, трохи налагодиться.

Поки до побачення, остаємося ваші рідні, міцно цілуємо, обнімаємо, твій батько Андрій Карналь і Одарка Харитонівна».

Відстань між двома батьковими листами — двадцять років. Чим вони були заповнені? Можна відповісти одним словом: зміни. Вічна стурбованість народу, який не дозволяє собі ні перепочинку, ні розслаблення. Тому зміни завжди на краще, тому й забувається все життя гнітюче, всі незроблені справи, несплачені борги, власні й чужі гріхи. Батькові листи були завжди далекі від белетристичних амбіцій, вони мовби нагадували Карналеві, що не слід забувати свого походження, і він, хоч дико заклопотаний, щодалі більше вгрузаючи в безмір проблем, які намножувалися, модно висловлюючись, по експоненті, іноді мимоволі вже й не відбігав думкою в минуле, а ніби провалювався в безодню спогадів, щоб задовольнити споконвічну людську жадобу поглянути на себе збоку, визначити масштаби змін власних. Але щоразу переконувався: бачиш довкола безліч людей, але не себе самого. Себе все ж таки вигадуєш так само, як власний голос, якого майже ніколи не чуєш і не впізнаєш, коли лунає він, скажімо, по радіо. І від отого невміння побачити себе самого зроджується відчуття безсилості. Ти тільки такий, як є, а не той, що був чи колись буде. Ти схожий на час, відмірюваний годинником, час зупинений, закляклий, вмерлий, убитий, бо годинник завжди показує саме цю хвилину і нічого більше — ні

назад, ні вперед. Люди, від природи не наділені силою перевищувати самих себе, охоче підкоряються автоматизмові часу, і тоді запановують настрої жити лише нинішньою хвилиною, пливти за течією, покладатися лише на власні зусилля, забуваючи про корені, не зазираючи до верховіть. Тоді думати про життя своє боязко, бо схоплюєш лише кінцівку, лише найближче, все попереднє тоне в цілих океанах подій, яких ні уявити, ні перелічити, і такий чоловік мовби й не жив, а лише присутній нині при розв'язці власного життя. Все вже сталося ніби за межами його досвідчень: любов, ненависть, мужність, страждання, зради, дружба, витривалість. І не розуміють таки люди, що, повертаючись до самого себе, прагнеш знов дорівнятися собі в хвилини найвищих злетів і відчуваєш щоразу, як це болісно тяжко, а то й взагалі неможливо. Так ідеш уперед, вічно повертаючись назад, відбігаючи, щоб розігнатися, як малий хлопчик, щоб перестрибнути калюжку, або й світовий чемпіон, який, перш ніж здійснити стрибок за червоний прапорець світового рекорду, відходить назад для розбігу.

Чи є в нас історія, підоснова, підгрунтя, корені, тривалість, чи багаті ми багатствами багатовіковими й неосяжними, а чи тільки примітивна електронність, машинна оголеність, безжальна функціональність, де вмирають усі мрії, де немає спогадів, перепочинків?

Твоє походження, твоя історія, історія твого народу ніби підпирає тебе, намножує твої сили, ти набуваєш багатовимірності, тобі здається, ніби життя твоє не обмежується скромними вимірами, які дозволяють закони природи,— адже ти заволодів ще й законами історії, і ось уже тобі тисяча й десять тисяч років, а попереду — незміримість і необмеженість! І гірко стає тобі, коли, озираючись назад, помічаєш недбальство й нехтування досвідом народу навіть на прикладі невеличкого твого світу дитинства. Хтось же бився в тринадцятому столітті з татарами на Химчиній горі, раз там стоять тепер татарські могили, не пускав татарських вершників у плавні пасти їхніх коней, а може, не пускав і на Київ, бо ж Батий ішов на золотий город русичів понад Дніпром? А хто? Ні імені, ні спогаду. Та що тринадцяте століття? Навіть ті порубані махновцями коло Олійнички червоні бійці — хто вони, які їхні імена, яке походження, звідки вони? Ніхто нічого не знає, все змивається весняними дніпровськими водами, все проростає травою, розноситься вітрами, тільки безіменні сліди, як оті глибочезні, мов на місячній поверхні, метрової глибини колії в плавнях посеред шелюгів, вибиті радянськими танками, що йшли в сорок третьому на Куцоволівську переправу. А хто йшов, хто поліг, чиї могилки, розкидані в степу, заростали по війні буйними пшеницями, а тоді, розорані байдужими тракторами, і зовсім зникли так само, як залито танкові незгладимі сліди в плавнях водами Дніпродзержинського моря? Тепер навіть юні озерянські слідопити не вста-

новлять імен; крім тих небагатьох, які вже у час війни загинули в самому селі й були там поховані з зазначенням, хто вони й звідки, і тепер перенесені на нове кладовище, на яке в День Перемоги приїздять їхні рідні з Волги, Уралу, Сибіру, з Кавказу і стоять, сумуючи, коло червоних обелісків, довкола яких зелено мріють прекрасні простори степу.

Все, що живе з людиною, належить їй. І оті гуси, які врятували колись Рим і вже дві тисячі років мовби гелгочуть на Капітолії. І краківський сурмач, який сповістив про наближення татарського війська і загинув од ворожої стріли в горло, падав, захлинаючись власною кров'ю, і сурмив, сурмив і не впав — падає вже сімсот літ і ніколи не впаде. І ота відважна дівчина, яка вкрала в татарських жон зернятко мальви, щоб заквітчати нею причілки всіх хат України. І Олександр Невський, що й досі дивиться, як ламається під псами-рицарями крига на Чудському озері. І дніпропетровський учень Саша Матросов, який затуляє грудьми фашистський кулемет. Хіба все те можна забути? І хіба не дивні всі оті люди, які час од часу здіймають галас про те, що не треба нам ні скіфів, ні муромців, ні козаків, ні революцій і повстань, і тільки й знають, що зазирати в дійницю, щоб довідатися, скільки дала корова молока, або стережуть курку, коли вона знесе яйце!

Не забудеш нічого й ніколи. Ні лейтенанта Ковальова, з яким ви стояли в окопі, а тоді з пришіптуванням прилетіла фашистська міна і вибухом звалила вас обох, Ковальов упав на тебе, накрив тебе своїм тілом, коли ж ти, закривавлений і оглушений, вивільнився, дивуючись, чому не ворушиться Ковальов, то з жахом побачив, що в нього міною зовсім знесло голову. Не забудеш однокурсника Васю Юбкіна, в якого завжди нестерпно боліли відбиті в танку ноги, і він матюкався від того болю в найневідповідніші хвилини: перед дівчатами, перед викладачкою, перед суворими екзаменаторами. Не забудеш сиріт з колгоспного патронату і повоєнних вдів, яких спокушав у Озерах залізнозубий Левченко, присланий піднімати колгосп з руїн. Всіх пам'ятатимеш завжди, не переступиш, не перескочиш через жоден рік, через жоден день, годину, слово, погляд, мовчання!

Коли б спробував якось перелічити чи бодай визначити в загальних рисах ті зміни, що вміщалися в двадцятилітній проміжок між двома батьківськими листами (проміжок, треба зазначити, наповнений не тільки змінами, але й безліччю інших батьківських листів, де було вміло й мудро визначено головне, що сталося в його світі), то, мабуть, не вистачило б найоб'ємнішої пам'яті зі створених ним обчислювальних машин. Одне міг сказати напевне: ніхто не сидів склавши руки, бо час однаково летить нестримно для всіх і затягує нас у свій рух і ритм навіть тоді, коли нам здається, ніби ми самі творимо той час.

Карналь літав у стратосфері між материками, спускався під воду на атомоході, був присутній при старті космічної ракети на

Байконурі, ходив по царських палатах у московському Кремлі, бачив тайгу, пустелю, океани і Гімалаї, піднімався в піраміду Хеопса по темній стометровій штольні й опускався у вугільну шахту з крутоспадаючими пластами по ще стрімкішій і довшій штольні, слухав роботу мільйоннокіловатної турбіни і намагався почути, як росте під землею кволий пагонець пшениці, виступав перед піонерами, перед державними комісіями, з кремлівської трибуни й з трибуни ООН. Досить? Він був тричі в Стокгольмі, чотири рази в Хельсінкі, шість разів у Парижі й у Белграді, сто разів у Москві, дванадцять разів у Будапешті, п'ять разів у Празі, двічі в Пекіні (двічі!), шістнадцять разів у Нью-Йорку (шістнадцять!), тричі в Делі, в Бонні, Берліні, Токіо, Амстердамі, Лондоні, Копенгагені, Римі. Перелік можна ще продовжити, але чи треба? Чи змінилася від усього цього в Карналеві бодай жилочка? Коли щось і змінилося, то хіба що під дією законів природи, під впливом років, тобто, відверто кажучи, старості. Завжди молоді тільки стюардеси в літаках, у яких ти майориш над світом. Життя чи майоріння?

Людина стає великою тоді, коли вона ліпше за інших розуміє потреби свого часу. Поки вона спрямовує всі суспільні сили на здійснення цих потреб, за нею всі йдуть, охоче пропонують свої послуги, помагають діяти для загального добра. Але часто такий чоловік на цьому не зупиняється і починає здійснювати вже свої власні плани, які йому, цілком можливо, видаються і мудрими, і грандіозними, але, на превеликий жаль, не базуються на справжньому стані речей. Скажімо, хто стане заперечувати, що кукурудза — прекрасний злак? Або що горох — надзвичайно корисна рослина? Але спробуйте засіяти кукурудзою й горохом усю країну від Кушки до Мурманська — що матимете? Або: хто стане заперечувати, що керівництво конкретніше — дійовіше й корисніше? Завжди знаходяться люди, готові підскакувати при кожній нагоді: ах, як це прекрасно! Ах, як грандіозно! Ах, яка мудрість! Але народ ніколи довго не може жити в розлуці з істиною. Він нікому не дозволить зловживати його терпінням. Неминучі зміни, цей закономірний наслідок зусиль цілого народу, усувають з дороги все.

Історія твориться не на безлюдних просторах. Єдине місце історичної дії — це життя кожної окремої людини, людські долі, життя не дає можливості перебувати в ролі спостерігача, або ж учасником, або жертвою, хоч водночас завжди можна б згадати й безліч такого, що відбувалося поза твоєю волею. Державна дисципліна передбачає пошану до людей, наділених на той чи інший час владою, але закони господарського життя, на жаль, не завжди збігаються з вимогами моралі навіть щонайвищої. Рано чи пізно мав вступити в дію закон, сформульований колись Пронченком: усі будуть зняті або вмруть. Але тим часом сам Пронченко, не погоджуючись з деякими майже безглуздими задумами одного з державних мужів, повернувся до роботи за на-

уковим фахом. Карналь їздив до Прончeнка в гості, не мав наміру відмовлятися від знайомства з цим прекрасним чоловіком тільки тому, що в того змінилася (і не на ліпше) посада, вони їздили по місту, Прончeнко розповідав академікові (Карналь уже був академіком на той час, неприпустимо молодим академіком, слід зазначити!), що б йому хотілося ще зробити в житті, хоч зроблено було вже й так чимало,— і жодного слова ні про державного мужа, ні про їхню трохи дивну й зовні майже непростежувану дружбу. Прончeнко не квапився дякувати Карналеві за вірність, той не носився зі своїм благородством. Бо хіба ж не так повинні поводитися всі чесні люди?

Кучмієнко в ті роки згадав свій давній досвід у відповідну хвилю вистромлюватися перед очі і знов опинився на трибунах. Було враження, що він і спить на трибуні. Записувався на слово скрізь і записувався перший, щоб перед ним не прокреслили оту всемогутню риску, яка декому затуляє роти навіть тоді, коли мають сказати щось путяще. Щоправда, Кучмієнко використовував лише трибуни місцевого значення. Вище його не пустили. Знову ж знайшлися мудрі люди, бо, як подивишся, то у всі часи таких людей не бракує. Суть усіх Кучмієнкових виступів зводилася завжди до того самого. Ось є солідні наукові, а то й науково-виробничі установи. Хто їх очолює? Ті чи інші люди. А коли придивитися до тих людей, то що ми побачимо? Ми побачимо, що їх поставили ще інші якісь люди. Працівники. Відповідальні, можемо сказати відверто. Тепер постає питання, де ті працівники сьогодні? Чи втрималися вони на своїх високих постах, а чи державна мудрість розпорядилася в такий спосіб, щоб їх переставити трохи нижче? Хто захоче, той переконається. Як сказав поет: «Одних уж нет, а те далече». Істина незаперечна. Тим часом поставлені тими знятими далі стоять, очолюють, залишаються на своїх посадах безпідставно, незаконно, протиприродно. Який висновок? Замінити їх людьми, гідними того, справді ідейними, відданими справі, перевіреними на ділі.

Жодного імені не названо, а все зрозуміло. Все зводилося до звичайнісінького примітивно-логічного трикутника: Прончeнко — Карналь — Кучмієнко. Прончeнко поставив Карналя, тепер Прончeнка знято, отже, слід зняти й Карналя, а замість нього — третій кут — Кучмієнко. Досить з нього невідомості, обурливої недооцінки! Він готовий нарешті очолити! Що? Карналь академік, а є ще кільканадцять докторів наук? То й що? Він залюбки очолить і докторів, і академіків! Хіба важить освіта й знання? Головне — ідейність. Якось Кучмієнкові прийшла записка. Питали, чи бувають ідейні дурні. Кучмієнко необачно прочитав записку і, потрясаючи папірцем, сказав: «Щастя, що цей чоловік не підписався під таким провокаційним запитанням!» Зал загримів реготом, поховавши Кучмієнка під його могутніми обвалами.

Коли Прончeнко повернувся до столиці, вони зустрілися з Карналем знов же не так, як воно водиться між друзями, не за

чаркою, не в мирній бесіді, сповненій спогадів, зітхань, жалів і бадьоріння. Знов був дзвінок, знов несподіваний, знов Карналь довідався, що Пронченко кілька днів уже в столиці, хоч родина ще в Придніпровську, нема ніякого притулку, окрім звичайного готельного номера, але вже є робоче місце, кабінет, телефони, звична обстановка і — що найголовніше — маса невирішених проблем, яких щомиті стає більше й більше. Але й не заради цього подзвонив Карналеві Пронченко.

— Вгадай,— сказав він з доброю таємничістю в голосі,— вгадай, хто в мене тут сидить.

Карналь їхав не так щоб бачити того невідомого гостя, як самого Пронченка. Шкодував, що не володіє вмінням бурхливо висловлювати свою радість, вважаючи те першою прикметою людської нещирості. А який же він був радий, що знов матиме високу втіху спілкування бодай зрідка з цим чоловіком, коло якого ти не міг мислити дріб'язково, нецікаво, приземлено, який сам горів і запалював тебе, який світився такою чистотою й чесністю, що ніби просвічував і тебе самого, який, як ніхто, вмів захоплюватися і підтримував це вміння й здатність до захоплень і в тобі. А що людина без захоплень?

Помічник у Пронченка був новий. Вилицюватий, меткий, з розумними уважними очима, з привітною, трохи несміливою усмішкою, він одразу впізнав Карналя, хоч не знати, чи й бачив його коли-небудь, не став за звичаєм помічників лякати й попереджати, щоб не затримувалися і не забирали в їхнього шефа забагато часу, а ніби аж зраділо промовив: «Прекрасно, що ви так швидко приїхали, Петре Андрійовичу!» Карналь переступив поріг знайомого йому добре кабінету, простого, скромного, з столом для засідань під стіною, робочим столом під протилежною стіною, портретом Леніна над столом, ще були там крісла для відвідувачів, селектор і телефони на спеціальному столику, килимова доріжка на підлозі — більше нічого.

Пронченко вже йшов назустріч Карналеві, але йшов не сам — поруч з ним була жінка, яку не треба було й упізнавати, бо ж бачився з нею Карналь щороку, буваючи в гостях у батька. Зінька. Голова колгоспу «Дніпро». Нічого — від колишньої Зіньки, так само, як нічого не лишилося в ньому від колишнього почуття до неї. Хіба що глибоке жевріння чогось болісного, власне, вже й невловимого, загубленого під нашаруванням літ. Та й Зінька змінилася майже до невпізнання. Колись завжди носила з собою запах школи, отой вічний запах задухи, кисневого голодування, ніби в підводників. А тепер мала в собі запахи степу, молодої озимини, густих вітрів, краплистих дощів, щедрот земних і небесних, і сама була ніби втіленням щедрості — пишна, стегната, повногуба, великоока, голосиста. Була в імпортному темно-синьому костюмі, на якому гарно вирізнялися ордени, і Карналь устиг подумати, що Зіньці, або, як тепер її звуть,

Зінаїді Федорівні, ордени личать, вони мовби створені для отакої української вроди.

— Впізнаєш? — спитав Пронченко.

— Та ми два місяці тому бачилися,— вихопилася Зінька,— чом би Петро мав мене забути?

— А ти що, відразу до начальства, а до земляка й не потикаєшся? — образився Карналь, який ніяк не міг збагнути, як і чому опинилася Зінька в секретаря ЦК по промисловості.

— Я ж не до земляків,— на нараду голів колгоспів,— лукаво блимнула вона очима на Пронченка, мовляв, бачите, ще й досі ревнує. А може, то Карналеві лише здалося. Та й не міг Пронченко знати про колишнє.

Карналь привітав Пронченка з поверненням. Вийшло в нього незграбно й мовби силувано. Зінька дивилася на нього впівока, всміхалася, знала Карналеву несміливість ще он з яких років, але що він і досі не позбувся своєї хлопчачої вади, вже й ставши академіком, цього ніколи не гадала і не повірила б, не переконавшись сама.

А Карналь бентежився ще більше від незрозумілої для нього присутності тут Зіньки. Надто добре знав Пронченка, аби повірити, ніби отой так просто вирішив звести в себе в кабінеті земляків. Тому вівся ще стриманіше, ніж звик, майже насторожено сідав поряд з Зінькою за стіл навпроти Пронченка, неохоче сьорбав чай, відгортаючи кружальце лимона, яке весь час лізло в рот, а лимонів Карналь не терпів, вважаючи цей фрукт невластивим для жителів помірного пояса, звик до яблук та хрону, цього універсального вітаміну, відкритого якимсь мудрим предком.

А Зінька сиділа, попивала чай, розповідала про врожай, про те, як утаїла поле чорного пару й цього літа у неї пшениця вийшла на весь район. А чорнозем у неї — півтора метра завтовшки, до нього лиш по-хазяйськи підійти, на ньому чорти рогаті виростуть, не те що пшениця чи кукурудза.

Карналь не стерпів.

— Про товщину ваших чорноземів я знаю, а для Володимира Івановича це не являє особливої цікавості, бо в нього голова забита іншим,— сказав він майже сердито.

Пронченка, видно, тішило збентеження Карналеве.

— Що ж,— підтримав він Зіньку,— нас ще з школи примушують знати всі виміри земної кулі, так ніби маємо шити на неї одяг, чи що. Гадаю, не гріх знати, які завтовшки й чорноземи бувають на Україні.

— Але ж,— знов хотів був подивуватися Карналь. Та Пронченко вгадав його слова й повернув їх йому назад:

— До чого тут промисловість, ти хотів сказати, Петре Андрійовичу? То можу тобі повідомити: Зінаїду Федорівну привів до мене секретар по сільському господарству. Вона пішла до нього. За профілем. Ну, а він — безсилий. І ось — просять моєї допомоги. А вже я — твоєї.

— Моєї допомоги? Для тебе, Зінько?

— А хоч би й для мене?

— Чому ж не казала мені про це?

— Не знала, кому казати. Та й ти ж у селі ніколи про свою роботу... Чи ми там знаємо, що ти і як. Академік — ото й усе. А так — Петько як був, так і лишився. Як оце я — Зінька. Та ще в тебе той чорт з-за коміра виглядає.

— Чорт? Який чорт? — весело подивувався Пронченко.

— Це мого помічника у селі так охрестили,— пояснив Карналь.— Я вже його вмовляв, щоб не їхав зі мною, а він затявся. «Ах, ти ж, референт паршивий!» Ніхто не знав, що воно за слово, а десь почули — і відразу заверстали його в лайку.

— Тут вам ніхто не заважатиме, Зінаїдо Федорівно,— повів рукою по кабінету Пронченко,— ні помічників, ні референтів. Щоправда, я. Але вважайте мене посередником. Висловлюйте Петрові Андрійовичу всі свої плани, вимоги, претензії і мрії.

— Чи не забагато на один раз? — хмикнув Карналь, ще не здогадуючись, що від нього може вимагати Зінька.— Я маю відношення до обчислювальних машин, але до колгоспу...

— Цікаво,— спалахнула Зінька, і промайнуло в ній щось давнє, піонервожатське, зухвале й неприборкане,— цікаво, а звідки ж ти взявся, коли не з цього колгоспу й не від цієї землі.

— Ніколи цього не приховував.

— Чому ж так відразу: я до машин, я до обчислювальних! А коли ми попросимо й нам цих твоїх обчислювальних?

— До вас? У Озера?

— А що? Бачив наше нове село? Не подобається? Погано сплановане?

Карналь згадав батьків лист про те, як планували переселення. Звиклі до озерянських просторів, до безмежних берегів, широких левад, нічиїх бугрів, клинців, площ, озеряни ніяк не могли уявити, як вони вмістяться в отому видовженому, але страшенно тісному чотирикутнику степу, де мало постати їхнє нове село. Замість гектарних городів кожному тепер належалася ділянка на двадцять п'ять соток, тільки й того, що одному могла випасти квадратна, а другому — прямокутна. Але ця проблема відступила перед набагато важливішою: які брати ділянки? Кожен боявся прогадати, пішли в хід заслуги, впливи, знайомства, хитрощі, крутійства, так ніби змобілізовувалося мимовільно все лихе перед тим, як покинути його навіки на старому селищі й не переносити більше на нове місце, але те нове місце все ж таки вибороти ще за допомогою старих, перевірених, установлених віками засобів. Відповідно до того, як хто зумів собі вибороти ділянку під забудову, нове село самими ж озерянами, що мали від природи вигострене почуття гумору, розбите було на три дільниці. Перша, коло колгоспного саду, де побудувалися найбільші крикуни, що захопили собі ділянки найпершими,— Горлохватівка. Та, що довкола голови колгоспу Зіньки Лебедє-

вої й бухгалтера Федора Левковича,— Лизьківка, натякаючи на нездорову пристрасть деяких до принижень, яких ніхто ніколи не вимагає. Під самою горою, власне, вже на схилі, виставленому на всі вітри, поселитися мали вдови, старі люди, всі позбавлені енергійності чи то від природи, чи ще з якихось причин. А що перший там поселився дід Пакілець, то й дільниця та названа була Пакільцівкою і вважалася попервах дільницею людей так чи інакше обділених і покривджених. Найбільше потерпав дід Пакілець, який щоразу ловив Карналя, коли той приїздив до батька, і, пожовуючи свої довгі сиві вуса, викладав свою завжди ту саму скаргу:

— Ось ти, Петрику, в столиці, знаєш усіх великих людей, сам великий чоловік... Не перебивай, послухай, що я тобі скажу... Ти, мабуть, не знаєш, і там у столиці не знають, а я, брат, отут по району цілий тиждень фашистську танкову дивізію ганяв! Та ще як ганяв! Як рибу у верші. Вони, значить, фашисти, як ускочили сюди в сорок первім, то зразу що? Пронумерували всіх людей і всю худобу й реманент і всі села попідписували по-своєму. При в'їзді й на виїзді залізні пакільниці повстромлювали, а на них залізні дощечки й написано: село таке-то. Ну, поставили, воно й стоїть. Колись були дерев'яні — то корова почухається, то кінь збрикне, воно й упаде і затопчуть у грязюку. А це залізне. Стоїть, бо ще ж і пригрозили: розстріляють, хто доторкнеться. Підписані ми, значить, усі по-їхньому. Ну, а тут у наші Озера вскакує ціла танкова дивізія. Набилося танків під кожною повіткою, як возів колись було до колгоспів ще. Картоплю всю повикопували, де теля, де порося, все половили, все в казани, варять, жеруть, танки гарчать, димом стріляють, та таким смердючим, неначе тобі з самого пекла. І чую: рихтуються далі рвати навстріч нашим, бо вже наші до Дніпра, значить, зближуються. Отут я й думаю: як же їх пустити туди оцих зарізяк? Хай уже докопують нашу картоплю та доїдають наших теличок, а ще їм і до нашого фронту? Дзуськи, думаю так собі... І, значить, іду до твого тата Андрія Корнійовича й кажу: дай, друзяко, Петькового ще довоєнного велосипеда, хоч ти його й сховав, та я ж знаю. А мені він — для воєнної надобності. Ти думаєш, дід Пакілець не вміє на велосипеді? Раз ви на фронтах кров проливали, то як це б я не вмів? Отже ж, і зумів! Сів, значить, уночі та як дременув по всьому району! Одна нога тут, а друга аж під Кременчуком! Та дві цеберочки фарби з собою, та квачики. І за одну ніч все об'їздив і все перемалював. І поїхньому, значить, і на всіх селах понаписував: Озера. До світу й додому вернувся, впав і сплю, а велосипед у соломі, ще й віника ззаду тягав скрізь, аби сліди замести. А дивізія гар-гир, поперла далі. Вийшла, значиться, з Озер, степом ударилася, глянь, а воно ті самі Озера. Вони назад — Озера. Вони вбік — Озера. Вони на карту глядь, зирк, села називаються так і так, а кинуться їхати — Озера та уже! Так тиждень і крутилися по

району, поки наші самольоти засікли й розбомбили до цурки. А мені хоч би медаль яку! Ще й тепер на бугор загнали на проживання. Хіба ж це порядок, Петьку?

Чи пасує до такого високого кабінету історія про діда Пакільця, який цілий тиждень ганяв по своєму району фашистську танкову дивізію? Та Зінька згадала про планування нового села, і Карналь ніяк не міг обминути діда Пакільця. Бо той хоч і скаржився (і медалі не дають, і на сухий горб разом з удовами загнали), але згодом виявилося, що в плануванні було закладено велику передбачливість. На сухому горбі поставлено не саму лиш хату діда Пакільця, а ще й сільську водокачку, так що верхня дільниця нових Озер ставала мовби господарем води, від того, скільки вони споживатимуть води, залежало тепер постачання двох нижчих дільниць. В старому селі цієї проблеми не існувало. Кожен мав свій колодязь, цілковита незалежність і доволі скромні потреби, бо з колодязя не натягаєшся. Кому доводилося поливати капустяну чи помідорну розсаду або тютюн, той знає, яка то каторга,— цяпати з криниці відерце за відерцем та, відриваючи руки, носити воду на грядку. В новому селі — все було інакше. У дворі — колонка. Відкрутив кран — і тече, дзюрчить тобі й на город, і в садочок, і під виноградні лози, бо виявилося, що тут сонця, ніби в Греції, а земля ж така масна, що й банани, мабуть, виросли б, не те що виноград. Зазміїлися по дворах товстелезні гумові шланги, лилося, поливалося, милося, вимивалося, вода своя, чистенька, прохолодна, з артезіанських глибин, з-під самого споду степу, гріх не покористатися, росло все на новому місці так, що страх брав. Садки на третій рік уже давали плід, верби й осокори вибехкали за п'ять років такі, ніби їм було по п'ятдесят літ, зелень била з землі така несамовита, що дехто вже почав з острахом придивлятися до тих темних земних сил, що їх розбуркали люди в своїй невситимій жадобі вирощування. Максим Живодьор, сусід діда Пакільця, виставляючи лікті, висів цілими днями на воротях, цікавий до всього, що діється на вулиці, визирав з зелених гущавин, які шаленіли в його дворі, лаявся: «Так-перетак, пре з землі — світу божого не видать. Хоч бери сокиру та вирубуй!» Але крана ніхто не закручував, поливати не переставав, добували нових саджанців, діставали рідкісні сорти, вже й калину примусили рости на сухому колись горбі, а в когось завелася чорноплідна горобина, той привіз волоський горіх, що, кажуть, відганяє своїм духом з обійстя і мух, і комарів, і всяку нечисть, хвалилися один перед одним небаченими помідорами «буйволами», сині баклажани росли, як глеки, перець завбільшки з Омельків черевик, а відомо ж, що для Омелька шиють за спеціальними замовленнями, бо ні під які державні стандарти його ногака не підходить. І доки розливалася отак буйно й весело вода вгорі, коло самої водокачки, нижні поселенці сиділи біля сухих своїх шлангів і кляли діда Пакільця, закони земного тя-

жіння і чиєсь підступне планування, яке, виходить, сприяє не здобичливим і нахрапистим, а скромним і затурканим або так званим чесним. Горлохватівка, яка розкошувала колись своїм сусідством з колгоспним садом, тепер проклинала все на світі. Бо між садом і Горлохватівкою пролягла бригадна дорога, і по ній ішла вся техніка, а техніки в колгоспі було навалом: трактори, комбайни, бульдозери, канавокопачі, десятки вантажних машин, автонавантажувачі, самохідні візки, все це вдень і вночі протягом цілого року тільки те й робило, що рухалося кудись по бригадній дорозі, сповнювало хати нещасних горлохватівчан грюкотом, двигтінням, чадом, розквашувало грязюку, збивало пилюку до самого неба, а змити ж нічим, бо Пакільцівка забирає всю воду, аби вже вони там потопилися в ній! Не краще було й Лизьківці, яка опинилася в діловому центрі села. Там школа, магазин, клуб, колгоспна контора, автобусна лінія, що з'єднує Озера з райцентром, магістралі й артерії, теж гуркотня моторів, чад, пилюка і безводдя, як у Сахарі, бо Пакільцівка злочинно насолоджувалася своєю близькістю до водокачки, головне ж: посилалася на дію законів земного тяжіння. Вода тече згори донизу, скільки її дотікає на низ, тим і здобрій. Старий Карналь передбачливо поселився між Лизьківкою й Пакільцівкою, забезпечившись, таким чином, і від безводдя, і від нарікань за жадібність до загальної води.

— Та ти, Петре Андрійовичу, в справах свого колгоспу обізнаний чи не краще за основну свою роботу! — слухаючи ці історії, вигукнув Пронченко з доброю заздрістю в голосі.— А в мене вже не виходить.

— Іноді мені здається, що я досі живу там, у селі, а сюди тільки навідуюсь час від часу,— роздумливо мовив Карналь.— Невже над нами так тяжіє місце народження? Адже я в рідному селі прожив лише перших шістнадцять років свого життя, в наступні двадцять чотири — носило мене по світах. Так от же — весь час повертаєшся туди і враження таке, ніби й не виїздив звідти. Та й у моєму селі мене якось ніколи не сприймали всерйоз як ученого чи там якогось директора, керівника, світило-пересвітило. Так і лишився для всіх Петьком-Петриком, ось і наша дорога Зінаїда Федорівна...

— Яка для тебе лишилася Зінькою,— засміялася та.

— Ну, так, Зінька. Але ж ти — голова колгоспу і я це знаю, і ти щоразу ділишся зі мною своїми клопотами...

— А ти — ділишся? — Зінька наставила на нього могутні, всі в орденах груди, аж Карналь зробив порух, ніби хотів одсунутися. Жінка, за якою може сховатися ціла держава.— Чи ми коли чули від тебе про твою роботу, про твої проблеми? А як можна ставитися всерйоз до того, чого не знаєш? В тебе, Петре, знаєш, нехлюдівський комплекс!

— Який комплекс? — Пронченко відверто тішився цією перепалкою.— Ви що його, Зінаїдо Федорівно, до князів записали?

— Так він же — як той толстовський князь Нехлюдов. Приїде в село, походить, позітхає за якимись берестками або осокорами — і знов на рік пропав у своїй столиці, заховався за свої електронні машини. А не те щоб сказати: чорте-бісе, Зінько, давай тобі втулимо якусь машину, хай твоя голова хоч трохи спочине. Бо ж хоч розірвися. Хліб дай, молоко дай, м'ясо дай, овочі дай, фрукти дай, а в колгоспі звикли як? Щоб усе було: і пшениця, і олійка, і цукор свій, і мед, і смушки, і поросятка, і яєчка, і хрін, і редька. Тисячогалузеве господарство. Хіба тут встигнеш? Хіба все осягнеш?

— Ти ж сама не захочеш вузької спеціалізації,— сказав Карналь.— Звикла, щоб усе було в своєму господарстві, все своє, свіженьке. Що там для механізаторів, що для дитсадка, що для старих, що для передовиків. Там тобі медок, там свіжина, там маслечко, там олійка. Звичайно, так нагосподарюєшся, неминуче розпилення і сил, і засобів, але так ви всі позвикали, головне ж — нема ще в нас координування, нема точного розподілу функцій між колгоспами в межах району, області, республіки.

— Спеціалізації ще нема,— визнав Пронченко.— Хоч це й не моя галузь, але знаю, бо й у промисловості ми ще не завжди цього досягаємо.

— То от ти нам постав свої машини, хай вони все обчислять, все скоординують,— сказала Зінька.— Я своєму секретареві ЦК тільки натякнула, а він відразу й згадав про тебе. І здивувався: чому ж не пробуєш помогти землякам?

— Машини ще дорогі для окремого колгоспу,— зауважив Карналь.

— Попросимо в держави кредиту.

— Окрім того, що тобі дадуть машини? Ну, створиш ти колгоспний обчислювальний центр. У тебе в конторі зараз скільки людей?

— Троє. Від сили четверо.

— А то треба буде десять або й двадцять чоловік.

— Отакої? Що ж то за машини такі? Всі кажуть про вивільнення робочих рук, а воно виходить — якесь машинне закабалення, чи що?

— Для машини потрібно збирати інформацію. Сама вона цього не зробить. Її треба годувати інформацією, закладати в неї дані, а вже вона обробляє дані й видає результати, роблячи це в тисячі й мільйони разів швидше за найдосвідченіших працівників. Коли ми встановлюємо машини на заводах чи в установах, маємо справу з компактністю виробництва, з великою концентрацією робочої сили й матеріальних засобів. А в колгоспі? Розкиданість техніки, людей, величезні простори, неповторність, нестандартність операцій, маса речей, які не піддаються математичній формалізації. Як ти переведеш на мову математики, скажімо, процес проростання пшеничного зерна? А машина розуміє тільки математичну мову!

— Ви вчені — вам і знати,— рішуче заявила Зінька.— Від нас вимагають хліб і м'ясо, а від вас вимагатимемо отої, як там ти сказав, формалізації чи мобілізації!

— Це завдання на ціле десятиріччя!

— А ти подумай, Петре Андрійовичу,— втрутився Прончен-ко,— може, й справді почати думати вже й у цьому напрямку? Може, ми належимо до останнього покоління, що тяжіє до природи, не може уявити себе відірваним від безмежних полів, мріє про трави в росах, про весняні ліси, про тихі води з зеленими вербами над ними...

— А ще вимите дощами листя на деревах,— підказала Зінь-ка,— та шелест кукурудзи ранньої осені, та запах матірки. А для мене воно все зливається ще й з іншим, уже з новим. Вже воно не просто степ, а гектари зернові й гектари кормові. Вже не просто жайворонок над весняною бороздою, а оранка й сівба. Здавалося б, прості слова: оранка, косовиця, молотьба. А так і дзвенять у серці.

— А я можу додати слідом за моїм улюбленим письмен-ником,— охоче продовжив це своєрідне сумування за красою Кар-наль: — «Тепер ми їздимо на автомобілях, їздимо дедалі швид-ше й швидше щороку, бо дороги стають кращі, відстані — біль-ші, а Великий ліс, де ще буває звір, щороку стискується, як моє життя...»

— Творчу паузу закінчено,— рубнув рукою повітря Прончен-ко.— А як до діла, Петре Андрійовичу? Що ти можеш пообіця-ти? Автоматичні системи управління неминуче мають перекину-тися й на землю. Щоб узяти з неї максимум і водночас зберегти максимум її краси й неторканності, без якої людина не може жити так само, як без хліба, щоденно. На механізованих комп-лексах автоматизувати все зможемо так само, як у заводських умовах. А коли дійде справа до безмежних ланів, до хліба, до овочів, фруктів, квітів? Як тут? Не посадовиш же коло кожного кущика інформатора, який харчуватиме твої машини? Сам розу-мієш, що це нічого не дасть. Формальне виконання плану по ав-томатизації управління, а користі — нуль.

— То ти задля цього приїхала? — знову спитав Зіньку Кар-наль.

— Сказано ж: нарада голів колгоспів.

— А ти для виступу вибрала саме цю проблему?

— Ще що? В мене проблем і без цього вистачає! Ось гово-рили тут у Центральному Комітеті, а я візьми та й похвалися своїм славним земляком. Мене й спитали: а коли в колгоспі ав-томатичну систему управління? А я не знаю, з чим його їдять і якою ложкою. Ти й поясни.

Але Карналь не пояснював. Не вмів і не любив популяриза-торства. Він уявив собі. Тисячі років сіють люди хліб і тися-чі років призбирують досвід, стривожено поглядають на небо, мнуть у пучках грудочки грунту, пробують на зуб молоду зернину,

виважують на долоні колосок. Збирається і щоразу губиться безслідно зі смертю кожного носія запас досвідчень гірких і радісних, і щоразу кожному доводиться здобувати втрачене знову роками, десятиліттями, розгадувати таємниці, щоб з одного лиш погляду знати, коли сніги поїдуть з гір, коли молодий дух піде степом, як перезимувала озимина, де ліпше сіяти ячмінь, а де просо, що віщує сорок дощів, а що — сорок спекотливих днів, що буде, як грім ударить на голе дерево, а що — коли садки зацвітуть удруге? І як сонце сходить, а як заходить, і які хмари, і як пливуть по небу, і куди летять птахи, і як співає півень, і чому свиня мостить під себе солому — ніякі інститути ніколи не скласифікують і не розділять між собою за своїми науковими інтересами всього того, що зберігається в пам'яті народній і губиться без кінця, а тоді знов народжується. Здобутки зрештою переважають, але ж і втрати — незліченні, іноді просто трагічні. Простіше там, де все вже усталене, перевірене століттями. Скажімо, в їхніх місцях усі знають, що сливи найліпші в Лучках, вишні в Мишуриному, кавуни — в Келеберді, пшениця — в Рябцевому. А коли налітає стихія? Ось була безсніжна зима з страшними морозами, всі поля на весну стали чорні, не зеленіло, не пробився жоден паросток, страшно було дивитися. Карналь летів до Ростова, пролетів над усією Україною — і все внизу було чорне, ніби на пожарищі. В районі всіх голів зобов'язали: пересівати ячменем і вівсом. Завезли посівматеріал, встановили строки. Найпростіше, ясна річ, було виконувати вказівки. А чи буде хліб після вказівок? На це в районі відповіді ніхто не давав. Та й питати ніхто не наважувався. Зінька теж не питала, але вдома зібрала старих колгоспників, прийшли дід Гнат, Андрій Карналь, Петро Загреба, довго сиділи, мовчали, думали. «Воно може бути, а може й не бути»,— сказав нарешті дід Гнат, найстаріший. Тоді так само мовчки пішли в степ, блукали по чорному озимищу, докопувалися до колишніх корінців, нюхали землю, брали на язик, сиділи навпочіпки, мовби до чогось дослухалися. Збоку це могло видатися цілковитим безглуздям. Що можна шукати в почорнілому, вимороженому за зиму полі? А таки знайшли. Зачинилися з Зінькою в її кабінеті, довго розважували всі можливості. Можна й пересівати, але якщо суха ґесна, все пересіяне загине, вигорить, і соломи не збереш. А озимина ще жива, ще корінчик тримається. Суха весна для нього навіть корисна, бо він прогрівається й пожене в ріст. А там у травні підуть дощі, хай і невеликі, а таки й будемо з хлібом. З посіяним будемо, а з пересіяним — навряд.

— А коли весна вдасться холодна й дощова і залле ці корінчики і вони не оклигають? — спитала Зінька.

— Ні,— сказали діди,— прикмети вказують на весну теплу й суху.

— А коли станеться всупереч прикметам? Адже бувало й таке?

Бувало й не раз. Все може бути.

— Тоді ж що? — знов поспитала Зінька.

— А що? — відверто сказав Андрій Карналь.— Буде з тобою те, що колись зі мною. Знімуть з роботи. Може, й з партії виключать. За невиконання вказівок. Коли ж рискнеш і виросте в тебе пшениця на весь район або й на цілу область, то дадуть орден.

Зінька рискнула й одержала орден, але ж не всі можуть рискувати, не скрізь є мудрі діди, та й діди теж не скрізь однакові. Зате вказівки діють невблаганно й постійно, як закони природи. Сій у холодну землю, починай збирати недозріле, хай доходить у валках, молоти мокре, висушиш згодом.

А тільки спробуй собі уявити: усі поля, всі ферми, всі дерева, річки, струмки, землі — єдиній системі точного, безпомилкового автоматичного управління. Прокладено глибоко в землі кабелі, зони яких охороняються, від кабелів відходять відгалуження з понадчутливими датчиками, від яких цілими потоками лине інформація до електронних мозків, що охоплюють колгосп, район, область. Для кожного поля, для кожної ділянки визначаються всі показники: вітри панівні, змінні, несподівані, холодні, теплі, вологі, сухі; кут, під яким падає сонячне проміння на поверхню землі, прогрітість землі на заданих глибинах в різні пори року, в різні місяці, дні, години й навіть хвилини; циркуляція грунтових вод, води дощові, випаровування, проникання в глибші шари, наповнення капілярів вологою, повітрям; виснаженість чи «ситість» землі, потреба в тих чи інших добривах, потреба в обробці, голоси землі, її стогони, зойки, крики, радісні зітхання, голоси вдоволення. Мікроскопічні датчики в пшеничній зернині, в яблуневій бруньці, в першому блідому зубчикові, яким накільчилося насіння, в зеленій зав'язі під відмираючою квіткою. Простежують ріст від найперших початків, вловлюються всі сигнали, вдовольняються всі потреби, забаганки, примхи. Треба вологи? Будь ласка! Підкинемо штучного зрошення! Нестачає добрив? Дамо на те поле добрива. Холодно? Запалимо над полем штучні сонця, живлені сусідньою атомною електростанцією.

Він уявив: усі команди дає електронна машина, виконують команди так само електронні автоматичні пристрої, розташовані з розумною доцільністю саме там, де в них може виникнути потреба.

Але, уявивши все це, Карналь жахнувся.

Тут не досить самої техніки, ніяка математика не зможе проникнути в таємниці пшеничного зерна і в плід яблуні, математика з своїм гігантським апаратом однаково ніколи не дорівняється земним просторам, зупиниться безсилою навіть перед поверхнею земною, а треба ж проникнути в глибини, охопити, осягнути всю безмежність мікросвіту земних основ, знайти всі таємничі, ще й досі не знайдені наукою часточки, визначити

їхній характер, навчитися читати їхні забаганки. Потрібні, може, нові якісь інституції, нові науки, нові незвичайні уми для розв'язання, сказати б, ідеального вирішення проблеми, яка виникла у випадковій бесіді двох секретарів Центрального Комітету з головою звичайного українського колгоспу.

— Це дванадцятий сон Віри Павлівни,— сказав нарешті Карналь.

— Чому аж дванадцятий? — здивувався Пронченко.— Щось ти перескочив дуже далеко. У Віри Павлівни в «Що робити?» було чотири сни, а ти вже відразу на дванадцятий!

— Решту пропускаємо, як неістотні,— всміхнувся Карналь.— У нас тут уява так розігналася, що для її стримування треба щось майже таке, як для контролювання термоядерної реакції. Матерія, як відомо, під дією тих пекельних сил нищиться безслідно, тому треба вигадувати, мабуть, щось нематеріальне. У мене в голові промайнуло саме щось схоже.

— Може, поділишся й з нами?

— Ох, я мало не забула,— сплеснула в долоні Зінька.— Там же від діда Карналя вам гостинці.

— Одержуєш гостинці — треба їх відробляти,— пожартував Пронченко.

— Мабуть, ніколи їх не відробиш,— Карналь безпорадно розвів руками.— Хіба може людина, скажімо, чимось відплатити за самий факт свого народження, за те, що їй даровано життя? Я щойно уявив, що можна б зробити, розвинувши ідею Зінаїди Федорівни, підвівши під неї наукову базу, і це мені видалося таким недосяжним, що я навіть злякався, хоч кібернетики, по суті, не бояться нічого. Але все ж є речі нездійсними — з цим треба змиритися. Наприклад, не можна ніколи навчитися варити смачний борщ — з цим умінням просто треба народитися. Це схоже з писанням романів, хоч романісти й образилися б на мене, почувши таке порівняння. Все ж хотілося б мені замахнутися навіть на недосяжне. Тільки як? Продовжити вже й без того безкінечний робочий день?

— Продовжуй не робочий день, а зусилля,— підказав Пронченко.— Ця штука в людині — невичерпна. Що більше черпаєш, то більше припливає. А в скупого й лінивого відсихає. Як хвіст у ящірки.

— Те, про що ми тут говоримо, ще незмога навіть записати в найближчий п'ятирічний план, я так гадаю,— з жалем відзначив Карналь,— так що, дорога Зінько, доведеться тобі ще почекати.

— Хіба тільки мені? А вам? І хіба ми не доживемо й до тої нашої п'ятирічки, коли запишемо в неї всі свої мрії? І хіба ми не звикли не скаржитися на труднощі, а втішатися своєю роботою?

Зінька залишилася Зінькою. І в далекі довоєнні роки, і в тій розмові у Пронченка, і в телеграмі, яку прислала після загибелі Айгюль: «Ридаю разом з тобою, дорогий мій Петрику!»

6

Кучмієнко з'явився в приймальні Карналя в найневідповіднішу хвилину. Академік ніколи не просив свого помічника, щоб він бодай зрідка оберігав його від відвідувачів, але Олексій Кирилович і сам знав, що Карналь заслуговує на ту долю спокою й самотності, яка тільки можлива іноді в його становищі, яке, загалом кажучи, нагадувало чимось життя на вершині діючого вулкана. Дзвінки, виклики, візити, шарпанина, домагання, вимагання, там рветься, там нестачає, там не виходить, там те, там се.

Сьогодні ранок, здавалося, мав бути спокійний, Олексій Кирилович прийшов на допомогу секретарці, об'єднаними зусиллями легше було відбиватися від випадкових відвідувачів, але вони не передбачили візиту Кучмієнка. Та й хто може передбачити, коли й де з'явиться Кучмієнко?

— Замкнувся? — киваючи на двері й умить оцінивши обстановку, спитав Кучмієнко.

— Просив не турбувати до одинадцятої.— Олексій Кирилович зробив такий рух, ніби йшов наперіріз Кучмієнкові, хоч відверто цього робити й не хотів, але Кучмієнко не звернув на його маневр ніякісінької уваги.

— Коли й замкнувся, то не від мене,— заявив він упевнено і шарпнув до себе двері Карналевого кабінету. Це були просто двері, без звичного тамбура, якого Карналь не терпів, щоправда, товсті й міцні, досить надійна ізоляція від небажаних звуків. Від звуків, але не від Кучмієнка. Бо Кучмієнко вмів проникати й не крізь такі двері! Коли живеш на світі якийсь там час і досягнув якогось там рівня, то просто смішно, щоб перед тобою не відчинялися ті двері, які тобі потрібні!

Кучмієнко, нечутно ступаючи в своїх товстопідошовних черевиках, увійшов до кабінету Карналя, причинив за собою двері, збадьорено потрусив плечима, метнув поглядом туди й сюди, не побачив для себе нічого нового: ті самі стоси креслень, завали інформаційних бюлетенів на довжелезному Карналевому столі, товсті фоліанти, ксерографічні відбитки якихось рефератів, які академік ковтав навіщось щодня десятками, Гімалаї інформації, арктичні поля книжкових торосів, вавілонська вежа мов, термінологій, жаргонів — кому воно потрібне! Керувати означає обмежуватися. Вміло й розумно. Всього не охопиш, не збагнеш, тільки голова затуманиться, а користі — ніякої. Вхопити одну ланку і витягнути весь ланцюг! Що може бути простіше? Керівники нового типу, до яких скромно відносив себе Кучмієнко, зневажали всіх оцих книгоїдів і брошуроковтальників! Ніяких паперів, жодного папірця в кабінеті! Резолюції — анахронізм. Коли сверблять руки накласти резолюцію, сховай їх під стіл, до кишені, пограйся імпортною газовою запальничкою, а заяву чи там що попроси прибрати з-перед очей. Мовляв, алергічні

синдроми від одного вигляду папірця в такому суперновочасному кабінеті, де все пристосовано до нового стилю керівництва й управління. Ніяких телефонів, ніяких селекторів, нічого звичного. Звичайна кулька на прекрасно голому столі, а під стільницею непомітна, але закодована в сигналах пам'яті кнопка. Коли треба щось передати, натискуєш кнопку і спокійно говориш, звертаючись до кульки: «Діно Лаврентіївно, прошу вас, з'єднайте мене...», або: «Переключіть мене», або: «Передайте тому й тому». Коли хтось хоче з'єднатися з тобою, кулька ненастирливо засвічується відповідною барвою: зеленою, блакитною, рожевою, оранжевою. Занадто різких кольорів Кучмієнко не терпів, не любив також одноманітності в барвах, тому на кожен день тижня усталював з Діною Лаврентіївною той чи інший колір, і день мовби одержував свій прапор — то зелений, то рожевий, то ще якийсь. А в Карналя було все: і книжки, і папери, і креслення, і телефони, і селектори, і чорнильниці, і друкарська машинка навіщось стирчала серед паперових завалів, так ніби сам академік іноді перетворювався на просту друкарку, і фотографії Айгюль і Людмилки, і бронзова статуетка Леніна, зовсім маленька й непомітна поряд з сірими, великими портретами видатних математиків, які чомусь були схожі чи то на розбійників, чи на погано розчесаних і загримованих акторів. А в Кучмієнка всього лиш два портрети: портрет засновника держави і портрет продовжувача традицій. Так і життя, мовляв,— між історією й діянням.

— Привіт! — ще від дверей гукнув Кучмієнко й, не питаючи дозволу, дістав пачку американських сигарет, клацнув запальничкою.

Карналь не курив і не любив, щоб диміли в нього перед носом, але з Кучмієнком не було ради.

— Привіт,— сказав він трохи втомлено, бо сьогодні мало спав, читав мало не цілу ніч, а зранку знов забивав голову різними різнощами, аби лиш не занурюватися в так звані виробничі клопоти, вміло й рішуче спихаючи на своїх заступників дбання про постачання, конфлікти з суміжниками, неприємні розмови з фінансистами, всілякі узгодження, утрушування, перетрушування, графіки, транспорт, нові договори й старі договори, суперечки, надії, розчарування.

Кучмієнко впав у крісло коло робочого столу Карналя, пустив дим кілечками, пожував губами, так ніби смакував тим димом. Не знати, де і як він діставав американські сигарети, але вже діставав і курив тільки ці. А спробуй сказати, що радянський тютюн гірший за американський, перегризе горло. Що? Радянський тютюн? Найміцніший у світі! Ось так і живуть Кучмієнки, курять американські сигарети, п'ють шотландське віскі й носять французькі галстуки, їхні жінки ганяються за французькими парфумами, молодь шаленіє за американськими джинсами і проклинає своїх предків за те, що вони ніяк не навчаться

ткати матерію для тих джинсів. Ми взагалі якось ніяк не навчимось ткати матерії, що вважалася б (ким, ким?) найліпшою в світі, скаржимося то на погану, всю в вузлах нитку, то на недоброякісні барвники, то на чорта-біса, і дехто з нас (знаємо, хто!) роззявляє рота на пістряву сорочку, занесену в світову моду одним американським президентом, який нічим іншим не прославився, але чомусь забуваємо про оту історичну тканину, прапор з якої пронесли радянські солдати від Волги до Берліна, а тоді встановили той прапор на обгорілий купол рейхстагу, схожий на глобус у ребрах меридіанів, і весь світ бачив радянську тканину нелиняючого червоного кольору, і не линяє вона ось уже тридцять років, не полиняє ніколи, не знищиться, не порветься. І той, хто сьогодні бере в руки наш прапор, повинен би пам'ятати отих трьох радянських солдатів, що під кулями, снарядами, фаустпатронами підіймалися на найвищу висоту історії. Чи пам'ятає Кучмієнко? Для політзанять — так. А для діла? Для рівняння на той прапор? Ось сидить, покурює американські сигарети, костюм у нього з тонкої англійської вовни, черевики югославські, наймодніші, сорочка західнонімецька — бавовняна в фактурі натурального шовку. Він не вчений, не виробничник, не творець — просто купець, споживач, консумент, висловлюючись книжною мовою, типовий продукт двадцятого століття, який так і хочеться відкинути назад у століття дев'ятнадцяте, а то й у вісімнадцяте, до самих початків першого промислового перевороту, до Уатта, Фултона, Гальвані.

— Щось скажеш? — без особливої привітності спитав Карналь.

— Можу.

— Що ж, коли не секрет?

Карналь мимоволі всміхнувся, згадавши, як молоді конструктори висміюють Кучмієнкову пристрасть до надмірної секретності. Мовляв, він подав до відповідних інстанцій пропозицію засекретити половину елементів періодичної системи Менделєєва, а заодно й власне прізвище і тепер виступатиме під псевдонімами, які мінятиме ще частіше, ніж свої костюми в клітинку й колір переговорної кульки в своєму кабінеті.

Кучмієнко, який з-за своєї димової завіси пильно спостерігав за виразом Карналевого обличчя, намагаючись вгадати, чи той знає щось про його нічну пригоду в Анастасії, стривожився, помітивши усмішку, але відразу ж кинувся на розвідку боєм, надолужуючи прогаяне за час війни, де йому, на жаль, доводилося лише ділити сухарі та консерви, чим тепер не похвалишся.

— Даремно смієшся, мав би виявляти стурбованість,— сказав він, надаючи голосові стривоженості.

— Щось сталося?

Запитанням Карналь знімав з душі Кучмієнка найбільший тягар. Коли б знав про нічне, то так би не питав.

Тепер можна було посмакувати новиною в стилі й дусі найкращих кучмієнківських традицій. Кучмієнко попахкав смачним димком, позітхав, попідкидав плечима, тоді повідомив, як найвищу милість:

— До нас їде знаєш хто?

— Скажеш,— без цікавості відгукнувся Карналь, ні на мить не відриваючись від читання бюлетенів технічної інформації. Читав відразу по три чи по п'ять і все на різних мовах. Збоже-волів чоловік остаточно!

— Пронченко,— повідомив Кучмієнко і відгорнув од себе дим, щоб побачити, яке враження справило на Карналя вимовлене ним прізвище секретаря ЦК.

Але той, не відриваючись від читання, так само спокійно, буденно, якось мовби сіро спитав:

— Звідки знаєш?

— Скрізь свої люди. Дали знати.— Кучмієнко не приховував вдоволення. Поки одні мудрують, інші діють. Висоти належать організаторам. Мозок сам по собі, хоч він навіть матиме й академічні ранги, не важить нічого. Мозок і в курки є. А світ тримають у своїх руках генії організації. Організувати все: побут, працю, новини, спосіб думання, вчинки. Ось він, Кучмієнко, спав чи не спав, а на нього працювали й працюватимуть сотні людей і видадуть у потрібну хвилю саме те, що потрібно, тоді як Карналь, хоч він тисячу разів академік, забиватиме собі голову якими-небудь квантифікаціями, екстраполяціями, мутаціями, агрегованими й неагрегованими рівнями, забуваючи про той звичайний житейський рівень, якого маєш щосили дотримуватися, коли не хочеш, щоб тобі відірвали голову.

— Ти що? — спитав Кучмієнко Карналя.— Не розчув, може? Пронченко, кажу, їде до нас. За годину буде тут.

— А-а,— сказав Карналь,— спасибі, чув. Він мав би подзвонити, попередити. Може, це просто тебе розіграли.

— Не той рівень,— образився Кучмієнко.— Я маю справу з людьми солідними. А раз начальство хоче нас застукати, то що?

— Нічого,— безжурно мовив Карналь.

— Петре Андрійовичу! Та кинь ти свої книжки-шмижки! Треба ж подумати, що покажемо Пронченку.

— Що захоче, те й покажемо.

— Ну, то підготувати, як належиться!

— Начальство повинно бачити все, як воно є.

— Та ти що, Петре Андрійовичу! Я вже розпорядився, щоб скрізь ажур! Головне: щоб нікого не підпускати з заявами. Ти ж знаєш, яка в нас нахраписта публіка! Відразу: тому квартиру, тому жінку, тому машину, тому катер, тому тещу привези, а тому відвези якомога далі. І з усім до ЦК, так ніби там людям нічого робити.

— Ну,— Карналь втомлено потер очі, не знаючи, як відче-

питися від набридливого Кучмієнка,— я не можу обговорювати цих проблем. Хто й що пише й кому адресує — це все ж таки справа кожного. Очевидно, коли б мене обрали секретарем ЦК, мені теж довелося б читати всі листи. Вчений може дозволити собі розкіш уникнути якихось небажаних емоцій чи клопотів, надто, коли він неспроможен ті клопоти якось розв'язати, але люди з відповідними повноваженнями... Та це не має відношення... Що ж до твоєї тривоги, то гадаю так: раз мене ніхто не попередив, то, може, Пронченко хоче відвідати нашу фірму неофіційно? Електроніка — надто специфічна річ навіть для такого чоловіка, як він.

Кучмієнко свиснув:

— Тепер у нас кожен школяр у електроніці, як риба в воді! Я знаю одного кума, так він харчується знаєш чим? Пише книжечки про кібернетику для школярів. Уже цілу бібліотеку нашпарив.

— Школярство вже загубило чимало наук, тепер воно починає загрожувати й кібернетиці. В тебе ще щось?

Кучмієнко навіть рота роззявив на таку невдячність. Він з новинами, а його питають: «ще щось»!

— Тобі мало того, що я приніс? — вигукнув він.

— Приніс — дяка. Тепер дозволь мені попрацювати. Тобі теж раджу. До речі, поки ти спустишся з п'ятого поверху, обчислювальна машина здійснює мільярд операцій. Пробач за банальне порівняння. Бо ми справді скоро вже підраховуватимемо, скільки операцій здійснить електронна машина, поки оббіжиш довкола екватора, і скільки мільйонів операцій за хвилину, а нежить ніхто не вміє вилікувати, поки він не зникне сам, і лист може лежати невідправлений два тижні, бо про нього просто забули.

Кучмієнко хмикнув роздратовано й зневажливо, закурив ще одну американську сигарету «Філліп Морріс» і пішов з кабінету, не попрощавшись, упевнений, що його однаково покличуть перед ясні очі начальства, бо що вони всі тут без нього, без його вміння організувати все на світі, навіть дим од сигарети, пташиний спів, хмари на небі.

А Пронченко справді приїхав неофіційно. Ніхто його не зустрічав, сам він піднявся ліфтом, спитав у секретарки, чи не зайнятий Карналь, секретарка не встигла попередити навіть Олексія Кириловича, і він вискочив зі своєї кабінки вже вслід Пронченку, розгублений, наляканий і водночас зраділий від такої несподіваної честі для їхньої фірми.

А Пронченко тихо причинив за собою двері, глянув на схиленого над паперами Карналя, спитав здалеку:

— Не виженеш, Петре Андрійовичу? Кажи відразу.

Карналь пішов з-за столу йому назустріч, простягаючи руку, яку тримав якось надто близько біля боку і зовсім нерішуче, мляво, коли не сказати — недбало.

— Міг би,— сказав він утомлено,— але вже минулося. Тепер не помічаю в собі того одуріння роботою, яке було ще мовби вчора. Тоді й батька рідного виштовхав би з кабінету, аби тільки дав додумати якусь ідею. А тепер...

— Що ж тепер? — потискуючи йому руку й зазираючи в очі, спитав Пронченко.— Не впізнаю тебе, Петре Андрійовичу! Не нам з тобою, брат, розслаблюватися. Не той час. Надто багато зобов'язань узято.

— Зобов'язання пам'ятаю.

— Чи ж усі?

— Можу перелічити,— Карналь став загинати пальці.

— Вірю, вірю,— обняв його за плечі Пронченко,— а перед собою зобов'язання пам'ятаєш?

Карналь промовчав. Не любив, коли про його особу. Та й сам Пронченко хіба думав про самого себе коли-небудь? Ось людина одної ідеї. Все повинно слугувати ідеї в суворо регламентованому світі. В цьому наповненість життя. Ущільненість часу доведена до неймовірних меж. Без перепочинку, без віддиху, без щонайменших марних витрат часу. На роботі контакти з сотнями людей, щодня по триста-п'ятсот ділових паперів, напружені розмови, наради, прийняття рішень, розв'язування проблем, усування конфліктних ситуацій, зняття напружень, які виникають щомиті у величезному господарстві республіки, серед мільйонів людей, серед сотень колективів. Вдома Веріко Нодарівна підкладала книжки для прочитання. Перед сном. Для вихідних. Для лікарні. Для дороги. Для відпустки. Щотижня — книжка. За рік — п'ятдесят, за тридцять років — півтори тисячі. Багато це чи мало? Але книжки тільки для загального розвитку. Щоб не відстати від духовного життя країни й віку. Головне: справа життя. Знанням предмета він буквально вбивав співбесідників, опонентів, скаржників. Водночас роззброював кожного неймовірною простотою й довірливістю в поводженні. Скільки Карналь знав Пронченка, той не змінювався. Посади не впливали на нього, як на кожну справжню людину. Владолюбство його не торкнулося. Від оплесків одмахувався. Під час виступів не ховав у долоні чотирикутних шпаргалок, як деякі не вельми компетентні оратори. Не лякався реплік, дотепів, зауважень, міг відразу відповісти, тримав у пам'яті безліч даних, цифр, прізвищ, тисячі людей в обличчя, знав по імені й по батькові. Унікальний талант політика, організатора, справжній інтелігент, найголовніше — Комуніст з великої літери. Які бувають керівники? Вольовий, силовий натиск! «Партквиток покладеш!», «Повісити тебе мало!», «Ноги тобі повисмикую!» Пронченко не вірив ні в крик, ні в силу, ні в обставини, ні в долю. Зате вірив у людей, у товаришів, високо цінував чоловічу дружбу, на жінок, на жаль, не мав часу, хоч і належав до тих, від одного погляду на кого жіночі серця закочуються безвісти.

З Карналем у них були дивні взаємини. Їхня симпатія, хоч

і глибоко довірлива, була стримана зовні, для сторонніх майже непомітна, симпатія ненабридлива, зате пронизана взаємною повагою. Вони, працюючи поряд, в тому самому місті, знаючи один про одного все, маючи змогу щодня передзвонитися по телефону, перекинутися словом чи думкою, могли місяцями не робити цього, і не від байдужості, а саме з поваги й усвідомлення важливості справ, які доводилося вирішувати кожному щодня.

При зустрічах Карналь видавався людиною без емоцій, його стриманість переходила будь-які межі, так боявся він, щоб не запідозрили його в схилянні перед високою посадою Пронченка, і той розумів це і ніколи не ображався на Карналеву сухість, хоч щоразу й намагався якось «розкачати» академіка.

— Як ти? — спитав весело Пронченко.— Може, запросиш сісти? Чи проженеш, щоб не заважав. Завтра в нас нарада по управлінню, ти, мабуть, захочеш виступити. Я не питав, хоч мої хлопці там збирають думки попередньо.

Карналь знов промовчав. Пересмикнув зіщулено плечима, мовляв, хочеш сідай, а хочеш — як хочеш. Про виступ на республіканській нараді теж не став казати, може, мав якісь наміри, може, зорієнтується завтра.

— Власне, я до тебе заїхав, вважай, ще й не за своєю ініціативою,— сідаючи й закурюючи, сказав Пронченко.— Пробач, не питаю дозволу, бо в тебе вже накурено.

— Кучмієнко був, димів. Між іншим, попередив, що ти маєш приїхати.

— Ну! От люди! На що витрачають енергію! А мене, коли хочеш, послала дружина. Щодня питає, чи я тебе бачив, а я щодня — то на те, то на те посилаюсь. Все об'єктивні причини. Хто їх тільки вигадав, ці об'єктивні причини. Знаєш, Петре Андрійовичу, не подобається нам, що ти вже другий рік не йдеш у відпустку.

— А я в неї ніколи й не ходив. Змінював тільки місце проживання на місяць. А робота не припиняється. І місце роботи не змінюється. В голові.

— Знаю, знаю. Вчені працюють у голові, а ми, чиновники, в кабінеті. Забери в нас кабінет — і ми безробітні. Так? Голова в нас не знати й для чого?

— Я цього не казав.

— Але десь у підсвідомості тримаєш таку думку. Камінь за пазухою. Не ти, то інші. Та я не про те. Хочу, щоб ти все ж поїхав кудись. Змінив обстановку. Місце проживання, коли хочеш так висловлюватися. Знаю, як тобі тяжко після того, що сталося... Але... Чим тут зарадиш? Треба жити далі.

— Я це знаю. І намагався не думати. Здається, мозок мій працює так само напружено, може, навіть напруженіше й з більшою користю, та... однак...

Пронченко взяв його за руку, міцно стиснув.

Помовчали.

— В мене набагато гірше,— тихо сказав Карналь.— Розум мій лишився безвідмовний, як і до того. Але враження таке, ніби зникла мета в житті. Життя втратило барви. Все сприймається ніби в чорно-білому зображенні. Втрачено надії. Після смерті Айгюль я відчуваю, як у мені зникає майбутнє.

— Ти ж знаєш: я не маю права любити песимістів, не дозволяє партійний обов'язок,— спробував збити Карналя з понурого тону Пронченко.

— А що таке песиміст? — спитав той.

— Це коли навіть у ясну погоду бачать лиш туман. Зрозумій, Петре Андрійовичу, ніхто не зможе тебе порятувати. Тільки ти сам.

— Я розумію і не вимагаю ні від кого.

— Не вимагаєш, але виходить, ніби зловживаєш станом жертовності, навмисне демонструєш жертовність. Тому й раджу: поїдь кудись.

— У мене таке враження, що я вже скрізь був.

— Я знайду для тебе місце, де ти ніколи не був. Прекрасне місце, де не буде розмов ні про науку, ні про виробництво, ні про плани, ні про науково-технічну революцію. Тільки про погоду, та про море, та хіба що про кабачок «Тринадцять стільців». Коли захочеш, можеш здати норми ГПО. Я, наприклад, здав ще торік. Уявляєш?

— Чергова кампанія і галас у газетах.

— Про мою здачу норм? Ніхто не писав, це вже ти перебільшуєш.

— Не про тебе. Взагалі. Смішно дивитися, як хекають старі діди в тренувальних костюмах. Бігають, бігають, бігають, забуваючи про те, що людина внаслідок тривалої еволюції пристосувалася ходити, це її справжній природний стан так само, як, скажімо, для собаки природний стан — бігати. До речі, статистика показує, що серед прихильників бігання представників робітничого класу знаєш скільки? Всього дванадцять процентів.

— Бо молоді. А ми з тобою, Петре Андрійовичу, вже, на жаль, не належимо до цієї прекрасної категорії людства. То як? Поїдеш? Від ГПО я тебе звільняю. І від бігу. Від усього. Місяць у твоєму розпорядженні. Сьогодні пришлю путівку.

— Путівку? — злякався Карналь.— Яку путівку?

— Ну, ми ж з тобою домовилися. Тихий куточок, де ти ще не був і ніколи б не здогадався побувати. Я й сам ніколи там не був, а так, почув від людей. То що передати Веріко Нодарівні?

— Вітання й уклін. Цікую їй руки і розумне її чоло.

— Я іноді думаю про те, що в жінок більше здорового глузду, ніж у нас,— вже йдучи до дверей, сказав Пронченко.— І як це в них уживається поряд з інтуїцією, якоюсь надчутливістю, неймовірною тонкою нервовою організацією? Чоловік — надто

грубий інструмент поряд з жінкою. Не станеш заперечувати? Проводжати мене не треба, Петре Андрійовичу. Я ж цілком приватно.

7

Якось не подумали вони обидва про те, що над морем найменше розуміють страждання людські. Це почуття просто чуже й навіть вороже стихії моря, гір, сонця. Людина, потрапляючи в оточення стихій, намагається не підкоритися їм, і, природно, бодай на короткий час відмовляється підкоритися також гнітючим почуттям і всьому, що веде до тих чи інших обмежень. Серед безмежжя — не до обмежень.

Сидячи над морем, Карналь прочищав серце мітлами для прийняття нових думок. І мимоволі згадувалися уривки з «Думок» Паскаля. Ми бажаємо істини, а знаходимо в собі лише непевність... Ми долаємо перепони, щоб досягнути спокою, та, лиш отримавши його, починаємо гнітитися цим спокоєм, бо, нічим не зайняті, потрапляємо у владу думок про лиха, які вже нагрянули або грянуть.

Пансіонат стояв на березі моря посеред понурих гір, видовище яких нагадувало чи то час створення світу, а чи його кінець. Грифельно-сірі, в дивних, м'яких заокругленнях гори сонним півколом оточували підкову морської бухти, налитої прозорою блакитною водою, але оббігали її здалеку, не підступаючи до берега, творили ще одну таку саму підкову, що подвоювала морську бухту, видовжувала її вже безводно,— химерна примха титанічних сил природи, які мільйони років тому розполовинили кратер гігантського вулкана, піднявши одну частину до рівня суходолу, а другу зробивши морським дном. А може, сталося те набагато пізніше, в час отих незбагненно довгих тисячолітніх зусиль сонця, вітру, дощів, які згладжували, обшліфовували, злагіднювали дикість вулканічних покидищ, перетворювали їх примарливохвилясті сірі горби, скидаючи з них зайвину кострубатості, загачуючи половину безмежної чаші кратера, водночас другій половині лишаючи її бездонність і незахищеність від натисків моря. Діялося все це коло підніжжя гірського хребта, який обривався над морем диким сум'яттям базальтів, гранітів і діоритів, крізь які колись проломлювався ще один вулкан, але не зміг подолати їхню віковічну твердість, хоч яким пекельним вогнем бурхав із земних надр, розтоплюючи чорні базальти, пропалюючи товщі гранітів, розбурюючи в море понівечені скелі, розриваючи напружену камінну спину хребта.

Камінь не поступився. Розтоплений, знов застигав, націлювався в небо похмурим Чортовим пальцем, виштовхнутий з свого мільйоннолітнього ложа, ще міцніше влягався в іншому місці гігантським Троном похмурих гірських сил, розкиданий вибризками скель, обставив ними свої поранені урвиська, залив пекучий

біль вічною прохолодою чистих морських вод, утворив незбагненної краси, може, єдині на землі бухти: Сердолікову, Жаб'ячу, Розбійницьку, Тиху, Бухту-Барахту,— а вдалині від берега поставив у морі Золоті ворота: дві кам'яні руки, вирвавшись з земних пекучих надр, обпалені й посудомлені, сплелися над водою високим, мовби храмовим склепінням, і під тим склепінням утворився вічний затишок і якесь притлумлене сяйво, що золотить усе довкола: і море, і повітря, і шорстку поверхню кам'яних рук.

Карналь пробував учитися первісним відчуттям. Дивитися, як по небу пливуть хмари, йти щодня в гори, забиратися у найдикіші нетрі, разом з відчайдушними студентами балансувати на краю урвищ, годинами сидіти серед кам'яних розсипищ і спостерігати, як вигріваються на сонці ящірки і як пролітає до свого гнізда на вершині гострої сивої гори старий орел, що здійснює свої рейси майже з такою самою регулярністю, як пасажирські реактивні літаки, які щодня перемірюють небо між Кримом і Кавказом у всіх напрямках.

Ах, як просто було б слідом за Фаустом відкинути стривоженість і втому, відчути повносилі пульси життя, бачити світ молодим і юним, так ніби ти щойно народився і світ теж лежить перед твоїми очима, мовби в перший день творення. «І знов стрічаю свіжих сил припливом день, що настав, явившись із туману. В цю ніч ти, земле, вічним дивом в чуття мої дихнула первозданно. Бажання дії владне і рішуче в мені прокинулось, як мрія незборима. Я знов ожив, у день новий ідучи, в нове буття — осяяне і зриме. Отак воно в житті: безмірно довго ми прагнемо чогось із нетерпінням, та раптом зупиняємось безмовно — мети близької велич нас страхає. Життя світильник запалити хочем, а перед нами — полум'я безкрає. То що ж воно: кохання чи ворожість? Загрожує бідою нам стихія, і ми додолу погляд опускаєм, і перед нами враз усе тьмяніє».

Гори справді заспокоювали Карналя, він навіть сам дивувався, бо ніколи не вірив у цілющі властивості природи, про які так багато сказано й написано людством. «А ген у горах сніжно-білі брили зажевріли в яснім промінні сонця. Вони раніше день новий зустріли, а вже до нас той день приходить згодом». Небесне склепіння безмежно струменіло над ним, немов неосяжна арка самотності, вивищувалася над ним Свята гора, що панувала над усім довколишнім простором, округло входила в саме небо своїми зеленими схилами, сідластою вершиною, на якій майже завжди спочивали хмари, то рожеві в сонячну днину, то покошлані перед негодою, то важко-чорні від дощових вод. Гору хтось назвав Святою, мабуть, аби підкреслити її відірваність від справ земних, заглибленість у небесне, у високе й несуєтне. Але життя жорстоко вдиралося в небесний спокій гори, один з її схилів високо, аж під самі хмари, був безжально оголений, і сизо світився камінь у рваних руйновищах, і здаля видавалося,

що то й не мертва порода, а ніби худі, змерзлі тіла замучених не знати й коли тут людей, які вросли навіки в плоть гори, неначе нагадування про страждання й муки. Здається, на цьому схилі ще в часи стародавнього Риму раби ламали сизий камінь для палаців Нерона, а в цю війну фашисти, мовби згадавши про жорстокий досвід своїх далеких попередників, пригнали сюди наших полонених і теж, як давніх рабів, знущаючись й убиваючи, змушували ламати сизий, небачений камінь для спорудження якогось монструального страховиська, обіцяного божевільному фюрерові його прибічним архітектором і міністром Шпеєром. Не знати, чи вивезли звідти завойовники бодай баржу того сизого каменю, бо душі в полонених виявилися твердіші за камінь, вони не впокорилися, вважали ліпше вмерти й справді всі вмерли десь у тих похмурих каменоломнях, і ніхто не знає, де вони поховані, і коли тепер ночами світяться під тою горою поодинокі електричні вогні, то з надбережжя здається, ніби то світяться душі всіх невинно убієнних, які навіть у безіменності своїй домагаються права перейти в безсмертя.

В передгір'ях теж легко простежувалися прослідки давнього життя, понівеченого, понищеного, занесеного намулом часу. Жили тут ще давні греки, розводили на сонячних, просонцених схилах виноград, перед греками були племена, від яких не зосталося ні імені, ані сліду, а там вигарцьовували в цій квітучій колись країні дикі орди кочівників, тоді розквітало ханство Східного Криму, чиї ще зусилля поховані тут під камінними розсипищами? Ще й досі вгадувалися то там, то там кам'яні тераси, басейни для зберігання води протривали впродовж тисячоліть майже неушкодженими, сади, вже давно спалені сонцем і вдавлені в землю несамовитими вітрами, перетворилися на чіпку кособеревину, на колючих покорченостях якої розпиналися тепер безсилі вітри й навіть саме небо.

Зате внизу, коло моря, життя кипіло безугавно вдень і вночі, билося дикими ритмами нічних танців, шуміло в притлумленому шереху тисяч підошов на асфальті набережної, вигравало барвами мелодій у транзисторах і переносних магнітофонах, вихлюпувалося з гучномовців на причалах, коло екскурсійних баз, ресторанів і кіосків, де меткі молодики торгували поназбируваними і так-сяк пошліфованими різнобарвними камінцями з місцевих бухт: сердоліками, агатами, халцедонами, малахітом, яшмою. Ще в інших диктових будках записували трудящих на пластинки, щоб кожен міг послати додому свій законсервований, сповнений відпускної збадьореності голос, а від причалів з маленьких білих теплоходиків з екзотичними й таємничими назвами «Ассоль», «Гілея», «Іхтіандр» невидимі уважливі голоси довірливо запрошували всіх бажаючих здійснити ранкову, денну або вечірню морську прогулянку — годинну, тригодинну або й цілоденну,— щоб «спочити» від тісняви й метушні пляжів, помилуватися виглядом давніх вулканів з моря, а ввечері дати спочинок

очам, здаля спостерігаючи розсипи вогнів узбережжя. На пляжах кипіло з досвіту до самої темряви, тисячі засмаглих тіл, розкішні ферти в барвистих шортах, модниці в екстравагантних купальних костюмах, безкінечний парад краси, завзятості, намагання сподобатися, залицяння, маленькі пристрасті, нікчемні переживання, швидка розрада в холодній морській воді й ще холодніші голоси чергових з рятувальних постів: «Верніться в зону купання!» Ці голоси незабаром стали для Карналя чи не найголовнішою прикметою цього закинутого на узбіччя курортних шляхів закутка. Перекриваючи гамір, вереск, крики, сміх, музику, шум моря, з мертвою байдужістю, безвиразно, якось ніби залізно повторювали вони з ранку до вечора ті самі слова, ніби записані на плівку і відтворювані програвальними пристроями, незалежно від того, що діялося на морі й на березі: «Повторюю! За буями! Верніться в зону купання! Верніться в зону! На шлюпці! Вийдіть з зони купання! Увага на прогулянковій шлюпці! Вийдіть з зони!»

Зона, зона... Так і видається іноді, ніби все розділено, розокремлено, розгороджено. Зусилля й змога, наміри і здійснення, намагання й безсилля. Мислення іноді стає тяжким, як жіночі пологи. Не приносить майже ніякої радості, окрім очікування кінця, за яким хочеш сподіватися визволення. Біль, піт, мука. Майже прокляття, але хто ж про те відає. Нелюдське напруження нервів, майже пряма пропорція між наслідками мислення й фізичним самопочуттям. І вічна боротьба за визволення з-під чужих упливів, відкидання чужих ідей, вирішень, знахідок. І це в поспіль закомунікованому, майже зінтегрованому світі наукових ідей, що часто бувають закодовані в такий самий примітив, як оті безнастанні повторення з вишки рятувального поста: «Верніться в зону купання! Верніться в зону купання!»

Карналь був вдячний Пронченкові за те, що той мало не живосилом випхав його сюди, дав змогу загубитися в невідомості, спробувати бодай трохи відійти душею, не думати про недороблене, недовиконане, недовирішене, недодумане і, може, згадати в самотності про недолюблене й недоощасливлене.

Цікаво, чи знав Пронченко, посилаючи його саме сюди, що в цих місцях уже пробували колись порятуватися самотністю два чоловіки, по-своєму відомі й цінні для суспільства. Спершу то був поет. Склав на березі моря з дикого каменю високу башту, запрошував до себе в гості далеких друзів, читав вечорами з башти вірші, домагаючись не знати й чого більше: чи щоб пересилити шум моря, чи щоб вплітались його речитативи в хлюпотіння хвиль і гриміння вітрів. Заміри були зухвалі, наслідки себе не виправдали. Чи з'єднався поет з морем, того ніхто ніколи не знатиме, бо море мовчить, зате від людей відірвався він назавжди — це вже напевне.

Тоді, через багато років, уже після Вітчизняної війни, поселився тут інший чоловік. Творець самольотних двигунів, ла-

уреат, академік, здається, мало не всі марки бойових літаків під час війни мали двигуни його конструкції. Незмога навіть уявити собі конструктора авіаційних двигунів. Якомога менша вага і якомога більша потужність — це просто елементарна вимога до конструкції. А як усе це дається? І як, мабуть, гриміли всі ті мотори в голові, в серці, в усьому тілі того чоловіка. Вже ти й не людина, а випробувальний стенд для визначення тривалості ресурсу нового двигуна. Конструктор звідкись довідався про цей тихий закуток кам'янистої надморської землі, приїхав, побачив, уподобав, вибрав собі над самим морем круглу скелю і на самому верху, під вітрами й зорями, поставив собі віллу, загадкову, всю в башточках, високих просторих терасах, химерно барокальних вікнах, неоднакові пропорції яких вдало гармоніювали з несамовитими краєвидами й давніми вулканічними руйновищами околиць. Конструкторові потрібен був особливий спочинок, потрібна була самотність, хтось здогадався, може, так само, як Пронченко з Карналем, і поміг йому усамотнитися бодай на короткий час отут, на базальтовій скелі. Суспільство може бути надмірно щедрим, але іноді забуває з часом про свою щедрість і стає навіть невдячним. Саме це сталося з віллою конструктора, який так багато зробив для нашої перемоги над фашизмом. Прийшли люди з буденним мисленням, вмить оцінили переваги місця, вибраного колись конструктором, на скелю дертися їм не було потреби, зате вони міцно отаборилися коло її підніжжя. Скелю обставили так: з одного боку «Левада» — кафе самообслуговування, пропускна спроможність — двадцять тисяч чоловік на добу, кафе гримить бляшаними підносами, стукотить тарілками, б'є гамором і клекотом, з другого боку — громадська вбиральня для п'ятдесяти тисяч «дикунів», які швендяють по узбережжю від квітня й по кінець жовтня щороку; з третього — рятувальна станція, на дерев'яній вишці якої з ранку до пізнього вечора надривається чоловічий натренований бас з усім спектром модуляцій гнівливості: «Верніться в зону купання! Повторюю! Верніться в зону купання!» А що з четвертого боку? Ще одна скеля, зовсім неприступна, суцільний камінь, гола субстанція, на вершині якої вже перед сходом сонця всідається якась парочка, демонструючи мінімальні бюстгальтери і японські плавки, а також обійми, поцілунки й пустоголовість. Власне, четвертий бік, мабуть, у свій час приваблював конструктора найбільше, саме зважаючи на його ймовірну неприступність. Та чи є щось на цьому світі неприступне для людини? Колись і сам конструктор був, загалом кажучи, неприступний для широкого загалу, вознесений, недоторканний, засекречений, без кінця увінчуваний лаврами. Гай-гай, змінюється і не на користь відособленню! «Бо треба нам, чого не знаєм ми, що знаємо — з того пуття немає».

Поволі Карналь переконувався, що Пронченко послав його сюди зовсім не для втішення самотністю й віднайдення душевної

рівноваги в тиші й відчуженості від усіх — навпаки: керувався прихованим наміром (вельми добре знаючи Карналеву натуру) показати, що порятунок тільки там, звідки несвідомо прагнеш утікати, в звичній стихії, в щоденних клопотах, думанях, вирішеннях, в запеклій діяльності. Так, це щоразу нагадуватиме тобі найдорожче, безглуздо й трагічно втрачене тобою, нагадуватиме Айгюль, яка злилася для тебе з твоєю наукою майже всуціль, але й без цього тобі вже не жити, і ніде не знайдеш ні спочинку, ні порятунку. Поволі Карналь став утомлюватися своєю самотністю, що нагадувала безсонні сни з незахищеними очима уеллсівської людини-невидимки, неіснуючопрозорі повіки якої не затримували світла. Йому набридли вулканічні гори, пустельні краєвиди, споглядання хмар, слухання вітрів і морських хвиль, йому хотілося до людей, до їхнього гамору, як води в спеку, хотілося розмов про науку, суперечок, колотнечі, незгод, він ішов на пошту, вистоював годинами в довжезній черзі серед отих за останньою модою обдертих юнаків і дівчаток, які слали розпачливі телеграми до мам з проханням врятувати тридцяткою чи півсотнею, посилав телеграми й собі, щоразу в своє об'єднання, домагаючись вістей, відомостей, новин. У нього з'явилися знайомі. Старий астроном, який приїхав сюди рятуватися від вічної тиші своєї обсерваторії і розкошував серед крикняви й гамору пляжів; відставний майор, який їздив сюди ось уже двадцять років, «бо ніде так не ловляться бички з човна, як у цій бухті, треба тільки знати, де стати»; старий матрос, учасник челюскінської епопеї, власник унікальної колекції місцевих мінералів, зібраної ним років, мабуть, за тридцять. Все це були люди ненабридливі, спокійні, заглиблені в свої пристрасті, з ними можна було обмінятися словом-двома раз на тиждень, і вже задосить, але згодом Карналь відчув, що йому й цього мало, і зрозумів, що втече звідси додому. Пронченко, мабуть, передбачав і це, бо попередив: «Не смій повертатися достроково. Дам команду, щоб тебе не пускали в кабінет, заберу собі ключі!» Але хто б то міг його стримати там, де йдеться про вище призначення його життя! «Немовби дві душі в мені живуть, обидві різні та непримиренні. Одна, як пристрасть, гостра і палка, усе жадає злитись із землею, другій би — в небі спалахнуть зорею...»

Трохи рятував Карналя Олексій Кирилович. Помічник тихцем надсилав своєму начальникові найцікавіші зарубіжні журнали й бюлетені технічної інформації. Але це забирало дві-три години на добу. Читання книжок? Він досягнув уже такого стану емоційного й інформаційного насичення мозку, що майже не читав нових книжок, а тільки перечитував деякі старі, жодної з яких у місцевій бібліотеці не було, бо тут надавали перевагу модному чтиву, пригодам розвідників, фальшивим підробкам під спогади, популяризаторським біографіям славетних людей, серед яких траплялися й учені, але що можна написати про вче-

ного й чи можна взагалі будь-що написати? Найліпше — викласти суть його відкриттів, але, на жаль, це може бути цікавим тільки для фахівців, а вони знають про це й без послужливих популяризаторів.

Карналеві не хотілося нічого про науку — йому хотілося самої науки, від якої він тут був відірваний. Влучно сказав колись Анрі Пуанкаре: людина не може бути щасливою завдяки науці, але ще менше вона може бути щасливою без науки.

Спав Карналь мало, зустрічав усі сходи сонця вже десь у горах або на березі, зайшовши подалі від шляхів людських мандрува́нь. Сонце над морем сходило щоразу неоднаково, приносило іноді втіху, іноді наповнювало душу розкішшю, часом болем, бо несподівано нагадувало схід сонця в пустелі, де воно, так само, як тут з моря, довго не хоче виходити з землі, з-за земного пруга, розхлюпується пекельними розпливиськами десь за земним пругом, підпалює там усе довкола, всі безкраї піски, а вже від пісків загорається й небо, і несамовито червоне горіння охоплює весь простір, і нічні тіні лякливо втікають від всепоглинаючого сяйва, тонуть у ньому, нищаться, зникають, і самотній саксаул безпорадно розчепірює чорні пальці своїх гілок, мовби хоче затримати коло себе бодай вузьку смужку сконденсованої нічної тіні, але й він опиняється у вогненній купелі й зблискує, ніби кутий з золота, і пустельні обрії, прикрашені тим золотим деревцем, стають умить такими прекрасними, ніби одне з нових чудес світу. Визолочені сонцем ранки щоразу нагадували Карналеві Айгюль, він відчував майже фізичне страждання, ще й досі не міг повірити, що її немає і ніколи вже не буде і ніякі сили земні й надземні неспроможні йому помогти у віднайденні втраченого навіки. «Я теперь за высокой горою, за пустыней, за ветром и зноем, но тебя не предам никогда...»

Одного ранку, повертаючись з своїх зустрічань сонця, Карналь коло далекого причалу, завжди порожнього в такий час, побачив невеличку групку молоді, здається, дві дівчини і три хлопці, один з яких, видно, був моторист або власник катера, а може, так само належав до їхньої компанії. Видати з усього, збиралися в якусь віддалену бухту, бо носили в катерок пакунки, картонні ящики, навіть дрова (шашлик!), поліетиленові білі каністри (вино до шашлика і вода), метушилися досить жваво, незважаючи на таку ранню годину (молоді!), жартома штовхалися, бризкалися водою, ганялися одне за одним уздовж берега. Карналь уповільнив крок, щоб не заважати молодим, сподівався, що вони незабаром відчалять, не побачивши його, хоч тут, на березі, ніхто нікому, загалом кажучи, не заважав ніколи і ніхто ні на кого, коли казати щиро, й не зважав особливо, будь ти не те що якимсь там затаємненим академіком, а хоч самим чортом-бісом! Все ж хоч як він повільно сунув берегом, ті, коло причалу, не квапилися, вони мовби забули, що мають кудись там їхати, один з хлопців вирішив скупатися й поліз у воду, за

ним стрибнула і одна з дівчат, і хлопець, і дівчина були такі опецькуваті здаля, що Карналь аж засміявся і подумав, що то просто омана зору, бо йому просто ніколи, здається, не траплялися такі екземпляри людської породи. Два хлопці з тих, що лишалися на березі, були тонкі й високі, навіть, сказати б, затонкі й зависокі аж занадто, знову ж таки ламаючи всі уявлення про людську природу, дівчина коло них теж видавалася видовжена, як на картинах Ель Греко, рухалася з дивною, навіть здалеку помітною грацією, головне ж, щось було ніби знайоме Карналеві в тій дівчині: і її постать, і її рухи, і ще щось невловиме, чого не окреслиш словами і не збагнеш думкою. Він ішов так само повільно, але й не зупинявся, рух поступальний і невпинний, неминуча модальність баченого, побаченого, впізнаваного, упізнаного. Чи ж упізнаного? Посеред ранкового спокою тіні скель тихо плинули слідом за ним, пересувалися нечутно на білуватому дзеркалі бухти. Шерех каучукових «в'єтнамок» по гальці, теплий блиск сонця, заімлене море на виході з бухти, загадковість, радість чи смуток? Шерех гальки під ступнями: шорх-шорх! Звук так само неприємний, як зазіхання на особисту свободу. Для Карналя такою свободою стала ця двотижнева самотність над морем. Чи ж свободою? Лев Толстой писав у листі до дружини: «Одиночество — плодотворно», Може, для письменників справді так, але не для вченого, надто для такого, як він. Все ж уповільнив крок, навмисне уповільнив, сподіваючись, що ті п'ятеро всядуться в свій катер і попливуть туди, куди мали попливти, не збурюючи його спокою й самотності, хоч, тверезо розмірковуючи, чому б мали загрожувати йому якісь невідомі молоді люди? Їх тут тридцять або п'ятдесят, а може, й цілих сто тисяч, і досі все було гаразд, ніхто нічого, він не популярний кіноактор, щоб його впізнавали й чіплялися з розпитуваннями й знайомствами, коли й знають його десь у світі, то кілька сот фахівців, та й ті знають не як особистість, а прізвище і сякі-такі його думки, які навіть ідеями тим часом він ще назвати не може.

Карналева тінь ламалася на попелястому урвиську вулканічної глини, званої чомусь «кілом». Жінки змивали «кілом» волосся, щоб було м'яким і лискучим, а знудьговані ферти, обмазавшись глиною з ніг до голови, зображали інопланетних прищельців, цілими днями гасаючи по пляжах, наводячи жах на розістеризованих дамочок. Сонце щойно з'явилося над білуватими, як чаїні груди, водами, і тінь Карналева була занадто довга й ламлива. Чи все надмірно видовжене вже від цього нетривке? Він упіймав себе на тому, що уповільнює, власне, й не кроки, а думки, намагається зачепитися думкою за будь-що, так ніби це дасть йому змогу затриматися, не йти вперед, не просуватися до отієї групки молоді, до якої він просувався вперто й неухильно і вже нічого не міг удіяти, бо, як прийнято казати, ноги самі несли його туди, і галька неприємно, скреготливо шор-

кала під його «в'єтнамками», і відстань між двома рубежами, на одному з яких була межа його самотності, а на другому, сказати б, природний його стан,— ця відстань звужувалася, скорочувалася, знищувалася просто трагічно й катастрофічно. Карналь міг би зупинитися, міг би навіть завернути назад і йти в гори, до бухт, будь-куди, міг би сісти над водою і колупатися великим пальцем ноги в дрібних камінцях, стежачи, чи не блисне сердолік або халцедон, але якийсь категоричний імператив велів йому йти далі, вперед, не зупинятися, Карналя мовби навіть щось притягувало, якась сила заволоділа ним, і вже не мав снаги опертися їй.

«Шорк-шорк»,— шурхотіла галька під «в'єтнамками», і теплий блиск сонця лягав йому на обличчя, голубив голову, гладив ніжно, ніби повертав цій старій, власне, голові молодість, юність, щось навіки втрачене. А ті, коло катера, ніяк не могли зібратися, моторист колупався в моторі, як роблять це всі мотористи, двоє опецькуватих жирували в прозорій воді, худий, як обпалений кілок, чоловік стовбичив коло тої високої, дивно знайомої для Карналя дівчини, видно, щось казав їй, а може, просто нависав над нею набридливо й уперто, як це вміють робити деякі чоловіки, добиваючись жіночої прихильності не якимись там своїми гідностями, а лиш користуючись принципом «крапля довбає камінь».

І ось тут Карналь опинився коло них, йому навіть здалося, що останні метри він майже біг, принаймні йшов швидше, ніж досі, так ніби лякався, що той високий і настирливий (яка дивна наївність!) доможеться бодай крихти уваги від високої дівчини, це було, ясна річ, суцільне безглуздя, але вже знав: попереду неминучість, він носив її в собі вже давно, без нього вона не існувала, але він без неї теж. Неминучість мала ім'я тої молодої журналістки, що кілька місяців тому прорвалася до нього за якимсь інтерв'ю, а він не дуже ввічливо, як це робив завжди, показав їй на двері. Анастасія. Ім'я старомодне й претензійне, як у візантійських імператриць чи в київських княжен, до радянської епохи воно зовсім не пасує, але тій журналістці дивно личить. Щось зв'язувало Карналя з тим іменем, в його уповільненому ритмі було мовби заспокоєння, поряд з екзотичним Айгюль воно не ставало, жило десь на обріях, ненастирливо й скромно, водночас вносячи прозору гармонійність у руйновища його душі. Може, забув би її, не помітив, якби не той нічний телефонний дзвінок зухвало безглуздий, а може, болісний, породжений відчаєм. Не знав цього й досі, власне, й не задумувався, може, справді забув, якби... Якби не оця нова зустріч, тепер справді неспогадана й не обумовлена ніякими ні закономірностями, ні збігами, нічим...

Дівчина коло катера повернулася до Карналя обличчям, він побачив її очі, знайомий розхил уст, ніжний овал обличчя, тоді його погляд сам упав на постать дівчини, яскравий модний

купальник, туге тіло, ідеальні пропорції, недарма ж той високий, весь у чорному волохатому зарості, здається, молодий грузин, так невідступно й настирливо тупцювався тут, може, сподіваючись на отой зблиск дівочих очей, який було послано йому, Карналю. Анастасія!

Карналь став і потягнувся рукою до очей. Але тернув тільки кінчик свого носа. Хотів за своєю єхидною звичкою спитати Анастасію: «Вас що, редакція послала за мною і сюди?», але, сам собі дивуючись, не спромігся на жодне слово, тільки мовчки кивнув головою, вітаючись. Наступної миті зрозумів, що вчинив якнайрозумніше, бо Анастасія, яка ще, здавалося, сумнівалася, чи справді бачить перед собою академіка Карналя, ступнула йому назустріч і вигукнула: «Петре Андрійовичу, це ви?»

— Припустимо,— сказав Карналь.

— Мабуть, проїздом?

— Чому ж? Уже два тижні...

— Але ж... Але ж тут ніколи солідні люди не бувають... Тільки такі несерйозні, як оцей Князь. Ви тільки погляньте на нього: він залицяється ще до схід сонця. А ті купаються навіть у темряві. Після дванадцятої ночі приходять сюди, щоб сховатися в воді. Коли хтось з них утоне, ми й не знатимемо. Я тут уже три дні. Аби ж то я знала, що ви теж тут...

— Я випадково,— мовби виправдовуючись, промовив Карналь, відчуваючи дивну ніяковість і перед тим, кого Анастасія назвала Князем, і перед мотористом, який перестав длубатися в моторі й зацікавлено підвів голову, і перед тими двома опецькуватими, що стали на мілкому й придивлялися, з ким це розбалакує член їхнього маленького товариства. Він хотів звести всю цю пригоду на жарт, недбало махнувши рукою, сказати Анастасії та її друзям, щоб вони не переймалися його появою, бо він, мовляв, лише мимойдучий, був та й нема, прийшов і пройшов, можна взагалі вважати, ніби його й не було тут зовсім, і вони спокійно хай собі їдуть, куди зібралися, чи купаються далі, чи що там ще. Але на жартівливий тон треба було потрапляти відразу, з перших слів, а Карналь загруз у банальщині, вдався до пояснень і виправдань, небезпечно затримався коло Анастасії, і довелося, отже, знайомитися з молодим грузином, якого жартома звали Князем, з мотористом, що за неписаним звичаєм і непорушними звичаями Чорного моря не міг називатися інакше як Жора, а тим часом з води вилізли оті двоє опецькуватих і теж кинулися до Карналевої руки, так ніби він був коли й не папа римський, то принаймні який-небудь екзарх, дівчина одержала від батьків ім'я Віра, але тут її звали Вероніка Глобус, бо була справді кругла, як глобус, а Вероніка додавалося для екзотики, хлопець носив найменння Костя Бегемотик, бо на справжнього бегемота він не тягнув за розмірами, сказати б,

загальними, зате по широчині всіх частин свого тіла, включаючи й обличчя та ніс, цілком міг змагатися з водолюбним мешканцем Центральної Африки. Рятувало Карналя лиш те, що Анастасія не називала ні його прізвища, ні, ясна річ, звань та посад, просто відрекомендувала: Петро Андрійович. Ну, а Петрів Андрійовичів тільки в Європейській частині Радянського Союзу можна знайти тисячі. Але тут молодий грузин, якого звали Князем і який нічого спільного з цими колишніми експлуататорами, як він заявив, ніколи не мав, окрім того, хоч тут його вважали типовим представником свого народу, на жаль, не міг бути до кінця саме типовим представником, бо не вмів робити того, що вміє (принаймні така існує загальноприйнята думка) кожен грузин: смажити шашлики і не просто смажити, а зі знанням усіх таємниць, з артистизмом і вишуканістю. Князь показав на велику, замотану вініловою плівкою каструлю в катері, безпорадно розвів руками. Вероніка Глобус і Костя Бегемотик з їхніми апетитами десь добули цілого барана, залили його ще звечора вином, тепер сподіваються що він, тобто Князь, нагодує їх у Розбійницькій бухті грузинським шашликом.

— А ви не вмієте готувати шашлики? — ласкаво спитав Князь Карналя.

Запитання було таке несподіване, що Карналь нічого іншого не вигадав, як сказати правду:

— Власне, я не можу вважати себе спеціалістом... Але взагалі готувати вмію все...

— То їдьмо з нами! — радо закричав Князь. І вже тоді й Анастасія, яка тактовно мовчала досі, все ж пам'ятаючи умовну межу, яка відділяла її від академіка, якось непомітно відступилася від Князя, опинилась коло Карналя і тихо промовила:

— А справді, Петре Андрійовичу? Тут же така нудьга, мабуть...

— Помиляєтесь! — різко відповів їй Карналь, відразу приводячи в бойову готовність всі захисні сили своєї недоторканості.— Я не знаю, що це таке нудьга...

— Даруйте, я не так висловилася. До вас це слово справді ніяк... Але там у бухті така краса... Я вже буваю тут утретє...

— Можу вам позаздрити,— буркнув Карналь.

— То не поїдете?.. Хоч я не маю ніякого права отак до вас... І ніхто... Адже ви собі не належите...

Він вирішив бути бодай трохи м'якішим після цього наївного «собі не належите».

— Я прийду зустрічати вас, коли ви повернетесь. Це буде перед заходом чи після заходу сонця?

— А може,— Анастасія завагалася, чи казати йому те, що вертілося на думці, глянула на Карналя майже благально,— а може, мені теж не їхати?..

— Ну, ви ж зібралися... і ваші товариші...

— Це просто знайомі... Щороку нові... Щоразу випадкові... Але я таки, мабуть, поїду. А ви справді приходьте, коли хочете... Ми до вечері повернемося... Я викину для вас білий прапор на катері...

Вона блиснула очима, стала тією зухвалою журналісткою, яка колись вдерлася до його святая святих, і він з задоволенням відзначив, що саме такою вона йому мовби подобається, чи що, бо нагадує... нагадує... лякався зізнатися сам собі, але було в Анастасії щось невловиме, але й незнищиме від Айгюль. Як це могло статися, звідки передалося, чи знову вроджені властивості, картезіанство, містика й чортівня? Карналь кволо, знесилено всміхнувся.

— Ми ще зустрінемося. Вважайте, що це й не обіцянка, а мовби угода... А тим часом щасливого плавання...

Не став ждати, поки вони відпливуть від берега, трохи зсутулившись, пішов далі, галька шоркала йому під гумовими «в'єтнамками», а здавалося: по душі.

Не озирнувся, не уповільнив ходи, не звертаючи, пройшов по набережній, попростував центральною алеєю, що вела до будинку дирекції, перед яким садівничі щоранку змінювали на клумбі горщечки з заздалегідь висадженими квітками, для своєрідного квітникового календаря. Було дванадцяте вересня, пора вітрів, сонце десь уже пішло на спад, а тут, на півдні, ще пекло, полудень року, полудень віку, самі полудні для нього, після яких сонце вже не здіймається, а тільки падає й падає невтримно, хоч як підставляй під нього плечі, хоч яких новітніх атлантів вигадуй.

Від головного входу летіла до дирекції чорна «Волга», зробивши крутий віраж, скреготнула гальмами коло Карналя, відразу ж відчахнулися в машині дверцята, і з них вискочив... Кучмієнко.

Все те саме: легкий літній костюм в елегантну клітинку, деяка розтріпаність волосся, здивовано-зраділий вираз обличчя, опасиста постать. «Кто вызвал черта, кто с ним вел торговлю и обманул его, а нам в наследство оставил эту сделку...»

— Петре Андрійовичу, от сюрприз! А я думаю: ну, де його тут шукати в цій кущотерапії?

— Ти чого тут? — без захвату поцікавився Карналь.

— За тобою приїхав.

— Ніхто ж не знає... Мене тут нема...

— Го-го, для кого нема, а для Кучмієнка ти вічно і скрізь є, Петре Андрійовичу! Ні я без тебе, ні ти без мене...

— Що сталося?

— Та нічого... План виконуємо, нові розробки йдуть як з во-

ди, номенклатуру, як і домовлялися, пускаємо вшир... Скубли нас на республіканській нараді, Совинський твій таки виступав і розмахував руками... Ну, та народ знає, що таке Знак якості і як його тяжко здобувати в наших умовах... Міг би й своє особисте, але воно завжди відступає... Та й не для цього аж сюди...

— Для чого ж? — Карналь дратувався дужче й дужче. Хто міг сказати Кучмієнкові? І чому саме сьогодні? Безглуздий збіг. Зустрів щойно Анастасію і відразу — Кучмієнко. Знов якась містика? Чи не занадто закономірні випадковості оточують його останнім часом?

— Коли б знав, Петре Андрійовичу, то ще й подякував би старому Кучмієнку за хекання... Повітряним лайнером перемір-яв удосвіта пів-України. Бо треба тебе негайно знайти, а ніхто тебе так не може знайти, як Кучмієнко! Скажеш, не правда? Пронченко пришле сьогодні телеграму. Але то ж буде вдень. А потім: що таке телеграма? Хіба вона може замінити живого чоловіка? Ну, а я довідався трохи раніше за всіх інших, на лайнер — і сюди. В обкомі взяв машину, Олексій Кирилович в аеропорту квитки, вам прямо на Москву, бо ще сьогодні треба бути в столиці, а ввечері — на Париж. Уявляєш? Не я це організував, але сприяння в останній фазі — моє... Оціни.

— Нічого не розумію. Їхати? Куди? Не збираюсь нікуди їхати. І взагалі — мене ніде немає. Я на відпочинку. Мені Центральний Комітет заборонив приступати до роботи раніше як через місяць.

— А хто тебе відкликає? Думаєш, Кучмієнко? Кучмієнко тільки сприяє. Каталізатор. Проміжна ланка.

Карналь мимоволі згадав наївно-правдиве Анастасіїне «собі не належите». Їхати йому нікуди не хотілося, відмовлявся від усіх зарубіжних поїздок після смерті Айгюль, ще не знав, чи згодитися й на цю, але й триматися за самотність на цьому набридлому вже узбережжі теж якось не випадало.

— Що за поїздка? — мляво поцікавився.

— Деталі в Москві. Я що? Моя — організація. Працюю на випередження.

«А хто просить?» — мав би спитати Карналь, але змовчав, бо на Кучмієнка ніякі запитання і взагалі ніякі слова не діяли ніколи.

— Ти вже снідав? — поцікавився Кучмієнко, до кінця виказуючи уважливість і дбайливість, але Карналь тільки відмахнувся.

— Який там сніданок? Коли їхати, то давай їхати, поки я не передумав. Треба тільки попередити, щоб мене не шукали, коли прийде телеграма.

— Це я зроблю. А ти бери машину і за своїми речами. Де тут твій котедж? Поснідаємо в аеропорту.

Вже коли машина вискочила на край колишнього велетенського кратера давнього вулкана і Карналь, озирнувшись, побачив далеко внизу голубу воду бухти, безладні покидища вулканічних уламків, сірувату від пилу зелень дерев, тоді лиш згадав про маленький катер, який поплив у далеку бухту, згадав мовчазного моториста, безпорадного перед шашликами молодого грузина, Вероніку Глобус і Костю Бегемотика, смішних і добрих, а вже після них, а може навпаки, перед ними постала в його уяві у зблисках темно-зелених очей Анастасія, почув її голос, почув свій голос, свою обіцянку зустрітися, може, ще й сьогодні і тільки тепер зрозумів, що справді хотів тої зустрічі, але водночас і радий, уникнувши її. Хай буде, що буде. Адже він з тих людей, які собі не належать, і в цьому їхній порятунок від випадкового, дрібного, небезпечного й спокусливого, в цьому їхнє щастя.

Книга четверта

ПЕРСОНОСФЕРА

1

Снідати в Криму, обідати в Москві, вечеряти в Парижі — кого тепер цим здивуєш? Світ звузився, стиснувся, став доступніший і приступніший, хоча від того не спростився, не стратив своєї строкатості й багатовимірності, а навпаки, стає щодень складнішим, незбагненнішим, навіть, сказати б, суперечливішим.

В літаку на Париж Карналь був без Олексія Кириловича. Той супроводив академіка з Сімферополя до Москви, помагав з речами, припильнував, щоб у Карналя було все необхідне для подорожі, а сам повернувся до Києва. Карналь спробував був оформити поїздку й для свого помічника, але міг тільки обурюватися та безсило розводити руками. Кучмієнко подбав про те, щоб відсікти Олексія Кириловича від академіка, переконав кого там треба, вмовив тих, кого вмовляти, власне, й не треба, показав, чого він вартий і що може. Який там помічник буде комизитися перед ним, Кучмієнком? Завелико носився, захотів виказати свою окремішність і незалежність? Посидиш удома! Ще коли б у соціалістичну країну, то вже так, хай би їхав, хоча теж не в таку престижну, прекрасно організовану поїздку, як нині для академіка Карналя, а з туристським поїздом дружби — триста гавриків, ні тобі путящих готелів, ні нормального транспорту, ні спокою, ні вдоволення, скрізь організовано, навіть у туалет і то групою! Туди — будь ласка, ніхто не стане заважати. А це ж капкраїна, та ще яка? Франція! Париж! Вино, парижанки, Ейфелева вежа, мости через Сену, парфуми, тралі-валі — все неповторне! Посидиш, молодий ще!

Для Карналя вже давно перестали бути таємницею і Кучмієнкові думки, і його настрої. Для розшифрування їхнього досить примітивного коду не варто було витрачати зусиль. Хотілося мати коло себе бодай одну знайому душу — і не мав. Ще недавно сподівався, що самотність поможе йому скинути з душі незнос-

ний тягар, а переконатися довелось, що нема на світі нічого незноснішого саме за самотність, цілковиту відірваність від людей, від питомого середовища, від того, чим живеш і задля чого живеш на землі. Жодного разу в житті він не «відпочивав», як це заведено в деяких людей, не міг уявити, щоб у його думаннях, у болісно-прекрасному напруженні мислі утворювалася якась пауза, перерва, навмисне відводилися дні, тижні на неробство. Без роботи, як основного заняття, життя втрачало для нього будь-який сенс. Без роботи і без Айгюль. Так вважав останні двадцять років, але забував, що мав перед Айгюль ще мовби ціле життя, де вже осягнув велику істину праці, неспинності зусиль, упертого змагання з власною обмеженістю та обмеженістю світу, яка долається тільки завдяки людським зусиллям. Освоюєш нові й нові світи, а власну душу занедбуєш. Карналь майже з жадобою, щойно вмостившись у вигіднім кріслі салону першого класу, накинувся на читання віддрукованого кількома мовами проспекту з переліком основних питань міжнародного круглого столу на тему «Людина в стихії науково-технічної революції». Слово «стихія» не дуже пасувало до поставленої теми, а вже коли вживати саме цей термін, то тема була справжньою стихією академіка Глушкова, але той саме в цей час брав участь у роботі якоїсь вельми важливої технічної комісії ООН у Нью-Йорку, і кандидатура Карналя виникла, отже, чи то як заміна глушковської, чи то просто як компроміс, бо ні сам Петро Андрійович, та й взагалі здається, ніхто не вважав його видатним полемістом, а тут потрібен був саме такий чоловік.

Біляві стюардеси, в рожевій уніформі, стилізованій під щось давньоруське (не стюардеси, а мовби хор П'ятницького), відразу стали возити на акуратних візках безплатні напої — коньяк, горілку, віскі, вина — привілей першого класу, пропонували журнали, газети, згодом неодмінно запропонують стандартний аерофлотівський обід: на пластмасовому штампованому підносику смажене курча, масло, чорна ікра, листочок салату, помідорчик, кекс, апельсин, пластмасові одноразового вживання ніж, виделка, чайна ложечка, пластмасова чашка з кофе або чаєм на вибір, круглий без ніжки бокал з натуральним вином (або й чимось міцнішим, як для першого класу). Коли б довелося летіти через океан, тоді стюардеси, мило всміхаючись, стали б демонструвати застосування рятувальних жилетів на випадок катастрофи: ось так дістаєте жилет з-під свого сидіння, так він умить надувається, так надягається. Три секунди — і обидві стюардеси, з такими самими милими, трохи ніяковими посмішками, прикривалися оранжевими жилетами, видовище досить моторошне, коли ти летиш над океаном на висоті десять кілометрів, і Карналь щоразу відганяв неприємний присмак, який неодмінно викликала ця демонстрація, тим, що порівнював оранжево вбраних стюардес з жабками-криничками, яких пам'ятав ще з дитинства. Дістаєш з криниці відро води, а в ньому плаває кілька

таких жабок, зверху чорненькі, знизу оранжеві, як морковка. Виловлюєш їх, кидаєш назад у криницю, вони летять, смішно розчепірюючись, ляпаються об воду і весело заринають у холодну глибину, щоб назавтра знов опинитися у тебе в цеберці, яку ти витягнеш на сонячне світло.

Але цього разу летіти доводилося над континентом, десь тільки коло Голландії траса проходила, здається, понад узбережжям, та це не вимагало демонстрації рятувальних жилетів, і стюардеси з набагато більшою приємністю возили й возили напої для пасажирів першого класу, серед яких, як виявилося майже відразу, було кілька дипломатів, один працівник торгпредства, делегація прихильників миру і директор заводу феросплавів, що сидів коло Карналя і все намагався пригадати, де він його міг бачити. Директор був масивний, навіть могутній чоловік, говорив гучним голосом, так що до нього мимоволі прислухалися всі пасажири салону, коньяк став пити, щойно всівшись на своє місце, пояснюючи, що тільки цим напоєм він може порятуватися від спраги, і все допитувався в Карналя, хто він: артист чи письменник?

Петро Андрійович дістав з портфеля свої папери, розіклав на довгому вузькому столику, мовчки показав директорові проспект питань «круглого столу».

— Революція? — прочитав директор.— Науково-технічна? Тепер згадав! Ви ж електронник? Академік? Глушков?

— Карналь.

— Та ясно ж, Карналь! Знаю! Чув на нарадах. А ще більше — так. Ми все знаємо! І про те, як ви там у Придніпровську за кустарництво дали бобу нашим металургам!

— Навпаки, я похвалив їх за ініціативність.

— Ініціативності мало. Під неї базу давай. Не підіпреш — погориш і диму не пустиш! Я ваших машинок не знаю до пуття, але у нас груба матерія, величезні агрегати, багато приблизності, а вже точність добралася й до нас, бере за горло! Ось їду в Францію. Постачаємо їм феросплави, хвалять, довгострокову торговельну угоду підписали, хімія наша їх дуже задовольняє, бо такої точності компонентів, як ми, ніхто не дотримується. Ну! А фізика наша їм — ніяк! Не такий розмір шматка! У нас як? Хоч що дай — з руками відірвуть! Хто там тобі мірятиме, якого розміру той шматок. А тут — навіть форму дай особливу. Дай йому кубик з такою і такою гранню — інакше, мовляв, фінансові санкції! Технологію мені треба міняти — їх не бентежить. Хоч заново родись, а йому дай те, що він хоче! От їду домовлятися, а заодно й повчитися точності капіталістичної. Філософи наші, не знаю, чи розробляли цю тему, я ж так вважаю, що точність — поняття технічне і класових вимірів, мабуть, не потребує. А як у вас? Де це «круглий стіл»? У Парижі, мабуть? Я Парижа й не бачитиму, відразу з аеродрому представник

фірми в машину і гайда до них нюхати димок, бо свого ще не нанюхався!

— У мене якраз поїздка класова,— всміхнувся балакучому директорові Карналь,— на відміну від вашої суто безкласової. Їду сперечатися з зарубіжними технократами. Власне, я не великий спеціаліст цієї справи, послано мене й не через особливі таланти в цій галузі, а керуючись відомим принципом: важить не те, що скажуть, а те, хто скаже. За мною стоїть практична робота великого творчого колективу, що має якісь там досягнення, отож мене принаймні слухатимуть навіть тоді, коли казатиму прикрі речі. Ясна річ, навіть мене звинуватять у радянській пропаганді, але це вже неминуче у всіх наших розмовах такого плану, тому тут вибору немає.

Директор відсапувався тяжко й гучно.

— А мені доведеться поступитися. В міністерстві так і сказали: дай їм той шматок, якого вони хотять, бо це ж валюта. А технологію перебудовуй, мовляв, за рахунок внутрішніх резервів. Стара пісня. Все ж принципи відстоювати набагато приємніше, ніж заробляти валюту. Попрошу я в дівчат коньячку. Вип'ємо за наші принципи, академік?

Приїхав коньяк, тоді приїхав і стандартний аерофлотський обід, який споживають тільки на висоті десять тисяч метрів, коли за бортом літака температура від тридцяти до сорока градусів нижче нуля, коли над літаком загадкові безмежжя космосу, а внизу — білі клубовиська хмар, які закривають землю від твоїх очей, і ти летиш тисячі кілометрів над якимись біблійськими баранцями, покошланими бородами богів з усіх пантеонів світу, молодим хаосом творення матерії, а може, мільйонно-літніми димами, в яких невпинно знищується матерія. Думка про те, що під тобою примітивні скупчення мікроскопічних водяних бризок, водяного пилу, небесна роса, майбутні дощі, якось ніколи не приходить у голову під час таких польотів.

Директор, грайливо перекинувши собі в рот кілька чарочок коньяку, нарешті вгамувався й закуняв, Карналь нарешті міг уважніше проглянути проспекти. *«Суть науково-технічної революції»*. Ну, це визначається досить просто, хоч вичерпного визначення тим часом ще й немає. *«Основні риси процесу взаємодії НТР і людського індивідуума. Економічний аспект проблеми екзистенції людини в умовах НТР. Роль науково-технічного прогресу в твореннi постіндустріального суспільства»*. Це вже вигадка американських соціологів. Будь-що прагнуть відокремити Америку від світу, поставити її над ним. То суспільство розширеного споживання. То постіндустріальне суспільство. То суспільство якоїсь там конвергенції. *«Роль науково-технічного прогресу в підвищенні матеріального рівня життя громадян»*. Нейтральна тема. *«Зміна умов і характеру праці під впливом НТР»*. Це питання піддається вивченню досить точному, з спекуляціями тут не розженуться. *«НТР і зміна становища людини в си-*

стемі виробництва». «Нові технічні засоби і нові вимоги до людини як суб'єкта виробничих процесів». Знову потихеньку усувають соціальне, на передній план — сама техніка. Може, його саме й просили звідси тому, що вважають передовсім техніком? *«НТР і економічні проблеми. Зміни способів освоєння природи. Вплив цих змін на розвиток людини. Суть екологічної кризи. Шляхи подолання екологічної кризи».* Ну, тут вони піднімають руки. Катастрофічні настрої. Неконтрольованість розвитку промисловості, хижацтво корпорацій, поранена земля, отруєні води, понищені ліси й трави. Всі звинувачують техніку, а треба б починати від науки. Джон Бернал вважав, що наукова робота повинна підкорятися центральному плануванню, тоді лиш вона служитиме суспільству. Захід пиховито відкидає цю очевидну істину, якою керується вся соціалістична наука. Від планування відмовляються, вбачаючи в ньому загрозу для творчості вченого. Постулати мовби й правильні. Творчість — процес несвідомий і тому потребує не планування і не цілеспрямованих зусиль, а душевного спокою й натхнення. Натхнення приходить рідко. Зовнішній тиск, примус відганяють його. Творчість не підкоряється ні обліку, ні регулюванню. Не можна надихатися за замовленням. Скажімо, ніяка планомірна робота тисяч наукових центрів досі нічого не дала для розгадки таємниці раку. Флемінг винайшов пеніцилін цілком випадково, помітивши, що звичайна пліснява вбиває бактерії. Ейнштейн свою формулу... І так далі... Аргументувати можна будь-що. А тим часом людство має пожинати плоди від неконтрольованого, непланованого, некерованого розвитку науки й техніки, хаос капіталізму впав на земну поверхню, мов якась середньовічна морова пошесть, але ще страшніший, бо веде до незворотних змін самої планети, загрожує її здоров'ю, цілості, може, навіть існуванню. У Шекспіра було так: король їсть рибу, риба їсть черв'яка, черв'як їсть короля. Тепер: в організм черв'яка проникають отруйні розчини інсектицидів і фунгіцидів, черв'яки отруюють рибу, землерийок, кротів, дроздів і жайворонків, а ті — яструбів і сов,— так виникає ланцюгова реакція смерті, на початку і в кінці якої стоїть той самий шекспірівський король або сучасна людина-виробник. І ввічливі джентльмени в модних костюмах, з модними галстуками збираються в одному з найкрасивіших міст земної кулі для спокійних балачок на тему: *«Шляхи подолання екологічної кризи».* Карналь міг би запропонувати такий шлях. Єдиний і універсальний. Ще одну Жовтневу революцію для цілого світу. Але це була б уже нагульновщина. Як командиру піхотного взводу, який колись боровся в підземеллях Бєлграда з фашистськими диверсантами, йому, може, й личили такі теорії, але не тепер і не в його нинішньому становищі. Екологію він облишить. Не для нього. І не в його нинішньому стані. Бо хіба його душа не зболена так само, як пошматована поверхня землі? Рани, навіть загоєні, назавжди полишають по собі шрами й рубці.

А від ран, завданих нашій планеті, не порятуєшся ніяким розпачливим оптимізмом.

Колись було простіше. Окрема людина жила під зорями й вітром, серед квітів і тварин, між розсміяними й заплаканими людьми, метою її життя було змагання з природою, підкорення й використання її сил і багатств, це сформувало гомо сапієнса понад сто тисяч років тому, і сучасна людина в основних біологічних реакціях мало відрізняється не тільки від своїх недалеких предків, але й від того світу, з якого вона вийшла,— з світу тварин. Коли виникає потреба, сучасна людина досить легко може повертатися до первісного життя, мов той Робінзон, спостерігаємо це не тільки в епоху парусників, але й у часи ракет і комп'ютерів. Нині людина живе в ері науковій. Які методи керівництва науковими дослідженнями дозволяють сподіватися, що наука принесе користь в розв'язанні суто людських проблем? Володіємо величезною кількістю відомостей про матерію, потужними технічними засобами для підкорення й використання зовнішнього світу. Але чи завжди рівень наших наукових знань дає нам змогу збагнути наслідки, які можуть виникнути з нашої діяльності? Порятунок для людини не в її натурі, а в її суспільній історії і в суспільних цілях, які вона ставить і яких досягає. Цілі соціалізму й цілі капіталізму — між ними немає й не може бути спільності. Ні сама наука, ні техніка самі по собі не можуть розв'язати проблем, які постають перед людством. Не порятують людства й ті теоретики, які вбачають у розвиткові науки й техніки, в індустріалізації життя тільки загрози людині, бо розглядають вони не людину соціальну, а суто біологічний індивідуум, якому потрібна свобода знов же таки не соціальна, а біологічна, потрібне середовище, яке заспокоює прагнення людини до тиші, відокремленості, усамотнення, незалежності, просто для власної ініціативи, просто відкритий простір. Орди економістів, соціологів, футурологів, екологів блукають з конференції на конференцію, перескакують з-за круглих столів за чотирикутні й знай лякають людство загрозами ядерної війни, забруднення середовища й нищення природи, розвитку невиліковних хвороб, автоматизації життя, зниження вартостей релігійних і філософських без створення моральних еквівалентів навзамін. Соціальна історія ігнорується вперто й послідовно, а з цього слід починати. Звідусіль лунають заклики знайти нову спільноту людини з природою, оволодіти таємницею тих процесів, завдяки яким людина перетворює свої вроджені природні можливості у власну індивідуальність. Чи цього досить? І чи досить сьогодні простого визнання нашої екологічної взаємозалежності — мовляв, ми всі належимо до одної системи, користуємося єдиними джерелами енергії, являємо собою неподільну єдність при всій багатоманітності й неоднаковості. А що дає нам проста констатація цього факту, крім розпачливого відчуття власного безсилля перед сучасним піратством корпорацій,

перед безконтрольністю капіталу, перед дикою стихією злочинного користолюбства, яке не зупиняється вже й перед тим, що замахується на саму людську природу. Загазовані хімконцернами вітри не знають кордонів. Отруєні промисловими відходами ріки течуть своїми мільйоннолітніми річищами через десятки країн. Радіоактивні дощі не підлягають ідеям. Морські течії переносять радіоактивне сміття, не керуючись симпатіями чи антипатіями до урядів і держав. Отож треба не обіцять чудес так званого постіндустріального суспільства і не шукати порятунку в відчисленні якогось процента з національних прибутків найрозвиненіших країн для відновлення порушеної екологічної рівноваги. Смішно намагатися відкупитися за вчинені невідворотні злочини. Злочинам треба запобігати.

Психологічний аспект проблеми взаємозв'язку НТР і формування людської особистості. Проблеми розвитку природних нахилів та обдарувань. Психологічні умови розвитку сучасного виробництва, емоційно-психологічний стан суспільства і розвиток індивідуума в сфері виробництва».

На Чікагському міжнародному ярмарку відвідувачі одержували путівник з девізом: «Наука відкриває, промисловість застосовує, людина підпорядковується». По-англійськи «підпорядковуватися» — конформ. Сама етимологія слова конформ передбачає, отже, в такому випадку, що людська істота формуватиметься технологічними силами, хоче вона того чи ні. З володаря світу людина перетворюється на жертву. Тоді навіщо всі наші зусилля, навіщо тисячі років билися люди над відкриттям істини, горіли на вогнищах, стояли на барикадах? Карналь дописав у тезах слово «соціальні», поставивши його поряд з часто повторюваним словом «психологічні», але й цього йому видалося мало, тоді накидав на додаток ще й свої тези. Науково-технічний прогрес і моральна соціалізація особи. НТР і виховна функція соціалістичної праці. Творча праця як основа становлення й розвитку «сутніх сил» людини. Формування всебічно розвиненої особи в умовах соціалістичного труда й переростання його в комуністичний. Основні форми масової трудової творчості. Формування в трудящих навиків в управлінні виробництвом. Соціалістичні стимули до праці. Нові способи формування й задоволення потреб людини при соціалізмі.

Дочитувати брошурку не став. Ще й сідаючи в літак, не уявляв собі, що говоритиме на тому «круглому столі» і чи взагалі зможе говорити, сперечатися, виказувати ту свою впертість і непоступливість, якими славився навіть серед зарубіжних колег.

Холод збайдужіння, немов насланий на Карналя злими силами, сковував його більше й більше, ним — що найстрашніше! — заволодівала бездумність, потреба мислити зникла, і він з жалем ждав, чи повернеться вона до нього знов, і переживав тяжкі напади розпачу. Такий розпач опановує душу заблуканого серед безмежних льодів самотнього полярника після багато-

денних марних спроб пробитися до твердої землі, до людських притулків, до тепла й життя. Карналь мовби мав спокутувати наслідки середньовічної угоди неспокійного розуму з дияволічними силами. Холод душі твоєї буде такий великий, що не дасть зігрітися й на вогні натхнення. Ось уже багато місяців мозок його жив на берегах болю, він дотикався до болю щоміті, заливався його мертвими хвилями, може, саме завдяки цьому гостріше відчувалося життя, але водночас приходило й розуміння марноти всіх зусиль і тяжка безнадія від думки, що Айгюль немає і ніколи не буде більше.

Пронченко розумів стан Карналевої душі. Давав змогу порятуватися в запеклій праці, коли з цього нічого не вийшло, спробував викинути Карналя в безмежний світ самотності, але й звідти визволив саме вчасно, мовби прагнучи нагадати Карналеві про ту багатобарвність світу, про яку Маркс колись казав, що вона «поетично всміхається всій людині».

І ось тепер у літаку, переглядаючи марну брошурку з тезами чергового «круглого столу» (складалося враження, що якісь могутні фінансові сили тримають у себе в почесних наймах цілі хмари різних балакунів, які метаються по всьому світу і або ж лякають людство, або ж заспокоюють його саме тоді, коли воно мало б стривожитись), Карналь несподівано для самого себе запалився духом полеміки. Крізь щілини його розбитої душі знов просочувалося потужне світло мислі, дух суперечки, незгоди, боріння народжувався, розпростовувався в ньому, щось рвалося на волю, на простір, в літаку було тісно, так і проломив би стінку, щоб ступнути хоч і в емпіреї до господа бога і відразу кинутися в сперечання, в боротьбу, в горіння.

Карналь відгорнув від себе папери, нічого не записував, бо не звик нотувати своїх думок, просто роздавав їх навсібіч, роздаровував мимохідь, а вже коли щось занадто надокучало і виформовувалося в якусь завершеність, тоді в шаленому поквапі падав за стіл, просиджував цілі ночі, працював по вісімнадцять годин на добу — так виходили статті, книжки, монографії, і сам згодом дивувався: коли і як встигав усе це написати, а Кучмієнко гучно заздрив і все десь вишукував цитатки про те, що в науці найбільше цінується капітально-повільне мислення, яке нічого спільного не має з квапливістю. «Науку тягнуть воли!» — вигукував Кучмієнко, на що Карналь жартома відповідав: «Але ж наука — це не гарба з сіном». На тому й кінчалися їхні ніби суперечки.

Знову з'явилася стюардеса з столиком на коліщатах, покотила його між кріслами, Карналь спитав: «Скоро Париж?»

— За півгодини.

— Ви часто літаєте сюди?

— Це наша траса.

— Не набридає Париж?

— Хіба таке місто може набриднути?

Стюардеса затрималася коло Карналя, сподіваючись на продовження розмови, але він умовк. Не стане розчаровувати цю симпатичну дівчину, повідомивши їй, що йому особисто Париж таки набрид, бо жодного разу не приїздив він сюди просто так, як їдуть мільйони людей, щоб потинятися по бульварах, подивитися на нічну Сену з мостів, побувати в Луврі й Версалі, не думаючи про жорстокий дефіцит часу, про симпозіуми, про порядки денні, про виступи й суперечки, дискусії, непорозуміння, безглуздя, невдоволення. Вчені мовби забули про своє основне призначення і об'єдналися в такий собі міжнародний дискусійний клуб, в якому тривали одноманітні безкінечні балачки, майже ніколи не змінювалися теми розмов, а змінювалися тільки місця суперечок: континенти, міста, острови, пейзажі, пори року.

Щоб не бути неввічливим, він спитав ще:

— Ми прибуваємо в Орлі?

— В Орлі.

— Спасибі.

Він пам'ятав ще старий Орлі, знав і новий аеропорт, цей безмежно довгий модерний барак, бетон, скло, нержавіюча сталь, рухливі стрічки горизонтальних ескалаторів для лінивих пасажирів, незліченні кіоски з дрібничками, кафе й закусочні, прекрасно розпланованні зони посадочні й паспортного контролю, безлад при реєстрації квитків на чергові рейси, геть безглузда система здачі речей, вічні натовпи зустрічаючих, які стоять коло загородок паспортного контролю мовби від дня відкриття аеропорту й ніколи не розходяться. Враження таке, ніби світ розполовинився навіки: одна половина у вічних мандрах, а друга — у так само вічних зустрічаннях.

Тепер Карналь летів сам, і зустрічати його, здається, не мав ніхто, хіба що товариші з посольства, які відвезуть його до готелю й скажуть, де відбуватиметься засідання «круглого столу».

Але з посольства нікого не було. Щоправда, посол тепер був новий, може, й співробітники помінялися, і Карналь просто не знав того, хто його мав зустріти. Він недбало ковзнув поглядом по теплій мозаїці чужих облич і постатей і враз наштовхнувся на руде дівчисько в джинсовому костюмі, яке теж дивилося на нього дивно зухвалими очима, а може, й не на нього, а йому тільки видалося, бо на грудях у дівчиська висів плакатик з написом ще зухвалішим, ніж його очі: «Я — академік Карналь».

Урядовець поставив штамп у Карналевім паспорті, один крок — і ти вже на території Французької республіки і можеш підійти до отої руденької Маріанни, що обрала такий комічно-дотепний спосіб вивудити з натовпів невідомих пасажирів якогось там радянського академіка Карналя.

— Добрий вечір,— сказав, підходячи, Карналь. Сказав по-французьки, хоч не дуже покладався на свою вимову.

— Добрий вечір,— стрельнуло дівчисько на нього своїми чіпкими очима.

— Досі мені здавалося, що академік Карналь — це я.

Дівчисько враз кинулося до нього.

— Мосьє — академік Карналь?

— Так.

— Я зустрічаю вас. Я ваш гід і перекладач.

— Ви говорите по-російськи?

— Можна.

— Дозвольте довідатися, як вас звати?

— Жіль.

— Себто Жільберта? Ім'я майже математичне [1].

— Вивчати і російську, й математику? Ви жартуєте, мосьє академік!

— Отже, не вгадав. Зате не помилюся, назвавши вас парижанкою? З Сорбонни?

Жіль, яка викручувалася попереду Карналя, вправно торуючи йому шлях посеред розбіганого люду, повернула на мить до нього одну половину обличчя, сяйнула золотисто-смаглявою щокою, блиснула зеленкуватим оком з-під рудувато-золотистої чілочки, обличчя було ще рухливіше, ніж уся її постать, воно ніби здувалося вітром, ось-ось полетить, і більше не побачиш його ніколи, справжнє лице парижанки, принаймні в уявленні Карналя, і він з непритаманним йому внутрішнім вдоволенням подумав про свою досвідченість, набуту за багато років зарубіжних мандрів, навіть у такому, здавалось би, несуттєвому, як вгадування жіночого походження з точністю, яка мала б дивувати передовсім не його самого, а тих, кого він «угадував-обчислював».

Однак з цією летючою Жільбертою все було навпаки. Він знов не вгадав. Вона трохи пострибала попереду нього, помахуючи шкіряною торбинкою на довгім ремінці, тоді знов показала йому тепер уже іншу половину обличчя, засміялася:

— Мосьє, я з Орлеана! Сорбонна — це справді прекрасно, але наш університет не гірший, принаймні російську мову ми знатимемо ліпше за парижан, у нас така чарівна мадмуазель Ліз з Москви! Ви шоковані, мосьє: місто Жанни д'Арк і російська мова?

— Я дотримуюся погляду, що великі люди виростають не тільки у великих містах, а в маленьких також і навіть, сказати б, частіше.

— Ви ще більше подивуєтесь, мосьє академік, коли довідаєтесь, що інтернаціональна зустріч учених відбудеться не в Парижі, як заповідалося, а на Луарі, в її славетних замках, і я приїхала за вами, щоб відразу відвезти вас на Луару, не показавши вам навіть Париж. Ми тільки доторкнемося до Парижа, в'їдемо в нього і відразу виїдемо крізь Орлеанські ворота. В Парижі ви вже, сподіваюся, бували, а от у замках Луари...

---

[1] Мається на увазі німецький математик Д. Гільберт, для творчості якого, до речі, характерна була впевненість у необмеженій силі людського розуму.

— Справді, ви вгадали. Але виходить, ви, Жіль, ще й мій, так би мовити, особистий водій. Тут у нас мав би виникнути маленький конфлікт, бо з деякого часу я утримуюсь від користування автомобілем, надто ж коли за його кермом жінка.

— Мосьє, епоха карет давно минула навіть у Франції!

— Я селянський син і міг би добратися до Орлеана пішки, але боюся, що на той час наша ця так звана інтернаціональна зустріч закінчиться. То що ж мені робити?

— Сідати в мою «сімку» і їхати на Луару! Перед тим повечерявши або тут, у аеропорту, або в Парижі, десь на околиці, щоб не занурюватися в його глибини.

— Від вечері я відмовляюся, хіба що вип'ємо по чашечці кави десь тут в одному з цих милих кафетеріїв.

— Тоді ми не га́ючись вирушимо! Ви не уявляєте, яка це чарівна дорога, мосьє! Ми поїдемо через Фонтенбло, тоді поминемо старовинний Намур з його мостами, старими церквами й водяними млинами, їхатимемо провінціальними тихими шосе, повз маленькі річечки Луанг і Луарет, тоді побачите нашу Луару, з якою ніщо не може зрівнятися на світі! Зустріч почнеться в замку Сюллі коло Ж'єна, тоді вас прийматимуть в салоні честі орлеанської мерії, заключне засідання відбудеться в славетному замку Шамбор! Мосьє, вам пощастило як нікому, і я страшенно рада за вас!

— Дякую за щирість. Жіль, ви надзвичайно мила дівчина.— Карналь навіть хотів церемонно вклонитися їй, але вчасно збагнув, що вона цього не помітить.

Все відбувалося в цей день з такою навальністю, що Карналь навіть не встигав дивуватися змінам, які мав би спостерігати в самому собі. Зненавидів машини, всіляко уникав їх, а цей день не лишав ніякого вибору, починаючи з раннього ранку, коли довелося їхати до аеропорту з Кучмієнком, тоді в Москві раз і вдруге, тепер тут, у Франції, та ще й маючи за кермом дівчину. Але не станеш же їй казати про свої переживання і не вимагатимеш вертольота, який переніс би тебе з Парижа на Луару! Приїздиш за кордон не для демонстрування власних примх. Представляєш не себе — державу. Для примх місця не лишається. Щоправда, престиж його держави вимагав би не такої зустрічі. Дівчисько для академіка, який представляє великий Радянський Союз,— все ж замало. Навіть нікого з посольства. Чи запізнилися, чи розминулися десь у цьому вавілонському стовпотворінні аеропорту Орлі. Карналь мав усі підстави образитися. Та ще й не встиг про це подумати, як уже сидів у маленькій «сімці» поруч із рудоволосою Жіль.

Париж лежав десь зовсім близько, але лишався осторонь їхньої путі. Минали його, як незнайому гарну жінку: хоч як приваблює, а не зупинишся, не заговориш, не доторкнешся. Навіть знайомий силует Ейфеля тепер губився серед стовпчиків висотних споруд, яких у Парижі більшало щороку, і вже тепер над

цим велетенським містом панував не стрімчак славетної вежі, а нахабна тупість так званої башти Монпарнаса — темного хмарочоса, в якому, як казали самі парижани, містилося не менше тисячі магазинів. На передмістях теж то там, то там височіли білі високі будинки, геометричну одноманітність яких архітектори намагалися трохи прикрасити вікнами незвичайної форми, щось мовби барокко бетонно-скляного віку. Багатоповерхові будинки стояли поодинці, розкидано, не перепиняли доступу до міста, потоки машин вливалися численними шосе в Париж легко й вільно, аж страх брав, де і як вони вмістяться в кам'яному стиску його вулиць, хоч водночас і в самого виникало пустотливе бажання кинутися слідом за тими машинами, так само ввірватися в одну з вулиць передмістя і мчати до центру, до Сени, до Тріумфальної арки, пролетіти там у отому несамовитому завихренні машин, які обтікають арку, здається, відразу п'ятнадцятьма чи й двадцятьма невичерпними струменями, вискакуючи з довколишніх вулиць, щоб, зробивши півколо на площі, знов сховатися в якійсь з вулиць, але щоразу вужчій, ніж та, що з неї починався рух. Ще з фронту в Карналя полишилося враження, яке не зникало ось уже понад тридцять років. Коли вриваєшся було з боями в чуже місто, то завжди здається, ніби на передмістях вулиці широкі й вільні, так і всмоктують тебе, затягують, а далі стають вужчими й вужчими і десь у центрі мовби зникають, гинуть, замість вулиць — дві щільні стіни ворожого вогню з боків і одна — до самого неба попереду. Таке, мабуть, мало бути пекло, коли б воно взагалі існувало. З роками видіння пекла в центрі великих міст не зникали, а ще посилювалися, хоч уже не було там ні фашистських автоматників, ні фаустпатронів, ні самохідок за рогом. Зате панував щодалі більше терор машин, погано відрегульованих (або й погано сконструйованих) двигунів, несамовитість руху, який вражав своїм безглуздям кожну нормальну людину, справді пекельна суміш бензинового чаду, сажі, свинцю, всілякої отруйної гидоти, і хоч Карналь жив у самому центрі Києва, але любов найбільше передмістя і не в самому Києві, а в усіх містах, де йому доводилося бути. Так і живеш на світі: любиш одне, вдовольнятися вимушений зовсім іншим.

Коли попросив Жіль, щоб вона, коли є така змога, обминала Париж, дівчина радо згодилася, зазначивши, що вони зекономлять годину або й цілих дві. Смішно було чути від такої молоденької дівчинки про економію часу. В її віці час розтрачається охоче й свавільно, його запаси поповнюються з такою самою щедрістю, як і енергія тіла й душі, незмога навіть уявити, що хтось може задихатися від нестачі часу, ніби в безповітряному просторі або в атмосфері, навіть отруєній шкідливими випарами.

— Ви раціоналістка, Жіль? — не стримався Карналь.— Дбаєте про час.

— Просто практична француженка. Вік практицизму, мосьє академік. В Парижі ми неминуче заплуталися б у потоках машин, і тоді нам довелось би їхати по автостраді, а так я повезу вас тихим провінційним шосе, це трохи далі, ніж по автостраді, зате набагато мальовничіше й спокійніше. Ми заїдемо в Фонтенбло.

— Дякую, вже був там.

— І бачили акт Наполеона про зречення?

— Навіть знаю, що французи вважають цей акт найтрагічнішим документом в історії людства.

— Зате мосьє не був ніколи в Намурі й не слухав, як дзюркотить вода під старими млинами. Ніхто не знає, скільки простояли ті млини. Може, ще з галльських часів.

Жіль прочитала якісь вірші про старі водяні млини, але Карналь не вловив складних метафор, бо його знання французької не йшло далі вміння розуміти тексти технічних журналів.

Вони їхали справді повільно й заплутано. Жовтіли поля кукурудзи обабіч шосе, дубові ліси чергувалися з кленовими гайками, поля і ліси, мов незаймані виднокраї уяви; на невеличких річечках стояли тихі містечка зі старовинними кам'яними церквами (білий камінь заріс зеленими волохатими мохами, провалені покрівлі, покриті патиною століть вітражі), то враз розцвітали несподівано зелені бурякові поля, і небо клубочилося білими хмарами, і їхнє підчерев'я полосували несамовиті пасмуги призахідного сонця. Невже він бачить французьке сонце? Карналь не міг отямитися. Вранці зустрічав сонце над Чорним морем, і перші його зблиски били йому з зеленкуватих очей Анастасії, а тепер це саме сонце, вже згасаючи, віддзеркалюється в так само зеленкуватих очах французької дівчини. Проклинаємо часом цивілізацію, а яка вона прекрасна і серед яких чудес живемо завдяки їй! Жіль невтомно пояснювала, показувала, розповідала, коментувала, Карналь для ввічливості щось там відмуркував, ніяк не міг позбутися враження, що їде не по чужій землі, а десь у себе вдома, коли ж пробивалося йому до свідомості, де він і що з ним, то хотілося повертатися додому вже одразу, так і не доїхавши до тих прославлених замків на Луарі і не обмінявшись навіть кількома словами з учасниками інтернаціонального круглого столу, що, мабуть, добиралися на Луару отаким же провінційним шосе, в таких самих маленьких машинах, з так само балакучими орлеанськими студентками.

Вони добралися до якогось маленького містечка на Луарі вже поночі, Жіль завезла Карналя в готелик «Маленький спочинок», пообіцяла, що йому тут неодмінно сподобається, передала в руки господині готелика, довгоносій, дуже негарній, але добрій жінці мадам Таке, побажала доброї ночі й зникла. Мадам Таке повела Карналя по рипливих крутих сходах аж на четвертий поверх, бо, як вона пояснила, всі кімнати в «Маленькому спочинку» вже зайняли вчені, які прибули сюди хто

тиждень, а хто й десять днів тому, бо гріх не скористатися з нагоди й не напробуватися досхочу французьких вин і французьких сирів. Мосьє Карналь прибув останній, тому йому доведеться жити на останньому поверсі, хоч це зовсім невисоко, навіть оригінально — мешкати над усіма, ближче до неба й до бога. Тьмаві електролампочки запалювалися на поверхах саме тоді, коли Карналь з мадам Таке добиралися туди, а позаду так само гасли: безвідмовно діяла автоматика для економії електроенергії, відрегульована, видно, саме з розрахунку на життєвий ритм господині готелика. Готелику було, видно, з двісті, а то й усі чотириста років, він увесь рипів, стогнав, мовби навіть хитався, кімната (шамбр номер 14), яку відімкнула для Карналя мадам Таке (хай мосьє влаштовується, тоді неодмінно спуститься вниз і повечеряє), була висока, склепінчаста, темна вгорі та й унизу, бо тут горіла лампочка не більше як на двадцять п'ять ват (тут не читають, не думають; тут займаються любов'ю, мосьє, в нас ніколи не зупинялися такі шановні люди, як нині), дерев'яні стіни обклеєні були шпалерами, як у божевільні: пістряві квіточки на червонястому тлі. Майже весь номер займало колосальне ліжко, на якому спати можна було як завгодно: чи уздовж, чи впоперек, чи по діагоналі. Ще була шафа, столик, два стільці з солом'яними сидіннями, все старе, знищене, навіть «кабінет де туалет» мимоволі вражав старовиною: велетенські мідні крани, дзеркало в стилі Людовика XVI, причандалля інтимного призначення з порцеляни, що мала мітки Ліможа — на що тільки не витрачалися колись людські зусилля й людське вміння! Цей старовинний готелик, мабуть, хтось навмисне обрав для поселення новітнім технократам, аби нагадали їм про добрі старі часи, Карналеві ця ідея сподобалася. Він ще раз здійснив мандрівку по рипливих сходах, спустився вниз, знайшов маленькі двері, які з вестибюля вели до ресторану (темні дубові столи, велика клітка з папугою, мідні чайники, стара порцеляна, дві темні картини на стінах), там уже чекала на нього мадам Таке.

— Мосьє?

Власне, він не хотів їсти. Тільки склянку чаю, навіть не склянку, а велику чашку, як звик удома, де Айгюль завела культ чаю, цього напою, покликаного вибавляти людей, рятувати, заспокоювати і, коли хочете, втішати. Але бути в самому серці Франції і сказати, що ти хочеш тільки чаю і відмовляєшся від типово французької вечері? Підкоряєшся автоматизму подорожувань і перебувань, і немає рятунку. «Сім'я вечеря коло хати, вечірня зіронька встає...» Чи було це колись? І чи можна якось узгодити те, що було з тобою в далекій далечі дитинства, з усіма отими незліченними вечерями то на острові святого Стефана на Адріатиці, коли при запалених свічках у високих старовинних ставниках вам подавано на блюдах величезні лангусти з чорногорським вином; то в пекінському ресторані з тригодинним урочистим ритуалом з'їдання качки по-пекінськи; то в

приватному музейчику на Медісон-авеню в Нью-Йорку, де американські кібернетики влаштовували тобі «кукурудзяний прийом»: сто страв з кукурудзи, включно з кукурудзяним віскі «Старий дід»; то в задушливому Каїрі, де ти пробував бедуїнської страви — смаженої верблюжатини; то в амстердамській портовій таверні, де смажили для тебе щойно виловлених у морі угрів? І чи вдалося тобі бачити щоразу вечірнє небо так, як бачив ти його в дитинстві й вже наперед знав, якої барви й коли воно буде, де потопатиме в Дніпрі сонце, куди вдарить останній розпачливо-червоний його промінь і як пролетить переблиск від нього аж на другий кінець неба, і щось ніби зойк вчується тобі над Тахтайською горою, а тоді привечірок продріботить навшпиньки у плавнях і безсило впаде поміж хатами, накритий тяжкою запоною ночі. Було й не буде ніколи. А тепер примарливе сяйво штучних світильників, які міняються й удосконалюються щороку, але однаково зостаються мертвими й ворожими людині, простір організований і стероризований найкращими архітекторами, прикрашений наймоднішими декораторами, нахабний модерн, який убиває будь-яку уяву, смішне стилізування під давно минулі епохи, яке свідчить про безсилля й розгубленість стилізаторів,— це було скрізь і ніде, супроводжувало тебе набридливо, вперто, нахабно.

Карналь не став завдавати прикрощів мадам Таке і з'їв усе, що вона йому подавала в безмежній своїй французькій щедрості, яка велить нагодувати й напоїти гостя, подорожнього, мужчину так, як це вміють тільки у Франції. Папуга в клітці збадьорливо посвистував до Карналя, мадам Таке радо всміхалася, все було прекрасно.

— Добраніч, мадам Таке.

— Добраніч, мосьє академік.

Спав Карналь неспокійно. В готелику все тріщало, стукало, рипіло, було повно шерехів, пошептів, зітхань, так ніби «Маленький спочинок» всуціль населяли не люди, а духи. Коли все ж удалося Карналеві на якусь хвилину провалитися в бездонну прірву сну, то майже відразу вирвало його звідти дзвінком телефону, лихоманковим стукотом у стіну, криком: «Петрику!» Він підхопився на своєму широчезному ложі, довго сидів, слухав — ніде нічого. Приснилося чи причулося? До ранку вже не заснув, тривожна млість охоплювала всього, в голові — ніяких думок, самі уривки, що їх ні стулиш, ні поставиш сякими-такими рядами. Непевність, хисткість, розбентеженість. Мабуть, не треба було згоджуватися на цю поїздку. Невчасна для нього. Не в такому він стані, щоб дискутувати, відстоювати принципи. А коли ж буде відповідний стан? І хто може ждати? Наша поведінка — наш труд. Це природний стан твій, коли ти справжня людина. А труд ученого — і в відстоюванні принципів.

На сніданок зібралося все шановне товариство, яке населяло середньовічний притулок мадам Таке. Не вийшов тільки з

своєї кімнати соціолог-італієць, бо вночі в нього щось рипіло під дверима, і він проплакав усю ніч, а тепер боявся переступити поріг, хоч, кажуть, важив сто двадцять кілограмів і міг гнути підкови в долоні. На жаль, навіть сучасні соціологи можуть бути забобонними.

Поза тим було багато достойних людей, багатьох з яких Карналь знав або ж особисто, або з їхніх писань. Два молодцюваті американці, які їздили на всі симпозіуми тільки вдвох, мабуть, привезли сюди свої нові похмурі розмірковування щодо двотисячного року, що не заважало їм голосно сміятися за сніданком, бадьоро посмикувати довгими шиями назустріч кожному новому знайомому, час від часу пробувати пересвистіти папугу в клітці, від чого велемудрий птах губився й подивовано вмовкав, мабуть, уперше в своєму довгому житті зустрічаючи таких агресивних представників людського роду.

Був там бородатий етолог, адепт Конрада Лоренца. Їздив по всіх світах, аби довести, що звірі ліпші за людей, бо, мовляв, звірі ніколи не вбивають один одного, навіть вовки, змагаючись за самку чи за поживу, тільки символічно можуть доторкуватися іклами до шиї переможеного, ніколи не перегризаючи горла. Ворон ворону ока не виклюне. А людина — може. На сніданок етолог попросив додаткову порцію мармеладу й ще одну чашку кави, бо етологічні теорії вимагали відповідної міцності тіла від їхнього носія і пропагатора.

Був там глухий ерудит з Рейну з молодою дружиною. Нафхав мозок безліччю всіляких знань завдяки надійній ізоляції від усіх тих дурниць, які нам доводиться вислухувати щодня.

Був науковий оглядач однієї з найвпливовіших буржуазних газет, чоловік, про якого казали, що це найдорожчий у світі науковий оглядач. Це не заважало йому з'явитися на сніданок без галстука, маючи сорочку висмикану з штанів, волосся нерозчесане, окуляри непротерті — типовий релікт давно минулих епох, коли вчені мали бути неодмінно диваками на кшталт Ньютона або Каблукова.

Звичайно ж, були неймовірно ввічливі японці з мініатюрними касетними магнітофонами й понадчутливими мікрофонами, які давали їм змогу записувати, здавалося, навіть невимовлені слова. Японців було троє. Всі молоді, два чоловіки, одна жінка. Приплющені очі, погляд, звернений всередину, річ у собі. До такого погляду ніяк не пасували понадчутливі мікрофони.

Були дами в жакетах з товстого, майже шинельного сукна, страшенно заклопотані й стурбовані вже не власною долею, на яку давно махнули рукою, а долею людства, планети, всесвіту.

Був швейцарець з вусами борця Піддубного, але посинілий од виснаження, так ніби втік сюди з Давоського туберкульозного санаторію. Швейцарець приїхав з дружиною, бадьорою бабусею в штучному каракулі, яка всім обіцяла, що в замку Сюллі гратиме на клавесинах сонату Моцарта.

Були чубаті, бородаті, в светрах, у шарфах, у джинсах, були старі й молоді, відомі й невідомі, деякі сором'язливо червоніли, входячи до ресторану й опиняючись серед такого вишуканого товариства; для деяких реальною була загроза стати міфом, розсипатися від склерозу, так що Карналь тільки дивувався їхній відвазі, яка штовхала їх на таку далеку й нелегку подорож. Хоча цивілізація. Скорочуються відстані, зводяться до мінімуму зусилля, все стає можливим.

Він ще не допив своєї кави, як з'явилася Жіль, ведучи за собою високого хлопця в сірім костюмі, з очима так само сірими, як його костюм.

— Юра з ЮНЕСКО,— відрекомендувався хлопець.— Вчора не зміг вас зустріти, бо нам пізно повідомили, насилу знайшов. Усю ніч їздив по замках Луари.

— Все попереду,— заспокоїв його Карналь,— ви не запізнилися. Вчора мені помогла Жіль. Тепер сподіваюся на ваші спільні зусилля. Хоч, мабуть, перекладачами мають нас забезпечити на засіданнях.

— Так,— підтвердив Юра,— «круглий стіл» організований департаментом науки ЮНЕСКО. Все має бути ідеально. Але українське представництво не могло кинути вас напризволяще. Окрім того, я привіз вам офіційне запрошення радянського посла відвідати його перед поверненням вашим на Батьківщину. Він знає вас ще з Києва.

— Так, ми знайомі. Питимете каву?

— Дякую. Ми з Жіль уже поснідали. Тут поряд готелик «Вікторія». Трохи сучасніший, хоча сніданки тут скрізь однакові, на них час не діє.

— У «Вікторії» слід було б поселити вчених,— зауважив Карналь.

— Вони хотіли підкреслити вашу втому. Ніхто тепер так багато не працює, як учені. Вони заслуговують на маленький спочинок бодай під час отаких короткочасних поїздок.

Їхати далі мали автобусом. Там уже була решта вчених. Два ретельні англійці, які вже зрання щось нотували у великих записниках, два африканці, масивні, загадкові, схожі на богів дощу, грому й усіх стихій, з ними були французи, що за правом і привілеєм господарів могли собі дозволити прислати не одного й не двох учених, а кількох, щоб гідно представити всі галузі знання і вгадати всі ймовірні напрямки дискусії. Карналеві дісталося місце посередині автобуса, Юра примостився попереду, Жіль сіла поруч з академіком.

Тепер час сипався, мов у пісковому годиннику. Відлік часу почався, щойно вони сіли в автобус. Ніхто з них більше не належав собі — тільки всемогутній програмі їхнього «круглого столу». Огляд містечка в програму не входив. Ночівля в «Маленькому спочинку» була тільки епізодом, найкоротшим для Карналя, що прибув останній. Прощай, «Маленький спочинок»!

Автобус рушив. Як у кожному маленькому містечку Франції,— вулиця генерала де Голля, старовинні аркади кам'яного мосту через Луару, сіра смужка шосе, що тягнеться без кінця уздовж ріки, далі, далі. Луара нагадувала Десну. Текла повільно, розкидисто, вся в пожовклих купах верб, тільки вода тут набагато брудніша, ніж у Десні, каламутна, брунатна, іноді зблискує на сонці чимось сизорайдужним, так ніби розлито по її поверхні нафту. Чи ще живе риба в цій воді? Французи закивали: живе, але їсти її не можна. Це вже не риба, а продукт харчування фабричними відходами. Над Луарою налічується більше ста тридцяти славетних замків, коштовне намисто Франції, але ще більше тут заводів, які й не стоять на самій Луарі, а ховаються на притоках і знай псують воду.

У замку Ж'єн, який перетворено на інтернаціональний музей полювання, бородатий етолог вчепився в натюрморт Деспорте, аби ще раз нагадати основні постулати свого вчення. Картина зображувала великий трояндовий кущ, і під ним лежачого пса, коло ніг якого — два вбиті фазани. У пса був зовсім мирний вигляд, нічого хижого, ніякого торжества.

— Йому соромно! — гукав етолог.— Соромно й не за себе, а за людей! Сам би він ніколи не брав участі в убивстві, коли б не штовхали його до цього люди! Ми не тільки вбиваємо один одного і все живе довкола — ми ще й псуємо невинних тварин, прищеплюючи їм свою жорстокість! Знищення тварини, обдарованої життям, є злом абсолютним. Це знали вже піфагорійці.

— А яке м'ясо найбільше полюбляє мосьє? — спитала етолога Жіль.

— Яке м'ясо? — розгубився той, посмикуючи свою розкішну бороду.— Гм... Це залежить від багатьох передумов...

— Чи не припускаєте ви, що іноді вбивство може бути виправдане? — спитав його молодий учений з далекої Монголії, який досі тримався скромно й непомітно.

— Виправдане? — аж підскочив етолог.— Як? Чим?

— Ну, вищими цілями. Потребами. Вимогами благородства.

— Благородне вбивство? — Етолог не відставав від монгола, переслідував його до автобуса.— Може, ви спробуєте пояснити?

Монгол, замість пояснення, розповів історію про двох жеребців.

У монгольських степах коні пасуться величезними косяками. Європейцям цього не збагнути. Це поза можливостями їхньої уяви. Кожен косяк, що налічує кілька сотень кобил з лошатами, має свого вожака. Це жеребець, найсильніший, найвідважніший, своєрідний конячий лицар і диктатор. Він панує неподільно, а водночас і мудро, виводить табун на нові пасовиська, захищає від негоди й від небезпек. Коли на табун нападають вовки, жеребець збиває кобил у щільне коло, ховаючи лошат і слабіших у центрі, сам лишається зовні, щоб розправлятися з нападниками. Бої бувають тяжкі й криваві, там не до етології.

— Етологія стверджує, що не вбивають одна одної лише тварини того самого виду,— обурено вигукнув етолог.

— Я до цього й веду,— спокійно всміхнувся монгольський учений.— Серед безлічі випадків, які тут не місце перелічувати, стався в нас один. Було два великі табуни. Вожаком у одному був жеребець Струмок, в другому — Грім. По-нашому це звучить інакше, але однаково.

Вийшло так, що пастухи обох табунів поставили свої юрти поряд, була грозова ніч, негода загнала коней далеко в степ, пастухи згубили їхній слід, ждали ранку, щоб кинутися на розшуки. Так у наших степах буває часто, ніхто не дивується і надто не переймається. Але десь перед світанком Грім прибіг до юрт, закривавлений, пошарпаний, злякано хропів, жалібно іржав, мовби кликав людей за собою. Пастухи скочили на своїх коней, яких завжди мали коло себе, погнали в грозовий степ. Грім вів їх, не перестаючи похропувати й заливисто, благально іржати.

Степи в Монголії безмежні, скакати можна й день, і місяць. Але пастухи (ми звемо їх аратами) перед ранком добралися до табунів, які чомусь, всупереч споконвічним звичаям, були збиті до одної купи, довкола якої несамовито гасав Струмок. Коли Струмок побачив людей, він кинувся назустріч аратам. Заіржав грізно й страшно, підскочив до Грома і в одне клацання зубів перекусив йому артерію на шиї.

Арати спершу не збагнули, за віщо жеребець убив свого товариша. Та коли під'їхали до табуна, то все побачили і зрозуміли. Довкола валялося, може, десяток, а може, й більше побитих, пошматованих велетенських хижих вовків, з якими всю ніч бився, виходить, Струмок, тоді як Грім, злякавшись, побіг за поміччю до людей. Арати виправдали вчинок жеребця. Та й хто б не виправдав?

З етолога сміялися беззлобно, лінькувато, нікому не хотілося передчасних суперечок. Все ж насолоджуватися краєвидами долини Луари було набагато приємніше. Дискусія мала відбутися в замку Сюллі, до якого від Ж'єна їхали, може, з півгодини або й ще менше. Круглі білі башти замку з шпичастими сірими покрівлями виразно віддзеркалювалися в тихій воді, білі зубчаті мури, канали з фонтанами, зелені гольфові поля, тиша, спокій, цілі століття спокою, що зберігався ще від тих часів, коли суперінтендант фінансів при королеві Генріху IX герцог Сюллі після сповненого пригод, підступів, шахрайств і баламутства життя запрагнув провести в замку останні роки. Тримав у замку два десятки павичів і прибічну маленьку гвардію з восьми дворян-рейтарів. Коли виходив на прогулянку, дзвонив замковий дзвін, рейтари шикувалися шпалерою і салютували герцогові, а тоді йшли слідом за ним. Павичі йшли за людьми, мов нагадування про колишню розкіш, серед якої минуло життя

герцога при королівському дворі. Про Сюллі, крім його марнослав'я й крутійства, відомо, що був він великим майстром говорити непристойності, а також і творити їх. Разом зі своїм королем, чи не найбаламутнішим з усіх французьких королів, Сюллі досить вільно поводився з вірою, стверджуючи, що в будь-якій вірі можна порятуватися, так само як у кожній вірі однаково губиш свою душу.

Учасники «круглого столу» не вловили ніякого натяку у виборі саме цього замку, давній господар якого не відзначався високою цнотою, не вловили ніякого натяку на свою ймовірну спровиненість перед людством, стривоженим з приводу непередбачених і незапланованих наслідків їхньої діяльності. Чи можна класти в основу прогресу віру? І чи тільки про якусь провину вчених слід вести сьогодні мову? Може, загроза в запереченні науки, в антисцієнтизмі, який починає панувати навіть у багатьох буржуазних енциклопедіях? Екзистенціалістські марення про шукання свободи в собі, для себе і завдяки самому собі призвели до того, що молодь настроюється проти науки й проти техніки. Студентські бунти, вимоги закрити університети, розпачливий вигук двадцятого століття: зупиніть планету, я зійду. Ніби з трамвая.

Апеляція молоді «до нутрощів, а не до розуму» (to the gut, not to the mind), що так і нагадує улюблену цитату Гітлера з Д. Лоуренса: «Мисліть своєю кров'ю!» — хіба це все не нагадує нам часів обскурантизму і хіба не суперечить тому розквіту, якого досягла людська думка передовсім завдяки інтернаціональній дружині сучасних учених? А між тим учені, хоч їх кількісно щодень більшає і хоч видатки на науку загрожують незабаром перевищити зріст національного доходу найрозвиненіших країн, водночас утрачають те становище, яким володіли ще з часів Арістотеля. Всі колись знали Уатта, а хто тепер чув про Каротерса, який відкрив нейлон, або про Шоклі, з іменем якого пов'язана поява транзистора? А хто, крім спеціалістів, знає, що автором теорії інформації є Шеннон, а теорії ігор — Нейман? Хто належно оцінить тих численних, а отже, й безіменних, виходить, творців інтелектуальної технології сучасного суспільства? Лінійне програмування, аналіз систем, теорія інформації, теорія ігор і моделювання, економетричні й прогнозуючі моделі господарчих явищ — усе це, пов'язане з операціями електронно-обчислювальних машин, в колосальній ступені збільшує розумовий потенціал людства, що слід би дякувати науці й ученим, а не критикувати їх. Відомо ж: щоб критикувати, треба більше здоров'я, ніж розуму.

Приблизно такими сумними медитаціями розпочалися розмови у великому замковому залі, у високі вікна якого буйно била зелена барва трави, так ніби нагадуючи усім цим приголомшеним своїми технічними ідеями людям про незнищимість і красу того життя, яке існує поза наукою так само й для них.

Уже не вперше Карналь зазнавав дивного відчуття навмисного уповільнення життєвого ритму. Це було майже завжди під час зарубіжних поїздок. Зустрічі й розмови майже на будь-якому рівні відбувалися в якомусь дивному стилі, учасники, мовби заповзявшись спростувати тези американського футуролога Олвіна Тофлера, який, лякаючи обивателів неминучістю стехнізованого майбуття, доводив, що найприкметнішою рисою нашого часу є колосальне прискорення всього життя, яке прирікає, мовляв, нас на постійну непевність, хаос почуттів, отупіння й апатію через неможливість блискавичних прийнять вирішень, щось ніби схоже на парадоксальну фазу з дослідів академіка Павлова.

В замку Сюллі, щойно по його залах, дворах, гольфових полях порозбредалися вчені і їхні супутники, запанував мовби той самий темп життя, що був тут у шістнадцятому й сімнадцятому століттях, ніхто не квапився зі своїми думками, ніхто не рвався до слова, півдня пішло на ознайомлення з замком і околицями, тоді, ясна річ, був обід, бо де ж і пообідати людям, як не у Франції, та ще на Луарі, та ще в одному з її найкращих замків. Були вина в старих пляшках, без фабричних етикеток, вина з тисячолітніх лоз, такі вина п'ють не інакше, як у супроводі відповідних високих слів, і високі слова були сказані французькими вченими за правом господарів, головне ж: за правом французів. Говорено багато й мало водночас, бо про французьке вино хоч як багато говорити, не скажеш нічого. Хтось із гостей жартома спитав, чи є у Франції таке вино, яке могло б замінити жінку в постелі. Йому відповідали, що є й таке вино, хоч важко назвати його марку з тих понад п'ятисот вин, якими славиться ця земля.

Вино — це так, а сири? На кожен день року є свій сорт сиру, за обідом ви можете попробувати відразу двадцять і тридцять сортів сиру, ніжного, як щічка дитяти, гострого, як захват, пікантного, мов галльська дотепність. Овернський каперон з часником — сир, який, мабуть, пробував ще Юлій Цезар. Славетний камамбер відзначений пам'ятником нормандській жінці Марії Гарел, яка в 1761 році вперше зварила цей сир. Сири з молока коров'ячого, овечого, козячого, білі, червоні, зелені...

Вечорами в замку влаштовувано ілюмінацію і концерти бароккової музики на пленері, себто на відкритому повітрі. Молоді французькі вчені грали щось занудливо-довге й навмисно уповільнене на великих дерев'яних дудках, про які шанобливо перешіптувалися знавці: ренесансові інструменти. Тоді з Орлеана прибув невеличкий, але гарно зіграний оркестрик. Вечір музики Равеля, Моцарта, Дебюссі. Спати Карналя щоразу возили в «Маленький спочинок» з його рипливими сходами, нічними шерехами і загадковими стуками. Американці були його сусідами по готелику, щоранку вони дивували навіть звиклих до примхливої моди французів неймовірно широкими (щоразу новими)

галстуками, а ще обурювали безглуздим намаганням довести схожість французької з їхньою американською мовою. «О,— вигукував один з американців,— «кодак»!» «О,— вторив йому інший,— «форд»!» Вони розсідалися коло протилежних вікон автобуса, щоб оглядати вивіски з обох боків шосе, і радо повідомляли про свої нові й нові відкриття, які свідчили про переможне вторгнення американських термінів у святиню французької мови: «Ессо!», «Грілл!», «Дансинг!», «Бар!», «Дискотека!», «Кока-кола!»

Коли після затяжливих, сповнених непевності й тривоги, повільних розмов і, сказати б, пригальмованого обміну думками в дискусії нарешті слово взяли американці, вони відразу виказали свою енергійність і тут.

Ніяких загальних теорій, ніякого відчаю з приводу того, що науково-технічний прогрес, як схильний дехто припускати, випереджає традиційну розсудливість. Турбота про довколишнє середовище для деяких людей перетворилася на емоційний синдром. Техніки лякаються тільки ті, хто її не має. Техніка забруднює середовище? То й що? Як усяка жива істота, людина в силу самого її життєвого процесу не може чогось не забруднювати. Будь-яка тварина (а не тільки людина) запаскуджує власне гніздо продуктами свого метаболізму, коли вона не може з нього вийти. Наше гніздо — Земля, наш із неї вихід — прорив у космос. Людина для вдоволення своїх фізичних і моральних потреб повинна покладатися передовсім на свій геній, а не на природне земне середовище. Слід з усією рішучістю пристати до постулату Тейярда де Шардена про потребу замінити еволюцію фізичну розумовою. Наші можливості невичерпні. У нас є термоядерні мускули, які дозволяють нам розколювати астероїди і врізатися в кору планет для одержання потрібної промислової сировини. Космічні кораблі транспортуватимуть сировину на позаземні промислові підприємства, звідки на землю передаватимуться вже готові вироби для нашого споживання й користування. Енергія для земних потреб так само вироблятиметься в космосі. Прорив у космос — це не просто розширення людських можливостей подібно до запровадження електроннообчислювальної техніки. Це порятунок людства в майбутньому, власне, це та технічна ідея, яка зрівнює людей з богами. Думка про те, що з плином часу людина може змиритися зі зниженням свого життєвого рівня, зважаючи на неухильну деградацію земного середовища, здається не просто неймовірною — вона цілковито абсурдна. Між завданнями виробничими і суто людськими немає ніякого протиріччя. Ще в середні віки панувала думка про те, що наука не закликає ні до богів, ні до сварок, а тільки до встановлення миру між людьми і зосередження зусиль проти природи речей.

Вченим час з усією рішучістю висловитися не тільки з приводу суто технічних чи вузько наукових проблем, а й сміливо

вторгатися в сферу політики, бо тільки люди з точним науковим мисленням здатні сьогодні створити модель світового суспільства і системи виробництва, яка задовольнить людство в найближчому майбутньому. Йдеться про міжнародний розподіл праці, при якому масова продукція буде перенесена в країни третього світу, тоді як у технологічних державах типу США й Радянського Союзу будуть зосереджені лише ключові виробничі потужності й центри наукових досліджень. Місце імперіалізму виробничого займе імперіалізм технологічний. Західній Європі і Японії припаде роль головного вогнища промислових криз, соціальних конфліктів, непевності й розчарувань, схожих на ті, які можна почути нині на цьому шановному зібранні.

Свої зухвалі (аж до нахабства інколи) припущення щодо ймовірного майбутнього людства американці подали представникові ЮНЕСКО дбайливо віддруковані на рожевому папері. Далі, вже просто для ознайомлення, запропоновано було:

На папері блакитному — п'ятнадцять ознак американського так званого постіндустріального суспільства, яке йде безпосередньо слідом за суспільством масового споживання. (Традиційна мудрість нині втрачає значення. Зменшується цінність практичного досвіду, як наставника державної політики. Знижується корисність здорового глузду стосовно соціальних проблем. Інтелектуальні інституції стають центральними в соціальній структурі).

На папері попелястому — сімнадцять можливих джерел непередбачених змін у світі, які загальмують прогрес. (Війна. Голод. Епідемії. Деспотизм. Депресія. Расові протиріччя. Нові релігії. Психологічно гнітюча дія нової техніки, ідей, філософських учень...)

На папері оранжевому — сто технічних нововведень, поява яких вельми ймовірна в останній чверті двадцятого століття. (Лазери й мазери, нові літальні апарати, нові матеріали, нові джерела енергії: магнітногідродинамічні, теплоіонні, термоелектричні; кібернетичні замінники частин людського тіла, органів почуттів, кінцівок; практичне використання електроніки для безпосереднього зв'язку з мозком і його подразнення; генетичний контроль і вплив на основи формування і поведінки окремих осіб; зріст тривалості людського життя; синтетичні продукти і напої; пересадка людських органів; створення і широке використання штучного керованого зовнішнього середовища для приватних і громадських потреб; міста в космосі й під водою; широке застосування кріогенної техніки; електронне обладнання особистого користування; домашня освіта з допомогою електронних машин; створення гнучкої системи покарання злочинців без обов'язкового використання в'язниць із застосуванням електронних методів нагляду, перевірки й контролю).

На папері червоному — двадцять п'ять деяких малоймовірних, але важливих технічних можливостей. (Штучний мозок,

штучне вирощування людських органів, тривалий анабіоз людей — на роки й століття, безпосередня передача інформації в людську пам'ять, хімічний та біологічний контроль над характером і розумом, виробництво ліків, еквівалентних живій плазмі, технічний еквівалент телепатії...)

І нарешті, на папері білому — десять можливостей далекого майбутнього (деякі радикальні й драматичні новинки), серед яких передбачалася й кардинальна зміна людської природи, коли homo sapiens уже не зберігався і на Землі мали б запанувати якісь інші істоти, простіше кажучи, запанувала б здорова дегенеративність, цілковита дегуманізація особи, втрата межі, за якою людина ще лишається собою: штучні органи, кібернетичні замінники зношених частин головного мозку, монтування й лагодження людей так само, як лазерів і обчислювальних машин. В цьому немає нічого протиприродного, коли згадати, скажімо, що застосування лазерів часто суперечить другому закону термодинаміки. Та й хіба тільки це?

У рожеві мріяння американських провидців увірвався французький дощ і позмивав усе, не лишивши ніяких слідів, надто що в засіданнях зроблено триденну перерву для відвідання Орлеана й переїзду в замок Шамбор, де «круглий стіл» мав завершувати свою роботу.

Місто Жанни д'Арк потопало в потоках дощу, який не щадив нікого, так само й інтернаціональної дружини вчених, які мокли коло бронзової статуї Орлеанської Діви, коло Орлеанського собору, коло всіх старих каменів цього славетного французького міста, тоді в залі честі ренесансної орлеанської ратуші їх приймав мер міста, були промови, було традиційне шампанське, яке вони пили в тому залі, де колись помер французький король Франціск Другий (яке тепер це мало значення, де, й коли, і який помер король!). Коли нарешті переїхали в замок Шамбор, то небеса, мовби змилувавшись над цими заклопотаними вже й не своєю долею, а долею цілого людства чоловіками й жінками, розпромінилися сонцем, і дивна кам'яна будівля постала перед очима гостей у безмежній багатоманітності своїй, у витонченості ліній, грайливості архітектурних ритмів, у стриманій гармонійності внутрішнього, навіки замкненого в міцних стінах, але не пригніченого, а розщедрено вільного простору, що в природній невимушеності поєднувався з простором довколишнім завдяки неповторним вікнам замку, яких налічувалося стільки ж, скільки днів у році, і мало не кожне вікно мало свою вишукано-просту, майже ідеальну форму.

Знову були розмови про багату історію замку, перелічувалися королі, які тут бували (Франціск Перший, Генріх Другий, Людовік Чотирнадцятий, імператор Карл П'ятий), гостям показували картини, каміни, канделябри, гобелени, меблі. Хто на чому сидів, лежав, з чого пив і їв. Не було мови про те, хто й про що думав, але це якось завжди забувається, може, тому, що

думати належить сучасникам. Власне, з цього Карналь і почав свій виступ у дискусії, не забувши водночас зазначити, що має неабияку приємність говорити саме в такому неповторному місці, тут, у цьому дивному витворі минулих часів, який не раз нагадує нам, що людина була й залишається продуктом природи й історії, але продуктом не пасивно-безсилим, а діяльним, непокірливим, творчим, несвідомо вона бунтувала в усі часи і проти природи, і проти історії, і це, як здавалося, ні в кого не викликало особливої стривоженості, коли ж цей бунт став усвідомленим і навіть, сказати б, науково обгрунтованим, залунали голоси злякані, трагічні, часто навіть панічні. Живемо в епоху залякувань. Одні лякають, що не вистачить повітря, інші погрожують безводдям, треті обіцяють вичерпання запасів сировини, четверті пророкують зникнення метафізичних відчуттів, п'ятим уже сьогодні бракує місця на планеті, і вони приміряються, як вигідніше для них самих розгородити її то на сфери впливу, то на продукційні зони, то на якісь регіони. «Ось Земля — за жеребом розділіть. І розподіл, і єдність безглузді. Ось Земля. Вам у спадок»,— слова Еліота, поета, який не був комуністом, не відзначався також прогресивністю, але навіть він, як бачимо, точно відчував високу відповідальність за підтримання цілісності нашої Землі з одночасним збереженням усіх існуючих відмінностей.

Поетичні цитати в устах ученого? Це могло викликати хіба що знизування плечима, але той, хто хоче викласти свої думки, не повинен нічого лякатися. Думці має слугувати все, так звана душа теж, яка ніколи не осягала панівного становища по відношенню до розуму. 351-й розділ з «Думок» Паскаля: «Душа не втримується на висотах, яких у єдиному пориві часом досягає розум; вона підіймається туди не як на престол, не навічно, а лиш на коротку хвилю».

«Укладання каталогів всіляких жахів, які буцімто несе людству наука і техніка, стає сьогодні майже так само модним, як жіночі прикраси,— з легкою іронією говорив Карналь.— Але що спільного в усіх цих протоколюваннях з справжнім знанням? Знання починається від усвідомлення потреб, принципів і цілей. Тільки тоді ми можемо дивитися, бачити, відчувати, розрізняти суттєве від другорядного, зосереджувати всі зусилля на тому, що є найважливіше».

Для виступу в Карналя, як завжди, не було навіть тез. Не мав чого дати ні президентові, ні перекладачам. Звик завжди говорити без записів, просто розмірковувати вголос. Досвідчені перекладачі однаково встигнуть передати його слова різномовній аудиторії, а прилади для запису все зафіксують, щоб згодом відтворити при потребі.

«...Так чи інакше ми вимушені говорити про майбутнє. Але чи можлива розмова про майбутнє засобами, які належать минулому? Наше покоління було свідком не тільки розквіту

людського генія, але пережило також і тимчасові періоди трагічного, а іноді й зловісного пониження людського розуму. Збираючись для розмов, подібних до нинішньої, ми перестаємо бути вченими і мовби виконуємо роль псевдодипломатів, себто людей, які знають потроху про все на світі і нічого — до пуття. Але вони, як і ми, завжди добре одягнені, і за ними (як і за нами) — їхні держави, тому можна дозволити собі невігластво і безкінечні потоки слів або залізні формули типу: «Цього не можна ні довести, ні заперечити» або «Політичні кризи викликаються економічними, а економічні — політичними». Ми вчені й страшенно пишаємося з цього. Щокроку підкреслюємо свою відданість істині і потай кепкуємо з політиків, для яких цілком нормальна річ — жити проблемами, яких іноді незмога розв'язати, але якими, поза тим, треба займатися. Самі ж, захоплені власними науковими відкриттями, вже здійсненими і ще тільки задуманими, з залассям повторюємо слова Леонардо да Вінчі: «Великий птах першим починає політ, сповнюючи всесвіт захватом». Гюго казав: «Дух людський відкривається трьома ключами. Це — число, літера, нота». Знання, думки, мрії — все тут. В числах — знання, в літерах — думки, в нотах — мрії. Ми спокійно спостерігаємо найгрізнішу хворобу нашого віку — деградацію мови, панування жаргонів, словесної інфляції, термінологічної каламуті й модних шаленств, внаслідок чого втрачається вартість слова (слова вже й не із словників, а зі смітників), відомо ж, що створювані людьми словесні системи можуть спонукувати або, навпаки, гальмувати розвиток нашого розуму. Ми втішаємо себе тим, що контури сучасного світу щодалі стають, сказати б, менш словесними, формалізуючись у категоріях математичної логіки. Математики й кібернетики досить відверто заявляють, що все на світі може (і повинно!) бути передано мовою математики, єдиною мовою, якою харчуються електронні машини. Мовляв, коли сьогодні ми ще не змогли формалізувати все суще, щоб зробити його предметом операцій електронно-обчислювальних машин, то неодмінно зробимо це завтра, коли кожен мешканець Землі не уявлятиме свого існування без комп'ютера. Все так і все не так. Техніка річ справді всемогутня, але вона викликана до життя людиною, і хоч скільки б нам повторювали міф про скриню Пандори, ми не можемо пристати до думки про безсилля людини. Людина — продукт природи й історії, окремо взята вона може стати іноді навіть жертвою історії чи тої ж техніки, але ціле людство — ніколи!

Захопившись наочними й беззаперечними досягненнями науково-технічної революції, дехто схильний домагатися безпосередньої емпіричної версифікації теорій і ймовірних (а насправді вельми сумнівних) змін людської природи, які, мовляв, негайно відбуваються в зв'язку з появою тих чи інших машин. Такі люди схильні вважати, ніби інтенсивний розвиток науки і техніки сам собою приведе до розв'язання всіх соціальних і по-

літичних проблем, фактично замінить собою і мораль, і мистецтво, і щоденний практичний досвід людини. З'являються теорії вже й не соціального, а якогось технотронного суспільства. Людина розглядається вже не як творець, а лише як знаряддя реалізації внутрішньої логіки розвитку науки й техніки. Еластичність людської натури, мовляв, дозволяє людині гнучко пристосуватися, або,— як прийнято нині висловлюватися,— адаптуватися,— до вимог науково-технічного прогресу, його динаміки, ритму, змін. Кожне таке пристосування розцінюється як прогрес і благо для людини. Забувається про стійкість антропологічних, етнічних, генетичних, емоційних порогів, набутих звичок, вони не абсолютні, але ж стійкі! Людина — це не абстрактна істота, яка тулиться десь поза світом. Людина — це світ людини. І шлях до розквіту людини слід шукати в зміні її світу, а не самих лиш зовнішніх атрибутів життя.

Слово «культура» вперше вимовив Платон. Понад дві тисячі років десятки поколінь учених віддаються істині заради культури в найширшому розумінні. Генії робили відкриття, таланти реалізували вже готове знання і надавали йому високої витонченості. Не завжди вченим удавалося водночас шанувати високі ідеали і закони природи, розмови про моральність науки, про відповідальність учених не вгавають ще й досі. Часто історія ставилася до розуму коли й не жорстоко, то насмішкувато. Енгельс тонко підмітив парадокс світового історичного розвитку, зауваживши, що навіть творці революцій переконувались згодом, що здійснена революція зовсім не схожа на ту, яку вони хотіли зробити.

Свого часу наука розвивалася уповільнено, суспільство, власне, було до неї байдуже і, мабуть, не помічало б її взагалі, коли б не церковники, які, розуміючи смертельну загрозу науки для свого одвічного обскурантизму, всіляко переслідували вчених, кидали їх у темниці, палили на вогнищах. Сьогодні це звучить жорстоко, але можемо стверджувати, що спалення Джордано Бруно звістило про настання нових часів. То був останній зойк умираючого світу сліпої віри і народження епохи великої науки. Двісті років потрібно було науці для накопичення знань. Роботи Галілея, Коперника, Кеплера, Ньютона не знаходили негайного застосування в техніці і не впливали безпосередньо на форми особистого й громадського життя. Вибух стався в кінці вісімнадцятого століття: наука народила техніку,— своє вимогливе й жадібне дитя. Невситимий Гаргантюа спородив ненажерливого Пантагрюеля. Недосяжні області безкінечно великого і безкінечно малого, між якими струменіло майже непомітне життя людини, названої в ті часи — людина напівдух, людина примарлива,— відразу мовби зблизилися, стали дотичними, набули буденності, учений з надхмарностей повернувся на землю, і покликанням його стало — оздоровити й полегшити життя людей.

Достоєвський колись казав: «Сама наука не простоит минуты без красоты, обратится в хамство». Науково-технічна революція повинна слугувати не дріб'язковим цілям буденного споживання, а для збільшення людського могуття і краси, як вищої норми життя.

Але ось ми вивільнили титанічні сили й кинули їх на служіння прогресові. Сили ці часто невідомі, ірраціональні, непередбачувані й неконтрольовані. Резерфорд і подружжя Кюрі, розгадуючи таємницю атома, не думали про атомну бомбу. Ціолковський, мріючи в тихій Калузі про ракетні польоти в космос, не передбачив, що ракети можуть бути застосовані для транспортування до цілі термоядерних зарядів. Шукаючи щастя й порятунку в техніці, ми вимушені часом рятуватися від неї. Частіше й частіше виникають розмови про відповідальність учених, про моральність і неморальність науки. Але наукове відкриття не буває само по собі корисним або шкідливим. Той або інший характер надають йому люди, надає обстановка, політична система, в надрах якої воно здобуває своє застосування. Смішно звинувачувати Прометея за те, що злочинець підпалить ваш будинок. Просто треба вхопити за руку палія.

Так само необгрунтованою є думка про те, ніби автономна техніка обмежує традиційні можливості будь-якого суспільства, порушуючи встановлену ієрархію цінностей, і створює зрештою монолітну світову культуру, в якій усі не зв'язані з технікою відмінності й особливості лишаться тільки видимістю, де блимання пультів затьмарить усі спалахи людських пристрастей, а в прибійному шумі комп'ютерів загубиться кволий голос їхнього творця. Насправді ж матеріальне і технічне могуття в етичному відношенні нейтральне. Все питання в тім, як люди використовують це могуття. Всі спроби фетишизації того чи іншого винаходу, того чи іншого науково-технічного досягнення — заняття марне, часом просто смішне. Іноді такі теоретики в своїх розмірковуваннях бувають досить дотепні, їм не відмовиш у спостережливості, але я б назвав цю спостережливість поверховою, несуттєвою, бо вони помічають лише те, що впадає в око, не заглиблюються в справжню суть явищ. Таким є відомий і вельми популярний канадський вчений Маклюен. Він розглядає прогрес як розширення здатності органів людини, доповнених, продовжених знаряддями техніки. Ці знаряддя, коли вірити Маклюену, мають мовби автономне буття, вони наділяються ним якимись незбагненними, ірраціональними, самодостатніми властивостями й спроможностями. Скажімо, Маклюен утверджує, ніби друкарський верстат роз'єднав людство, бо кожен сів у своєму кутку з книжкою, спілкуванню людей між собою настав кінець. Електротехніка й електроніка викликали зворотний процес, знову приводячи людей до племінної єдності — тепер уже, мовляв, у всесвітньому масштабі,— повертаючи нас до усного спілкування і безпосереднього сприймання, в світ емоцій і чут-

тєвого досвіду. Зір змінюється слухом, читання — слуханням, друковані знаки — телефоном, телебаченням, зібраннями, традиційними особистими формами контактів. Такі теорії розраховані на дітей — і не дивно, що Маклюен найпопулярніший серед студентів перших курсів. Бо хто ж сьогодні всерйоз може ставитися до проповідей чоловіка, який стверджує, що друковане слово роз'єднує людей?! Хай західний світ не визнає «Комуністичного маніфесту», Леніна і перших декретів Жовтневої революції, але ж у вас є біблія! А Гомер, Данте, Шекспір, Сервантес, Толстой, Достоєвський — хіба не об'єднують вони людей? І чи не роз'єднує людей телебачення, програми якого присвячені пропаганді війни, расової ненависті, зневаги до трудової людини, до гідностей людських? Не поможуть ні супутники-ретранслятори, ні колір, ні охоплення всієї планети міцною сіттю програм. Бо ж справа не в самому друкарському верстаті чи в телевізійній техніці, а в тім — у чиїх руках вони перебувають, злі ті руки чи добрі, про користь людства дбають чи про його нещастя і згубу. Тут кінчається наука, скажуть мені, й починається політика. Що ж, наука — теж політична, як і всі галузі людської діяльності. Дух теж і, я б сказав, найперше політичний навіть у тих випадках, коли він сам не усвідомлює цього і в безкінечній наївності вважає себе незалежним, відірваним від усього, замкненим у собі. Бо всі наслідки діяльності людського духу рано чи пізно неминуче стають, повинні стати надбанням суспільства і, отже, можуть бути і будуть використані політикою, соціальними інституціями, партіями, групами людей в тих чи інших цілях.

Досить було грандіозного вибуху людських знань, які породили ядерну енергетику, кібернетику, виробництво полімерів, нову генетику, як негайно виникли теорії так званого постіндустріального суспільства, основною метою якого проголошено споживання. Герберт Маркузе, вловивши настрої деякої частини буржуазного суспільства, став проголошувати думку, ніби людина майбутнього — це homo eroticus без ніяких інтелектуальних амбіцій і розумової дисципліни. Людина — не творець, не мислитель, не сума духовності й героїки, а тільки споживач. Героїка замінюється комфортом, суспільство йде не до вищого знання, а до зручностей життя, людина втрачає своє призначення на землі, навіть праця — основна форма спілкування людини з дійсністю — стає чимось другорядним, позбавленим сутності, глибини й поезії, бо головне: консумпція, споживання, захоплення так званим підвищенням якості життя, що насправді веде до пониження людського роду, бо скрізь, де зникає духовність, де втрачається творчий підхід, де губляться високі цілі й критерії, людина деградує невпинно і неухильно.

Чи цього хотіли творці науково-технічного прогресу? Гегель говорив про іронію історії, іронію, якої уникнули тільки деякі історичні діячі. Маркс і Енгельс блискуче відповіли на

це: «Що значать крихти нашої дотепності в порівнянні з гігантським гумором, який прокладає собі путь в історичному розвитку!» Вся історія, по суті, була насмішкою над розумом, зусилля окремих людей, навіть геніальних, коли й не пропадали безслідно, однаково приносили зовсім не ті наслідки, яких очікувано, тільки соціалістична революція дала змогу суспільній людині стверджуватися активним, творчим суб'єктом, який не відчуває більше в своїх рішеннях і в своєму розвитку гніту відчужених суспільних відносин. Об'єктивні ворожі сили, які панували досі над історією, підпадають під контроль самих людей. Чому ж дехто вважає, ніби наука не підлягає ніяким упливам і контролю, ніби не залежить вона ні від часу, ні від місця, ні від окремих осіб, а існує, мов та всезагальна алегорія поезії в гетівському «Фаусті»? Говорити треба не про холод науки, безпочуттєвість, раціоналізм техніки, а передовсім про безособовість, ірраціоналізм того суспільства, в якому порвалися всі зв'язки між самим суспільством і людською особою. Наука — це віддзеркалення суспільства. Немає науки всесвітньої, науки взагалі. Вона має всі риси, суперечності, гідності того суспільства, в якому розвивається, і тих людей, які в ній працюють. І коли лунають голоси про кризу науки, то слід насамперед говорити про кризу суспільства, яке не вміє користуватися досягненнями науки й техніки.

Вже сьогодні деякі держави планують нульовий рівень промислового розвитку. Виробляти тільки те, що споживається, ні більше, ні менше. Економити зусилля і засоби, зберігати середовище від подальшого зіпсуття, рятуватися від загрози ентропії, якою лякають похмурі бухгалтери від футурології. Але ще ніколи не вдалося порятуватися від смерті вмираючи. А нульовий рівень — це і є смерть, бо коли немає розвитку, руху, сподівань, тоді неминуче настає вмирання. Можна виправдати навіть того, хто витрачає більше, ніж здобуває сьогодні, бо в нього є стимули здобувати завтра більше. Але нема виправдань тому, хто зупиняється або — ще гірше! — тягне людство назад. Жити для себе, не дбаючи про наступні покоління, лякатися збільшення народонаселення, бо ж, мовляв, революції завжди виникають як наслідок занадто великої кількості людей, в самозакоханості й самозасліпленні вважати себе останньою ланкою великого експерименту природи, званого життям,— хіба це гідне високого звання людини? Людство не може зупинитися. Воно взяло надто великий розгін, рух для нього — це найвищий закон життя. Не лякатися лавинних процесів науково-технічної революції, а навпаки, радіти й пишатися небаченими досягненнями людського генія,— з цим відчуттям повинна жити людина кінця двадцятого віку. У високорозвинених буржуазних країнах людина — виробник, homo faber, отримує змогу жити в світі щоразу вишуканіших, але виключно біологічних заспокоєнь. Техніка не визволила цих людей, вони відчули себе в'язнями власних виробів,

рабами речей, над ними тяжіють тепер не тільки умови біологічні, але, сказати б, і умови цивілізаційні. Людська діяльність за таких обставин втрачає велич, гідність і сенс. Тому так багато лунає сьогодні розпачливих голосів, хоча розпач той спрямовується на об'єкти малозначні, дріб'язкові, другорядні. В моїй країні людина, користуючись усіма досягненнями науково-технічної революції, не стає автоматично її жертвою, додатком, об'єктом новітньої експлуатації і споживацької затурканості. І це передовсім тому, що громадянин своєї держави бере безпосередню участь не тільки в елементарних трудових процесах, але також і в соціальному плануванні життя. Політичний лідер моєї країни сказав: «Ми будуємо найорганізованіше, найпрацелюбніше суспільство. І житимуть у цьому суспільстві найпрацелюбніші і добросовісні, організовані й високосвідомі люди». Зміна, підвищення якості життя, які несе нам науково-технічна революція, неодмінно зроблять світ радянської людини набагато кращим, багатшим, витонченішим. Бо завжди й у всьому присутні в нас і високо шануються сподівання кожного члена суспільства на соціальне просування, на здійснення його особистих цілей, робиться все, щоб вчасно запобігати виникненню в свідомості рядового трудівника уявлення про непрестижність його становища, яке може з'явитися при оцінці ним його професії, заробітку, житла. Створюється почуття соціальної відповідальності й самодисципліни, людина включається в орбіту основних турбот суспільства не лише з погляду її віддачі на виробництві, але й виходячи з ролі громадянина і гідності людської. Все це дає нам право зустрічати все нове, що приносить щодня наука й техніка, не лякатися тих змін в екзистенції, за якими дехто ладен бачити загрозу існуванню людського роду аж до понищення його біологічних основ. Немає науки взагалі, вчених взагалі. Вчені — це теж люди. А люди тільки тоді справді люди, коли займають точно окреслену соціальну позицію. Я особисто стою на позиції соціалістичного вченого. Сьогодні це багатьма ще сприймається як пропаганда і як потоки слів. Але майбутнє за нами. З цього я, власне, починав свою промову, цим дозволю собі закінчити».

2

Він згадає і отой таємничий крик у темному нічному готелику, коли ніби сама його кров відчаєно зойкнула: «Петрику!»; згадає ренесансове диво вікон, сходів, камінів, башт і терас Шамбора; згадає вечерю в біло-золотому залі радянського посольства в Парижі, коли він розповів послу, як був там уперше, в сорок п'ятому році, тяжко поранений, лежав унизу, в дворі посольства, в американському доджі, і ні про які біло-золоті зали не міг і мріяти; чомусь згадається і одна-єдина

фраза з прийнятої вченими після багатоденної дискусії декларації. «Висловлюють упевненість в незнищимості суто людських цінностей...»

Чи можна було все це зіставити і як зіставити йому з тим, що сталося ще тоді, як він під різьбленою стелею замку Шамбор голосував за прийняття декларації? Незнищимість суто людських... Айгюль була наділена тонким даром передчуття, незбагненність Сходу, таємничі тисячоліття, щось майже містичне... Але й вона не вгадала, де спіткає її смерть, не знала, сідаючи в машину, що мчить назустріч власній загибелі... А коли передчула? Карналь так цього ніколи й не знатиме, і ніхто не знатиме...

Він прилетів у Шереметьєвський аеропорт пізно ввечері, повертався додому, до всього рідного, єдиного, до болю теж. Мабуть, людині не можна без страждань, бо й хто ж на цім світі, крім людини, здатен ще на це почуття? Принаймні не машини, навіть коли взяти всю величезну родину тих розумних витворів, над якими Карналь працював уже половину свого життя.

Коли проходив паспортний контроль, почув, як по радіо назвали його прізвище. Усміхнувшись до молоденького прикордонника, який поставив штамп у його дипломатичному паспорті, Карналь пішов до чергової по аеропорту й спитав, чи справді хтось називав його прізвище. Чергова зазирнула в свої записники.

— Карналь? Академік Карналь? Вас жде машина.

Вона назвала номер машини, Карналь подякував, пішов до «каруселі», на яку рухома стрічка транспортера вже подавала речі з паризького літака, підхопив свою неважку валізу, являючи взірець спокою й неквапливості серед гамору й метушняви, вийшов за умовну межу митниць, в загальному залі не став затримуватися, хоч можна було б щось випити коло буфетів, які знадливо сяяли нержавіючою сталлю, попрямував відразу до високих скляних дверей і опинився надворі. Спокійною вільгістю лісів і темним духом далеких боліт повіяло на нього з темних просторів, які починалися відразу за широкою асфальтовою площею; за зеленкуватим сяянням ртутних ламп, мовби підвішених у повітрі на невидимих нитях до небесного склепіння; за рядами непорушних автомашин і автобусів, які ждали пасажирів. Карналь уже знав перше відчуття після повернення з-за кордону: простір, широчінь, безмежжя, відчуття волі, безмір полів, безмежжя лісів, якісь дивно просторі міста, ніякої тіснявини, зникає скутість... Була колись смішна пісенька: «Я сміюсь на повні груди, радію, як дитя...» Смішна, а правдива...

Карналь поставив валізу на тротуар, трохи постояв, відчуваючи, ніби молодшає, стає якимсь майже невагомим, ніби космонавт у польоті. Не помітив, що надворі мжичка, ще не холодна, але вже осіння, занудлива, надокучлива. Він радів і мжичці, й коротеньким райдугам, які вона утворювала довкола

ртутних світильників, і вологому подиху рідного повітря. Що тобі Париж, і всі замки на Луарі, і всі дива світу, коли ти вдома!

Машина стояла майже коло самого входу. Важкий лімузин масно вилискував чорним лаком, світився хромованими деталями, номер був той, що його сказала Карналеві чергова. Шофер ходив коло машини, побачивши Карналя, підійшов до нього.

— Товариш Карналь?

— Так.

— З прибуттям вас.

— Дякую.

Шофер відчинив задні дверцята, почекав, поки академік сяде, тоді поклав валізу в багажник, сів на своє місце, відразу рушив.

— Хто це розщедрився на таку карету? — поцікавився Карналь.

— Президент академії. У мене для вас квиток на поїзд. Я тримав на дев'ятигодинний експрес, але довелося обміняти на дванадцятигодинний, теж скорий. За півгодини будемо в Москві, а там вам — ще з півгодини, і вже поїзд.

Карналь подякував, далі їхали мовчки.

У депутатському залі Київського вокзалу Карналь переглянув останні газети, яких у Парижі ще не бачив, в поїзді мав окреме купе, спав міцно, був спокійний і вранці, стривожився вперше тільки тоді, коли на пероні в Києві його ніхто не зустрів. Не зустріли в Москві — це можна виправдати. Він категорично забороняв виїздити йому назустріч, москвичі не могли півночі сидіти в Шереметьєвому, надто ж знаючи Карналеву нехіть до урочистих зустрічань і пустих розбалакувань. Але в Києві?

З посольства мали подзвонити до Москви й до Києва про його прибуття, в Москві, бач, знали, отже, знали й тут. І нікого. Нема вічного Кучмієнка, який нізащо не пропустив би такої нагоди. Немає помічника Олексія Кириловича, чоловіка уважливого і дбайливого, та, щиро кажучи, і симпатичного йому. Немає доньки. Хай би не приїхав його некерований зять Юрій, але ж Людмила!

Тим часом когось зустрічали, до когось бігли з квітами, когось обіймали, цілували, лунали радісні вигуки, панувало розчулення, увесь перон був у теплих течіях людських захватів, радощів, сліз привітання, а Карналь незграбно пробирався зі своєю незручною валізою, вугласто розрізав ті течії, відчуваючи себе навперемін то твердим уламком з якоїсь ще нез'ясованої катастрофи, то безглуздим злизком холодного айсберга, а то просто самотнім чоловіком, позбавленим віку, становища, навіть наймення.

В метро не знав, куди подіти валізу, незграбно тримав її поперед себе, привертав усі погляди, можливо, його хтось

упізнав, може, дивувалися: академік, відомий чоловік, штовхається з валізою на ескалаторах, забитих ранковими натовпами.

Від станції Університетської до Пушкінської вулиці йти було зовсім недалеко, але сьогодні шлях видавався безкінечним, тяжким, навіть виснажливим. Карналь з немалим здивуванням виявив, що він забув уже, як носять валізи, надто ж на такі досить значні відстані, та й не це його пригнічувало. Був увесь розізлено-напружений, дивувався й гнівався, що ніхто не зустрів його на вокзалі, билася в голові думка про те, що мабуть, щось сталося, надокучлива, настирлива, безсило-нахабна, як осіння муха.

Коли подзвонив удома і замість тихих кроків тьоті Галі, яку привіз із села після смерті Айгюль, щоб порядкувала в його самотнім мешканні, почув, як хтось біжить до дверей, уже не мав сумніву: щось таки сталося і сталося страшне.

Двері відчинилися. В них стояв зять Юрій.

— Петре Андрійовичу,— промимрив він майже злякано.— добри... З приїздом вас...

Такого Юрія Карналь ще не бачив ніколи і навіть у гадці не мав будь-коли побачити.

— Здрастуй,— сказав він зятеві без особливих сентиментів, яких між ними не могло бути, в чому обидва вже давно переконалися.— Що тут у вас? Невже ніхто не міг зустріти? В моєму віці тягати валізу через усе місто...

Лише тепер збагнув, що міг здати валізу до камери схову. Збагнувши, ще більше розгнівався — не знати й на кого, хотів сказати Юрієві ще щось прикре і несправедливе, бо в такому стані говоряться завжди тільки речі несправедливі, але поглянув на свого зятя і не міг повірити. Той стояв блідий, наляканий, ховав очі, валізу, яку взяв з рук Карналя, тримав точнісінько так, як перед цим тримав її на ескалаторі в метро сам академік.

— Та що з тобою?! — вигукнув Карналь.— Навіщо ти тримаєш цю валізу? Постав її он туди. Де тьотя Галя? Де Людмилка? Де мій Олексій Кирилович, зрештою?

— Давайте пройдемо до вітальні, Петре Андрійовичу,— не випускаючи валізи з рук, тихо промовив Юрій.

— Це ти мене запрошуєш? В моєму домі? Чи ви з Людмилкою вже перебралися сюди, а мене випхали на Русанівку?

— Давайте пройдемо,— повторив Юрій.

— Ти можеш пояснити, чому ніхто...— почав був Карналь, але Юрій винувато похопився попереду нього:

— Я був уранці. Виїхав до експреса. Ви не приїхали. А тоді боявся розминутися. Сидів удома, ждав дзвінка. Машина у дворі. Заправлена. Ми можемо їхати.

— Їхати? Куди? Де Людмила? Де тьотя Галя? Що тут у вас відбувається?

Вони вже стояли у вітальні, не сідали, дивна зустріч, дивна розмова, передчуття вже заворушилося в Карналевому серці, але його відтручувала роздратованість.

— Ви посварилися з Людмилою? Чи, може...

Він боявся вимовити слово «розлучилися», лякався самої думки про те, що його єдина донька могла б поповнити ті сумні статистичні ряди невдалих шлюбних пар, що стали мовби одною з прикмет двадцятого віку. Будь-хто, але ж не його дитина.

— Петре Андрійовичу,— голос у Юрія зривався, брови йому пересмикувалися, ламалися, Карналь міг би заприсягнутися, що на обличчі в зятя відбивається навіть страждання, коли б до Юрія пасувало це слово,— Петре Андрійовичу, я прошу вас... Ви можете сісти? Я прошу вас.

— Та говори вже! — майже крикнув Карналь, але Юрій, видно, бачив для себе порятунок лише в тому, щоб посадовити свого тестя, а може, то його хтось так навчив, і він тепер ніяк не хотів відступитися від заповзятого наміру і без кінця повторював: «Сядьте, я вас прошу, сядьте, Петре Андрійовичу».

— Ну сів.— Карналь спробував насміятися з дивної церемонності свого завжди веселого зятя.— Сів на так званий стілець, висловлюючись твоїм стилем, що далі?

— Я просив би вас не хвилюватися, Петре Андрійовичу.— Юрій метався по великій кімнаті сюди й туди, лише тепер Карналь звернув увагу, що той у чорному костюмі, в білій сорочці з темним галстуком, щось кольнуло в серце від того костюма й галстука, але знов відігнав лихе передчуття, спитав утомлено:

— Що ви тут натворили?

— Не ми, Петре Андрійовичу. Від нас це не залежить. І ні від кого...

Завжди такий балакучий, Юрій не міг зібрати й десятка слів, тикав і микав, так ніби хтось взяв і за кілька днів підмінив тобі зятя. Нарешті він узяв зі столу аркушик сіруватого паперу, що неприємно жолобився від понаклеюваних на нього рядків телеграфної стрічки, простягнув Карналеві.

Телеграма. Майже без тексту. Для читання немає нічого. Три слова. Чи йому судилося все життя одержувати тільки надмірно лаконічні телеграми? Найрадісніші і найтрагічніші. Він не міг прочитати. Ковзнув поглядом, очі пойнялися чорним туманом, рука тремтіла, все в ньому здригнулося, він раптом став хаотичним склубоченням болю, відчаю, розпуки. Три слова з телеграфного бланка били йому в серце таранами безпощадності, рвали мозок, перетворювали душу на суцільний стогін. Батьку мій... Чи ж я хотів тобі лиха? Батьку!..

Він безсило жмакав телеграму в пальцях, Юрій спробував тихо забрати її, Карналь не віддав. Не наближаючи до очей, майже не дивлячись на бланк, читав ті три слова, так ніби знав їх спервовіку, ніби написані вони були не на казенному папері

мертвим апаратом Морзе, а випалені були чорним вогнем у повітрі, у просторі подібно до тих загадкових трьох слів, над якими вже тисячі років б'ється, неспроможне відгадати їхнє приховане значення, людство. «Приїдь. Помираю. Батько».

Не осягнути цих слів, ні примиритися з їхньою кінечністю. Людина безмежна, і все, що загрожує її безмежності, неминуче має бути тобі вороже, чуже й відворотне. Людина безмежна. Але що вона значить у безмежності?

— Телеграма — коли? — через силу промовив Карналь.

— Сьогодні третій день. Людмила з Олексієм Кириловичем поїхали відразу, і тьотя Галя з ними. До Дніпропетровська літаком, а там обком дав машину. Вже дзвонили звідти. Того ж дня й дзвонили. А я тут... Вас... Хотіли дати телеграму в Париж, але Пронченко відрадив... Щоб вас не хвилювати... Він знав, коли ви повернетеся... Там, у селі, теж знають...

Юрій забув про своє «так зване», намагався все пояснити, говорив квапливо, якось мовби винувато, в запобігливості своїй ставав схожий на Кучмієнка. Він, мабуть, знав, що буває схожий на свого батька, і тому намагався боротися з родинним комплексом пустопорожньої балаканини. Карналь упіймав себе на таких недоречних нині розміркуваннях і сам жахнувся холодові людського розуму... Але холод душі твоєї буде такий великий, що не зігрієшся ні на яких вогнищах натхнення, надії й розпачу. Він ухопився за останні Юрієві слова про те, що в селі знають. Про що знають?

— Про що знають? — голосно перепитав, і Юрій ще більше заметушився, заметався,. Карналеві було неприємно спостерігати цю невластиву для зятя бігашину, скривився, сказав.

— Сядь. Маячиш перед очима. Сядь і спокійно...

— Машина,— Юрій ніяковів і губився дедалі більше,— машина у дворі... Треба вже їхати... Я забув... Людмила дзвонила годину тому... Звідти дуже важко додзвонитися. Через три комутатори на сільраду... Вони ждуть... А вже дванадцять годин... Вони сказали: до вечора...

— Що до вечора? — Карналь ніяк не хотів розуміти, що батька вже немає, що телеграму написано в формі неокресленій уже не батьковою рукою, там було тільки вгадане безпомилково батькове бажання, останнє і єдине в ту останню мить, коли він відчув... Та чи й відчув?..

«Колись він так само прислав мені телеграму,— згадав Карналь.— Зламав три ребра. Написав: може, вмру, то приїдь. Я гнав машину за чотириста кілометрів, перевернув усю районну лікарню, а там кажуть: був дід Карналь, перев'язали йому груди, дали таблетку, він і втік пішки додому. За дванадцять кілометрів. Я до села, підскакую до двору, а батько сидить на причілку, виглядає, коли син приїде...»

Намагався втішити себе цим спогадом, міг би пригадати ще безліч прикладів невмирущості свого роду, поминаючи навіть

власну долю, яка була жорстокою, але й милостивою водночас до нього, в глибинах свідомості вже лежала незрушним тягарем думка про батькову смерть, але він ще не здавався, не хотів згоджуватися з неминучістю, намагався втішити, здавалося, не так самого себе, як цього розгубленого, не схожого на самого себе юнака.

— Коли кажеш, що треба їхати, то їдьмо,— майже бадьоро сказав Карналь, підводячись з стільця.

— Може, хоч чаю, Петре Андрійовичу,— знов заметушився Юрій.

— Пив у вагоні. Навіть снідав. Можемо їхати. Десь по дорозі, коли треба...

Юрій стояв. В очах мав щось незвичне для нього. Благання, чи що?

— Чого ж ти? — подивувався Карналь.

— Костюм. Даруйте мені, Петре Андрійовичу, але, може б ви... костюм?!.

Карналь глянув на себе. Сірий твідовий костюм. Улюблений. І для роботи, і для подорожувань. Згадав і про свій галстук. Заплутаний малюнок. Червоне, біле, голубе. Такий галстук поліпшує самопочуття. Кому, коли й навіщо?

Юрій уже стояв коло Карналя з плащем на руці. Не знати, коли й де взяв. Плащ теж темний, як і костюм. Хто навчив цього завжди легковажного хлопця такої серйозності? Невже справи кінечні можуть впливати навіть на людей найбезжурніших?

— Тобі хтось порадив? Підказав? — мимоволі поспитав Карналь Юрія.

— Що? — не зрозумів той.

— Ну, про костюм...

— Дружина Пронченка дзвонила кілька разів. Турбувалася про вас.

— Веріко Нодарівна?

— Так. Вона мені все... по телефону... Ніколи не говорив з нею, не думав, що є такі чуйні люди на світі...

Їм обом було легше говорити не про те, що їх чекало, праглося, бодай на коротку хвилину, відступитися від страшного, обидва з вдячністю згадували тепер ту, власне, сторонню для їхньої родини жінку, далеку від їхнього горя, але, виходить, і не далеку...

— То мені — темний костюм? — пошепки спитав Карналь, ще на щось сподіваючись і вже ні на що не сподіваючись.

Юрій мовчки похилив голову.

— Коли це сталося?.

— Тоді, як телеграма.

— Телеграму — вже не він?

— Голова колгоспу Зінаїда Федорівна прислала... Сьогодні мають поховати. Ждали вас три дні. Ждатимуть ще до вечора...

— Іди до машини, я зараз,— сказав Карналь, зриваючи з себе пістрявий галстук.

Вони вирвалися з Києва через міст Патона на Бориспільське шосе,— місто довго не випускало їх зі своїх кам'яних стисків, з вуличних обмежень, з зарегульованих перехресть, і, коли під шинами м'яко застукали бетонні плити Бортницької дороги, коли плакучі верби сумно схилилися до них з узбіч, проводжаючи маленьку несамовиту машину на Переяслав і далі на Золотоношу, Градизьк, Кременчук, коли побачив Карналь високо в небі якесь розкошлане збожеволіле сонце, що мчало їм навпереріз, перекреслюючи небо навскіс, недвозначно цілячись упасти зі своєї нетривкої висоти, він забув про все на світі, доторкнувся до Юрієвого плеча, промовив благально:

— Швидше, швидше!

— Вже й так сто двадцять!

— Ще швидше!!!

— Ну!

— Ми повинні встигнути до заходу сонця.

— Вони знають і ждатимуть. Учора з Москви мені подзвонили, що ви вже виїхали, а сьогодні вранці дзвонила Людмила, я сказав. Вони ждуть.

— Сонце не жде. А після заходу сонця ховати не можна.

— Яка різниця — коли!

— Не смій!

— Даруйте, Петре Андрійовичу. Я... не знав... Мабуть, звичай?

— Жени!

Церкви Переяслава, забита машинами з буряками Золотоноша, загадковий Ірклііів, глибочезні балки, глиняні гори, безмежні води Кременчуцького моря, в Градизьку мало не зіткнулися з «Москвичем», який ішов на лівий поворот до придорожнього ресторану й не хотів їх пропускати по прямій, вважаючи, що його ресторан — важливіший за все інше, Кременчук зрізали майже по дотичній, проскочили окраїнами на Полтавську дорогу, через Псло — мостом, що його, здається, поклали сапери для танків ще в сорок третьому році. Сонце падало катастрофічно. Воно вже ледь трималося, ще покошланіше, ще божевільніше, ніж коло Києва, вже давно мовби й не світило зовсім, бо все довкола було сіро-темне, так ніби Карналь дивився на світ крізь закопчене скло. Юрій, блідий, з вигостреним поглядом, схудлий лицем, гнав маленьку машину так, що диво брало, як вона ще не розлетілася на шмаття, як не розбилася, не перевернулася, колеса билися об тверде покриття шосе, і вся машина боляче вдарялася об туге повітря, що ніби стікалося з усіх усюд, збивалося, гускло майже до залізної твердості, так наче якісь злі сили заповзялися перепинити путь цим двом відчаєним чоловікам, тоді як інші зловорожі сили розшалілими кос-

мічними вітрами здимали сонце з неба, гнали його на край неба до сутіні, до ночі.

Карналь уже ніби й забув про те, що батько десь лежить мертвий, він відкинув цю думку, для нього був батько завжди безсмертний, залишався живим, Карналь чув його глухуватий добрий голос, проступали рядки його незліченних листів з докладним переліком усього, що сталося в селі з людьми, тваринами, деревами, травами, рядки про сільські народження, радощі, про нещастя й смерті, про нові оселі й старі пісні, які любили ще батьки, й діди, й прадіди... Ой крикнули сірі гуси на ставку в яру...

Ой крикнули...

Зараз для Карналя головне було: встигнути. Приїхати до заходу сонця. Застати батька. Коли побачить його, тоді він житиме для нього завжди. Не може вмерти. Бо батьки не вмирають ніколи — вони живуть у дітях, у своїх синах...

Тільки встигнути!

Карналь майже благав Юрія. Вже не словами, а самим поглядом. Мукою своєю, яку той не знати чи й здатен був усвідомити.

А сонце летіло — страшно було навіть поглянути на небо. І темрява падала згори, а їй навстріч піднімалася ще густіша, ще каламутніша знизу, і дві ці такі неоднакові темряви зіштовхнулися високо над землею, і чорні вихори падали на сонце і пхали, пхали його донизу — темно-червоне, розкошлане, знікчемніле.

До села залишалося три кілометри, коли вони звернули з шосе, і Просяниківська гора затулила від них сонце, настала вже мовби й справжня ніч, так що навіть Юрій уперше за всю їхню страшну дорогу стривожено поглянув на Карналя, але тепер уже той був упевнений, що встигнуть, заспокійливо показав очима: жени!

Перескочили через гору, в вулканних вибухах пилюги влетіли в бічну вуличку Озер, побіля Максима Живодьора, на центральну вулицю, до високого зеленого паркана, до воріт...

Ворота навстіж, від сарая довгі темні тіні — на білі стіни хати; у дворі літні жінки, якісь усі маленькі, в темних важких хустках, пораються коло столів. Безліч столів посеред двору. Ще нерозставлені, ще в безладній ламаній лінії, але вже вгадуються два довгі ряди. З «круглого столу» інтернаціональних суперечок про долю людства — відразу за ці столи, що їх розставили літні жінки. Столи безнадійно-довгі й вузькі-вузькі, мов кораблі вічності. А жінки коло них — як беззмінні стерничі. Перші приймають нас, коли приходимо в світ, випроводжають теж перші.

Якась із жінок підбігла до Карналя, який, хитаючись, виліз із машини.

— Ой Петрику, дитино! Не застав же батька вдома. Понесли вже!

Карналь глянув уздовж широкої вулиці і в самому її кінці, коло нового Будинку культури, побачив усе.

Тисяча людей. Мідні труби оркестру. Червона труна в повітрі. Нічого не встиг сказати жінкам. Упав у машину. Безмовно гукнув: туди!

Юрій теж бачив. Перелякано вдивлявся в тисячний натовп. Не міг збагнути, де могло взятися тут стільки людей. Чи зібралися вони з усього степу? Не помітив глибокого бакая посеред вулиці, машину кинуло високо вгору, вона впала на землю вже, мабуть, розбита дощенту, але покотилася далі, скреготнула гальмами перед самим отим натовпом, уся тисяча (а чи, може, дві, десять тисяч) облич повернулися, глянули в його бік, глянули на Карналя, як він знеможено вилазить із «Жигулів», як затерпло стає на ноги, як невидюче ступає — по м'якій пилюці — повз усіх, крізь широкий прохід, що утворили для нього люди, йде до батькової труни, яку поставили на машину, щоб везти до кладовища, бо сонце вже заходило загрозливо й швидко, а звичай мав бути дотриманий і збережений так само, як дотримуються його оті жінки, що омивають покійника, востаннє змивають йому голову, споряджають на той світ так само чистим і чесним, як прожив він своє довге трудове життя на цій землі, серед цих людей.

Перед машиною побачив Одарку Харитонівну. Старенька, пригорблена, щось шепотіли її пошерхлі, запечені вуста, здається, втішали його, Петра Карналя,— хоч нерідного, але ж її сина. А поряд — Людмила, якась незвичайно висока, в чорному шкіряному костюмі, в чорній важкововняній шалі, постаріла на цілі десять років. Виплакані очі, червоні, мовби рана,— без дна... Її підтримували двоє чи троє. Здається, його дядько Дмитро, здається, тьотя Галя, двоюрідний брат Ігор, Зінаїда Федорівна, товариш дитинства Василь Гнатович... Власне, знав усіх тут, озирнися лиш, глянь на людей, на їхні обличчя, на їхні руки, все згадаєш, бо й не забував ніколи, і вони тебе згадають, бо теж не забували та й не забули. Людмила впала на груди Карналеві.

— Батьку!

Карналь тримався. Пригорнув доньку. Поцілував її сльози. Обійняв мачуху.

Тоді підійшов до машини.

Матір його везли колись кіньми. Коні били копитами по його маленькому серцю. Тепер хурчав мотор. Притишено, сумирно, винувато. Бах-трах! Машиною — в прах. Цивілізація. Та сама, що він відстоював її майбуття ще три дні тому. Кузов машини з повідкиданими, мов заломленими, бортами. Ніби руки у відчаї. Червона труна. Пізні осінні квіти. Мармуровий полиск вспокоєного батькового чола. Трудові медалі на червоних поду-

шечках. Коло узголів'я скоцюрбилася стара жінка. Прокопиха. Оплакує всіх у селі вже півсотні, а може, й усю сотню років. Машина тихо рушила. Хтось підсадив Карналя. Він сів коло труни, зібгався калачиком, як малий хлопчик. Перед батьками — завжди недорослі. Поцілував батькового лоба. Вдарило неземним холодом, ніби від усіх пам'ятників світу. Батьку, чого ж ти такий холодний? Це я, Петрик! Устиг, прилетів, примчав. Батьку!

Муркотів мотор. Шерех сотень ніг.

Карналь ще тримався.

Люди шепотіли. Він усе чув. «Отак і свою маму він ще маленьким... Сиділо коло маминої труни... А тепер коло татової... Кажуть, уже й академік... Та — однаково — дитина...»

Стара Прокопиха примовляла: «Та відкрий же оченьки, та глянь, хто коло тебе! Так же хотів побачити синочка хоч перед смертю, та не побачив, а тепер же синочок та уже й коло тебе, а ти й не подивишся, і не споглянеш. Хіба ж надивився на білий світ, що вже й не хочеш очей відкрити? Та й хіба наробився, що склав свої рученьки горьовані! Та чи вже й наговорився, що не скажеш і слова до свого синочка? Та хіба надбався за свого синочка? Та хіба надбався за людей, що вже й про дитину свою не подбаєш більше?..»

Карналь ще тримався.

Через Педанівську балку, вічно заболочену, машина проїхати не могла. Звернути окільно, щоб степом, не було вже коли. Далі понесли труну на плечах. Карналь узявся першим. Його обережно відтрутили. «Тобі не можна, Петрику. Не велить звичай».

Він і далі тримався.

Сонце вже лежало на вечірньому прузі. Затрималося ніби для того, щоб востанне присвітити людям у їхньому сумному ділі. Тужний похід вибрався з Педанівської балки на пласку простору гору. З одного боку Педанівська балка, з другого — темне море понаддніпровських лісів, ще далі безмежжя води, на далекому куцеволівському березі низка перших вечірніх вогнів. Гарне місце вибрали озеряни для свого останнього спочинку. І Дніпро, і кручі... Могилу батькові викопали коло обеліска з війни. Під ним покоїлися ті, хто визволяв село в сорок третьому. «Рядовий Майоров і 96 воїнів». Дивне зіставлення: Майоров, а рядовий... Загинув зовсім молодим, як і його дев'яносто шість товаришів. Щоб умирали тут тільки дідами. Ох, Майоров, Майоров, як завинили ми перед тобою на віки цілі!

Карналь тримався щосили. Й над силу.

Та коли опустили труну на горбик свіжовикиданої з ями землі, коли мимоволі зазирнув у могилу й побачив, яка вона по-степовому безмірно глибока, безнадійно-бездонна, упав коло мертвого батька на коліна й заплакав тяжко, невміло, рвав серце собі й усім. Батьку мій, батьку, ридаю над тобою в своїй самотині, без тебе, без тебе назавжди, навіки! Батьку!

Його тихо втішала мачуха, підводила з колін Людмила, навіть Юрій стояв поряд і бурмотів: «Петре Андрійовичу, Петре Андрійовичу, ну прошу вас... ну не треба... Петре Андрійовичу, дорогий...»

Треба було триматися.

«О, серед нас було стільки орлів, що хитали небо, мов стріху дідівських осель, та й вони на материнських могилах безкрилі ридали, склавши обпалені крила на віко труни...»

Карналь нарешті став розпізнавати обличчя. Побачив Олексія Кириловича, свого заступника, молодого доктора наук Гальцева, надію науки і надію його, Карналя (Гальцев скромно відмахувався: «Надію стародавні греки вмістили серед лих, які впали на людство з скрині Пандори, це зло різнилося від інших тим, що його уважано за добро. Воно особливо підступне, бо цим словом називається те, чого немає і не знати, чи й буде»), Мишка-лісника, його Шурку, Федора Левковича, секретаря райкому Миколу Федоровича...

Сонце вже сідало за обрій, але стало мовби світліше, світилося все довкола, тиша раптом запала така, ніби вляглися усі вітри, зникли всі шерехи, зітхання, шепоти. Зінька відкрила траурний мітинг, надала слово секретареві територіальної парторганізації Василю Гнатовичу. (Ох, Василю Гнатовичу, Василю, Васюню, сковзалися колись з тобою босяка на радощах, що Резерфорд розщепив атомне ядро, а батьки наші однаково вмирають і після того...). Він говорив довго і з несподіваною для Карналя пристрастю. Розповідав, як Андрій Карналь організовував перший у їхньому селі колгосп. Як ще в громадянську ховав комнезамівські документи від банд. Як у час окупації не скорився фашистам. Як завжди вмів працювати. Як любив людей і як любили його діти. Один із найстаріших і найшанованіших. Фундатор. Ветеран.

Говорив доктор наук Гальцев. Більше про нього, академіка Карналя. Розповів, може, вперше цим людям, ким став їхній земляк, син цього простого сільського чоловіка, на похорон якого (небачене й нечуване діло!) зійшлося усе село, навіть матері з немовлятами!

Клялися перед могилою Андрія Корнійовича Карналя піонери.

Карналь тримався. Навіть тоді, коли востанне поцілував захололе — все в неземному холоді — батькове чоло і коли жорстокі молотки озвалися сухим тупим стуком — забивали віко труни.

Опускали домовину на довгих рушниках, як велів давній звичай, за звичаєм кожен підходив до могили, кидав жменю землі. Взяв і Карналь жменю сирої землі, нахилився над ямою, а висипати на батька не міг — не розчіплялися зведені судомою пальці. Земля сипалася й сипалася з людських рук, аж дзвеніла, жорстока, зовсім чужа якась земля, зовсім не схожа на ту, на

якій він народився, бігав босим у коротенькій сорочині. Вона билася об труну, як об його серце. Звук тяжкий і болісний. Початок забування. Цю землю, яка забирала в нього батька, він умить зненавидів і вже знав, що ніколи не простить її жадібності, зажерливості. «Альфо і омего, колиско й мавзолею,— земле,— з тебе пішов і в тебе вернусь. Власні планети ліплять жуки-скарабеї. Ат, суєта... З тебе пішов і в тебе вернусь...»

А та давня і вічна стояла в нього перед очима в молодій красі, єдина в світі, дивувала й чарувала. Ночі золоті від ясних зір; могутня рослинність у широких плавнях; тисячолітні дуби на Тахтайській горі, палені блискавицями, але вічні в своїй твердості; безмежні розливиська дніпровських весняних вод і мільйонношумний посвист пташиних крил над ними; вільготні ночі з таємничими згуками в їхніх глибинах і споконвічними ляками, буйнішими за найдикішу уяву; радісні світанки, які несуть надію; шовковий полиск вітру над сонячними полями; дух холодних отав восени; зими білі, як лебедине крило,— ні забути цього, ні розлучитися з ним.

Темніло швидко, гнітюче, нестерпно, але Карналь мовби прозирав крізь темряву, бачив виразно, до болю в очах усіх, хто підходив, щоб підтримати його, бачив високу піраміду з вінків на батьковій могилі, яка зрівнялася своєю висотою з обеліском рядового Майорова і його дев'яноста шести товаришів. Болісні обеліски пам'яті.

Рідні обступали Карналя. Людмила з Юрієм, мачуха, дядько Дмитро і тітка Галя, двоюрідний брат Ігор, ще один брат Женько, племінники, здається, навіть онуки. Мався б ти бути старим, Карналю, а почуваєш себе невтішним у горі хлопчиком.

Підійшов секретар райкому партії Микола Федорович, обняв Карналя, схилився йому на плече. Дядько Дмитро пробурмотів десь у темнощах:

— Комуністи не плачуть!

Ох, плачуть, дядьку Дмитре, плачуть! Бо ж вони — найлюдяніші з людей!

Олексій Кирилович, невидимий і мовби неприсутній, прошепотів, що є машина. Карналь нерішуче промовив:

— Може, пішки?

Хтось сказав, що можна й пішки, але ліпше машинами. Бо вже ніч. А на садибі ждуть люди. Багато вже туди поїхало. Пом'янути діда Андрія. Як велить звичай.

Юрій разом з Людмилою теж підійшли, Юрій несподівано прошепотів:

— Простіть, Петре Андрійовичу.

Карналь не збагнув:

— Що?

— Простіть усе.

— Не розумію тебе. Навіщо ці слова?

— Тут я зрозумів стільки, що й за ціле життя б не... Простіть...

Людмила плакала голосно, Карналь прихилив до себе її голову, заплутався в товстій вовняній шалі. Він знов тримався, мав триматися тепер довго-довго.

— Сідайте в машини,— сказав до всіх.— Просимо вас з Одаркою Харитонівною...

У батьковому дворі за довгими столами вже сиділо півколгоспу. Ще півколгоспу стояло на вулиці, коло воріт, повно людей у садку, у дворах Ковальських, Слісаренків, Живодьорів. Всі хотіли випити останню чарку за діда Андрія, сказати добре слово.

Довжелезний стіл у виноградній альтанці, стіл у хаті. Сяяння електрики. Батько завжди водив Карналя по садибі, хвалився: «Тридцять шість електролампочок». Навіть у курнику мав електролампочку. Як американський фермер. Світовий рівень. Сяяла електрика, густо зеленіло лапате виноградне листя, в хаті, де стіл накрито для рідних, Карналь із жахом побачив, що попід стелею, у вікнах, повсюди — тисячі мух. Ні вигнати, ні понищити, ні порятуватися від цих вісниць смерті, сірих, набридливих, нестерпних.

— Давайте вийдемо до людей,— сказав він і повів Одарку Харитонівну за той стіл, що в альтанці.

Старенька, схлипуючи, розповідала, як помер батько. Мучився ціле літо з ногою. Трохи й лежав, чого з ним не було ніколи в житті. «Як дід Корній,— подумав Карналь.— Той теж ніколи не хворів, прожив вісімдесят шість років, у сорок третьому, коли онук Женько приніс гранатний запал, дід вихопив у малого острашну іграшку — і відірвало руку не Женькові, а дідові. Діда повезли до лікарні за дванадцять кілометрів, і єдине, що він сказав лікареві, коли той обробляв рану, було: «Ой, їстоньки хочеться». А в вісімдесят шість несподівано заболіла нога, почервоніла, стала пекти, дід лежав на печі, стогнав: «О, моя ніженька!» За три дні помер. Гангрена. А в батька, виявляється, теж з ногою».

Карналь мав би спитати мачуху щось про недугу батькову, але не спитав, ждав, поки вона сама скаже те, що треба. Тут зайвого не говорять.

А казати й не було чого. Полегшало, забув, пішов знов у колгосп. На постійну роботу. В комору. Там вештається цілий день, а вдома теж. Тоді здумав почистити погріб. Все він йому здавався неглибоким. Поліз — ніхто й не бачив. Та як став вергати звідти глину — цілий самоскид, мабуть. І стало йому погано. Запекло під серцем, вирвав з себе, їсти нічого не міг. Все згадував Петрика, ждав. За ніч трохи покращало, тоді повезли в Світлогірськ до лікарні. Там уже й поїв трохи, і ніч переспав. А вранці прийшов лікар. «Ну, як вам, дідусю?» А він чи й чув, чи й ні, бо каже: «Підведіть мене до вікна. Може, синок їде...»

Карналь не бачив ні нової Світлогірської лікарні, ні молодого лікаря, ні сестри, але уявляв, як було того ранку, бо знав свого батька. Батько підвівся з постелі, спираючись на плечі лікаря й сестри, підійшов помалу до вікна, ніхто не знав: чи йшов живий, чи вже й мертвий. Тільки степ у вікнах, в очах, у серці. Тільки — син...

Мачуха говорила й говорила...

— Та все казав: «Як умру, то в труну мені під голови покладіть чарку срібну, сином подаровану, та пляшечку коньяку, та медалі мої трудові...»

Юрій підійшов непомітно ззаду, знов заскімлив над вухом у Карналя:

— Простіть, Петре Андрійовичу.

— Не будь дурнем,— сказав йому Карналь незлобиво,— сядь і слухай.

Зітхали жінки, в темних великих хустках, вічні зустрічальниці й проводжальниці:

— Як обмивали ж Андрія, а він, як хлопець. Тіло гладеньке, біле та гарне ж таке, аби не сива голова, то як молодий...

— Бо добрий чоловік був...

— А добрі й не старіють...

Карналь пішов поміж столами, мовчки дякував людям, що прийшли віддати шану пам'яті його батька.

Жінки носили й носили страви. Іскрилося в чарках. Притишений гомін стояв над обійстям Андрія Карналя, густо перетканий сяйвом електрики. В словах ніби й не вчувалося смутку — саме величання покійного. Який трудівник. Який активіст. Який відданий Радянській владі. Який добрий чоловік.

— Вже прокидаючись, знав, де воно й що...

— Все знав.

— Нікого й не питав...

— Відкривалося йому воно само.

— Де народилося, де вмерло...

— Хто де переночував...

— Де скрутилося, де змололося...

— Хто й що і як...

— У кого лихо...

— А в кого щастя...

— А в кого клопіт...

— І вже тебе спитає...

— І що тобі болить...

— І що докучає...

— І поможе...

— Як батько рідний...

— Усім батько...

Десь за північ той злий вітер, що вчора кошлатив у небі сонце, упав на землю, застрибав, затанцював, закрутився несамовито, засліплено, дико, але людей не розлякав, вони сиділи й

далі — гомін від них був такий щільний, що вітер, хоч як телесувався, не міг його пошматувати, лише стугонів, завивав од розпачливого безсилля.

Рано-вранці, за звичаєм, ще раз відвідали батькову могилу, випили останню чарку, Карналь попрощався з мачухою, з Зінькою, з секретарем райкому, з дядьком Дмитром, з братами, з Мишком-лісником, з Федором Левковичем, батьковим давнім товаришем і, коли можна так сказати, соратником по колгоспному руху, а тоді степові дороги вхопили в свої вузькі ложа машини: в один бік райкомівські, в другий київські. В одній Карналь з Людмилою, Юрієм і тьотею Галею і друга машина з Гальцевим і Олексієм Кириловичем.

А вітер гудів над усією Україною. Ніхто й не пам'ятав, здається, такого осіннього вітру ніколи. Скидав покрівлі. Рвав дроти. Валив опори високовольтних мереж. Ламав дерева. Нагаяв на береги воду в озерах і ріках. І летів, летів ошаліло не знати куди й чого, ніби гнаний усіма дияволами світу.

Машина здригнулася, мов напнутий парус. На мосту через Псьол її мало не здуло у воду, в Градизьку знову на них мало не налетів «Москвич», який цього разу вже виїздив з ресторану, але квапився, видно, так само, як і той, що завертав до ресторану вчора. Золотоноша промайнула зеленим завітреним видивом, золоті церкви Переяслава потопали у вітряній імлі, в Києві теж панував вітер такий, що з мосту Патона київські гори видавалися не зеленими, а ніби аж чорними.

— Завезеш мене на роботу,— сказав Карналь Юрієві.

— Може, не треба, батьку? — спитала Людмила.

— А що?

— Сьогодні, може, не треба?

— А коли?

Вийшов з машини, поринув у скажений вітер, який розбивався на смерть об скляні площини тисячовіконного притулку людської думки. Високі скляні двері самі відчинилися перед академіком, за дверима стояла незвична тиша, але він легко вчув у ній те, що віднині мало стати єдино близьким, дорогим, рідним, незамінимим: всемогутнє струменіння людської думки. «О спектре вселюдський, розуму сило святая!..»

3

У всі човни не знати як набирається вода, навіть коли вони цільнометалеві. Вода, теплява, якась несправжня, нежива, мертво бовтається на дні, між носом і кормою, в ній плаває сміття: тріски, кісточки від персиків, обгортка від цукерки, кольорові ганчірочки, насіння від дині, риб'яча луска, навіть риб'яче око, мов мертва перлина. Бр-р!.. Анастасія зачіпалася поглядом за ці дрібниці, дратувалася більше й більше, насилу гамувала в собі дике бажання стрибнути за борт

і попливти назад, до берега, туди, де залишили вони Карналя, загадково-мудрого чоловіка, що байдуже відвернувся від моря і пригноблено пішов кудись так само спокійно, як прийшов звідкись. Випадково натрапив на неї на березі, там і покинув. Щоправда, обіцяв прийти по обіді зустрічати їхню моторку. Але ж не прийде! Знала це напевне, тому й рвалося в неї в грудях безглузде бажання кинутись у воду і пливти до берега, наздогнати того дивного чоловіка. Ну, так? А тоді? Що тоді? І навіщо це все?

— Міг би прибрати в човні! — сердито кинула вона Жорі.— Гидко сидіти в такому бруді.

— А може, я забобонний! — засміявся той.— Приберeш у човні — ше втонеш. А я хочу жити сто років.

— Еге ж, може, він забобонний,— підпрігся й Костя Бегемотик, якому подобалося дратувати Анастасію.

— Помовч! — урвала вона його.

— А я знаю, чого ти така, а я знаю! — зареготав вдоволено Костик.— І Князь знає, поглянь, який він набурмосений! Він ревнує і думає, як зарізати свого суперника! Зарізати або втопити. Точно, Князь?

— Я не вмію плавати,— відбувся жартом Князь.

— Тому ти й утік з кавказького узбережжя на кримське? Аби не сміявся з тебе грузинський народ?

— Бегомотику, відстань від Князя,— попросила Костика Вероніка Глобус,— він добрий, будь і ти таким.

Але Костик, мабуть, від ранкового купання був настроєний агресивно. Полишивши Князя, він несподівано перескочив на Карналя.

— А тому дядькові страшенно кортіло попливти з нами, правда ж Анастасіє?

— Не вигадуй!

— Уявляю, як він десь у кущах рве залишки свого волосся...

— Ти можеш помовчати?

— Втратити нагоду побути в човні з такою дівчиною, як наша Анастасія!..

— Костику! — здивувалася Вероніка.— Ну, що з тобою?

Але Костикові будь-що кортіло порозважатися. Немилосердно фальшуючи, він загундосив: «Пусть неуда-ачник плачет!», так щоб належно обіграти і слово «неудачник» і «плачет», адресуючи, ясна річ, обидва ті слова залишеному на березі Карналеві, а тут: Анастасії.

Анастасії так і кортіло кинути: «Неудачник? А ти знаєш, що він — академік? Тоді як ти — лише продукт нашого доброзичливого суспільства, яке щедро роздаровує вищу освіту, часто не дбаючи про власні інтереси, а тільки вдовольняючи пиху недоростків». Та вона не хотіла сьогодні бути жорстокою ні до кого. Доля може стати прихильною до тебе, то треба бути й

самій доброю до всіх. Хай поспіває Костик Бегемотик. Не злякати б свого щастя, не зурочити...

Перевантажена моторка дрібно тремтіла, світ довкола розгойдувався більше й більше: море, небо, скелясті стіни берега, вершини гір, сховані серед кам'яного хаосу бухти. Розбійницька бухта, до якої вони пливли, виявилася окупованою галасливим племенем «дикунів», які проникли туди з суходолу, спустившись, видно, зі скель і закидавши всю вузеньку смужку берега своїми страхітливо напханими рюкзаками.

— Пливемо до Бухти-Барахти! — закричав з корми Жора-моторист, закладаючи крутий віраж побіля Розбійницької бухти. Спазматично згойднувся берег, конвульсії пробігли навіть по кам'яних скелях, а що ж казати про людське серце? «Ще далі,— майже розпачливо подумала Анастасія.— А навіщо? І куди? І чого?» Всі в човні видавалися такими чужими, ніби вперше їх побачила. Та ще отой Костик, що знов загундосив: «Пусть неудачник плачет!» Власне, цей Костик не вартий навіть образи. Хто він і що? Десь учився, сам не знав, що з нього буде, на всі запитання про свій майбутній фах відбувався напівжартом: «Мій брат — кінорежисер».— «А ти?» — «А мій брат — кінорежисер». Вероніка була коло Костика — і цим усе сказано. Є такі стулені докупи люди, мов дві сім'ядолі у квасолині. Жора жив морем і моторкою. Півроку обслуговував курортників, півроку — сплячки, як у ведмедя. Жив між сонцем і сонцем, як ота симпатична комашка сонечко, добрий, безжурний і, здається, безхисний, як і вона, Анастасія, або оцей молодий грузин Джансуг, що його вони охрестили Князем, хоч він займався далеко не князівськими справами: викладав філософію в інституті. Отримувати зарплату за філософію — хіба це не те саме, що платити молодим жінкам лиш за перемірювання нових убрань, а саме в цьому полягає заняття модельєрок, до яких ще недавно належала й вона сама.

В Бухту-Барахту проскочили крізь частокіл гострого каміння, що загрозливо стирчало з води, відлякуючи слабодухих, зате надійно захищаючи тих сміливців, які пробиралися в бухту. Костя й Вероніка з веселим галасом мерщій кинулися тягати на берег усе, що призначалося для шашлика, в своїй запопадливості вони ладні були винести з човна й самого Джансуга, Жора порався коло мотора, впівока позираючи на Анастасію, яка заклякло сиділа на своєму місці, чисто забувши про те, що треба сходити на берег, чи то не бажаючи зійти.

— Уже,— делікатно доторкнувся їй до плеча Джансуг,— ми припливли.

— Дякую, бачу.

— Треба було вмовити вашого знайомого попливти з нами. Він би приготував нам цей шашлик. Бо я справді, здається, не вмію...

— Хіба щастя в шашлику?

— Я теж думаю, що ні.

— Вам добре, ви філософ, а філософи завжди думають.

— Не тільки філософи. Думають усі.

— На жаль, не завжди. Іноді тільки відчувають. Особливо такі, як я.

— Попрошу на берег,— скомандував Жора,— судно ставиться на сушку.

— Воду вихлюпай,— попросила Анастасія.

— Не проси: сказав — забобонний.

— Я розпалю вам вогнище, Джансуг, згода? — усміхнулася вона до Князя, намагаючись напустити на себе веселість і безтурботність.

— А що від цього зміниться? — сумно сказав Джансуг, і не знати, що він мав на увазі: чи то своє невміння смажити шашлики, чи беззахисність перед агресивністю Кості Бегемотика і Вероніки Глобус, а чи тривожний настрій Анастасіїн, який хоч і не пробивався відверто назовні, але не міг приховатися від нього, бо ж філософи вміють прозирати в суть речей навіть неприступних для простих смертних.

Костя й Вероніка вже купалися.

— Анастасіє, до нас! Вода — божественна! Чудо що за вода!

Голоси звідусіль, і може скластися враження, то ти справді потрібна всім цим людям, що вони без тебе не можуть, а отже, ти щаслива? Якби ж то! Звичайна курортна гречність — не більше...

— Ви скупаєтесь, Джансуг? — спитала вона Князя.

— А коли втону?

— Тут, здається, неглибоко.

— Це здається лише тим, хто вміє плавати.

— Тоді я теж не купатимусь.

Він промовчав. Завжди приємно, коли гарна жінка жертвує задля тебе бодай дрібничкою.

— Я вже починаю мріяти, щоб мені вдався шашлик,— засміявся Джансуг.

— Будьте мужнім. Не лякайтесь невдач.

— До цього, власне, готуєшся вже від народження. А в мене ще й відповідна освіта. Саме не лякатися невдач.

Анастасія подумала, що така освіта пригодилася б сьогодні їй. Сьогодні? А чому не завжди? Хто іноді виграє, повинен би вміти й програвати. Вона сьогодні вже програла. Несподівано, неочікувано: було й нема. Не зуміла затримати. Не зуміла...

Взялася розпалювати вогнище, знадобився лісовий досвід. Джансуг дивився, як вона вправно викладає дрова, як готує розпалку. Жінка для домашнього вогнища? Ніколи б не сподівався, зустрівши таку на березі, в модному купальнику, з сучасною зачіскою, з уміло накладеною косметикою або вміло позбавленою косметики перед купанням. Сучасність навіть у кінчиках нігтів — і домашнє вогнище? Гай-гай...

Шашлики, як і слід було сподіватися, не вдалися. Напівсирі, гіркі від диму, в попелі, з піском і, здається, навіть з камінцями, вони досить віддалено нагадували продукт, призначений для з'їдання, та однаково були з'їдені, бо все злагіднило вино, яке лилося щедро й невпинно, і вже й цілий світ видавався барвистіший і прекрасніший, ніж був насправді, то що ж там казати про якісь невдалі шашлики!

Поки жували сирі шашлики й пили вино, то мовчки, то помуркуючи щось для годиться, погода непомітно змінилася, море взялося брижами, тоді побігли по ньому хвилі, а ще згодом, потемніле, якесь ошкірене, мало не озвіріле, воно прискочило до камінного частоколу довкола бухти, загриміло по той бік гострого каміння, нависло погрозою й неприступністю — не проб'єшся, не вислизнеш, не визволишся.

Джансуг перший помітив погрозливі прикмети, власне, перший сказав про те, що помітив, бо Анастасія стривожилася ще тоді, коли море почало брижитися.

— Вах-вах,— вдавано жахнувся Джансуг.— Що тепер з нами буде?

— Заночуємо в Бухті-Барахті! — радо закричав Костя Бегемотик.— А ми з Веронікою накупаємося од пуза в штормовому морі. Ну, красота!

— Треба їхати,— сказала Анастасія.— Яка може бути ночівля?

— Це мені дуже інтересно — їхати! — свиснув Жора.— Може, ви мені скажете як? У мене моторка, а не гелікоптер!

— Це твоє діло, Жоро, як їхати. Мені до вечора треба бути в пансіонаті.

— А де тобі ще треба? — закричав сп'янілий від вина й недосмажених шашликів Костик.

— Слухай, не кричи так, у мене вуха болять,— поскаржився Князь.

— І ти, Князь? — зареготав Костик.— І тобі хочеться в море? Але ж ти не вмієш плавати! Анастасія вирине, а ти втонеш!

— Я використаю тебе замість поплавка.

— Давайте повертатися, поки не розгулявся шторм,— звернулася до Жори Анастасія.— Ми повинні неодмінно повернутися.

— Інтересно, хто проведе мій човен крізь каміння? Може, Костю Бегемотика, Вероніку Глобус прив'яжемо до бортів замість автомобільних скатів для амортизації?

— Сам ти скат! — закричав Костик.— Скат і скот! Сам і прив'язуйся!

— А коли я тебе попрошу, Костику,— ласкаво звернулася до нього Анастасія.

— Попросиш? Про що?

— Щоб ти поміг Жорі.

— Поміг? Як?

— Ну, хіба я знаю? Провести човен. Вивести на вільну воду. Ти ж так плаваєш...

— А що! І плаваю!

— Я не дозволю Костикові,— заступилася за нього Вероніка.

— А ми вдвох з тобою,— сказав Костик.— Хіба ні? Вероніко? Давай покажемо цим інтелігентам!

Збиралися неохоче, з навмисною повільністю, так ніби ждали землетрусу або вибуху вулкана. Жора мурмотів, що в таку погоду з порту не випускають жодного човна, Джансуг кидав несміливі погляди на Анастасію, так ніби сподівався, що вона змінить свій намір, але сподівання його були марні. Море скаженіло більше й більше, воно вже клекотіло у вузькій горловині бухти, гриміло між гострих каменів, а над його безмежним простором нависало якесь темне гудіння, так ніби то гуло саме повітря і все небо. Костя і Вероніка всерйоз сприйняли Жорині слова провести човна крізь скелі, вони брьохнулись у воду, щойно моторка загойдалася на хвилі, зухвало кинулися туди, де телесувалося море, ще не збагнули, видно, з якою силою б'є вода з того боку об скелі, вірили в свою невразливість, у своє безтурботне щастя й везіння, і тільки тепер Жора збагнув увесь смішний трагізм тих двох безжурних плавців, закружляв моторкою по бухті, притишуючи оберти мотора, закричав до Костика й Вероніки:

— Ви що — жартів не розумієте? Ану — в човен! Ще мені з вами тут...

«Ще» додавалося до Анастасії, заради примхи якої він вимушений був рискувати і човном, і людьми, і, ясна річ, собою. Але Анастасія знов не зреагувала, не хотіла ловити ніяких натяків, сиділа глуха й сліпа до всього, окрім одного: повернутися, повернутися назад ще до заходу сонця, як вона обіцяла, хоч ніхто й не домагався тої обіцянки.

Костик підсадив Вероніку в човен, через нахилений борт зачерпнулося трохи води. Джансуг щось закричав майже лякливе, Жора засміявся, Костик не став одразу залізати й собі в човен, ще трохи потримався за борт, тим часом моторка опинилася вже коло горловини, за якою скаженіло море, враження було таке, ніби перед самими скелями з цього боку вода кудись зникла майже зовсім, утворилася глибока спадиста яма, по той бік якої круто нависала тисячотонна маса темнорозклекотаної стихії. Човна жбурнуло просто в ту яму, затягнуло, закрутило, Жора нічого не міг удіяти, навіть крикнути Костикові не встиг, а тільки скривився й скреготнув зубами, наступної миті моторку понесло між скелі, понесло боком, вона мовби й не доторкувалася до води, а летіла в повітрі, а замість неї у воді пірнув Костик, одна рука йому зірвалася з борту, він ще зачіпався за борт другою рукою, але вже, здається, трьома чи двома пальцями, якась сила давила на нього, заганяла глибше й глибше у воду. Анастасія заплющила очі, без слів замолилася в душі:

«Вирини, вирини, вирини!»,— коли за мить глянула туди, де перед тим конвульсивно дряпалися за борт Костикові пальці, побачила, як у повітрі майнула рука, яка ухопилася за борт, тоді помогла їй друга рука, в потоках води, яка витікала хлопцеві з рота, носа, навіть з очей, Костик наліг на борт, човен загрозливо перехнябився, різонув по воді, важке мокре тіло перевалилося просто на Анастасію, і саме цієї миті моторка в смертельному віражі обкрутилася довкола страшної чорної скелі й опинилася в гудучому просторі моря.

— Го-го-го! — зраділо загукав Жора, хоч його пасажири, приголомшені й перелякані щойно пережитим, ще не вірили, що врятувалися, їм ще й досі здавалося, що човен має потонути, коли й не отут, відразу по виході з бухти, то далі, вони ще не позбулися перестраху, для них однаково загрозливі були і скелі на виході з бухти, і перший темний вал води, який мало не розбив моторку, і кожна дика хвиля, що ошаліло мчала на човен з відвертим наміром потопити його, розтрощити, знищити. Анастасія, вся мокра від незграбного Костика, який навалився на неї і, тяжко відсапуючи, ще ніяк не міг прийти до тями, не робила спроб ні вивільнитися, ні відсахнутися, ні бодай трохи стріпнутися. Готова була на все, перенесла б будь-які незручності, неприємності, обіймала б навіть якусь слизьку морську потвору, не лякаючись її бридкого холоду, аби тільки пливти, пливти, пливти — і не втонути. Іншим разом — згода. Могла втонути, згоріти, задихнутися, розбитися в автомобілі, загинути в повітряній катастрофі. Будь-коли, але не сьогодні. Сьогодні вона повинна випливти з моря, добратися до того берега, на якому так необачно лишила вранці дивного чоловіка, власне, майже незнайомого, але... Думала тепер лише про той берег і про втомленого, якогось дивного, осамотненого чоловіка на ньому. Загадала: зустрічатиме — не зустрічатиме? Обіцяв — так. Але ж не обов'язково. Міг образитися, що з ним так недбало повелися. Але ж сам сказав: прийду зустрічати. І усмішка. Ніякова, горда, холодна, неприступна, презирлива? Так усміхатися не вміє ніхто в світі.

Костик незграбно вовтузився коло Анастасії. Пошарпаний і вичерпаний, переляканий вже, мабуть, до кінця дня. Хай би тепер спробував загундосити своє «Пусть неудачник плачет!». Не до того. Забув про все. Ще пробує знову й знову пережити свою смерть, яку бачив у спіненій воді горловини, між твердими скелями, відходить душею, пробує радіти порятунку і не знає, як те зробити. Анастасія згадала свою обіцянку про білий прапор. Могла ж забути!

— Жоро! — гукнула з невластивою для неї сьогодні бадьорістю, щоб трохи розвіяти пригніченість, яка запанувала в човні.— Маєш якусь щоглу?

Жора нахилився, пошукав у себе під ногами, показав коротке дюралеве весельце. Відпихатися від причалу — тільки й того.

— Давай хоч це!

Він подав, Анастасія показала очима Джансугові: візьми. Той узяв, не знав, що робити з веслом. Філософ і весло — нічого спільного. Анастасія подала Джансугові свою білу блузку.

— Прив'яжи, щоб не зірвало вітром.

— А чим?

— Ну, хіба я знаю? Знайди.

Знов треба було просити Жору. Той знайшов шматок дроту. Джансуг сяк-так прикріпив блузку до весла, ніяково всміхнувся до Анастасії: ніяк не міг збагнути, навіщо це. А чув же, як вона вранці обіцяла підняти над човном білий прапор. Невже в чоловіків така куца пам'ять? Чи вони слухають лише самих себе?

— Давай сюди! — скомандувала майже сердито. Підняла весло, біла блузка затріпотіла на вітрі, весло рвалося з рук, гуділо, мовби аж пригальмовувало човна, так що Костик поглянув угору майже злякано.

— Що ти вигадала? — спитав насторожено.

— Лежи, дихай,— порадила йому Анастасія.

У далеких бухтах витанцьовували маленькі людські постаті, заздрісно супроводжували поглядами відчайдушний човен, що самотньо боровся з несамовитістю моря, вимахували руками, так ніби хотіли злетіти, вирватися з несподіваного ув'язнення, полинути слідом за отими відчайдушними, що витріпочували перед усім берегом білим прапорцем визволення.

В бухтах людям нікуди подітися, нема де сховатися. Ув'язнені камінням і морем, вимушені сидіти там, поки вгамується стихія, ні на що не сподіваючись, нічого не ждучи, тільки заздрісно супроводжуючи поглядами чайок та отакі божевільні човни, як їхній. А в пансіонаті? Там, мабуть, вітер прогнав з набережної всіх, і навряд чи хто дивитиметься в море й запримітить тріпотіння їхнього білого крильця. Не буде й Карналя коло маленького причалу, бо й чому б мав становити виняток з усіх? І все ж Анастасія таємно молилася в душі: «Буде — не буде, буде — не буде...» Так у дитинстві обривала пелюстки ромашки, загадуючи те або се, завжди щось дурне, несуттєве, власне, й непотрібне. Тепер згодилася б ромашка, тисячопелюстковий небачений квіт, щоб обривати його довго-довго, щоб вистачило до самого берега, до причалу, до тої миті, коли вона побачить, переконається й або ж зрадіє, або... Відганяла від себе гіркі припущення, хотілося вірити, вірити, вірити... В що? І за яким правом? Дурна, дурна...

А там, на березі, куди мандрував її погляд, творилося щось небачене, непередаване й незбагненне. Безхмарне, виметене вітрами небо летіло безвісти в пронизливому синюватому світлі надвечір'я, затягувало в свій космічний нестримний рух зелені дерева з надбережжя, білі будівлі, лякливо прикриті здибленою червоною черепицею, зубці скель і вершини гір, які ще мовби

втримувалися мільйоннотонними базальтовими масами, але вже загрозливо перекошувалися, в мовчазних камінних зойках рвалися слідом за вітрами, за небесами, за отою пронизливою синявою, від споглядання якої в Анастасії заходилося серце і хотілося плакати, як малій дитині від власної незахищеності, від малості, від безсилля, від страждання й болю, бо нікому розповісти про те, що вона відчуває, дивлячись на незбагненну красу світу, яка просто не вміщується в її душі.

В човні з нею милі, прекрасні люди, але що їй до них? Жора сміливий і відчайдушний, як і належить морякам. Костик і Вероніка — добродушні, заглиблені в себе. Джансуг посеред розвихрених стихій має дбати про атараксію і адіафорію, заповідану ще старогрецькими скептиками. Вона з ними і не з ними. Для тої несамовитої краси, яка розгорталася попереду на суходолі і яку, мабуть, видно було лише звідси, з розсваволеного моря, вона повинна була мати поряд з собою когось іншого. Кого ж? Боялася признатися самій собі, і від того її страждання ще поглиблювалися, і мука її від споглядання летючого синювато-срібного світу ще більшала, а човен плив так тяжко, довго й повільно до берега, що здавалося: заблукав він у вічності й ніколи не добереться до свого причалу.

Від берега тим часом з двох боків напереріз моторці, яка потопала й виринала серед гігантських хвиль, кволо витріпочуючи білим прапорцем безнадії, помчали два могутні глісери рятувальної служби. Жора замахав Анастасії, щоб вона прибрала свій прапор, бо не хотів ганьбитися перед рятувальниками, він щось кричав і навіть тупотів ногами об днище човна, але Анастасія вперто тримала весло, глісери пролетіли побіля них раз і вдруге, звідти кричали щось у мегафони, Костик, уже окликавши, помахав їм заспокійливо рукою, але рятувальники не відставали від моторки і повели її до причалу в почесному ескорті, так ніби пливли в ній якісь надзвичайно поважні особи. Анастасія лише тепер згадала про свій «Петрі», захований десь серед рушників і одягу, мала б давно дістати апарат і зробити кілька знімків на згадку, а коли б опинилася на березі й упіймала в об'єктив картину супроводу глісерами пошарпаної штормом моторки, то ще й не знати, чи не одержав би такий знімок премію на одному з численних щорічних фотоконкурсів, влаштовуваних нині, здається, всіма газетами Радянського Союзу. Іноді людині хочеться забути про свій фах, не нагадувати ні стороннім, ні самій собі, зосередитися на чомусь іншому. На чому ж? Про себе Анастасія знала напевне, хоч і не зізнавалася сама собі. Коли згадала про фотоапарат і про свої фахові зацікавлення і коли уявно поставила себе на тому причалі, до якого крізь клекітняву моря пробивалися три човни, то мовби намагалася бодай у такий спосіб заповнити нестерпну порожнечу, яка відкрилася її очам, оту безнадійну пустельність берега, отой відчай і жах, що чекав на неї, на білий прапор розпачу,

який ще тримала в руках, виставляла, показувала. Кому? Вітрові, горам, ошалілому сонцю, що в затьмарених розвихреннях мчало безвісти, заносячи з собою всі сподівання?

В тому, як хвилі налітали на берег і з гуркотом розбивалися там, була якась непередавана велич. Та все змаліло, щойно Анастасія переконалася: Карналя на березі немає.

На причалі не було нікого. Карналь не прийшов. Обіцяв і не виконав обіцянки. Власне, ніяких зобов'язань, крім слова, але ж такий чоловік не кидає слів на вітер. Вітру такі люди теж не лякаються. Отже, не прийшов, бо не хотів. Навіть про це Анастасія не зуміла подумати, бо думати взагалі не могла в цю хвилину. Тільки бачила порожній причал, може, тому підсвідомо полинула туди, сама б там стала, щоб стрічати повернення з моря цих жалюгідних аргонавтів, цих невдалих поїдачів шашлику, цих водолюбів і водофобів (бо Джансуг який мав належати тільки до водофобів, ще й досі налякано мовчав і дивився на Анастасію зболено-спровиненими своїми чорними очима). Якби їй сказали, що в цей час Карналь уже підлітає до Парижа або що за тиждень він бачитиме так само розвихорене потемніле сонце, кваплячись у батькову смерть, вона не те що не повірила б, а тільки здригнулася б серцем від болю за того чоловіка, але, на жаль, знання того, що є і що буде незабаром, не завжди відкривається для тебе, ось і маєш каратися й мучитись непевністю, нездійснимістю надій, невтоленістю бажань. «Надежда — мой компас земной, удача — награда за смелость...» М'яка сумовитість голосу Анни Герман долала грізний шум моря, від спогаду про той прекрасний голос хотілося розплакатися, а може, панував у душі в Анастасії інший голос, голос Карналя, його постать, його очі? Яке ніжне й ласкаве було ранкове море і яке знесамовитіле тепер! Для деяких людських душ вода — це стихія відчаю. Віднині Анастасія мала б зарахувати себе до цих нещасливих.

Вона не помітила, що човен їхній уже був коло берега, не зауважила, як Костик і Вероніка, збивані з ніг хвилями, намагалися завести моторку до тихої бухточки, сиділа ще й тоді, як з човна все повиносили на берег і Джансуг, ніяково покашлюючи, пройшов коло неї раз і вдруге, не наважуючись нагадати їй, що треба виходити на берег. Анастасія мала кімнату в пансіонаті поряд з кімнатою Костика і Вероніки, Джансуг ще мав добиратися до наметового містечка «дикунів» на пустирищі коло виноградників, де він мав чорну «Волгу» і оранжевого імпортного намета і де знайшли пристанище також Анастасіїні «Жигулі».

— Знаєш,— сказав їй довірливо Джансуг,— не люблю моря. Такого, як оце, не люблю! Пробач, але не можу хвалитися. Не злякався, але не люблю. Ти розумієш?

— Хіба я тобі докоряю? — Вона подивилася на Джансуга майже співчутливо.— Не думай про мене, Джансуг. Не треба ніяких виправдань.

— Ми повинні повечеряти всі разом. Я запрошую всіх. Жора теж з нами.

— Ідіть. Я сьогодні не буду. Дякую. Може, пізніше знайду вас.

Вона майже відганяла їх від себе. Нетерпляче вичікувала, поки лишать її саму на причалі, хотілося бути самій на всьому березі, щоб ніде нікого, абсолютна пустка, вже коли порожнеча, то порожнеча! Накинула на себе легкий курортний сарафанчик, взяла сумку, напхану своїм майном, довго стояла на березі, стежачи за одинокими перехожими, поволі занурювалася у сутінь, хотіла самотності, щоб дати волю своєму розпачеві, але водночас жила надією! А може, може! Тоді повільно пішла в той бік, звідки ранком ішов Карналь; у гори, на круті вузькі стежки, повз рятувальну вишку, на якій уперто вдивлявся хтось у розбурхану темряву моря, повз віллу конструктора з її химерними башточками, сліпими вікнами, широкими терасами. Хтось темний з'явився на терасі саме тоді, як унизу проходила Анастасія, стояв довго й непорушно, мовби стежив за жінкою, проводжав її мовчазним поглядом, так само темний і самотній, як і вона. Хто там, угорі, занесений над усіма? Може, й Карналь. Гість того невідомого й невидимого конструктора-академіка. Академік у академіка. Холод науки і нічого людського. «В небе незнакомая звезда светит, словно памятник надежде...» Знов жив у ній рідний голос Анни Герман, ласкавий, ненабридливий, але й незабутньо прекрасний. Мабуть, надія повинна мати барву й звук цього єдиного на світі голосу. І вона живе завжди й вічно! Навіть для того темного чоловіка в його розпачливій самотині там, нагорі! Тепер Анастасія готова була заприсягнутися, що на терасі не Карналь. Не міг він там бути, не міг не прийти на берег, його немає ні тут, ні поблизу, він десь далеко. Де й чому — цього не знала, але відчувала, що так воно є, так має бути. І все ж хотіла б знайти його ще цієї ночі, ще нині, негайно, побачити бодай здалеку, просто знати, що він там чи там. Якийсь наляканий птах прокричав попереду в темряві, кликав за поворот стежки, за скелю, за море. Знайди його! Знайди! Вона кинулася туди, птах більше не подавав голосу, але тепер кричало щось у ній: знайди! Розгублена, вона повернула назад, знову опинилася коло моря, воно біло билося об берег, здавалося, що в чорноті ночі можна бачити навіть усі уламки, водорості, мертві тіла медуз, які несе вода на суходіл. Все викидає море на берег, не повертає лише втрат.

На асфальтованій набережній, в мертвому світлі ртутних ліхтарів, кутався в японську куртку високий тонколиций десятикласник. Один на весь берег, як і вона. Спитати? Розраяти хлопця? Втішити? А хто втішить її? І чи треба втішати?

Жінки не зносять неуваги, обурюються байдужістю, не прощають нехтування собою, найстрашніше для них — навіть не поразки, а неминучість їх визнання. Анастасія схаменулася над-

то пізно. Кілька годин блукання по темному березі, безглузде бажання бігти до приміщення дирекції, розпитувати якого-небудь чергового про академіка Карналя, ще безглуздіше, вже цілком дике бажання: стати в чергу до міжміського телефону-автомата й дзвонити до Києва. Кому, про що, навіщо? Не знала й сама. Спершу образилася в ній жінка, тоді, мабуть, від намагання виправдати свій настрій, прийшло інше: раз Карналь тут два тижні, а вона лише два дні, то, виходить, він господар, а вона гість. Господар мав би зустрічати гостя, але не зустрів. Тому вона й стурбована. А хто тут гість, хто господар? Щось підказувало, що з Карналем мало статися непередбачене, тепер вона вже була впевнена в цьому, лишалося довідатися, стверди-ти свої припущення, свій неспокій, свої побоювання. Як? Де?

Занесла речі до своєї кімнати, переодягнулася, пішла шукати друзів. На танцях чи в ресторані? Вибрала ресторан, без надії сподіваючись, що Карналь теж там, з радістю й полегкістю пересвідчилася у своїй помилці, знайшла тільки своє денне товариство, приєдналася до них, спробувала вдавати безжурність, випила трохи вина, танцювала з Джансугом, з Жорою, навіть з Костиком Бегемотиком, тоді, мовби їй щойно прийшла така думка, запропонувала всім піти до міжміського автомата й подзвонити до Києва до одного знайомого.

— «Пусть неудачник пла-ачет!» — знову загундосив Костик.— Анастасіє, ти розбиваєш серце не тільки поблизу, але й на відстані!

— Тоді навіщо ж вигадано телефон? — засміялася Анастасія.

— Мені шкода того чоловіка,— сказала Вероніка Глобус.

— Зате Князь повинен віднині полюбити телефон-автомат! — вигукнув Костик.

— Я не люблю телефонів,— ніяково всміхнувся Джансуг.

Анастасія подивилася на нього чи то здивовано, чи то з невисловленою вдячністю.

— Ти казав це про море,— нагадала вона.

— Не люблю моря і телефонів.

— А що ж ти любиш? — допитувався Костик.

— Слухай! — благально притулив руки до грудей Джансуг.— Чому ти весь час на мене нападаєш? Сократа звинувачували: ремісник Аніт, оратор Лікор, поет Меліт. Ти не ремісник, хай ним буде твій брат-режисер, ти не оратор, бо товстий для нього, не поет, бо не знаєш навіть чужих віршів. Тоді чому ти на мене нападаєш?

— Так ти ж не Сократ! — зареготав Костик.— А ще: боїшся моря.

— Я не люблю моря.

— Телефонів не любиш, моря — теж. Що ж ти любиш? Анастасію?

— Все, крім моря й телефонів.

Хоч була вже досить пізня пора, коло будки телефону-автомата понуро темніла майже безкінечна черга. Жора свиснув тихо й безнадійно.

— Один автомат на тридцять кілометрів узбережжя,— сказав він.— Білий чоловік може подзвонити тут тільки взимку, коли море починає замерзати коло берегів.

Костик метнувся туди-сюди, вмить усе розвідав, повернувся до друзів не так засмучений, як розвеселений.

— Є пропозиція! — закричав бадьоро.— Поставити в кущах Князів намет і в ньому ждати черги, відмічаючись кожні три години. Не мине й трьох місяців, як ти, Анастасіє, розіб'єш чиєсь серце по телефону.

— А сьогодні не вдасться цього зробити? — щосили намагаючись вдавати лукавість, поспитала Анастасія.

— Можу відкрити одну маленьку таємницю: телефон не діє!

— Як то?

— Дуже просто. Він набитий монетами, а ті, хто мали під'їхати й вибрати з нього гроші, або ж загуляли, або вже так перевиконали план, що вирішили культурно відпочити. Техніка-ка-ка!

— Тоді чому ж стоїть черга? — здивувалася Анастасія.

— На всяк випадок. А раптом телефон запрацює? Хіба не однаково, як відпочивати — чи в черзі, чи без черги? Повернеться чоловік з моря, буде йому хоч що згадувати. Скаже: от уже настоявся, так настоявся!

— Як це прекрасно! — не стрималася Анастасія.

— Що саме? — не збагнув Джансуг, якому тепер уже до кінця судилася тільки розгубленість.

— Те, що телефон набитий монетами! — Анастасія щасливо засміялася. Голос Анни Герман і далі співав у ній солодко й щемно. «Светит незнакомая звезда, снова мы оторваны от дома...» Може, й справді прекрасно бути іноді безнадійно відірваним від дому, від рідного міста, від знайомих людей, від усього на світі, і піддатися тільки цьому теплому вітрові над теплим морем, і пустити за вітром свою розпуку і свій дивний неспокій? Хотіла дзвонити безрозсудно, наївно, по-дурному. Кому? Хіба що милому Олексію Кириловичу, чоловікові, покликаному творити людям добро, не отримуючи нічого навзамін і ніколи не сподіваючись на це, бо добро — це його призначення на землі, форма вияву свободи, його обов'язок перед життям. Олексію Кириловичу, дорогий, чи ви не скажете мені? Чи не знаєте? Що сталося? Як опинився тут академік і куди міг зникнути так несподівано? Так багато запитань і всі безглузді.

У жартах і курортних розбалакуваннях проводжали Князя до його «маєтку», тоді Джансуг проводжав їх до моря, там ще довго стояли, жартували, підсміювалися одне над одним, безжурність, незатьмареність, життя чудове, вони молоді, все попереду, все життя попереду, минулого немає, саме майбутнє,

коли ж, нарешті, розійшлися і Анастасія опинилася в своїй кімнатці серед сотні сонних людей, де спав сміх, спали слова, спали надії, і мимоволі згадала все, що з нею сьогодні було, її охопив жах! Все майбутнє перескочило в минуле і вмерло там, знищилося навіки тільки оцим одним трагічним у своїй незбагненності й загадковості днем, який насправді мав би стати для неї днем озаріння, а став днем відчаю.

Заснути не могла, насилу дочекалася світанку, швидко спакувала свої речі, пішла до табору «дикунів», в сірих сутінках досить легко знайшла барвистий наметик Джансуга, відімкнула свою машину, запустила двигун. Джансуг виткнув з намету голову, кліпав сонно очима, нічого не міг збагнути:

— Анастасія? Що таке?

— Іду заправлятися.

— Рано. Всі колонки закриті.

— По дорозі до Сімферополя є чергова. В Білогорську. Цілодобово відкрита.

— До Сімферополя? — Він виповз наполовину з намету, сором'язливо прикрив піжамою лахматі свої груди, ніби не показував їх удень на пляжі тисячам людей, так само й Анастасії.— Ти їдеш до Сімферополя?

— Ну, ще не знаю. Треба. Негайне завдання редакції. Репортаж про найбільшу в світі домну...

Про домну вона вигадала лише тепер і зраділа своїй вигадці. Справді, чому б і не помандрувати до найбільшої в світі домни. Від найбільшого в світі відчаю до найбільшої домни...

— Ти справді? — Джансуг уже стояв коло машини, Анастасія теж вилізла з «Жигулів», усміхаючись, простягла йому руку.

— Так. Справді.

Він розгубився. Ще був знетямлений сном, ще більше — її несподіваним вирішенням.

— Слухай,— розгубленість не личить філософам, але він, мабуть, навіть забув про те, що філософ.— Ти знаєш що? Скажи, пам'ятатимеш мене? Ну?

— Пам'ятатиму. Ти такий...— шукала й не могла знайти належне слово,— ти ненабридливий, Джансуг, хоч і намагаєшся вдавати з себе набридливого. Пам'ятатиму... До побачення...

Потиснули руки, вона сіла, маленька машина майже нечутно покотилася вузькою вуличкою наметового містечка.

Втеча? Погоня? Позаду лишилося випадкове й несуттєве, попереду, за світанковою горбистою землею, лежала безплідна рівнина часу, пуста площина, безмірна й безнадійна. «В небе незнакомая звезда светит, словно памятник надежде...» Чи могла вона знати, що Карналь майже не спав тої ночі в середньовічному готелику мадам Таке, сповненому таємничих шерехів, пошептів, рипінь, зітхань і привидів, від яких плакав стокілограмовий італійський соціолог? Ах, якби ж то можна було все знати, вгадувати, розгадувати!

Зате Анастасія мала тепер мету, вона безмірно втішалася своєю несподіваною вигадкою про мандрівку до головної домни країни, вона помандрує в тепло і сонце, в безмежжя степів, серед яких зненацька, непростежено, мов вибухи людського титанізму, від якого завжди гордо підноситься твій дух, постають величезні міста, мало не в саме небо б'ють спалахами тисячоградусних температур доменні й мартенівські печі, конвертори бесемерів; змагаючись з небесними громами, гримлять кілометрові прокатні стани; спокійне море чорноземів увінчується несамовитими буйнощами сизо-червоних панівних барв Криворізького кряжа, химерними надбудовами рудників, циклонічними кар'єрами гірничо-збагачувальних комбінатів, які нагадують мовби картини новітніх дантівських фантазій, коли б такі були можливі насправді.

Чи можна замінити велич, яка скупчується, акумулюється в одній лиш людині, величчю загальною, приступною, безмірно щедрою? Перша лише доторкнулася до тебе, мов сонячний промінь, і зникла, полетіла далі, запрошує, обіцяє, розпромінюючись коли й не на цілий світ, то, безумовно, на всю твою країну. Ти запрошуєшся до Кривого Рога, туди, де постав один з символів твого часу, головна домна країни, небачена й нечувана споруда, яка виросла на краю криворізького степу, серед садків робітничого селища в такий небачено короткий строк, за який художники не встигають написати картини, а романісти — романи, народилася мовби сама собою, ніби приснилася тобі вві сні прекрасно-реальному, зматеріалізованому мужнім, творчим героїчним діянням твоїх сучасників.

Кривий Ріг лежить у самих глибинах придніпровських степів, за золотими пшеницями, соняшниками, кукурудзами, поля обступають тебе з усіх боків, пшениці стоять, як вода, вусаті ячмені щільні, мов щітка, соняшники й кукурудзи нагадують своєю зеленою несамовитістю щось тропічне.

Навіть найбільше поле завжди нагадує тобі чомусь ненаписану сторінку: така сама чистість і недоторканість землі й паперу, так само позірне безсилля людини перед неуявністю безмежжя праці й таке саме кінцеве торжество, коли після тривалих, упертих, неквапливо-наполегливих зусиль, після найвищого напруження творчих зарядів душі людина засіває зерном пшениці землю або зерном слів папір і отримує сходи, врожай, дарує людям плоди, красу, натхнення.

А що нагадує найбільша в світі домна? Адже ніщо їй не передувало, її ні з чим порівняти, вона мовби окремий світ, загадковий і самодостатній, неймовірно складний і по-своєму прекрасний, в ній обіцянка, надія, могутня безмежність, незбагненність, захват, і водночас усе це, зрештою, вміщується в категоріях суто людських: у вмінні, зухвальстві, точному розрахунку, самовідданості й героїчній наполегливості. Тут вражає все: і те, в який небачено короткий, сконденсований до

фантастичної щільності час споруджено домну, і зухвалість конструкторської мислі, і розмах усього створеного, і картини сміливого боріння людей з часом, з металом, з бетоном, і самий образ домни, могутній її силует, маревно-сизий здаля, твердочіткий зблизька, ніби навіть чіткіший за саму геометрію. Мимоволі розгублюєшся перед тією титанічною спорудою, незмога уявити, що зовсім недавно тут зеленіли тихі садочки, що будівельники формували бетонний «пень» домни просто посеред завалів жовтої глини, що перші кільця сталевого кожуха домни монтажники зварювали серед таких руйновищ і завалів багнюки, що найнесамовитіша уява не могла б тоді ще змалювати того гармонійного дива, яке постане тут незабаром.

Анастасія металася з своїм маленьким апаратиком, клацала, нотувала, зраділо загубилася серед величі, прагнула непомітності, хотіла забути про себе зовсім, віддатися споглядянню, свідченню, захватам і славленням.

Ця домна видавалася їй уже й не металургійним агрегатом, а чимось набагато величнішим саме завдяки своїй неповторності. П'ять тисяч кубометрів об'єму, чотири мільйони тонн чавуну на рік, висота робочого простору понад вісімдесят метрів, діаметр горна — понад сімнадцять метрів, під землею прокладено бетонні тунелі, по яких у домну течуть цілі ріки води, неоглядної товщини трубопроводи посилають з повітронагрівачів цілі океани повітря в «легені» печі, повітряний естакадний «міст», який кілометрово перекинувся між домною й гірничозбагачувальним комбінатом, подає в черево печі щодобово 500 вагонів шихти, спеціально збудована ТЕЦ свій струм віддає для складних механізмів і агрегатів, для комп'ютерів, які керують усіма технологічними процесами, для установок кондиціювання повітря, бо це вже й не звичайна домна, а щось мовби комфортабельний керований вулкан безперервної дії.

Збудувати все це і збудувати небачено швидко можна було тільки завдяки тому, що на будові з першого дня, з першої години не було ніякої непевності й невизначеності, все було запрограмовано, все завчасно обумовлено, все вирахувано з точністю до міліметра: діаметри, об'єми, розміри, вага, способи кріплення, монтажу, характер робіт, черговість спорудження об'єктів, висота прожекторних щогл для освітлення, потужність енергоблоків і компресорів для подачі стисненого повітря, типи кранів для монтажу (п'ятдесятитонні й стотонні), радіуси заокруглень на кільцевих бетонних автодорогах, кількість номерів на комутаторі оперативно-диспетчерського зв'язку і кількість місць у величезній робітничій їдальні, що вилискує нержавіючою сталлю, емаллю, склом і пластиками.

Ах, якби людське життя можна було планувати з такою точністю, з такою гармонійністю, з такою, сказати б, заданою наперед еталонністю, щоб воно, сягаючи найвищої завершеності

в кожному окремому випадку, водночас слугувало б своєрідним взірцем для всіх інших, передднем життя майбутнього!

Кілька днів, добровільно, за рахунок власної відпустки, втомлюючись і виснажуючись до краю, металася Анастасія в Кривому Розі, готувала матеріал, від якого прийшов би в захват навіть її незворушно-скептичний редактор, зустрічала й проводжала майже всі робочі зміни, харчувалася в робітничій їдальні, в гарному готелі соцмістечка, здається, навіть не бувала, бо забула й про сон, аж врешті вимушена була визнати: від туги й розпуки не порятує тебе ніщо.

Знов і знов пливла вона в гудучому морі, бачила за здибленою знесамовитілою водою порожній причал, знову переживала свій біль, не приймала ніяких виправдань, не хотіла знати ніяких причин. Бо ж слово було дане. Без примусу, без випрошувань і благань. Добровільно й легко. Таке слово не порушують. Та ще так мовчки, загадково, без пояснень. Винний той, хто не прийшов. Не прийти може жінка. Чоловік — ніколи. Жінки завжди мають слушність. Як тирани й диктатори. Вона — диктатор? Сміх і гріх!

Замкнувшись у готельному номері, Анастасія спробувала впорядкувати свої журналістські враження від нового світу, який відкрився їй тут, але вимушена була зізнатися, що воліє впорядкувати хіба що власний відчай, так ніби на це є якась рада. Найдивніше: ніяк не могла збагнути, чому в ній стався такий жахливий струс од тієї, власне, зовсім незвичайної пригоди на морі. Що вона Карналю і що їй Карналь? Випадково довідалася про його існування. Випадково познайомилася. Без захватів, навіть без найпростішого вдоволення. Такий чоловік коли й не відлякує, то викликає почуття ворожості або просто байдужості. З часу знайомства взаємини їхні були, сказати б, випадково-пунктирні. Ледь помітні. Щоправда, та безглузда ніч, коли довелося рятуватися від нахабного Кучмієнка. Мабуть, тоді пролетіло щось у нічному телефоні між двома самотніми людьми і... Пролетіло? Але це може сказати вона лише про себе. А про Карналя? Вхопилася за його обіцянку на березі, мов за свідчення чогось давнішого і вищого. А коли то була просто ввічливість?

Але не переконувало Анастасію навіть це. Навпаки — обурювало. Бо ввічливість хай для інших — не для неї. Іноді хочеться бути егоїсткою. І коли це найвирішальніша хвилина життя, то хто стане докоряти тобі за самолюбство. Анастасії ж чомусь здавалося, що саме той день мав стати найвирішальнішим для неї. А що приніс? Відчай. У самозасліпленні й наївності вона зраділо вхопилася за випадкову рятівну думку поїхати сюди, до найбільшої домни в світі. Але вже першого ж дня переконалася, що люди несуть сюди не свій відчай, а справжню велич і піднесеність. Так само, як на Єнісей і Самотлор, на БАМ і в космос. Засоромлено сховалася в готелі, цілий день

писала текст для своїх знімків, шматувала папір, готова була розшматувати саму себе. Ну, чому, чому так? Двоє людей шукають одне одного в безмірі часу, але в різних площинах спільності. Ось ідуть назустріч з простягнутими руками, ось лиш зворухнути пальцем і доторкнутися, та не знаходять одне одного, не доторкуються, розходяться невпинно, безнадійно, може, й навіки, щоб стати, як ті легендарні піраміди тривання, що їхні вершини мають стесуватися черканням пташиного крила раз на тисячу років. Камінь може терпіти й тривати, людина — ні. Вона створена не для терпіння. Людина взагалі — це одне. А жінка? Може, створена для приниження? Зазнати щасливого приниження з коханим чоловіком — для цього варто жити. Ага, з коханим! Слово знайдене, та не для неї і не для цього місця.

Анастасія швидко відшукала якесь із своїх вечірніх убрань, причепурилася коло дзеркала, рішуче спустилася сходами вниз до ресторану, який гримів модними мелодіями щоночі, але ще жодного разу не привабив її, не зацікавив ні як молоду жінку, ні навіть як журналістку, що повинна знати життя у всіх його найнесподіваніших проявах.

Звичайно ж, у ресторані не було жодного вільного столика! Але на відміну від столичних ресторанів не стовбичив тут за скляними дверима товстий злинялий швейцар і не тицяв тобі межи очі таблички: «Місць немає». Тут двері навстіж, тут свобода пересувань, веселих юрмовищ, безжурного вистоювання попід стінами й між столиками в очікуванні чергового танцю, перший такт якого мовби вмикає щось у цих молодих дужих тілах, запрограмованих на солодкий автоматизм рухів, на ритмічний код щастя й безжурності. В такому місці найлегше загубитися самій і згубити свою самотність. Нікому не заважатимеш, не набридатимеш, ніхто не помітить тебе, бо тут усі спаровані, всі пов'язані завчасною домовленістю, схильністю, симпатією. Однак Анастасія ніколи не належала до тих, кого не помічають. Переконалася в цьому й тут, бо щойно переступила поріг великого ресторанного залу, з самого центру розтанцьованих пар, з найбільшого вировиння вискочив високий жилавий юнак у джинсах і в досить чудернацькій кофті, вклонився перед Анастасією, гнучко пройшовся, змахнув рукою.

— З вами чи для вас?

— Принаймні не зі мною.

— Тоді для вас!

— Чи не занадто швидко?

— Для такої жінки — ні!

— Попереджаю: я вас не примушувала.

— Добровільно!

— Вірите в добровільне рабство?

— Тільки в свободу! А краса — це свобода!

Він не дав їй нічого казати більше, замахав здаля до оркестрантів, ті, видно, знали його, бо з півтакту відразу перейшли

на інше, щось модно-столичне, спазматично-модерне, пари збилися з темпу, деякі негайно перебудувалися, інші відсунулися вбік, утворилося трохи вільного простору, яким негайно заволодів жилавий хлопець, виказуючи несамовите відчуття ритму, вже, мабуть, і не для Анастасії і всіх зібраних у ресторані, а для самого себе, маючи найвищу втіху від своєї гнучкості, молодості й розкованості.

Хтось став коло Анастасії, став несподівано, великий, важкий і водночас страшенно несміливий. Здавалося, навіть не дихає. І страшенно переживає за свою тяжкість, через яку ніколи не дано йому зрівнятися з отим жилавим веселим дияволом, що заповнив уже весь простір, відіпхнувши всіх танцювальників на далекі периферії залу.

— Він тут завжди отак... Для всіх гостей танцює... І робота його не бере...

Говорив той, що поряд. Анастасія повела оком убік. Коло неї стояв Совинський.

4

Є слова мовлені і слова писані. Для тих і для тих існує властивий час, означуваний і визначуваний чи то законами людської поведінки, а чи й законами самого буття. Карналь якось навіть не уявляв, якими недоречними, болісними, іноді обурливо-нетактовними можуть бути слова мовлені. Коли вийшов з гнаної розшалілим вітром машини і сховався за скляними дверима конструкторського корпусу, підсвідомо сподівався бодай на короткий час у своїх звичних клопотах сховатися від болючих думок уже про дві смерті — Айгюль і батькову,— ішов до людей, які ще не знали про його нове горе, а коли й довідаються, то намагатимуться порятувати тебе не пустими співчуттями, а передовсім невразливістю мислі, що приходить як милостивий дар за тривалі й уперті труди самоусвідомлюючого розуму.

Він привітався з секретаркою Діною Лаврентіївною, яка все знала, але знала й те, якими недоречними можуть бути нині слова, і тому тільки сумно глянула на Карналя, і він був вдячний їй за ту сумовиту мовчанку. По відеоселекторному зв'язку він привітався з головним інженером, з ведучими конструкторами, з виробничими дільницями, тоді провів коротеньку нараду з керівниками, так ніби відсутній був лише день-два, а не кілька тижнів. Власне, кожна справа, належно й розумно налагоджена, продовжується навіть тоді, коли тебе немає, навіть по твоїй смерті. Бо робиш не сам, роблять усе люди, помічники, співробітники, соратники, висловлюючись урочисто. Можна було навіть наперед вгадати, хто скаржитиметься, хто бурчатиме, хто вихвалятиметься. Головний інженер поскаржився на неполадки в новому цеху логарифмічних лінійок, де змон-

тували імпортне обладнання, але представники зарубіжної фірми заявили, що їхні машини в такому режимі не працюватимуть, і почали вимагати умов мало не санаторних. Заступник по кооперації спробував був перелічити всі ті з п'ятисот підприємств-постачальників, які вчасно не дали деталей для обчислювальних машин. Заступник по капітальному будівництву метав громи на фінансистів, які цілими пригорщами сиплють кошти для тих, хто їх неспроможен освоїти, натомість вічно затримують асигнування для людей справді оперативних і ділових. Шість мільйонів бухгалтерів підраховують зарплату, вишукують економію, щоб одержати за це премію, планують сировину, матеріали, всі різновиди благодаті й навіть божі милості, а ти сиди і жди.

Карналь терпляче вислухав усе, співчував, де треба, обіцяв допомогти, нотував, радив, тоді, мовби забувши, що Гальцев був разом з ним у селі, переключився на відділ нових розробок і з запізнілим каяттям пригадав усе і вже хотів, перепросивши конструкторів, закінчити відеолітучку, але Гальцев був на місці й спокійно доповів, що в них усе йде за графіком і за місяць вони сподіваються разом з наладчиками довести до кінця роботу над машиною 1030. М-1030 була нова обчислювальна машина, над якою відділ Гальцева працював уже рік. У Гальцева були зібрані всі такі, як і він сам. Худорляві мислителі, вилицюваті таланти з хижими очима зарозумілих студентів-відмінників, сором'язливі генії, унікальні юнаки, в яких дивним чином поєднувалося мислення суто наукове з технічною обдарованістю. Карналь, який, власне, так і лишився на все життя тільки теоретиком, часто відчував свою цілковиту безпорадність поряд з Гальцевим та його «командою», яка буквально щороку видавала нову конструкцію машини, «пробивала» її в серію і «фірму». Карналя щоразу хвалили за це, а він сам тільки ніяковів і ждав того дня, коли зможе нарешті знов стати тільки вченим, передавши все це безмежно складне господарство лобатому сором'язливому Гальцеву.

«Це ж він кинув усе і поїхав за півтисячі кілометрів»,— лише тепер збагнув Карналь, здивувавшись не так самому вчинкові Гальцева, як новій несподіваній якості його характеру, що відкрилася завдяки цьому випадкові. Бо досі на Гальцева всі, в їх числі й сам Карналь, дивилися мовби на якусь розумну машину, абсолютно позбавлену людських почуттів. Але от з одинадцяти заступників саме цей, наймолодший, здавалося б, найвідірваніший від буденних житейських пристрастей, кидає все і їде, щоб поховати Карналевого батька, сказати людям, якого сина виростив цей батько. І це чоловік, який давно вже став над народженнями й смертями, який, не лякаючись хаосу й безнадії життя, сміливо кинувся на змагання з невпорядкованістю світу, зухвало замахнувся на майже неможливе: підкорити, організувати, математично й технічно

згармоніювати несамовитий хаос буття, поширити можливості людини, піднести її. Обчислювальна машина 1030. Власне, скромна машина, всього сто тисяч операцій на секунду (а є вже такі, що дають мільйон!), зате надзвичайна надійність у роботі, головне ж: максимально скорочені втрати часу на вводі й виводі інформації, бо скільки ще сьогодні випускається обчислювальних пристроїв, у яких весь ефект знищується саме через недосконалість наших засобів спілкування з ними. Нагадує годинний політ на реактивному лайнері, коли до аеродрому доводиться добиратися три години.

На машину Гальцева, ще навіть недокінчену, вже надійшли заявки від зарубіжних фірм, ще місяць-два, і перші акуратні блоки, дбайливо запаковані, покинуть склади готової продукції, а лиш подумати: скільки вмістили в себе оті блоки людського думання, людської праці, вміння, обдарованості, довершеності, технічного артистизму. Двадцять п'ять тисяч конструкторських форматок, сотні тисяч робочих креслень, праця тисяч людей, допомога розумних електронних пристроїв, автоматики, чудеса техніки, останнє слово, останній крик, найвищі досягнення... І все це з усвідомленням того, що відразу треба братися за розробку конструкції нової машини, бо ніщо так швидко не старіє сьогодні, як найновіша техніка і передовсім електронно-обчислювальна. Покликана максимально пришвидшити темп життя і діяння, вона мовби скорочує вік власного тривання, прямує ніби до рівня метеликів, з їхнім одноденним життям, і люди свідомо йдуть на це, не маючи іншого виходу, а покликання конструкторів обчислювальної техніки стає водночас і найвищим призначенням на землі, і найтяжчим прокляттям, і ще й не знати, чи не буде занесено їхній фах до найшкідливіших і найнебезпечніших поряд з уже відомими.

Всі ці думки мали б промайнути в голові Карналя, щойно він почув заклопотано-діловий голос Гальцева, але вони не промайнули: просто давно вже були в нього, думалося й передумувалося безліч разів, а сьогодні він хотів подякувати Гальцеву за все, що той уже зробив тут і ще зробить, а також за велику людяність, яку він виявив і за яку слід було б подякувати ще вчора там, у селі, або сьогодні, коли сідали в машини.

І несподівано зазнав дивного відчуття, коли слова безсилі. Бути з людиною поряд, доторкуватися до її руки, бачити блиск очей, чути її голос, теплий голос з теплого горла і не сказати нічого, а лише тепер, коли відокремлений холодною відстанню, гарячково шукати слова, які б кинув електричним сигналам, аби вони понесли їх і донесли... Яке блюзнірство.

— Я буду у вас згодом,— сказав він Гальцеву.

— Не турбуйтесь, Петре Андрійовичу,— заспокоїв той,— у нас усе йде нормально.

— Не хочеш, щоб я подивився?
— Та ні... Але ж...
— Жаліеш мене? Не треба.
— Просто в нас усе гаразд.
— А директор це ніби аварійна команда? Для свят не годиться?

Гальцев тактовно промовчав.

— Ну, пробач,— буркнув Карналь, знаючи, що всі учасники відеолітучки спостерігають цю сцену.— Навідаюсь у зручний час. Для себе і для вас.

— Дякую, Петре Андрійовичу,— стримано мовив Гальцев.

— Дякую тобі, Гальцев. При всіх і за все.

Без попередження Карналь закінчив директорську літучку, знеможено відкинувся на спинку крісла. Невже все те, що він пережив учора, сталося насправді? І чому людині судилося переживати стільки смертей? Невже не досить смерті власної, яка неминуче жде тебе і про яку не думаєш ніколи у великому розгоні життя, де місце твоє визначається зусиллями, здібностями й чесністю, але де, виходить, не існує міри страждань? Невпорядкованість життя? Ні, це слово не пасує. Мимоволі доведеться вжити інших слів: ірраціональність, сліпа стихія. Відкривається тобі так само, як справи остаточні, перед якими все безсиле, і який же високий дух треба мати, щоб не зламатися, не вжахнутися перед тими нездоланними силами. Що всі електронні машини світу супроти дикого хаосу випадковостей, хто може визначити шляхи кожної людини, і кому дано впізнати майбуття? Десь, може, вмирають з голоду ймовірні генії, нерозгадані світлі таланти, скинуті на саме дно існування, сіра буденність пожирає здібності людські, ковтає їх невситимо й невпинно, дріб'язок, метушня, підступність, злочинна байдужість, прибираючи личини благопристойності, щосили видряпуються на поверхню буття, мільйони лікарів, сотні лауреатів Нобелівської премії, а людина хворіє більше, ніж будь-яка з живих істот на землі, ми замахуємося на конструювання цілих світів, знетерпеливлено ждемо того дня, коли матимемо (чи ж матимемо насправді?) штучний інтелект, а тим часом неспроможні створити навіть найпримітивніший одноклітинний організм і ніколи його не створимо. Його думки не відзначаються бадьорістю? Згода. Та вже нічого тут не вдієш. Так усе складається. А може, то його характер. Або надмірна освіченість, яка іноді шкодить у щоденному житті, примушуючи тебе на кожному кроці до пошуків мало не абсолюту. Як то в Бекона: «Стосовно ж низьких або навіть відворотних речей, що про них, як сказав Пліній, можна говорити, лише попередньо попросивши дозволу, то й вони повинні бути прийняті в історії не менше, ніж найпрекрасніші й найкоштовніші. Бо те, що гідне буття, гідне також знання, яке є зображенням буття».

Те, що гідне буття, гідне також знання. Може, тоді, по війні, після випробувань майже інфернальних [1], він несвідомо запрагнув порятуватися від болю й переживань у мертвих полях математичних абстракцій, обираючи собі фах і призначення? Справді-бо, невтаємниченим завжди видається, ніби абстракція абсолютно пуста: в ній ні болю, ні урази, ні захвату. Єлісейські поля блаженної байдужості й незацікавленості долею всього сущого. Та коли входиш у цей світ чисел, коли осягаєш цю фантастичну механіку співвідношень, зв'язків, зчеплень, монтувань і зіставлень, коли усвідомлюєш незміриму велич цієї самодостатньої на перший погляд техніки мислення, то відкривається тобі те, що мало відкритися одразу: немає нічого в діяльності людській, що не було б заховане, навіки ув'язнене в пастку розклекотаних пристрастей подібно до того, як вловлюється мільйонноградусна плазма в безвиході могутніх лазерних ударянь.

Лине і в'ється коло нього безтілесна мара, що виринає з хаосу страждань і приречень, а він стає геть безсилий, мов у перший день після свого народження, хоч іще недавно зухвало замахувався навіть на непорушні закони природи. Власне, він ніколи не вмів узгодити дисципліну систематичних знань з природною вразливістю, яка примушує тебе по-хлоп'ячому завмерти серцем, начувши в нічному завихреному першими весняними вітрами небі сполохане курликання журавлів, або заклякнути в подиві перед першим несміливим листочком на білій березі. Він ніколи не переймався думкою: що б зробили на моєму місці Юлій Цезар, князь Кропоткін або Че Гевара?.. І ось тепер після таких незносно тяжких ударів долі, як смерть Айгюль і батькова смерть, чи може він не страждати, неправдиво похваляючись загартованістю і впорядкованістю духу, що мала б настати від багатолітнього споглядання ладу в числових співвідношеннях? Ніколи! І треба це визнати не тільки перед самим собою, а й перед людьми, і люди зрозуміють тебе і простять тобі хвилину слабості, бо ти не втікаєш від них, не замикаєшся в своєму горі, а шукаєш спільності їхньої, прагнеш притулку в світі, визначеному тобі й твоїм товаришам, освяченому святою силою розуму. «Та вороття туди, де все в первооснові, шукає світ, народжуючи числа. Ладнає урочистий рух планет, і світло славити відшукує секрет у думці, в мірі, в музиці і слові, в любовних безмірах, в могутній силі смислу». Коли й справді людина приречена знаходити страждання, то одне з її призначень має бути: визволятися від них. Батька твого немає більше, але він лишився в тобі вічним наказом робити людям добро і найвищим відчуттям дисципліни. Помер батько, і мовби вмерла відповідальність твоя перед цілим світом. Незносне відчуття. Цивілізація безбатченків —

[1] Пекельних, потойбічних.

найстрашніше, що можна уявити. Але завжди має жити в тобі вічна підзвітність перед батьковою пам'яттю. І саме тепер зобов'язаний ти вміти побачити порядок за видимим безладом, красу в позірній бридоті, моральну глибину під зовнішнім сум'яттям. В собі й усіх інших. В собі й у інших.

Тиша огортала Карналя така, ніби все довкола зникло. Тиха тінь доброти людської прилинула до просторого приміщення і стала на чатах. Ніхто не турбував директора, бо вже всі, мабуть, знали про його нове горе. Лихі вісті летять на великих крилах. Всі знають і співчувають. А він не звик до співчуттів. Найбільше доброчинство в суворості суджень, а не в поблажливості. Всі пояснювали це його академічною вимогливістю, а Карналь міг би сьогодні признатися, що то задавнені замашки ще дитячої жорстокості. Згадалося несподівано далеке-далеке. Як у діда Корнютки померла дружина, баба Корніїха, і дід, маленький, нещасний, зламаний горем, з досвітку до смерку сидів на призьбі, голодний, невтішний, вигойдувався, ніби бажаючи заколисати свою невтишиму розпуку, стогнав: «О моя голубонько! О моя ріднесенька! О що ж я без тебе робитиму!» А вони, малі хлоп'яки, визираючи з-поза тину, свистіли, реготали, знущалися з дідового горя, неспроможні збагнути цього страшного почуття, цілковито заполонені своєю безжурною дитячою жорстокістю. Тепер, згадавши той випадок через чотири десятки років, Карналь навіть почервонів і гірко каявся в душі, хоч і розумів, яке недоречно-запізніле це каяття мало не через півстоліття. Каяття має ціну тільки тоді, коли воно вчасне. А так — це однаково, що відібрати життя в людини, звинувачуючи її в найтяжчих гріхах, а через сто років оголосити її героєм. Соромитися ніколи не пізно. Каятися — навряд.

Нечутно ввійшов Олексій Кирилович. Як дух. Карналь мимоволі здригнувся. Звик до думки, що він сам і що сьогодні його вже ніхто не потривожить ні телефонним дзвінком, ні появою, ні словом. Завжди остерігався нав'язувати свою селянську психологію ставлення до праці своїм співробітникам, яким повинен бути гарантований точно окреслений робочий час, тоді як селянин ніколи не знає розкладу годин, бо над ним вічно тяжіє необхідність підкорятися ритму пір року, законам проростань, дозрівань, часові збирання плодів, там плануються не дні й тижні, навіть не місяці й роки — наперед розписано все життя, і це дає особливе відчуття свободи, відоме тільки тим, хто бачив, як колоситься пшениця, чув, як гупають доспілі яблука в садах, вдихав холодні пахощі осінньої калини. Для себе Карналь ніколи не встановлював ні робочого дня, ні вихідних, ні свят, але суворо стежив за дотриманням у інших, надто підлеглих. Тому сьогодні несподівана поява Олексія Кириловича збентежила його ще більше, ніж розмова з Гальцевим.

— Олексію Кириловичу,— сказав тихо Карналь,— а вам навіщо сьогодні тут бути? Вам же стільки дісталося за ці дні.

— Дісталося? Мені? — Олексій Кирилович аж зупинився від несподіванки і виставив навпроти грудей папку з листуванням, так ніби оборонявся.— Петре Андрійовичу, ну що це ви таке? Про що?

— Вже коли ми обидва тут, то обійдемося сьогодні без листів, навіть негайних.

— Я тільки телеграми. Найважливіші. Тут від Пронченка службова. Також від його родини. З Москви. Академія наук. Міністерство...

Карналь зазнав майже відчутного болю від самого переліку. Слова мовби роз'ятрювали рану його спогадів. Не треба, сьогодні вже нічого не треба!

— Дякую, Олексію Кириловичу, залиште тут телеграми. Не треба перелічувати. Я хотів сказати: мабуть, не треба слів сьогодні.

А в самого вперто крутився в голові рядок чийогось вірша: «Коли я говорю, то говорю словами... Коли я говорю, то говорю...» Так пізнаєш цінність слів мовчазних. В них є потрібна стриманість, бо від надміру слів тане матерія світу.

— Там до вас Кучмієнко,— кладучи папку на стіл сказав Олексій Кирилович.

— Кучмієнко? Я думав, він десь на морі.

— Ні, тут.

— І весь час був тут?

— Так.

Тільки тепер Карналь зрозумів, що навіть у найтяжчу для себе хвилину все ж мав якусь полегкість: не спіткався йому в цей час Кучмієнко. Та й не міг спіткатися, бо панічно боявся смертей і похоронів, навіть коли загинула його Поліна, то вдав такого зрозпаченого й убитого горем, що не поїхав на кладовище, обставившись лікарями й медсестрами. Кучмієнко належав до тих обмежених і примітивних душ, які гадають, що їм даровано на цій землі безсмертя і тому смерті чиїсь, чужі для них — річ не варта уваги і навіть згадувань, зате сама думка про можливість власної смерті обурює їх безмірно, через що вони уникають будь-яких розмірковувань про справи остаточні, бездумно підкоряючись автоматизму щоденності, так ніби вже й не люди це, а щось рослинне, або навіть закинуте сліпим випадком у людське середовище з мертвого царства мінералів.

— Чого йому? — спитав Карналь.

— Він же нікому ніколи... Я насилу втримав. Сказав: негайні телеграми. Налякав Пронченком. Тоді він відступив.

— Пригрозивши, так?

— Петре Андрійовичу, це все такі дрібниці. Даруйте, коли що не так. Я піду. То як з Кучмієнком?

— Однаково ж не втримаєте його навіть об'єднаними зусиллями.

— Я б міг. Слово честі, міг би...

— Давайте відкладемо це, Олексію Кириловичу. Нам з вами сили ще знадобляться.

Заміна Олексія Кириловича на Кучмієнка відбулася майже миттєво. Кучмієнко влетів до кабінету розтріпаний і зрозпачений. Збоку могло б видатися, ніби горе спіткало саме його, а не Карналя. Розмахнув руками мов для обіймів, хоч і знав, що Карналь у обійми не кинеться. Ще від порога пронизливо-плачливим тоном, майже ображено Кучмієнко мерщій висловив своє співчуття. І не просто, як усі, а глибоке.

Тільки тепер дано було Карналю до кінця зрозуміти, якими недоречними іноді можуть стати слова мовлені. «Коли я говорю, я говорю словами». Це стосувалося тільки Кучмієнка. Завжди, набридливо і вперто. Чоловік, який примудряється говорити більше, ніж міг би сказати насправді.

— Міг би не тільки співчувати,— нагадав він Кучмієнкові, натякаючи на те, що в'яжуть їх не самі тільки службові взаємини.

— Розумію! — вигукнув той, б'ючи себе в груди товстим кулаком.— Караюсь і проклинаю свою нікчемність! Але ж повір, Петре Андрійовичу, я буквально вбитий був звісткою! Поворухнутися не міг. Повинен був помогти тобі, Людмилці помогти, а сила вся — наче в пісок! В пісок — і край! Непристойно, а що тут удієш...

— Не треба,— зупинив його самобичування Карналь,— я ж не докоряю тобі. Сказав просто так... Юрій був зі мною...

— Юрій — балбес. Що він розуміє?

— Що треба, зрозумів. Безслідно таке не минає ні для кого.

— Знов натякаєш на мене?

— Сказав же: ніяких натяків. Не до цього мені.

— Дивуюсь і захоплююсь твоєю твердістю, Петре Андрійовичу! Оце незламність! Як колись казали? Більшовицька. Після такого — і ти вже тут, на роботі, проводиш директорську літучку. Я слухав, дивився і — знаєш? — аплодував у думці.

— Заїхав сьогодні на роботу, щоб ти мав змогу висловити своє співчуття.

— Петре Андрійовичу, соромся! Та я б до тебе і додому, і будь-коли! Не знайшов би — телеграмою! Телеграму, до речі, я теж послав. Телеграма — документ. А живе слово — це душа. Ми ж з тобою так давно і міцно пов'язані, що тут без душі ніяк... Робота з'їдає все, так і людину може зжерти, а хіба ж ми з тобою колись не дружили по-справжньому, згадай університет, нашу кімнату з видом на Париж і Стамбул, наші безсонні ночі, наші сидіння в студентській читалці... А тепер — голий офіціоз. Вже ми й родичі, вже й діти наші, а ми...

— А що ми? — спитав Карналь.— До чого тут наші діти? Вони не можуть ні об'єднати нез'єднуваного, ні роз'єднати міцно злютоване. Наші з тобою взаємини цілком нормальні. Щоправда, щиро кажучи, я почуваюся не зовсім добре, маючи одним із своїх заступників близького родича. Ще коли б це виправдувалося незамінимістю одного з нас...

— А чим же це виправдується? — аж підстрибнув Кучмієнко, який за звичкою вже вигідно розсівся і ладнався запалити американську сигарету.

— Суто ситуаційне породження,— спокійно пояснив Карналь.— І я, і ти — на цих постах тому, що так склалася ситуація. Але так вічно тривати не може.

— Хочеш мене усунути? Договорюй до кінця, Петре Андрійовичу! Я товстошкурий, перенесу. Коли ж і висловитися, як не в хвилини, коли на душі особливо тяжко. Люди в такому стані відверті часом аж до жорстокості.

— Психологом ти ніколи не був. Якраз я мав на увазі не тебе, а себе самого. Очолити об'єднання може інший чоловік.

— Хто ж? Чи не твій любимчик Гальцев?

— Хоча б...

— А чи не думав ти...— Кучмієнко глибоко затягнувся, з насолодою випустив ароматний дим,— чи не думав ти, що можуть знайтися і пристойніші люди, ніж цей хлопчисько Гальцев? Люди заслужені, солідні, працьовиті, теж учені, коли хочеш, справжні комуністи.

— А Гальцев, по-твоєму, несправжній комуніст?

— Та він безпартійний! — вигукнув Кучмієнко.— Ти хоч знаєш про це?

— Хіба ми з тобою народилися вже членами партії? Ішли до цього високого порога життя часом довго й тяжко, намагалися заслужити цю честь. У кожного були свої наміри. Видно, у Гальцева теж є така міра свого внеску.

— Ти знаєш, Петре Андрійовичу, що моєю мірою було життя перед лицем смерті,— урочисто мовив Кучмієнко.

— Цього в тебе ніхто не відбирає. Але що ти скажеш тим, хто народився по війні? Гальцев належить до них. Сьогодні цінність людей не може вимірюватися тільки їх минулим. Це вже несправедливо. Бо не всі могли мати героїчне минуле просто через те, що пізно народилися. Штучно пригальмовувати ріст таких людей означає стримувати будь-який рух життя в народі. Героїчну сучасність може мати кожен. Згадай слова Брежнєва про те, що справжній комуніст це той, хто по-справжньому вміє трудитися. Мені завжди подобалися люди, які вміють працювати творчо і самовіддано. Так уже я вихований своїм батьком.

— Прекрасно вихований! — вигукнув Кучмієнко.— Ми з тобою сперечаємося, Петре Андрійовичу, а спитати: чого? Та ще

в такий день. Моя вина. Це все я. Кривдно мені стало, що не цінуєш мого працелюбства, не помічаєш уже стільки років, от і вибухнув...

Карналь подумки погодився з Кучмієнком, що марнослав'я справді зробило того працелюбним аж занадто. Але ж користі суспільству від цього не додавалося, бо тупість завжди лишається тупістю, а обмеженість буде обмеженістю, так само як фальшивий самоцвіт ніколи не стане справжнім, хоч би в яку коштовну оправу вміщений.

— Сьогодні воно не зовсім до ладу,— мовби навіть засоромлено засовався на стільці Кучмієнко,— але...

Карналь, хоч і не мав на те підстав, вирішив бути великодушним.

— Слухаю тебе уважно.

— В тебе печаль, Петре Андрійовичу, і я поділяю...

— Вже казав...

— Так. Ми повинні бути мужні. Тобі цього не позичати ні в кого. Ось тому, думаю, саме ти, як ніхто, зможеш зрозуміти мою радість.

— Радість?

Це було найнедоречніше з усіх мовлених тут сьогодні слів. Коли я говорю, то говорю словами...

— Уяви собі, Петре Андрійовичу, у мене справді радість. Закінчую дисертацію.

— Дисертацію? Яку?

— Докторську! Яку ж іще?

— Навіщо? — наївно спитав Карналь.

— Та ти що, Петре Андрійовичу? Забув, що ми з тобою разом починали? Коли вже на те пішло, то я ж перший пішов у науку...

— В аспірантуру.

— А це що? І кандидатом став, коли ти ще в рядових... До речі, ти ніколи навіть не спитав, про що моя дисертація. А мій тодішній науковий керівник — тепер великий чоловік. Ректор університету. Депутат, як і ти. Членкор. Не лауреат ще, бо чистий теоретик, але ж світило!

— Справді з мого боку нечемність, що я ніколи про твою дисертацію... Це не належить до моїх достоїнств. Часто картаю себе за неуважність до близьких, але натуру свою змінити тяжко. Якраз перед твоїм приходом я думав про запізнілі каяття... З іншого приводу, але однаково... Мабуть, немає нічого безглуздішого...

— Хто без гріха? І хто б не зрозумів тебе, Петре Андрійовичу! Та й дисертація моя ніяк не лягала поряд з кібернетикою. Несмілива спроба математичного опису неправильних отворів. Так сформулювалося завдання. Не зовсім точно. Бо отвір буває тільки правильний, тільки коли має точну геометричну форму. Неправильність — це вже просто дірка, пробоїна, порушення

цілості, яке не піддається ніяким точним вимірам, доступним людині в її щоденному вжитку. А математиці ж доступно все. Ось я й узявся за таку безнадійну справу. І не без успіху. Дисертація пройшла з блиском.

— І з користю? — Карналь мимоволі посміхнувся.— Квадратні трикутники і багатокутні квадрати?...

— Не смійся, не смійся, Петре Андрійовичу. Ніхто не знає, коли й де може знайти застосування та чи інша теорія. Двадцять років тому я пробував математизувати звичайні собі дірки, а тепер ми математизуємо весь світ.

— Але ти став практиком за цей час.

— І не шкодую. Але ж практики де? В науці, серед учених, на передньому краї. Скільки сил поклав — страшно подумати. І згодься, Петре Андрійовичу, некорисливо, тільки задля ідеї. Але як воно в житті? Одні задля ідеї, а другі коло них — ростуть, оступінюються, обмедалюються й озолочуються. Хіба це справедливо — я стільки енергії й життя поклав на вівтар науки, а сам досі кандидат наук? Кандидат у науку! Що за безглузде звання! І доки ж! Давно за п'ятдесят, на здоров'я не скаржуся. Ще б ждав, та статистика підштовхує. Пора докторства...

Карналь вірив і не вірив. Може, це жарт? Може, Кучмієнко хоче розвеселити його, відігнати сум оцими розбалакуваннями. Пора докторства, мов пора кохання. Вивчив усю статистику про вчених...

— Ти серйозно про дисертацію? — спитав він трохи розгублено.

— Здивував? — реготнув Кучмієнко.— Я так і знав! Сюрпризом хотів убити. Час вибрав не зовсім вдалий, та вже так вийшло. Як тільки готовий буде автореферат, тобі першому, Петре Андрійовичу. І, сподіваюся, підтримаєш. А про тему помовчу. Хай хоч це — сюрпризом.

— Підтримки не обіцяю,— жорстко сказав Карналь.

Кучмієнко недовірливо підвівся. Поворушив черевом, великі клітини на широкому піджаці зарухалися, мов живі істоти. Так і перелізуть на стіл і накинуться на Карналя, мов фантастичні антропофаги.

— Не обіцяю наперед,— пояснив Карналь.

— Само собою! — зраділо засяяв Кучмієнко.— Само собою! Хто ж до ознайомлення?.. Я й не вимагаю. Аби в принципі...

— Ти мої принципи знаєш.— Карналь підвівся, щоб не дати Кучмієнкові знову всістися, може, й надовго.— А коли хочеш відвертості, то скажу більше.

— Відвертості ти ніколи не позичав у дядька, Петре Андрійовичу.

— Ну, от-от... Ми вже говорили про очолювання і таке інше. Як ти думаєш: де від мене було б більше користі — в науці чи на директорській посаді?

— Дивне запитання. Там ти був просто доктор, а тут академік і все на світі!

— А коли я зайняв чуже місце? Може, десь був (і він був, і є, і завжди буде!) геній техніки і геній організації, а я його не пустив сюди?

— Це вже щось од релігійності, Петре Андрійовичу. Нам з тобою ніяк не личить.

— Мені все личить! Я зробив помилку. Не бачив цього раніше, тепер побачив хоча б на прикладі Гальцева, з яким ніколи не зрівняюся. Як з практиком, конструктором, генератором технічних ідей, без яких наших машин не створиш. Не битиму себе в груди, не вилазитиму на трибуни, але помилку свою усвідомити ніколи не пізно і не гріх. Тепер хочу спитати тебе: навіщо тобі повторювати мою помилку?

— Не вхопив.

— Ти вмілий організатор. І повинен використовувати це своє вміння до кінця. Коли ж кинешся в науку... Та ще в такому віці...

— Ага... З свинячим рилом, мовляв?.. Тепер ухопив... А тільки, дорогий Петре Андрійовичу, ти не святий Петро-ключник, а наука — не рай, який би ти замкнув на замок. Вона доступна всім у нашому суспільстві. А вік? Я вивчив статистику. Докторських дисертацій найбільше захищають після п'ятдесяти. Зрілість, брат, верхоглядство пропадає, лишається в чоловікові пристойність, солідність. А для науки що потрібно?

— Пробач,— утомлено потер скроню Карналь.— Я наговорив дурниць. Не треба було затівати всю цю розмову. Все-таки в моєму стані... Сам не думав...

— Та й я гарний,— зраділо позадкував од нього Кучмієнко.— Приперся зі своїм глеком на капусту. А ти ще мене в організатори... Який з мене організатор?.. Ти додому? Може, підвезти?

— Дякую. Пройдуся цехами, зазирну до Гальцева. Хочу глянути, як тисяча тридцята. Додому не хочеться...

— Ну, дивись. І знай, Петре Андрійовичу: моє плече — завжди для тебе...

Карналь дивився йому в широку спину і ненавидів себе за розмову, за багатолітню поведінку з Кучмієнком, ненавидів за все і нічого не прощав. До чого звести науку? До географії й топографії, до київської прописки. Мовляв, я вже двадцять років серед учених, а сам досі не вчений. Розум і порядність не залежать від географії. Але Кучмієнко не хоче цього знати. У нього логіка начальника паспортного столу. На роботу вас візьмуть, коли матимете прописку, а пропишуть, коли матимете роботу. Моряком можеш стати лише тоді, коли живеш у Одесі, міністром — коли прописаний у столиці, академіком — коли можеш пішки дійти до академії за чверть години. Вбивчо проста й переконлива (для них самих!) логіка кучмієнків. Місяцями

пішки добиратися, а тоді роками пробиватися в справжню науку, як Ломоносов,— це не для кучмієнків. Ну, так. А де ж ти був? Наша демократія розбудила таланти, але нездарність — теж. Бо коли талант прокидається, нездарність теж не хоче спати і квапиться захопити вигідні позиції, відсунути талант, іноді й знищити його, щоб самій вільніше почуватися. Чи ти знав і чи враховував це у своїй роботі? А може, Кучмієнко — це твоя антиособистість, той душевний шлях, який приховуєш навіть од себе самого, живий докір власній недосконалості? Ти вважав, що люди йдуть за тобою лише тому, що належиш до тих, за ким ідуть. Але хіба Кучмієнко не думає про себе так? Учені — це люди приголомшені своїми науковими ідеями. А хіба Кучмієнко не належить до людей приголомшених? Він зацікавлений механікою роблення кар'єри, а не розвитку науки, але для стороннього ока побачити різницю майже незмога. Один росте завдяки своїм досягненням у науці, другий творить поряд свій паралельний життєпис, який спирається на прислужництво й підлабузництво, що перетворилися в нього на поезію, на епос, він теж росте завдяки якимсь незнаним і незбагненним зв'язкам, знайомствам, покровительству й підтримці, нагадуючи міраж, породжуваний невидимими предметами згідно з законами заломлення. А хто може розібрати, де цінність справжня, а де фальшива? Адже навіть брехня не може всуціль складатися з неправди. І коли він, Карналь, так довго тримав Кучмієнка коло себе і спокійно спостерігав, як той займає чиєсь місце, то, виходить, сприяв не самому тільки Кучмієнкові, а й тій частці кучмієнківщини, яку мав сам? Невтомний у переліку (хай і мовчазному) власних гідностей, звик до фіміаму, відчував його запах ще здалеку, ніздрі тріпотіли йому від хтивості, радо підставляв обличчя під дощі похвал. Хто це — Кучмієнко чи Карналь? Занадто чутливий до виявів людської глупоти, Карналь часто не давав нікому розтуляти рота, вважаючи, що право мовлення належиться йому за становищем, і перетворюючи, отже, демократію на респектабельну форму диктатури. А хіба Кучмієнко не трактував поняття демократії так само в своїх власних інтересах?

Моралістам неминуче загрожує самотність. Суворістю ще нікому не вдалося викликати прихильність до себе. Тільки відлякуєш. Колись був релігійний догматизм, людство його відкинуло, не прийняло воно й догматизму політичного, інтелектуальний догматизм, здається, належить до найстрашніших різновидів, ті, хто його сповідує, добрими бути не можуть, вони по-своєму жорстокі, в своїй зарозумілості вони не прагнуть навіть до зрозумілості, вони не знають і не прощають ніяких відхилень, ніяких відступів, щонайменших відмов од власної думки. Їх не переконує навіть приклад Галілея, що іноді тільки відмова від власної думки робить життя мож-

ливим. Людина думає не тому, що в неї є мозок, а мозок у неї тому, що вона думає, так само як крила в птаха для того, щоб літати. Але ж чи всі здатні до польоту? І ось тут з'являється усміхнений, добродушний Кучмієнко з своєю заспокійливо-цинічною формулою: не кожен може стати великим, але постояти коло великого може. Або: коли не всі вміють мислити, то їсти може кожен. І Карналь, розуміючи, що Кучмієнко промовляє до слабостей людських, тримає його коло себе. Він потрібен йому для усування напруженостей, для уникання розходжень, для примирень і розв'язування конфліктних ситуацій. Колись Кучмієнко сам вигадав собі посаду заступника з загальних питань, ніхто не знав, що це таке, Карналь теж не знав, але змовчав, згодився, з затаєним вдоволенням спостерігаючи, як Кучмієнко перетворювався на Великого Обіцяльника, як приймав на себе всі бурі й пристрасті людські, злагіднював, удобродушнював, поляпував по плечах: «А, голубчику, що тобі? Квартиру, надбавку, орден, «Жигулі», телефон, путівку? Приходь, підпишемо, все буде...» Було чи не було, а все обходилося, Карналя не турбували, він радий був, що дають змогу зосереджуватися на головному, і ніколи не думав: якою ж ціною? А ціна була: Кучмієнко. Тепер той переступив межу безсоромності (дивно, що так пізно, міг би й раніше), його вже не вдовольняє ні його становище, ні, сказати б, освітній ценз, йому хочеться найвищого наукового рівня, тоді вимагатиме лауреатства, тоді спихатиме Карналя з директорства і, ясна річ, не на користь молодого Гальцева, а для себе, бо ж він — величина. Всі горобці сірі, але не для горобців. І коли Карналь мирився з сірістю Кучмієнка, то хіба не сірий він сам? Комунізм і кучмієнки — несумісні. Це поняття просто ворожі. А Карналь і комунізм? Знак рівності? Аби ж то він міг очиститися від нашарувань своїх людських слабостей, які, на жаль, іноді переважали.

Але чорні думки в Карналя посвітлішали, коли він через лабораторний корпус пішов скляною галереєю до виробничих корпусів, де вже кінчалася зміна, але панувала спокійна ділова атмосфера, все світилося молодістю, радістю, якимсь майже натхненням, бо тут навіть у механічних цехах, що на всіх заводах не належать до найчистіших, сяяння від безлічі дрібних латунних і бронзових деталей створювало відчуття святковості й прибраності. Начальник цеху гальваніки, так само молодий, як усі тут, на запитання директора про справи засміявся:

— Петре Андрійовичу, ви ж знаєте! Викинули паяльники, скоротили намотування, передали все нам, тепер вісімдесят процентів зросту продуктивності праці! Скажи — ніхто не повірить.

— Конфлікти є?

— Звичайні. В робочому порядку.

— Як люди?

— Ну, в нас же молодь. Те закохалося, те жениться, те розженюється. Не порятує ні комсомол, ні профспілка, ні я, ні сам господь бог. А тут ще наша тьотя Надя, наш ветеран...

Карналь мимоволі всміхнувся: виробниче відділення налічувало трохи більше десяти років, а вже мало своїх ветеранів. Надія Крикливець, нагороджена орденом Трудової Слави, для цих дівчаток і хлопчиків вона — тьотя Надя, авторитет, взірець.

— Що ж вона?

— Звернулася з заявою на ваше ім'я. Я відправив по кільцевій пошті.

Карналь пошкодував, що не звелів Олексію Кириловичу показати сьогодні пошту. Поки був у від'їзді, листи йшли до заступників, з його появою кільцева пошта автоматично переключалася на директора.

— Про що заява?

— Та тут у нас суцільний регіт. Пише так: прошу виділити мені за готівку машину і обов'язково «Волгу», і обов'язково чорного кольору. Що ви їй скажете?

— В чорній, мабуть, жарко влітку,— сказав Карналь чи то жартома, чи то всерйоз, бо тут його мало хто міг зрозуміти.

До центру міста Карналь вирішив добратися трамваєм. Додому не хотілося, не знав, куди себе подіти, вся надія була на Київ: заховатися в його осінньому золоті, розвихореному сьогоднішнім диким вітром, постояти на темних паркових схилах, пройтися старовинними глухими вуличками, заплетеними буйним гіллям дерев, мов на картинах Маневича.

Поганий настрій мають тільки люди. Але здаватися могло, що трамвай, у якому їхав Карналь, теж має поганий настрій. Вагон шарпався, з розгону, ніби натикаючись на камінь, ставав, знов зривався і мчав наосліп, розгойдуючись так загрозливо, що от-от мав би перевернутися. Карналь так і не збагнув дивної поведінки трамвая. Чи то вітер, чи переповненість вагона людьми, чи, може, дратівливий вожатий. Дратівливість дається взнаки навіть у водінні трамвая. А де взяти спокою в цьому розвихреному світі? Зринув несподівано спогад тридцятилітньої давності. Незабутній досвіток, коли вони з маленькою Айгюль, осідлавши золотистих ахалтекінців, їхали на туркменський базар у Мари. Як виїздили з садиби радгоспу, на самому краю пустелі сидів старий туркмен, неподалік од якого куняло чотири верблюди. Накритий величезною шапкою-тельпеком, скоцюрблений, сухенький, мовби неживий, тільки світилися йому мудрі очі.

Коли повертались за кілька годин, старий сидів так само, не зворухнувшись, ніби втілення віковічного спокою. Може, й досі сидить? Жде? «Жди мене край пустелі, край вітру, край караванних путів вічності». Карналь усе життя любив вірші. Не складати, як то робить безліч людей з неоднаковим,

до речі, успіхом, а читати чужі справжні й гарні. Почалося, мабуть, з Шевченка й пісень, а закінчиться хіба що разом з ним самим. Колись серед викладачів технікуму якось виникла суперечка: хто більше знає поезій — літератори чи математики? Карналь тоді переміг усіх. Читав напам'ять кілька годин. У поезії є спільність з математикою: і та, й та передають квінтесенцію життя. «Я прийду до тебе з голосом вітру в устах. Тужу за поцілунками твоїх очей». Вірші чи просто сум за Айгюль? Нема її — тільки світляна пляма. Як після материної смерті. А тепер — батькова. Майбутнє випередило тебе, повернулося в минуле разом з дорогими тобі людьми, зосталося там з ними. Час мовби пожирає життя. Він завжди включає в себе катастрофу. Вічна сваволя безвідповідальності і неймовірного. Безсилість бурчливих замірів до протесту. Час безжальний, але Карналь не піддасться. Але ж вони усі, з ким жив ти поряд, живуть завжди в твоїм важкім серці... Що людство вигадало для боротьби з часом? Закони, обмеження, заборони, перепони, бар'єри. Але час проникає повсюди, все заповнює. Розгородженими виявляються люди, але не час. Він неподільний, як пустота. Боротися з ним — завдавати ударів порожнечі? А що таке числа? Вони теж не існують насправді, вони тільки витвір уяви, власне, породження порожнечі, нічого з нічого, але водночас числа і співвідношення чисел — це творчий принцип буття, в них злиття всього: точного, прекрасного, морального. Він присвятив числам своє життя, бо в числах усе: істина, реальність, абсолют, мудрість, досвід, знання, факт, поняття, всезагальність, ствердження, заперечення, безкінечність. Час, не підлягаючи вимірам і числам, неминуче долучається до трьох вимірів простору, надаючи буттю чотиримірності, для якої чужі обмеження так само, як для людини діяльної. Світ, у якому ти живеш, світ машин, заводських димів, зеленої трави, розчарувань і надій — чотиримірний. А може, слід назвати його п'ятимірним? Вернадський вважав, що в твориму людьми оболонку планети входить ще особисте начало, назване ним «ноосфера» і визначуване за параметром розуму й інтелекту. Та, мабуть, ближчою для нього є теорія Ухтомського, який брав до уваги не саму тільки мисль, а й усе багатоманіття особистостей, кожна з яких унікальна, неповторна, самоцінна. Перетворюючи енергією всіх домінант середовище перебування, вони вибудовують у світопорядку особливу «персоносферу». В персоносфері можуть відбуватися речі навіть неймовірні, людина здатна не тільки осягнути багатомірність світу, але й спроможна впливати, скажімо, на перебіг часу, бо хіба ж не про це свідчить народження кібернетикою концепції, згідно з якою хід часу зв'язаний з інформаційним змістом системи. Або віра в можливість видобування енергії з інформації, перетворення інформації на виробничу силу! Енергія — вічне блаженство людства. Хочеш вірити, що вона дасть

змогу навіть зупинити час і воскресити мертвих, як помогла людству долати часи крематоріїв, атомних загроз, світових катаклізмів.

Карналь ходив і ходив. На Володимирську гірку, до Історичного музею, де осіннє листя шурхотіло в темряві по каменях фундаментів Десятинної церкви, до площі Богдана, до Софії. Ніч надходила велетенська, розвітрена, вся в гомоні, в морі теплого світла, в шепотах і нечутних зітханнях. Води Дніпра, київської гори, урвища, довколишні ліси, поля десь за виставкою, що пролягли аж до моря,— в цьому місті мовби зливалися образи води, гір і рівнин. Образ моря: безмежжя вод, ворожість глибин і вічний голос життя. Образ гір: злети, падіння, піднебесні верхи, тиха глибинність долин. Образ пустелі: безмежність смерті й сонця, розпластане на землі, як вічна запорука життя. Для Карналя все це зливалося в образ Києва й особливо відчутно цієї ночі, яка мала б стати для нього найтяжчою в житті, але він уже був певний, що подолає її на вулицях. У Києві все можливе. Тут блукають по вулицях віки, а тисячоліття плавають у нічних небесах зоряними емана-ціями над соборами й монументами. Тут умерло більше, ніж коли-небудь зможе народитися, і все ж народження переважають і пересилюють смерть щомиті. Вавілон, Фіви, Персеполь, Афіни, Рим, Дамаск, Єреван, Каїр, Тбілісі, Царград, Лютеція, Равенна, Москва — і серед них Київ, і ти в цьому місті стоїш на просторій площі під темним сяянням золота на тисячолітніх банях і дивишся крізь призму справ остаточних, що мають стати для тебе відсьогодні мовби свідоцтвом дозрілості душевної і загальнолюдської. Крики і шепоти, стоси мертвих покидьків цивілізації і тріумф новобудов, первісне бурмотіння невігласів і могуття людської думки, безкінечні поля битви за душі людей і в душах людей, які вперто дошукуються нових істин і нових вартостей, творять нове суспільство,— і ти серед них, і не останній, а серед перших! Софія і палац «Україна», свідчення епох минулих і символ нового часу, а між ними тисяча років і ще мільйони років поза ними і над ними, довкола, назавжди, навіки, безмежно і безкінечно. Життя! Розмах, розбіг, розгін! Все зробити! Все охопити! Все доконати! «За всіх скажу. За всіх переболію!..»

Коли Карналь нарешті повернувся додому, його зустріла налякано-стурбована тьотя Галя, зраділо доторкнулася до плеча племінника руками, зазирала в обличчя, так ніби хотіла переконатися, що він цілий, що його не підмінили, не замінили.

— А я ж сама не своя. Нема тебе й нема. Не знала, що й думати...

— Куди б я подівся?

— Та хіба ж од горя чоловік знає, що з ним діється! А воно ж іще вітер. Стугонить, плаче, побивається. Я вже плакала-плакала... Так же жалко братика свого, а твого батька, Петрику,

Карналь болісно всміхнувся.

— Ото я й ходив, аби дати вам виплакатися. На вітрі воно мовби легше. Треба нам жити далі, тьотю Галю. Смерть тяжка, але вона вчить мудрості.

— І тяжка, і страшна. Та ще лякає мене цей телефон. Дзвонить, а беру слухати — мовчить.

— Може, вітер?

— Так дзвонить же навсправжки. Я вже подумала: може, то Андрієва душа, га, Петрику?

— Тьотю Галю! Ви ж секретарем сільради були, а вірите в містику. Та ще в яку — в телефонізовану!

— Ну, а коли воно дзвонить і мовчить? Та ще в таку ніч.

— Може, то Кучмієнко?

— Телеграму прислав. Телеграм уже багато прийшло. І цей помічник твій, Олексій Кирилович, завіз ще більше...

Задзвонив телефон. Два паралельні апарати стояли в передпокої і в кабінеті. Карналь зняв трубку в передпокої.

— Слухаю, Карналь,— сказав хрипко і якось мовби злякано, хоч і дивувався незмірно цьому лякові.

— Слухаю. Алло! — повторив знову вже голосніше, твердіше, починаючи дратуватися.

Телефон мовчав. Тільки за потріскуванням електричних розрядів стогнав вітер, а далина пролягала така нездоланна — аж на серці млосно.

5

Анастасія оглянула Совинського, лишилася вдоволена його виглядом: новий костюм, яскравий галстук (майже як у Карналя!), темнувате волосся дбайливо зачесане, сліди гребінця простежуються навіть недосвідченим оком. Так само міцний, спокійний, могутній, мов гірський хребет. Поряд з таким чоловіком видаєшся тоненькою билинкою. Багатьом жінкам подобається. А їй? Чи вона мала коли-небудь сталі уподобання, чи так і метатиметься все життя? Повинна була б образитися на Совинського, який уже двічі майже втік від неї — вперше під час їхнього знайомства в парку, а вдруге — вже в Києві після божевільної ночі в Людмилиній квартирі над Русанівською протокою. Але розуміла, що ображатися на Совинського не слід, бо він потребував скоріше співчуття. Окрім того, володів дивною властивістю траплятися Анастасії на путі саме в хвилини абсолютного відчаю і дикої самотності. Ніби новітній ангел вибавлення.

— Оце зустріч! — зраділо вигукнула вона.— Щось робив у Кривому Розі?

— Не має значення,— ніяково потупцявся коло неї Совинський, не наважуючись першим простягнути руку.

Анастасія радо подала йому свою руку, її тонкі пальці втонули в могутній Івановій жмені, притисне — тільки захрумтять!

Але Совинський тримав Анастасіїну руку обережно, грів її пальці своїм теплом, дихав гучно, засоромлено.

— Може, ти — на побачення, а я завадила?

— Не має значення.

— А те, що ми зустрілися, теж не має значення?

— Я радий.

— Дуже?

— Просто приголомшений. Таке не може навіть приснитися.

— Я, мабуть, снюся лише на дощ.

— Навіщо таке казати? Ти ж не мертва.

— Іноді буває й таке враження. Коли зустрічаюся з тобою і ти щоразу втікаєш од мене.

— Мені було соромно перед тобою. Але чого ми тут стоїмо? Ходімо до столика. В нас там ціла компанія. Хлопці з Мінська. Наладчики. Морочаться тут з комп'ютерами на дев'ятій домні. А я в складі обласної комісії по прийомці агрегатів, та згадав старе, попросився до мінчан.

— Уяви собі: я теж цілий тиждень на дев'ятій. Роблю репортаж для газети. Дивуюся, що не бачила тебе.

— Журналістам не показують зворотного боку медалі. Та ще таким гарним, як ти.

— Дякую за комплімент. Од тебе, здається, почула вперше. А знаєш? Не хочеться мені до твоїх наладчиків. Я щойно втекла з моря від випадкових знайомих. Тепер знову знайомства, розмови, вдавана глибокодумність... Я втомилася від цього.

— Образяться хлопці.

— Попроси в них пробачення. Вигадай що-небудь. Умієш вигадувати? Чи спілкування з обчислювальними машинами позбавило тебе уяви? Скажи: треба сплатити борг. Ось так негайно, невідкладно... Адже ти переді мною в боргу. Кидав мене раз, удруге, не кинеш же в чужому місті.

На неї найшло темне, страшне, вже сама собі не належала. Відчай? Бажання помститися комусь? Засліплення? Не впізнавала себе, але й не стримувала, говорила щось Совинському зовсім божевільне — хай!

— Я запрошую тебе до себе. Можемо ми посидіти без свідків, поговорити а чи помовчати в чотири ока?

Вона назвала свій номер, через голови танцювальників послала зухвалу усмішку тому жилавому хлопцеві, який знов вигинався між парами, мов молодий змій, доторкнулася до плеча Совинського, який не знав, як йому повестися, мабуть, ще не вірив до кінця почутому, ждав од Анастасії, може, й підступу, бо хіба ж не завинив він перед нею своєю поведінкою? Щоправда, тоді, в Придніпровську, вона сама втекла від нього так само, як він — двічі од неї. Але жінка ніколи не буває винною, та й зустріч їхня тоді була суто діловою.

— Ти справді? — несміливо спитав Совинський.

— Повторити запрошення? Чи не занадто, товаришу Совин-

ський? На вашому місці я б уже давно збігала й попрощалася з своїми електронниками, а тоді...

— Може, взяти щось у буфеті?

— Що визнаєш за потрібне.

— Шампанське, коньяк?

— Бери шампанське і коньяк.

— Щось їсти?

— Тобі, бачу, треба помогти.

— Та ні, я сам.

— Ну, то жду тебе.

Вона пішла з ресторану, забувши глянути на хлопця, що танцював для неї, піднялася на свій поверх, взяла в чергової ключ, відімкнула номер, лишила двері відчиненими в коридор, стала перед дзеркалом. Потемнілі очі, звужені зіниці, відчаєність у обличчі — невже це вона? Такою знала себе небагато разів. Може, тоді, як після десятирічки пішла на радіозавод, щоб відомстити матері за її перелякане хлипання після батькової смерті, за її розгубленість перед життям, до якого, виявилося, не була пристосована, бо звикла ховатися за чоловікову спину. Тоді Анастасія, хоч закінчила десятий клас з золотою медаллю, заповзялася піти на завод і пішла. Хай знає мати! Хай усі знають! Щось там паяла, якісь дротики, все мініатюрне, навіть не цікавилася, навіщо воно, сиділа за маленьким столиком поряд з десятками таких самих дівчаток у білих халатах, паяла, відсувала далі, брала нове. Там побачив її майбутній чоловік. Привіз просто в їхній цех нові моделі одягу напоказ. Манекенниці з єхидними усміхами демонстрували моделі, а він ходив поміж молоденькими робітницями, збираючи щедру данину дівочих поглядів, високий, довгоногий, з натхненними, величезними очима, що горіли майже несамовитим вогнем, гнучкий, як отой танцюрист з ресторану, чи привіз у заводський цех нові моди, а чи самого себе — хто б то міг сказати? Анастасію побачив він — не вона його. Ще перебувала тоді в полоні затятості, була навіть невдоволена, що хтось відірвав її від звиклого заняття, нічого не хотіла бачити й знати, окрім своїх дротиків, мініатюрного паяльничка, збільшувального скла на штативі, акуратно прибраного столика. Завчений жест лівої руки, приймаєш від сусідки блок, хвилина зосередженості, краплина розтопленого білого металу на кінцях жовтих дротиків, жест правою рукою до іншої сусідки. Прекрасне заняття. І цілий день можеш подумки звертатися до матері: «Знатимеш мені мою золоту медаль! Знатимеш мені!»

Але той диявол-спокусник з розвогненним поглядом вирвав її з узвичаєного кола, викликаючи дику заздрість у всіх цехових дівчат, щось говорив тільки до Анастасії, лишав їй якусь адресу, кудись запрошував, обіцяв, а коли зник з своїми загадково-єхидними модельєрками і дівчата стали заздрісно допиту-

ватися, що той обіцяв і куди запрошував, Анастасія демонстративно порвала записку, так і не зазирнувши в неї, і викинула в кошик для сміття.

Та вогненноокий знайшов її і таки витягнув з заводу, забрав у Будинок моделей, вона стала виходити перед людьми з натреновано-зсудомленим усміхом на обличчі, сліпо перебираючи ногами під щоразу новішими і моднішими спідницями, довідалася, що він — модельєр жіночого одягу, такий собі київський Діор і Карден в одній особі, помітила, що, здається, навіть закоханий у неї, хоч вона й не належала до найвродливіших з тих, хто працює у його маленькому царстві (а скільки ж ще гарних дівчат поза межами того царства!), від цього ні зраділа, ні збентежилася, а тільки чомусь злякалася і в намаганні порятуватися від уважливості того чоловіка пішла вчитися на вечірнє відділення журналістики. Але він переслідував її з такою впертою самовідданістю, що Анастасія не витримала і зламалася, піддалася, стала його дружиною, ще й не усвідомлюючи, що то таке — дружина, любов, сім'я. Ще в час тривалих залицянь своїх майбутній її чоловік часто лякав Анастасію несподіваними нападами нез'ясовної душевної знищеності, пустоти, мало не ідіотизму. Не міг склеїти двох слів, не впізнавав людей, не знаходив дороги навіть на Хрещатику, міг підбирати на тротуарі недокурки і пробував їх докурювати, хоч у кишені мав сигарети. Попервах Анастасія дивувалася, тоді ставало їй жалко цього закоханого в неї чоловіка, нарешті вона стала розуміти, що він просто буває тяжко п'яний, і це знов викликало в ній співчуття. Напивається від горя, бо ж вона холодна з ним і неприступна, мов камінь. На роботі він з'являвся рідко. Іноді раз на тиждень, щоб «давати ідеї». Тоді десь зникав. Вечорами знаходив Анастасію. Міг і не знаходити. Чи знала вона його? І що про нього знала? І чи можна знати щось про людину, не поживши з нею поряд? Так одружилася з ним, як з великою невідомістю. Тільки тоді (та й то після гірких кількамісячних досвідчень) відкрилося їй найжахливіше: чоловік, з яким зв'язала своє життя, був невиліковний, знищений, здеградований, п'яниця. Як вона цього не могла збагнути раніше, чому ніхто не підказав їй — так і лишилося для неї таємницею. Може, тому, що чоловік її належав до алкоголіків інтелігентних, сказати б, п'яниць не за покликанням, а за світоглядом. Він відстоював право напиватися так само, як люди відстоюють істину. Залічував себе до тих, кого переслідують, як переслідували в усі віки борців за істину (улюблені його слова: «У всі віки переслідували істину, а тепер ще й випивку»), а що був членом суспільства, яке високо ставить людську порядність, то щосили вдавав цю порядність, так що не відразу можна було й помітити його справжній стан. Це був чоловік трагічно, безповоротно, навіки роздвоєний, розполовинений, тіло в нього вже нічого спільного

не мало з розумом, а розум з тілом. Та водночас його розум щосили вдавав, ніби він і далі пов'язаний з тілом, а тіло силкувалося виказати, ніби розум при ньому. Суцільне вдавання і постійне втрачання сил. Боротися за такого чоловіка? Але як? Коли б у нього була хоч крихта бажання боротися за себе.

Кілька місяців пекла, жаху, безвиході. А тоді отак, як сьогодні, потемніли їй очі, гостро звузилися зіниці, десь вловила вона в своєму чоловікові ледь помітний проміжок між вдаванням і справжністю, сказала твердо:

— Іди від мене!..

— Проганяєш?

— Іди! Не можу нічого більше сказати.

Він пішов покірливо, охоче, навіть весело. А вона раптом виявила, що поповнила ряди самотніх молодих жінок з власними окремими квартирами, перезрілих, пихатих дівчат, цих типових жертв гіпертрофованої зарозумілості, розлучених, покинутих, розчарованих, які ладні звинуватити в підступності все людство. З усього чоловічого світу далі жив у ній тільки батько. Колись у лісах почувалася з батьком навіть не дівчинкою — хлопцем. І тоді почувалася хлопцем, як батько купав її малою, вміло й ласкаво підтримуючи знизу долонями. Запам'ятала його руки. Великі, теплі, м'які. Відтоді любила купатися, любила чистоту, перетворила її на свій домашній культ. Батьку, батьку, як тебе нестачає мені!..

Совинський прийшов, навантажений пакетами й згортками. Став викладати на столик, навіть не зачинивши дверей.

— Двері,— сказала Анастасія, далі розглядаючи себе в дзеркало. Він незграбно повернувся, зачинив одні двері й другі, ті, що вели з передпокою до кімнати. Жмакав папір, розставляв і розкладав принесене. Дві пляшки шампанського, молдавський коньяк, мінеральна вода, шмат шинки, булка, яблука, цукерки.

Дрібні жертви для принесення жертви більшої? І цією жертвою завжди має стати жінка? Ну, так, та хіба то не вона сама покликала сюди Совинського? Море билося в неї в грудях, шум і регіт моря розчарування й зневіри, між великими хвилями хлюпотіли, сичали, хихотіли хвилі маленькі, злі, мов маленькі собачки: «А ти чого хотіла? Чого? Чого? Чого?..» І цей великий і незграбний у своїй доброті Совинський, мов помста тому, що не прийшов, пообіцявши. Чи властиве Совинському почуття помсти? І хто тут жертва: вона чи він?

Анастасія нарешті відірвалася від дзеркала, з глузливим подивом оглянула принесене Совинським.

— Ти як той генерал, що, перш ніж послати солдатів на смерть, неодмінно дбає, аби їх добре нагодувати.

— Який з мене генерал? Хлопці унизу завели суперечку про антологію, а я подумав: нам треба хліба і сала, а вже тоді антологія.

— Де ж твоє сало? Не бачу.

— Ти хоч їла тут що-небудь? — стурбовано поспитав Іван.

— Не думаєш же ти, що тиждень голодувала! Харчувалася в робітничій їдальні. Уяви собі: дуже сподобалося.

— А сьогодні?

— Сьогодні? Не пам'ятаю. Зранку сиділа за своєю кореспонденцією. Добровільна стаття. Ніхто не замовляв і не примушував. І сиділа добровільно.

— Голодна?

— А в голодних воно ліпше виходить! Хочеш, почитаю?

— Я в цьому не дуже... Може, тобі чогось гарячого? Давай я замовлю, щоб принесли.

Вона розреготалася.

— Ти страшенно зворушливий у своїй турботливості. Дай мені свою руку. Сядь отут у крісло. Ні, давай спершу зсунемо крісла, щоб бути ближче. Можеш зняти піджак. Бачиш, яка я добра? Сьогодні — добра. Це буває рідко.

Він гладив її руку. Анастасія заплющила на мить очі. Ні, не те. Не та рука. Велика, тепла, ненабридлива, але не те, не те!..

Совинський похопився.

— Ти ж голодна! Їж. Прошу тебе.

Вона стріпнула волоссям. Щосили вдавала безтурботну.

— Що ми вип'ємо? Я хочу сп'яніти. Давай коньяк.

— Може, не треба?

— Навіщо тоді приносив? І звідки тобі знати: що мені треба, а що ні. Ти мене бачиш учетверте в житті.

— А між цими зустрічами? — Совинський зітхнув...— Цілі роки. Чи я знаю, чим вони в тебе заповнені.

— Чи не вважаєш ти, що таке зацікавлення занадто уповільнене? Адже й ця наша зустріч — цілком випадкова, ніякої закономірності. Але однаково... Я не хочу докорів... Давай усетаки ліпше вип'ємо. За твої успіхи.

— Ні, тільки за твої.

— Змагання великодушностей? Що ж. Давай і за мої. А тільки за які? Ти ж нічого не знаєш.

— Я знаю, яка ти добра і благородна... Тоді, вночі, ти готова була навіть до крайнощів... І тільки щоб захистити мене... А хто я для тебе? І хіба можна захистити людину від зганьблення, якого вона завдає сама собі? Коли хочеш правди, то я тоді просто злякався тебе. Ти видалася такою неприступною. І я часто думав, чим заповнено ці кілька років між нашими випадковими зустрічами? Цього просто незмога тобі передати...

Вони випили. Анастасія надкусила яблуко. Спідлоба дивилася на Совинського. Сама налила ще коньяку йому й собі, мовчки піднесла склянку.

— Не думай, що я п'яниця. Ненавиджу п'яниць. Але сьогодні... Ти нічого не знаєш і не можеш знати. Чомусь завжди видавався мені зовсім заблуканим у темному світі почуттів. А щодо заповнення... Життя треба заповнювати любов'ю. Це для жінки головне. Захоплення, флірти, дріб'язок — це теж можливе. Але є набагато вище. Не те, що співають у сопливих пісеньках: весна, трава, роса, зорі, любов'ю серце не половинь, люби мене, не покинь, три місяці літо, три місяці осінь, вічна весна... Є захвати вищі, триваліші, є великий світ людини, у який входиш іноді поволі, боязко, часто навіть недовірливо, скептично, а то й зі зневагою, витрачаєш, буває, цілі роки. Роки — розумієш? А тоді, пізнаючи, вже не можеш визволитися, і тоді вічна вже не весна — вічна відданість!

Совинський злякано порипів кріслом. Голос йому недовірливо зламався, коли він спитав:

— Це ти... Могла б так і про мене?

— Не має значення. Ти ж любиш цю формулу. Спитав, чим заповнено мої роки, я відповідаю... Може, й не про тебе. Може, про всіх. Може, це прикмета любові двадцятого віку. Відданість! Як у Анни Кареніної. Тільки там була трагедія. Вона з відкритим серцем, з відданістю, а до неї всі — з каменюками байдужості й себелюбства. Рано вона народилася. Не було тоді ще людей для такої любові. Ромео і Джульєтта — теж не такі. Там кожен тільки для себе. Коли мені немає любові, то я не хочу жити! Найжорстокіші самолюби в історії. І Пірам і Тісба, і Лейлі і Меджнун, і Трістан та Ізольда — всі!..

— Мабуть, ти не зовсім справедлива, Анастасіє... Все ж таки про це досі якось інакше...

— А хто інакше? Професори літератури? Що вони знають? Жують, жують, розкладають на полички, класифікують, убивають все живе, знищують саму таїну любові. А що всі найвищі почуття без великої таємничості? Усуньте таємничість — і життя стане суцільною нудьгою. Як таблиця множення або розклад руху автобусів. Найдивніше: людей завжди зачаровує таємничість, як і жінка, але ту й ту вони будь-що прагнуть розкрити, підкорити і, отже, знищити. Але даремні зусилля! Навіть учені, які щороку відкривають нові й нові елементарні частки, безрадно розводять руками перед невичерпаністю матерії. Завжди залишається щось невідкрите й нерозгадане. Таємниця існує далі. Чи не тому справжні вчені якісь мовби приголомшені, несміливі в поводженні, навіть сором'язливі? Найзухваліші свої здогади вони висловлюють якось ніби сором'язливо. Зате невігласи завжди нахабні.

— Я ж не вчений,— лякаючись незбагнених перескоків її думок, нагадав Анастасії Совинський.

— Хіба вимагаю від тебе перестати бути собою? Будь, ким є. Те, чого можна навчитися, мене зовсім не цікавить. Головне в людині — неповторність і вміння віддаватися до кінця. Ти

думаєш — інтелігенти це ті, хто багато знає? Інтелігентом може бути навіть малописьменний чоловік. Коли в нього серце відкрите людям, коли він уміє відгукуватися на всі голоси, на всі болі світу. Так стають великими інтелігентами дворянські діти Пушкін і Толстой, і селянські сини Шевченко, Франко, Довженко. Ти не думав над цим ніколи?

Совинський важко посовався в кріслі. Потонув у ньому, напівлежав, сковувало рухи, відгороджувало від Анастасії просто безнадійно, а коли взяти до уваги, що Анастасія була ув'язнена в такому самому кріслі, то ситуація, в яку потрапив Іван, мала б вважатися просто безглуздою.

— Боюся, що я далекий від таких високих взірців,— сказав Совинський.— І зовсім антиінтелігент. Скільки ти мене знаєш, я те й робив, що виставляв наперед власні переживання, нічого не помічаючи довкола навіть на відстані простягнутої руки. Куди вже там про цілий світ, коли й про тебе я жодного разу... Не спитав, не поцікавився... Мабуть, я залізний егоїст. Плюнути на мене — ото й усе...

— Я ж не розповідала тобі про себе. Про інших. Може, я ще більша егоїстка...

— Ти не така. Не можеш бути такою. З твоїми думками?

— Мабуть, слухаєш і думаєш: от попав на проповідь!

— Мені цікаво тебе слухати.

— А коли була б менш привабливою? Адже я тобі подобаюся? Як подобаюся всім чоловікам. До мене залицяються ще з восьмого класу. Коли йду пішки містом, таксисти пропонують везти будь-куди безплатно. Навіть мій редактор, чоловік суворо-непохитний, потай від самого себе симпатизує мені, і я безсоромно й нахабно експлуатую ці симпатії, говорячи йому в очі те, чого ніхто із співробітників ніколи не наважиться сказати.

— Я слухав би тебе, хоч би якою ти була.

— Ага! Все-таки мене? А я можу бути тільки такою, як є, інша — то вже була б не я. Як кажуть філософи: форма осутнена, сутністю оформлена... Але ти кажеш: слухати. Слухають лекторів, доповідачів, учительок. Слухають — то ще не люблять. Чи не здається тобі, що чоловікам більше подобаються жінки дурні. Нащо їм розум? Їм дай безтурботність, легковажне ставлення до життя, тоді найзаклопотаніший чоловік спочине душею, щось мовби молодість упаде на нього... Ну, я не можу всього...

— За всіх я не можу сказати, але...

— Ну, так, ти серйозний, а серйозні живуть довго. Ти вибиратимеш розсудливо, без поквапу, солідно...

— Анастасіє, ну навіщо?

— Ти ходитимеш роками цілими, придивлятимешся, прислухатимешся... А тим часом... Тим часом боятимешся взятися бодай за мізинець дівчини.

Совинський не знав: чи вона сміється, чи провокує його до рішучості, якою не відзначався ніколи. Щиро кажучи, він боявся цієї вродливої і дуже розумної жінки, ніколи не знав, як з нею вестися, цей вечір міг стати для нього і найбільшим, може, щастям, але ганьбою теж.

— Ми ще вип'ємо? — зухвало поспитала Анастасія.— Ти можеш налити мені шампанського? За що нам випити? Давай я вимкну це світло. Воно діє мені на нерви. Досить того, що з вулиці!

Вона встала, пройшла до вимикача, кімната знизу налилася темрявою, хоч стеля світилася мертвим відбитим світлом вуличних люмінесцентних ламп. Совинський десь утонув на дні темряви, Анастасія легко пройшлася кімнатою, ледь доторкнулася до крісла, де сидів Іван, здається, зачепилася й за його плече, одним лиш пальцем, було й немає, їй хотілося сповідатися про все, що з нею сталося й не сталося, говорити й не до Совинського, а до темряви — тільки зблискують очі, схвильоване тепло випромінюють невидимі постаті, уривчасті віддихи, звертаєшся чи до себе самої, чи до свого добровільного слухача, чи до всього простору. Дві душі билися в ній, колотилися лихоманково, відчаєно, гірко. Одна потопала сама, друга прагнула рятувати іншого. Чи можливе таке? Сама в розпачі, а хочеш порятувати від розпачу когось стороннього красою, радістю, любов'ю до життя, порятувати ціною своєї суворо-лукавої недоторканості й неприступності. А може, це почуття помсти? Зійшлося двоє скривджених Карналями, вона — батьком, Іван — донькою. Змова покривджених? Помститися навіть гріхом? Хай знають! Хай вони знають! Вона може стати грішницею — ось тільки простягне руку.

— Совинський! Я хочу, щоб ми випили за твоє щастя!

Іван і собі підвівся, головою сягав до світляного рівня в кімнаті, здавався ще більшим, ніж був насправді. Втілення всього чоловічого.

— Скільки тобі? — несподівано спитала Анастасія.

— Чого? — не зрозумів Іван.

— Років.

— Двадцять сім.

— Хлопчисько! Я старша за тебе на цілу тисячу років!

— Не вигадуй.

— Іноді мені здається, що вже була завжди і всюди. Метемпсихоз. Ти віриш у переселення душ?

— Я ж маю справу з точними знаннями.

— То й що? Хіба не хочеться часом повірити в якусь дурницю? Це дає відчуття незвичайного і... свободи. Люди живуть любов'ю і працею. А що поєднує працю і любов, крім самої людини? Адже повинно бути щось поза нею. Це «щось» — творчість. Ми в газетах щодня повторюємо; творчий підхід до життя.

А як це зрозуміти? Що це? Як на мене, то це — не з'їдати життя, не зжовувати його в примітивному споживацтві, а щодня витворювати у всьому радість, красу, піднесеність, пристрасть. Ти віриш у пристрасть?

— Хіба я неживий?

— Скільки на тебе дивлюся, завжди здається мені, що ти в полоні якоїсь упертої порядності. Може, тому... Але не маю права, та й не треба. Про що я? Пристрасть? Істинна пристрасть існує знаєш де? Лише в гріхові. Там вона вічно молода. У всіх інших випадках стає з часом смішною пародією на живе почуття. Отож, про що ми з тобою говорили? Про твою молодість? Давай вип'ємо за неї! За все твоє!

— Ти — за моє, я — за твоє. Давай за наше...

Грішниця? А що таке гріх? І що таке щастя? Де межа? Де рубікон? Всі рубікони найлегше переходити, коли вони замерзають. Або висихають. Хоча висохлого вже й переходити не варто.

Анастасія випила все до дна, вино незвично вдарило їй у голову, але вона не злякалася, а зраділа: розмити всі межі, залити кордони, потопити прикордонні знаки обережності. Розуміла, що п'яніє, але свідомість працювала чітко, точно, хоч десь з-за її далекого краю кричало щось темне і відчаєне до цього несміливого чоловіка: «Візьми мене! Візьми! Чого ж чекаєш? Добий мене! Хочу вмерти! Не хочу більше нічого!..»

Чи Совинський підійшов до неї, чи вона, стали поряд, схитнулися, доторкнулися одне до одного, так і лишилися, Іван обережно підтримав Анастасію, яка похилилася йому до плеча, боязко оточив її рукою. Напівобійми. Вона спитала насмішкувато:

— Що тебе приваблює в мені? Задоволення?

— Недосяжність,— сказав він тихо.— Справжня жінка завжди недосяжна. А ти — справжня.

— Не боїшся помилитися?

— Ні.

— Можеш мене поцілувати?

Він нахилився над нею невміло й боязко, вона вирвалася, відскочила, засміялася:

— Боже мій! Не так! Зовсім же не так!

Іван спробував упіймати Анастасію, але вона обкрутилася довкола нього, підскочила з іншого боку, обпекла губами, забила йому віддих, знову зникла на мить, а коли з'явилася знов, він уже був напоготові і не дав вхилитися, зграбастав її в обійми, притиснув до грудей і навіть злякався, коли вона зм'якла, піддалася без опору, чи то в заціпенінні, чи в збайдужінні. Незграбність і поквап зближення. Сором. Ганьба. Відчай. Вона відштовхнула Совинського, затулила обличчя руками. Банальний жест. Тепер — ще банальніші слова? Анастасія

закусила губу. Ні слова, ні звуку, ніби вмерла. Совинський налякано завовтузився в темряві.

— Анастасіє!

Вона мовчала. Гнала його від себе мовчанкою, гнала звідси, звідусіль, тут, скрізь, завжди! Йди і не вертайся, не приходь, не згадуй, забудь! Боже! Що вона наробила? Що наробила?!

А Іван нічого не міг збагнути. Такий ніколи не збагне, він довірливий, але й занадто заглиблений у себе. Ніколи не навчиться зазирати в чужу душу. Він невинний. Все вона! Це все вона!

— Анастасіє! — Іван знайшов у темряві її руку, але Анастасія висмикнула її, зіщулилася на дивані, мовчки благала його: «Іди вже! Іди звідси!» А він не розумів, пробував втулитися на диван, де йому не було місця, бурмотів:

— Повір мені: я не хотів... Напало, мов землетрус. Все мало б бути зовсім не так, я розумію... А може, так? Га, Анастасіє? Я... Ти не можеш уявити... Спасибі тобі!.. Ні, не те... Тут треба щось інше... Я не знаю... Ти дозволиш? Я не можу тебе так залишити. Я побуду тут... На кріслі, чи як.

— Ні,— нарешті здобулася вона на слово, злякавшись, що він справді лишиться і просидить до ранку в кріслі, а тоді... Незносно й нестерпно!

Він згодився швидко й слухняно.

— Ну, гаразд. Я піду... Ходитиму он там у сквері навпроти твого вікна до ранку.

— Ні, ні!

— Поїду з тобою до Києва. За тобою. Завтра дам телеграму Карналю. Попрошуся. Благатиму. На будь-яку роботу. Аби повернутися. Аби бути там, коло тебе, з тобою.

— Ні-і! — мало не закричала вона і навіть зіскочила з дивана, уявивши все те, про що сказав Совинський.

— Однаково я приїду,— вперто повторив він, і тоді вона справді закричала відчаєно: «Ні-і-і!» — і зі злою силою стала випихати його з номера, так що навіть сонна чергова в кінці коридора здивовано випручалася з дрімоти й з цікавістю приглядалася, що там діється. Але Анастасія вчасно схаменулася, тихо просичала до Совинського:

— Не смій! Нічого не смій! — і зачинила за ним двері.

Одразу й пожаліла Совинського, але ще більше жаліла саму себе. Навіщо, навіщо все? І хто винен? Сама. Триматися стільки років, а тоді піддатися безглуздому почуттю. Вхопилася за якесь випадкове слово, кинуте, може, задля простої ввічливості, витворила для себе хтозна й що, тоді здуріло кинулася від моря, переміряла пів-України, писала про цю домну, сиділа й сиділа тут, так ніби ждала чогось, хотіла, шукала. І ось діждалася, знайшла, зламала печать безсоромності. Яка ганьба, яке приниження, яке падіння! Помстилася, не маючи ніяких підстав для помсти. Зрадила, не даючи зобов'язань

вірності й сама не отримавши жодного зобов'язання. Кривда, зневага, біль — все насунулося на Анастасію тяжким валом, гнітило її, підминало під себе, і вона конала десь на самому дні розпачу, сорому і жаху. Що наробила? Що натворила? Гралася зі своїм лукавством, а тепер воно потьмяніло і покрилося брудом. Так довго трималася за свою неприступність і холодність, тепер усе скінчилося, але чи ж так, як належало? Чи для того берегла себе? Велике було її розчарування, але ще більше каяття.

Металася по кімнаті, світло з вулиці боляче било їй в очі, спробувала запнути вікно шторами, але тонка тканина не затримувала світла, в кімнаті стало ще примарливіше і безнадійніше, Анастасія рвонула штору, глянула мимохідь на себе в дзеркало. Леліє щось у темряві біле, як мрець. Вона чи не вона? Якась злиняла, як розмокла газета. Все в ній знищене: відчуття життя, нерви, душа. Стала коло вікна, невидюще дивилася вниз через вулицю, не бачила Совинського, який ходив у сквері навпроти готелю, зате помітила, як народжувався вітер, вловила найперше його зітхання, простежила наростання вітрової сили, все в ній здригалося від нетерплячки, просило, кричало до вітру: «Дми! Лети! Ламай і мети!» Вітрові оргії, відьомські шабаші вітру, щоб ніякого сліду, нічого!

Вітер стугонів, ломився в шибки, стрясав будинок, шарпав дерева, Совинський загубився в потоках знавіснілого повітря змаліло-безпорадний, гуло, сичало, свистіло, вимітало й вичищало вулиці досвідку, нічого не лишало. Ах, якби нічого не лишилося і в її серці! А ще ж не знала того, що було в Карналя, не могла б ніколи подумати, що він під оцим вітром їхатиме від тої жадібно-безжальної землі, яка поглинула його батька. А коли б знала? Коли б могла вгадати? Та не могла, бо й ніхто не може. Ще навіть не здогадувалася, що й сама завіється з цим вітром нежданo й негадано. Тим часом стояла коло вікна, вчепившись збілілими від напруження пальцями у підвіконня, гостро звузивши зіниці, поблідла й стемніла водночас обличчям. За вікном починався людський рух. Уже не тільки Совинський безглуздо боровся з вітром у сквері. Молоді матері несли сонних діток до садочків. Її майбутнє? Ось тут вона, там — Совинський, а між ними — отаке сонне, тепле м'якеньке? Чом би й ні! А чому не минуле? Вже давно могла б... Але недоторканість, невторгнення... І чим усе скінчилося! Ще не знала, що робитиме. Просидить цілий день, замкнувшись у номері? Взяти у чергової чаю. Ні їсти, ні думати, сховати голову під подушку. Так і провести решту відпустки. З подушкою на голові в готельному номері. Прекрасно! Відскочила від вікна, ніби кинута вітром, знову заметалася по кімнаті, несподівано для самої себе стала збирати речі. Звикла до подорожувань, усе робила швидко, вміло, чітко. Віддала ключ черговій, подякувала.

— Так рано їдете? — сонно мовила жінка.
— Далеко добиратися. Аж до Києва.
— Та воно й недалеко.
— Вітер великий. А я машиною.
— Ну, коли вітер, тоді так. Проти вітру не зідмешся.

З мстивим усміхом сідала в свої «Жигулі», які стояли в готельному дворі. Совинський стереже її вікно, а вона вискочить з двору,— і вже ніколи він її не побачить, ніколи!

Однак вулиця йшла повз сквер, повз Совинського, і він побачив машину, ще й не знаючи, вгадав, що в ній Анастасія, кинувся просто через клумбу з червоними каннами, замахав руками, мабуть, щось кричав, але вітер знищив його крик, Анастасія натиснула на педаль акселератора з такою мстивою силою, що «Жигулі» аж підстрибнули — все лишилося позаду, та чи ж усе?

Гнала до самого Києва, не зупиняючись. Чула, як бився об машину вітер, бачила, як обабіч шосе дерева аж на землю клалися, здогадувалася, скільки лиха заподіє стихія, але здоровий глузд умер у ній мовби назавжди, кусала губи, шепотіла, шукала знеможено слів для жорстокості, для бездушності, для болю і крику. Вирватися б з цього світу, полинути туди, де панують швидкості, що переважають швидкість світла, де вже ціле не завжди більше за частку, а точка набуває протяжності, де матерія, сконденсовуючись у нематеріальну тяжкість, самознищується, кінчає самогубством... Ні, жити! Побороти душевну знемогу, очиститися, оновитися і жити, інакше від чого й куди б вона втікала? Жінка оновлюється, як місяць, вона очищається любов'ю, може, в цьому її порятунок? А чоловік ні забруднюється, ні очищається, суцільна непевність. Вона опинилася розіп'ятою між непевністю й невизначеністю, мала каратися цим, може, ще тяжче, ніж своїм безглуздим гріхом, своєю зрадою не знати кому.

Знов не знала того, що в'їздить у Київ майже одночасно з Карналем, тільки іншою дорогою. Могла б навіть зустрітися з «Жигулями», в яких він їхав, але що з того?

Удома було самотньо й тяжко. Звичні речі відлякували її так само, як бридота готельного номера. Хотіла нагадати їм про себе, дати їм свою душу, але вони холодно відштовхували це лякливе намагання. Пішла в кафе на Хрещатику, але їсти майже нічого не могла, взяла в гастрономі булочку і пляшку кефіру, замкнулася, упала на тахту, і, здається, заснула, бо коли розплющила очі, було вже темно. Запалила світло, довго щось надумувала, навіть не поцікавившись, котра година, крадькома наблизилася до телефону і швидко, неначе боялася опектися, набрала номер. Довго не відповідали, тоді почувся жіночий голос. Анастасія тихо поклала трубку.

Ще поблукала по квартирі, випила кефір, пожувала булку, знову набрала номер і знову почула жіночий голос. Була

впертою в своїх домаганнях. І хоч так само покрадьки, але вперто набрала номер утретє, і тоді з того боку дротів обізвався нарешті він, Карналь. Анастасія мовчки тримала трубку, не дихала, ждала, почула його голос ще раз, тепер роздратований і лихий, тоді залунали короткі гудки роз'єднання, а вона й далі тримала трубку, болісно ламала губи в намаганні всміхнутися і мовчки плакала, не витираючи сліз. Чому не прийшов на те жовте надморське каміння, і на те сіре, і на червоне, і на біле каміння? Чому не прийшов?

6

Вийти на пенсію. Щодня гігієнічні прогулянки в київських парках. Читання улюблених авторів. Паскаля, Бекона або ось Фукідіда: «Проте були то не більше як мовні звороти, призначені для громадян, насправді більшість цих людей керувалася особистим марнослав'ям, плекаючи в собі такі прагнення, завдяки яким найчастіше гине олігархія, що вийшла з народовладдя: з першого ж дня ніхто з них і в гадці не має про рівність з іншими, навпаки, кожен жадає першості для себе. Між тим при народовладді люди легше змирюються з наслідком виборів, бо не зазнають приниження від рівних собі. Олігархів над усе під'юджувала сила Алківіада на Самосі і невпевненість у подальшому існуванні олігархії, а тому кожен намагався перевершити іншого, аби лиш самому стати на чолі народного правління».

Але те все не для нього. Належав до людей, які заснували місто, державу, цілий материк нового знання, континент, який не фігурує на картах, не підлягає тисячолітнім законам держав, чужий пристрастям, брехні, облуді, чварам, підступам, грі уяви, навіть химерним метаморфозам буття, територія без вимірів, світ, у якому ніколи не минає час, хоч як швидко мчить, лине, бо це час істини, знання, людського могуття,— світ кібернетики, розумних машин, майже зматеріалізованої людської мудрості. В отих скромних, непоказних, ніби навмисне вкритих сіруватою фарбою шафочках, мов у святинях святинь, інтоновано універсальні гімни тріумфів, урочистостей, героїки, там надійно замкнено було космічний смуток часів, відчуження чисел від людини, їхнього винахідника і володаря, самодостатність абстракцій, яких ніщо не порятує від хаотичної темряви безодень, окрім самої людини. Навіть геніальні майстри гармонії, як Йоганн Себастьян Бах, або художники, наділені хворобливими здібностями до галюцинацій подібно до Ієроніма Босха, були б безсилі з своєю розвогненно-впорядкованою уявою в світі, де Карналь провів половину свого життя і половину, здається, не гіршу. Форми форм, розміри розмірів, класи класів, мавзолеї чисел, циклопічні нагромадження безперервностей, дика темрява незбагненностей, сліпучі блискавиці мит-

тевих прозрінь, корчі абстракцій, рефлекси світла, склубочені об'єми і площини, переткані тінями і переблиском давно вмерлого, затриманого нереального знання, каскади лічб, невитлумачні пропорції, еманації навіки втрачених і ще не знайдених світів пролітали там незауважені, дивні склепіння тимчасових поєднань, тремтливі арки математичних сполучень, фігури астральні, петрогліфи з епох, втонулих у присмерку часів,— хіба міг він без цього, назавжди отруєний, зачарований, завербований, підкорений? Належав до апостолів чисел, невтолимої людської жадоби перемог, досягнень, звершень, і хоч яких ударів завдавала йому доля, мав вистояти, хотів бути серед тих, кому дано зламати сьому печать законів природи, вирватися з-під їхньої влади бодай на мить і опинитися в царстві свободи.

Та все ж був людиною і відчував біль. Після двох безсонних ночей, батькового похорону, шаленої гонитви машиною під вітром, після отої дивної розмови з Кучмієнком, на яку, мабуть, спромігся в якійсь несамовитості, чи що, хотілося тепер бодай на день сховатися від усіх, побути наодинці зі своїм болем, спробувати втішити серце.

Не дав собі ні послаблення, ні перепочинку. Вирішив зламати навіть ту, сказати б, слабкодухість, яку виявив перед усіма після загибелі Айгюль, уперто відмовляючись від користування машиною, і зранку подзвонив до свого шофера.

Пам'ять Карналева тримала в собі так багато всього, часом навіть зайвого, що він сам дивувався її невситимості. Коли набирав номер шоферового телефону, пам'ять, мовби пустуючи, підказала номер ще один, зовсім схожий, що різнився лише одною цифрою. Карналь не міг би й сказати, де взявся той інший номер, коли і як запам'ятався, зате вмить зідентифікував номер телефону з його власницею, журналісткою Анастасією Порфирівною, згадалася вся недовга історія їхнього дивного знайомства, зустріч над морем, його обіцянка зустрічати її, його недотримання обіцянки. З незалежних від нього причин. Це тоді, того дня. А далі — вже й не причини, а невблаганна стихія буття. Мабуть, треба буде пояснити це Анастасії Порфирівні. Згодом, при нагоді.

Майнуло — і зникло. Не відганяв, зникло без зусиль, само собою. Шофер із шанобливим здивуванням перепитав, на коли подавати машину. Був точно о восьмій, хоч ще й не вірив, що академік справді поїде з ним. Коли ж Карналь сів у машину і зачинив за собою дверцята і вже треба було їхати, то шофер, все-таки шануючи стан свого хазяїна, мовчки рушив, хоч давніше ця процедура в нього неодмінно супроводжувалася зітханнями, оханнями і скаргами. Мастроянні належав до аматорів скаржитися з замилування до цього словесного процесу. То вигадував неіснуючі хвороби, то нарікав, що його обійшли премією, прогресивкою, то ображався, що не одержав подарунка разом з ветеранами війни.

— Ти ж не ветеран! — дивувався Карналь.— Народився по війні.

— Та я ж мужчина чи ні? Всім мужчинам дають, а мені — ні.

Сьогодні він мовчав майже урочисто, і так це було незвично, що Карналь спитав:

— Що ж це ти мовчиш?

— Та-а...

— Жінка тебе любить? Ти жінку любиш? Донька росте? Все гаразд?

— Та-а,— скривився водій.— Хіба в жінці щастя, Петре Андрійовичу?

— А в чому ж?

Але водій схаменувся, що ляпнув дурницю, і вмовк. Все ж довго не витримав, звичка взяла своє. Почав про якусь свою сусідку. Живе вище поверхом, заради такої все б кинув і побіг на край світу, так хіба ж вона з тобою побіжить. Учора приїхала з відпустки, хоч ще й не мала б повертатися, машина така, ніби десь у коптильні була, чи що, кинула ті свої «Жигулі» на тротуарі, замкнулася, щезла. А що таке «Жигулі»? Їх он роздягнути, як раз плюнути. Знімуть скати — тоді свищи! Цілу ніч він змушений був не спати, сидів на балконі, курив, стеріг ті розпрокляті «Жигулі», а жінка ж ревнує! І думаєте, хоч подякувала сусідка? Ще сьогодні, коли натякав, висміяла: мовляв, ти б ще помив мою машину. Таку б провчити.

— Отак, як ви її провчили, Петре Андрійовичу.

— Я? — здивувався Карналь.— А до чого тут я?

— Вона колись причепилася: «Відвези до свого академіка». Інтерв'ю хотіла у вас взяти, чи що. Я їй: «Анастасіє батьківно, академік вас не прийме, у нього кожна хвилина...» А вона: «Вези — і край». Ну, повіз, сиджу в машині, курю. Дивлюся: вискакує. Аж позеленіла від злості. Мабуть, далі Діни Лаврентіївни і не була. Ви, мабуть, і не знаєте про цей випадок.

— А-а,— пробурмотів Карналь, ховаючи за вдаваною байдужістю своє збентеження. Вдруге нинішнього ранку про Анастасію — чи не занадто? Він міг за справами на місяці, а то й на роки забувати про людей, які проходили на периферіях його життя, не був захоплений цією своєю властивістю, але інакше не міг. Або зосередитися на головному, або розтринькати все своє життя на дріб'язкову уважливість, вклонятися кожному телеграфному стовпу, вислухувати всі дурниці, спалювати час навіть з меншою користю, ніж спалюється нафта у двигунах, бо там хоч видобувається незначна доля енергії, тоді як з безконечних балачок, пустих знайомств і безглуздих церемоній нічого не доводиться сподіватися, окрім нудьги.

У себе на роботі Карналь дозволив собі єдине відхилення від узвичаєних норм. Знав багатьох керівників, які коло робочих кабінетів мали ще так звані кімнати відпочинку, у нього в

директорському блоку так само була передбачена така кімната, але тут уже Карналь був непоступливий.

— Це все ж таки робота, а не відпочинок,— заявив він.— Відпочиває людина вдома, для цього й існує дім і все інше. Але на роботі кімната для відпочинку? Я не можу повірити в це так само, як мешканець острова Фіджі ніколи не повірить в існування твердої води, себто льоду.

Він розпорядився обладнати в тій кімнаті душову і завів звичай в особливо тяжкі дні, вибираючи вільну хвилину, приймати душ по кілька разів, а вранці міняв свій домашній костюм на заводський, практичний, скромний, щоб не вирізнятися своїм занадто нарядним виглядом.

Не відступився від своєї звички і сьогодні, тоді взявся за перегляд пошти, що нею об'єднання зв'язувалося з країною і світом. Олексій Кирилович незворушно стежив за тим, як швидко розкладає академік листи — який кому, неспокійно позирав на електричний годинник на стіні якраз навпроти Карналевих очей, переминався з ноги на ногу, аж Петро Андрійович врешті помітив і поцікавився:

— Що у вас там, Олексію Кириловичу?

— Дзвонили з Ради Міністрів.

— Що?

— Нарада сьогодні о п'ятій.

— Кого кличуть?

— Вас.

— Подзвоніть, що не буду. Ні сьогодні, ні через місяць. Не хочу носитися з своїм горем, але все ж... Я людина, а не обчислювальний пристрій.

— Вони просили пробачення. Співчувають. Але...

— Але?

— Надзвичайно важлива нарада. Ждуть вашого виступу.

— Ні наради, ні виступу. Мене нема і надовго! Так і передайте всім. Можете посилати до мене. Сам відбиватимусь! Можуть вони пошанувати людські почуття, чи вже все з'їдене цими безкінечними нарадами?

Карналь далі гортав папери, натрапив на брошурку в сірій обкладинці, з веселим подивом прочитав: «С. В. Кучмієнко. Математизація дійсності як теоретична процедура. Автореферат докторської дисертації».

— Олексію Кириловичу, а це що?

— Це? — помічник для певності глянув ближче.— Кучмієнків автореферат.

— Як же? Він тільки вчора сказав мені, що закінчує роботу над дисертацією, а сьогодні вже автореферат?

— Вчора ще, мабуть, реферат не був надрукований, то він і сказав, що закінчує. Надмірна скромність.

— Ви жартуєте, Олексію Кириловичу? Скромність у Кучмієнка? Перед ким і де? Хіба що перед наукою. Ви не проглядали брошури?

— Я ж не математик.

— Радите мені ознайомитися?

— Вам прислали для цього з ученої ради.

— Кучмієнко про це знає?

— Не можу сказати.

— Ага. Дякую. Доведеться глянути. Я залишу брошурку, тоді скажу вам, що з нею робити.

Зла цікавість проймала Карналя, ще більше посилюючись від тяжкого настрою, з-під влади якого не міг визволитися попри свої цілонічні роздуми і нинішнє вдавання бадьорості й цілковитого заглиблення в справу. Зламалося щось у ньому безповоротно й незворотно. Тому мало не по-хлоп'ячому хапався за все, що могло обіцяти забуття бодай на короткий час, де міг би загорітися, спалахнути, віднайти себе давнього, звичного, живого передовсім для самого себе, знов повернутися до вічного, неубутного великого тепла життя, прилучитися до його енергії, яка народила і живить той неповторний світ математичних абстракцій, точного знання і його машин, що залишаються для нього найвищою, коли не єдиною метою існування.

Тільки розгубленням і безпорадністю перед ударами долі міг би з'ясувати Карналь ту, загалом кажучи, нездорову цікавість, з якою взявся переглядати автореферат Кучмієнка. Напружений до краю, знесилений переживаннями, зосереджений у незвичній для нього розгубленості, Карналь сидів над марною брошуркою з тих, що, подібно до ступенів, які майже неминуче за ними йшли («Довів до захисту — захистився»,— сміялися циніки від науки), здебільшого були тільки свідченням тупого працелюбства, залізнозадства чи навіть простого нахабства, а не справжньої обдарованості й натхнення. В людині неминуче наявний баласт. Мабуть, так і в науці. Є частина діяльна, згусток енергії, втілення талановитості, запас здібностей, а є простий тягар, лінощі, нікчемність, пустопорожність. Яка життєдіяльність індивідів, такі вони й самі. Це місце з «Німецької ідеології» завжди згадувалося Карналеві, коли доводилося відбиватися від нашесть на науку «індивідів», життєдіяльність яких спрямовувалася тільки на самих себе. Захиститися,— а там хоч трава не рости! «Цель оправдывает посредственность». Ученим можеш ти не бути, а кандидатом — зобов'язаний. «Відірвати ступінь» — і все життя смоктати з державної сосочки молочко. Всі ці так звані афоризми повторювалися чоловіками з танцплощадочною статурою, з вигнутими хвацько спинами, з викладеним хвилями волоссям, цими виявниками курортної психології, пожирателями солянок, осетрини, курчат-табака, вірменських коньяків і кавказьких вин.

Тисячі докторів, а відкриття можна полічити на пальцях, та

й то належать вони здебільшого людям без ступенів. Три проценти вчених рухають прогрес, шістнадцять процентів помагають рухати, а решта — мертвий баласт. Для докторської дисертації вишукує такий «учений» проблему, яка потрібна тільки йому, щоб стати доктором, а більше нікому. Науку ці люди уявляють спорудою у вигляді куба, в якого одної грані бракує, і тому в нього легко входити і вводити бажаних. Девальвація звань, приниження самої науки, яка повинна існувати для намноження зручностей роду людського. Карналь ненавидів усіх цих любителів легкої наживи, він упізнавав їх з льоту, ще на відстані, він відчував їхнє наближення, радарні установки його вимогливості били на сполох, і він сміливо й рішуче кидався в бій, щоб викрити чергового лжевченого, захистити радянську науку від ще одного паразита. А тим часом усі ці роки терпів коло себе Кучмієнка, і той зрештою повірив, що він теж причетний і втаємничений. Захистив же колись дисертацію про дірки! Пограбував якогось бідного механіка, зрозпаченого практика, який самотужки хотів створити сякий-такий науковий апарат для своїх практичних цілей, навіть у гадці не маючи за це домагатися вченого ступеня. А Кучмієнко підібрав те, що погано лежало. Його науковий керівник, хоч бачив і знав, що ніяка то не дисертація, все ж «пропхнув» на захист свого підопічного, бо вже отримав од держави гроші за «керівництво» (а вважається так: що більше в тебе «керованих», то більший ти вчений). Хтось інший міг би, може, обдурити Карналя, але ж не Кучмієнко, якого знав аж надто добре від першого курсу університету. В голові — нічого, крім інтриганства, підступів, хитрувань, хоч зовні — сама привітність і доброта. Вміння вживатися, вростати в будь-яке середовище, аби згодом вихоплюватися на самі верхи, користуючись зайнятістю людей, які роблять справжнє діло. Він не пропустить замінити в свій час і його, Карналя. Коли ти терпиш коло себе посередність, повинен бути готовий до того, що рано чи пізно вона тебе проковтне, як у біблійному сні фараона сім худих корів проковтнули сім ситих. Щоправда, Кучмієнко не такий примітивний, як біблійна зажерлива корова, він — за «пристойність», він зробить свою справу непомітно, природно, невимушено, коли хочете, закономірно. Ось лиш стати йому потихеньку доктором наук. А там пробитися в лауреати, доплюсувавшись до якогось талановитого колективу,— тоді вже ніяка сила не втримає Кучмієнка. Він уже провів колосальну роботу по вивченню біографій всього багатотисячного колективу. Читав і перечитував. Ділився своїми спостереженнями з Карналем. Дивувався, обурювався. Всуціль — люди без біографії. В кожного два-три рядки, народився, учився, ніякої роботи, нічого позаду, ніяких заслуг. У хвилини відвертості Кучмієнко визнавав, що починає поважати навіть Карналеві страждання. Не забував натякати, що він мовби доповнює Карналя з кращого боку, додаючи те,

чого бракує академіку. Кучмієнко — додає! Яке блюзнірство! Невже все справді неминуче спаскуджується, зношується, споганюється, погіршується від довгого вжитку, ніби двигун у машині, і зміни завжди на гірше? А поступ? А закони розвитку? Чи саме на ньому, Карналеві, слід демонструвати трагічний виняток, бо він умів часом світити, але, виходить, не завжди вмів спалювати? Справжнє ж світило повинне випалювати довкола себе все лихе й шкідливе, щоб не прокрадалося йому на зміну якесь жалюгідне жевріння, а влітало з невідомих орбіт світило ще більше і яскравіше. Смішний володар, який свідомо виховує свого наступника. Династії вироджуються неухильно й закономірно, бо сама ідея панівного династизму — це косність. Така влада уповільнено-недовірлива. Ті, хто сидить на місці, завжди бояться нових доріг, бо по них нічого, крім загроз, прийти не може. Але ж повинні бути династії творчі? Розумний той керівник, який умів оточити себе розумними помічниками. Дурень підбирає ще дурніших за себе. Карналь не підбирав Кучмієнка, але й не відтручував. І ось той простягає руку за найвищим: дай! Не розуміє того, що він тільки ситуаційне породження епохи, випадковість, цілковите заперечення законів суспільства, де все зумовлене, де тільки здібності повинні братися до уваги. Всі будуть зняті або вмруть — це сказав Пронченко саме про кучмієнків. Але й про Карналів, коли вони неспроможні будуть випручатися з-під впливу цієї новітньої дияволічної сили, ім'я якій — посередність.

Що ж, просвітлений власними трагедіями, Карналь готовий був до відповідальності найвищої. Старіє навіть велике, падають і залізні монументи, помилки скрізь і завжди можливі, а тому важливо не зберегти правоту і слушність, а знайти істину.

Автореферат Кучмієнкової дисертації Карналь проглянув за півгодини. Не повірив сам собі, ще раз перечитав одне місце, друге. Невже все це всерйоз? Такого відвертого грабіжництва всіх популяризаторів, узятих разом, Карналь ще не зустрічав ніколи. Враження таке, ніби десять помічників понависмикували з масових видань довгих цитат, а тоді хтось один все це змонтував, склеїв, зброшурував — і готово. Все науковоподібно, благопристойно, освічено, але до чого тут наука? Натомість гостра хіть до вченого ступеня пробивається навіть крізь освіченість автора (чи авторів?). На жаль, освіта не знищує низьких почуттів, навпаки — надає їм гостроти, витонченості, наповнює історією, щоб рано чи пізно відкинути в первісний стан.

Кучмієнко, забувши (чи й не знаючи), що принципи формалізації явищ, опрацьовані в математичній логіці, а також математичні методи програмування й оптималізації вже давно стали не тільки здобутком теорії, але й знаходять щоденне застосування в практиці, бадьоро запитував у своїй брошурці: «Отож, що таке математизація знання?» І ще бадьоріше по-

яснював: «У найзагальнішому вигляді її можна визначити як універсальну процедуру, що полягає в такому. Теоретичне зображення явища, тобто огрублена, схематизована й ідеалізована імітація нашої уяви, концептуальних уявлень певної наукової галузі, геометричних структур тощо. Дуже часто теоретичні зображення, побудовані з допомогою засобів однієї галузі, припускають імітацію засобами інших галузей. Відтворення теоретичних побудов одної галузі засобами іншої називають застосуванням першої до другої. Скажімо, якщо теоретичні структури хімії передано концептуальними засобами фізики, йдеться про фізикалізацію хімії. Такий же смисл вкладається в слова про арифметизацію класного аналізу, геометризацію алгебри, кібернетизацію біології та ін. У цьому розумінні і вживають термін «математизація».

Якби це писалося для самоосвіти знудьгованих пенсіонерів або для підлітків, які вбивають час на дванадцять серій «Штірліца», то це ще б сяк-так. Але до чого ж тут наука і відкриття?

«Нині важко назвати таку галузь науки, техніки, економіки, до якої принципово неможливо застосувати математичні засоби». Згода, товаришу Кучмієнку, ніхто не заперечує. Але Кучмієнкові мало цих аж занадто очевидних тверджень. Він прагне афоризмів. І ось будь ласка: «Математизація — це цивілізація!» Навіть зі знаком оклику, так ніби він у точних науках може мати якесь значення. Не нав'язувати світові свої теорії криком і галасом, а ліпше спробувати піднести свій фах до рівня мірила людських взаємин і людського способу життя. Але для цього треба володіти вмінням відкривати такі теорії. Щоправда, в науці часто головне й не в самій теорії, яка може бути тільки поштовхом, а в її глибокій розробці. Це відзначав ще Менделєєв. Карналь намагався бути граничнo об'єктивним і навіть по змозі доброзичливим до Кучмієнка. Протиставити етику чистоти патетиці скверни. Може, пошукувач докторського ступеня пропонує якісь нові, оригінальні розробки? Може, знайде він у цій брошурі бодай натяки на те, що Кучмієнко спокушається не золотим тельцем докторства, не дияволом, а все ж таки істиною? Бо треба ж уміти розпізнати справжнє покликання навіть під найтовщим нашаруванням буденності й ницості, як колись це зробив Демокріт, коли побачив у Абдеррі, як один простий грек надзвичайно вміло складає хмиз у в'язки, і на підставі цього зробив висновок, що той хмизонос повинен мати талант до найскладніших наук, надто ж математики. Той хмизонос згодом став відомий світові під іменем Протагора. Спокусливий приклад з історії, та, на жаль, Карналь не був Демокрітом, а Кучмієнкові не судилося стати Протагором. В своїй брошурці він уперто демонстрував типово школярський рівень мислення, скочуючись іноді навіть до рівня відверто обивательського. Нічого нового, ніяких ознак

дерзань, жодної спроби застосування теорії до якогось складного явища. Дав би Кучмієнко математичне зображення польоту ракети — і то було б якесь полегшення для нього і для читача його автореферату. Для унаочнення міг би, як Вінер, прирівняти гонитву ракети за рухомою ціллю до переслідування зайця вовком. Але ж той уперто дотримувався найнижчого рівня розумових спекуляцій і не вигадав нічого ліпшого, як унаочнити «свої» теорії прикладом математизації живої черги.

Кучмієнко так і писав: «Припустимо, що нам треба зобразити звичайну живу чергу, скажімо, перед касою кінотеатру. Для цього ми передусім створимо схему черги. Ми помічаємо, що черга є множина людей, які стоять одна за одною, або, як прийнято говорити у логіко-математичних науках, перебувають одна до одної (поза іншими відношеннями, які нас зараз не цікавлять) у відношенні, котре виражається словами «стояти за».

Поза всім іншим, оте «як прийнято говорити в логіко-математичних науках» в устах Кучмієнка (чи під його пером) звучало просто розкішно! Звідки йому знати про те, що прийнято, а що не прийнято в науці? Та він без крихти збентеження розвивав свою неповторно-грандіозну математизацію черги за оселедцями або за імпортним взуттям: «Уявлення про живу чергу як множину абстрактних індивідів, які перебувають один до одного у єдиному відношенні «стоячи за», саме і буде шуканою її схемою. Уявимо тепер цю схему в символічній формі. З цією метою умовимося позначати людей (Іванов, Сидоров, Петров...), які стоять у черзі, першою літерою їхніх прізвищ (І, С, П...), а відношення «стояти за» літерою Р. У цих позначеннях символічне зображення черги буде виглядати так:

$$О = (І, С, П..., Р).$$

Прийнявши ці позначення і погодившись, що побудована схема адекватна живій черзі, ми можемо виразити її головні особливості у вигляді такої сукупності тверджень:

1. Для будь-яких трьох осіб черги — І, С, П — з того, що П стоїть за С, а С за І, випливає, що П стоїть за І (властивість транзитивності).

2. Де б не стояла людина у черзі, вона може стояти сама за собою (властивість антирефлексивності).

3. Для будь-яких двох осіб черги — І та С — з того, що І стоїть за С, а С стоїть за І, випливає що І та С займають одне й те саме місце в черзі (властивість антисиметричності).

Сформулюємо тепер ці три змістовно виражені властивості черги формально, тобто умисне не звертаючи уваги на те, що І, С, П,... зображують людей, а Р — відношення «стояти за», у цьому формулюванні зазначена схема черги постане у вигляді такої сукупності формальних аксіом, що утворюють аксіоматичну конструкцію, яка називається математичною структурою

порядку. Ця конструкція визначається на елементах x, y, ... деякої множини M, природа яких може бути довільною, а відношення фіксується лише формальними аксіомами транзитивності, антирефлекторності й антисиметричності».

Для умів обмежених нема ніяких святинь. Коли й уся дисертація витримана на такому рівні, то вона так само мало має спільного з наукою, як винайдення нового виду клею або лаку для нігтів — з науково-технічною революцією. Кучмієнко виступав у повному блиску профанатора науки. На його авторефераті слід було б написати Сковородине: «Много жрать, а мало жевать — дурно. Пифагор, розжевав один треугольник, сколько насытился».

Але Карналь вирішив бути справедливим до кінця. Однаково день пропав, бо після Кучмієнкових «відкриттів», навіть не в такому пригніченому стані бувши перед тим, уже нічого путнього не зробиш. Карналь покликав Олексія Кириловича.

— Де можна дістати дисертацію Кучмієнка?

— В Публічній, очевидно. Довідаюся.

— Попросіть для мене на вихідний.

— Гаразд.

— До обіду я буду в цехах. Коли хто питатиме.

Часу лишилося небагато, але всі корпуси були зручно поєднані критими переходами і, сказавши «в цехах», Карналь не перебільшував: він справді побував у монтажному корпусі, поцікавився справами у наладчиків, ще раз глянув на новий цех логарифмічних лінійок, де вже закінчували обладнання кондиціонерів і пилофільтрів, тоді вирішив зазирнути в цех електронних іграшок. Слово «цех» не зовсім точно відтворювало те, що під ним ховалося. Просто при проектуванні переходу між старим і новим виробничими корпусами утворювався якийсь архітектурний залишок у вигляді досить високого і доволі світлого приміщення, власне зайвого, бо не могло воно бути використане ні для чого через свою почленованість: якісь закути, тупики, тісні проміжки між чотирикутними колонами. Коли Карналь уперше побачив це приміщення, він тільки потер скроню. Адже сам дивився креслення і ставив свій підпис на проекті.

— Що це у вас вийшло,— спитав він тоді насмішкувато,— церква для кібернетиків?

Тоді хтось з молодих прийшов з пропозицією випускати електронні іграшки: гроші, газети, план по товарах народного споживання.

— А приміщення? — поцікавився Карналь.— Нам же не дадуть асигнувань на новий цех не за основним профілем.

— Церква,— сказав молодий. Виявилося, вже всі знали про кинуте тоді Карналем слово і охрестили ним вишкребок архітектурної мисли.

Цех створили, знайшли спеціалістів, вірніше, самі навчили, і тепер це був справжній порятунок для об'єднання. Сюди спроваджували всі численні екскурсії, які прибивалися до Карналя буквально щодня і неодмінно вимагали: показуй електронну машину. Для ділових людей показували, а таким, що з однаковою сліпою жадобою прагнуть побачити Ермітаж, Суздаль і завод обчислювальних машин, делікатно пояснювали, що, на жаль, готової продукції саме немає, зате є щось цікавіше. І вели в цех електронної іграшки. Там щось рухалося, світилося, подавало звуки, програмувалося й керувалося, і вже після того жадібні поглиначі ермітажних шедеврів забували про все і більше не докучали з просьбами показати машину «Мир» або «Київ».

Рятував цех електронної іграшки також від комісій, які були просто карою єгипетською, їхали звідусіль, іноді в один день збиралося одразу по три-чотири комісії, і всі повноважні, солідні, відповідальні, вередливі, прискіпливо-недовірливі, про яких можна було б сказати словами поета: «Вже всі знайшли, а я шукаю». Карналь багато енергії втратив, щоб довести, що комісії тільки заважають працювати, але що більше він переконував у одній інстанції про непотрібність комісій, то більше їх напливало з інших інстанцій, іноді таких несподіваних, що про їхнє існування ніхто ніколи й думати не міг.

Випадково Карналь знайшов засіб швидко випроваджувати непрошених гостей. Якось сам супроводжував по території вельми відповідальних товаришів, і, коли добралися до закутків цеху електронної іграшки, найвідповідальніший з відповідальних суворо поспитав:

— А це що таке? Ви чим тут займаєтесь? Дитсадок розвели?

І тут несподівано виступив наперед начальник цеху Жбанюк, присадкуватий, трохи кривоносий і взагалі якийсь трохи перекривлений чоловік, і, замість відповідати на суворе запитання, запустив у членів комісії якоюсь довжелезною, незграбною, нуднющою історією про те, як десь, у якомусь селі було багато дітей, а дитсадка не було, а жінкам треба було копати картоплю, а голова колгоспу нічого про дітей не думав.

— То, що, ви думаєте, зробили жінки? — спитав Жбанюк тепер уже членів комісії (а не вони його). Члени комісії спершу розгубилися від такого несподіваного повороту справи, а тоді вдоволено зареготали, вважаючи таке поводження з ними вельми оригінальним і дотепним, а Жбанюк уже викладав їм нову історію, ще довшу, ще примітивнішу, ще нуднішу, а тоді ще й ще, гнався за членами комісії вже й тоді, як вони, одурілі від його балаканини, пробували втікати, упіймав керівника за руку і не відпустив, аж поки той став проситися, посилаючись на те, що вони мають негайно їхати, бо їм ще, мовляв, треба й туди, і туди.

Карналь, нікому не розповідаючи про своє відкриття, спровадив до Жбанюка ще одну комісію — наслідок був такий самий. Він зібрав керівників об'єднання і завітав з ними до цеху електронної іграшки — Жбанюк заговорив їх до розпуки. Асоціативність мислення в цього чоловіка розвинена була просто страхітливо. Він чіплявся до кожного вашого слова і вмить народжував історію з цього приводу або навіть без приводу. Мовчати начальству в Жбанюка було ще небезпечніше, бо тоді з нього потоками лилися історії про мовчунів, взагалі про слова і мову, про будь-що, так ніби він заповзявся покарати тебе за спробу позбавити його харчу для балачок. До того ж усі свої розповіді Жбанюк провадив у такому дивовижно вповільненому темпі, що після кожного його слова можна було заснути, трохи поспати, а тоді прокинутися саме вчасно, аби почути наступне слово. Жбанюк підсвідомо, видати, зробив для себе відкриття, що внаслідок наукових занять і високого становища мова у багатьох уповільнюється, і тепер бив своїх гостей їхньою ж власною зброєю, а відомо: ніщо так не докучає розумному чоловікові, як спілкування з власним, майже дзеркальним відбиттям. Обережно поцікавившись, як веде себе Жбанюк з підлеглими, Карналь з подивом довідався, що начальник цеху виявляє нестримну балакучість лише з начальством, може, в глибині душі вважаючи, що цим виказує до нього особливу увагу. А так був прекрасний чоловік, розумний керівник, технічні ідеї з нього так і сипалися, у вигадництві з іграшками не знав суперників. Може, Жбанюкова пристрасть до історій пояснювалася його походженням, народився він десь у лісах, де радіють кожній новій людині найперше як нагоді поговорити і розповісти те, про що вже знають усі ті, хто живе поряд з тобою. Вирвавшись з лісів, Жбанюк уже не міг знехтувати жодною нагодою вибалакатися і буквально тероризував усіх, хто потикався до його цеху з функціями, що перевищували його власні.

Після кучмієнківських мудрувань Карналеві приємно було почути живе слово, тому він і завернув до Жбанюка. Той зустрів директора стримано, висловив співчуття від себе і від колективу цеху і — диво! — жодної історії.

— Що у вас новенького? — поцікавився Карналь, хоч знав, що Жбанюк уже кілька місяців готує мотоциклетний атракціон для парків: два мотоциклісти по заплутаних металічних жолобах, які щоразу несподівано перехрещуються, мчать назустріч один одному, щоразу їм здається, що вони зштовхнуться, але все електронне управління мотоциклами точно і вчасно усуває небезпеку, гонка триває далі, щоб за мить небезпека виникла знову і знову вчасно й безпомилково була усунена.

— Аварії виключені? — спитав Карналь, подумки хвалячи винахідливість Жбанюка, який надав споруді атракціону химерної конфігурації свого цеху.

— Тисяча процентів гарантії! — запевнив Жбанюк.— Це у нас одному чоловікові лотерейний квиток нав'язували. А він каже: «А як не виграє?» Бухгалтер колгоспу йому: «Тисяча процентів гарантії, що може виграти, а може й не виграти. Тобі хіба тридцяти копійок жалко?» Ну, дядькові, звісно, жалко й тридцяти копійок, бо вони ж на дорозі не валяються. Приходить таблиця, перевіряють — виграв дядько «Москвича». Бухгалтер сміється: «Казав тобі: тисяча процентів!» А дядько каже: «Ти мені ту тисячу тепер дай. От візьму машину — а як вона розіб'ється? Або поламається? Або поржавіє?» Ну, думав-думав і, думаєте, взяв машину? Гроші взяв. А міг же взяти «Москвича» і продати дорожче. Таке буває й з тисячею процентів. А то ще було, як оце в нашому атракціоні. Їхали два дядьки возами та й зчепилися на вузькій дорозі. А на возі в кожного — жінка. Один каже: «То ти зачепився!», а другий йому: «То ти!» Тоді перший уздрів його жінку, показує на неї пальцем та й каже: «Ото через оте стерво й зачепилися!» А другий йому: «То моя жінка, а в тебе на возі так ото справді стерво!»

— Спасибі за історію,— сказав Карналь, не дослухавши, бо кінця тут ніколи не було.

— Та нізащо, Петре Андрійовичу, заходьте, я ще...

— Дякую. Неодмінно заходитиму.

Обідати поїхав додому, і тьотя Галя вмовила його трохи відпочити, бо не спав же не знати скільки. Карналь подзвонив Олексію Кириловичу, сказав, що сьогодні лишиться вдома, ліг у кабінеті на шкіряному дивані (колись, жартома, говорив Айгюль: «Мрію вмерти на шкіряному дивані»), заплющив очі, враження було таке, ніби й справді зможе заснути, та вже за півгодини переконався: нічого не вийде. Передрімав — і все. Наосліп потягнувся рукою до столу, взяв те, що лежало скраю. Матеріали до статті про науку управління. Книжка Гвішіані, кілька відбитків зарубіжних журналів, виписки з історичних джерел, починаючи від античного автора Оносандра і візантійця Маврикія. Наука управління в шостому столітті! Чи не диво? «Це ми написали, як зуміли, почерпнувши з свого досвіду і з творів древніх авторів». Яка незбагненна сила — досвід! Поради, висловлювання давністю в півтори й дві тисячі років, актуальні ще й сьогодні. Керівника хотіли бачити благочестивим і справедливим, досвідченим у своїй справі, розумним і рішучим. До всього ставитися спокійно і незворушно, бути простим і стриманим у поводженні, не дбати занадто про своє тіло і про свої потреби, остерігатися жадності й користолюбства, бо користолюбного не люблять свої і зневажають вороги. Керівник повинен оберігати права підлеглих, спати мало і в нічний час думати про те, що належить зробити в майбутньому. Обдумувати все слід повільно, але, наважившись, діяти швидко, бо сприятливий випадок трапляється рідко і його тре-

ба ловити. Не возноситися при удачі і не падати духом од невдач — прикмети твердого й несхибного розуму, а передбачення — одна з найцінніших властивостей. Люди більше цінують щасливого, ніж хороброго, бо першому все дається без труда, а другому з великими втратами. Про те, що треба робити, радься з багатьма, про свої справжні наміри повідомляючи тільки небагатьом довіреним, а найкращий план слід вибирати самому і самому його виконувати. Треба вміти точно визначити, кому що можна доручити. Хитрих треба уникати більше, ніж злих, бо коли злі щось захочуть зробити, що не зуміють цього приховати, задуми ж хитрих дуже важко вгадати. Треба вміти обдурювати ворога, ніколи не довіряти перебіжчикам, приховувати поразки і роздувати успіхи. Дисципліна і кари викликають довір'я до начальника і надію на можливі нагороди. За непомірну суворість ненавидять, зайва поблажливість викликає зневагу. Коли головнокомандуючий веде військо в бій, він повинен видаватися веселим, бо прості воїни судять про наступний наслідок битви з настрою вождя.

Карналь задоволено погмикав. Кодекс, мабуть, не про нього і не для нього. Доводиться порушувати мало не всі пункти і часто не з своєї вини. Як то в Пушкіна: «И управлять кормилом мнений нужды большой не находил...» Поки XXIV з'їзд партії не записав у своїх рішеннях про поліпшення системи управління з широким застосуванням машинної техніки, Карналь з колегами належав мало не до набридливих диваків, які, мовляв, тільки заважають людям працювати і виконувати плани, а плани, відомо ж, завжди напружені. Директори, які переступили за 60, вважали пустощами всі модні штуковини з управління, виховані на прямолінійній повазі до начальства, вони звикли, щоб їх так само поважали підлеглі — ото й уся організація, усе правління. Автократія на роботі, а демократія — для зборів.

Він підвівся, сів до столу, підсунув рукопис ще одної статті для математичного журналу. Булеві функції. Ніхто ніколи й не чув про них, і тепер переважна більшість людей перебуває в щасливому незнанні. Навіть самі математики, які розділені майже на шість десятків математичних спеціальностей, часто працюють у цілковитому відокремленні від тих напрямків, які їх не стосуються. Тільки обиватель усе, починаючи від елементарної арифметики, зве математикою. Найдивніше: обиватель може торжествувати. Бо він має слушність, несвідомо відзначаючи єдність науки, як за часів Арістотеля. Тоді не ділили науки на галузі, не маючи ще чого ділити. Тепер з усіх галузей науки береться найістотніше. Практичний зиск звідси: безліч проблем розв'язується для безлічі потреб за одним замахом. Скажімо, потопання судна, пожежа, інфляція — це все явища, які формалізуються з допомогою того самого математичного алгоритму. Те саме і тою самою мовою говориться про процеси

управління в машині, людині і суспільстві. І все — математика і математична кібернетика!

Ну, а Булеві функції — про них уже чимало написано фахівцями, ще більше буде написано, включаючи й статтю Карналя, над якою він засів працювати в сподіванні бодай трохи пригасити душевне сум'яття і спрямувати свої роздуми в світ, який не знає печалей і смутків, окрім смутку незнання та обмеженості. «І знов уже над містом вечори прядуть осіннє прядиво... А ранки, мов п'яні очі п'яної циганки, знялись туманом вогким догори».

Тьотя Галя принесла чай, Карналь і не помітив, чи пив його, чи не пив, сидів далі, думав, низав формули, час для нього зупинився ще вдень, тому немало здивувався, коли тьотя Галя, нечутно ступаючи, прийшла, щоб засвітити світло.

— Хіба вже вечір? — не повірив Карналь.

— Темно — то й вечір. А ти й без світла сидів би! Побережи очі.

— Думати можна без світла, тьотю Галю. В голові воно або роз'яснюється само по собі, або така темрява, що ніякими прожекторами не проб'єш.

— Отож, коли голова дурна. А тільки ж очі однаково всім дорогі: дурним і розумним.

Карналь підвівся, хруснув суглобами (ревматизм ще з війни), пройшовся туди й сюди по килиму. Подарунок від Айгюль. Запах сонця в столітніх фарбах, в овечій вовні, у поросі пустелі, якого не брали ніякі новітні пилососи. «Повітря, я й вогонь. А інше все я полишаю праху». Так говорить Клеопатра у Шекспіра. Може, це й прекрасно, що люди неминуче перетворюються на повітря й вогонь і світляні еманації?

Задзвонив телефон. Тьотя Галя налякано поглянула на племінника. Знов у той самий час, що й учора.

— Послухай ти, Петрику. Я боюся.

— Тьотю Галю, ви ж колись учились у Кременчуцькому технікумі!

— П'ятдесят год тому. Тоді й телефонів ще в нас не було.

Вона мерщій пішла з кабінету. Майже втікала. Карналь підійшов до столу, підняв трубку.

— Карналь слухає.

— Петре Андрійовичу, дорогий,— це був голос Пронченка,— по телефону й не годиться, але знаю про твоє горе і хочу сказати, що сумую разом з тобою. Веріко Нодарівна, вся моя родина... Не відірвав тебе від справи, не перешкодив?

— Ні, ні, Володимире Івановичу, дякую за все.

— Не дуже обурювався б, якби побачились?

— З радістю!

— То як — заїхати до тебе, чи десь на повітрі поблукаємо?

— Проти повітря не заперечую.

— За півгодини буду в тебе. Виходь, трохи проїдемося, а там і походимо...

Коли Карналь зібрався, тьотя Галя, киваючи на телефон, прошепотіла:

— А як задзвонить?

— То послухайте.

— Кажу: як о т е задзвонить?

— Хай підожде, поки вернуся.

— Ох, Петрику, жартуєш, а таки ж якийсь дух у людині є.

— Правильно, тьотю Галю, ні природи без духу, ні духу без природи не можна собі уявити.

— Та не про той я дух, не про той! Знаєш же, про який, а не хочеш слухати. Коли ж ти вернешся?

— Може, й до ранку не вернуся.

— Не лякай мене старістю, не лякай...

Він поцілував стареньку в сиве волосся, повільно став спускатися сходами.

Машина саме приткнулася до тротуару, коли Карналь вийшов з під'їзду. Пронченко швидко підбіг до Петра Андрійовича, міцно обійняв його за плечі, так трохи постояли мовчки. Карналь сказав глухо:

— Спасибі за все, Володимире Івановичу.

— Газети сьогодні бачив?

— Не дивився. Боюся навіть глянути.

— Розумію. Траурні рамки нікого не звеселять. Людина ніколи не зможе прийняти неминучості смерті взагалі, а смерті близьких — то й поготів. Але треба пережити й це. Навіть співчуття. І чорні рамки в газетах. Батьки вчених, міністрів, маршалів, видатних письменників належать не тільки синам, а всьому народові. З ними вмирає мовби одна з кращих часток народного тіла, тому це вже й не сум синів, а траур цілої держави. Секретар райкому дзвонив мені, що в районній газеті дають некролог про твого батька. Розповідав, як його любили люди, який трудівник був. Ти якось нічого ніколи мені...

— Що розповідати? Інакшим він і не міг бути.

— То як? — спитав Пронченко.— Маєш охоту трохи подихати свіжим повітрям?

— А як це робиться? — спробував спромогтися на жарт Карналь, лякаючись, щоб його гнітючий настрій не зачепив боляче Пронченка.

— Як? А отак. На тім боці Дніпра у Гідропарку під ресторан «Мисливець» понад берегом проклали вже кілька років бетонні плити, щоб не грузнути в піску, там дуже гарно прогулятися. Був ти там коли-небудь?

— По-моєму, ніколи.

— Отакої! А я часто проскакую туди рано-вранці, поки ні людей, ні машин по набережній. Тільки вода хлюпотить та

собори по той бік тихо визолочуються на київських горах. Щось у цьому є.

Вони сіли в машину, Пронченко сказав водієві, куди їхати. Тактовно мовчав усю дорогу, тільки вже коли ступили на бетонні плити, що біліли в пітьмі й тиші осіннього вечора, спитав, показуючи на той бік ріки, де плавали в темному небі, вихоплені променями прожекторів підсвічування, таємниці, примружені золоті очі соборів.

— Як тобі це видовище?

— Вчора я півночі проблукав Києвом. Був коло Десятинної, Андріївської, коло Софії і Богдана. Спершу не міг позбутися гнітючого враження. Старовинні будівлі, архаїчний жах, дурна історичність, присутність мертвого в живому, минулого в нинішньому... Але згодом найшло на мене дивне заспокоєння — так і не збагнув: од цих вічностей чи від власних думок... Зберегти в собі віру в порядок і смисл серед найбільших трагедій і серед найзаплутанішого хаосу буття — хіба це не обов'язок і покликання вченого? Зробити це легше перед видовищем творінь духу, які визволяють людину від рабства часу.

— Загалом кажучи,— підтримуючи за плече Карналя, докинув Пронченко,— тільки загалом кажучи, Петре Андрійовичу. Бо для цілковитого переходу в такий духовний стан людині треба на якийсь час мало не дематеріалізуватися, перетворитися на безтілесну абстракцію. Але той же час, про який ти кажеш, не має такої можливості. Ось і для душевних розмов лишаються нам тільки ночі, та й то — раз на рік. Все обсмикане, обкарнане. Все з'їдає робота, вічна зайнятість, вічний поквап. Повіриш: я заздрю навіть шахістам з їхнім цейтнотом. Бо ж то нестача часу для гри. Неспромога уявити людей, у яких так багато часу для гри, що тільки іноді його не вистачає...

— Але ж я стероризований браком часу ще більше!

— Зате даєш змогу іншим визволятися від тягаря обмеженості й скованості браком часу. Час обмежений від народження,— і на нього відразу накидаються торговці цим найуніверсальнішим з товарів, всілякі самозвані хазяї й розпорядники, тут вони розкошують, насолоджуються, вони обгороджують час парканами, ділять, членують, відпускають на порції, як морозиво, вимагають плати, найвищої ціни. Та от приходять творці електронних машин і оголошують: ми знайшли спосіб ущільнити час до меж неймовірних, коли імператив щільності повстає навіть проти самої ідеї часової тривалості, ми майже наблизилися до здійснення фаустівської мрії зупинити мить, бо вона прекрасна. «О прекрасний час, неповторний час!» Тичининська поетична формула осутнюється завдяки благословенній диктатурі твоєї техніки, Петре Андрійовичу. Я не погоджуюся з тими, хто заявляє, що електронні машини неминуче примітивізовують життя, збіднюють його, що вони не ведуть до

втілення марксистської ідеї про гармонійний розвиток людської особистості, а скоріше є здійсненням, хоч і запізнілим, фізіологічного проекту Декарта, який сподівався представити людську поведінку в механогеометричних категоріях, щоб знайти способи її вдосконалення, або ж ідеалістичних мріянь Лейбніца про вміщення духовного універсума в концентричні системи.

— А що ти відповіси, Володимире Івановичу,— відгукнувся Карналь,— коли я тобі скажу, що справді незмога уявити собі щось більш вороже духові, ніж електроннообчислювальна машина?

— Тоді як ти можеш віддати всю силу свого духу, все життя для цієї протидуховності?

— Тільки для намагання знайти найвищу духовність у протидуховнім.

— Все-таки не забувай, Петре Андрійовичу, ми цінні передовсім тим, що вміємо утримуватися в межах здійсненого. На це йдуть усі сили й здібності. Безвідносна сублімація духовності — це може приваблювати, але політики все ж ставляться до неї з недовір'ям.

— А хіба держава — це суспільна форма, яка обумовлена тільки ідеєю користі? — спитав Карналь.— Для економіста поняття честі, гідності, величі, незалежності — пустий звук. Для політика — сенс життя. Але ж ЕОМ, коли її розглядати тільки як технічне знаряддя, теж абсолютно чужа моральним категоріям і взагалі всьому тому, що ми звемо світом духовності, світом людини. Я, може, не зовсім точно висловився, бо ж справді в моїй діяльності, в діяльності моїх товаришів найперше — не абстрактні розумування, а прагнення розвивати науку, як екстракт і найхарактерніший жест культури сучасності, не лякаючись похмурих пророкувань зарубіжних антисцієнтистів. Про це, до речі, я сказав у своєму виступі на інтернаціональній зустрічі вчених у Франції. Не говорили про це, події склалися так, що...

— Я гадаю, що твій виступ треба буде вмістити в пресі у вигляді статті,— сказав Пронченко.

— Згодом,— недбало відмахнувся Карналь.— Там була дискусія, доводилося повторювати навіть очевидні речі, в цьому незручність і деяка, сказати б, убогість усіх сперечань. Але я хочу відповісти на твій закид, хоч це й не просто. Я все ж не технік, а вчений передовсім, тому з деяким скепсисом ставлюся, наприклад, до впертих намагань нашого Амосова будь-що сконструювати штучний інтелект. Світ створив нас і житиме й по нашій смерті, тож чи личить замахуватися на цей світ у зухвалому намірі створити його заново, за штучними моделями, що, хоч які складні й громіздкі, неминуче будуть убогішими й примітивнішими за природні, найголовніше ж — завжди будуть лише вторинними. Турбота про корисне веде

нас до того самого вибору, що й турбота про прекрасне. Незмога відшукати всі можливі варіанти ні в численні, ні в творчості. Дискурсивність, перебирання найдоцільніших вирішень, гіпотез, фактів може бути застосована тільки, сказати б, на рівні вищому, а як розібратися в безмірі й невичерпності життєвих явищ? Поволі, навіть ті, хто ще вчора намагався моделювати людську поведінку в термінах термодинаміки і теорії інформації, схиляються до думки, що суть сучасного суспільного життя може бути схоплена лише шляхом інтуїції, почуття, озаріння, яке доступне державним діячам, великим письменникам, геніальним вченим. Та водночас, спостерігаючи щоразу нові вияви зубожіння мислі, щокроку стикаючись з примітивізацією життя, з обмеженістю й косністю, не завжди вмієш збороти нетерпеливість серця і неспроможен дочекатися тих рідкісних і, скажемо прямо, зовсім недетермінованих озарінь, мимоволі віддаєшся алгебраїчному чарівництву, яке сміливо противиться всьому, що знаходить вираз у пустих словах, якому тісно в уповільненому ритмі буденного думання, яке обіцяє динамізацію, до того ж нечувану, суб'єктивного та об'єктивного намірів і засобів. Як саме? Виявляється: завдяки обчислювальній техніці, яку б я не називав технікою, а слідом за Глушковим надавав би перевагу слову «системи», трактуючи його якнайширше: онтологічно, організаційно, технічно. Колись Анрі Пуанкаре склав цілу оду слову «енергія». Я міг би сказати те саме про глушковські «системи», бо це слово творить закон, елімінуючи виключення, дає те саме ім'я різним за змістом, але схожим формою діям і поняттям. Завдяки абсолютності технічних вирішень в системах ЕОМ математична ідея, як вираз єдності часу й простору, отримує (хоч це межує з неймовірністю) цілковиту свободу від технічних обмежень, ідея тут знайдена мовби по той бік конструктивного, водночас не виходячи за межі його закодованої суворості. Щоправда, машина ще не оволоділа буквеними операціями, але вірю, що цей бар'єр теж буде подолано...

— Починаю тебе розуміти,— подав голос Пронченко. Вони дійшли вже до кінця доріжки, далі, за темними кущами, висіли в повітрі прольоти моста Патона, що двигтів і вночі від тисяч машин, роботящо здригався своїм потужним тілом,— ще одне свідчення величі радянської технічної мислі.

— Провернемо? — спитав Карналь.

— Давай трохи постоїмо тут,— попросив Пронченко.— Пробач, але маю мовби якусь «металічну» душу. Люблю дивитися, як працює метал.

— Це дає відчуття свободи,— після недовгої мовчанки промовив Карналь.— Останнім часом я дедалі впертіше й наполегливіше повертаюся до думки про те, що життя кожного — це просто різні форми і можливості виявлення свободи. Архітектор надає своїй свободі форми організації простору, худож-

ник — кольорів, письменник — слів. Кожен реалізує свою свободу доступними йому засобами, барвами, словами, думкою, ретельністю, вмінням, навіть жорстокістю або нездарністю. Дехто виявляє свою волю навіть у невдячності, вважаючи це найдорогоціннішим своїм правом. Але ми любимо художників, бо в них це — найпривабливіше. Захоплюємося вченими, бо в них це вражаюче-загадкове, і в шанобливому подиві стаємо перед державними діячами, у яких вияв свободи — наймасштабніший. А що ми зі своїми машинами? Заощаджуємо машинами час жорстоких необхідностей, щоб вивільнити його якомога більше для насолодження людей свободою буття.

Вони вже повернули назад, ішли близько один від одного, Пронченко запалив сигарету, в короткому спалаху запальнички Карналь уперше зауважив, як густо сріблиться в того на скронях волосся.

— В твоїх думках, як завжди, несподіваного багато, а несподіване, відомо ж, викликає опір.

— Коли істина видається неприємною, люди або ж намагаються відмахнутися від неї, або оголошують її недійсною,— сказав Карналь.

— Розумію твоє тяжіння до узагальнень. Але повернемося до думки про вияв свободи. Я міг би прийняти цю думку, але з деякими доповненнями. Скажімо так: що таке людина? Як на мене, людина — це сума історії, громадянства, політики, гідностей, наслідок її зусиль і здібностей, а також свободи і героїзму. На останньому хотілося б наголосити, бо ж героїзм — це надання сенсу своєму життю. Людина обмежена від народження, бо неминуче має вмерти, але за час між народженням і смертю має шанс виявити не лише якомога більше свободи, а й героїку, яку б я поставив на перше місце. Сезанн малював навіть у той день, коли померла його мати. Один відомий наш державний діяч в день смерті своєї дружини, з якою прожив півстоліття, сів на літак і полетів у найгарячішу точку планети, де треба було негайно добитися замирення. Що це як не героїзм? Ти з похорону батька заїздиш до себе на роботу, проводиш директорську нараду. Як це називати?

— Ти й про це знаєш?

— Така посада. Добре, що свобода виявляється в нас, не пориваючи наших зв'язків зі світом.

— Я це зрозумів на прикладі своєї Айгюль. Довго не міг збагнути, як можна танцювати, набувати невагомості, загублюватися в хвилях музики, пізнавши найбільшу трагедію життя, зберегти безтурботність і первісну чистоту, змалечку ставши сиротою? Лише згодом мені відкрилося. Цілковита свобода — це щось нелюдське. Кожна вища ступінь — це крок до свободи, але й нові зобов'язання.

— Що більша влада, то недозволеніше свавілля,— додав Пронченко.

— А знаєш, що мені згадалося? — спитав несподівано Карналь.— Якось хотіли наші вчені зустрітися з одним товаришем. Отак, як ми з тобою, для вільного обміну думками. Товариш не дуже й високопосадний, але зайнятий. Відмовився. Брак часу?

— Не тільки, не тільки, Петре Андрійовичу. Ваш брат учений він який? Він умить упіймає мене чи когось іншого на тому, що я не знаю якоїсь теорії, не прочитав тої чи іншої книжки, не дослухав нової симфонії, не бачив масштабного живописного полотна. Що тоді? Ганьба, сором? Людина не може відмовлятися від знання, не принижуючи себе. Комплексу нижчості лякаєшся навіть підсвідомо. Ось так і ходимо один коло одного, боїмося обпектися.

— Незнання ніколи й нікого не принижує. Ганебне тільки небажання знати, а коли людина просто неспроможна все охопити... Думаєш, учені знають усі теорії або письменники всі читають один одного, Шекспіра, Данте, Толстого? Навіть так звані ерудити, які, здається, знають усе на світі, неминуче відстають, бо всі їхні знання — в минулому, а навіть учорашній день — це вже минуле. Я сьогодні якось подумав про математику...

— В мене таке враження, що ти про неї думаєш постійно.

— Так. Власне, про ті чи інші проблеми. Але щоб про всю науку, то ні. Зараз налічується шістдесят математичних спеціальностей. Більше, ніж в медицині, яка виділила вже окрему галузь на кожну частину людського тіла. Але найбільші ерудити знають хіба що п'яту частину власної спеціальності. Наукова неосвіченість стала одним з привілеїв двадцятого віку. До того ж ерудити не розв'язують проблем, а тільки поповнюють запаси своїх знань. Це — як музейні запасники: багато цікавого, але все під замком і ще й не знати, чи пригодиться колинебудь. Політики ж, державні діячі володіють сьогодні найцінніш им — інформацією. Вони належать до найпоінформованіших людей на світі. Може, їх треба вважати справжніми вченими? Без фальшивих докторських дипломів, без академічних звань, без догматизму, нудного класифікаторства і підтакування. Межі знання пересуваються, перекроюється карта науки, змінюється саме поняття вченості. Головне ж: у політиків знання відразу йдуть у діло. Політики — це люди, які володіють майже унікальною здатністю приймати своєчасні рішення. А звідки може взятися така здатність у пустоголового чоловіка?

— Переконав,— засміявся Пронченко.— Висуваю свою кандидатуру на виборах до Академії наук. А вже коли назвав мене найпоінформованішим чоловіком, то викажу цю властивість належним чином. Дійшли до мене чутки, ніби хочеш утікати з директорства? Сам створював усе, а тепер кидаєш? Не той час, Петре Андрійовичу.

— Невже Кучмієнко? — здивувався Карналь.— Так швидко? Він справді, виходить, має доступ повсюди?

— Пробивався й до мене, та я не прийняв через завантаженість. Сказав у відділі, щоб прийняли, поговорили.

— І що ж він — пропонує свою кандидатуру?

— Натякав.

— Саме вчасно. Готується в доктори. Вже довів дисертацію до захисту. А в нас же як: все, що має захиститися,— захиститься.

— То вже ваша справа. Дбайте про чистоту науки самі. Вам у ній бути все життя. Ніхто не змінить і не замінить.

— В науці ж, а не на директорських постах.

— Петре Андрійовичу, давай відверто. Ти знаєш мене вже три десятиріччя. Життя ціле. Так вийшло, що поставлений я трохи вище за інших. Які в нас принципи? Шукати справжні характери, справжню людську велич, уміти вгадувати її навіть у незначних натяках і проблисках, у формах детермінованої потенціальності, висловлюючись науково. Такі люди — неймовірна рідкість, і щастя, коли знаходиш їх, розпізнаєш. Це подарунок і нагорода для нашого суспільства. Я радий, що знайшов колись тебе, повірив, не помилився. А тепер відпустити тебе? Ти б сам з мене сміявся і зневажав мене.

— Схоже, що ти й приїхав, щоб поговорити про це? — спитав Карналь.

— І про це, але й не тільки. Хотів переконатися, чи не зламався ти, подумати, коли що, разом, яка потрібна тобі підтримка. Але бачу — тримаєшся.

— Тримався, коли ховали батька. Ох, тримався, Володимире Івановичу!.. Що ж до директорства, то... Кучмієнко спровокував мене на ту розмову, але не стану приховувати: думка така часто навідує мене... Про Гальцева хочеться подбати вчасно.

— Був я в Гальцева, посидів трохи з ним коло їхньої тисяча тридцятої.

— Ніхто мені не казав.

— А я просив не казати.

— Ну, а про себе, Володимире Івановичу... Тут таке... Якщо настане день, коли думка про роботу в об'єднанні, замість радості, принесе мені тривогу, а замість гордості — страх, то я не стану в муках витискувати з себе керівні ідеї, а піду собі в університет, обмежуся наукою...

— Все ж таки ти втомився, Петре Андрійовичу. Просто виснажився. З моря тебе зірвали, бо позаріз треба було, тепер таке лихо...

— Я втомився ще іншим, Володимире Івановичу. Давно мене мучить одна думка. Пам'ятаєш, у Маркса десь є — про успадкування соціалізмом технічної бази капіталізму. Але чи не занадто затягнули ми це успадкування? Суспільний лад ми створили небачено новий, а матеріальна культура мало не всуціль запозичена, вторинна. Запозичуємо моделі машин, технологію, термінологію навіть. Візьми нашу галузь: «комп'ютер», «інтегра-

тор», «дисплей» — цілі словники! Ми намагаємося робити щось своє, в назвах машин уперто використовуємо звичні, відомі, дорогі слова: «Дніпро», «Мир», «Мінськ», «Наїрі», але ці слова старіють разом з машинами, відходять у забуття й небуття, порушуючи закони, за якими слова мають жити, поки живе народ, а то й вічно. І от настає чи то знесилення, чи то вичерпання... Боровся, хай поборються ті, в кого більше сил.

— Боротися повинні ми, Петре Андрійовичу. Відмовлятися від технічних ідей тільки тому, що вони могли виникнути за рубежем за день чи за місяць раніше, ніж у нас, ми не можемо. Досягнення людського розуму повинні належати всьому людству — це закон нашого планетарного співжиття. Техніка — це не ідеологія. А що іноді відстаємо, а тоді намагаємося доганяти, то тут вихід єдиний: працювати на випередження! Хіба ти не так працював досі? Є така істина: долати можна тільки те, що постає на весь зріст. Іноді треба дати труднощам можливість дозріти.

— Людина втомлюється, Володимире Івановичу.

— Ми з тобою не маємо на це права.

Вони вже дійшли до машини, останні слова Пронченко вимовив, відчиняючи дверцята.

— Додому, Петре Андрійовичу? І більше бадьорості. Все, що тобі треба, дамо, поможемо, підтримаємо. Але тільки не демобілізаційні настрої. Думається мені, що це в тебе і не втомленість, а просто скепсис, який розвинувся під дією вбивчої безмежності сфери банального, що його твій точний математичний розум ніяк не може сприймати, і що далі, то більше. У вчених спостерігається така хвороба. Гордовита світобоязнь. Так само, як у нас, політиків,— нетерпіння, що випереджає можливості. А ти й учений, і політик водночас. То як — домовилися?

Карналь хмикнув:

— Солдатів одного латиноамериканського диктатора спитали: «А що, коли ваш диктатор звелить літати?». Солдати відповіли: «Хоч низенько, але літатимемо!»

— Сідай, Петре Андрійовичу, та поїдемо. А літати нам — у думаннях та мріяннях. Малими літали у снах, тепер те вже відійшло, політаємо наяву. Ще ліпше.

— Знаєш що, Володимире Івановичу,— попросив Карналь.— Тут недалеко, закинь мене на Русанівку. Побуваю у доньки. Бо як приїхали з села — навіть не зідзвонювалися... Вона мене щадить, а я — її...

Коло Людмилиного будинку Пронченко знову, як і на Пушкінській, вийшов з машини, проводжаючи Карналя.

— Світиться в моїх,— сказав Карналь.— Пізно не сплять.

— Молоді. Зайшов би я теж до них, та не буду заважати.

— А то зайдемо?

— Дякую. Справді пізно. Заговорилися ми з тобою, Петре Андрійовичу.

— На мене в Парижі напосілися кореспонденти. Мовляв, чому немає у нас дискотек, де б молодь могла танцювати до ранку і просто звідти йти на роботу?

— І що ти їм? Не сказав, що це відбиватиметься на продуктивності праці?

— Сказав, що не належу до тих старих людей, які обдурюють молодь, не задумуючись над тим, що їй колись доведеться розчаровуватися. Сам ніколи не танцював і не розумів людей, які гають на це час.

— Написали про тебе, як про східного сатрапа, що забороняє всім те, чого не може сам?

— Потрактували мою відповідь як вияв оригінальності.

— До вчених вони поблажливі. Політиків ловлять на кожному слові, навіть невимовленому. Ти як назад? Може, прислати чергову машину?

— Дякую. Заночую в Людмилки. У них, як жартує мій зять, найбільша малометражна квартира в Радянському Союзі.

— Вітай молодят.

— Дякую. Уклін Веріко Нодарівні.

Хоч було вже пізно, величезний шістнадцятиповерховий будинок гудів, як вокзал або аеропорт. Музика, відголосся розмов, стуки-грюки, вібрування водопровідних труб, завивання ліфтів, звуки пронизували все тіло будинку, легко проникали крізь стіни, крізь перекриття, зіштовхувалися в тісних сходових клітках, не було рятунку від цього суцільного звучання, ніяких перепон, ніякої ізоляції. Карналь обережно підіймався по сходах на третій поверх, морщився од нестерпної лункості будинку. Два інстинкти притаманні людині від народження: страх перед падінням і перед занадто голосними звуками. Від першого рятує вестибулярний апарат, від другого в умовах розвиненої цивілізації не рятує ніщо. Будівельники, щоправда, можуть запропонувати надійні ізоляційні матеріали, але економісти ніколи не допустять подорожчання квадратного метра, бо подорожчання може стосуватися сфери духовних гідностей, а матеріальна сфера вимагає тільки здешевлення життя.

У Людмили, видно, були гості, з квартири долинали чоловічі голоси, Карналь не став прислухатися, подзвонив, донька відчинила майже відразу.

— Батьку!

— Здрастуй, доцю!

Поцілував її в щоку. Здригнувся болісно, бо запах шкіри в Людмилки був точнісінько такий, як колись у Айгюль.

— Як ви тут?

— Спасибі. А ти? Ми не турбували тебе. Я тьоті Галі дзвонила, питала, вона каже: працюєш. Десь був так пізно?

— З Пронченком трохи походили в Гідропарку.

— Знайшли місце для прогулянок. Давай плащ.

— Не турбуйся. Повішу сам. У вас хтось є?

— Ніколи не вгадаєш! Проходь, будь ласка. Юка! Ти можеш відірватися від своїх пластинок?

Юрій вибіг назустріч тестеві розчервонілий, розтріпаний.

— Петре Андрійовичу, ви ще несподіваніше, ніж наш перший гість! А я — раб техніки. На роботі Гальцев замучив своєю тисяча тридцятою. А вдома заїдає побутова електроніка.

Він потиснув руку Карналеві за своїм звичаєм якось метушливо і несерйозно, Карналь не любив у зятя цієї блазенади, яка йшла від Кучмієнка-старшого, з прикрістю зазначив, що серйозність Юрієва під час похорону була тільки тимчасовою, викликаною чи то несподіванкою, чи й несвідомим страхом смерті, можливо, так само успадкованим од Кучмієнка-старшого.

— У нас так званий гість, а Люка сьогодні затрималася на роботі, у Глушкова там теж іде доводка машини, яка вже розуміє і розрізняє людські голоси. Лінгвісти в обіймах кібернетики! І ось я вимушений все сам... А хто глава родини? Радянське законодавство, на жаль, не дає відповіді на це запитання... Наш гість, Петре Андрійовичу. Совинський, підведися і схили свою дурну голову!

Справді назустріч Карналеві незграбно і якось мовби засоромлено підводився Іван Совинський.

— Здрастуйте, Петре Андрійовичу.

— Здоров,— з приємністю потиснув його дужу руку Карналь.— Знов до Києва на якусь нараду? Стаєш державною людиною?

— Та,— Совинський знічено всміхнувся, мовби навіть зіщулився чи то пересмикнуло його від тамованого внутрішнього болю.

— Що з тобою? Не хворий?

Людмила мовчки показала Юрієві, щоб він садовив гостей, той заметушився.

— Зараз усе пояснимо, Петре Андрійовичу. Сідайте, будь ласка, отут. А ти, Совинський, не стовбич, а теж сідай і користуйся так званою нагодою. Не надійся на жінок. Жінка — не сейф: гарантій не дає. Починай з виробничих сил і свого місця в житті.

— Та що у вас таке? — вже всерйоз зацікавився Карналь.

— Чого ж мовчиш? — напав на Совинського Юрій.— Давай. Викладай свої пригоди Геккльбері Фінна!

— Прошуся...

— Куди? В кого? Нічого не розумію.— Карналь обвів поглядом усіх.— Людмилко, може, ти до ладу поясниш.

— Це вже без мене. Що тобі, батьку, чай, каву? Їсти хочеш?

— Дякую. Можна чаю. Хлопці вже пили?

— Пили і їли. Їли і пили.— Юрієві не сиділося на місці.— Совинський, можеш ти, поклавши праву руку на ліве серце? Чи, може, мені за тебе?

— Говори вже ти,— похнюпився Совинський.

Юрій підхопився, став перед Карналем, прибрав серйозного вигляду.

— Петре Андрійовичу, блудний син хоче вернутися.

— Ти, чи що? Куди ж?

— Хіба я втікав куди-небудь? Тільки в найпотаємніших думках. Це вже покаже розтин. А от Совинський утікав справді. Тепер посипає голову попелом. А де його візьмеш, як з газової плити чортма попелу!

— Не мели дурниць,— зупинив його Карналь.— Іване, це правда? Хочеш повернутися?

— Не знаю, чи можливо.

— Була в нас уже розмова. Обіцяв тобі, що можеш повернутися.

— Давай заяву,— прошепотів Совинському Юрій.— Давай, поки Петро Андрійович добрий.

— Уже й заява? — Карналь вдав, ніби дістає ручку.— То що? Резолюцію для відділу кадрів?

Але заява була справді. Совинський вигріб її з глибочезної кишені зіжмакану, з порозмазуваними чорнильними літерами, руки йому спітніли, на обличчі теж заряснів піт. Карналь недовірливо розправив зіжмаканий аркушик. Справді, заява. «Прошу прийняти мене...» і так далі.

— Як це? Знали, що я прийду?

— А на всяк випадок. Готувалися до завтрашнього дня,— весело пояснив Юрій.— Я йому: пиши! А він огинається. Даю гарантію, що візьму в свою бригаду і відразу на доводку тисяча тридцятої до Гальцева — не вірить. А візьму — сам же зіпхне мене з бригадирства! Бо нема більшої насолоди, ніж сколупнути того, кому завдячуєш своїм місцем у житті. То підпишете, Петре Андрійовичу?

— Просиш? Не передумаєш? — спитав Карналь Совинського.

— Тепер уже ні.

— Тоді любов, тепер теж так звана любов,— втрутився Юрій.— Нова і вічна! Люко, іди підтвердь!

Людмила принесла чай, осудливо метнула погляд на Юрія.

— Як тобі не соромно! Коли вже відучишся отак в душу до людини...

Карналь дістав ручку, написав навскоси на заяві Совинського: «До наказу. Зарахувати до бригади наладчиків Ю. Кучмієнка».

Совинський встав. Не насмілюючись простягнути руку за заявою, глухо сказав:

— Велике спасибі, Петре Андрійовичу.

— Бери, бери свою заяву. Бажаю успіху. На металургійному тебе відпустять?

— У мене давня домовленість. Там уже є заступник головного інженера по АСУ. Набирають спеціалістів з освітою. У них все піде.

Карналь відсьорбнув чаю.

— Трохи неофіціально в нас вийшло, але, може, так воно й ліпше.

— Іван на це й розраховував,— жартома пхнув Совинського на стілець Юрій.— З аеродрому прямо до нас. На офіціоз надійся, а через жінок дій. Жінка — так званий емоційний центр життя. Хотів через Людмилу все повернути, а вдома — так званий я! Ну, я відразу взяв підвищені зобов'язання...

Совинський, здавалося, ще не вірив, що все так просто вирішилося, приголомшений Юрієвою балаканиною, зраділий Карналевою згодою, він нездатен був спромогтися бодай на кілька слів, ніяковів більше й більше, і Карналеві просто жалко стало його, він зрозумів, що зайвий тут сьогодні, виконав свою роль «бога з машини» і тепер повинен зникнути, відклавши тихі посиденьки в доччиній квартирі на той невизначений час, якого чи й діждешся в його сповненому напруження житті.

Допивши чай, Карналь підвівся.

— Ти куди? — злякалася Людмила.

— Піду. Я ж так. Тільки привітати вас.

— Батьку, не вигадуй. Нікуди тебе не пустимо. До того ж і транспорту вже ніякого. Метро закрилося.

— Упіймаю таксі коло «Славутича». Не клопочися занадто.

— Не пущу! — Людмила стала коло дверей.— Подзвоню тьоті Галі, щоб не турбувалася, і лишайся в нас. Івана ми теж залишаємо. Він ні в готель, нікуди, просто до нас. От і прекрасно. Місце є.

— Ви врятуєте Совинського, Петре Андрійовичу,— підскочив і Юрій.— А то я вже хотів спровадити його до свого сусіда-танцюриста. Бо друг то він друг, а робочий контроль завжди потрібен. Залиш його на ніч, а він Людмилу вкраде! Може, для того й приїхав, а так зване бажання повернутися до нас — тільки димова завіса. Ви ж нам зробили таку квартиру, Петре Андрійовичу, то хоч раз переспіть у найбільшій малометражній квартирі Радянського Союзу.

— Незаконно зробив.— Карналь підійшов до телефону, подзвонив тьоті Галі, поклавши трубку, повернувся до кімнати.— Де це бачено: на двох — цілих три кімнати?

— Кооператив же! За гроші!

— Однаково незаконно. Взяв гріх на душу.

— У нас же сім'я перспективна, Петре Андрійовичу!

— Не бачу підтверджень. Вже скільки років? Три?

Юрій побіг до Людмили, простягнув до неї руки.

— Люко! Скажи Петру Андрійовичу!

Людмила відступилася від нього, почервоніла.

— Май сором. Хіба про це отак?..

— Доцю, справді? — Карналь пригорнув доньку, поцілував її волосся.— Невже?

Відчув себе постарілим на цілу тисячу років, але водночас якась дивна сила мовби понесла його над світами, солодка ніжність залила всього і в сполохах серця відлунювалася вічність. Онук. Нове продовження роду. Незнищимість великого руху поколінь. Батьку, батьку! Чом ти не дожив до цієї хвилі? Може, Айгюль теж не загинула б, якби могла тоді знати... Якби, якби... Мала надто витончену душу, щоб не відчувати браку ніжності.

Може, й усьому світові для нормального функціонування нестачає ніжності й любові. Дедалі менше полишають люди для них місця в житті, вже й забуваючи іноді, що то таке, і з незбагненним для тебе відчуттям чогось навіки втраченого згадуєш безсоромні склубочення нагих тіл в скульптурних нагромадженнях стародавніх індійських храмів, розманіжених грецьких богинь, у яких навіть холодний камінь не міг приховати жіночу звабу і пристрасть, натхненні лиця мадонн з рожевощокими синочками на руках, розвеселених фламандських гультяїв, що запускають руки за пазухи повногрудим молодицям, боттічеллівських дівчат, витких, як виноградні лози, синю сутінь танцівниць Дега, гріховну ренуарівську наготу, і вже й не віриш, що той картинний світ справді міг бути колись живим життям у барвах, згуках, шепотах, зойках, в гарячому потові, в крові, сльозах і щасті.

Життя не було ласкаве до Карналя, повертало до нього тільки суворий свій лик, а він не вигадав нічого ліпшого, як відплатити йому тим самим. Обрав серйозність способом буття, оточив себе неприступним муром іронічної шорсткості, окреслив довкола себе крейдяне коло суворості, яке щодалі дужче відлякувало від нього людей. Вічно заглиблений у свої думання, заклопотаний справами, які перевищували кожне окремо взяте життя, відважно споглядаючи в астральні безодні нескінченності в надії знайти нові форми, він не розумів, що при цьому неминуче має поплатитися, втрачати назавжди якісь звиклі форми життя, згадавши які, тужиш за ними і зрозпачено шукаєш те, що сам же відкинув. Відчув і збагнув це тоді, як повіяло йому в серце мертвим холодом од крижаних полів самотності, що обступили його після втрати найближчих людей. Все є. Робота, повага, шаноба, слава, яка мовби вберігає тебе, бо ти вже став часткою пам'яті багатьох людей, а пам'ять — це вічність,— але немає любові — і немає життя. І коли ти почув прекрасну вість про сподіване дитя, то мовби відчинилися в тобі таємничі двері до нових скарбниць любові, а водночас несміливо ворухнулася паросць надії на те, що з'явиться на землі людина, яка обдарує також тебе первоцвітним почуттям усіх початків, щедрот і поривань, і ти мовби відродишся, наче дерево повесні, і зазеленієш знову нестримно, зухвало, всеплодюще...

Він обіймав своє рідне дитя, таке, власне, маленьке й худеньке, як і двадцять літ тому, вдихав запах сонця, переданий доньці матір'ю, полишений у вічний спадок, якось зовсім забув про зятя, опам'ятався лише тоді, коли побачив, як Юрій упав перед ним на коліна, думав, що той, як завжди, блазнює, але зять стояв на колінах поблідлілий, не схожий на себе, губи йому пересмикувалися, дивився на Карналя мало не жебруюче.

— Петре Андрійовичу, простіть...

— Ти що це? Негайно підведися!

— Мені соромно. Простіть.

Карналь сам звів його, жартівливо підштовхнув до Людмили.

— Хай у вас буде все щасливо, діти.

Але Юрій затявся:

— Простіть. За батька. За прізвище. Мені соромно. І перед вами, і перед Іваном, і перед усіма.

— Не смій так про батька,— суворо сказав Карналь.— Він по-своєму чесний чоловік. А що вимоги в нього переважають здібності, то винен не він, а ті, хто йому потурав усе життя. Я теж немало завинив. Він один Кучмієнко, ти зовсім інший. В твоїх силах прославити або зганьбити те, що дісталося в спадок. Саме прізвище нічого ще не значить. Хоча деякі прізвища я б узяв під охорону держави так само, як Кремль, Ермітаж, Софію Київську, Самарканд. Ленін, Пушкін, Шевченко, Руставелі... А ми просто люди з простими прізвищами, але не маємо підстав соромитися їх...

Він обійняв Людмилу і Юрія, звів їх докупи, поцілував по черзі доньку і зятя, звелів:

— Поцілуйтеся, діти! І давай вина, Юрію! Ми з Совинським будемо свідками вашої великої радості. Не заперечуєш, Іване?

— Що ви, Петре Андрійовичу? Я такий радий і за Людмилу, і за Юру!.. Вже ради цього мені було варто приїхати...

— Не забувай, що ти тепер у моїй бригаді! — весело закричав Юрій.— Хіба не заради цього тут?.. Чи шукати жінку? Скрізь і в усьому — жінка! Але ж не признається, хто вона! Петре Андрійовичу, ви поквапилися з резолюцією! Хай би сказав? Чи не ота Анастасія з прекрасними ногами, на яких тримається все прогресивне людство?

Карналь відчув, як по серцю ніби пролинув холодний подих. Сам собі здивувався. Спокійно зупинив Юрія:

— Облиш Івана. Ми з ним тільки свідки. Вино у вас є?

— Навіть щось міцніше! — Юрій порався коло бару.— На всі випадки життя, Петре Андрійовичу. А вже на такий!..

7

Дехто вважає, ніби жінки стоять на боці хаосу, невпорядкованості, сліпих стихій і пристрастей. Але часто їх стомлює це одвічне призначення, і тоді вони прагнуть спокою, який можуть знайти тільки в точності, суворій обме-

женості справжніх мислителів і творців життя. Щасливі ті з них, які зрозуміють це вчасно, всім іншим судилося шукати, не знаходячи, бажати, не відаючи чого. Між розумом і природою завжди маячать примари, які приховують від людини істину, і багато хто блукає поміж тінями випадковостей, неспроможний вибратися до справжнього світла.

До того незбагненного душевного струсу на морі, що штовхнув Анастасію на край безодні розпачу, вона ще не усвідомлювала до краю почуття, яке вже давно вгніздилося в її серці і з солодкою хижістю шматувало серце, вичікуючи свого часу, щоб вирватися назовні вулканічним вогнем дикого бажання. Тепер здавалося, ніби відтоді, як уперше побачила Карналя, зустрічала його і думала про нього мало не щодня і безмірно дивувалася, що досі не помічала цього в собі, не зауважувала, аж поки... То й що? Чим усе закінчилося? Хто знає про її справжнє почуття, коли й сама вона ще два тижні тому нічого не знала? А тепер, після ганьби і бруду в Кривому Розі? Вже ніколи не будеш невинною і чистою. Коли почула вчора в телефоні його далекий утомлений голос, мало не крикнула відчаєно й безнадійно. Життя б ціле віддала за одну лише мить розуміння того, що в нього в душі. Висповідалася б перед ним за все і готова була ждати слова співчуття, може, місяць, може, рік і десять років навіть, але ж від такого чоловіка було чого чекати! Але що вона йому і хто? Зв'язок нічого з нічим. Хотіла сліпих пожеж в сподіванні оновлень після них, ніби зелених отав, які виростають після «косаря», що його пускають по сухій траві. І що ж має?

Плакала всю ніч. Ніколи не мала почуття міри ні в сміхові, ні в сльозах. Та й хто з жінок має? З слізьми мовби витікало з неї життя. Не витекло! На ранок стріпнулася, довго стояла під душем, змінюючи воду з гарячої на холодну, терла своє пругке тіло, аж рипіло, хотіла відкинути тяжкі думки про своє забруднення, хотіла чистоти й порятунку. Порятуй мене, вихопи з розпачу, вихопи!

Тоді сіла до дзеркала, закусивши губу, стала причепурювати обличчя, наводити лад у зачісці, ховати всі сліди сліпої бурі, яка налетіла на неї, хотіла з'явитися на вулицях Києва ще кращою, ніж будь-коли, пройти ними, мов їхня одвічна належність, маючи в своїй гарячій крові навіть самі назви тих вулиць, що не знати коли і як опинилися там, кружляючи в крові разом з усіма дияволами спокуси, бажань і невситимості: Рогнідинська, Володимиро-Либідська, Предславинська, Володимирська, Хрещатик...

Одяглася так само дбайливо, як наклала косметику. Згадала, що забула навіть про кефір, зневажливо махнула рукою. Справжній жінці корисно поголодувати до обіду, а то й цілий день. Головне: бути молодою і вродливою. А вона молода і вродлива!

До редакції не поспішала, бо там усі зроблять великі очі. Втекти з моря, самій себе відкликати з відпустки? Що вона — прем'єр чи міністр оборони? Завжди була ненормальною, а це вже й геть з глузду з'їхала! Та й до редактора не приступишся, поки не вичитає шпальт завтрашнього номера. Найліпше завітати наприкінці робочого дня... Тим часом... Куди йти, не знала. Переконалася в цьому, щойно вийшла з під'їзду. Запацьорені «Жигулі» стояли на тротуарі, ніби свідчення її ганьби й забруднення, од якого не обмиєшся ніякими водами.

Пішла вниз до Хрещатика звичною своєю ходою, твердо ставлячи ноги, ніби топчучи всіх чоловіків з їхніми вічно безсоромними поглядами, а тепер — ще й свою власну безсоромність. Як завжди, пригальмувало коло неї таксі. Молодий таксист перехилився через сидіння.

— Підвезти?

Анастасія метнула на нього швидкий погляд з-під брів. Молодий і хтивий. Хоче приємно почати день. Що ж! Взялася за ручку дверцят, водій поміг відчинити, вона сіла, випростала ноги під модною вовняною сукнею. Сукня була задовга, щоб водій помилувався ногами. Досить з нього її очей.

— Куди? — спитав змовницьки.

— Набережна. До пішохідного мосту.

— Ото й усього?

— Я не люблю машин.

— Куди ж діватися тоді бідним таксистам?

— Міняйте професію.

— Заради вас можна поміняти навіть власну шкіру.

— Ідея: здайте її опеченим. Тепер це модно. Принаймні в поганих романах і кінофільмах. Герої вічно стоять у черзі здавати свою шкіру.

— А я романів не читаю! — похвалився таксист.

— Ви мене цим не здивували. Не читати завжди було модно. Так само, як і читати, до речі. Це вже кому що подобається. Знаєте: є дурні по нещастю, а є переконані.

— Однаково я добрий,— засміявся таксист.— Така гарна дівчина ніколи не зможе мене образити. От візьму і прокатаю вас безплатно.

— Навіщо ж? У вас план. Машина — державна. А от голова — це завжди власне.

Анастасія розплатилася, вийшла з машини. Відразу до таксі підбігло два рибалки в старих капелюхах і старомодних осінніх пальтах кольору варених курячих пупів (шик п'ятдесятих років), але водій рвонув з місця, крикнувши:

— Зайнято!

На міст Анастасія зійшла в барвистому потоці дітей. Видно, якийсь дитячий садочок. Дві молоді няні — одна попереду, друга позаду,— Анастасія опинилася посередині, ніби третя няня, діти оточили її своїм гомоном, сміхом, чистотою, вона якийсь

час ішла з ними несвідомо, несена їхнім потоком, лише десь на самій середині мосту зненацька згадалося їй знову все, що було в готельному номері, і вона вжахнулася: як сміє бути серед дітей, оточена невинністю дитячих голосів і невинністю дніпрової води, яка тече попід мостом? Затулити вуха, втікати, втікати! Колись, ще малою, ходила цим мостом з батьком. Взимку, в дикий мороз. А на тім боці, на Трухановім острові,— пречисті сніги, тиша, од якої здригаєшся навіть теперь.

Анастасія зупинилася, пропустила дітей, няню, тоді повернула назад. На Хрещатик! Поштовхатися серед командировочних з переляканими очима, серед пенсіонерів, що жадібно вдихають повітря і вбирають поглядами всі приваби світу, серед нероб, яких завжди повно на цій вулиці, що мала б бути лише схрещенням заклопотаності, діловитості й розумного, цілеспрямованого поквапу. Зазирнути в магазини, перекинутися словом зі знайомими дівчатами за прилавками, зустріти знайомих, забути все, забути!

На схрещенні з вулицею Карла Маркса, просто на пішохідній «зебрі», зіткнулася з своєю давньою подругою ще зі школи Люсею, яку тоді жартома звали Люсиндою. Згодом, поки Анастасія працювала на заводі і в Будинку моделей, Люся закінчила консерваторію, тоді, переконавшись, що з неї не вийде ні Марини Козолупової, ні Олександри Пахмутової, вчилася ще на романо-германському саме тоді, як Анастасія штурмувала журналістику.

— Лю!

— Ана!

— Як ти?

— А ти?

Анастасія потягнула Люсю на тротуар, зовсім не дбаючи, що та йшла зовсім у протилежному напрямку.

— Ти не поспішаєш?

— Куди б мала поспішати? Це ти все ганяєшся за своїми гонорарами, а в мене постійна зарплатня, хоч іди, хоч біжи, хоч лежи — вона йде без затримки.

— Де ж це така благодать?

— Ми з тобою вічність не бачилися. Ти нічого не знаєш. Давай десь присядемо? Ходімо на морозиво до пасажу.

— Здається, я ще не снідала.

— От і поснідаєш морозивом. Я візьму собі фруктового на десерт, а тобі пломбір шоколадний.

Вже коли сиділи, оглядаючи одна одну, Люся не втрималася:

— В тобі просто сидить якийсь біс, Ана! Ще помолодшала й погарнішала.

— А ти?

— Бачиш, яка товста? Від нерегулярної роботи. Я тепер в Союзконцерті. Супроводжую іноземних артистів. Використовую

свою подвійну освіту. Виявилося, що я — унікальна особистість. Задоволення від роботи — колосальне, але чоловік уже виє. Уявляєш: іноді я цілий місяць на гастролях. Та ще, буває, з такими мужчинами! Погрожує підпалити якийсь концертний зал. А вити навчився у звірів. Він же працює на машинобудівному і ми одержали квартиру від заводу на вулиці Ванди Василевської. Якраз навпроти зоопарку. З балкона мені видно клітки з тиграми й левами. А вдосвіта чутно, як вони гарчать. Африка! Ти не можеш собі уявити, яке це диво і який кошмар! У мене подвійна гуманітарна освіта, я тримаюся, а мій чоловік технік, точні науки, він скоро здичавіє!

— Ти недооцінюєш точні науки, Лю,— сказала Анастасія.

— А що? В тебе, мабуть, захоплення якимсь технократом? Чи, може, взагалі...

— Ні, я сама. Але...

— Ти повинна побувати в нас. Послухати левів. Це неповторно! Ніде такого не почуєш!

Люся дала адресу, записала телефон, Анастасія нагадала їй свій, вони розпрощалися. І знову людський вир затягнув Анастасію, після розмови з подругою на душі не полегшало, стало ще тяжче, тепер ненавиділа не лише саму себе, а й це швендяння, штовханину, продавання витрішків. «Піду до редакції! — вирішила, прямуючи до входу в станцію метро.— Рано — то й рано. Яка різниця?»

Людей було багато тільки на станції «Хрещатик», до «Більшовика» в вагоні не лишилося нікого, на перон вийшло з поїзда теж небагато, помахуючи злегка торбинкою, Анастасія дійшла до комбінату преси, у просторому вестибюлі не зустріла жодного знайомого, бо в такий час усі працюють або ще не прийшли на роботу, готуючись до вечірніх чергувань, в коридорах своєї редакції, на щастя, теж нікого не спіткала, отож уникнула непотрібних розпитувань і допитувань, їй щастило сьогодні просто катастрофічно, бо в приймальні не було навіть секретарки. Анастасія мерщій прошмигнула до дверей редакторського кабінету, не стукаючи, натиснула на двері, увійшла до кабінету, глянула. Редактор сидів на своєму звичному місці, трохи розтріпаний, з перекошеним галстуком, у досить поношеному костюмі, далекий від елегантності, зате весь заполонений читанням. Підвівши голову і побачивши Анастасію, він не повірив власним очам.

— Що це таке? — спитав хрипко і не зовсім доброзичливо.

— Я,— відповіла, граючи голосом, Анастасія. Вона знала, що за цю грайливість редактор готовий був убити її, але завжди покладалася на його інтелігентність.

— Яке ви мали право?

— Увійти? Але ж там — нікого...

— Не придурюйтесь, Анастасіє! Ви прекрасно знаєте, про що я...— редактор відчаєно смикнув галстука. Про слабкодуха

могла б подумати, що хоче повіситися. Але їхній редактор не належав до кандидатів у добровільні самогубці.— Я питаю, яке ви мали право перервати свою відпустку? Ви знаєте, що таке відпочинок?

— Особливо для радянського журналіста? Звичайно ж, знаю. Щоб потім з новими силами, не покладаючи рук, самовіддано...

— Ви прекрасно знаєте, що я не терплю свинцевих слів, але навмисне...— Він підвівся, потиснув руку Анастасії.— Прошу сідайте.

— А коли трохи постою перед вами?

Редактор подивився на неї ще грізніше.

— Дозвольте вас спитати. Ви сьогодні зазирали в дзеркало?

— Цікаво, яка це молода жінка може вийти з дому, не глянувши в дзеркало? Хіба що — я розтріпана, неприбрана, непривабліва?

— Гм... Це, звичайно, не має відношення до роботи... Але... У вас що — весілля? Незвичайна любов? Щось надзвичайне? Я ніколи вас такою не бачив. Вас просто небезпечно було пускати в редакцію!

— Уявіть собі: нічого! Ні першого, ні другого, ні третього... Зате привезла матеріал... З переднього краю. Криворізька домна номер дев'ять... Знімки, нарис, навіть записи розмов з десятками людей...

Анастасія сіла, стала порпатися в торбинці. Редактор пробігся по кабінету, схаменувшись, що йому це не личить, теж сів на своє місце.

— Домна — це прекрасно. Передній край п'ятирічки — це так... Але ж не за рахунок відпустки... Ви повинні берегти себе...

— Від чого?

— Ну, я там знаю? Так мовиться...

— А для чого?

— Хоча б для редакції. Для роботи! Для життя! Ви знаєте, що таке життя? Ось! — Він посунув до неї ще мокрий відбиток газетної сторінки. Четверта шпальта. Спорт. Природа. Всілякий дріб'язок. Театри. Оголошення. Внизу — кілька траурних чотирикутників. Колектив такий і такий висловлює співчуття такому й такому ім'ярек з приводу передчасної...

— Передчасна? — спробувала пожартувати Анастасія. Бо коли загинув батько, тоді в газетах не було нічого. Належав до іншого світу. Суворого, мужнього, де не сподіваються ні на послаблення, ні на співчуття.

— Memento mori! — несподівано заговорив латиною редактор, який ніколи не намагався виказувати своєї вченості, надаючи перевагу всілякому виявленню свого напруженого думання.— Помер чоловік, щоправда, вже й немолодий, за вісімдесят, але що то за чоловік, чий він батько, знаєте?

— Не маю ніякого уявлення.

— Батько академіка Карналя.

— Що-о? — Вся в здриганнях, майже видимих, Анастасія вхопилася за вологий відбиток, який перед цим недбало відсунула від себе, безпорадно водила пальцями, обмацуючи, мов сліпа, всі оті траурні рамки, забруднюючи руки невисохлою друкарською фарбою, божевільно вчитувалася в рядки нонпарелі... Петру Андрійовичу Карналю... З приводу передчасної... його батька Андрія Корнійовича... Глибоке... Академія наук... Міністерство... Міністерство... Міністерство... Держплан... Комітет по науці й техніці... Науково-виробниче... Інститут кібернетики... Університет...

Правда! Все правда! Боже!

Зіжмакала відбиток, підхопилася. Бігти! Щось робити! Редактор кричав услід:

— Куди ви? Моя правка! Що це таке, зрештою?

Вона не чула нічого, вибігла в приймальню, в коридор, тільки тоді згадала, що в неї в руці, повернулася назад, поклала зібгану полосу редакторові на стіл.

— Пробачте... Я не знаю... Де тут є телефон?

— Телефон? — Редактор відсунувся од столу разом із стільцем.— Та ви що? Ось телефон. Що з вами?

А вона вже знову бігла з кабінету. Не тут! Не звідси! Хтось зустрів її в коридорі.

— Анастасія? Якими вітрами?

— Телефон? Де тут є телефон?

— Жартуєш? Таке питати! Та в кожній кімнаті!

А вона бігла й звідти. Не там, не там! Без свідків, не з цього казенного приміщення, однаково байдужого і до найбільших радощів, і до найтяжчого горя. Вже була на вулиці, шукала чогось поглядом, сама не знала, чого. Жовто-червоні будки телефонів-автоматів. Вишикувані цілою батареєю. Брудні, обдерті, затоптана підлога, замацані шиї трубок... Ні, ні, тільки не тут! Побігла в метро. Страшенний холод пронизав її на ескалаторі. Спускалася в підземелля, щось могильне. Лихоманкове. Нестерпно. Захотілося видобутися назад, під лагідне сяяння осіннього дня. Але перемогла себе: сіла в вагон. Ще й не знала, куди їде, але хотіла втекти якомога далі звідти, де довідалася про оте. Не вразила її смерть старого чоловіка, якого не знала ніколи, не дотикалася до нього ніяким почуттям. Може, й Карналеве горе ще не стало для неї зрозумілим і відчутним. Вжахнулася за себе. Тоді, як він, може, летів до вмираючого батька і востаннє тримав його за руку, тоді, коли... Вона в своїй зарозумілій самозакоханості безтямно піддалася темному шалові дріб'язкового обурення і що ж наробила, що наробила! Стоптана, потоптана, як дорога, як битий шлях, і потоптала себе саму, і коли ж, у який час? Жах! Вважала, що то відчай і безнадія, і ще не знала тоді, який справді буває відчай і яка безнадія існує на світі...

Душевна знемога відібрала в Анастасії навіть силу пересуватися. Коли вийшла з вагона на хрещатицькій станції, стала, мов нежива, люди билися об неї в сліпому подиві, штовхали її туди й сюди, затягували слідом за собою — то до Святошинської, то до Дарницької платформи, то на виходи до ескалаторів — на Хрещатик, то на вулицю Карла Маркса. Врешті опинилася на якомусь ескалаторі, тоді й на вулиці, знов побачила жовто-червоний ряд телефонних будок і лиш тоді збагнула: додому, без свідків, у відчай, у біль, у самотність, але, може, й надію. Яку? Хіба вона знала?

В підземних переходах під площею Калініна заблукала. Ніяк не могла потрапити на потрібний їй вихід, тинялася то сюди, то туди, кружляла довкола підземного кафетерію в центрі переходу, йшла вздовж вітрин, дивилася не дивилася, однаково ж нічого не могла побачити. Врешті нагримала на себе. Схаменися! Вгамуй своє розклекотане дурне серце. Згадай, що належиш до людей мислячих. Подумай. Обдумай. Надумай...

Зайшла в кафе, взяла чашечку кави, стала коло високого столика. Пила неквапливо, втупила погляд у простір, не помічала, хто підбігає, стає поряд, висьорбує брунатний напій, мчить далі, уривчасті віддихи, шерех підошов, людські запахи: піт, парфуми, немите волосся, чиста стара вовна з подихами осені, далекі вітри, гіркий дим вогнищ, на яких спалюють жовте листя... Повернутися до живого, до сущого, до простого, як дощ, як сміх і ранкове небо, будь-що повернутися!

Вибралася з поплутаності підземель, зайшла до гастроному, накупила запасів для холодильника, що був зовсім порожній, додому прошмигнула майже покрадьки, менше всього бажаючи зустріти кого-небудь знайомого, двері — одні й другі — зачинила з підвищеною ретельністю, телефонний апарат, що мав довгий шнур, перенесла з передпокою до кімнати, але й там не стала дзвонити, а перевдягнулася в домашнє, сіла на диванчик, підібгавши ноги, поставила апарат на коліна, занесла руку, щоб поцілити вказівним пальцем у вічко номера, і тут рука їй заклякла. Який номер? Кому дзвонити? Карналеві? Петру Андрійовичу? А що вона скаже? Стане сповідатися в своїй пристрасті, яка навалилася на неї, мов тяжкий сон, налетіла, зім'яла, скалічила, прорвалася диким вибухом над морем і, зоставшись без відповіді, зажадала негайної помсти, гидкої, ганебної, брудної, яку тільки й здатна вчинити жінка.

Рішуче набрала телефон телеграфу, продиктувала телеграму академіку Карналю: «Тяжко переживаю страшну звістку. Прошу вас прийняти мої найглибші співчуття. Простіть. Анастасія».

Телеграм він одержав, ясна річ, так багато, що не матиме часу в них вчитуватися, тож не помітить цього недоречно-дивного «Простіть» поряд із співчуттями, але, може, хоч потримає в руках телеграму — і вже легше на душі, і вже враження,

ніби справді бодай на крихту очистилася від свого поганьблення (додати слід: добровільного!) і забруднення, оновилася, як місяць, як вода, як вітер. Так буде ліпше. Мовчазне співчуття (бо де певність, що твоє співчуття потрібне цьому чоловікові в хвилину, коли до нього звертається півкраїни?) і мовчазна покута, якої він не збагнув би навіть тоді, коли б Анастасія кинулася до нього з своїм каяттям особисто.

Коли послала телеграму, з несподіваним подивом відчула полегкість. Мовби відступилася від неї чорна мара, вже не гнітило їй серця те, що сталося в Кривому Розі, в готелі, цьому німому свідкові випадкових зрад, скороминущих захоплень і розчарувань, які залишаються навіки. Те, що перестало існувати, може, й не існувало насправді? Хай живе все, що не відбулося, надто ж любовні історії. Нездійснені набагато привабливіші. Вони лишаються чистими, безгріховними, час не має влади над ними, бо ж те, що ніколи не народжувалося, померти не може.

Але! Ось воно! Якби... Якби не народжувалася зовсім, то не мала б і помирати. А так — немає ради. Життя втікає від тебе жорстоко й безжально. Відчуваєш це з особливою виразністю в добровільній самотині, схожій на ту, до якої себе прирекла. Загалом кажучи, тимчасова самотність, надто ж добровільна, може бути навіть приємною. Безліч людей мріє про неї. Але незносне відчуття, коли самотність стає загрозливою, обіцяє тривати не знати як довго, може, й усе життя. Тут можна зламатися, забути про гідність, про принципи, кинутися в метушняву. А коли жінка метушиться, вона дрібніє, нікчемніє, скочується до якогось нижчого ступеня, і тоді чоловік виступає перед нею в ролі великої держави, яка великодушно може й утримуватися від примусу й диктату, але однаково нагадуватиме про свою силу й велич уже самим тільки своїм існуванням.

Якби ж то так легко можна було підкорятися лише здоровому глузду і ніколи не дослухатися до голосу крові. На жаль, рано чи пізно переконуєшся, що й ти, як інші, прагнеш присвятити своє життя якомусь чоловікові і тільки одному-єдиному, бо дві тисячі років християнства вперто живуть у твоїй крові і ти не терпиш життя роз'єднаного, розщепленого, розірваного. Відбувається це завжди несвідомо, порушуючи всі твої уявлення, всупереч будь-яким закономірностям. Коли вперше побачила Карналя, він не зачепив навіть краєчка її уваги, тоді, зманеважена не так ним, як його оточенням, зненавиділа академіка, ще згодом — забула про його існування, щоб потім у відчаї, глупої ночі, нежданo-негадано просити в нього помочі, а коло моря не подивуватися несподіваній зустрічі, а спокійно потрактувати її як неминуче-закономірну, як увінчання всіх отих багатьох днів, протягом яких Анастасія знала і щодалі більше взнавала Карналя і коли, як їй здавалося, завдяки тому знанню і його життя, і весь він мовби перебував під її своєрідною охороною. Охорона любові — ось що це таке!

Світ підсвідомості в жінки багатший, активніший, ніж у чоловіків, він живе, діє постійно, навіть уві сні, життя через це розполовинене іноді незносно, з інтуїцією, інстинктами найлегше приятелюють ніжність і простота (аж до примітивізму) відчуттів, вважається, що жінки хитрі, але то тільки їхня відплата за чоловічі хитрощі, бо ж чоловіки завжди домагаються від жінок найвищих коштовностей, офіруючи навзамін мертві блискітки і всіляку марноту, якими ніколи не заміниш життя.

Одні жінки вміють бути жінками до кінця, інші стають копіями чоловіків, треті лишаються десь посередині, не вміють прийняти ні тої, ні тої сторони, ведуть життя сіре й дивне, гідне жалю. Чоловік був філософом, психологом, істориком, геометром, він винайшов душу й державу. Жінки змушені були прийняти чоловічий спосіб мислення, позбутися якого не змогли навіть у впертій боротьбі за своє визволення і рівноправство. Розумовий альпінізм, висоти абстракцій, втішення неймовірними теоріями, холодний дух платонівських діалогів і декартівської «Розправи про метод» — і тільки час від часу відвідини теплої землі, де панує жінка, де можна зігрітися від ознобу вічно холодного світу ідей.

А жінки, мовби заповзявшись зайняти звільнене чоловіками місце, рвуться туди, стають на велике змагання з чоловічим світом, часто навіть долаючи його. Які були великі жінки? Клеопатра, Жанна д'Арк, Леся Українка? А наша Валентина Терешкова? Чи були серед жінок великі винахідники? І коли ні, то чому? Які великі теорії належать жінкам? Як уміють вони поєднувати найтоншу інтуїцію з найжорстокішою (або з найобмеженішою) реальністю?

Людині дано лиш два шляхи. Один — угору, другий — донизу. Споконвіку низ належав тілові, гора — духові. Поєднання були короткочасні, болісні, а то й злочинно-брудні. А так війна, запекла, вічна, нещадна. Миротворцем судилося бути жінці, для цього мала володіти особливою силою і силу ту знаходила в красі, але не тільки у своїй власній, а в красі всього сущого, найголовніше ж — рукотворного, збираючи у всі віки щедрі дари на цей найвищий вівтар людського призначення. Анастасія з прикрістю вимушена була визнати, що її вівтар — порожній, занедбаний, а винна в цьому — вона сама.

Ах, який сенс був у цих думках і що Анастасії до всього на світі? Нічого не було, і нічого не вернеш. Прощати можуть тільки жінки, бо вони поблажливі й добрі серцем, а чоловіки не пробачають жодної вади, жодного вчинку.

І все ж сиділа і думала тільки про Карналя, уперто, до самозречення, чомусь здавалося їй: не порвалося ще те невидиме, що єднало її з цим дивним і недосяжним чоловіком. Думала про нього, як про Ермітаж, симфонії Шостаковича або уманську Софіївку. У нього загинули дорогі люди. В неї — ідеали.

Сяйнуло їй неочікуване: Карналь схожий на батька. Чим і як, не могла збагнути, але заприсяглася б, що схожий. Може, єднала їх якась внутрішня ідея, чи що? Якби живий був батько, висповідалась би перед ним у всьому, наплакалася, а він би заспокоїв. Перед матір'ю — не хотілося. Стане квоктати, бити себе руками по стегнах, кружляючи по кімнаті: ох, ах, та як же, та що ти собі, та як це ти?.. Не трапився б Совинський у Кривому Розі — і нічого б не було... Але він увесь час траплявся їй на путі. Незграбні й неповороткі мовби створені, щоб плутатися під ногами, вибирають для цього найневідповіднішу хвилю. Самі ніколи не вміють влаштувати своє щастя і перешкоджають іншим. Власне, про Совинського думати не хотілося. Він ще більша жертва, ніж вона. Бо для чоловіка бути зневаженим, знехтуваним жінкою — найтрагічніша роль. Іван знехтуваний Людмилою, тепер — нею. Годі про нього! Телеграма. Ще раз повторила собі слова телеграми, посланої Карналеві. Коли припустити — один шанс на мільйон, як у спортлото,— що він навіть прочитає її телеграму (найпізніше прийшла, попросту кажучи,— в свинячий голос), то що станеться? Телеграма — мертва складанина літер і слів. Не передасть ні її крику, ні шепоту, нічого. Потрібне слово мовлене, живе, болісно-щире.

Анастасія мовби вперше побачила в себе на колінах телефон. Подзвонити! Почути його втомлений голос і сказати, все йому сказати! Відчаєно набрала номер, боялася притулити трубку до вуха, тримала її на відстані. Голос відгукнувся майже вмить, але не голос Карналя, а Олексія Кириловича. Вона в хвилюванні своєму переплутала номери і набрала помічника! А може, так воно й ліпше!

— Алло, Олексію Кириловичу,— майже зраділо обізвалася Анастасія.— Це ви?

Він упізнав Анастасію з перших звуків її голосу. Здається, зрадів так само.

— Анастасіє Порфирівно, радий чути ваш голос.

— У вас же не радість — смуток.

— Так. Були трагічні дні.

— Петро Андрійович довго був коло батька? Якась тяжка хвороба?

— Та ні. Все сталося неочікувано. Петро Андрійович нічого не... Він був у Франції на міжнародній зустрічі вчених...

— У Франції?.. Але ж... Я зустріла його над морем...

— Справді? Я не знав... Він не казав... Та, власне, такі дні...

— Я не зовсім точно висловилася... Зустріч випадкова і... Я навіть не можу сказати до пуття... Вранці побачила його... Ми з друзями пливли човном... Петро Андрійович пообіцяв увечері прийти нас зустрічати — і зник... Я навіть злякалася...

— Це, мабуть, саме в той день, коли Кучмієнко «вкрав» його з пансіонату, а я вже чекав у Сімферополі з квитками на Москву...

Це було відкриття, яке своїм жахом перевищувало навіть оті траурні чотирикутники в газетах. Анастасія сиділа заніміло, не могла промовити бодай слова, стискувала трубку збілілими від болю пальцями, майже знесамовитіло поводила очима. Що робити, що?

— Алло, Анастасіє Порфирівно, алло! — кликав Олексій Кирилович.— Де ви? Алло!

Врешті вона обізвалася. Не могла — хоч вбийся! — надати голосу бадьорості, аж Олексій Кирилович налякався ще більше:

— Що з вами? Може, вам потрібна якась допомога?

— Могла б я з вами побачитися сьогодні?

— Ну, звичайно... Хвилиночку... Зараз Петро Андрійович пішов у цехи. Буде до обіду. Здається, вже не повернеться більше. Самі розумієте... Я вже до кінця роботи посиджу на телефонах... А тоді можна. Скажімо, десь о дев'ятнадцятій. Як вам зручніше, так і зроблю...

— Гаразд, о дев'ятнадцятій.

— А де? Як вам?

Вона нічого не вміла вигадати.

— Ну... Я просто неспроможна...

— Може, там, де ми колись уже зустрічалися?

— Колись? А, так, так... Але де? Зовсім вилетіло...

— Будинок моделей. Навпроти театру.

— Навпроти театру? Прекрасно! Дякую вам, Олексію Кириловичу, ви такий добрий.

— Є добріші...

— Ні, нема і не може бути!

Поклавши трубку на важелі, Анастасія з подивом глянула на телефон, що м'яким кошеням вмостився їй на колінах. Навіщо він тут і чого? Недбало зсунула апарат на підлогу, вмостилася тепліше й зграбніше, накрила ноги картатим пледом і несподівано для самої себе заснула. Приснилася собі малою-малою. Ніби стоїть на краю освітленої сонцем спадистої галявини серед могутніх дубів. На галявині, серед густої зеленої трави, ростуть якісь високі білі квітки, між ними невтомно кружляють маленькі білі метелики, а вище, над метеликами й квітками, сизо черкають крильми ластівки. Вони ловлять щось невидиме, не метеликів, кричать радісно й загрозливо водночас і метаються, мов сизі блискавиці. Метелики обережно витріпочують крильцями під захистом високих білих квіток, мовби бажаючи виказати покірливість перед грізним криком ластівок. Але іноді з'являються метелики непокірливі, їм стає тісно між високими стеблами квіток, і вони пробують прорватися вище, у вільний ластів'ячий світ. Володарки вільного простору мали б негайно скосити зухвальців своїми гострими крильми, але — о чудо! —

не чіпають їх, зневажливо не зауважуючи, натомість до порушників усталеного ладу чимдуж квапиться метеликова служба порядку, метеликові няні й тьоті, квапливо обмахуючи зусебіч крильцями, і, хоч як ті впираються, знов заганяють донизу. «А де б тобі хотілося літати?» — питає малу Анастасію голос з високого зеленого дуба, голос знайомий-знайомий, але вона не встигає його розпізнати, відповісти теж не встигає, бо прокидається...

Був уже вечір. Проспала цілий день! Анастасія тернула очі, схопилася з дивана, глянула на годинник. Не запізнилася? Швидко одяглася, час ще був, зненацька відчула, що голодна. Просто ганебно: спить, їсть... Поставила на плиту воду, розкрила пакет з замороженими пельменями. Пельмені й переживання. Глум. Але все ж поїла, обпікаючись, давлячись, квапилася, ніби восьмикласниця, хотіла їхати машиною, передумала, пішла пішки. Піднялася Софійською, тоді Володимирською до вулиці Леніна, там спустилася вниз, так щоб опинитися коло театру, на другім боці вулиці, де вже, мабуть, чекав на неї Олексій Кирилович.

Він справді стояв на протилежнім тротуарі, напружуючи погляд, шукав витку, високу постать Анастасії в потоці людей, що квапилися до театру. Вдруге вони тут зустрічаються і вдруге серед людей, які біжать на спектакль. Вічний рух. Мистецтво і щоденність. Як завод або фабрика...

Побачивши Олексія Кириловича, Анастасія злякалася: що вона йому скаже? І взагалі: навіщо покликала його сюди? По телефону він сказав усе, чого вона ще не знала. А те, що в неї,— то не для нього і ні для кого, навіть не для Карналя...

Людські потоки врятували Анастасію. Закружляли її, понесли, Олексій Кирилович, здається, все ж побачив Анастасію з того боку вулиці, здається, замахав їй, може, крикнув; але за гуркітнявою машин не почуєш, а тут згори посунувся до Хрещатика тролейбус — два зчеплені вагони, довгі-предовгі, коли піти за ними, сховають тебе від усіх, хто на протилежному тротуарі, закриють, перекриють... Ще не дбаючи про наслідки, а тільки піддаючись несвідомому поклику до втечі будь-що, Анастасія швидко пішла вниз, намагаючись не відстати від здвоєного тролейбуса, а вже там була сутінь, було ще більше люду, який напливав з підземного переходу, від універмагу і від гастроному на розі. Анастасія пірнула в перехід. Коли й справді побачив її Олексій Кирилович коло театру, то тепер подумає, що то була просто омана зору. А вона полетить без нікого, нікому не кажучи, куди і як, з метеликами чи з ластівками...

Телефон дзвонив у неї цілий вечір і цілу ніч, уперто, настирливо, просто обурливо. Анастасія не брала трубки. Коли Олексій Кирилович, то що вона йому скаже? Хай завтра. Тоді можна буде збрехати, що шукала і не знайшла. Запізнилася або прийшла занадто рано. Сьогодні вже не пам'ятає.

Ніч знов спала міцно і знов снилася собі малою і в лісі. Любила ліс, як свою душу, і він завжди приходив до її снів тихий, спокійний, як батько.

Зранку не знала, куди себе подіти. Тепер уже хотілося почути дзвінок від Олексія Кириловича, але той не обзивався, примушував себе ждати, тому, коли задзвонив телефон, Анастасія мало не бігцем кинулася до апарата. Але не був то Олексій Кирилович, а тільки Митя-голомозий, завідувач промислового відділу їхньої редакції, прозваний так через свою завжди поголену голову і тонкий ляскучий голос, ніби з султанських сералів або з опери «Запорожець за Дунаєм».

— Чого тобі, Митю? — не дуже доброзичливо поцікавилася Анастасія.

— Де ти пропала, Насте? — невдоволено запищав Митя.— Кинула тут купу своїх матеріалів і завіялася, а ти розбирайся та розшолопуй!

— Яку купу? Яких матеріалів?

— А я знаю? Про дев'яту домну ти написала?

— Про домну? — Лише тепер згадала про свою запеклу роботу протягом цілого тижня.— Ах, пробач, Митю. Забула.

— Здуріла — таке забути! Наш редактор ніч не спав, сьогодні всіх тут ганяємо. Даємо в трьох номерах. З продовженням і з усіма твоїми знімками. Цинкографи обдеруть все моє волосся!

— Не матимуть занадто великої роботи!

— Тобі все смішки. Приїдь, хоч розберемося.

— Розбирайся сам. Я ще у відпустці.

— Тоді навіщо ж написала?

— Моє діло. А твоє — завідувати своїм відділом...

— А матеріал? Матеріал чий? — зрозпачено заверещав Митя, але Анастасія поклала трубку. Надрукують без неї. Написати було важче. Аби тільки хто знав, у якому стані вона була, метаючись коло дев'ятої домни.

Походила по квартирі, знов задзвонив телефон, знов бігла, знов був Митя-голомозий.

— А що, коли скоротимо?

— Скорочуйте!

— Треба ж знати, що можна, а що — ні.

— Коли б треба було вкоротити тебе, я почала б з голови.

— Тю, дурна!

Вона урвала розмову. Стала коло вікна, подивилася на покрівлі старих будинків, глянула на Софію, тоді спустила погляд униз і вперше за ці дні побачила свою машину. Запацьорена, нещасна, покинута, гибіла вона край тротуару, малеча, мабуть, повиписувала пальцями на дверцятах і крилах образливі слова, переднє скло заліплене розплющеними тілами вбитих під час швидкої їзди комах, у щілинах — жовте листя, не знати з яких дерев, звідки привезене. Помити машину — ось і робота!

Анастасія надягнула брюки, шкіряну куртку, запнулася тонкою вовняною хусткою. щоб не до кінця бути схожою на хлопця, ще трохи почекала дзвінка від Олексія Кириловича, але телефон мовчав з такою самою упертістю, як видзвонював протягом цілої ночі, довелося йти, так і не пояснивши нічого доброму тому чоловікові, який учора, видно, немало подивувався, коли вона мов провалилася крізь землю в своєму фокусі зникнення.

З під'їзду Анастасія вискочила майже такою безжурною, як вискакувала щодня, мала «понеділковий» вигляд, коли всі жінки, відпочивши, відіспавшись, зробивши нові зачіски, навівши лад з косметикою, приходять на роботу особливо вродливими і привабливими.

Між будинком і машиною, до якої бігла Анастасія, стояв чоловік. Високий, масивний, мов гірський хребет, спокійний і впевнений у своїй силі. Анастасія ледве не врізалася в нього. Ударишся — розіб'єшся. Вже раз спробувала, дивно, як уціліла. Але якою ціною?

— Ти? — ще не вірячи, що то справді Совинський, Анастасія відступила на крок.— Як ти сюди? І чого?

— Здрастуй, Анастасіє. Я дзвонив-дзвонив — і вирішив оце сам... сюди... — Совинський пішов на неї, простягаючи відразу обидві руки, так ніби хотів упіймати і вже не випустити. Анастасія позадкувала ще далі, тоді схаменувшись, рішуче пішла на Совинського, відхилила його руки, суворо звеліла:

— Ходімо звідси. Нам треба поговорити. Тут не місце.

Пішла вгору до Богданової площі, Совинський не встигав за нею, щойно наздоганяв, Анастасія знову опинялася попереду, вибирала шлях так, що поряд з нею на тротуарі не лишалося для Совинського місця. Не хотіла його мати коло себе навіть тут. Але Совинський ще не розумів цього, не міг і не хотів розуміти. Коли опинилися в скверику з порозставлюваними там і там стилізованими зображеннями старокиївських богів, божків і боженят, Іван знов спробував привітатися з Анастасією і з радісним здриганням у голосі повідомив, що здійснив свою обіцянку і ось тепер тут.

— Не розумію,— холодно урвала його захоплену мову Анастасія.

— Сказав тоді, що приїду, проситимусь до Карналя. Щоб бути з тобою.

— Зі мною?

— Ну... Разом... Я ж не міг після того... Кинути тебе не міг ніколи...

— Мене? Кинути?..

Він так ніколи нічого й не зрозуміє. Нізащо не збагне, що вона не належить до жінок, яких кидають, лишають, вганяють у розпач неувагою і забуттям. Не її кидають — вона!

— Вже зустрівся з Карналем. Випадково. Поміг Юра Куч-

мієнко. Петро Андрійович прийняв мене. Хоч би слово... Здав заяву до відділу кадрів... Сьогодні одержу перепустку...

Він бурмотів і бурмотів, дивився на Анастасію майже благально, а вона відводила очі на якогось древнього божка з розсміяною мармизою. Плакати чи сміятися?

— Нічого не розумію. Сказала ж тоді, щоб не смів...

Совинський відступив трохи. Не впізнавав цієї жінки. Ні голосу, ні очей, ні поводження. Обіймав її чи ні? Ще хвилину тому був певний, що так, тепер не міг того стверджувати. Була так само далека, як і тої несподіваної ночі в Кривому Розі. Чужа, холодна, гордо-неприступна. Тоді — що ж то було?

Він вимовив ці слова вголос, цілком розгублений поведінкою Анастасії, і викликав справжній вибух.

— Що було? — закричала Анастасія.— А коли й справді, то що? Хіба вже стала рабинею після того? Потрібна любов. А був тільки відчай. Коли б ти не трапився, а так...

Вона дивилася тепер на Совинського твердо, не відводячи погляду. Іван побачив: здичавіло-ворожі очі, пронизували його з темною безжальністю, вбивали, знищували. Нічого не може бути жорстокішого за жінку, яка не любить.

— Але... Звичайно, це не має ніякого значення, але я...— Він плутався в словах, не знав, що казати, як йому бути.

— Ну, я жорстока. Дала тобі надію, тепер відібрала назавжди. Але що маю робити? Інакше не можу... Якби ти міг усе знати...

В цих словах він уловив для себе якусь надію, хоч і говорилося в них, щоб не сподівався.

— Але ж... Ти... Така ціна... Я не вимагав нічого, ти сама...

— Хіба вартість любові вимірюється тим, що за неї платять? — Анастасія тепер уже відверто знущалася з Іванової розгубленості.— Любов не має ціни. Як тисячолітні міста, як рідна земля, ріка, море...

— Це знов же не має значення, але... Я почувався таким щасливим, що не можу тепер повірити... Думав: щастя на цілі роки, а виходить...

— Хіба щастя вимірюється часом? Воно не має тривалості, хронологія чужа йому й ворожа... Воно не вкладається в примітизований ряд бінарного числення...

— Ти засвоїла термінологію кібернетиків...

— До слова прийшлося... Не має значення, як ти любиш казати...

— Взагалі-то справді це не має значення, але я думав... Здається мені, що був би до тебе таким добрим, як... Ну, найдобрішим на світі...

— А я не люблю добрих! — відбираючи в нього останню надію, жорстоко сказала Анастасія.— Добрі — це ніякі. Боягузи. З усіма однакові. На всяк випадок. Запобігливі й полохливі. Ніколи нічого не вирішують, не роблять зла, але й добра —

теж. З такими найгірше. Людина повинна бути борцем, а борці добрими бути не можуть. Я сама зла і зможу полюбити тільки злого, зрозумій, Іване...

— Як же мені тепер? Знов — з Києва?

— Не проганяю тебе звідси. В Києві живе два мільйони чоловік. Будеш одним з двох мільйонів. А про мене — забудь. Прошу тебе і... велю, вимагаю... Будемо друзями, але не більше. Згода?

Совинський мовчав. Ніщо не мало значення тепер для нього. Але щось же колись матиме?

— Тебе підвезти? — спитала вона на прощання.

— Дякую. Я вже громадським транспортом.

8

Кінчався сороковий тиждень року. Такої хронології, здається, ще не пробував запровадити ніхто, може, саме це наштовхнуло кілька років тому молодих Карналевих співробітників оголосити сорокову суботу року Днем кібернетики, не намагаючись, ясна річ, вивести відзначення цього дня за межі їхнього об'єднання і не трактуючи його як звичайне свято, а просто додаючи до всіх інших робочих і вихідних днів року, як, скажімо, редакція «Литературной газеты» доплюсовує до своїх щотижневих п'ятнадцяти сторінок шістнадцяту сторінку з «рогами й копитами», автором роману віку Сазоновим і веселим літописом людської обмеженості й глупоти.

Про сорокову суботу в Карналя точилося багато розмов, чутки наповзали одна одної страшніша: мовляв, кібернетики не знають міри в своїх дотепах і всезагальному висміюванні, авторитети в цей день зневажаються, в об'єднанні панує дух анархії, який доходить аж до того, що в одному з відділів вивішується плакат: «З нами Апостол!» — на тій підставі, що очолює відділ молодий учений на прізвище Апостол.

Але чутки залишалися чутками, вони так і вмирали, щойно народившись, бо не мали ніякої поживи: Карналь передбачливо розпорядився в День кібернетики не пропускати на територію об'єднання жодної сторонньої людини. Тимчасові перепустки, навіть помилково, чи, може, й злочинно виписані, однаково не діяли, свято, таким чином, набирало характеру мовби якихось давньогрецьких Елевсинських містерій, про які вчені сперечаються ось уже понад дві тисячі років, так до пуття й не відаючи, що ж там творилося, бо в ті найвищі тайнощі не можна проникнути, ними не можна знехтувати, їх заборонено розкривати, бо в святобливому трепеті перед божествами німіє язик...

Греки зуміли зберегти від світу таємницю своїх містерій тільки завдяки тому, що не мали газет і, отже, редакторів, які або ж знають усе на світі, або прагнуть знати. Над цим Карналь, мабуть, не задумувався та, власне, й не мав причин заду-

муватися, бо його заборона не пускати сторонніх мала характер, сказати б, універсальний і діяла тим часом безвідмовно.

Та все діє безвідмовно до якогось часу, а тоді обставини складаються так, що неодмінно має порушитися усталене, а вже тоді, як відомо всім, наслідки передбачити неможливо.

Анастасія, як і всі нормальні люди, ніколи не вела ліку тижням, не знала, що то саме сороковий тиждень року, їй була чужа магія чисел, ніколи не чула, скажімо, що піфагорійці колись число «чотири» призначили для молитов, а хоч би й чула, то що їй до молитов, заклять і чаклувань, коли вся заполонена була внутрішньою боротьбою не знати проти кого, не знати з ким і за що!

Її матеріал про дев'яту домну пройшов у газеті з найвищими похвалами, це відзначили всі працівники редакції і навіть вічно невдоволений і критично-самокритичний їхній редактор визнав, що Анастасія піднялася в останнім, добровільнім до того ж, матеріалі на новий щабель у своїй роботі або, вдаючись до висловлювань в редакційній практиці недозволених, але, як виняток, в даному випадку цілком доречних,— у своїй творчості.

Слово «творчість» редактор викреслював навіть у статтях, де йшлося про Толстого або Шолохова. Натомість вписував слово «доробок», яке чимось причарувало його: чи то своїм лаконізмом, чи то самим звучанням, нагадуючи щось каменедробаркове, бульдозерячо-екскаваторне, грюкітливо-брязкітливе. І зненацька така розщедреність по відношенню до скромного репортажу, щоправда трохи розтягненого і хіба що прикрашеного кількома вдалими фотографіями.

Похвалено на редакційних літучках, вміщено на дошку кращих матеріалів, премійовано — це все в межах редакції і все можна б пояснити тим або тим, скажімо, Митя-голомозий недвозначно натякав Анастасії, що вона всім завдячує його блискучому редагуванню її матеріалів, дехто лукаво підморгував у бік редакторського кабінету, мовляв, навіть твердокам'яний їхній редактор не вистояв перед чарівною недоторканістю Анастасіїною, але тут пішли до редакції листи читачів з найвищими оцінками статей про домну номер дев'ять, і двозначність ситуації зникла сама собою, редактор запросив Анастасію до себе, всупереч своєму звичаю підвівся й ждав, поки вона сяде, тільки тоді сів і, картинно розводячи руками, вигукнув:

— Тепер ви переконалися?

— В чому?

— В цінності й своєчасності вашого... гм...— Він так і не знайшов відповідного слова, але не дуже й переймався тим, бо відразу полишив про минуле, а негайно перейшов до того, що мав у своїх планах.

— Ви знаєте, що наближається сорокова субота року? — поспитав Анастасію з невластивою для нього загадковістю в голосі.

— Сорокова? Субота? А яке це має значення? Ніколи не нумерувала ні субот, ні взагалі будь-яких днів. Є календар — хіба цього не досить?

— В принципі — так. Але йдеться саме про порушення принципів. Сорокову суботу року в об'єднанні академіка Карналя проголошено, ясна річ, неофіційно, їхнім днем сміху, так би мовити, внутрішньої критики, днем зривання масок, днем відвертості, усування будь-яких субординацій, руйнування ієрархії. Щось таке приблизно, бо точно ніхто не знає...

— Не розумію...— Анастасія зробила рух, мовби хотіла підвестися з стільця. Не могла стямитися: невже редактор знає, що твориться в неї в душі? Але ж звідки і як? Навіть Олексій Кирилович, цей найтактовніший чоловік на світі, нічого не довідався від Анастасії, цілком вдовольнився її незграбною брехнею про те їхнє невдале побачення, чув тільки її голос по телефону — і все, більшого вона не могла дозволити нікому, забобонно вважаючи, що кожен, хто зазирне їй в очі, побачить там усе.

— Яке я маю відношення? — майже обурено вигукнула Анастасія.

Редактор був терплячий і лагідний.

— Ви мене ще не дослухали.

— Слухаю, але... Ми з вами домовилися, що про Карналя...

— Не про самого Карналя в даному випадку...

— Але ж його об'єднання... В мене таке враження, ніби ви... Ніби штовхаєте мене весь час туди, не розуміючи, що я... взагалі, там ніхто небажаний...

— Журналіст не повинен зважати на це. Бажаний — небажаний, що це за критерії? Є обов'язок — він над усе. Повсюди проникати, все бачити, помічати. Прийшов, побачив, написав... Уявіть тільки... Десять років у Карналя в сорокову суботу щось діється в об'єднанні, і ніхто нічого не знає. Як ви гадаєте, це нормально?

— Коли ніхто нічого не знає, то ніхто не може ні обурюватися, ні взагалі...

— Гаразд. А уявіть таке. Наша газета стає гостем на цій суботі великого сміху і запрошує своїх читачів посміятися разом з кібернетиками, впускаючи на свої сторінки...

— Що? Сміх?

— Припустимо, сміх.

— Але ж ви постійно повторюєте, що демократія — річ серйозна?

— Сама в собі — так. Але ж елемент сміху, як великого очисника, не відкидається. Маркс сказав, що людство, сміючись, прощається з усіма своїми забобонами, дурощами й хибними думками.

— Не пам'ятаю, щоб ви коли-небудь згадували ці слова Маркса.

— От же згадав?

— І вибрали найнедоречнішу нагоду.

— Чому так вважаєте?

— Бо коли Карналь нікого досі не пускав на цю свою суботу, то він і надалі робитиме так само. Ви особисто пробували добути в академіка дозвіл?

Редактор зобразив на обличчі таке саме страждання, як під час своїх ритуальних думань.

— Зрозумійте, що офіціально це неможливо... Ні редакторові, ні редакції взагалі... Тільки особисті контакти...

Анастасія схопилася, відставила стілець, нервово перебирала ремінець торбинки.

— До чого тут особисті контакти? Чому ви вважаєте, ніби я...

Редактор теж підвівся. Він трохи зніяковів, чого, здається, ніколи не траплялося, в голосі малося б чути навіть благання, але ж хіба редактори можуть вдаватися до благань?

— Може, я зовсім дурний, Анастасіє Порфирівно... Але подумав... Ось узяв і подумав: нікому не вдавалося, а раптом нашій Анастасії вдасться... Це була б така бомба!.. Ваша домна, звичайно, прекрасна. Але що таке домна? Це загальнодоступна річ. Як Третьяковка або Ермітаж. Приходь, дивись, пиши, розповідай... А тут... Та ви самі розумієте... Я не можу давати вам завдання... Взагалі на цю тему не можу... Просто сказав... Не хотів вас ображати... Навпаки... Підкреслити ваші гідності... Пробачте...

Дивна поведінка, дивна розмова, ще дивніші наслідки. Сорокова субота року. Число чотири в піфагорійців, число сорок у давніх слов'ян. Символи, натяки, таємничість, нерозгаданість. Анастасію не вабила ніяка таємничість, ніяка нерозгаданість, не рвалася вона ні за які зачинені двері — досить мала свого темного, болісного, первісно-склубоченого в душі. Але буває така безвихідь, з якої власними силами вже не виберешся, зате досить щонайменшого поштовху збоку, і ти радо підкоряєшся тій сторонній силі, піддаєшся сліпому автоматизму випадку, нагоди, удачі, без надії сподіваючись на збавче світло, яке неминуче має засяяти тоді десь далеко-далеко попереду, виводячи тебе з мороку безнадії й розпачу.

Тільки проблиск того світла, тоненький, мов ниточка, повів Анастасію знов на знайому вулицю до знайомої модерної споруди конструкторського корпусу, що так гарно вимальовувався на тлі злинялого осіннього неба своїми бірюзово-срібними площинами стін-вікон, але не стала підніматися швидкісними ліфтами на знайомі поверхи, а з вестибюля, де в зручних кріслах перед столиками, на яких стояли вази з свіжими квітами, сиділо, як завжди, кілька задуманих юнаків, подзвонила до Олексія Кириловича і спитала, чи не міг би він спуститися вниз.

— За три хвилини буду коло вас,— пообіцяв він.— Сподіваюся, у вас все гаразд?

— Дякую, все прекрасно.

— То з більшою радістю вас побачу...

Він не змінився за цей час, так ніби все добре й лихе в житті обходило його стороною, а він стояв на роздоріжжях, усім помагав, сприяв, співчував, обіцяв, цілковито вдовольняючись високою роллю посередника.

— Ех,— пожартував Олексій Кирилович, тиснучи Анастасіїну руку,— якби не був жонатий...

— То що? — прийняла вона його гру.

— Та не мав своїх двох хлопчиків...

— Тоді?

— Тоді я спробував би залицятися до вас, Анастасіє Порфирівно.

— Коли вже залицятися, то просто — Анастасія...

— Згода! Радий вас бачити! Все-таки чоловіче товариство втомлює.

— Здається, у вашому об'єднанні п'ятдесят процентів — жінки. До того ж дуже молоді. Молодші за мене. Я знаю середній вік.

— В об'єднанні — так. А в керівництві? Самі чоловіки. А вже там не має значення — старі вони чи молоді. Кучмієнко чи Гальцев.

— А я до вас з великою просьбою,— відразу перейшла до діла Анастасія.

— Все, що зможу...

— Йдеться про неможливе.

— Тоді обіцяти не маю права, але постаратися...

Анастасія відвела Олексія Кириловича якомога далі від задумливих хлопчиків, які сиділи в м'яких кріслах. Свідки небажані. Навіть коли серед них — якийсь майбутній геній, у що завжди хочеться вірити у таких святилищах людської думки.

— Я хотіла попросити вас... Сорокова субота... Розумієте?

І тут уперше побачила, що навіть Олексій Кирилович може бути нещирим.

— Сорокова? Субота? — перепитав він, мовби вперше чув ці слова.

— Не знаю, як у вас називається цей день, але я б просила вас...

— Мене? Просити? — Олексій Кирилович болісно ламав брови, він не вмів бути нещирим, але й не бачив для себе іншого виходу, тому щосили вдавав непорозуміння, непоінформованість, грав у наївність, забуваючи, що актор з нього — ніякий.

Анастасії стало шкода Олексія Кириловича. Вона взяла його за руку, зазирнула в очі.

— Олексію Кириловичу, я вас розумію. Знаю, що ніколи нікого стороннього на цих суботах не було. Знаю про сувору заборону академіка Карналя. Знаю, що й мене, коли я зверну-

ся навіть до самого Петра Андрійовича, не пустять... Бо й чому б мали робити виняток? Але однаково прийшла до вас, саме до вас...

— Я вам вдячний за таку високу честь, Анастасіє, але справді... Петро Андрійович якнайсуворіше... Ніхто не має права...

— А коли без права?.. Маєте ви тут якийсь вплив?.. Зрозумійте: це не завдання редакції, я не хочу виступати офіційною особою... Може, згодиться колись, якщо я справді щось напишу про Петра Андрійовича... А може, й ні... Тільки глянути... Інкогніто... Жодна жива душа не знатиме про це... Могли б ви зробити це для мене, Олексію Кириловичу?.. Розумію, яке це нахабство, і все ж...

— Давайте відверто.— Олексій Кирилович вже переміг себе, з полегкістю скинув невластиву для нього машкару вдаваності, знов став простим і милим чоловіком, перед яким хочеться відкрити душу, мов перед рідним.— Загалом кажучи, ніхто ніколи не пробував... Але припустимо... Я проведу вас у суботу до нас, але рано чи пізно Петро Андрійович довідається... Може, й не до кінця, але навіть натяк... Ви розумієте?

— Вас звільнять з роботи?

— Все може бути.

— Тоді не треба. Я не хочу, щоб заради мене ви...

— Я ж сказав: може бути. Але може й не бути. Все це у сфері передбачень і ймовірностей... А от для вас я можу зробити добре діло — так це точно.

— Теж з непевної сфери ймовірностей...

— Але ж ви просите...

— Жіноча примха...

— Коли щось станеться, я можу послатися на те, що Петру Андрійовичу дуже сподобався ваш матеріал про те, як і що читають учені...

— Справді? Він читав?

— А хіба я не казав вам? І він теж не дзвонив? Я записав йому ваші телефони. Він збирався подзвонити, подякувати вам за розумні спостереження.

— Які там спостереження! Та й не до того було в цей час Петру Андрійовичу... Коли я побачила оті траурні рамки...

Анастасія закусила губу. Не хотіла проговоритися навіть перед Олексієм Кириловичем.

— Окрім того,— сказав він,— завжди приємніше підкорятися жінці, ніж начальству.

— Олексію Кириловичу, що я чую! Ви — й такі вислови! Чи то в передчутті сорокової суботи?

— Там нічого такого, запевняю вас... Власне, побачите самі... Рискну і підкорюся вродливій молодій жінці... Тільки приходьте не зранку, а десь коло години дня... Буде більше народу, легше загубитися... Будете без мене... Зовсім сама...

— Якраз те, до чого я звикла останнім часом... Дякую вам, Олексію Кириловичу, навіть не знаходжу слів...

У суботу він провів Анастасію в той самий вестибюль, де вони укладали свій таємний пакт, і миттю щез у натовпі святково зодягнених людей, яких невидимі сили цікавості й безжурності штовхали туди й сюди, людей дивно зоднаковілих, чимось страшенно схожих між собою, а чим саме — не збагнеш. Але за хвилину Анастасія теж стала схожою на всіх, мовби глянула на себе збоку, побачила, як стоїть, піднявши обличчя, втупившись поглядом у величезне біле полотнище, що затуляло мало не половину просторого вестибюля, і всі, хто там був, так само вдивлялися в полотнище, тільки вони всі сміялися чи відверто, чи приховано, а в неї від обурення й несподіванки здавило спазмою горло.

На полотнищі чорно наляпано було шаржований портрет Карналя. Карналь з причепленою покудланою борідкою, велетенськими ножицями стриже так само кудлатого, як і його борода, барана, і вовна, падаючи вниз, творить закрутистий напис: «Обкарнай барана і стрижи кібернетику!»

Ще нижче велика чорна рука вказувала пальцем кудись правобіч, і знову всезагальна сила зоднаковіння примусила Анастасію повернути голову туди, куди вказувала намальована рука, і поглядом наткнулася на нове полотнище, щоправда, набагато менше, з застереженням: «У нас сміються тільки на першому поверсі!»

Вона пішла туди, куди йшли всі, переходи між корпусами були заповнені людом майже вщерть, найбільше товпилося коло стін, на яких від стелі до підлоги поначіплювано було безліч шаржів, закликів, оголошень, химерних діаграм, якісь хлопці в розхристаних піджаках бігцем підносили нові й нові рулони ватману, щось пришпилювали, приклеювали, підмальовували, так ніби мало було понаписуваного й понамальовуваного давніше, ніби боялися вони, що в цей день мало звичайного сміху, потрібен регіт, потрібні веселощі нестримні, безмежні, всеочищаючі.

«Не зупиняйся на досягнутому, навіть коли не маєш ніяких досягнень!» — це впоперек переходу. Своєрідна орифлама місцевих дотепників. Далі на червоному диктовому щиті попередження:

«Тут надається перевага вимогам техніки перед людськими потребами!

Забороняється:

лізти на рожен,
плювати проти вітру,
затуляти сонце,
заперечувати академіку Карналю!
Пенсіонерам: не розмовляти й не кашляти!

Червоним слідопитам: не грати на дуду!

Всім: не дихати!»

Через кілька метрів до проходу милостивий дозвіл: «Дихайте!»

Ще через кілька метрів: «Глибше!»

«Ще глибше!»

«Якомога глибше!»

«На повні груди!»

І величезними літерами: *«Полегшуйте собі душу сміхом!»*

Сміх панував тут неподільно, безжурний, розгойданий, здебільшого незлобливий, часом дошкульний, надто коли йшлося про академіка Карналя, якому, здається, діставалося найбільше, на всіх рівнях, з нагоди й без нагоди, заслужено й безвинно. «Будь милосердним і знайдеш своє місце в житті!» — це не стосувалося нікого зосібна, тому сприймалося з такою самою веселою байдужістю, як заклик «Створюй бар'єри, щоб було що долати!» або оптимістичне пророкування: «Людина вистоїть навіть перед НТР!»

Далі ціла стіна замальована жанровими картинками на тему: «Кібернетик теж чоловік. Він ходить по Києву з авоською, не може дістати шин для «Жигулів» і стоїть у черзі на квартиру, бо краще не мати квартири, але мати надії, ніж, маючи квартиру, вже ні на що не сподіватися».

Але це був мовби перепочинок, своєрідна розрядка перед новим ударом по керівникові об'єднання. Знайома вже намальована рука з вказівним перстом з'являлася то десь унизу, то аж під стелею, вела далі й далі, тоді несподівано перевернулася, показала вниз, веліла червоним розляпаним написом: «Копати тут!» А нижче: «Склад ідей, придатних для дисертацій-доторкацій до науки. Ключі в товариша Кучмієнка».

До Кучмієнка був лише перший доторк. Далі знов загальне: «Користуйтеся плодами НТР!» Чиєсь сором'язливе визнання: «Робота не подобається, але захоплює зарплатою».

Знов побігла по стінах рука з вказівним перстом і заклики: «Читайте! Вивчайте! Запам'ятовуйте!»

І на блакитному полотнищі — *«Афоризми академіка Карналя»:*

«Все невідоме повинно стати відомим».

«Все відоме повинно стати невідомим».

«Величі слід ждати тільки від великого».

«Зрозумілість — ознака відсутності думки».

«Не досить виробити ідеї, треба ще вміти їх забути, щоб згодом почути від академіків».

«Бажання підлеглих не слід поважати навіть тоді, коли підлеглі поважають твої бажання».

«Автомати повинні бути автоматами».

«Неавтомати не повинні бути автоматами».

«Учені повинні думати».

«Конструктори повинні конструювати».

«Заввідділами повинні завідувати відділами».

«Одинадцять моїх заступників повинні заступати мене з одинадцяти боків».

Після цього цілком логічним був заклик: «Хай живе академізм, а також академіки!»

Але заклик, теж цілком логічний в такий день, повисав у повітрі. Тут панував настрій далеко не академічний, навпаки: антиакадемічний, витворюваний невидимими сміхотропами за принципом, показаним на одній з дотепних схем: осел — ослотроп — антиосел. На безмежних панно зображено було жартівливий парад кібернетиків, командував яким Карналь верхи на барані, приймав парад маршал кібернетики Глушков, у якого замість звичайних його окулярів припасовано було два досить симпатичних комп'ютери.

Гальцева намалювали оперним співаком, який виспівував арію Дон-Жуана: «Двадцать турчанок, сорок гречанок, а испанок так тысяча тридцать». Натяк на його машину М-1030, здається, з усіх натяків цієї суботи найлагідніший і, сказати б, цілковито беззлобний.

В цеху електронної іграшки, який за своїм розташуванням приречений був неминуче потрапити в сферу сорокової суботи, панували відтворені в барвах Жбанюкові історії, якими він нудив небажаних гостей. Історії, яким надано вигляду чи то стародавніх гарпій, чи просто наших рідних відьом, досить вільно трактованих художниками щодо зовнішнього вигляду, гналися за стероризованими членами комісій, за перевіряльниками й контролерами, ті розбігалися в паніці й перестраху, втікали від Жбанюка, який невтомно й всеплодюще насилав на них нові й нові легіони витворів своєї неповторної уяви.

Заради сорокової суботи несила було втриматися від спокуси провести міні-прес-конференцію з трьома академіками: Глушковим, Амосовим і Карналем на тему: «Чи можливе створення штучного інтелекту, який би перевершив інтелект Жбанюка?»

Проведено й записано, про що охочі могли довідатися, прочитавши.

Академік Карналь відмовився відповідати на поставлене запитання, вважаючи саму постановку проблеми завчасною, передчасною і взагалі недоречною.

Академік Глушков заявив, що він не хотів би зосереджуватися на будь-чому, що може бути трактовано як епізод, бо його цікавлять тільки системи як такі, а без системи ми загрузаємо в аморфному, невпорядкованому шарі несуттєвого.

Зате академік Амосов виявився набагато доброзичливішим.

«Щоб говорити про інтелект якогось Жбанюка,— заявив він,— треба передусім з'ясувати, розшифрувати це поняття й визначити, що, власне, переводиться на мову формул. Ми ви-

ходимо з гіпотези: розум — цілеспрямована дія з моделями. А моделі можна створювати й оперувати ними поза мозком. Що таке штучний розум? Це моделююча установка, яка здійснює формування моделей і дії з ними. Тут виникає необхідність «перекласти» людські критерії на машинні, використавши їх як енергетичну базу. Але перед нами ще стоїть багато перешкод. Скажімо, ми не можемо уявити собі якусь діючу систему в усій її складності. Навіть таку просту, як швейна машинка. Що ж тоді казати про таке нещоденне явище, як інтелект Жбанюка? Про цього чоловіка ходять легенди, а легенди не мають нічого спільного ні з кібернетикою, ні з наукою взагалі. Цілком очевидно, що питання про можливість моделювати інтелект Жбанюка сьогодні ще повинно вважатися передчасним».

Таким чином, наука, засоромлена й осоромлена, відступила від Жбанюка і пішла собі в тривіальні оголошення про те, що:

«У загальному відділі товариша Кучмієнка відбудеться дискусія на тему: «Що таке анекдоти — культура чи наука?». Вхід вільний».

«В адміністративному корпусі щодня з ранку до вечора головбух об'єднання Ханан Йосипович Кисельов дає консультації на тему: як при зарплаті в триста карбованців не робити майже нічого, а в п'ятсот карбованців і зовсім нічого».

«В конструкторському корпусі відбудеться публічна лекція академіка Карналя на тему: «Уміння лишатися глибокодумним, нічого не сказавши».

«Увага, увага! У зв'язку з призначенням товариша Кучмієнка директором Одеського борошняного інституту, прийом відвідувачів з усіх питань відміняється назавжди».

І вже й геть недоречне:

«Любов — явище квантування в суспільстві». А поряд скромне оголошення: «Відділ капітального будівництва шукає сізіфове каміння для спорудження Палацу культури кібернетиків». Це з натяком на те, що об'єднання не має власного залу для зібрань і доводиться щоразу використовувати приміщення їдальні.

Анастасія вже втратила лік часові, шляхи її пересувань визначалися векторними силами людських потоків, її підхоплювала течія і несла кудись, не даючи змоги ні зупинитися, ні поглянути, ні прочитати все, що було понаписувано в найнеможливіших місцях, то потрапляла вона в глухий кут, в тупик і вимушена була вистоювати в дикому стиску, втупившись у якийнебудь не дуже вдалий дотеп на кшталт: «Міняю праву півкулю мозку на ліву — джерело абстрактного пізнавання» або «Тут провадиться зарядка акумуляторів і нервової системи». А тоді кидало її знов у вировиння, в галереї сміху, кпинів, іронічних вправ, і Анастасія, відчуваючи, що від самотніх усмішок уже болить їй обличчя, читала кумедні об'яви про те, що відділ збуту по приступних цінах реалізує вживані лаврові вінки, що

студія звукозапису видає напрокат плівки з записом бурхливих оплесків невдалим ораторам, завком розповсюджує безпрограшну лотерею для одержання прогресивки і видає безплатно всім ледарям бездимні сигарети для перекурів у робочий час. Відділ Кучмієнка зголошувався купити в необмежених кількостях насоси для дутих авторитетів, а відділ постачання готовий був купити відомої всім солі для насипання на хвіст суміжникам, які зривають поставки.

Бюро добрих послуг обіцяло дати поради про те, як підготуватися до виходу на пенсію, де роздобути джинси, як пережити напружений час між авансом і зарплатою, як навчитися несвоєчасного вжиття непотрібних заходів.

Тепер Анастасія читала вже дріб'язок, якого не встигла вхопити при першому ознайомленні.

«Оголошується конкурс на кращу наукову роботу по встановленню межі безкарності за зигзаги в думках».

«Відділ постачання одержав дренажні трубки для відведення в озонний пояс стратосфери негативних емоцій за системою Мак-Дугалла».

«Ліпше машина без кібернетика, ніж кібернетик без голови».

«Міняємо дурня з ЕОМ на мудреця без машини».

«Картини, килими, кольорові телевізори й імпортні магнітофони, придбані на громадські кошти, просимо здати на збереження групам народного контролю».

Здається, про Карналя було забуто, і Анастасія могла відтхнути вільніше. Але раптом: «Купуємо охайно-вишукані висловлювання для розмов з академіком Карналем».

А між нею і тим нездарним плакатиком, оточений розсміяними чоловіками й жінками, Петро Андрійович Карналь, теж читає і теж сміється, так ніби йдеться про когось стороннього. Від такого можна б застогнати, але як тут застогнеш!

Якби ж то вона знала, що зустрінеться тут з Карналем! Не пішла б сюди нізащо. Але Олексій Кирилович сказав, що академік подивився на все зранку, а по обіді сюди вже не прийде, бо має проводити жартівливу «наукову конференцію», іронічний диспут, де ораторів, які впродовж перших двох хвилин не викликають сміху в залі, позбавляють слова. Потрапити на таку «конференцію» теж кортіло, але зустрічатися з Карналем вона не наважувалася. Був для неї неприступніший за найвищі гірські вершини. Тільки здалеку, тільки засліплює очі. Чоловік для віддалей.

А тепер стояла перед ним, мало не доторкуючись до нього грудьми, ненавидячи свою жіночу плоть, непотрібну й недоречну округлість, все те, чим заведено пишатися і що тут мало стати смішною марнотою, суцільним пригніченням. В Анастасії вже давно виробилася звичка тримати голову ледь нахиленою, так ніби задовга шия не могла втримати голови і вона переважувала. Коротка зачіска ще підкреслювала цей недбалий, аж

зухвалий, нахил, коли дивитися збоку, то враження було таке, ніби несе Анастасія голову спровинено (колишній чоловік у своїх алкогольних жартах називав це: підставляє голову під гільйотину), спереду ж у впертому нахилі голови, в гострому погляді спідлоба прочитувалася завжди непоступливість і своєрідна жіноча відвага. І хоч тепер, опинившись перед Карналем, Анастасія за своїм узвичаєнням так само вперто наставляла на нього ледь нахилену голову, але ні відваги, ні непоступливості не мала в собі ні крихти, почувалась маленькою школяркою перед суворим учителем, готова була б провалитися крізь землю, якби не жартівлива засторога серед сотень виписаних на стінах іронічних сентенцій: «Коли й захочеш перед начальством провалитися крізь землю, то тільки тоді, коли керуєшся науковими цілями!»

Карналь міг покарати її негайно, міг помилувати, міг познущатися перед усіма, виставивши Анастасію в ролі білої ворони. Порушено його суворе правило не допускати жодної сторонньої людини на сорокову суботу та ще й порушено знов цією набридливою журналісткою, яка трапляється йому на путі в якнайнедоречнішу мить. Мить мовчання, ніяковості, збентеження для обох мала б видатися гнітюче-безкінечною, але кожен знав лиш про себе, про іншого думалося інакше, і те, що зробив Карналь, для Анастасії було такою самою несподіванкою, як і зустріч з ним тут після палких запевнень Олексія Кириловича про абсолютну неможливість такого спіткання.

— А-а,— мовби зрадівши, що знайшов те, чого ніяк не міг знайти, сказав привітно Карналь, ступнув до Анастасії, по-дружньому взяв її за лікоть і повів од тих, хто його оточував.

— Пробачте,— тихо сказала Анастасія.

— Облиште. Це ні до чого. Я навіть не стану допитуватися, хто вас сюди провів, бо це не міняє суті справи.

Він вів її швидко, люди розступалися перед ними, але однаково усамотнитися тут ніхто б не зумів, навіть славетний Діоген, який у натовпах почувався найсамотнішим, бо його оточували дурні, тут же дурнів, за всіма ознаками, не було, а коли й були, то в надто мізерних кількостях. Карналь попрямував до сходів на другий поверх виробничого корпусу, там був простір, люди лишилися внизу, внизу лишалася сорокова субота кібернетиків, лишався сміх.

— У вас же сміються тільки на першому поверсі,— набираючись сміливості, нагадала Анастасія.

— Додайте: на першому поверсі обіцяють, на верхніх — здійснюють обіцянки.

— Обіцянки?

— Ну, це я так, до слова. Взагалі ж сміх на першому поверсі, щоб нікому не заважати.

— Кому ж? Вихідний.

— Для кого вихідний, а для кого й ні... Є люди, які взагалі не знають ні вихідних, ні свят, у них робочий день — ціле життя. Чули про таких?

— Доводилось. Але, Петре Андрійовичу, як ви можете допускати?..

— Що саме? Вас на сорокову суботу?

— Це ж не ви. Але те, як з вас там унизу... на першому поверсі... Всі ці жартики...

— Гумор — це посланник правди. Сміху бояться тільки дурні. Можете повірити: до мене вже прибігав з протестом Кучмієнко. Образився, що його призначили директором борошняного інституту. А винен сам. Колись мав необережність бовкнути, що може очолити будь-що, навіть Одеський борошняний інститут.

— Хіба є такий?

— Є чи нема, хіба неоднаково. Слово вилетіло, дотепники впіймали.

Він і далі не відпускав її ліктя, це сприймалося так природно, ніби вони були давні друзі, вони йшли довжелезним коридором, що освітлювався лампами денного світла, ділова бесіда ділових людей, нічим не розділених, давно знайомих.

— З обох боків у нас тут побутові приміщення для робітників, а далі по периметру — цехи. Я хотів би вам щось показати. Вже коли ви тут, то...

— Ви не гніваєтеся за нахабне вторгнення, Петре Андрійовичу?

— Гніватися? Можливо, можливо... А насправді... Знаєте, в мене якесь непередаване відчуття... Вдячність? Саме так. Я вдячний вам.

Вона злякалася і навіть смикнула лікоть, щоб вивільнитися. Карналь не тримав її, і вона зніяковіло поглянула йому в очі.

— За що, Петре Андрійовичу?

Він знову знайшов її лікоть, приторкнувся до нього майже машинально, чи то звертався до неї, чи просто думав уголос:

— Так, так... Ось уже кілька місяців, мабуть, найтяжчих у моєму житті місяців, я постійно відчував чиюсь присутність, чиюсь увагу, щось нез'ясоване, мов радісні зблиски з-за темних обріїв... Може, це ваша присутність, Анастасіє?

— Але ж я...

— Неприсутня присутність, хочете сказати? Згоден... Я й сам не звертав уваги... Але побачив вас тоді коло моря...

— Петре Андрійовичу,— Анастасія відскочила від нього перестрашена, охоплена жахом,— Петре Андрійовичу, ви ніколи не зможете простити! Я...

Він не слухав її, може, взагалі в цю хвилину неспроможен був слухати будь-кого, йому треба було виговоритися самому, вперше за багато місяців виговоритися, сказати таке, чого не дозволяв собі самому навіть у думках.

— Згодом ваша телеграма. Вона вразила мене одним словом, суті якого я не можу знати і не хочу, але... Тепер ви тут, порушуючи всі наші звичаї і закони, але я вдячний вам...— Він відчував якусь нервову потребу відкрити перед цією молодою жінкою те, чого ні перед ким би не відкрив ніколи, бо ж, коли бути відвертим до кінця, стосувалося все це не когось іншого, а саме цієї жінки!

Коридор не мав кінця. Вузький, якийсь тісний і темний, попри всі оті денні світильники, Анастасія металася від стіни до стіни, ламливо перетинала пряму путь Карналеву, то наближаючись до нього, то сахаючись академіка, і далекі блиски в її темних очах то зникали для Карналя, то наближалися на відстань майже небезпечну. Петро Андрійович, лякаючись несвідомо вже того, що він щойно сказав цій жінці, водночас відчував майже болісну потребу говорити ще й ще, сказати якомога більше, застерегти чи то себе самого, чи Анастасію (чому саме Анастасію — не міг би ще сказати), що найстрашніше — це деградація людського серця, а вона неминуче настає, коли...

Суцільна стіна несподівано закінчилася широким двобічним проходом до цехів. Карналь, жестом запросивши Анастасію, повів її ліворуч.

«По периметру цехи»,— сказав перед цим Карналь. Ніколи б не подумала Анастасія, що за буденним «по периметру» може приховуватися такий світлий, майже храмовий простір, гармонійно почленований могутніми бетонними колонами, всуціль обвішаними, як і внизу, на першому поверсі, плакатами, закликами, дружніми шаржами, діаграмами, на перший погляд здавалося, що й тут продовжується веселий карнавал жартів, дотепів, іронії, враження посилювалося ще тим, що цех на всю довжину мав ніби два поверхи: нижній, де йшли Карналь з Анастасією, і верхній, щось на кшталт театральних підмостків, дерев'яний настил, натертий жовтою мастикою, до блиску відполірований, попрорізуваний, щоб випустити з-під себе то механічні підйомники, то шланги зі стиснутим повітрям, то підводки кабелів. Нічого схожого на електронні машини ніде Анастасія не бачила, самі тільки безладно розкидані нутрощі машинні, блоки плат з інтегральними схемами, химерні густоплетені коси з рожево-жовто-зелених проводів то безсило звисали над помостом, то лежали на ньому цілими купами, то підключені були до якихось пристроїв, коло яких сиділи дівчатка в білих халатиках, щось нотуючи в довжелезних блокнотах, не звертаючи ніякісінької уваги на появу в цеху Карналя.

Між отими руйновищами походжало кілька молодих чоловіків у розхристаних білих сорочках, з позсовуваними набік галстуками, до речі, яскравими, як і в Карналя, ще кілька сиділо, позгинавшись над тим, що колись, мабуть, буде обчислювальною машиною, враження було таке, ніби ці люди або ж придурюються, або вдають заклопотаність, або просто б'ють

тут байдики, повтікавши з дому від сварливих дружин або злих тещ.

— Що вони роблять? — тихо поспитала Анастасія Карналя.

— Чаклують.

— Не розумію вас, Петре Андрійовичу.

— Он, гляньте.

Він показав на полотнище, розіпнуте між двома колонами майже під височезною стелею: «Тисяча тридцята — наш подарунок XXV з'їзду!»

— Нова машина,— пояснив Карналь.— Незапланована, без асигнувань, без матеріалів, без нічого.

— Як же?

— Людський геній і внутрішні резерви. Чули таке? Для журналістів — не новина, сподіваюся.

— Але машину — з нічого?

— А з чого людська думка?

По-хлоп'ячому він стрибнув на поміст, подав руку Анастасії, поміг їй піднятися, повів поміж колонами, їм назустріч вивернувся звідкись розхристаний Юрій Кучмієнко, закляк у театральному подиві:

— Петре Андрійовичу, кого це ви привели на нашу так звану голову?

— Ви, здається, знайомі? — дивуючи Анастасію, відповів Карналь.

— І навіть близько! — тиснучи Анастасії руку, весело гарцував Юрій.— Окрім того, можу заприсягтися, що знаю, для чого сюди прорвалася Анастасія! Як співають модні хлопці: «Сілі-мілі, іф ю віллл кіл мі...»

— Цього вже ти знати не можеш, бо «прорив» до вас не планувався,— спокійно зауважив Карналь.— Анастасію привів сюди я.

— Вас використано як допоміжну силу, Петре Андрійовичу. Бійтеся жіночої підступності.

Підійшов якийсь лобатий, хижоокий, майже вороже блимнув на Анастасію. Карналь спокійно сказав:

— Знайомтеся. Анастасія Порфирівна. Зі мною.

— Гальцев,— не вельми привітно мовив хижоокий.

— Як справи? — поцікавився Карналь.

— Ідуть.

— Наладчики не заважають?

Гальцев нарешті скинув з себе суворість, усміхнувся.

— Заважаємо ми їм.

Юрій крутився коло них, йому кортіло встряти в розмову, нарешті впіймав паузу, вмить проскочив у неї.

— Чому ж не питаєте про головне, Петре Андрійовичу?

— А що головне? Головне — тисяча тридцята. Питати про неї? Все знаю. Жду, коли оживе.

— Та ні, так зване головне, задля якого сюди прийшли ви з Анастасією!

— Ми випадково.— Анастасія ніяк не могла збагнути, до чого веде молодий Кучмієнко.

— Випадковість — це добре замаскована закономірність! — зареготав той.— А Совинський?

— До речі,— зацікавився Карналь.— Як він тут?

— З бригадира мене ще не спихає. Відклав до зручної нагоди. В наладці в нього не йде. Втратив нерв. Каже: наче молотком по голові стукнуло. А стукнутих ми — на допоміжні операції. Івана відкомандирували запалювати сигарети товаришу Гальцеву. Бо в одного не вистачає часу навіть запальничку дістати, а в другого часу — хоч греблю гати... Совинський! — закричав він несподівано.— Вогню товаришу Гальцеву!

Совинський виглянув з-за сусідньої колони, в одній руці мав викрутку, в зубах — щось блискуче, ніяк не схоже було на те, що носить він запальничку за будь-ким, про це свідчив і його недвозначний жест: міцно стиснутий кулацюра, який погрожував Юрієві.

Але тут Совинський побачив Карналя й Анастасію, а може, передовсім Анастасію, блискучу деталь він чи то згубив, чи вмить виплюнув з рота, викрутку впустив на поміст, випростався на весь свій зріст і, глухо бухаючи в лунке дерево товстими підошвами, підійшов до гостей...

— Так замкнулося коло,— пожартував Карналь,— від Придніпровська до цеху наладки. Там ми були втрьох, тепер тут.

— Я вже знала про Совинського,— тихо сказала Анастасія.

— Можете написати про нього і взагалі про наладчиків.— Карналь удав, ніби відступає вбік: ніби дає змогу ось тут відразу присісти й писати про доблесний труд передовиків, які оволоділи й досягли...

— А що тут писати? — буркнув Совинський, ховаючи від Анастасії очі.

— Совинський має рацію: я не мала наміру нічого писати. Надто що ця робота, сказати б, невловима, чи що. Вона не вкладається ні в які звичні категорії, передати словами її, мабуть, взагалі неможливо, не ображаючи наладчиків.

— А яка робота надається до передачі словами? — поцікавився Гальцев.

— Доблесна! — вихопився Юрій.

Анастасія поглядом пошукала захисту в Карналя. Сьогодні вона була безсила змагатися будь з ким, надто ж з такими людьми, як тут.

— Великі художники,— сказала вона,— тільки великі художники спроможні знайти властиві засоби для...

— Але не для ялових описів тих чи інших трудових зусиль,— втрутився Карналь,— а тільки щоб передати стан людини в

процесі праці й творення. Її настрій, її думання, її піднесеність, можливо, навіть, її втому, бо втома буває прекрасна...

— Не про всіх можна писати,— вперто повторила Анастасія,— про знайомих, мабуть, взагалі неможливо... Скажімо, про Совинського я б не стала... Він знає про це...

— Так,— згодився Совинський.

— Хоч винен тут не він, а я...

Ніхто нічого не розумів, Гальцев показав жестом Юрієві, щоб він потихеньку йшов, сам він теж, мовчки поклонившись, пішов у справах, Совинський ще якийсь час незграбно стовбичив перед Анастасією, поки Карналь легенько не штовхнув його в плече.

— Бажаю успіхів,— сказав добродушно.— Входь у ритм, знаходь нерв...

— Шукаю,— зітхнув Совинський,— хоч це й не має такого великого значення...

— Все має значення, все має...

Вони пішли далі, Карналь півголосом пояснював Анастасії, що і як роблять наладчики, а вона мимоволі прислухалася до голосів за спиною.

— Совинський,— весело вигукнув Юрій,— коти на вулицю, ставай, озирайся на всі боки...

— І що? — добродушно поцікавився Совинський.

— Як побачиш, що нікого немає, підніми руку і махни! Сам знаєш, на що махнути!

Що відповів Совинський, Анастасія не чула, бо попросила Карналя:

— Може, не будемо більше заважати? Мені незручно в такій ролі.

— Вважайте, що не я вас, а ви мене супроводжуєте,— заспокоїв її Карналь.

— Цей лобатий... Як його?

— Гальцев?

— Він і вас не любитиме за те, що ви привели мене сюди в таку невідповідну хвилю...

— Не любитиме? А хіба чоловіки повинні любити один одного? Тільки розуміння. Що вище, то ліпше. У нас з Гальцевим, принаймні моє таке переконання, взаєморозуміння досягло меж мало не ідеальних. Ми з ним однаково відчуваємо трагедійність відставання людської інтелігенції по відношенню до інтелігентності, яку посідає матерія. Слово «інтелігентність» я вживаю в широкому понятті. Як розум. Звідси спазматичний поквап у хапанні змін, усього нового в нашій роботі. Вільний час, всі так звані вихідні, розклад годин — це для нас давно вже перестало існувати, не всі це можуть витримати, виникає іноді безліч побутових трагедій, але не для нас з Гальцевим, бо ми живемо ніби в якомусь високоорганізованому світі гармонії, що може нагадувати, скажімо, досконалу гармонію Баха. Ми щоро-

ку робимо нові, дедалі досконаліші машини, завдання яких: організація часу, цієї невловимої і ще не пізнаної до кінця сутності. У Гальцева зухвалий намір: використати самий час як будівельний матеріал, майже усунувши техніку, вичерпавши всі її можливості, зробити її непомітною, несуттєвою, перевести вже й не в розряд, скажімо, біологічних систем, а в категорії онтологічні.

— А ви стверджували, що не можна описати працю ваших людей! Самі ж показуєте, як це треба робити.

Карналь засміявся.

— Період пропагандизму закінчився. Настав час голосних розчарувань. Посто треба давати щодня нову техніку. А мій спалах? Коли людська уява хоче наділити щось особливо щедро, тоді виникає безліч слів для означення тої речі. Про Адама всі знають, що він вкусив запретного плоду. І ніхто не згадує, що головне його завдання, одержане від вищої сили, було — надавати назви речам. Навіть сьогодні не кожен може бути Адамом.

— Так само як жінка — Євою?

— Можливо. Але дозвольте вважати вас все ж таки Євою...

Він обережно звів Анастасію вниз, знову опинилися вони в довгому коридорі. Ось він закінчиться, зійдуть вони широкими сходами на перший поверх, оточать їх люди, заберуть Карналя до себе, і нічого не встигне сказати йому Анастасія, не зможе висповідатися, попросити прощення, покаятися.

— Петре Андрійовичу...

— Я вас слухаю, Анастасіє...

— Не треба мене слухати! Якби ви тільки знали! Якби ви...

— Не маю таких прав... Все ваше — ваше... Що я для вас? Тільки епізод, випадкове знайомство, мільйонний шанс, непередбаченість... Для мене — то інша річ...

— У мене...— Вона не могла говорити, тільки дивилася на нього, і він, зрозумівши її стан, зупинився, погладив Анастасії руку.

— Очевидно, у вас теж щось сталося в житті тяжке... Про вашого батька я знаю... Може, саме наші нещастя... Але я не маю права... Сказати, що й для щастя треба мати нещастя,— чи не занадто? Можу відкрити вам таємницю. Всі вважають мене мало не бездушним. Взагалі до вчених люди не завжди справедливі. Пам'ятаєте в Маяковського: «Ни одного человеческого качества. Не чоловек, а двуногое бессилие...». Власне, я сам так вважав. Тримався, не подавав виду, хотів вистояти... Але є межа втоми навіть для найтвердішої душі. Ось побачив вас сьогодні — і мовби відкрилося мені: щось треба змінити. Вперше це вже було тоді, коло моря...

— В мене теж було. Якби ви знали, як я вас шукала в той день...

— Мене висмикнули буквально з кущів — і на Париж!

— Довідалася про це занадто пізно! Коли вже сталося непоправне.

— Сподіваюся, ви нікого не вбили?

— Себе.

— А воскресити? Реанімація?

— Ви вірите в воскресіння?

— Принаймні хочеться вірити. Враження таке: утекти кудись у тишу й невідомість бодай на тиждень — і оживу знову, знайду свій нерв, як каже Юрій.

— Утечіть! — Вона вхопилася за це слово в сліпій вірі, майже відчаєно: — Утечіть, утечіть!

— Куди? Як? — Він гірко засміявся.— Втікають тільки хлопчаки або генії, як колись Толстой. Але ж то теж було геніальне хлоп'яцтво.

— Ви теж маєте право на геніальне хлоп'яцтво. Ви його заробили...

— Таке ніколи не заробляється... Це виклик, а для виклику я не маю підстав... Суспільство надто багато вклало в мене енергії і... сподівань...

— Але ж відпочити... відійти... ну, як висловлюються технократи, перезарядити батареї — ви маєте право?

— Для цього звичайна відпустка... Як у Арістотеля? Відпочинок існує ради діяльності...

— А ви втечіть! Хоч на тиждень! Знаєте,— вона й сама не могла стямитися від свого зухвальства,— у мене є таке місце...

— Місце? Хіба може бути щось подібне?

— В лісах. Довкола — нікого. Хатина в лісі. Криниця з водою, в якій багато брому. Спиться після тої води, як після маківки. Вас ніхто не потривожить, ніхто не знатиме...

— Я вмру там з голоду.— Він засміявся, ще й досі вважаючи, що то жарт.

— Там є піч, дрова. Я навчу вас готувати суворовське рагу. Це від батька ще. Ви можете жити там хоч місяць!

— А як туди дістатися?

— Як? — Вона не думала про це, глянула на Карналя такими чистими очима, що він аж здригнувся від тої довірливої чистоти.— Коли хочете, я сама вас і відвезу...

9

Переліски, пожовклі від неконтрольованої заводської діяльності сосни, покарлючені вітрами дуби, шуліки в злинялому небі, бетонні загороди заводських територій, комбінатів, баз, складів, просто пустища, обставлені кілометровими рядами бетонних плах, а тоді все кінчилося, і тільки зелене тіло лісів ліниво розлягалося під осіннім сонцем, ніби втомлена

молода жінка. Ці ліси ніколи не були похмурими. Пронизані сонцем мідностовбурні сосни, густоброві дуби, що дихали свіжістю в найбільшу спеку, білорукі берези, мов молоді зойки землі. Степ заволодів Карналевими очима й серцем ще від народження. Чи ж заволодіють ним ліси? Земля тут була зовсім інша. В степу могутня, буйносила, щедро плодила зело, задавлювала річки, насувалася на них, як на людей,— горбата, чорна, велетенська. Земле моя, чи ж я винен перед тобою?

А тут пуста, легка, віється дрібними пісками, зіщулено ховається в вічних гущавинах лісів, дає їм силу чи бере від них? Яка ти, земле, і що даси мені і чи даси?

— Я чула, ніби ви боїтеся їздити в машині? — Анастасія була сама увага, гостро зосереджений погляд, точні рухи рук, невидима робота ніг з педалями тільки вгадувалася, але це для втаємничених, а так — нічого не помітно.

— Після смерті дружини я справді якось ніби зненавидів цей засіб пересування. Але тепер — однаково.

— Чому ж тепер?

— Казав вам про межу міцності й витривалості, а ще є межа втрат, за якою вже все однаково. Тепер я зненавидів раптом землю, яка проковтнула мого батька. Розумію, що це якийсь атавізм і має минути неодмінно, а подіяти з собою нічого не можу. В людині поступово відкладається все добре й зле, накопичується, нашаровується, змішується, якось ніби спресовується, знищуються часові проміжки, все живе в тобі так, що, доторкуючись у спогадах до найближчого, зачіпаєш іноді й щонайдальше, обоє тоді болять однаково...

— Я везтиму вас обережно й тихо, Петре Андрійовичу...

— Досить-таки дивна поїздка. Що ви думаєте про мій вибрик?

— Це ж я підмовила вас. Моя вина.

— Ніякої вини! Я подзвонив додому, попередив також Олексія Кириловича, що негайно маю виїхати на кілька днів. Головний інженер знає теж. Єдиний, хто не знає, куди й чого я їду,— це, здається, Петро Андрійович Карналь.

— Там прекрасно. Ми заїдемо тільки до лісника, візьмемо ключ, і вже вас ніхто не потурбує...

Карналь помовчав, Анастасія теж замовкла якось ніби полохливо, чи що, він помітив це, але не знав, про що вести розмову, бо почувався надзвичайно скуто при цій молодій жінці. Все сталося так несподівано і всупереч усьому трибу його життя. Але вже сталося, він кидав скісні погляди на Анастасію, бачив її чіткий профіль, довгу шию, її темні очі мовби поблискували навіть убік, неначе на отих дивних малюнках загадкових стародавніх єгиптянок, щось невловиме було в цьому обличчі від Айгюль; і Карналь, відгортаючи зусиллям волі від себе всі настроєві моменти, уперто зосереджуючись тільки на голому раціоналізмі, думав, що нам подобається той чи той тип жінки

через те, що в однакових обличчях закладено ту саму фізіономічну ідею. Сам посміявся з цих наївних розумувань. Хоча сміх той не був дуже доречним. Не можна, не рискуючи втратити в собі все людське, обмежуватися тільки сферою розуму. Існує не тільки істина й розумне пізнання, але ще й порівняльне спостереження людського серця. Чи хто думав коли про його серце, чи помічали його наївність? І чи можна узгодити шаленство крові й пошуки абсолюту? Навіть у світі духу все прямує до своєї протилежності. Явище гераклітівської енантіодромії. А тобі лишається так звана фрустрація — вигадка інтелектуалів двадцятого віку, ця вимушена відмова від задоволення життєвих потреб. А між тим життя таке цінне, що не хочеться жити тим, що не є життям. Нескінченність людини — в нескінченності голоду знань, вона завжди в протиріччі з конечними цілями життя, які, на жаль, часто доводиться кваліфікувати як несуттєві. Щойно ми запрагнемо скористатися з плодів свого знання, заспокоїти потреби щоденності, ми непомітно можемо скотитися до цілковитої тривіальності, а то й нікчемності. Така доля занадто великої серйозності, а він належав саме до таких людей, і не могла його порятувати ніяка сорокова субота року.

Куди він їхав? Куди втікав? Від чого? Заспокоював себе тим, що в багажнику «Жигулів» лежить його товстезний портфель, напханий паперами. Дисертація Кучмієнка, останні випуски експрес-інформації, його нотатки по Булевих функціях. Втекти й попрацювати. Зроблене — залишається. Досить з нього страждань і всезагального співчуття. В стражданнях немає величі. Тільки в творенні!

Вони заїхали в таку далеч, ніби до Києва цілі тисячі кілометрів. Насправді — година їзди. Дорога вже давно закінчилася, пішли дві глибокі колії в піску, маленька машинка стрибала між тими коліями, мов сіра жабка-ропушка. Карналь мимоволі хапався за сидіння.

— Застрянемо?

— Не повинні,— заспокоювала його Анастасія.— Мені доводиться сюди їздити, завжди проскакувала.

— Ви відчайдушно водите машину.

— Від сьогодні справді відчайдушно. Досі не вірю, що могла вас викрасти з Києва.

— Я дам вам розписку, що поїхав добровільно.

— Хіба хто стане звинувачувати?

— Все може бути. Беріть розписку, поки не передумав. Учені люди примхливі. За хвилину я сам можу виступати вашим звинувачем.

— Я варта навіть найчорнішої невдячності.

— Навіщо ви так?

— Коли хочете, я сказала вам неправду... Я їздила сюди лише двічі. Обидва рази — плакати... Вперше, коли загинув батько... Тоді втекла від матері, добиралася сюди на попутних,

а тоді пішки лісом. Вдруге справді на цих «Жигулях», від свого ж чоловіка. В мене був чоловік. Ви не знаєте... Зробив мене модельєркою. Диктатор жіночих мод. Чутливий на кольори, як бджола... Вродливий, розумний, але... безнадійно з'їдений алкоголем... А тоді мав бути ще один чоловік... Вважайте, був... Ви його знаєте... Сьогодні... Совинський...

Вона повернула до Карналя обличчя, так ніби питала: зупинити машину, повертати назад? Ліс присів, задкував полохливо, став навшпиньки, а тоді враз насунувся загрозливо й темно. Карналь доторкнувся до Анастасіїної руки.

— Що ж ви? Застрянемо. Нам же ще далеко?

Він, мабуть навмисне, переводив розмову на звичайний дріб'язок і тим рятував Анастасію від найтяжчого, знеформленого й неокресленого.

— Вже недалеко,— сказала вона, ще не вірячи, що так легко можна воскреснути, щойно вмерши.— Власне, ми вже доїхали до села, а там — по твердому, просіками...

— Коли сідала «Луна-16»,— сказав Карналь,— інформація надходила через кожні тридцять секунд. А ось я від'їхав на годину від Києва — і спробуй дати про мене інформацію бодай раз на добу! В якому дивному світі нам випало жити!

Але Анастасія не прийняла його запрошення до розмови на теми загальні. Може, це було непростиме себелюбство — накинути свій біль ближньому, а може, сподівалася все ж визволитися з полону нестерпного болю. Жінки, надто вродливі й розпещені, не прощають нічиєї неприступності. Якби Карналь став її заспокоювати або навіть трохи покартав за необережність і нерозбірливість, Анастасії стало б легше. Але він узагалі відмовився говорити про це, вдав, ніби не почув, інтелігентно відштовхнув її визнання, відкинув, вибудував між нею й собою стіну неприступності, і тепер треба було дертися на ту стіну — або ж узяти її приступом, або ж сконати.

— Ви вірите в гріх? — спитала вона задерикувато.

— А що таке гріх? Як ви це розумієте?

— Ну... я не знаю... Все, що заборонено людині.

— Людині не заборонено нічого.

— Як то?

— Все, що справді людське, не може бути заборонено. Очевидно, й той гріх, який ви маєте на увазі. Тільки з погляду богословів і диктаторів людська свобода — це можливість грішити, а справжнє благочестя, мовляв,— не користатися свободою зовсім із поваги й любові до того, хто дарував цю свободу. Ось я даю вам свободу, але вона небезпечна, як райське яблучко! Росте, дивись, а не їж...

— Ви це справді? Не для того, щоб мене втішити?

— Хіба ви мала дитина, щоб вас утішати?

— Мені чомусь здавалося, що ви такий поміркований, холодно-поміркований, майже...

— Майже?

— Майже догматик у звичайних життєвих питаннях...

— Поміркованість — один із різновидів боягузтва, так само як догматизм — це інтелектуальна форма фарисейства. Мені завжди однаково вороже було те й друге.

— Мені здавалося, що ви — найрішучіший з людей, яких я будь-коли знала. Навіть оця ваша втеча...

— Втікати, мабуть, можна всім, хто дав усе і відчуває, що вже більше не зможе дати світові. Ми ж пробуємо втікати дочасно й завчасно, ще й не встигнувши нічого дати людям, та й думаємо не про людей, а тільки про себе. Порятуватися? А як? Від'їхати від страждання й нещасть можна за годину й за півгодини, а жити однаково ж цілі роки! Ніякий ліс, ніякий пейзаж не порятує. Може, я сподівався й не на себе, а на вас, Анастасіє...

— На мене?

— Ви скажете: дві самотності, складені докупи, дадуть третю самотність, ще більшу. Але... Я надто довго живу в безособовому світі формул, а життя не може бути безособове...

— Олексій Кирилович розповідав, як ви страждаєте після смерті дружини...

— Тільки дивлячись на вас, я зрозумів, що так і не встиг їй сказати одної речі. В неї очі були ще більші, ніж у вас. Від таких очей, тепер лише я збагнув це, мабуть, утомлюється обличчя. Аби я встиг їй це сказати, може... Якась містика, чи що. А яке Айгюль мала життя! Війна, смерть батька, піщані бурі, спека пустелі, ашхабадський землетрус, материна смерть, каторга балету... Цього просто несила уявити...

— Але у вас було таке довге щастя...

— Довге щастя? Щастя не визнає тривалості. У нього інші виміри: або велике, або ніяке. День, година, мить — і на все життя!

Він раптом забурмотів про себе, так що Анастасія не могла розібрати жодного слова, тільки бурмотіння, швидке, настирливе, мов чревовіщання: «Коли я постарію, коли доживу до старості, коли стану зовсім старий, не покидай мене в старості, не покидай мене...»

Спам'ятався майже вмить, тернув рукою чоло.

— В моєму віці...

— Навіщо ви про вік, Петре Андрійовичу.

Він уперто повторив:

— У моєму віці, який не є таємницею, хоч, може, й не зовсім відповідає моїй зовнішності... Мені навіть дорікають часто моложавістю, на що я завжди відповідаю, що це моложавість райграсу на газонах, який часто стрижуть, не даючи йому зацвісти. Мене теж життя стригло досить часто й безжально, та стриже й досі... Але про мій вік. Це категорія об'єктивна, і вона диктує людині поведінку, думки і настрій. В мені мовби про-

мовляють відразу два чеховські герої. Саша з «Нареченої» каже: «Треба перевернути життя!» А доктор з «Чайки» сумовито заперечує: «Уже пізно міняти життя». Хіба від цього втечеш? Але куди ми приїхали?

— Це за ключем,— пояснила Анастасія, спрямовуючи машину в широку, зарослу шпоришем вулицю якогось дивного села.

Велетенські замшілі зруби багатовіконних хат, сіре колоддя брам, на ослінчиках коло брам — жінки в чорному. Київська Русь за півсотні кілометрів од Києва?

Анастасія зупинила машину коло одної з циклопічних брам, швидко збігала кудись, повернулася, вскочила в «Жигулі».

— Далі?

— Зупинятися було б смішно, повертатися — малодушно,— в тон їй відповів Карналь.

— Тепер недалеко!

— Ви ж обіцяли, що до людей — цілі світлові роки...

— Ну... Тут люди ненабридливі... Поки не покличете, ніхто ніколи... Вміють шанувати самотність...

Знову занурилися вони в царство дерев, перетканне пасмами сонячного блиску. Карналь жадібно вдивлявся в світ, який відкривався його очам, загадковий, причаєний, могутній, сповнений прихованої боротьби, стогонів, зойків, криків, мовчазного змагання. Такий світ відкривався хіба що колись, як ще малим з розплющеними очима поринав у Зеленому озері, бо хлоп'ятам страшенно кортіло проникнути в підводне царство, причаститися його таємницями. Там зазнавав майже первісних відчуттів. Міраж глибин, золотисто-червоні виткі водорості, збілілі стебла, буйні хащі, перехрещення райдуг, кольорові розгойдування, завислі в невагомості зелені гаї без коріння, бородаті кущури, мовчазна нагота, хисткі закони рівноваги, все творило світ уявний, оманливий, несправжній і саме через те особливо привабливий, бо в дитинстві втомлюєшся від буденної реальності.

А тут було сонячне лагідне сяйво десь над соснами й дубами, і від Анастасії теж ніби випромінювалося тонке тепло, яке несло на своїх хвилях пахощі молодого жіночого тіла і первісно-п'янливий дух лісу.

Дерева росли на круглих горбах, цупко трималися на схилах, змагалися одне з одним за місце на землі й за шматок неба вгорі, а ті, кому пощастило закорінитися на верхах, стояли з якоюсь вишуканою недбалістю, далекі від обмежень, від штовханини, чвар і підступів, вони насолоджувалися волею, простором, пихато позирали вниз, забуваючи, що судилося їм першим приймати своїми верхів'ями найжорстокіші удари вітрів, осінніх хвищ, зимових зав'юг, що розчахуватимуть їх бурі, палитимуть блискавиці, першими помічатиме хиже око людське і безжальна сталь врізатиметься в їхні довершено-прекрасні тіла.

Чи не був і він отаким деревом з вершин, чи не спадали й на нього тяжкі надмірності світла, хіба не поставив він себе в позицію, де відкинута ввічлива множинність людської спільності і панує груба одиничність, ніби в бінарному численні, принцип якого покладено в основу дії тих машин, завдяки яким він, власне, став собою? Возносився думкою в сфери недосяжні, забуваючи, що гнучкий розум неминуче штовхає до зарозумілості, а ще забуваючи старе мудре правило, яке гласить: перебільшене уявлення про своє багатство є одною з найголовніших причин бідності.

Анастасія вела машину поміж круглими горбами по бездоріжжю, вміло вибираючи цілинну твердь, вкриту спресованим шаром перетлілого листя дубів, беріз та соснової глиці.

— Враження таке, ніби ви щодня сюди їздите,— сказав Карналь.

— У мене водійський нюх.

— А мені здається, ніби ми ніколи вже не зможемо виїхати звідси. Вглиблюємося в такі нетрі, звідки просто не може бути вороття.

— Можу вас заспокоїти: ми вже приїхали.

— Де ж ваша хатина?

— Дивіться вгору. Адже ви любите дивитися вгору?

— Звідки ви взяли?

— Так. Шляхом розмірковувань.

Не хотілося ні сперечатися, ні взагалі продовжувати таку розмову, надто, що Анастасія мовби вгадала його настрій, висловлюючи хоч трохи іншими словами те саме, що він думав про себе.

Машина зупинилася біля підніжжя височезного круглого горба з поруйнованим піщаним схилом, ніби якась небачена сипка біла рана землі. Колись цей схил, як і всі інші, спокійно красувався шумкими соснами, сором'язливо ховав своє біло-піскове тіло під пухким настилом глиці, по ньому легко збігали сарни і вистрибували жовтодзьобі співучі дрозди, мабуть, і той чоловік, що поставив аж на самому верху невеличку дерев'яну хатину, теж вибрав цей горб заради пологості й спокою схилу. Але найстаріша сосна, яка своїм широко розгалуженим корінням трималася за схил і сама тим корінням теж тримала сипкий пісок безліч літ, мабуть, втомилася від тої мовчазної і невидимої роботи і, вибравши каламутну пору лісового сум'яття, коли буря терзає дерева на вершинах і в низинах, тяжко звалилася додолу, завдаючи страхітливих руйнувань усьому, що слугувало їй підніжжям. На місці лагідної пологості — круте піщане урвище, торочкувате коріння чорно п'ялося до неба, мертве тіло старої сосни простягалося безмежно, як відчай.

А на самому верху горба, під високими деревами, схована коло самої землі, але й вознесена над усім лісовим простором, у пазелені столітніх мохів, обквітчана з причілка жовтенькими

осінніми айстрами, стояла обіцяна Анастасією лісова хатина, не знати, ким, і коли, й навіщо втулена в такому дивному місці.

Вони залишили машину внизу, обійшли горба з другого боку, досить легко дісталися до хатини, Анастасія відімкнула рипливі двері, відчинила стару, посірілу від дощів і снігів віконницю, мовчки показала Карналеві, який тупцявся з своїм безглуздо напханим академічним портфелем, що можна поглянути на притулок. Не хотіла бути першим свідком, знову побігла до машини, несла звідти якісь пакунки, тягла спальний мішок, Карналь тим часом зазирнув до хатини, побачив невеличку цегляну піч, недбало побілену, так само побілені були й дерев'яні стіни, невеликий столик, збитий з грубих обаполів, дві табуретки, тапчан зі старим матрациком, який зашелестів сухою травою, коли Карналь приторкнувся до нього рукою.

— Для анахорета ідеальні умови,— зустрів Анастасію на порозі Карналь.

— Ось спальний мішок, ось продукти, свічки, сірники,— вона була тепер суцільна діловитість.— Дрова є в чуланчику, сухі, для розпалу. А в лісі — там уже досхочу. В чулані є сокира. Це вам і зброя від ведмедів, розбійників і нечистої сили.

— Від нечистої сили треба димом свічки намалювати хрест. на одвірках і на сволоку,— засміявся Карналь.

— Не турбуйтеся, це вже зроблено задовго до нас. Тут бували люди коли й не забобонні, то передбачливі. Казала вже вам, що харчуватися будете суворовським рагу. Рецепт від мого батька. Приготую вам, а тоді вже ви самі готуватимете.

— Дякую. Я сам зумію. Ви тільки поясніть.

— Надзвичайно просто. Сало, ковбаса, картопля, горошок, морква, цибуля, сіль, перець — складники. Коли б було щось інше, можна й інше. Але виходимо завжди з наявних продуктів. Закладати в горщик можна все одразу або в будь-якій послідовності. Не забудьте залити водою. Ставте в піч, хай кипить, вариться, доходить. Їсти з хлібом або й так. Залежно від настрою. На суворовському рагу можна прожити хоч і цілий рік.

— Ви пробували?

— Звичайно. Інакше б вам не радила. Для спання — спальний мішок. У мене в машині завжди на всяк випадок. Тепло, зручно, гігієнічно. Свічок вам на тиждень вистачить. Ага. Криниця. Давайте покажу вам криницю. Відро тут є, кухоль теж. Двері можна зачиняти, можна залишати так, хай провітрюється хатина. Коли увечері стане холодно, натопіть піч, гріє ідеально. А дух — непередаваний. Ну, ось криниця...

Криниця була глибока, мабуть, аж до основ горба, старе цямриння, спокійний блиск чотирикутника води внизу, вони обоє нахилилися над отвором, побачили свої відбиття внизу, тоді впало туди відро, легким сплеском розбило їхні зображення, так ніби вони були з тонкого скла або з нечутного дихання

світла. Анастасія відхилилася від криниці, Карналь уперто зазирав униз.

— Ви не забобонний? — спитала звідкись ніби здалеку Анастасія.

— Ні, а що?

Але вона мовби вже й забула про своє запитання.

— Показати вам ліс? Тут є озеро, є прекрасні горби, на яких люблять жирувати лосі.

— Ви двічі були тут і все знаєте?

— Мабуть, спостережлива.

— А хто садовив тут оці айстри? Вони майже золоті.

— Якась добра душа.

— У вас теж добра душа, Анастасіє.

— Ви не знаєте, яка я зла!

— Ніколи не треба обмовляти себе.

— Але я справді зла. Мене треба боятися!

— Людина повинна боятися тільки самої себе — не інших.

— Ви знаєте: я чомусь думала, що ви страшенно серйозний чоловік, Петре Андрійовичу.

— Хіба я видався вам несерйозний? Хоча справді... Цей вибрик... Ви можете подумати про мене будь-що і матимете цілковите право для цього...

— Ні, ні... Я розумію ваш стан... Хіба тут до моральних категорій, до того, що і хто там про тебе скаже?.. Я про інше. Чомусь коли вперше побачила вас, то склалося враження: цей чоловік може думати і говорити тільки серйозне. І... ну, не знаю,— піднесене, чи що...

— Я — несерйозний?

— Питаєте мене про квіти.

— Квіти — це дуже серйозна річ, коли хочете,— Карналь засміявся.— Вам зручно в цих, я б сказав, занадто міських черевиках?

— Не зважайте на мене. Я одягаюся і взуваюся завжди так, щоб не відчувати цього на собі. Це в мене теж від батька. Він навчив. Так одягають солдатів.

— Був солдатом. Знаю. Але у вас — нічого солдатського. Ви не з таких жінок.

— Гляньте ліпше на озеро. Поки ще є сонце, воно просто чарівне.

Озеро було кругле, темне, спокійне. Лежало між соснами й пісками неприродно красиве і самотнє до розпуки. Анастасія склала долоні «хаткою», крикнула до озера:

— А-о-о!

Її чистий голос одбився од лискучої поверхні води, вознісся вгору, полинув між деревами, понад горбами, виповнив простір. Карналь відчув себе зайвим у цьому лісі, поряд з цією молодою жінкою, був чужий їй, а вона — чужа йому, зухвало-некерована у своїх душевних вимірах, незалежна і вільна.

Вони пішли в обхід озера, трималися одне від одного на відстані, не зумовленій і не обумовленій, то сходячись мало не впритул, то лякливо розходячись, ішли мовчки, уникали зустрічатися поглядами, а коли Карналь випадково зазирнув Анастасії в очі, то мимоволі відзначив, що очі в неї мовби покірливі, без тої зухвалості, якої він їм чомусь ладен був надати.

По той бік озера серед сосен стояв старезний кучмастий дуб, чорне плетиво могутнього гілля ховалося в густій, незважаючи на осінь, зелені листя, аж унизу, під деревом, було темнувато. Вони опинилися під тим дубом якось несподівано, обоє водночас злякалися темряви, яка панувала під старим віттям, Анастасія заблукала поглядом у гіллі, Карналь теж помандрував туди, не знаючи, що там шукає, і обоє майже водночас побачили високо, майже десь коло верховіття велике гніздо, складене з грубого паліччя, кострубате, незграбне, але міцне, мабуть, таке, що не струсили б його звідти ніякі вітри.

— Чиє воно могло бути? — подумав уголос Карналь.— Невже орлине?

— А чому б тут не бути орлам?

— Я надто недосвідчений... але таке велике гніздо...

— Хочете, я полізу й подивлюся?

— Високо ж. Та й що ви побачите? Гніздо покинуте, може, багато років тому...

Але вона вже не слухала. Легко позбулася черевиків, підстрибнула, вхопилася за найнижчу гілку, блиснула перед Карналем білими стрункими ногами, по-хлоп'ячому вправно і швидко подерлася вище й вище, і в Карналя зненацька теж виникло дурнувате бажання подряпатися й собі слідом за Анастасією в оте заквітчане різьбленим дубовим листям піднебесся.

«Очевидно, в мене щось негаразд з психікою»,— подумав він, намагаючись пригасити темний шал крові і з жахом відчуваючи своє цілковите безсилля.

— Нічогісінько! — гукала від гнізда Анастасія.— Ніяких слідів.

— Спускайтеся,— крикнув Карналь.— Я ж казав...

Униз вона злазила повільніше, обережніше, лагідно світила йому згори своїм усміхом, чи то вдавано, чи й справді знесилившись, кілька разів не потрапляла ногою на гілку і загрозливо зависала, ледь тримаючись, а Карналеве серце щоразу падало в безвість, од жаху він заплющував очі.

Вже опинившись над головою в Карналя, Анастасія виявила, що нижні гілки все ж занадто високо від землі, вона ніяк не могла наважитися зістрибнути, примірялася, вагалася, прицілювалася, тоді, крикнувши «Тримайте!», упала просто в його розпростерті руки, він відчаєно обхопив її, його засліпило її розсміяне обличчя, обпік доторк грудей, стегон, вибухнуло в тілі якесь гігантське тропічне дерево з тисячами коренів і міль-

йонами гілок, з соковитим листям і барвистими квітками, в зазапахах і барвах, здатних викликати дрож і сміх. Все в ньому здригалося від того дерева, і якийсь сміх бився в грудях, але він пересилив себе, він мав триматися будь-що, хоч був завжди й до кінця людиною, мав гарячу кров і палку уяву,— обережно підтримав Анастасію і поставив її на землю, вірніше кажучи,— відтрутив її од себе, а тоді подав черевики.

— Казав же вам: не треба було так високо... Видно й так, що покинуте...

Вона взулася так само легко, як і роззувалася, стріпнула волоссям.

— Сонце скоро зайде, а мені треба вибратися звідси завидна...

— Дивуюся досі, як ви могли сюди проїхати...

Але вона не хотіла про те, як їхати й проїхати.

— Ви знаєте, що таке рай? — спитала несподівано.

— Рай? Ніколи над цим не задумувався.

— Рай — це вода й дерева. Ось як тут. Уявляєте, як тут улітку. Покупатися б у цьому озері! Ви знаєте, чому люди люблять купатися?

— Ну...

— Ви й над цим не задумувалися, правда ж? Тому що голі — щасливі! Все скидають з себе і лишаються самими собою. Хочете, я покажу вам лосині горби?

— Але ж вам...

— Буде пізно? Встигну! Хочете, я вас підтримуватиму!

— Може, я вас?

— Хіба не однаково?

Вони пішли від озера, далі й далі в дивно погорблений ліс, легка сила несла їх вище й вище, над ними було небо, довкола нікого й нічого, крім мовчазних дерев. Вони не чули навіть птаства, тільки шелест сухого листя під ногами, биття власних сердець і тиша, тиша. Анастасія тримала Карналя за руку, він тримав Анастасію. Хто кого вів, завів, звів? І знову мовчали, так ніби не мали чого сказати одне одному, а потім, коли опинилися на одному з круглих горбів під стрункими молодими дубами і вдарило їм в обличчя червінню призахідного сонця, Карналь, ніби вперше помітивши, що тримає руку Анастасії, несміливо спитав:

— Ви дозволите поцілувати вашу руку, Анастасіє?

Запитання було таке недоречне тут, у цьому царстві самотності й краси, що слід було б засміятися їм обом, але Анастасія не знати чого злякалася, висмикнула свою руку, відбігла від Карналя, закричала майже відчаєно:

— Ні, ні, прошу вас, Петре Андрійовичу! Я не гідна цього, не гідна... Не треба! Ні, ні...

Побігла вниз по схилу, тоді, ніби спам'ятавшись, стала, переконалася, що Карналь іде за нею, не хотіла кидати його тут

самого, мала вивести з цих горбів, і лише коли знову поминули озеро й опинилися коло підніжжя поруйнованого старою сосною горба, Анастасія з такою самою полохливою затятістю, як і там, де Карналь допустився необережності, підбігла до Петра Андрійовича, війнула на нього своїм тонким теплом, лишила йому на щоці пекучий приторк уст і кинулася мерщій до машини.

— Анастасіє! — спробував був погнатися за нею Карналь.— Стривайте!.. Ми ж ні про що...

— Я приїду в ту неділю! До побачення, Петре Андрійовичу... Простіть!..

І маленька машинка загубилася між деревами, покотилася далі й далі, а з нею покотилося й Карналеве серце. Чи не покотилося? Не міг і не хотів цього собі сказати. Пробував гнатися думкою за Анастасією, відгортаючи від себе всі застороги й побоювання. Неспогадано ставала для нього дияволом, спокусою, обіцяла вибавлення, порятунок від пригніченості духу, від страждання, яке загрожувало розростися до розмірів небажаних, вона чомусь уявлялася ніби синонімом вічності й безсмертя, але ж була просто жінка, поза всім, а він? Чи не комічна він постать поряд з Анастасією? І чи не безглузда ця його мандрівка в молодість? Розквіт душі? І в такий час, коли душа твоя зранена, зболена, майже знищена. Хіба не суперечить це законам природи, людській моральності й просто здоровому глузду? Але здоровий глузд — це косність і обмеження, проти яких ти все життя боровся, а природа ж така свавільна! Щастя — в почуттях, безчуттєвого щастя не існує. Закохуються навіть міністри, президенти, диктатори. А як бути з академіками? Хоч вони переважно старі, але ж кожному дурневі знати, що «любви все возрасты покорны» Це дурень. А коли ти математик? І все звик лічити, зіставляти? Числа, мабуть, виникли так само непростежено-дивно, але й закономірно, як і слово «свобода», тому користуватися і тим, і тим треба обережно і відповідально. П'ятдесят і двадцять п'ять чи тридцять — як зіставити?

Ні, він не хотів про це думати. Заклякло стояв на тому самому місці, де поцілувала його Анастасія, спостерігав, як пляміться маленька галявинка, на якій ще зовсім недавно стояла маленька машинка, як довшають, перехрещуються, переплітаються тіні дерев, як минає день... «А на небі хтось зарізав порося і обляпав кров'ю горизонт...» Мозок був ніби виметений високими вітрами. Жодної думки. Тільки якась порожнеча, нездатність ні до чого, очікування чогось... Вернулося б те, що три десятки літ тому. «Люблю. Одружуємось. Айгюль...» Вірив, був упевнений, що Айгюль для нього не повториться ніколи. Але виходить, що можеш зраджувати навіть самого себе. В схожих обличчях та сама фізіономічна ідея... Лейбніц: від розуму до серця довгий шлях... Безглуздя. Все безглуздя... подвійне

блаженство дається нам у світах через радощі тіла і в рятівному спокої духу... Який спокій? Для кого? Хіба що для тих, хто відзначається тупуватою життєрадісністю?

Карналь поволі посунув до хатини, витрусив на столик усе, що мав у портфелі, зверху опинилася дисертація Кучмієнка. Невже треба оце тут читати? Він присів на табуретку, погортав трохи віддрукований на ксерографі (Кучмієнко користався всіма благами техніки!) рукопис, тоді, тягнучи за собою дисертацію, мов дохлу кішку, вийшов надвір, став коло отих золотистих, прив'ялих од нічних осінніх холодів айстр, спробував зосередитися на читанні, але нічого не міг збагнути. Лише тепер до його свідомості дійшли слова Анастасії «приїду в ту неділю». Чи вона збожеволіла? Закинути його сюди на цілий тиждень! Почесне самоусунення. Втеча. Божевілля...

Він заніс рукопис до хатини, ще походив довкола, тоді знайшов дрова, став розпалювати піч. Відчував, що порятунок тільки в найпростішому, в примітивних діях. Ходити, рухатися, клопотатися дріб'язком, відганяти від себе навіть натяки на будь-які думки. Став готувати суворовське рагу за рецептом Анастасії, постелив собі постіль, бездумно дивився на вогонь, пробував згадати, коли отак востаннє доводилося сидіти йому перед вогнем, і не міг. Згадавши слова Анастасії про те, що вода в криниці «з бромом», довго й жадібно пив. Може, засне й проспить цілий тиждень? Тоді про нього напишуть у газетах там, де завжди пишуть, як лось заблукав до гастроному або як двоє п'яних з'їли лебедя Ваську в зоопарку.

Порався коло печі. Комічне видовище. Літній чоловік, у модному світлому костюмі, з французьким галстуком, невміло штурхає рогачем у печі; від необережного поруху, горщик з рагу перевернувся, вода вилилася, рогачем дістати горщик ніяк не міг, довелося пробувати рукою, озброєною якоюсь дровинякою, весь вимазався в сажу, спітнів, знущався сам з себе, знов налив у горщик води, присунув його до полум'я, вийшов з хатини.

Сонце вже зайшло, і в лісовій тиші звідусюди розлунювалися пташині голоси, яких він не чув досі, видно, оглушений присутністю Анастасії. Стояв у щебетливому світі, на який насувався м'який осінній привечірок, і пташині голоси спалахували, мов яскраві вогники в просторі. Цілковита беззмістовність пташиних голосів, самі лиш переливи звуків. Од цього можна було збожеволіти в безнадійній самотині, до того ж добровільній. Забувши про вогонь у печі і про своє суворовське рагу, Карналь поволі пішов униз, забрідав у присмерк, як у густу воду, як у невисловлені жалі. Цей ліс, попри його первісність, все ж справляв враження чогось ненатурального. Осінь стояла занадто суха, повітря між деревами нагрівалося, ніби в літні дні, серед сосен було таке сухе й пругке, що об нього скрипалі могли натирати смички. Тут хотілося б столітніх мохів, ту-

манів, терпких ягід, вепрячого рику й розритих галявин під дубами. Та чи міг він сьогодні напевне сказати, чого йому хочеться? Завжди прагнув до найвищого існування, невже воно й тут?

Довго блукав між деревами, темрява зникла, так і не заволодівши простором, її замінило хибке снування місячного проміння, ніч заповідалася світла, суха, тиха, про сон Карналь навіть не згадував, «бромована» вода не діяла, він раптом згадав про вогонь у печі, про своє рагу, мало не бігцем кинувся вгору по схилу, ще здалеку вчув запах пригорілого, який нагадував майже забутий фронтовий запах каші, яка підгоріла в казані польової кухні, вбіг до хатини, зазирнув у піч, вхопився за рогач. Перед найпростішими речами виявляєш несподіване зникнення твого людського престижу. Чи не дивно?

Зазирнув у горщатко, понюхав, полизькав. Не був голодний і не знав, чи й захоче тут їсти коли-небудь, але вогонь треба було підтримувати, поки не спав, бо вогонь проганяв самотність, був товаришем, співрозмовником, живою, теплою істотою серед пустельних обріїв лісового безмежного часу. Дрова були сухі, займалися швидко й охоче, вогонь запалахкотів молодий, веселий, бузжурний, молодечобезтурботний і, сказати б, безсоромний у своїй прекрасній наготі. Мовчазний регіт, бронзовий вічний усміх бив на Карналя від того вогню. Мабуть, так усміхалися кам'яними усміхами янголи з фасадів соборів, що віками стояли серед пожеж і димів, і провокуюче підморгувала до людини вічність, припрошуючи отак горіти, палати, сяяти. Одні гинули на вогнищах судилищ, другі спалювалися в палахкотінні міфів, третіх зжирав вогонь марнослав'я. А чисте полум'я натхнення вело до вимріяної країни відкриттів тільки тих, хто, не шкодуючи зусиль, намагався розсунути вузькі межі людських здібностей, можливостей і сил.

Сидів перед вогнем довго й затято. Крутив у голові те саме, мов дитина цукерку в роті: я тут, як звір у зоопарку, сиджу в клітці, нікуди не дінуся, приїзди — завжди застанеш на тому самому місці. Знав: не приїде ніхто. Тільки в ту неділю. Тиждень — це нестерпно! Не міг навіть уявити собі такого огрому пустого, нічим не заповненого часу. Може, його там шукатимуть? Може, перелякаються, щоб, бува, чого не заподіяв собі... Може, може...

Коли вогонь догорів, а нових дров підкладати більше не хотілося, Карналь спробував заснути. Вмостився на тапчані, заліз у спальний мішок, сіно під ним шурхотіло, тонко попискував, затухаючи, жар у печі, над маленьким віконцем з того боку висів велетенський місяць, який розсівав над лісами моторошне сяйво, знищуючи всі згуки ночі, зупиняючи плин часу, від чого на Карналя напав такий страх, як колись у дитинстві, тільки й того, що тоді страхи були неусвідомлені й неокреслені, а тепер, мовби детерміновані в чітких категоріях розуму, були

тисячократно гнітючіші й нестерпніші, бо йшли не від довколишнього загадкового світу, а виростали в тобі з глибин серця, і враження було таке, ніби ти вмер і лежиш на самому дні хаосу, звідки вже немає вороття. Це була ціна самотності, до якої він так сліпо й нерозумно прагнув і якої не міг перенести, виходить, щойно зачепивши її краєчок. А коли зануритися ще глибше?

Хатина вібрувала, мов тонка дека старої скрипки, від щонайменшого схитування повітря, звуки легко пронизували її дерев'яне тіло, було чутно падіння кожного окремого листа з дерева, ніби щось важке й тверде билося об землю, як людська самотність.

До самого досвіту Карналь так і не заснув, перебував у тому дивному стані, коли не маєш сили підвестися і щось робити, хоч би просто посидіти й подумати або бездумно дивитися поперед себе, коли спиш і не спиш, коли мовби й сниться тобі щось невиразне й уривчасте і водночас свідомість працює чітко, напружено, аж зболено.

Не помітив, як примерк місяць, небесне світило мовби розчинилося в сріблястому просторі, й над лісами зродилося нове перлисто-сіре світло, з землі, з трав і чагарників, скупаних у холодній осінній росі, кошлато підводився туман, в який приємно було зануритися, мов у холодну воду, яка обіцяє бадьорість. Карналь, пересмикуючи плечима від прохолоди, майже бігцем подолав відстань від хатини до лісового озера, загубився в низині, вщерть виповненій туманом, ліс здіймався десь недосяжно вгорі, був він старий, великий і високий такий, що ставало ще страшніше, ніж уночі під мертвим сяйвом місяця, Карналь подивувався, що вчора не помітив цієї відлякуючої величі лісу, а може, вчора її не було, а народилася вона за ніч у його душі, зляканій розпачливою, невластивою для нього самотністю? Якась містика і чортівня, перед якими безсила і всемогутня його математика.

Загалом кажучи, математика створює систему істин найбільш умовних з усього сущого. Тому вона може мати вплив навіть всеоб'ємніший, ніж всемогутня політика. Але в незайманій природі, мабуть, немає ні зовнішньої логіки, ні математики. Тільки внутрішня, захована так глибоко й ретельно, що відкриватися може тільки втаємниченим.

Він побрів далі, прокидалося лісове птаство, сповнюючи простір пасторальною далиною своїх виспівів, на круглому горбі за озером двоє молодих лосів вигравали, ніби в день творення світу, небо набирало кольорів живих, природних, вливалася в нього блакить, пронизувала ледь помітна червінь, ліс від того теж ніби меншав, ставав приступнішим, кострубатість замінювалася лагідною кругловерхістю, він уже не відлякував, ішов назустріч людині і, мовби для укладання мирного пакту з нею, вислав з найвищими своїми мирними повноваженнями назустріч Карналеві маленьку сарну, що зродилася на його путі не знати

коли і як, стояла за кілька кроків на пологому схилі одного з зелених горбів, спокійно дивилася на чоловіка, струнконога, ніжношия, великоока, чиста й прекрасна. Карналь не зупинився, не притишив ходи, пішов просто на сарну так само в повільній задумі, нечутно, мов сновида. Кізка не злякалася, тільки ледь усунулася йому з дороги, стала збоку, супроводжувала його своїм дивним, майже людським поглядом. Коли обігнув горб, з другого боку в улоговині побачив старі, потемнілі від негоди ясельця, довкола витоптана земля, засохлі, ще торішні бубурішки. Лісники підгодовують оленів сіном. Ліс не був ні закинутий, ні забутий, ні позбавлений великої логіки життя.

Карналь повернув і пішов до свого притулку. Мав повно роботи, вихідний, коли вже на те, належав йому неподільно.

Їв своє підгоріле холодне рагу, пив «бромовану» воду з криниці, гортав свої папери, Кучмієнкову дисертацію відкладаючи на потім, бо вона ніяк не пасувала до цього простого побуту і до неторканості довколишнього світу, поряд з яким навіть наймудріші розмови про математизацію видавалися б спрощено-безглуздими.

Вдень помітив у хатині те, чого вчора не зауважив. На стіні над столиком висіла стара іконка. Просто липова дошка, схована в пласку чорну скриньку, ні карбованого окладу, ні скла, час з безжурною щедрістю полишав на обличчі святого свої нашарування, так що вже годі було й розібрати, хто там намальований, чи Микола угодник, чи й сам спаситель, але Карналя зацікавив не святий і не сама ікона, хоч могла бути й вельми старою і, може, рідкісного письма. Його увагу привернув краєчок пожовклого папірця, який вистромлювався з щілини в чорному іконному сховку. Карналь зняв ікону з стіни, відщепнув два бляшані гачечки збоку, відчинив скриньку. За іконною дошкою лежали згорнуті вчетверо два аркушики паперу, коли ж розгорнув їх, випала звідти маленька, теж зжовкла від давності фотографія. Худе високоноге дівча, два мишачі хвостики темного волосся, очі — на все обличчя. Зеленкуваті, ніби тигрячі, чи що. Очі приборкувачки й володарки. Тоненька ручка піднята вгору, там тримає її чиясь велика й дужа рука, власник якої не вмістився на знімку. Батько? Така рука може бути тільки батьківською. Карналь згадав, що в нього є точно такий самий знімок з маленькою Людмилкою. Тільки в Людмилки очі не такі — темніші і мовби добріші. А цих очей міг би злякатися, коли б не знав, кому належать. Належали Анастасії. Мабуть, возила завжди з собою знімок, а тут забула. А може, залишила, сподіваючись приїздити ще. Ні, певніше, що забула. Лісник знайшов і сховав за ікону, бо більше тут ніде й сховати.

Листочки паперу були чимось ніби щоденником. П'ять днів квітня. Жіноча рука. Не знав, який почерк у Анастасії, тому не міг з певністю сказати, що записки належать теж їй.

Власне, це не мало ніякого значення. Хтось тут був, хтось жив з лісом наодинці, простежував кожну зміну, яку несла сюди весна. Карналь швидко пробіг очима нерівні рядки. Спершу помітив, що починається з березня, але недатованого, датовано тільки п'ять квітневих днів.

«Кінець березня. Приморозки. Закапав сік з беріз. Уночі замерзає, і утворюються крижані бороди.

7 квітня. Перший грім. Ліс одягається листям знизу. Чорна горішина вже вистрілює вузькі гострі листочки. Берези вгорі, під самим сонцем, закучерявилися зеленим шумом. Листочки ще маленькі, серцевидні, зморщені, несуть на собі сліди того стиску, в якому жили в бруньках. Линяє кора на березах. Облазить верхній тонкий шар, дерево скидає брудну зовнішню сорочку і стоїть біле, ніжне, мов припудрена дівчина. Тернеш по стовбуру — вся долоня біла. Птахи: синиці, дятли, дрозди. Але — й не видно, а від нього дзвенить увесь простір.

8 квітня. Снилося, що все стане зеленим.

9 квітня. Так і сталося. Вночі зацвіло абрикосове деревце перед причілком. Клен коло озера — в ясній зелені. Листя на деревах з'являється ніби після нечутного шовковистого вибуху. А надвечір холодний вітер. Але він не страшний, бо вже настав час, коли все росте і зеленіє.

10 квітня. Абрикосове деревце — все в бджолиному гудінні. Серед бджіл два джмелі. Коли сідає сонце, всі бджоли летять, джмелі залишаються. Легко перелітають з квітки на квітку, не поминаючи жодної, трудяться вперто й самовіддано. Дивно: таке велике й тримається на ніжній пелюстці, навіть не вгинаючи її. От би людям! Один джміль чорний, з білою спідничкою. В другого на спині жовтогаряча жилетка. Мабуть, мужчина, ферт.

Удень тепло неймовірно. На Вінниччині вже сіють буряки. В Ленінграді, Прибалтиці, Білорусії — дощі. А по всій Україні, як передає радіо,— без опадів.

Вечір — холодний, мов нагадування природі, щоб не розвивалася занадто.

11 квітня. Вітер. Краплини дощу. Холодно, але все зеленіє. Абрикоска віє ніжними пахощами. Два джмелі з самісінького ранку знову пораються коло квіток. Заблукала в лісі. Під пеньками чатували на мене духи лісу — чеберяйчики, з берізок спускалися зелені русалкові коси, коріння вивернутих бурею дерев нагадувало страхітливі бороди. Але вперто пробиралася далі, аж поки натрапила на купу сміття. Хтось привіз його сюди цілу машину — бите скло, паліччя, папір, вапно, якась гидота. Ліс відразу втратив свою казковість, пеньки були просто пеньками, а не чеберяйчиками, корені перестали бути бородами, а берізки — русалками, причаєні вологі нетрі були звичайним болотом, а весь ліс — ординарним смітником. Забруднення довкілишнього середовища не знає меж, як і людська дурість.

А весна стоїть суха, аж страшно. Воскресити б усі минулі дощі, підняти їх з глибин землі, вознести на небо, а тоді подарувати землі знову!..»

Карналь перечитав нотатки двічі. Враження було: ніби говорив з Анастасією. Власне, розумів, що такої розмови між ними ніколи не могло відбутися. Люди не вміють викладати душу одне перед одним так, як це наважуються іноді перед папером.

Він розіклав на столі аркушики з Анастасіїним щоденником і знімком високоногого дівчиська з тигрячими очима і сів за роботу. Працювати вмів за будь-яких обставин і будь-де, цього не мав учитися, нічна душевна непевність, здається, відійшла від нього, може, й назавжди, він легко кидав думки крізь відбіркове сито, зіткане з трьох квантифікаторів: «так», «ні», «без відповіді», радісно й вільно блукав серед анархічної топографії своїх знань, у сподіванні відкрити бодай маленькі, але нові світи в тій, здавалося, вже до подробиць знаній країні.

Коли після багатогодинного сидіння за столом вийшов з хатини, застав день у повному розквіті, сухий, сонячний, теплий, ніби й не осінній, шуміли сосни, все жило довкола, і подумалося йому зненацька, що всі світи, може, й кібернетичні навіть, повинні бути неодмінно пережиті, перш ніж будуть витлумачені й пояснені.

Він стояв, дивився на небо, слухав ліс, ждав: аж помилився і почулося вчора, що Анастасія обіцяла приїхати в ту неділю? А коли в цю, сьогодні? І застане його, як школяра, що не виконав домашніх завдань.

Ще трохи постояв, повернувся за стіл, підсунув Кучмієнкову дисертацію. Мав звичку бути ретельним навіть там, де ретельності й не вимагалося. Став читати. Обурення його зростало ще більше, ніж під час читання автореферату. Але не міг гніватися, бо тут гнівливість видавалася недоречною. Уперто пробивався крізь примітивізм суджень і тривіальні розбалакування, викладені науковоподібною термінологією, мимоволі кидав погляд на Анастасіїні нотатки. Забруднення довколишнього середовища, як і дурість, не має меж. Він додав би ще: забруднення науки випадковими людьми так само не має меж. Але межі треба все ж встановити!

Вже надвечір приготував собі нове суворовське рагу, цього разу вже не підгоріле, навіть смачне по-своєму, довго сидів, дивився у вогонь, пробував подумати про тиждень, який мав тут прожити, але не міг навіть осягнути думкою такої часової далини. Не тиждень — вічність. «Окончен труд дневных забот, я часто о тебе мечтаю, бродя вблизи пустынных вод, вечерним выстрелам внимаю...»

Заснув швидко і спав мало не до сходу сонця, вранці пішов умиватися до озера, поснідав тим-таки суворовським рагу, заховав до кишені, дбайливо склавши, аркушики Анастасіїного

щоденника і її знімок, замкнув хатину, ключ теж укинув до кишені, легко спустився з горба, востаннє кинув погляд на поруйнований старою сосною схил і пішов, тримаючись автомобільних слідів.

Повинні вивести його на шосе. Виведуть чи заведуть?

10

Карналя стали шукати ще з суботи. Пронченко хотів запросити його до себе на дачу в неділю і подзвонив черговому по об'єднанню, щоб той зв'язав його з академіком.

— Петро Андрійович зараз десь на території, але я передам йому,— пообіцяв черговий.

Передав чи ні, але Карналь чомусь не дзвонив, уже пізно ввечері, їдучи з роботи, Пронченко знов подзвонив черговому. Той, що був удень, змінився, новий про Карналя нічого не знав.

— Я з'єднаю вас з помічником Петра Андрійовича.

— Гаразд.

Олексій Кирилович сидів коло свого телефону і відгукнувся відразу.

— Ви можете сказати, де Петро Андрійович? — поспитав його Пронченко.

— Він виїхав... Несподівано... Сказав: на короткий час. Не провів навіть традиційного диспуту сорокової суботи...

— А як же обійшлося без диспуту? — Пронченко в загальних рисах знав, як проходить сорокова субота в об'єднанні, знав також, що комічним диспутом вона має неодмінно щоразу кінчатися.

— Попросив, щоб усі охочі до дискусії чіпляли свої тези на дверях його кабінету.

— Багато начіпляли?

— Та трохи є.

— І дуже смішне?

— Мабуть, це тільки для кібернетиків. У них гумор надто специфічний. Я б сказав: професіоналізований аж занадто. Такі люди, як я, тільки знизують плечима...

— Але все ж таки, де Карналь?

— Попередив мене, що має виїхати на короткий час — і все.

— Дозвольте поцікавитися в такому випадку, чому ви так довго сидите на роботі.

Олексій Кирилович трохи помовчав.

— Бачите, товаришу Пронченко... Я так собі подумав... А раптом Петро Андрійович повернеться...

— Сьогодні?

— Не можу сказати, але все може бути...

— Передайте йому, будь ласка, що я хотів його бачити. Може, подзвонить мені на дачу.

А тоді подзвонив Олексієві Кириловичу Кучмієнко. Черговий, мабуть, передав тому, що Карналя розшукує секретар ЦК, і Кучмієнко був стурбований не на жарт.

— Де сховав свого академіка? — загримів він у трубку.

— Він виїхав.— Олексій Кирилович намагався бути граничнo стриманим і ввічливим з Кучмієнком, який уже набрид йому своїми причіпками.

— Не крути, не крути! Він що: хворий? Диспутації дурної цієї не провів, кабінет йому обклеїли, забувши про всяку пристойність. Хлоп'яцтво!

— Я ж сказав, він виїхав. Здається, академік має право на вихідний.

— Право, право... Мойсей своїм євреям сказав, коли виходили з Єгипту. Вихідний, вихідний... До Карналя воно ніяк не тичеться... Ти знаєш, що його не можна так пускати, чоловік он у якому стані!

— Він попередив, що на короткий час...

— А хто мірятиме? Де воно короткий, а де який — ти можеш мені сказати? Пронченко його розшукує...

— Я говорив з товаришем Пронченком...

— Ти помічник, ти відповідаєш мені за академіка! Не говорити, а живого мені Петра Андрійовича дай! З ким поїхав?

— Не можу сказати. Мабуть, сам.

— Сам? А чим? Машина його простояла цілу суботу.

— Не можу сказати...

Кучмієнко пожбурив трубку, аж загриміло...

Він дзвонив ще й у неділю. Додому до Олексія Кириловича, тьоті Галі до Карналя, до Людмили. Нарвався на свого сина, той запідозрив щось нечисте в батькових розшукуваннях, присікався:

— Нащо тобі Петро Андрійович? Дай йому спокій хоч у вихідний.

— А твоє яке діло! — обурився Кучмієнко.— Треба, то й треба! Не тобі, а мені...

— Це я знаю,— гмикнув Юрій.

— Що ти знаєш?

— Перепаскуджуєш усім життя!

Кучмієнко задихнувся од таких слів.

— Та ти що? Рідному батькові?..

— Все б ти собі, а так звані права твої? Ходиш, ходиш, береш за горлянку, організовуєш світ для себе, а треба — себе для світу, як Петро Андрійович. Кинь полювати на Карналя — полюй на зайців!

— Записався в його віру?

— А що?

— Дай мені Людмилу! Не хочу з тобою й говорити!

— Людмили нема!

В понеділок стривоженість зростала з кожною годиною, але відомостей про Карналя не надходило, Пронченко попросив Олексія Кириловича інформувати його щогодини, тьотя Галя плакала біля телефону, Людмилі ще нічого не казали, берегли її, тим часом сподіваючись, що все буде гаразд, що академік просто зник на кілька днів, щоб бодай трохи скинути з себе десь у тиші й невідомості той тяжкий душевний тягар, який навалився на нього останнім часом.

А по обіді звідкись несподівано подзвонив секретарці Карналь і, попередивши, щоб вона нікому нічого не казала про нього, попросив прислати йому машину до Воскресенського ринку.

Діна Лаврентіївна від несподіванки навіть перепитала, чого ніколи не мала звички робити:

— Аж на Воскресенку?

— Це так далеко, вважаєте?

— Пробачте, Петре Андрійовичу. Я зараз же пошлю...

Мастроянні був, здається, єдиним чоловіком, який бачив, як у суботу Карналя забрала в свої «Жигулі» Анастасія. Він, як завжди, дрімав у машині, але справжній водій навіть крізь дрімоту побачить свого хазяїна. Знав Мастроянні й те, що Карналя всі шукають, але мовчав, бо його ніхто не питав, а коли не питають, то чого ж лізти? Головне ж: бачив, що Анастасія повернулася ще в суботу і не пізно, отож навіть почуття ревнощів (безпідставних, як на жонатого чоловіка, це він теж розумів прекрасно) не терзало водієвого серця, він спокійно провів вихідний, у понеділок виїхав собі на роботу, терпляче ждав свого академіка, підтримуваний на духу гордим знанням того факту, що він у нашій великій країні не один такий. Дзвінок з Воскресенки теж не дуже здивував Мастроянні. Він помчав на той бік Дніпра так швидко, як тільки міг, боявся, що академік, поки туди доберешся, передумає і зникне знов на день або два і не матимеш ніколи нагоди похвалитися, що ти перший побачив Карналя після того, як його шукав увесь Київ два чи й три дні.

Петро Андрійович нікуди не втікав. Стояв на площі коло критого колгоспного ринку, був зовсім не схожий на себе, у пом'ятому костюмі, з напханим портфелякою в руці, за який тримався так міцно, що не захотів навіть віддавати його водієві, щоб той десь прилаштував, а так з портфелем і втиснувся в машину.

— Петре Андрійовичу, як це ви аж тут? — не втримався од подиву Мастроянні.

— Задалеко тебе погнав? Пробач. Я добирався на попутних, завезли мене аж сюди, якось не зорієнтувався. Звичайно, міг би звідси трамваєм до станції Комсомольська, а там метро, але набридло з цим портфелем... Давай додому... Треба поголитися й перевдягтися... Мене, мабуть, питали?

— Та, мабуть.— Шофер не вмів брехати, але й правди всієї не знав і не був уповноважений до таких розмов.

— Почекаєш мене, я швидко...

— Та, Петре Андрійовичу! Про що ви?

— Доведеться нам сьогодні трохи поїздити.

Тьотя Галя заплакала, побачивши Карналя.

— Петрику, а я вже не знала, що й думати!

Він пригорнув стареньку.

— Що ви, тьотю Галю? Є он люди, які зникають на тижні, а то й на місяці...

— Хіба ж то люди! Тепер он і в космосі літають, та й то ми про них усе знаємо, а тут пропадає такий чоловік, як у воду... А я сама в цій квартирі і теж страшно, наче тебе в церкві оставили ночувати... Дзвонять-дзвонять тобі...

— О т е не дзвонило? — Карналь засміявся, йдучи до ванної.— Не лякало вас більше?

— Хай господь милує...

Він стояв під гарячим душем, тоді голився, обдумував решту сього дня. День відвідин, побачень, візитів. Кучмієнкова дисертація розпирала портфель. Присвятити їй ще й решту цього дня. Науку треба зберігати так само, як довколишнє середовище. Дисертація-візитація. Словосполучення, раз народившись, уже не давало спокою Карналеві. Без кінця крутилося в голові, мов набридлива пісенька або поганий віршик, дисертація-візитація. Він не дуже любив візити передбачені. Ліпше, коли випадково. Так випадок колись допоміг йому відвідати мало не відразу двох ректорів: того університету, в якому вчився сам, і того, де читав лекції, вже ставши доктором наук. Обидва ректори — його однолітки, а здавалися мудро-старими, майже вічними, така сила цієї тисячолітньої посади. Ректор. Життя мов на станції Вічності. Центр, звідки розлітаються галактики знань, надій, майбуття. Ідуть, не озираючись, розлітаються в невпинному розгоні — хто зупинить, яка сила, та й навіщо?

У штатному розкладі людства посади пророків і апостолів не передбачені. А в науці? Ніколи б не гадав Карналь, що така нікчемна писанина, як «дисертація» Кучмієнка, наштовхне його на роздуми про місце своє в науці. Думав про це, пробираючись лісом до шосе, не переставав думати ще й тепер, перебирав у пам'яті імена, розставляв по визначених самим місцях, класифікував, узагальнював, вибудовував своєрідну ієрархію. Вчені-піонери, вчені-художники, іноді вони навіть трохи авантюристи, принаймні при погляді на них збоку. Ламають старі канони, відкидають усталені теорії, творять нові. Враження іноді таке, що ні на що не опираються, ні на чому не базуються, з нічого народжують цілі світи. Не всіма те сприймається охоче, іноді цілі століття минають, життя поколінь. Найпершими їхніми ворогами слід вважати науковців-класиків, майстрів

ремесла, первосвящеників, які оберігають лад у науці. Перших вони звуть «псевдовченими», а ті їх — ворогами прогресу в науці, мурахами, які збирають уже готові запаси і вдовольняються ними. А як насправді? Потрібні ті й інші. Без перших не буде поступу, без других наука може стати шарлатанством, бо вона не може існувати без традицій, без депозитарія ідей і теорій. Сам себе Карналь міг би віднести до науковців-стимуляторів, до постулаторів, режисерів од науки, які тільки ставлять проблеми, можуть показати шлях розв'язання тої чи іншої, набір методів, джерел інформації. Це методологи, організатори, спеціалісти по координації й керівництву групами й колективами. Без них сьогодні науку уявити неможливо, хоч перед самою наукою вони іноді стають нагі, як у час своїх народин. Та все ж їх теж слід віднести до творців науки на відміну від апостолів формального порядку, вчених-ерудитів, вчених-компіляторів, критиків і догматиків, які тільки нагромаджують чужі ідеї, зіставляють, перетравлюють, систематизують. Це автори монографій, підручників, посібників, популяризатори, укладають словники, упорядковують термінологію, символіку, переказують уже відомі знання іншим, не творячи нічого нового.

Найбільше науковців, як правило, зосереджено в галузі збирання статистичних даних, всіляких вимірів, підрахунків, це праця, власне, технічна, але сидять на ній люди, які вважають себе вченими, і в тому немає великого гріха, бо принаймні помічниками вчених вони були завжди і то вірними. Натомість адміністратори в науці, які ведуть звичний облік, купують апаратуру, будують лабораторії, десь засідають, пробують командувати в науці, не розуміючи, що це не їхня функція,— ці так само шкідливі, як псевдовчені, базіки, демагоги і паразити-кар'єристи, що здобули собі звання позанауковими способами. Куди віднести Кучмієнка? Не ставало б це питання, якби не з'явилася його так звана «дисертація».

Карналь з кимось здзвонився, знову взяв свій напханий портфель, зібрався йти, тьотя Галя стривожилася:

— Куди ж ти, Петрику?

— Треба, робота, тьотю Галю. Хто питатиме, не кажіть про мене нічого.

— Коли ж вернешся?

— Скоро буду.

Він поїхав на вулицю Толстого, знов попросив водія чекати, сам піднявся сходами на другий поверх, натиснув дзвоник на високих білих дверях. Старий будинок, квартири з високими стелями і високими дверима, в які приємно входити.

Йому відчинив худорлявий юнак у великих окулярах. Мабуть, аспірант або студент-старшокурсник. У професора — господаря квартири — унікальна математична бібліотека, але жодної книжки він не дає виносити, коли треба, приходь, читай і питай Діда. Дід — так звали професора, голову вченої ради

по математиці, через його старощі, а ще звали його Дівчата, бо він усіх називав напівжартома «дівчатами», навіть тоді, коли звертався до своїх колег-однолітків.

Дід-Дівчата сидів у своєму набитому книжками кабінеті, засипаний попелом, як старий згаслий вулкан, худий, довгий, жвавий, з безпощадно-зневажливим поглядом жовтих очей...

— А-а,— підвівся він назустріч Карналеві,— дівчата все-таки примандрували до старого? Ну, здоров, здоров, академіку! Всі ви, дівчата, стали академіками без Діда — і ти, і Глушков, і Ляшко. А від математики все одно ж не втечете нікуди. Та це, мабуть, тільки ви й сприснули, а так усі дівчата — Дідові учні. Сорок тисяч докторів і кандидатів розлетілося по всьому Союзі. Як що?

— Як бджоли? — спробував угадати Карналь.

— Не вгадав. Як що?

— Як ластівки?

— Ну, недогадливі дівчата! Як що?

— Як орли?

— От! Орли! А ти — бджоли. Сідай отам. Прибери книжку й сідай. Кажуть, стрижеш баранів?

— Як доведеться.

— А я з аспірантами. Одучую від поросячого мислення. Ох і дівчата! Ти ж по ділу?

— Без діла не наважився б.

— А так провідати Діда не можете? Заакадемілися всі! Яке ж діло?

— Дисертація Кучмієнка у вас?

— Є.

— Як вона?

— Приречена на захист.

— Діду, ви серйозно?

— Самі ж породили цю математизацію.

— Але без глобального підходу. Ну що це за математизація світу?

— Хіба я знаю? Я старий дід. Може, це за Стекловим, який казав, що істини повинні бути математично сформульовані в світі.

— Істини ж, а не світ. І потім: сформульовані. А в Кучмієнка хоч одна істина сформульована ним самим?

— Та що ви, дівчата! Ще вам Дід читатиме всі ваші дисертації! Той написав, рецензенти похвалили, опоненти готові підтримати, вчена рада проголосує, а я підпишу.

— Що підпишете, Діду? Формулу теплої землі під ногами? Людського болю? Смутку або щастя? Формулу зла? Може таке бути?

— Та чи я знаю? Всі рецензії справні. Більшість твій Кучмієнко забезпечив собі. Тепер приречений на захист, хоч ти його ріж.

— У древніх існувало правило, що навіть ухвала, прийнята більшістю, обов'язкова лише тоді, коли немає заперечень з боку богів або героїв.

— То ти заперечуєш?

— Приніс офіційний відгук.

— Ага. Ну, так. Ким же тебе? Героєм чи богом? Ну, хай ти герой. А бог?

— Бог — Глушков.

— Так Глушков же тобі не напише. Він Діда забув до нитки.

— Напише й він. Не може миритися з профанацією науки. Поїду до нього!

— Вже й їхати! Та, може, його й у Києві немає.

— Знайду.

— А він тебе шукає. Написав отаке, як і ти, сам приніс і допитувався, де ти і чи ти знаєш. А ти мовчиш, то я сказав...

— Що ви сказали, Діду?

— Та нічого не сказав. Захист уже призначений. В газетах було. День і місце. Опонент.

— Хто опонент?

— Та гарний чоловік, тільки боязкий. То Кучмієнка злякався твого, а тепер взнає, що бог і герой проти, то злякається вас, дівчата. Ну, він знає, як ухилитися. Скаже: хворий. А я?

— Відмініть захист.

— А як?

— Дисертація не являє собою ніякої наукової цінності. Не має нічого спільного з наукою.

Дід ще пробував хитрувати:

— То, може, ти подзвониш до опонента? Гарний же чоловік.

— Ви й подзвоните, Діду. І то зараз, поки я тут.

— Та ти що! Глушков, і той не домагався.

— А я домагатимусь! Подати вам телефон?

— Який ти добрий! Не бачиш: сам дотягнуся. Руки довші, ніж у вас, дівчата...

Дід кашляв, відчаєно пахкав димом, говорив по телефону довго й хитро, але сказав усе, що було треба, поклав трубку, розвів руками. Зробив, що міг. Карналь підвівся.

— Дякую, Діду.

— Вже й утікаєш?

— Ще є справи. Треба на роботу. Сьогодні не був.

Дід притримав його коло дверей кабінету, хитро примружився:

— А можеш сказати, дівчата, що найгірше в науці?

— Найгірше? Що ж?

— Те, що її не можна робити без учених. Багато хто пробує, а воно не виходить!

Дід чи то закашлявся, чи то засміявся хитро, маскуючись за димом і кашлем, і ласкаво виштовхав Карналя в плечі.

— Лети, кібернетик. Хто тремтить, переляканий ділами своїми?

Від Діда Карналь не поїхав на роботу, а подзвонив в інститут до Людмили. Вже пішла додому. Тоді він попросив Мастроянні повезти його на Русанівку. Все мав зробити ще сьогодні, без відкладань і вагань. Півтора дня лісової самотності й мовчання видавалися йому цілою вічністю. Страшно було подумати, скільки назбиралося негайних розмов, од яких залежало все його життя! Мимоволі згадався один із жартівливих афоризмів академіка Карналя, вигаданий дотепниками сорокової суботи: «Все, що мало бути виконане, виконати! Все, що мало бути перевиконане, перевиконати! Все, що мало формалізуватися, формалізувати! Все, що мало реалізуватися, реалізувати! Все, що мало захиститися, захистити!» А як захиститися від життя? Від його вимог і потреб. І чи можна, та чи й треба?

Вдома Людмили ще не було. Карналь ходив коло під'їзду будинку, з ним віталися якісь незнайомі люди, мабуть, знали, що він Людмилин батько, а хто в неї батько, це теж було відомо, незручно було довго затримувати водія, він пішов до Мастроянні, попросив пробачення, що не відпускає його, той заспокоїв Карналя:

— Скільки вам треба, Петре Андрійовичу... Я ж казав вам уже: соромно зарплату одержувати. Півроку вас не возив. Оце аж зрадів...

Людмила приїхала, вже коли почало темніти. Сама, без Юрія. Запаркувала машину на спеціальнім майданчику серед таких самих «Жигулів» і «Москвичів», зраділо кинулась до батька.

— Як добре, що ти приїхав! Я хотіла забрати Юрія, але вони там, у Гальцева. Мабуть, на цілу ніч. Взяв термос, бутерброди...

— Був у них у суботу...

— Мені Юрій казав. Як ти, батьку?

— Що я? Тепер ти в нас головна дійова особа.

— В мене все прекрасно! Така легкість у тілі, ти навіть не повіриш...

Карналь узяв доньку під руку, повів її через шосе до набережної.

— Давай трохи походимо над водою. В квартирі ще набридне.

— Я хотіла тебе пригостити вечерею.

— Не хочу їсти. Два дні був у лісі, харчувався суворовським рагу, наївся на цілий тиждень.

— Ти? В лісі? Яке суворовське рагу? Що це означає, батьку?

Карналь не відпускав її ліктя, мовчки дивився на воду. Збирався з думками чи з відвагою?

— Знаєш, доцю...— І знов замовк, бо не знав справді, чи треба казати те, чого й сам ще не був свідомий до кінця.— У нас з тобою ніколи не було таємниць одне від одного...

— Таємниць? Ну, які ж між нами таємниці? Хіба ти не привчав мене?..

— Але от уяви собі... Ні, я не про те... Може, нічого й не буде, але...

Людмила трохи стривожено глянула батькові в обличчя, але не спитала ні про що.

— Може, походимо все-таки?

— Ну, ти ж казав уже, що походимо, а тоді став.

— Хотів тебе спитати, доцю... Бачиш... У мене, вірніше, в нас з тобою тяжкий рік... Не говорили про це, та й не слід... Людина повинна переживати своє сама без свідків і помочі зі сторони... Пам'ять від болю, мабуть, не звільниться ніколи, але... Жити треба далі й жити продуктивно... Невдале слово. Так само невдале, як вигадана кимось істина про те, що страждання очищають душу. Припускаю, що вони можуть давати навіть якусь нову, часом злу енергію, але очищати? Це нагадує атомні електростанції, від яких сподіваємося в майбутньому маси енергії, але й досі не вирішили, що ж робити з радіоактивними відходами. Страждання теж засмічують душу тяжкими шлаками, вкривають її корою... Але я не про те... Що б ти сказала, доцю, коли б у моїм особистім житті сталася... ну, скажімо, якась зміна?

— Батьку! Життя ж твоє!

— А пам'ять про маму? Вона в нас спільна. Без тебе, без твого дозволу я не...

— Ти ж ще такий молодий, батьку! Всі думають, що ти мій старший брат...

— Не треба про ці категорії. Молодість, старість — речі відносні. Вони не вміщуються в болючих категоріях пам'яті, які нам з тобою судилися...

Людмила стала навшпиньки, поцілувала батька в чоло.

— Батьку! Ти не повинен нехтувати собою! Ти повинен жити, зберігати свою особистість, не допускати її занепаду! Хіба ти не вчив мене, що істину несе тільки окрема особа? Знецінення особи означає нехтування істиною. Ти не маєш права знецінювати себе!

— Ти б здивувалася, довідавшись, про кого йдеться...

— Я б зраділа. Невже ти не віриш мені, батьку? Ми не можемо зупинити життя!

Карналь мовчав. Вони довго ходили понад протокою, на тім боці Дніпра вже засяяли київські гори, вознеслися в темне осіннє небо золоті куполи лаврських соборів, Київ лежав за круглими тисячолітніми горами у своїй красі й таємничості, це місто, захоплене власною красою, здається, ніколи не належало до міст любові, бо мовби саме створене було, щоб у нього

закохувалися. Там не було таємничих закутків для побачень, а коли вони й були, то забував ти про все, стовпіючи, зачарований красою язичеської пазелені. Ця природа, що мала б збагачувати чарівливість жінок і привабу чоловіків, ревниво відбирала від них усе, самозакохана й пихато самодостатня. Сьогодні Карналеві не хотілося повертатися на той бік, але він розумів, що й жити без того повернення незмога.

— Ти дозволиш подзвонити з твого телефону, Людмилко? — спитав доньку.

— Ну що ти, батьку, ніби чужий? Я ж твоя доця! І так тебе люблю, як ніхто ніколи не любитиме!

— Вірю! Тому й приїхав до тебе з оцим своїм... недоречним і просто безглуздим... Пробач мені...

Вони зайшли до квартири, Людмила стала перевдягатися в домашнє, Карналь набрав номер Анастасіїного телефону. Довгі гудки, ніхто не відповідав. На роботі? Так пізно? На всяк випадок подзвонив по редакційному телефону, залишеному йому Анастасією. Вона відгукнулася так швидко, ніби сиділа й чекала дзвінка.

— Я в Києві,— сказав Карналь.— Не витримав. Утік.

— В усьому винна я.

— Ви так довго на роботі?

— Матеріал у номер. Усі кажуть, що редактор мені симпатизує. А наш редактор, коли комусь симпатизує, то визискує його, як рабовласник.

— Іноді хочеться бути рабовласником.

— Вам? Не повірю!

— А що, коли б я запропонував вам... ні, попросив...

— Я вас слухаю, Петре Андрійовичу...

— Треба вам дещо сказати... Невідкладно... Одне слово... Я на цім боці Дніпра... Могли б ви приїхати?

Мовчанка з того боку дротів була короткою, але Карналеві видалося: мов ціле життя.

— Скажіть куди.

— Ну...— Він і сам не знав. Знов до протоки? Чи не занадто? Оголений геометризм Русанівки не пасував до сум'яття в його душі. Несподівано згадалася недавня нічна прогулянка з Пронченком, пошкодував, що сьогодні не подзвонив першому Пронченкові, але тепер уже було пізно й не зовсім доречно.— До ресторану «Мисливець» за метро-мостом, знаєте? Там гарна доріжка, вимощена плитами...

— Гаразд. Я приїду.

— А ваш матеріал в номер?

— Я вже здала на машинку. А знімки сохнуть. Висохнуть без мене.

Карналь ще мав би сказати, що не хотів перешкоджати в її роботі, але промовчав, обоє тримали телефонні трубки, мовби

ще чогось очікуючи, і, мабуть, обоє поклали їх водночас і не без жалю.

Людмила вийшла в домашньому блакитному халатику і яскравих пантофлях. Карналь винувато тупцював коло телефону.

— Я піду, Людмилко.

— Не пущу так. Випий хоч чаю.

Він опирався, але вимушений був підкоритися дочці. Сидів, сьорбав голий чай, бо нічого їсти не міг, у голові, звідкись узявшись, крутився віршик: «А як же ти візьмеш той клятий розгін, коли відступати не можна?» Щоб розігнатися, треба відступити, відійти назад. А назад відступу вже немає. І все так швидко сталося. За якісь лічені години. А як же ти візьмеш той клятий розгін?..

Насправді все відбувалося значно повільніше. Принаймні події розташовувалися не з такою щільністю, щоб між ними не могло виникнути ще чогось нового. Поки Карналь їхав через Київ, поки розмовляв з Людмилою, поки пив чай і крутив собі в голові дивного віршика, десь лунали телефонні дзвінки, тривожні вісті перелітали туди й сюди, таємне ставало явним, надії змінювалися розчаруванням, упевненість поступалася місцем роздратуванню, що межувало навіть із відчаєм.

Кучмієнко довідався про свою долю мало не тоді, як Карналь виходив од Діда-Дівчата. Як — це вже була його техніка, якою володів досконало й бездоганно. Найдивніше: він навіть не розгнівався на Карналя. Посидів трохи, приголомшений страшною звісткою, дістав гребінець, розчесав навіщось волосся, ставши перед дзеркалом у «кімнаті відпочинку», яку, всупереч забороні Карналя, все ж доточив до свого кабінету, зітхнув гірко: «Не знайшов підходу до Петра Андрійовича. Якби ж воно чоловік як чоловік. Коньячок. Риболовля. Полювання. На пеньочок з півлітрівкою. Жіночка там яка-небудь, туди-сюди... А то — наука, наука, наука... А кинься до їхньої науки — шкіряться зі своїм Глушковим, наче я для них імперіаліст якийсь... А хто робив їм добро? Хто?..»

Довго дзвонив до Карналя, але Діна Лаврентіївна сказала, що академік не з'являвся після суботи.

— З'явився, з'явився,— сказав Кучмієнко.— Ви тільки там ні чорта не знаєте!

І пішов до Олексія Кириловича. Той, як завжди, чаклував над паперами. Листів до Карналя йшли хмари.

Кучмієнко щільно причинив двері, став широкий, опасистий, в своєму костюмі в клітинку мовби загратував вихід.

— Це ти підсунув мій автореферат Карналеві?

Олексій Кирилович спокійно зиркнув на нього спідлоба.

— Ви забули привітатися.

— Кий чорт тут вітатися? Підсунув, питаю, ти?

— Не розумію цієї термінології.

— Зрозумієш, голубчику, ти в мене все зрозумієш. Кажи: ти підклав?

— Я не зобов'язаний на такі запитання... І цей ваш тон. Але можу сказати. Так, я дав Петру Андрійовичу автореферат, який був присланий на його ім'я... Мій обов'язок...

— Обов'язок? Перед ким?

— Громадянський.

— Чи ба — громадянин! Ви громадяни, а я хто?

— Не розумію вас.

— Для Карналя наука та для Глушкова — так? А нас — під укіс?.. Ну-ну, Кучмієнка так не зіпхнеш! Підемо далі! Знайдемо вищі інстанції. Ще вищі за Пронченка.

Олексій Кирилович підвівся, вийшов з-за столу.

— Коли ви справді вважаєте себе вченим, то для вас найвища інстанція — істина.

— Ти мене вчитимеш! Забув, хто тебе сюди взяв? І не на те я брав тебе, щоб підсовував академіку журналісточок, не на те!

Олексій Кирилович зблід, смикнулися йому губи, він ступнув до Кучмієнка і тихо, повільно промовив:

— Я вас прошу... прошу вас вийти звідси! Негайно!

— А то що? — Кучмієнко розглядав його зі зневажливим здивуванням.

— Інакше... Інакше я вас ударю!

Це вже й зовсім розвеселило Кучмієнка.

— Ага, вдариш? Куди ж? В обличчя, в живіт чи нижче пояса?

— Не вибиратиму!

І він ступнув до Кучмієнка. Той, щось бурмочучи, позадкував з помічникового кабінетика.

Подія така незначна, що про неї ніколи ніхто не довідається, і, ясна річ, нічиє передчуття не підкаже про її одночасність з іншою подією, набагато важливішою.

Мастроянні привіз Карналя до «Мисливця», коли вже зовсім стемніло. На цьому березі світла не було, мабуть, на осінь і зиму ліхтарі відключалися, а може, просто хтось забув сьогодні їх увімкнути. За водійською звичкою Мастроянні знайшов площадку для стоянки машин, блиснув фарами, побачив там самотні «Жигулі», насилу втримався, щоб не присвиснути. От тобі й академік! Вже хто-хто, а Мастроянні знав ці «Жигулі», як власну кишеню і перед получкою і після получки.

Він ще сподівався, що то випадок. Спитав не без прихованого хитрування:

— Я підожду вас, Петре Андрійовичу?

— Дякую. Назад я вже своїм ходом.

— Своїм, своїм,— бурмотів Мастроянні, навіщось виходячи з машини. Підійшов до «Жигулів», які мовби аж зіщулилися під яскравим світлом фар «Волги», вдарив ногою по переднього колесу.

— Хоч би на балансировку поїхала! Гуму он жує!

Сів у свою машину, рвонув з місця розізлено. Карналь провів його поглядом. Здається, всіх він сьогодні дратує. Чи не безглузда його затія? Він озирнувся. Анастасії ніде не було. Пішов вимощеною білими плитами доріжкою, поминув темну купу дерев, доріжка стелилася понад берегом, губилася в пітьмі.

Анастасія стояла збоку, так ніби не наважувалася ступити на доріжку. Карналь опинився вище за неї, вона повернула до нього обличчя, була вся в темному, якась стримано-сувора, майже чужа й холодна, тільки вузький клинець обличчя ніжно світився назустріч Петру Андрійовичу. Він став і безпорадно потягнувся руками до горла, перехопленого судомою нерішучості. «Не покидай мене в старості, не покидай...»

Навіть з найглибшого нещастя повинна пробиватися паросток надії, тільки тоді ти людина, тільки в цьому справжнє чудо життя, тільки там могутнє світло, що пронизує найтемнішу ніч, там заповідання очищень і повернень до вічних джерел.

Київ,
1974—1975

ЗМІСТ

Глибінь і розмаїття дивосвіту. *Василь Фащенко* . 5

РОЗГІН *Роман*

Книга перша
АЙГЮЛЬ 19

Книга друга
В НАПРЯМКУ ПРОТОКИ 212

Книга третя
ОЙ КРИКНУЛИ СІРІ ГУСИ... 293

Книга четверта
ПЕРСОНОСФЕРА 389

ПАВЕЛ АРХИПОВИЧ ЗАГРЕБЕЛЬНЫЙ

СОЧИНЕНИЯ В ШЕСТИ ТОМАХ
Том первый

Издательство «Дніпро»
(На украинском языке)

Редактор *Й. Й. Брояк*
Художнє оформлення *В. В. Машкова*
Художній редактор *В. С. Мітченко*
Технічний редактор *І. О. Селезньова*
Коректор *В. В. Бондаренко*

Інформ. бланк № 827

Здано до складання 29.11.78.
Підписано до друку 17.05.79.
Формат 60×90¹/₁₆. Папір друкарський № 1.
Гарнітура літературна. Друк високий.
Умовн. друк. арк. 36+1 вкл. Обл.-вид. арк. 37,91.
Тираж 100 000. Замовл. № 8—3034.
Ціна 2 крб. 60 к.

Видавництво «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
Держкомвидаву УРСР.
252057, Київ-57, вул. Довженка, 3.

Загребельний П. А.

З14 Твори в шести томах. Том перший.— К.: Дніпро, 1979.— 575 с.

У романі «Розгін», що входить до першого тому збірки творів П. Загребельного, розповідається про наш прекрасний і героїчний час, про людей науки й виробництва, про їх життя, мрії, страждання і радощі.

Том відкривається вступною статтею доктора філологічних наук В. В. Фащенка.

З $\frac{70303—024}{M205(04)—79}$ передплатне 4702590200 У2

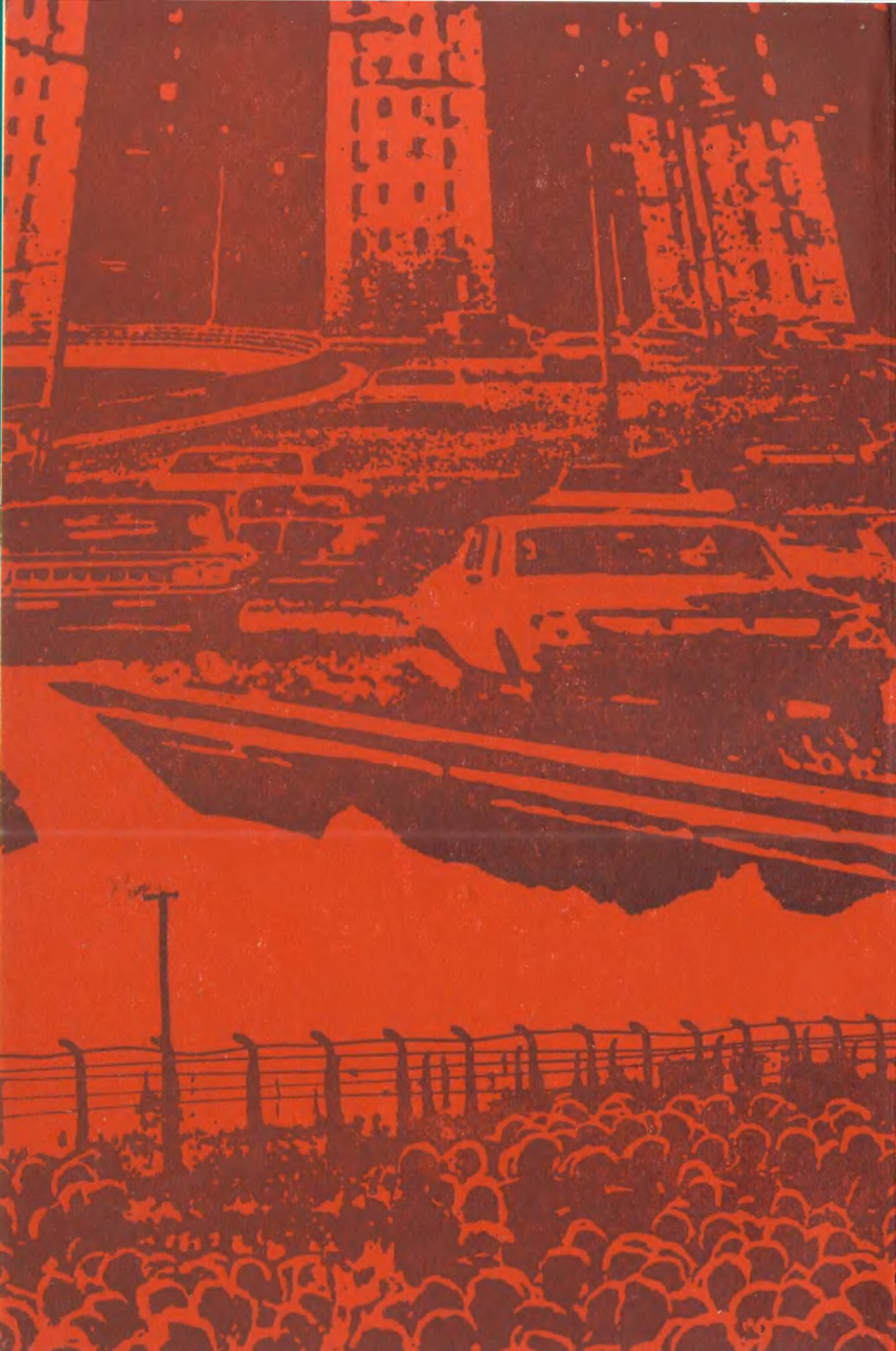

2 крб.60 коп.